De Utrechtse heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Dorpen en landelijk gebied

Catharina L. van Groningen

bron
Catharina L. van Groningen, *De Utrechtse heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Dorpen en landelijk gebied*. Waanders Uitgevers, Zwolle / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2000

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/gron052utre02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

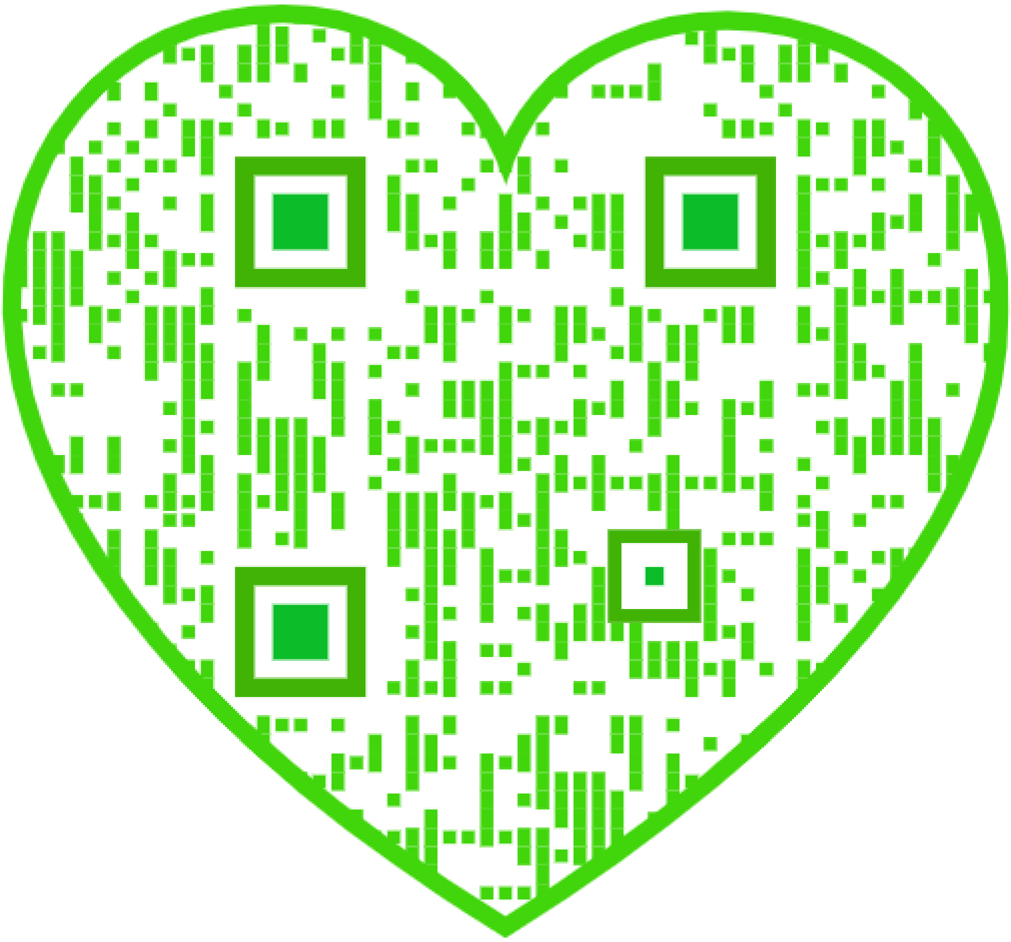

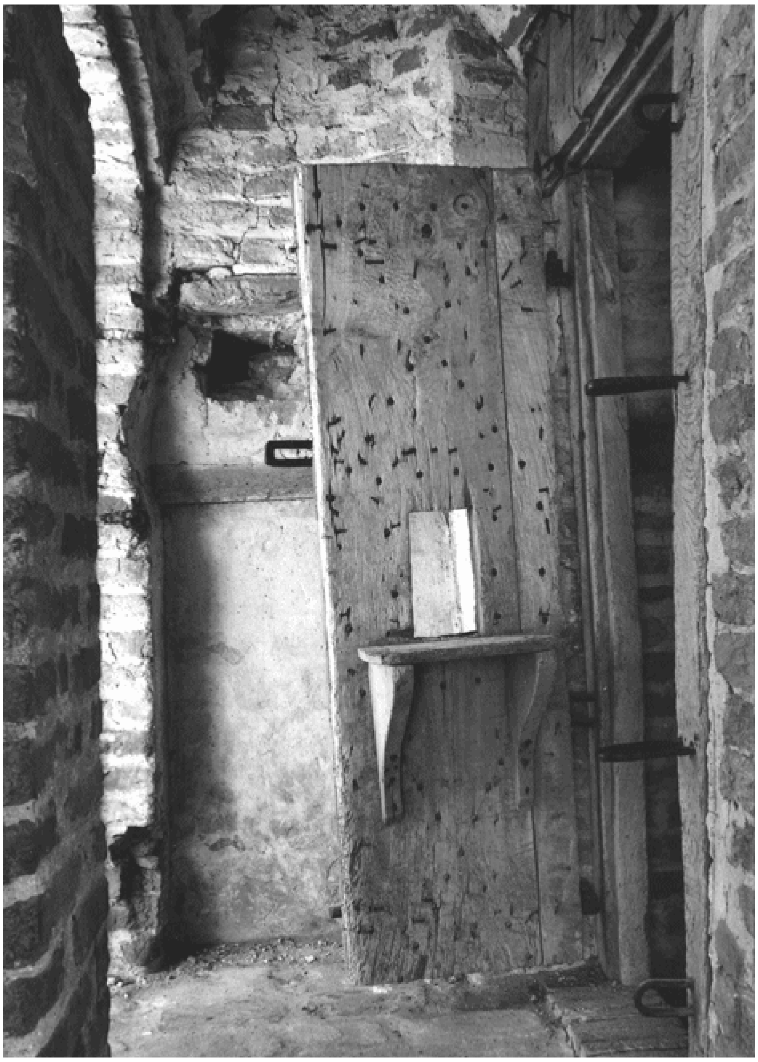

Voorwoord

De Heuvelrug heeft een rijke verscheidenheid aan bouwwerken, zoals de Stichtse Lustwarande, kerken, woonhuizen en landelijke bouwkunst, het industrieel erfgoed, de openbare gebouwen en gebouwen van sociale zorg en de verdedigingswerken met als meest opmerkelijke component (een stuk van) de Grebbelinie.

De enige stad op de Heuvelrug, Rhenen, bezat het meest gevarieerde bouwbestand. Alleen hier was sprake van middeleeuwse vestingwerken met stadspoorten. Binnen de muren bevonden zich huizen en boerderijen, kerken en kloosters, molens, scholen, een tolhuis, een waag, een vismarkt, een stadhuis en een paleis met een vorstelijke tuin. De verslechterende economie in de 18de en 19de eeuw en de Tweede Wereldoorlog hebben daarin verandering gebracht. Vrijwel de hele oude stad is toen onherstelbaar beschadigd en door nieuwbouw vervangen. De Cunerakerk met haar opmerkelijke toren heeft alle rampen als oorlogen en branden doorstaan en bepaalt het silhouet van de Heuvelrug die op deze plaats zo fraai overgaat in het rivierengebied.

De dorpen waren aanvankelijk over het algemeen agrarisch van karakter. Naast de middeleeuwse kerk vond men daar weinig meer dan een herberg annex rechthuis en enige boerderijen. Alleen Amerongen had meer allure. Daar getuigen de huizen van met hun omhekte voortuinen langs de Hof, de Nederstraat en de Overstraat. Met de opkomst van de buitenplaatsen vanaf het begin van de 19de eeuw groeiden de dorpen. De infrastructuur werd verbeterd en spoor- en tramlijnen werden aangelegd, waardoor het wonen op de Heuvelrug in een bosrijke omgeving zeer aantrekkelijk werd.

Vanaf het derde kwart van de 20ste eeuw ziet men een tendens dat de Utrechtse Heuvelrug aan het dichtgroeien is. De fijnmazige structuur van open gedeelten die op subtiele wijze wordt afgewisseld met de dichtere bebouwing en bebossing dreigt verloren te gaan. In een aantal gevallen is zij al voorgoed weggevaagd door de soms uitgebreidelde uitbreiding van de kernen.

Door de opmerkelijke rijkdom aan cultuurhistorische elementen en het belang dat zij vertegenwoordigen in een snel veranderende omgeving is bij wijze van uitzondering gekozen voor publicatie in twee gedeelten, ‘De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen’ en ‘Dorpen en landelijk gebied’. Het eerste gedeelte behandelt de gordel van buitenplaatsen, het tweede deel de rest van het bestand. De historisch-geografische inleiding die in het deel Stichtse Lustwarande is opgenomen is evenzeer van toepassing op hetgeen in dit boek is beschreven.

Ook dit deel is samengesteld onder verantwoording en redactie van drs. Catharina L. van Groningen. Voor het samenstellen van de tekst over de soms zeer uitgebreide kerkinventarissen kon een beroep worden gedaan op de kennis en kunde van drs. Nicoline A. Zemering. Drs. S.M. van Genuchten was wederom bereid het hoofdstuk over het Industrieel Erfgoed voor zijn rekening te nemen. Een opmerkelijke tekstbijdrage leverde Juan Carlos Bermejo-Cejudo, conservatorrestaurator van de 16de-eeuwse stenen reliëfs uit de kerk van Doorn, waarvoor een speciaal woord van dank. Het bouwhistorisch onderzoek en de in dit deel opgenomen tekeningen zijn op een enkele uitzondering na van de hand van drs. A. Reinstra, werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Voor vakkundige invulling van het visuele beeld zorgde A. van der Wal, fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voor wie geen moeite te veel was om aan alle wensen te voldoen.

De Utrechtse Heuvelrug is een van de landstreken in Nederland die is aangewezen als Belvedere-gebied. Samen met het Kromme-Rijngebied en het gebied van de Langbroekerwetering vormt het een bijzonder cultuurhistorisch geheel. De beboste Utrechtse Heuvelrug, het tussenliggende veenontginningslandschap van de Langbroekerwetering en het rivierenlandschap van de Kromme Rijn vormen elkaars complement. Het hele gebied, Heuvelrug én rivierengebied, staat onder druk. De toenemende verstedelijking en de intensivering van de infrastructuur maken het noodzakelijk de cultuurhistorische kwaliteiten onder de aandacht te brengen en te integreren in de plannen van de beleidsmakers. Alleen daardoor is het mogelijk de snel veranderende leefomgeving leefbaar te houden, de doorgaande lijnen van de historie te bewaren en de identiteit van het gebied herkenbaar te houden. Cultuur is inspirerend, maar cultuur is ook kwetsbaar. Cultureel erfgoed vormt de spiegel van de bewoningsgeschiedenis. Het in stand houden van cultuurhistorische waarden waarborgt informatie over de loop van onze geschiedenis. Cultuurhistorie biedt grote mogelijkheden voor recreatie en toerisme. De cultuurhistorische waarden in een gebied vormen diens identiteit en tevens diversiteit. De aantasting van het cultuurhistorische landschap gaat snel, leidt tot nivellering en uniformiteit, verlies van waarden en is onomkeerbaar. De nota Belvedere roept op tot bewustmaking van onze historische leefomgeving opdat die visie geïntegreerd kan worden in het omgevingsbeleid. Deze Geïllustreerde Beschrijving is een van de werktuigen om tot dat doel te komen.

De Utrechtse Heuvelrug. Een gebied dat in velerlei opzichten aandacht behoeft, dat een zorgvuldige omgang vereist, zorgvuldiger dan tot nu toe het geval was. Een grote stap in de goede richting is gezet door het voornemen tot het oprichten van het Nationaal Park de Utrechtse Heuvelrug. De cultuurhistorische beschrijving van het Heuvelruggebied is met dit tweede deel voltooid. De Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst heeft in het verleden steeds een wezenlijke bijdrage kunnen leveren - vooral op de langere termijn - in het uitdragen van de kennis over historische gebouwen en structuren en in het bewustmaken van de leefomgeving. Ik hoop dat ook deze Geïllustreerde Beschrijving ertoe bijdraagt dat het bijzondere gezicht van de Utrechtse Heuvelrug bewaard blijft én versterkt wordt. Immers, degene die zijn verleden negeert, heeft geen toekomst.

De Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg,

Fons Asselbergs

Ten geleide

Allerverrukkendst en boven alle beschrijving schoon vertoont zich de stad aan de zuidzijde (...). Niet weinig wordt dit uitzigt verhoogd door hare kerk, torens, huizen en molens, op en aan den voet van den Heymenberg te midden dier amphitheaters wijs gelegene velden te zien uitsteken, terwijl de stroom des Rijns statig langs zijne oevers daarheen vloeit (G.C. Haakman, Rhenen en omstreken, Amersfoort 1847, 12).

Het samenstellen van een Geïllustreerde Beschrijving over de Utrechtse Heuvelrug was een avontuur. Niet alleen ‘allerverrukkendst’ schone steden als Rhenen zijn daarbij aan bod gekomen, maar ook de oude dorpen, het ontstaan van het landschap en de infrastructuur, de buitenplaatsen en de ‘nieuwe’ villaparken in Bilthoven, Den Dolder en Huis ter Heide, kerken en hun inventarisstukken die tot in de jaren zestig van de 20ste eeuw zijn vervaardigd. Landelijke bouwkunst naast een verdedigingswerk als de Grebbelinie, de uitingen van de tabakscultuur, kortom de Utrechtse Heuvelrug biedt een staalkaart van door mensenhand vervaardigde zaken.

De beschrijver en haar team hebben zich te houden aan de ‘Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst’, gepubliceerd in de Staatscourant op 8 februari 1983, nr. 4877. Daarin staat wel wát er beschreven moet worden, maar niet hóe. Het is aan de beschrijver om dit op een toegankelijke manier in te vullen. Aangezien een Geïllustreerde Beschrijving een overzicht en naslagwerk beoogt te zijn van een gebied, zal de beschrijver er steeds voor moeten waken dat teveel aandacht aan details wordt geschonken. Vooral dat laatste is een steeds terugkerend punt van discussie. Het weglaten van details kan in een aantal gevallen de diepgang van het onderzoek frustreren. Toch is er de laatste jaren bij de gebiedsbeschrijvingen bewust gekozen voor het volgen van een ontwikkelingslijn, een meer algemene behandeling van de gebouwde omgeving. Door het publiceren van uitvoerige bronnen- en literatuurlijsten wordt de geïnteresseerde lezer de gelegenheid geboden een onderwerp verder uit te diepen. Hetzelfde geldt voor de bouwkundige tekeningen en het bouwhistorisch onderzoek. Hoe verleidelijk het ook is, toch dient de bouwhistoricus zich steeds beperkingen op te leggen om de grote lijn niet uit het oog te verliezen. Gedetailleerde gegevens van technische aard die niet in de lopende tekst pasten, zijn als bijschrift bij de tekeningen verwerkt.

In twaalf hoofdstukken en twee boeken is het zeer gevarieerde bestand aan gebouwen en bouwwerken op de Utrechtse Heuvelrug beschreven. Vier hoofdstukken, de historisch-geografische inleiding, de kastelen en landhuizen, de interieurs van de grote huizen en de parken en tuinen zijn opgenomen in het eerste deel over ‘De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen’. De overige hoofdstukken zijn gerangschikt in het tweede deel onder de noemer ‘Dorpen en landelijk gebied’. Of een gebouw al dan niet een beschermde status bezat heeft bij de opname in het boek geen rol gespeeld. Gekeken is of het karakteristiek was voor de regio en of het paste in het overzicht van de bebouwing.

Het gehele werk heeft vier jaar in beslag genomen. De eerste stappen werden in het voorjaar van 1996 gezet. Om recht te doen aan de verscheidenheid aan historische gebouwen en de opmerkelijke kwaliteiten van het cultuurlandschap is halverwege 1998 besloten de Beschrijving in twee delen te doen uitgeven. Het eerste deel verscheen in november 1999. De tekst van dit tweede deel kwam in

maart 2000 gereed. Voor een werk van een dergelijke omvang is dat een hoog tempo. Het kon dan ook alleen maar gerealiseerd worden doordat een aantal personen daar zeer geïnspireerd aan heeft meegewerkt.

In dit boek wordt begonnen met het hoofdstuk over de verdedigingswerken. Daarin staat Rhenen centraal. Ondanks het feit dat er door verwaarlozing en oorlogsgeweld veel van de middeleeuwse werken zijn verdwenen, bleek het restant toch van voldoende waarde te zijn om er melding van te maken. Een opmerkelijk verdedigingswerk is de Grebbelinie die voor wat de Heuvelrug betreft grotendeels op Rhenens grondgebied ligt. Het hoofdstuk over de overheidsgebouwen behandelt de raad- en rechthuizen en de postkantoren in de dorpen en het middeleeuwse stadhuis en de inmiddels verdwenen vismarkt en waag in Rhenen. Zoals dat bij de andere delen der Geïllustreerde Beschrijving ook het geval was, blijkt het hoofdstuk over de kerken verreweg het meest omvangrijke te zijn. Dat is mede het gevolg van de verschillende invalshoeken van waaruit de kerkelijke gebouwen onder de loep genomen zijn. De inventarisatie van de begraafplaatsen met de grafmonumenten en -tekens, onderdeel van dit hoofdstuk, werd in samenwerking met Marja Hofmeijer verricht. Een tweede zeer aanzienlijk hoofdstuk behandelt de inventarisstukken in de protestantse en rooms-katholieke kerken. Omwille van de overzichtelijkheid is dit hoofdstuk in tweeën gedeeld. De inventarisatie, het onderzoek en de uitwerking lag in handen van drs. Nicoline Zemering, die al vele jaren voor dit onderdeel haar bijdragen aan de Geïllustreerde Beschrijving leverde. Zij ondervond tijdens haar onderzoek dat in april 2000 werd afgesloten, alle medewerking van drs. T.G.M. Graas, wetenschappelijk medewerker bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, J.J. Luijt en drs. Jean-Pierre van Rijen. O.B. Wiersma, adjunct-directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en orgeldeskundige tekende voor de paragraaf over de orgels. Een wel heel bijzondere bijdrage, nog steeds in het hoofdstuk over de kerkinventarissen, werd geleverd door Juan Carlos Bermejo-Cejudo. Deze Spaanse conservator-restaurator van gepolychromeerd beeldhouwwerk was belast met de conservering van de 16de-eeuwse reliëfs die in 1996 in de Doornse Maartenskerk waren gevonden. Dit vormde een unieke mogelijkheid om een weergave van zijn bevindingen en werkwijze op te nemen. De gebouwen van sociale zorg en recreatie vormt een bescheiden hoofdstuk waarin sanatoria, maar ook scholen en internaten beschreven worden. De Utrechtse Heuvelrug telt maar weinig van oorsprong middeleeuwse woonhuizen. De nadruk in het hoofdstuk over woningen en woningbouwcomplexen valt dan ook sterk op de 19de en 20ste eeuw waarin de meeste woningbouwcomplexen, villa's en herenhuizen tot stand gekomen zijn. Stijn van Genuchten, historicus en directeur van het Openluchtmuseum Het Hoogeland te Warffum, was wederom bereid om het hoofdstuk industrieel erfgoed voor zijn rekening te nemen. Hij verrichtte zijn onderzoek in 1997. Het laatste hoofdstuk behandelt de landelijke bouwkunst. De medewerkers van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek in Arnhem stelden hun kennis en gegevens uit de collectie met enthousiasme ter beschikking. Zij fungeerden als klankbord en leverden een aantal historische tekeningen ter illustratie van dit hoofdstuk. Het boek wordt afgesloten met een bibliografie en registers.

De beschrijver werkt in een team. Het vorenstaande heeft dat duidelijk gemaakt. Twee belangrijke deelnemers in dat team zijn de bouwhistoricus en de fotograaf. Drs. Albert Reinstra verrichtte gedurende drie jaar bouwhistorisch onderzoek en vervaardigde vrijwel alle in het boek afgebeelde tekeningen, deels naar reeds bestaande voorbeelden, deels op basis van eigen opmetingen. Hij las en

becommentarieerde tevens de teksten. Fotograaf Ton van der Wal leverde ook nu weer zijn prachtige foto's die de ruggengraat vormen van deze Beschrijving. Het beeld van de fotograaf is in vele gevallen illustratiever dan het woord van de beschrijver en geeft deze publicatie een dimensie waarvan het belang in de jaren steeds zal toenemen.

Hoe komt de beschrijver aan haar gegevens? De meeste onderzoekstijd is doorgebracht in de goed gesorteerde bibliotheek en de rijke archieven en collecties van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist. Hun medewerkers en-sters waren altijd bereid mee te denken en gegevens boven water te halen die voor de auteur van onschatbare waarde bleken te zijn. Een welgemeend woord van dank is hier op zijn plaats. Voorts is een belangrijke bron van schier onuitputtelijke

informatie en inspiratie wederom Het Utrechts Archief (HUA) gebleken. Er ligt daar nog veel verborgen wat de moeite van openbaarmaking zou lonen, maar wat helaas binnen dit project niet gerealiseerd kon worden. Hetzelfde geldt voor de collecties in de gemeentelijke archieven waar de beheerders en bewaarders vele uren geïnvesteerd hebben om voor de beschrijver soms bijna vergeten informatie aan het licht te brengen. Hiervan is dankbaar gebruik gemaakt. Dé bron van kennis blijft echter het gebouw zelf, niet alleen aan de buitenzijde, maar evenzeer aan de binnenkant. Eigenaars, bewoners, beheerders, allen die ons toegang verleenden tot hun gebouwen en ons informeerden over de geschiedenis ervan, hebben ervoor gezorgd dat het plezier in het werk steeds groter werd en de resultaten meer verantwoord. Zij zijn uiteindelijk degenen geweest die de koers voor de inhoud hebben uitgezet en daardoor bepaald.

Uiteindelijk is de auteur blind voor haar eigen teksten waaraan zij vier jaar lang heeft gewerkt. Het kritisch lezen en beoordelen daarvan is een taak die zij aan anderen moet overlaten. Paulus van Vliet, architect te Utrecht en goed bekend met het bouwbestand op de Utrechtse Heuvelrug heeft zich daar op onnavolgbare wijze van gekweten.

Met grote waardering wil ik tenslotte de verschillende medewerkers van Waanders Uitgevers, Zwolle dankzeggen. Dit geldt in het bijzonder voor Rob Lodder en vormgever Roelof Koebrugge bNO. Met hen samen te werken is een bijzonder plezierige ervaring. Het heeft geleid tot een fraai eindproduct.

Catharina L. van Groningen

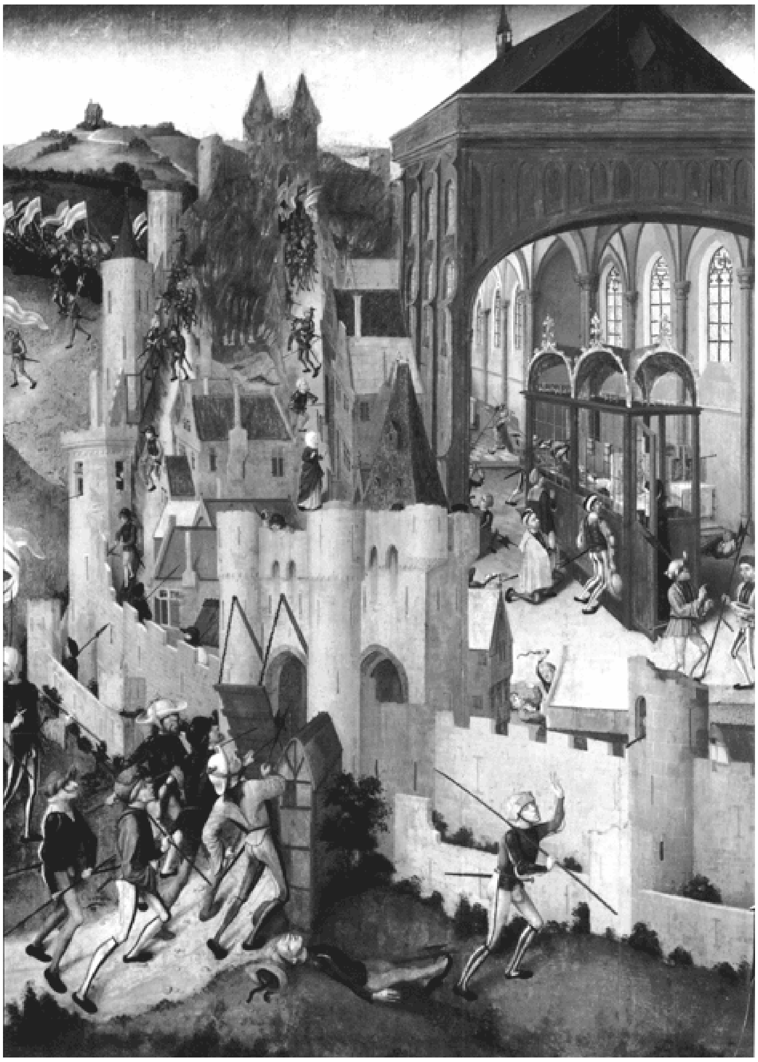

1 De oudst bekende afbeelding van de stadsversterking van Rhenen is weergegeven op een schilderij dat omstreeks 1500 is vervaardigd. Sedert 1898 bevindt het zich in de collectie van het Rijksmuseum. Op het schilderij staat Rhenen afgebeeld binnen een dubbele ommuring ten tijde van de inname van de stad door de troepen van de hertog van Kleef op 8 juli 1499. Op de voorgrond ligt de West- of Utrechtse poort met voorpoort, op de achtergrond zijn de twee torens van de Bergpoort zichtbaar. Buiten de stad, op een heuvel is de Cunerakapel afgebeeld (paneel 182 × 143 cm., Rijksmuseum, inv. nr. SK-A-1727).

Verdedigingswerken, gebouwen en terreinen met een militair karakter

De ringwalburcht op de Heimenberg

Op de zuidelijkste punt van de hoge Grebbeberg, die tot ver in de 19de eeuw Heimenberg en ook Tafelberg werd genoemd, ligt een door mensenhand opgeworpen oud stelsel van wallen en greppels rond een halfcirkelvormig vlak terrein. De toegang via de zuidzijde was slechts mogelijk via de vijftig meter hoge steile bergrand van de Grebbeberg. De vlakte binnen de burcht, met een totale lengte van 170 meter, is aan de overige zijden beschermd door een hoge aarden ringvormige wal, een droge gracht, een tweede, lagere wal met buitengracht en een buitenwal. De vlakte is tegenwoordig op drie plaatsen door het wallensysteem heen toegankelijk.

Zowel over de ouderdom van het complex als over de functie bestaan verschillende gissingen.

Het ligt voor de hand dat het complex een defensieve functie heeft gehad. De strategische ligging op het uiteinde van de berg van waaruit men een zeer groot deel van de Betuwe kan overzien en de hoogte van de wallen met het beperkte aantal smalle doorgangen, wijzen daarop. Waarschijnlijk zal de burcht als een zgn. onbewoonde vluchtburcht hebben gefunctioneerd en deel uitgemaakt hebben van een verdedigingsstelsel waar meer van dergelijke ringwalburchten toe behoorden. In tijden van gevaar konden de omwonenden, meestal een aanzienlijke familie uit de buurt en zijn ondergeschikten, zich op een dergelijke burcht terugtrekken. In dat opzicht is het vergelijkbaar met ringwalburchten als Duno (bij Wageningen) en Elten, alsmede de Hunneschans aan het Uddelermeer. De laatste overigens in mindere mate, aangezien die niet op een hoogte is gesitueerd.

Over het ontstaan van de ringwalburcht op de Heimenberg oppert Heidinga dat het, gezien de afmetingen, afgezet tegen de geschiedenis, mogelijk is die in de 4de of 5de eeuw te plaatsen. In die tijd kwam een groot aantal vergelijkbare burchten tot stand in Europa. Na enige tijd niet gefunctioneerd te hebben, zal de burcht in de 9de en 10de eeuw, gedurende troebelen in het centrale deel van de Nederlanden, weer als toevluchtsoord gediend kunnen hebben. Een ontstaansdatum in de 9de eeuw acht hij minder waarschijnlijk, omdat in die tijd de aanleg van burchten van dergelijke afmetingen niet gangbaar was (Heidinga, 1990, 24-28).

Zoals gezegd werd de burcht niet voor bewoning gebruikt. Wel stond er een kapelletje. Op een kaart uit 1552 (afgebeeld bij het hoofdstuk over de Kerkelijke Gebouwen) staat die getekend. Uit archiefgegevens is bekend dat op de Heimenberg de Anthoniskapel heeft gestaan die in 1579 is gesloopt. Hoewel het puin is afgevoerd, zullen er zeker resten in de grond bewaard gebleven zijn. Het is heel goed mogelijk dat het tufsteenpuin dat in 1839 werd aangetroffen, van die kapel is geweest. Tot nu toe heeft geen archeologisch onderzoek van het terrein plaats gevonden.

Vanaf de 17de eeuw is er binnen de ringburcht sprake van de aanwezigheid van een zogeheten Koningstafel. Deze Koningstafel is door kunstenaars in de 17de en 18de eeuw diverse malen getekend. Het was een geliefd punt voor een wandeling wegens het prachtige uitzicht over het rivierenland en op de stad Rhenen. De tafel bestond uit een gemetseld voetstuk met daarop een achtzijdige, hardstenen plaat. In een beschrijving van de Koningstafel uit 1837 valt te lezen dat er op de hardstenen plaat 'flaauwelijk de omtrekken van een menschenhoofd' te zien

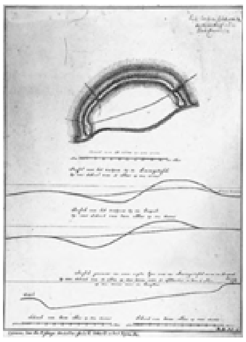

2 Het half cirkelvormige aardfort op de Heimenberg bij Rhenen zoals opgemeten in 1834 door de heer George, 2de luitenant der Genie te Utrecht. Aan het ene uiteinde van het aardfort ligt de Koningstafel, aan het andere een koepel (Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, inv. nr. R.A. 32 i.).

3 'Koonnings tafel bij Amersfoort'. In de eerste helft van de 18de eeuw beeldde A. Rademaker (?) de Koningstafel bij Rhenen (en niet Amersfoort zoals hij abusievelijk vermeldde) af. Rondom de stenen tafel staan enkele banken en zes bomen (gewassen pentekening in Oost-Indische inkt, 105 × 211 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, HA, P.S. A/T 430).

waren (Christemeijer, 1837,180). Te controleren valt dat niet meer, want 'baldadige handen' hadden enige jaren daarna de steen van het voetstuk getrokken en naar beneden gegooid, waardoor hij in twee stukken gebroken was. Tien jaar later, ten tijde van Haakman's beschrijving van Rhenen en omstreken (1847), had men juist voetstuk en steen hernieuwd en weer opgesteld 'om alzoo het aloude eigenaardige van de plaats niet verloren te laten gaan'.

Om de 'tafel' stonden in de tweede helft van de 18de eeuw twaalf lindebomen (Van Iterson, 1960, 182, 183). Ten tijde van Haakman waren het er nog maar vier en in 1890 drie. In hoeverre hieraan enige waarde gehecht moet worden - Van Iterson oppert de mogelijkheid van een plaats waar recht gesproken werd - is niet duidelijk. 17de-eeuwse afbeeldingen vertonen de plaats overigens geheel zonder bomen (zie hiervoor Deys, 1981, nrs. 166 en 167).

In het midden van de 19de eeuw waren er verschillende wandelpaden over de berg aangelegd. Op drie uitzichtpunten stonden zodenbanken, die tegen de wind waren afgeschermd door strohutten. Een lang leven waren die niet beschoren. Dezelfde baldadige elementen die de steen vernield hadden, waren schuldig aan het in brand steken van de hutten.

In 1847 blijkt dat de zitbank aan de noordwestzijde (van de Koningstafel) is vervangen door een 'vierkant steenen gebouw met kamers, waarvan de eerste verdieping zich reeds boven de woning van den boswachter verheft, en dat, zoo het daarvan bestaande plan doorgaat, nog hooger gemaakt zal worden, opdat men er van alle kanten het ruime uitzigt over de geheele landstreek hebbe' (Haakman,

1847, 188). Op dat moment is er dus sprake van twee bouwwerken, de boswachterswoning (die nog niet op de kadastrale kaart van 1830 voorkomt)

4 De Koningstafel in 1829-1830 zoals afgebeeld bij Mourot naar een litho van Houtman. Om de tafel staan vier forse bomen. Iets lager is een van de strohutten zichtbaar waarin een bank stond.

5 Het vierkante gebouw met kantelen dat als woning en uitzichtplatform dienst deed (foto RDMZ, 1966).

6 De ruïne van het vierkante gebouw en de schamele resten van de Koningstafel dertig jaar later (foto RDMZ, 1996).

en een vierkant stenen gebouw in aanbouw dat tot een belvédère moest uitgroeien.
Inderdaad heeft het 'vierkante' gebouw een verhoging met kantelen gekregen, die in 1980 wegens bouwvalligheid moesten worden gesloopt. Nadien is het huis snel in verval geraakt. In 1992 zijn de bijgebouwen bij de woning gesloopt. Thans staat er een ruïne.

Middeleeuwse verdedigingswerken

Alleen bij Rhenen is sprake van middeleeuwse stadsversterkingen. Tussen 1230 en 1258 heeft Rhenen stadsrechten gekregen, naar verluid verleend door de bisschop van Utrecht. Precies na te gaan is het niet meer, want door een brand in 1400 ging het originele stadsprivilege verloren. Bisschop Frederik van Blankenheim bevestigde in 1403 het privilege opnieuw, waarbij hij verwees naar het eerder, door de Utrechtse bisschoppen verleende. Reden van de verheffing tot stad was de belangrijke positie die Rhenen innam als handelsplaats aan de rivier, de aanwezigheid van een watertol en als perifere grensvesting tegen het hertogdom Gelre (Van Iterson, 1960, 113, 114, 116, 127).

Zoals gebruikelijk bij stadsrechtverleningen mocht de plaats van een versterking worden voorzien. Bij dit soort versterkingen was de oudste fase niet meer dan een aarden wal, versterkt met palissaden en voorzien van een poort. Zo was de situatie in de 13de eeuw. Op een stadszegel uit 1258 wordt Rhenen reeds als een sterkte weergegeven. Van Iterson meent naar aanleiding daarvan dat de versterking onvolledig was en bestond uit een stadspoort met bovenbouw en kantelen, een deel van een muur met schietgaten en twee ronde muurtorens. Over de structuur van de omwalling merkt hij niets op, maar hij gaat ervan uit dat de enceinte uit een aarden wal met palissaden en houten poorten bestond.

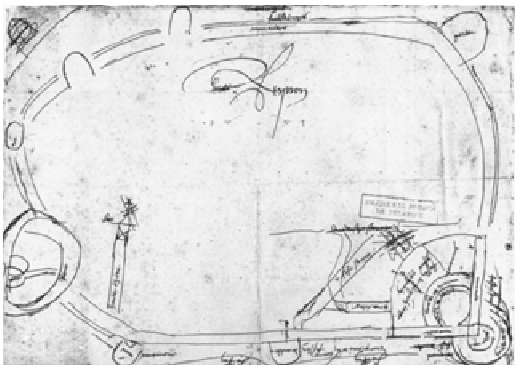

7 ‘Reijnen’, de stadsmuur met versterkingen van Rhenen op een anonieme schetsmatige tekening van 1528(?). Het betreft een plan tot uitbreiding of versterking van de ommuring met de nadruk op de zuidoostelijke punt. De hele enceinte is op primitieve wijze weergegeven. Alle benamingen staan in het Frans erbij geschreven. Aan de westkant: bevindt zich de ‘porte’ en ‘ront’ [de Utrechtse of Westpoort]; dan volgen drie muurtorens. In het noorden staat geschreven ‘murailles’, ‘fausse brayes’ en ‘montaigne’; aan de oostkant: ‘porte’ [de Bergpoort]. Op de zuidoosthoek is een enorm werk weergegeven waar bij het rondeel staat geschreven: ‘muraille de IX pietz’, in het rondeel is de plaats voor een ‘logis du capitaine’ en daarbuiten: ‘sailli’. Binnen de ommuring (muraille) in de zuidoosthoek: is de ‘terre de V pietz’ omgeven door ‘muraille de IX pietz’. Daarachter loopt een brede en diepe gracht: ‘fosse de XI pietz large, profond XX pietz’. Op drie plaatsen zorgen ‘cannonières’ voor de verdediging. Een ophaalbrug ‘pont levis’ vormt de verbinding tussen dit verdedigingswerk en de ‘Vische straet’, de huidige Zuidwal. Aan de zuidzijde loopt een natte gracht ‘fosse deauwe’ onderlangs de ommuring. Aan het zuidelijke uiteinde van de Vische straet ligt de derde poort, de Rijnpoort. Tussen de Rijnpoort en de Westpoort tenslotte is een muurtoren getekend waarbij ‘niet’ geschreven staat. Ook deze wordt door ‘cannonières’ verdedigd. Het enige bouwwerk dat binnen de veste is weergegeven is de ‘hautte thour’, de Cuneratoren (Alg. Rijksarchief, Brussel, kaarten en plannen 1671).

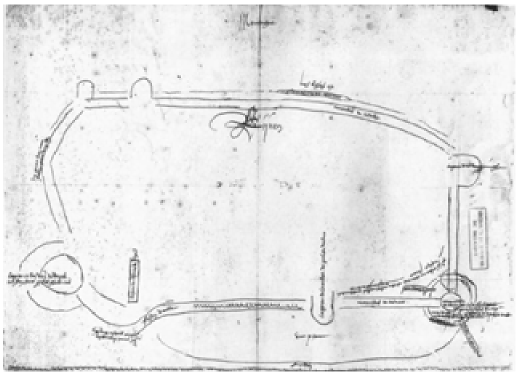

8 'Rijnen', een tweede anonieme tekening met de stadsmuur en versterkingen van Rhenen, op even primitieve wijze getekend als de bovenstaande. Ook deze tekening heeft annotaties in het Frans en wordt in dezelfde tijd, omstreeks 1528, gedateerd. Bij de Westpoort staat: 'la porte et Ron venant de Wyck'. Opmerkelijk is de toevoeging: 'le dit Ron fait par les Gheldrois'. Aan de noordwestzijde van de versterking is geschreven: 'Icy poroit bien avoir quelque petit demy Ron'. Deze wens is kennelijk geëffectueerd, want Van Deventer tekent omstreeks 1555 op deze plaats een kleine uitbouw in de stadsmuur. Aan de noordkant, waar zich de Heuvelrug bevindt, weids 'Montaigne' genoemd, loopt achter de 'murailles de la ville' de droge gracht, 'fossez secq'. Aan de oostkant ligt 'la porte vers Wagheninghe', de Bergpoort. Ook hier is op de zuidoostelijke punt een groot rond verdedigingswerk geprojecteerd. Op het snijpunt van de oostelijke en zuidelijke stadsmuur was het verblijf van de kapitein voorzien, evenals op de vorige tekening. Daaromheen een 'mur de XV pietz et dedens de V pietz de terre'. Twee ophaalbruggen, één aan de binnenkant en één aan de buitenkant van het rondeel, bieden toegang tot het terrein. Als toelichting staat op de tekening geschreven dat 'pour faire ce fort ne convient abattre nulles maisons...', geen huizen behoefden te wijken voor de aanleg van de versterking. Aan de zuidkant bevindt zich de Rijnpoort, 'la porte de l'eawe de petite valeur' en de natte gracht, 'fosse deauwe'. Tussen Rijnpoort en Westpoort staat in de zuidwesthoek geschreven: 'Il seroit besoign icy faire quelque demy Ron'. Ook hier is het enige bouwwerk dat binnen de vesting is getekend 'la hautte thour de l'eglise'. (Alg. Rijksarchief, Brussel, kaarten en plannen 1672).

Na 1346 heeft, in opdracht van bisschop Jan van Arkel, verbetering van de versterking plaats gevonden door de aanleg met poorten, stenen muren en muurtorens, omgeven door een deels natte gracht. Aan de kant van de Heuvelrug strekte zich, als gevolg van het hoogteverschil, een droge gracht uit, vol met stekelige struiken en ander ondoordringbaar gewas, die in een boogvorm liep van de Bergpoort (oost) tot aan de Utrechtse poort (west). Over verbeteringen en reparaties aan de verdedigingswerken is weinig bekend. Waarschijnlijk ontbrak daar nog het een en ander aan, want nadat de stad in 1499 door de 'Kleefsen' was ingenomen, vond het centraal bestuur aanleiding zich te bemoeien met de defensie en de paraatheid van de stad. Zo constateerden de Staten bijvoorbeeld in 1517 dat de stadsgrachten verwaarloosd waren en moesten worden uitgediept. Waarschijnlijk kon de stad in 1528 door bemiddeling van de Staten de stadsmuur herstellen met stenen afkomstig van het 12de-eeuwse slot De Horst, dat door de Geldersen in dat jaar was verwoest. Of de beide tekeningen die op het Algemeen Rijksarchief van Brussel bewaard worden (kaarten en plannen 1671 en 1672) daarmee te maken hebben is heel wel denkbaar. Op beide afbeeldingen staat de vesting op primitieve wijze weergegeven, met een aantal uitbreidingen in de vorm van muurtorens en een groot rondeel op de zuidoosthoek van de stad (Deys, 1988, 204; Van Iterson, 1960, 147, 149-150, 151, 155).

In dezelfde tijd zijn er plannen geweest om de stadsversterking te intensiveren. Twee tekeningen op het Algemeen Rijksarchief te Brussel van omstreeks 1528 van de hele vesting (kaarten en plannen 1671 en 1672) en een tekening op het Utrechts Archief (HUA, TA 2088 f) van het zuidelijk deel van de stadsversterking getuigen daarvan. Op het 'Utrechtse' ontwerp staat op de achterzijde geschreven: 'Patroen van Reenen ende van Utrecht'. Over de vervaardiger bestaat enige onduidelijkheid. Op grond van vergelijkingen met andere tekeningen en het handschrift schrijft Janssen het ontwerp toe aan Rombout II Keldermans en wel tussen 1529 en 1531 (Janssen, 1981, 306). Keldermans maakte voor een aantal situaties in het Sticht ontwerpen voor versterkingen in opdracht van zijn Bourgondische opdrachtgever Karel V. Het wereldlijke gezag van het Sticht was in 1528 overgegaan op Karel V, na de oorlog met hertog Karel van Gelre. Het is goed mogelijk dat de Bourgondiërs zich in de jaren daarna schielijk wilden versterken tegen de Geldersen en daarom die ontwerpen hebben laten maken. Een andere telg uit het Keldermansgeslacht, Marcelis Keldermans, maakte in 1543 'patronen' onder andere voor de Westpoort van Rhenen. De rekeningen daarvoor zijn teruggevonden. Het is dus ook mogelijk dat de onderhavige tekening een van die ontwerpen van Marcelis is.

Uitgebreid of niet, de vesting was in het midden van de 16de eeuw in ieder geval in verval; de muren waren ingestort en de stadspoorten verkeerden in een slechte staat van onderhoud. In 1593 en 1595 had de Staten-Generaal nog grote sommen

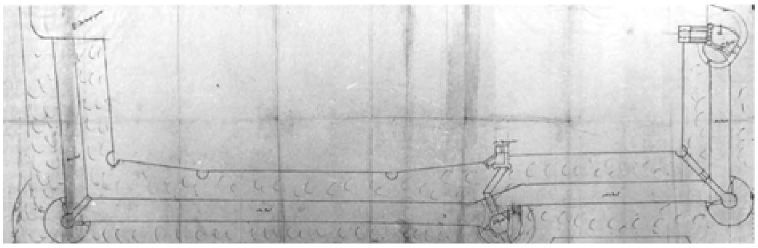

9 ‘Patroen van Reenen ende van Utrecht’, een ontwerp van Rombout Keldermans(?) voor het zuidelijke stadsdeel, gemaakt tussen 1529-1531. Op de tekening ziet men, ten zuiden van de stad buiten de ommuring en de natte gracht, drie bolwerken weergegeven - twee op de hoeken en een voor de Rijnpoort -, onderling verbonden door een wal. Van de beide buitenste bolwerken lopen wallen naar de Westpoort en de Bergpoort aan de oostkant van de stad. Vóór de poorten zijn stenen bastions getekend. Het noordelijk deel van de omwalling ontbreekt helaas op de tekening. Mogelijk heeft er wel een ontwerp bestaan, maar is dat verloren gegaan. Van het overgebleven plan blijken alleen de twee cirkelvormige bastions ter dekking van de Oost- en de Westpoort gerealiseerd te zijn. Door de aanwezigheid van een droge gracht aan de noordkant vormden de twee poorten altijd al een zwakke plek in de ommuring. Van Deventer tekent omstreeks 1555 geen bolwerken aan de zuidkant, zodat men ervan uit mag gaan dat dit deel van het Keldermansplan niet is uitgevoerd (pentekening 395 × 126 mm, HUA, TA 2088 f).

geld voor de reparatie ter beschikking gesteld (*f* 2000 en *f* 3000). Het onderhoud stond ook in de 16de en 17de eeuw op een laag pitje. De stad hoefde niet meer samen met de moerasburcht De Horst als grensvesting te functioneren tegen de aanvallen der Geldersen. Dat was verleden tijd. Karel V was sedert 1543 zowel heer van het Nedersticht als hertog van Gelre, waarmee de animositeit tussen beide gebieden tot het verleden behoorde. Ten tijde van de Republiek speelde Rhenen evenmin een rol van betekenis op strategisch gebied.

Dat de stedelijke verdedigingswerken in het midden van de 17de eeuw behoorlijk vervallen waren blijkt uit een aantal schetsen en tekeningen van Rembrandt en H. Saftleven (afgebeeld bij Deys, 1981, nrs. 15-18, 22, 29-30, 33 en 34).

In 1672-73 werd de stad door Fransen troepen ingenomen, waarbij de stadsmuren ernstig beschadigd werden. Het bovenste deel van de Bergpoort werd verwoest. De Utrechtse poort ging in zijn geheel teloor. Of de poort is herbouwd is niet duidelijk: op een 18de-eeuwse plattegrond van de stad staan beide poorten mét voorpoort weergegeven. In het begin van de 19de eeuw blijkt de poort, volgens afbeeldingen, te zijn vervangen door een gemetselde boog met klauwstukken en twee wapendragende leeuwen op de top. Van toen af brokkelden de muren steeds verder af. Rond 1840 zijn de drie poorten gesloopt en aanvankelijk door barrières vervangen. De armzalige restanten van de stadsmuur met torens onderging tussen 1871 en 1873 grotendeels hetzelfde lot. Kleine stukken van de stadsmuur, onder andere bij de molen aan het Koningin Elisabethplantsoen en aan de zuidkant, bleven bestaan.

Pas na 1940 heeft in het kader van de Wederopbouw van Rhenen de restauratie plaats gevonden. Het bastion met de molen is gerestaureerd in 1948. De stadsmuur

10 Restant van het bastion aan het Keldermanspad op de zuidoosthoek van de vesting (foto RDMZ, 1997).

is in 1954 en de daarop volgende jaren deels hersteld op basis van het Wederopbouwplan in 1954 en volgende jaren.

De beste indruk van de overgebleven stadsversterking krijgt men langs het Keldermanspad, aan de zuid- en oostzijde van de oude stad. Op de zuidoosthoek en ter plaatse van de voormalige Bergpoort zijn de onderste gedeelten weer opgemetseld in oude steen. Aan de zuidwestkant staat het Wederopbouw torenhuisje op een oud stuk muur.

Poorten en torens

De oudste bekende afbeelding van de stadsversterking, afgezien van die op het stadszegel, is weergegeven op een schilderij dat omstreeks 1500 is vervaardigd en dat sedert 1898 zich in de collectie van het Rijksmuseum bevindt (Rijksmuseum, inv. nr. SK-A-1727). Hierop staat Rhenen afgebeeld ten tijde van de inname van de stad door de troepen van de hertog van Kleef op 8 juli 1499. Op de voorgrond ziet men de meest westelijke poort, de Utrechtse poort, bestaande uit een voorpoort

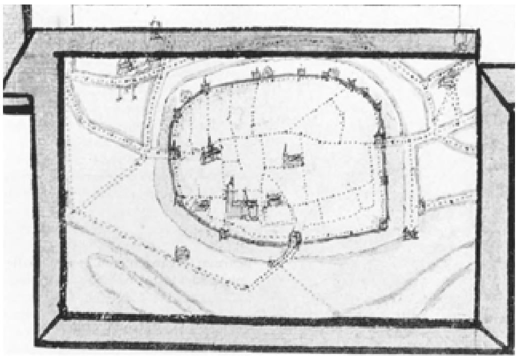

11 Plattegrond van Rhenen rond 1555 door Jacob van Deventer. Tussen Rijn- en Westpoort tekent hij twee muurtorens of rondelen, tussen de Westpoort en de Bergpoort in totaal zeven en tussen Bergpoort en Rijnpoort twee. Het in het begin van de 16de eeuw geprojecteerde bolwerk op de zuidoostelijke hoek lijkt niet te zijn geëffectueerd. Het originele netplan waarvan deze plattegrond deel van uitmaakt wordt bewaard in de Biblioteca Nacional te Madrid (inv. nr. MS Res 200 nr. 64 f. 63v).

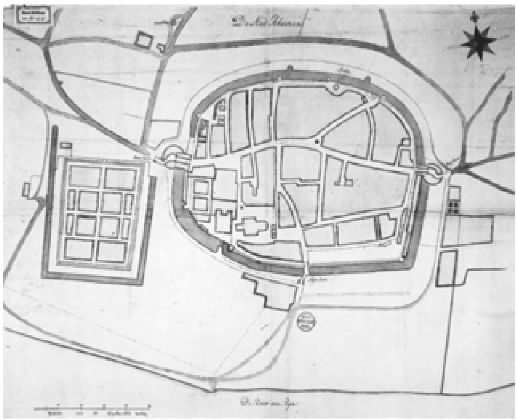

12 'De Stad Rheenen', kaart van de stad en directe omgeving uit omstreeks 1740. De omwalling met de stadspoorten en muurtorens en de natte (zuidelijke) en droge (noordelijke) gracht zijn duidelijk weergegeven. Alle drie de stadspoorten hebben voorpoorten. Voor de Westpoort en de Bergpoort ligt een bastion. Dat ontbreekt bij de Rijnpoort. Voor het overige is de situatie met de muurtorens nog dezelfde als bij Van Deventer. Buiten de stad ligt aan de westkant de Koningstuin (U.B. Leiden, coll. Bodel Nijenhuis, port. 41, nr. 21).

13 De noordelijke stadsmuur met de houten standerdmolen omstreeks 1875 op een potloodtekening van J. Weissenbruch (tekening 118 × 180 mm, coll. Haags Gemeentemuseum, inv. nr. T. 71-1937).

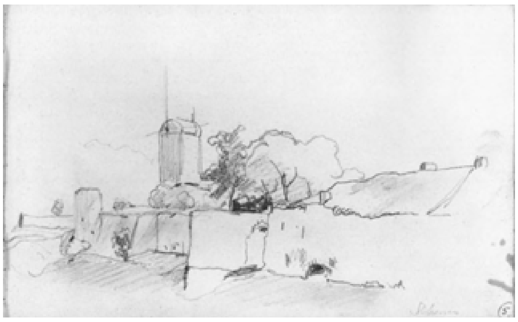

14 Bastion met molen aan de noordkant van de oude stad (foto RDMZ, 1997).

met ophaalbrug en een hogere binnenpoort daarachter. De stadsmuur (voor een deel dubbel) is met muurtorens en rondelen versterkt. Op de achtergrond van het schilderij is de Bergpoort geschilderd. Het waarheidsgehalte van de topografische correctheid is uitermate dubieus, het gaat om de indruk.

Er waren drie poorten bij de toegangen tot de stad: de Bergpoort, de Utrechtse- of Westpoort en de Rijnpoort. De Bergpoort lag aan de oostkant aan de Herenstraat. De Westpoort of Utrechtse poort lag aan de westkant aan dezelfde as. De Rijnpoort, de minst belangrijke, vormde de toegang aan de zuidkant van Rhenen. De verdieping van de poorten was ingericht als woning van de poortwachter.

Naast de drie stadspoorten was de stadsmuur met een paar grote en een aantal kleine torens versterkt. De eerste muurtoren ten noorden van de Westpoort droeg de naam Gevangentoren, een naam die al in 1417 bekend is. Dan, noordelijk omgaand, kwam de Hollentoren (vermelding in 1585), vervolgens een niet met name genoemde toren, dan de muurtoren waarop de Binnenmolen staat, drie niet met name bekende torens, de kleine toren Den Oven (vermeld in 1585) en de Bergpoort. Vanaf de Bergpoort zuidelijk omgaand kwam eerst een kleine, naamloze toren. Dan lag op de zuidoosthoek van de stad aan het eind van de Vische straet (nu Zuidwal) de Tymenstoren die in 1571 wordt vermeld. Tussen deze toren en de Rijnpoort bevonden zich geen muurtorens. In het westelijk deel van de ommuring lagen tussen Rijn- en Westpoort nog een klein torentje en de Toltoren, waar het tolhuis in was opgenomen. In de 16de eeuw krijgt deze toren een nieuwe naam: Costverloren toren. De laatste muurtoren op de zuidwesthoek vóór de Westpoort was de Spynderstoren, genoemd naar de Rhenense familie Spynder. Vóór 1940 was daar nog een rondeel van over. Na de oorlog is het deels gerestaureerd en is er het Torenhuisje opgezet (Deys, 1996, 110, 116; Van Iterson, 19, 151-153).

De Grebbelinie

Aangezien een niet onbelangrijk deel van de Grebbelinie zich op de Heuvelrug bevindt, wordt hier eerst in het kort de geschiedenis van de hele linie vermeld. Dan volgt een beschrijving van een aantal van de nog aanwezige, historische vestingwerken binnen het gebied van de Utrechtse Heuvelrug.

Een zwakke schakel in de verdediging van het Sticht en Holland tegen een uit het oosten komende vijand, was de Gelderse Vallei. Al tussen 1582 en 1590 had men zich beraden over een 'linie' van Rhenen naar Amersfoort met vijf schansen die de vijand de doorgang vanuit het oosten naar het westen moesten beletten. Van die schansen werd er maar één, die te Woudenberg, gerealiseerd. Toen ten tijde van het beleg van 's-Hertogenbosch (1629) de Spaanse vijand die stad vanuit het oosten wilde benaderen en gevaar voor de stad Utrecht dreigde, besloten de Staten van Utrecht, in de hoop de opmars tijdig te kunnen stuiten, tot de aanleg van een Grifte of Landweer: een wal vanaf de Grebbe tot aan de Zuiderzee. De schans bij

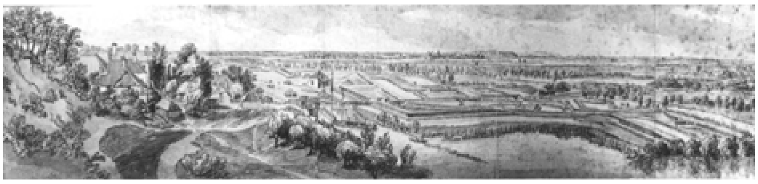

15 ‘Gezigt van den Rheenschen berg den 17 Junij...’ [1750?]. De tekening van Jan de Beijer geeft de pas voltooide werken aan de Grebbe bij de sluis weer (coll. Streekmuseum Rhenen, Ba 1).

16 ‘Gesigt aan d Greb d 17 Julij 1750’. Tekening door Jan de Beijer van de Grebbesluis en herberg (coll. RPK, inv. nr. A. 4153).

Woudenberg werd opgeknapt, de Grebbesluis werd in staat van verdediging gebracht en een werk bij de herberg de Rode Haan bij Veenendaal op de grens met Renswoude kwam gereed. Het was echter niet voldoende om de vijand tegen te houden. Hij stootte door naar 's-Hertogenbosch en Amersfoort, maar werd uiteindelijk verslagen.

Na de aftocht van de Spaanse troepen was aanvankelijk het voornemen de linie te voltooien, maar het kwam er niet van. De Staten van Holland voelden er weinig voor, uit vrees dat de aanleg van een door hen gewenste Hollandse linie daardoor vertraagd zou worden. De bestaande werken vervielen al spoedig.

In 1672 beraadden de Staten van Holland en West-Friesland zich, ditmaal wakker geschud door de Franse dreiging, over de mogelijkheid van de aanleg van een waterlinie. Een rapport werd uitgebracht waarin de voorkeur voor een Hollandse waterlinie werd uitgesproken, maar waarbij tevens voorstellen werden gedaan voor de aanleg van een Grebbelinie. De voorstellen voor dit laatste plan vielen niet in goede aarde en men zag op dat moment van de aanleg af (Deys, 1988, 112-113).

Er zijn in de jaren tussen 1701 en 1745 verschillende rapporten en verslagen verschenen waarin de mogelijkheden en onmogelijkheden onderzocht zijn tot onderwaterzetting van het gebied tussen de Grebbe en de Zuiderzee. Uit alle rapporten, geschreven aan de hand van visitaties, bleek dat bij een lage waterstand van de Rijn het lang niet eenvoudig was de inundaties te stellen, laat staan het water vast te houden. In de rapporten werd een aantal aanbevelingen gedaan tot opstuwing van de Rijn en de aanleg van dwarskades met sluizen om het water in inundatiekommen beheersbaar te kunnen afvoeren (uitvoerig hierover: Deys, 1988, 113-118).

Met de dreiging van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) kwam de realisering van een Grebbelinie dichterbij. Gedetailleerde voorstellen, gebaseerd op vroegere waarnemingen en nieuwe metingen door de Directeur-generaal der Fortificatiën, Bernard de Roij en de ingenieurs H.J. Vonck en B.J. de Roij leidden uiteindelijk tot toestemming van de Raad van State voor de uitvoering (Deys, 1988, 124).

De Grebbelinie bestond uit een liniedijk ten westen van de reeds bestaande

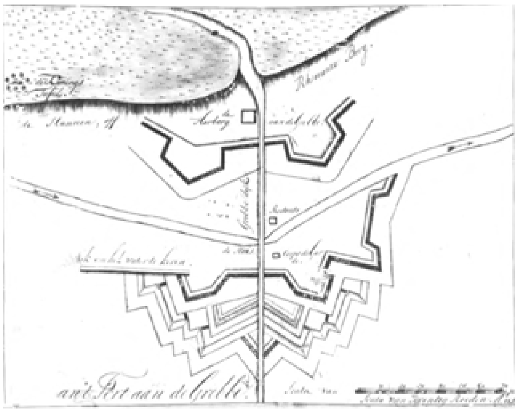

17 '...van 't Fort aan de Grebbe'. Tekening uit 1745 van het nieuwe hoornwerk onderaan de 'Rhenenze Berg'. Links boven staat de Konings Tafel getekend, omringd door bomen. Aan de voet van de Grebbeberg ligt een herberg (ingekleurde pentekening, 355 × 440 mm. Gedat. r.o., HUA, TA 2101).

waterverbinding Schoonebeker Grift, Lunterse beek en Eem. Door de Grebbesluis te openen zouden de landerijen ten oosten van de liniedijk onder water gezet moeten worden. Als eerste werd de Grebbesluis versterkt door de aanleg van een hoornwerk, een buitenwerk bestaande uit een gebastioneerd front en twee lange flanken die op de vestinggracht aansloten. Daarop volgde de aanleg van de liniedijk tussen de Rode Haan bij Veenendaal en Amersfoort. Om te voorkomen dat het water te vlug weg zou stromen werd de linie verdeeld in een aantal kommen, door de aanleg van komkeringen loodrecht op de liniedijk en dwarsdijken of -kades. Sluizen in de kades verbonden de kommen onderling. De kades vormden een zwakke schakel in de verdedigingslinie, omdat zij een mogelijke toegang voor de vijand vormden. Ter verdediging van die kades legde men in de dwarsdijk eenvoudige verdedigingswerken aan. Voorts verscheen een aantal kleine stenen verdedigingswerken, de zogenaamde 'Spaanse' redoutes, eenvoudige vierkante veldschansen waarbinnen een stenen gebouwtje met schietgaten werd opgetrokken, omgeven door palissaden. Aan de noordkant van de linie bij Spakenburg kwam ook een inlaatsluis. In 1755 was het werk gereed.

In 1785-'86 werden nieuwe werken aangelegd in verband met de Franse oorlogsdreiging. Ten zuiden van het hoornwerk bij de sluis werden drie bastions met bijbehorende courtines gerealiseerd en de Rijnbatterij tegen de Grebbeberg kwam tot stand. Het werk aan de Rode Haan met voorwerk werd gerealiseerd, alsmede een aantal forten en schansen noordelijk daarvan, aan de Buursteeg, Schalmdijk en Daatselaar. De Grebbelinie zelf werd naar het zuiden toe tot in de Betuwe doorgetrokken.

In 1793 werd de Grebbelinie, wederom onder bedreiging van een Franse inval, 'opgemaakt'. De liniewal werd op verschillende plaatsen ingrijpend gewijzigd: het rechtlijnige tracé werd in een gebroken tracé veranderd waardoor de vuuruitwerkingen op de komkeringen beter werd. De vernieuwde delen van de linie werden met 'post' aangeduid. Ondanks die vernieuwingen zou de waterlinie bij een aanval niet gefunctioneerd hebben, want de waterstand van de Neder Rijn was in dat jaar zo laag dat men de inundaties niet had kunnen stellen. Het jaar daarna, in 1794, bij een nieuwe aanval van de zijde van de Franse troepen was dat wel mogelijk. In allerijl werden nog nieuwe werken aangelegd om de Franse aanval het hoofd te kunnen bieden. Een onvoorziene omstandigheid deed zich echter voor in de strenge winter van 1794-'95: het inundatiewater bevroor en de linie moest in aller ijl worden

verlaten, waardoor de Franse troepen de hindernis zonder problemen konden nemen.

In 1799 werden nogmaals nieuwe werken uitgevoerd, nu door de Fransen om een Pruisische inval te kunnen afslaan. Het betroffen enige in het inundatieveld

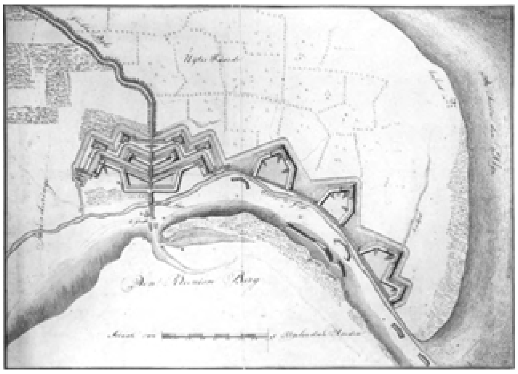

18 Plattegrond van het fort aan de Grebbe langs de Grift onder de Rhenense Berg. De kaart geeft de situatie direct na 1785 weer, gezien vanaf de berg. De drie bastions met courtines tussen het hoornwerk aan de Grebbe en de rivier werden in 1785 aangelegd (ingekleurde pentekening, HUA, TA 2102).

19 De werken vanaf de Grebbeberg (foto RDMZ, 1997).

vooruitgeschoven posten die men met 'voorposten' aanduidde, ter onderscheiding van de 'posten' uit 1793. De Grebbelinie bestond toen uit tien kommen die trapsgewijs in peil daalden in noordelijke richting en onderling door dijken en kaden gescheiden werden. Daarbij zou het blijven. Een wezenlijke uitbreiding heeft de linie sedertdien niet gekend.

De linie, en met name de onderwaterzettingen in het zuidelijk gedeelte, bleef een zorgenkind. Vooral het zeer wisselende peil van de Neder Rijn bood niet altijd voldoende zekerheid voor de inundaties. Van staatswege werd dan ook de aandacht verlegd naar de Nieuwe Hollandse waterlinie. De Grebbelinie werd in 1809 door koning Lodewijk Napoleon onder de administratie van Waterstaat gesteld.

Aangezien men zich in de loop der decennia ging realiseren dat de Grebbelinie met het gedeelte in de Neder-Betuwe uitstekend een functie kon vervullen als voorpostenstelling, die de vijand voorlopig tegen zou moeten houden, zodat men de Hollandse Waterlinie tijdig gereed zou kunnen maken, kwam zij in 1846 weer onder het beheer van het Departement van Oorlog. Vernieuwing van een aantal werken, onder andere verbreding van de inmiddels verlande Grebbesluis, was daarvan het gevolg. Ook de vijf damsluizen in de komkeringen werden vernieuwd en de Grift tussen de Rode Haan en de Grebbe werd uitgediept.

In 1874 was de Grebbelinie in de Vestingwet opgenomen als Stelling der Geldersche Vallei. Zij behoorde tot de vestingwerken der derde klasse. In 1910 werd de linie

gedeclasseerd en in 1926 werd een groot deel van de werken als vestingwerk opgeheven en buiten gebruik gesteld.

In 1939-1940 werd de linie toch weer in staat van verdediging gebracht. Een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en houten en aarden schuilplaatsen werd gereed gemaakt. Bovendien begon men met de bouw van een motorgemaal in de Buitengrift om zeker te zijn van een voldoende watercapaciteit bij het stellen der inundaties. In eerdere tijden had men, om de problemen met het fluctuerende rivierpeil te ondervangen de wenselijkheid al wel uitgesproken tot de aanleg van een (stoom)gemaal bij de Grebbesluis, maar tot realisering was het nooit gekomen. Het motorgemaal werd evenmin voltooid; alleen de fundamenten zijn aangelegd. In 1940 zijn de inundaties wel gesteld, hetgeen vooral bij Scherpenzeel en Achterveld een geduchte hinder bij de Duitse opmars vormde. Na een felle strijd van vijf dagen heeft men het verzet moeten staken, mede onder druk van het bombardement op Rotterdam en het dreigement dat de stad Utrecht hetzelfde lot zou ondergaan.

Tenslotte, per 18 oktober 1951 werden ook de laatste werken als vestingwerk opgeheven. Een deel is nu natuurreservaat. In 1957 is een stuk van het hoornwerk voor de Greb ten behoeve van het verkeer afgegraven.

De Grebbesluis

Het water voor de inundaties werd vanuit de Neder Rijn door de Grebbesluis ingelaten. De Grebbesluis zelf lag daar al veel eerder. In 1473 had bisschop David van Bourgondië toestemming gegeven tot het graven van een grift ter ontlasting van het water in de Gelderse Vallei en voor de afvoer van turf uit de vervening in de Gelderse vallei. De Bisschop Davidsgrift kwam tussen 1481 en 1483 gereed. Bij de Greb boog de Grift in westelijke richting naar de Rijn, waar hij uitwaterde, eerst op natuurlijke wijze en later via een sluis.

Van 1545 dateert een rapport waarin sprake is van een herstel van een sluis in de dijk met twee deuren om het Rijnwater bij hoge stand te keren. De breedte van de sluis was ongeveer twee meter. In dat jaar werd begonnen met de aanleg van het Rijnschut in de Grift vlak bij de Rijn. De Grebbesluis werd hersteld en versterkt. In verband met de Franse dreiging in 1629 werd de Grebbesluis verlegd en toegemaakt, niet voor lang echter, want in 1630 werd de sluis weer aangelegd. In 1669 is de houten sluis vervangen door een gemetseld exemplaar.

Wegens de allengs hoger wordende waterstand van de rivier werd de sluis echter maar weinig gebruikt voor de turfscheepvaart en raakte daardoor in verval. In 1714 was zij voor de waterlozing niet meer van belang: door de vervening was er nog slechts een verval in noordelijke richting. Met de realisering van de verdedigingslinie kreeg de sluis vanaf 1742 een nieuwe bestemming: voor het inlaten van het water. Tot 1809 heeft men de linie en daarmee de sluis in stand gehouden. Daarna werd de Grebbelinie verlaten en de sluis geraakte weer in verval. In de winter van 1830 was de technische staat dermate slecht dat er gevaar voor doorbreken bestond; de sluis werd afgedamd.

Bij de hernieuwde inwerkingstelling van de Grebbelinie in 1846 heeft men tevens de sluis weer geopend en verbreed, zodat er grotere vaartuigen konden passeren. De sluis is in 1979-1980 door een duiker vervangen.

Het hoornwerk aan de Grebbe

Dit werk werd met redan (een klein in de keel open veldwerk) en enveloppe (doorlopende beschermingswal) in 1743 aangelegd tot dekking van de Grebbesluis, het voornaamste inlaatpunt van water voor de inundaties van de Grebbelinie. Bij de werkzaamheden van 1792-'93 is het enigszins gewijzigd. Resten zijn nog aanwezig.

De bastions met courtines

In 1785 werden, onder supervisie van Carel Diederik Dumoulin, directeurgeneraal der Fortificatiën, aansluitend aan het hoornwerk in de buitenwaarden drie bastions met courtines aangelegd op de oostelijke oever van de Buitengrift, tussen de Grebbesluis en de Neder Rijn. De contouren zijn goed herkenbaar in het landschap.

De Rijnbatterij en de Bergbatterij

Op de westelijke oever van de geul tussen de Grebbesluis en de Neder Rijn werd in 1785 tegen de Grebbeberg de Rijnbatterij aangelegd. Dit was een langgerekte borstwering met een korte omgebogen rechterflank en vijf geschutsemplacementen. De Bergbatterij werd later aangelegd. Dit was een langgerekte borstwering aan de voet van de Grebbeberg tussen de sluis en de Rijnbatterij.

Militaire gebouwen

Een in eerste instantie niet als zodanig herkenbaar militair gebouw is de als villa gecamoufleerde bunker aan de Breullaan 1 te Driebergen-Rijsenburg.

Tussen eind 1943 en begin 1944 werd de Duitse bunker gebouwd als onderkomen voor het operationele hoofdkwartier van 'Stab I. Jagdkorps' van de Luftwaffe. (Voor meer gegevens over die instantie, zie Tiemens, 1992, 10-16). Het gebouw verrees op het terrein van het landgoed Bornia naast De Breul waarin de operationele staf van 'XII Fliegerkorps', later 'I. Jagdkorps', sinds 1940 was ondergebracht. Landgoed en huis Bornia waren al in het begin van de oorlog door de Duitsers gevorderd. Het terrein diende als opslagplaats van oorlogsbuit. Om de enorme betonnen bunker te camoufleren waren schijnvoegen, rondboogdeuren, een balkon, vensters met gele kozijnen en gordijnen op de muren geschilderd.

Het iets bol lopende bunkerdak werd aan de randen voorzien van ijzeren haken waaraan camouflagenetten bevestigd konden worden. Hoewel gebouwd als onderkomen voor de korpsstaf, heeft men daar nooit gebruik van gemaakt, waarschijnlijk uit angst voor een geallieerde landing op de Nederlandse kust, waarvan het gedoodverfde hoofdkwartier te Driebergen dan ongeveer 60 km verwijderd zou zijn. Tussen april en juni 1944 vertrok de commandopost richting Braunschweig-Querum. Pas na de oorlog werd de bunker daadwerkelijk in gebruik genomen. Aanvankelijk had het Rijk de eigenaar van Bornia, J.R. Clifford Kocq van Breugel, aangeboden de bunker op te blazen - afbraak was te duur -,

20 De bunker aan de Breullaan 1 te Driebergen tijdens de verbouwing in 1996. Aan de buitenkant is de bakstenen schil en de betonnen kern goed te zien waarop de vensters geschilderd zijn (foto RDMZ, 1996).

maar deze voelde daar weinig voor, aangezien net alle ruiten van het huis Bornia, het koetshuis en de oranjerie gerepareerd waren, en men dus maar weinig voelde voor explosies op die plaats.

Na enige jaren van diffuse toepassing als fruit- en aardappelopslag en champignonkwekerij nam in 1950 de luchtmacht de bunker in gebruik. De Sector Operations Centre (SOC) van het Commando Luchtverdediging werd erin onder gebracht. In 1951 heeft in opdracht van de Dienst der Genie van het Ministerie van Oorlog een interieurwijziging plaats gevonden en in 1952 heeft zich een opmerkelijke uiterlijke verandering voltrokken: de betonnen bunker is toen geheel omkleed met

een steens bakstenen muur, geleed door lisenen, waarin op regelmatige afstand houten kozijnen met glasruiten zijn ingebracht. Op het achterliggende beton schilderde men opnieuw, maar nu op andere plaatsen, ramen met gordijnen en witte kozijnen, corresponderend met de plaats der houten kozijnen. Het omhulsel werd met een houten kapconstructie afgesloten. Op de hoeken van het afgeplatte schilddak stonden vier loze schoorstenen. Hiermee werd een beeld geschapen van een grote kantoorvilla van drie bouwlagen hoog en vijf traveeën breed en diep. Om dit villabeeld te completeren kwam er aan de oostkant een schijnbalkon. Het centrum van de bunker bevatte een centrale zaal

21 Het schijnbalkon aan de oostkant van de bunker (foto RDMZ, 1996).

met een grote plottafel waarop de meldingen van de navigatiestations gevisualiseerd konden worden. De staf van het SOC kon vanuit loges of cabines van bovenaf op de tafel neerkijken. Hoewel het SOC in 1958 verhuisde, bleef de bunker tot 1 november 1991 een militaire bestemming houden.

In 1996 heeft er wederom een verandering plaats gehad ten behoeve van de vestiging van onder andere een videobedrijf. Bij die gelegenheid is een aantal aanbouwen aan de voorkant afgebroken. Aan de achterzijde is een groot gat in het beton gemaakt om licht in het interieur te verkrijgen en de bakstenen bekledingsmuur is voor een deel verwijderd. Hieronder kwamen de sporen tevoorschijn van de oorspronkelijke raam- en deurbeschilderingen.

De bunker was van Duitse makelij en droeg de codenaam Cäsar. Het vierkante gebouw meet ongeveer 27 bij 27 meter en is tot aan de daklijst bijna elf meter hoog. Het bevat binnen een omkleding van rechte bakstenen muren een betonnen bunker

met muren van meer dan drie meter dik. De bunker heeft rechte zijden. Aan de noordkant zijn de hoeken afgeschuind, waarmee het zeszijdig van vorm geworden is. In de ruimtes tussen de afgeschuinde hoeken van de bunker en de bakstenen huid zijn trappen ingebracht. Het inwendige is grofweg in twee delen verdeeld: het noordelijk gedeelte is een over alle verdiepingen ongelede ruimte, waarin de plottafel stond opgesteld, het zuidelijk deel, door een muur van 80 cm. daarvan gescheiden, telt drie bouwlagen waarin verschillende dienstvertrekken zijn ondergebracht. De bunker was luchtdicht af te sluiten met plaatstalen deuren (Tiemens, 1992, 10, 18-25).

In Leersum ligt aan de M.C. Verloopweg 76 een gebouwtje dat in de Tweede Wereldoorlog gebouwd zou zijn als wachthuis voor de Duitsers. Vanaf een uitkijktoren konden zij de oefenvluchten van hun vliegtuigen boven het Leersumse veld observeren. In de jaren vijftig werd het als theehuis in gebruik genomen en kreeg de naam theehuis Hoog Leersum. Het gebouwtje van een bouwlaag onder zadeldak met rode pannen is van machinale baksteen en witgepleisterd. Een aanbouw is van gepotdekselde delen opgetrokken en eveneens wit geschilderd.

Het franse kamp

Teneinde het Bataafs-Franse leger te oefenen werd in 1804 op de Zeister heide onder bevel van luitenant-generaal A.F.L.V. de Marmont, opperbevelhebber van alle in de Bataafse Republiek verblijvende militairen, een groot kamp voor 20.758 man ingericht van 500 meter breed en ongeveer drie kilometer lang. Het strekte

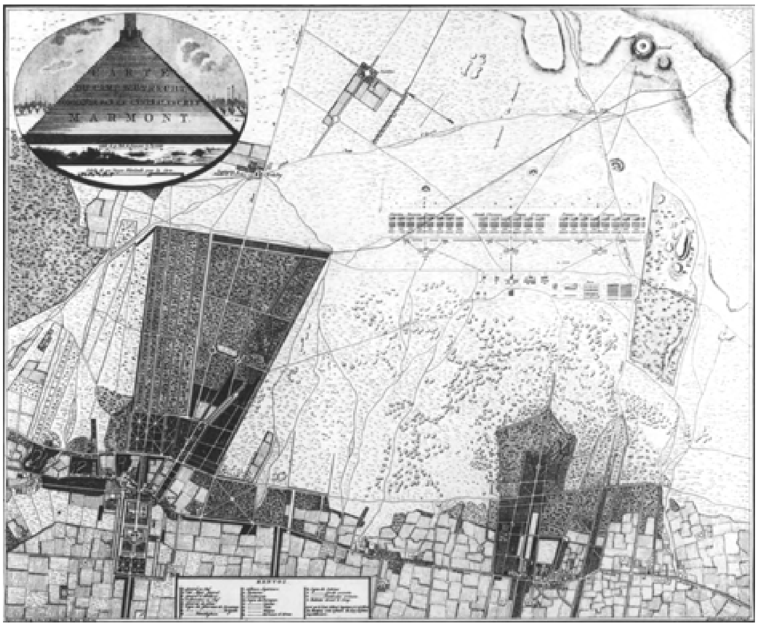

22 ‘Carte du Camp d'Utrecht’ waarop het Franse kamp staat weergegeven. De kaart is gemaakt in opdracht van luitenant-generaal A.F.L.V. de Marmont in 1804 (coll. Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-stichting te Zeist).

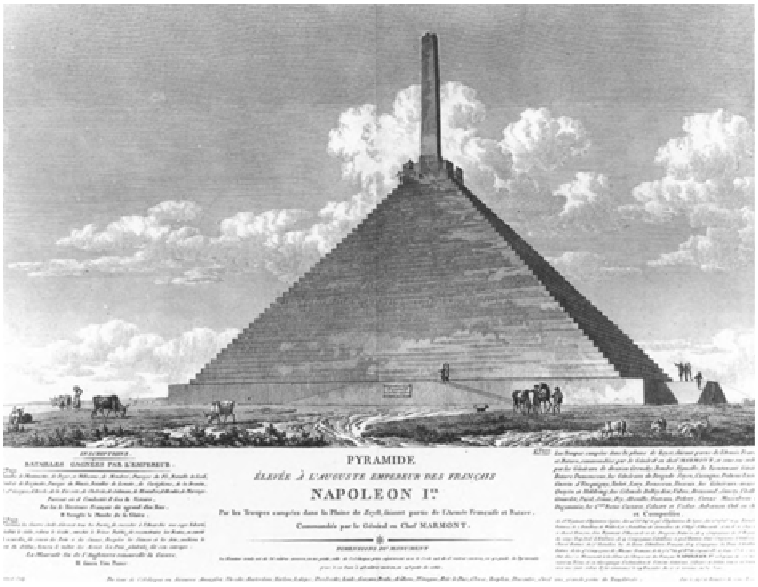

23 ‘Pyramide élevée à l'auguste empereur des Francais Napoleon 1er’. Op de gravure uit 1804 staat de piramide weergegeven in een volstrekt kaal landschap. In het bijschrift onder de afbeelding staat de tekst vermeld zoals die te lezen was op de vier hardstenen platen aan de voet van het bouwwerk.

zich uit van Noordhout langs de Kamperlinie tot de Odijkersteeg en kreeg de naam Kamp Napoleon. De voorzieningen die getroffen werden bestonden in eerste instantie uit het graven van een dertigtal waterputten van 30 tot 45 voet diep, waaromheen de tenten van de verschillende legeronderdelen verrezen. Van die putten is er nog een pomp in het centrum van het dorp Austerlitz over. Een tweede staat aan de Gramserweg tegenover nr. 50 te Austerlitz. Ter vertier van de soldaten bouwde men vervolgens een houten schouwburg, een houten circusgebouw en een amfitheater. Overige gebouwen als loodsen, winkels en koffiehuizen verrezen. Bij de Krakeling aan de Oude Woudenbergsezandweg stond een veldbakkerij met vijf stenen ovens en een slagerij. Men maakte alleen in het voorjaar en in de zomer gebruik van het kamp, vandaar de tijdelijke houten voorzieningen.

Om de saamhorigheid onder de manschappen te versterken en gebruikmakend van het fraaie septemberweer in 1804 bedacht Marmont de bouw van een goedkoop maar tegelijkertijd indrukwekkend monument: een piramide midden in het vlakke land: ‘een werk (...) dat door een groot aantal handen verkregen wordt (...) en dat den vervaardigers weinig tot niets moet hebben gekost (...) Het gedenkteken zou de aandacht moeten trekken door zijn omvang, niet door zijn kunstwaarde’. Het blijvende monument zou het nageslacht in volgende (!) eeuwen moeten herinneren aan het verblijf op de vlakte en aan de overwinningen van keizer Napoleon.

Na enige voorbereidingen zoals het bijeenbrengen van 3000 schoppen en houwelen, 2000 zandzakken en 300 kruiwagens begon men op 10 september 1804 (23 Fructidor van het jaar XII) met de bouw van een aarden piramide, met hellingshoeken van 45°, bekleed met graszoden en bekroond door een houten obelisk met inwendige trap. In 32 dagen kwam dit ‘duurzame monument’ zoals Marmont het noemde, tot stand. Dat weinig tot niets kosten was betrekkelijk: op

24 De piramide op een ansichtkaart uit de jaren dertig van de 20ste eeuw.

13 oktober waren de kosten (voor de Bataafse republiek) al opgelopen tot *f* 6.500,-. Daar zou het niet bij blijven. Aan baksteen en Bentheimer platen waarop inscripties moesten worden aangebracht zou nog eens *f* 2.200,- worden besteed. Het was een piramide van veertig trappen, opgebouwd uit aarde en graszoden, staande op een basement. In totaal was de piramide mét obelisk 110 voet (43, volgens andere berekeningen 36, meter) hoog. Aan de voet werden in maart 1805 op vier plaatsen hardstenen platen met inscripties aangebracht. Op de eerste stond een opschrift ter ere van Napoleon en de afmetingen van het bouwwerk. De tweede vermeldde de gewonnen veldslagen. Op de derde plaat werden de verdiensten van Napoleon op politiek en sociaal gebied gememoreerd en de vierde plaat gaf de data van de bouw en de daarbij betrokkenen aan.

Na de slag bij Austerlitz op 2 december 1805 waaraan ook Bataafse troepen deelnamen, kreeg het gehucht en de piramide die naam. Vanaf de piramide had men een schitterend uitzicht over de toen nog kale (!) vlakte naar de St. Joriskerk van Amersfoort en de Dom van Utrecht.

Lang zou het ‘blijvende’ monument niet blijven bestaan. Hoewel de piramide in 1805 nog voor ettelijke duizenden guldens werd opgeknapt was in 1808 de staat van onderhoud van de piramide en obelisk zo slecht, te wijten aan verzakkingen door de droogte van het jaar daarvoor, dat tot amovering van de obelisk werd besloten. De piramide zelf werd wel opgeknapt. Desondanks verviel hij tenslotte tot een twintig meter hoge zandhoop met wat berkenboompjes. In 1888 vormde dat voor de Amersfoortse architect D. van der Werf aanleiding tot het opstellen van een restauratieplan. De eigenaar van de piramide, J.B. de Beaufort, burgemeester van Woudenberg, had er wel oren naar, en na ruggespraak met P. Cuypers die het plan op onderdelen aanpaste, vond in 1894 uiteindelijk de restauratie plaats. Op de aarden piramide kwam nu een obelisk van baksteen en natuursteen. Het metselwerk werd uitgevoerd door B. van Zijll te Woudenberg. Klinkenberg te Elst leverde de baksteen. De hardsteen was afkomstig uit de groeves van Baudipont en Péru te Ecaussines en werd bewerkt door R. van Dijk uit Amersfoort.

De piramide en de obelisk bleven om onderhoud vragen. In 1948 werd de top van de obelisk vernieuwd in brons. De omloop op de piramide werd een aantal malen gewijzigd. Ten tijde van het samenstellen van deze beschrijving bestaan er plannen om de piramide en zijn omgeving opnieuw in ‘oude luister’ te herstellen (Loenen, 1999, 101-111; Stades, 1999, 204-209).

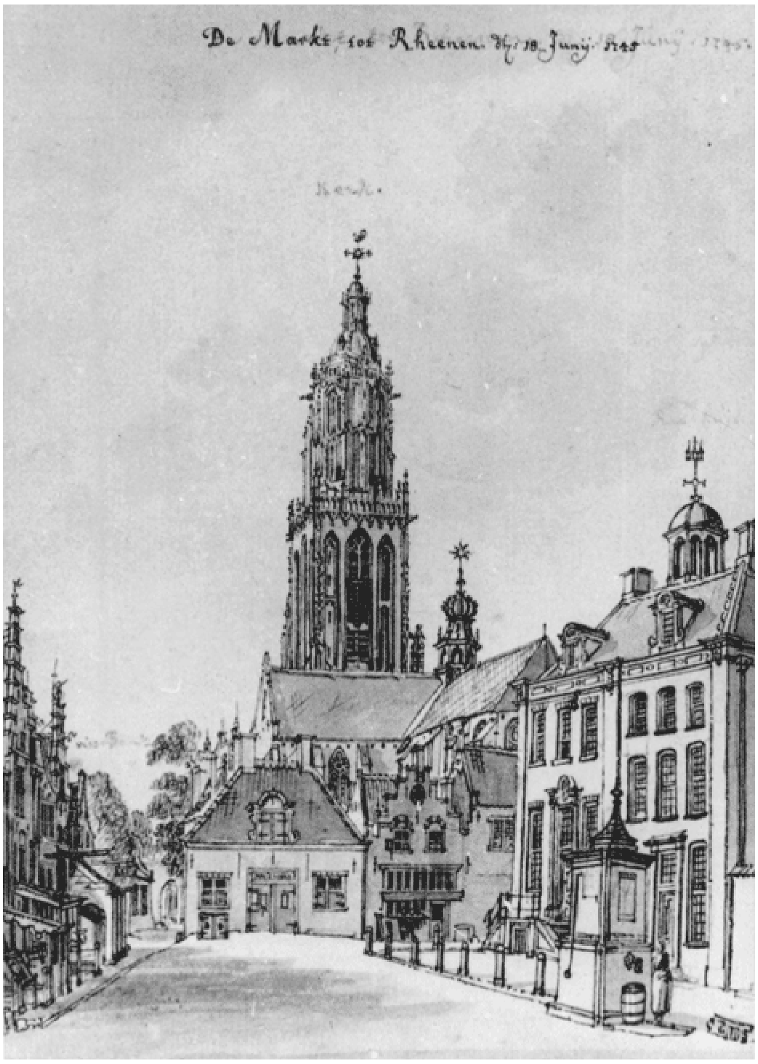

25 ‘De Markt, tot Rheenen, den 18 Junij 1745’. Rechts achter de stadspomp ligt het stadhuis, aan de westzijde van het Marktplein de stadswaag en in de zuidelijke gevelwand de iets vooruitspringende vismarkt. Alles dominerend is de Cunerakerk met haar rijzige toren (coll. Schwartz, Amsterdam, gewassen pentekening door Jan de Beijer, 185 x 163 mm).

Overheidsgebouwen

In dit hoofdstuk worden gebouwen met een openbare functie behandeld. Dat kunnen gebouwen zijn, waarin het bestuur van het land, de provincie of de gemeente zetelt. Voorts verstaan wij onder deze categorie bouwwerken waarin overheids- en semi-overheidsdiensten zijn gevestigd. Om wat voorbeelden te noemen: recht- en raadhuizen, tolhuizen, politiebureaus, postkantoren en gevangenissen vallen onder dit hoofdstuk. De 'openbare' functie die kerken in zich kunnen herbergen als bijvoorbeeld bergplaats voor de brandspuit of als locatie voor het cachot, meestal in de toren, is in het hoofdstuk over de kerkelijke gebouwen nader toegelicht.

Van het grote aantal tolhuizen op de Heuvelrug zijn de meeste afgebroken. Langs de straatweg van De Bilt naar Soest werden in 1826-1827 drie tolhuisjes gebouwd. Een is er nog over. Dit stond op de hoek van de Soestdijkseweg en de Groenekanseweg. In 1960 is het om verkeerstechnische redenen naar de overkant van de weg verplaatst (Soestdijkseweg Zuid 98). Aan de Leersumsestraatweg tussen Doorn en Leersum kwam in 1821 een tolhuis tot stand. Tussen 1822 en 1881 is hier tol geheven. Het tolhuisje is in 1881 herbouwd. In Maarsbergen staat aan de Maarnse Grindweg 51 een tolhuis dat tot kasteel Maarsbergen behoorde en dat dan ook aan de hoofdas van het kasteel ligt. Tot 1925 heeft het dienst gedaan. Nu heeft het gebouwtje een woonfunctie.

Over het algemeen zijn overheidsgebouwen op een plaats gebouwd en in een bepaalde bouwstijl opgetrokken die ze onderscheidt van de 'normale' bebouwing in hun omgeving.

De gebouwen worden hieronder per type nader beschouwd.

Raad- en rechthuizen

Het gebouw waar het dagelijkse bestuur van een stad zetelde duidde men gewoonlijk aan met de naam 'raadhuis' of 'stadhuis'. De eerste benaming is afgeleid van het college dat tot de Franse tijd met het begrip 'vroedschap' of 'raad' wordt aangeduid, een in bestuursaangelegenheden adviserende vergadering. Een dorpsbestuur kwam bijeen in een 'rechthuis', meestal een speciaal voor het doel gehuurde kamer in de plaatselijke herberg. De schout vervulde in een aantal gevallen de functie van herbergier, waardoor het één eenvoudigweg met het ander gecombineerd kon worden.

De naam 'rechthuis' of 'rechtkamer' herinnert aan één van de belangrijkste taken van het lokale bestuur, die van de rechtspraak. Tot de Franse tijd waren schout en schepenen bevoegd om recht te spreken in civiele aangelegenheden, maar ook in kleine strafrechtelijke vergrijpen. Op het platteland was de rechtspraak anders geregeld dan in de stad. In de stad speelden heerlijke rechten geen rol. De landsheer of -vrouwe ontbrak daar. Schout en schepenen - samen het gerecht geheten - spraken in de stad ook recht in andere dan civiele zaken, inclusief de zware strafrechtelijke zaken. Op het platteland kwamen zware zaken óf voor de ambachtsheer (hoge jurisdictie, hoge heerlijkheid) die daartoe een drost kon aanstellen óf voor een rechtscollege elders. Pas na 1805 kwam de term 'gemeente' in zwang. Het begrip 'gemeentehuis' is sedert de gemeentewet van 1851 de gangbare, en enig juiste, benaming voor het gebouw waarin het lokale bestuur zetelt.

Pas vanaf de 17de en 18de eeuw is in de meeste dorpen op de Heuvelrug sprake van een vaste plaats voor een rechthuis. Over het algemeen bestond het rechthuis

26 De Dorpsstraat in De Bilt in het derde kwart van de 18de eeuw. Rechts bevindt zich - met uithangbord - het logement 't Staten Wapen (pentekening 80 x 100 mm, door J. Bulthuis, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, P.S. A/T 479).

uit niet meer dan een vertrek in een bestaande locatie als bijvoorbeeld een herberg of een boerderij. Alleen Amerongen had een volledig rechthuis. Het 17de-eeuwse rechthuis in Zeist was tevens de woning van de drost. De enige oude stad op de Heuvelrug, Rhenen, beschikte al in de 14de eeuw over een eigen stadhuis dat in de stukken ook raadhuis genoemd wordt. Een verschil in de benaming maakte men in die tijd niet. In alle gevallen herbergden de raad- en rechthuizen meerdere functies. Afgezien van de herberg kon men er ook, zoals bij Amerongen, een waag, de arrestantencel en een of meer schoollokalen in aantreffen. Na het midden van de 19de eeuw ziet men dat de gemeentehuizen gecombineerd worden met een postkantoor, een politiepost en dienstwoningen voor de postdirecteur en/of veldwachter. Door de centrale ligging van het huis der gemeente lag de combinatie van diverse openbare functies voor de hand. Bij de bouw werd daar vanaf het begin rekening mee gehouden.

De herberg of café als vergaderlocatie voor de gemeentelijke overheid heeft tot 1881 gefunctioneerd. In dat jaar werd de drankwet van kracht die bepaalde dat er geen alcoholische dranken geschonken mochten worden in lokalen die voor openbare activiteiten in gebruik waren, waarmee een historische combinatie voorgoed verleden tijd werd.

De raad- en rechthuizen worden op geografische volgorde onder de loep genomen.

De dorpen

Het *Biltse* gerecht kwam vanouds bijeen in het logement 't Staten Wapen aan de noordoostkant van de Steenstraat (nu Dorpsstraat). In het logement had het gerecht zijn eigen vergaderkamer. De herbergier combineerde zijn beroep met dat van gerechtsbode. Pas in 1844 kocht de gemeente De Bilt een voormalig rijtuigenfabriekje aan de overzijde van de straat en bestemde dat tot gemeentehuis. De

27 Het voormalige gemeentehuis annex postkantoor aan de Dorpsstraat 25 in De Bilt uit 1883-1884 is in neorenaissancestijl opgetrokken. De architect Pothoven benadrukte de middenrisaliet met een trapgevel die is afgesloten met een segmentvormig fronton (foto RDMZ, 2000).

Utrechtse architect N. Kamperdijk maakte het verbouwingsplan, waarna niet alleen de raadkamer en het cachot, maar ook een veldwachterswoning, twee schoollokalen en een onderwijzerswoning daar een plaats vonden.

In 1883-1884 werd dit gebouw vervangen door een nieuw gemeentehuis aan de Dorpsstraat 25. Dit ontwerp werd geleverd door C. Pothoven uit De Bilt. In het gebouw waren tevens het postkantoor met directeurswoning ondergebracht en een veldwachtersbureau met woning. Zelfs voor de brandspuit was nog plaats. Pothoven bouwde het raadhuis cum annexis in een dorpse neorenaissance-stijl. Het gebouw is van donkerrode baksteen opgetrokken en heeft een schilddak. Sierende onderdelen als banden en blokken boven de vensters en de lijst tussen de verdiepingen zijn in stuc uitgevoerd. Boven de linkeringang kwam ‘Gemeentehuis’ te staan, boven de rechter ‘Postkantoor’. Het jaar van voltooiing 1884 staat in stucletters op de middenrisaliet.

In 1912 kreeg het postkantoor zijn eigen onderkomen. Gemeentehuis en politiebureau bleven tot 1933 in het pand aan de Dorpsstraat. Daarna verhuisden de gemeentelijke diensten naar het buiten Jagtlust, dat in 1932-1933 hiervoor was verbouwd. De politie bleef nog tot 1977 in de Dorpsstraat. Nadat zij eruit getrokken was, zijn er wooneenheden tot stand gebracht (Broekhoven, 1995, 66, 118; Goede, 1993, 7; Stenvert, 1995, 26).

Na de aankoop van de hoge heerlijkheid en de instelling van een drostambt door Willem Adriaan van Nassau-Odijk in 1677 werd in *Zeist* een eigen rechthuis gebouwd. In dit huis vergaderde het gerecht en was bovendien de ambtswoning van de drost. ‘Het Rechthuys staat omtrent midden in het Dorp’, aldus de Geheym-schrijver in 1759 (p. 332). Dat ‘midden in het dorp’ was aan de straat die tegenwoordig Eerste Dorpsstraat heet. Na de afschaffing van de heerlijke rechten in de Franse tijd moest het gemeentebestuur het voormalige rechthuis huren van de heer van Zeist. In 1818 werden de bezittingen van de heerlijkheid verkocht. In de veilingcatalogus staat over het rechthuis de volgende omschrijving: ‘Het Regtshuis der Ambachts Heerlijkheid van Zeijst, met Arduin Steenen Gevel, gedeeltelijk georneerd, gelegen in de Dorpstraat.... hebbende hetzelve gelijkvloers eene Gijzelkamer, Portaal en Bodenkamer, en boven eene ruime Zaal’. Daarbij stond de aantekening dat het huis tot 1820 aan het gemeentebestuur verhuurd was voor 150 guldens per jaar. In de jaren daarna wisselde het bezit een aantal malen van eigenaar, de gemeente bleef huurder. In 1839 kwam het weer te koop en de gemeente kon uiteindelijk het gebouw in bezit krijgen. De overwegingen voor de aankoop waren duidelijk: het bewuste gebouw was sinds ‘onheugelijke jaren’, aldus de overwegingen bij de aankoop, ‘als gemeentehuis in hure gebruikt en daar toe bij den opbouw door de vroegere Ambachtsheeren van Zeijst, bijzonder is ingerigt’. De gemeente was bezorgd dat een andere eigenaar een andere bestemming aan het gebouw zou geven ‘waar

door het plaatselijk bestuur niet alleen het locaal van deszelfs vergaderingen maar ook de bewaarplaats, voor

28 De buitenplaats Jagtlust in Bilthoven is in 1932 tot gemeentehuis verbouwd (foto RDMZ, 1999).

29 Het oude Zeister raadhuis uit 1877-1878 aan de Dorpsstraat 15. Een fors segmentvormig fronton, versierd met hellebaarden, morgensterren en vazen met ramskoppen, bekroont de top van het middendeel. Het wapen van Zeist is boven de voordeur aangebracht (foto RDMZ, 1999).

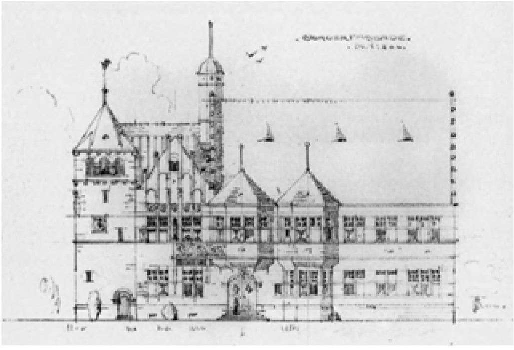

30 Ontwerpschets in potlood uit 1906 voor het raadhuis te Zeist door Jan Stuivinga (tekening part. coll.).

gevangenen, passanten enz. zou missen'. Het was een 18de-eeuwse gebouw met getoogde vensters en een eenvoudige Lodewijk XIV- decoratie boven de middenrisaliet.

In begin jaren zeventig van de 19de eeuw was het gemeentehuis toch te klein geworden voor het zich steeds verder uitbreidende dorp Zeist. Plannen voor de bouw van een nieuw gemeentehuis stonden geregeld op de agenda van het college van B&W, maar leidden uiteindelijk tot niets. Op 15 mei 1876 kwam het naastgelegen perceel te koop. Dit was dé gelegenheid voor de gemeente om daar, ter plaatse van beide panden, een heel nieuw en groter raadhuis te laten bouwen. Albert Nijland, van 1871-1895 gemeentearchitect van Zeist, werd hiertoe aangezocht. De eerste steen voor het nieuwe gebouw werd op 12 september 1877 gelegd door burgemeester W.K. Huydecoper. Het jaar daarop vond de ingebruikneming plaats. Aan de Eerste Dorpsstraat 15 stond toen een gebouw met decoraties in natuursteen in een stijl die het midden hield tussen de Hollandse renaissance en het Hollands klassicisme. De segmentbogen van het voorgaande rechthuis kwamen weer terug in de vormgeving van de vensters op de benedenverdieping.

Tussen 1877 en 1905 verdubbelde het aantal inwoners van Zeist. Het gemeentehuis was weer dringend aan uitbreiding toe. De gemeente kon in 1904 een stuk grond verwerven op de hoek van de Eerste Dorpsstraat en het Rond waar een nieuw raadhuis zou moeten komen. Het gemeentebestuur schreef begin 1906 een landelijke prijsvraag uit waarop 75 inzendingen binnen kwamen. Jan Stuivinga, architect te Rotterdam, was daarvan de winnaar. Zijn ontwerp had als motto 'Junkfern-Adler' (meestentijds verbasterd tot 'Jungfrau mit Adler'), een verwijzing naar het stadswapen van Nürnberg, de stad waar Stuivinga in 1906 werkte en zijn inspiratie had geput voor het ontwerp. Zijn bekroonde ontwerp werd echter gewijzigd

uitgevoerd: de jury en daarmee de gemeenteraad vond het te Duits. Men had liever een ‘Hollandsch raadhuis’. In het tweede ontwerp, dat is

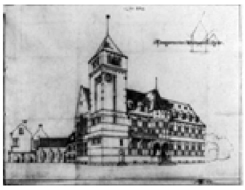

31 Uitgewerkte perspectieftekening in potlood van het Zeister raadhuis uit 1906 door Jan Stuivinga (coll. GAZ, BWT 7748 (1906-1908).

uitgevoerd, is de toren hoger gemaakt en de dakhelling minder steil, waarmee het Duitse aspect aanzienlijk teruggedrongen was. Aan de kant van de Eerste Dorpsstraat werd een conciërgewoning toegevoegd. De ingangspartij tot het raadhuis werd in een torenvormig lichaam opgenomen. Bewust koos men voor een situering uit de rooilijn van ongeveer zestien meter. Het gebouw kwam daardoor beter tot zijn recht en de fraaie lindebomen op de hoek van de Dorpsstraat konden zo gespaard blijven. De eerste steenlegging had op 6 juli 1907 plaats. H. Copijn & Zn uit Groenekan verzorgde de inrichting van het terrein rond het raadhuis. Enige jaren daarvoor had deze firma het naastliggende Walkartpark ontworpen, dus de keuze lag voor de hand. Op vrijdag 13 november 1908 vond de opening van het nieuwe raadhuis plaats.

Jaren na de bouw bleven de meningen over het ontwerp toch verdeeld. In 1930 schrijft A. Loosjes nog in ‘Utrecht in Beeld’: ‘... een over het algemeen goed geslaagd Nederlandsch renaissance namaaksel, dat echter min of meer ontsierd

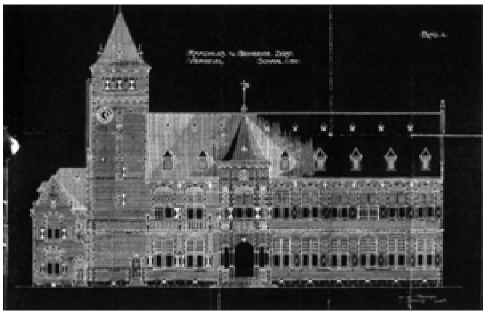

32 Blauwdruk van de voorgevel van het raadhuis door Jan Stuivinga uit 1907 (coll. GAZ, BWT 8080, blad 4).

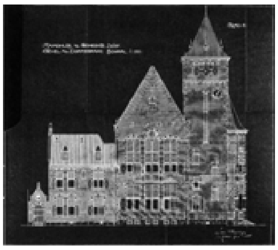

33 Blauwdruk van de zijgevel van het raadhuis door Jan Stuivinga uit 1907 (coll. GAZ, BWT 8080, blad 5).

wordt door een zware toren, die in het geheel niet bij de levendige gevels past...'. Het predikaat 'Nederlandsch' had het raadhuis inmiddels verworven. Dat in ieder geval wel.

De ingebruikneming van een nieuw raadhuis betekende niet het einde van de ruimteproblemen voor Zeist. Hoewel de gemeente nu over drie panden beschikte bleek dat toch niet genoeg. Het bureau Jan en Theo Stuivinga maakte in 1938 een ontwerp in dezelfde trant voor een uitbreiding van het bestaande gebouw met een vleugel aan de noordzijde langs het park. Wegens de hoge kosten die daarmee gemoeid waren werd dit niet geaccepteerd door de gemeenteraad. Door het uitbreken van de oorlog werden de plannen op de lange baan geschoven. Na de oorlog zijn er houten noodgebouwen neergezet, maar het zou nog tot 1984 duren voordat een uitbreiding ter hand genomen kon worden. In 1976 heeft een felle brand een deel van het gemeentehuis in de as gelegd. Die schade werd hersteld. In 1984-1985 maakte architect J. Lengkeek uit De Bilt een verbinding tussen de gebouwen aan de Eerste Dorpsstraat en het hoofdgebouw aan het Rond. Daartoe moesten de 19de-eeuwse panden aan de Eerste Dorpsstraat 17, 19, 21 en 23-25 het veld ruimen. De voorgevels bleven gehandhaafd.

Aan het exterieur van het raadhuis van Stuivinga zijn op verscheidene plaatsen symbolen aangebracht die verwijzen naar de functie van het gebouw en zijn gebruikers. In het ingangsportaal worden de gewelfribben door consoles ondersteund met afbeeldingen van een uil (Wijsheid), een pelikaan (Zorgzaamheid) en een lezende en schrijvende man (de symbolisering van de werkzaamheden van de gemeente). De haan op de geveltop aan de Eerste Dorpsstraat verpersoonlijkt de Waakzaamheid, een eekhoorn aan parkzijde de Spaarzaamheid.

Het interieur is in de loop der tijd gemoderniseerd. Slechts een aantal elementen resteert van de bouwtijd, zoals de achtzijdige hal met koepel die door marmeren zuilen wordt opgevangen, de trouwzaal op de begane grond en de raadzaal en de

34 Het raadhuis van de gemeente Zeist (foto RDMZ, 1999).

burgemeesterskamer op de verdieping. Diverse vertrekken hebben glas-in-loodvensters gemaakt door J. Schouten van atelier 't Prinsenhof te Delft. De bewaard gebleven betimmeringen zijn alle in Hollandse renaissance of klassicistische trant. Het plafond van de trouwzaal op de begane grond bestaat uit een samengestelde balklaag in 17de-eeuwse trant die wordt ondersteund door consoles met pelikanen en dwergachtige figuren met lange baarden. In halfronde nissen naast de deur staan beelden van Adam en Eva van de hand van L. Schütz. De raadzaal is door een houten tongewelf met forse gordelbogen overspannen. De kleine publieke tribune aan de zijkant is apart toegankelijk vanaf de straat (Blijdenstein, 1983, 75-79, 110-122; Stenvert, 1995, 57; Visser, 1978, 3-24; Visser, 1980, 30-33)

De gemeente *Driebergen-Rijsenburg* is ontstaan door een samentrekking van de gerechten Driebergen, Rijsenburg en Sterkenburg.

Het gerecht van Sterkenburg had vanouds zitting in een boerderij en herberg aan de Sterkenburgerlaan 1, die nog steeds ‘Het Rechthuis’ heet. In 1857 werd Sterkenburg bij de gemeente Driebergen gevoegd, waarmee de functie van rechthuis verviel.

Het Rijsenburgse gerecht vergaderde in de herberg ‘Het Wapen van Rijsenburg’. Het huidige ‘Wapen’ aan de Hoofdstraat 83 werd in opdracht van P.J. van

35 Het rechthuis en herberg het Wapen van Rijsenburg in Rijsenburg. Het gebouw kwam tussen 1811 en 1813 tot stand in opdracht van P.J. van Oosthuyse (foto RDMZ, 1999).

36 De Hoofdstraat in Driebergen in het derde kwart van de 18de eeuw. Rechts ligt - met uithangbord - de dorpsherberg het Wapen van Driebergen. Het gebouw met het torentje ertegenover is de 17de-eeuwse Hervormde kerk (pentekening 81 x 108 mm, door J. Bulthuis, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-B. A/T 162).

Oosthuyse, heer van Driebergen en Rijsenburg, tussen 1811 en 1813 gebouwd (gevelsteen 3-4-1811). Het maakt deel uit van het totaalplan voor Rijsenburg dat de Haagse architect Adrianus Tollus in 1808-1809 had ontworpen. Het Wapen van Rijsenburg diende tevens als logement en was van een stalling en tuin voorzien. Het gebouw ligt vrijwel recht tegenover de kerk, naast de as van de Rijsenburgerlaan die naar de ridderhofstad Rijsenburg voerde. De ridderhofstad was net een aantal jaren daarvoor verdwenen. Tussen 1798 en 1800 had Willem van Dam als heer van Rijsenburg de resten van de ridderhofstad Rijsenburg doen slopen. Van Oosthuyse, die de heerlijkheid in 1800 verwierf, maakte gebruik van het sloopmateriaal om de fundamenten van de kerk te bouwen. De halfronde vorm van het Kerkplein met belendende huizen moest gespiegeld worden. Volgens het ontwerp zou de herberg kwartrond gebogen belendingen krijgen. Die zijn echter niet tot stand gekomen. Aan noordoostzijde kwam een koetshuis (dat in 1845 door een stalgebouw is vervangen). Aan de noordwestkant is de kwartrond bebouwing wegens de aanwezigheid van de Rijsenburgerlaan nooit tot uitvoering gekomen. Tot 1877 waren de functies van herberg en rechthuis gecombineerd. Na dat jaar kwam de raad van Rijsenburg bijeen in een pand uit 1859 aan de Diederichslaan (voorheen Kraaijsteeg) 4, dat wethouder P.P. van Gelre van Vrijberghe van Westerschouwen om niet ter beschikking had gesteld. In 1931 fuseerde Rijsenburg met Driebergen, waarmee de noodzaak voor Rijsenburg om een eigen raadhuis te hebben verviel.

De vierjaarlijkse zittingen van schout en schepenen in Driebergen werden vanaf de 17de eeuw in het rechthuis, beter bekend als de dorpsherberg 'Het Wapen van

37 Het oude gemeentehuis van Driebergen dat bijna honderd jaar aan de Bosstraat heeft gestaan. In 1974 is het afgebroken om plaats te maken voor een nieuw gemeentekantoor (foto coll. RDMZ, 1972).

Driebergen', gehouden. De herberg lag schuin tegenover de Hervormde kerk. De vergaderingen van de Driebergse gemeenteraad in Het Wapen leverde in de loop van de 19de eeuw, vooral in de zomer, problemen op, wegens de groeiende hoeveelheid toeristen die zich daar ophielden. Het was niet altijd makkelijk om dan een lokaal voor de vergaderingen te vinden. De gemeente zocht daarom naar een andere vergaderplaats. Bij de bouw in 1861 van een nieuwe school aan de Engweg werd er een ruimte voor de gemeente aan toegevoegd. Lang heeft de gemeente er niet van kunnen profiteren. Binnen tien jaar had de school het lokaal zelf nodig als huisvesting voor de onderwijzer met zijn gezin. Men moest weer terug naar de oude vergaderlocatie in Het Wapen van Driebergen. Dat bleef echter behelpen. De raad had in 1873 zelfs al eens in de theekoepel van het logement moeten vergaderen! Pas in 1876 kreeg de gemeente Driebergen de beschikking over een eigen gemeentehuis annex post- en telegraafkantoor aan de Bosstraat, hoek Hoofdstraat, naar ontwerp van de Utrechtse architect G.J. Cubes. Het was een bakstenen gebouw in eclectische stijl, met een hoog middenstuk en lage zijvleugels. De vleugels werden in 1895 verhoogd om meer ruimte te krijgen. In

38 Doorn in de 18de eeuw. Haaks ten opzichte van de kerk staat 'Het Wapen van Doorn', rechthuis en herberg tegelijk (gewassen pentekening 193 × 262 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-B A/T 157).

1964 werd het huis Sparrendaal als gemeentehuis in gebruik genomen. Het oude gebouw aan de Bosstraat bleef nog enige tijd staan maar werd in 1974 afgebroken en vervangen door het huidige gemeentekantoor. Dat werd in december 1975 geopend. Sparrendaal bleef een representatieve functie houden voor de gemeente. De oude herberg Het Wapen van Driebergen was al in 1965 afgebroken. Ter plaatse is een warenhuis gebouwd (Gaasbeek, 1996, 70-72, 206-207; Stenvert, 1995, 31).

In de 17de eeuw stond in de dorpskern van *Doorn* aan de noordkant van het Kerkplein pal naast de kerk een herberg met de naam 'Het wapen van Doorn'. Ook deze herberg deed dienst als rechthuis. In 1810 werd ter plaatse een nieuwe herberg gebouwd, die de oude naam kreeg. In later tijd werd de naam veranderd in 'Hotel Lagerweij'. Het gebouw viel in 1938 onder de slopershamer, omdat het door zijn situering een obstakel betekende voor het steeds toenemende verkeer. Het gebouw stond namelijk haaks op de Dorpsstraat, waardoor de doorgang nogal nauw was. Rechthuis was het overigens al lang niet meer. In 1881-1882 was naar ontwerp van architect G.J. Cubes - dezelfde architect die in Driebergen in 1875-1876 het nieuwe raadhuis had gerealiseerd - een gemeentehuis gereed gekomen. Hier waren net zoals bij Driebergen bovendien het post- en telegraafkantoor en het politiebureau ondergebracht. De verdieping bevatte de woning van de postdirecteur. Evenals dat in Driebergen was het raadhuis van Doorn uitgevoerd in een eclectische stijl met rondboogvensters op de begane grond en rechthoekige vensters op de verdieping. In vergelijking met Driebergen waren de bouwvolumina echter omgedraaid: het middendeel was laag gehouden en de zijvleugels waren van een verdieping voorzien. Het Doornse gemeentehuis werd een aantal malen verbouwd: in 1894 voegde men een arrestantencel toe. Toen in 1937 het nieuwe postkantoor aan de Dorpsstraat in gebruik kwam, werd de vrijgekomen ruimte al snel ingenomen door verschillende gemeentelijke diensten.

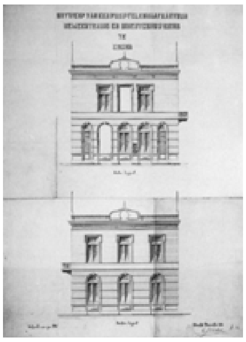

39 Ontwerp van een post-telegraafkantoor, gemeentehuis en directeurswoning te Doorn door de Utrechtse architect G.J. Cubes (linkeren rechterzijgevel). Het ontwerp dagtekent van 1881 (GAD).

Desondanks kampte men met een aanmerkelijk ruimtegebrek. Tussen 1968 en 1970 werd dan ook een nieuw gemeentehuis gebouwd ter hoogte van het oude, met dat verschil dat het gebouw ten opzichte van de rooilijn van de Dorpsstraat verder naar achteren werd gelegd. Het ontwerp voor het ‘aquarium’ zoals het gemeentehuis in het dorp wordt genoemd, is van A. Rothuizen & P.J. 't Hooft uit Goes. Zij kregen de opdracht na het winnen van een prijsvraag. Het nieuwe gemeentehuis werd op 1 mei 1970 geopend (Demoed, 1997, 219; Stenvert, 1995, 30).

De gemeente Leersum is samengesteld uit de gerechten *Darthuizen* en Leersum. De in oorsprong vroeg 16de-eeuwse herberg aan de Darthuizerweg 3 bood van oudsher tevens onderdak aan het gerecht van Darthuizen. De opkamer boven de boogkelder in het rechtergedeelte diende als rechtkamer. Een gelagkamer annex paardenstal bevond zich in het linkergedeelte van het gebouw. Welke functie de middenkamer heeft gehad is niet bekend. Vanaf het begin van de 19de eeuw is sprake van een bakkerij in het pand. Bij een restauratie in 1972-1973 bleek dat de bakoven in de middenkamer gezeten heeft. Het rechthuis werd in 1835 in opdracht van Van Nellesteyn, heer van Broekhuizen en Darthuizen, ingrijpend verbouwd. Het gebouw werd naar achteren uitgebreid, kreeg een pleisterlaag, de gevel werd regelmatig ingedeeld en een verdieping werd toegevoegd, waarbij het oude kaphout opnieuw is toegepast. Ter herinnering aan dat feit werd in de gevel een steen aangebracht met de tekst: ‘W. en C.J. van Nellesteyn den 24 Aug. 1835’. De gevelsteen is inmiddels verdwenen. In 1857 werd Darthuizen definitief bij de gemeente Leersum gevoegd (tussen 1798 en 1802 was dat ook al eens geschied). Daarmee kwam een einde aan de functie van rechthuis. Het pand bestaat nog steeds en is als woning in gebruik. Tot 1959 werd het zelfs door drie gezinnen bewoond.

Het voorste gedeelte is het oudste. Tijdens de restauratie in de jaren zeventig bleek dat er een groot formaat baksteen (28-29 x 6,5-7 × 15 cm.) is gebruikt. Rechts bevindt zich de onderkelderde opkamer, waar het tongewelf in de kelder en de samengestelde balklaag met sleutelstukken van de opkamer getuigen van de vroeg 16de-eeuwse oorsprong. Het vertrek bezat een schouw tegen de zijgevel die bij de ingrijpende verbouwing van 1835 op die plaats is gehandhaafd. Het middenvertrek, direct via een deur in de voorgevel toegankelijk, was eveneens van een schouw voorzien. In dit vertrek bevonden zich rechts de toegangen tot de kelder en de opkamer, die hoogstwaarschijnlijk gecombineerd waren. Bij de verbouwing van 1835 is alleen de keldertoegang naar de achterzijde verplaatst. Het linkergedeelte waar zich ooit de gelagkamer (met samengestelde balklaag met sleutelstukken) en

een stal (met eenvoudige, ongedecoreerde balklaag) bevonden, zijn bij de restauratie van 1972-1973 tot één vertrek samengevoegd. Op een (onbetrouwbare) tekening uit 1728 van Serrurier en een gravure naar een tekening van Jan de Beijer uit het midden van de 18de eeuw ziet men de oude gevelindeling: de opkamer rechts had twee kruisvensters met luiken in het onderste deel. Ook

40 Het voormalige rechthuis van Darthuizen, getekend in 1728 door L.P. Serrurier. Zijn weergave is topografisch niet correct. Hij rekte het huis in zijn tekening op, zodat het lijkt of er sprake is van een gebouw met twee bouwlagen en een kap. Links van de ingang ziet men een mededelingenbord bevestigd (gewassen pentekening in grijs en zwart, HUA, TA 792).

41 Het voormalige rechthuis in Darthuizen. Na een verbouwing in 1835 is het huis met een verdieping verhoogd. De gevels zijn toen gepleisterd (foto RDMZ, 2000).

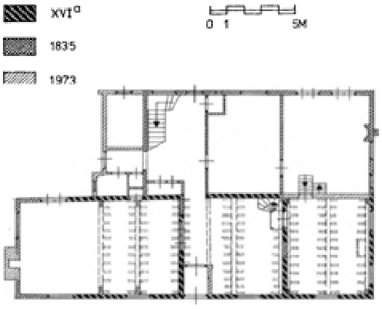

42 Leersum, Darthuizerweg 3, voormalige rechthuis Darthuizen.
Situatie en plattegrond. Schaal 1:3000 en 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1999 naar een opmeting van G. van Dolderen uit Leersum van 1973 en eigen waarnemingen.
Het voormalige rechthuis en herberg van Darthuizen kent drie bouwfasen. De oudste fase wordt gekenmerkt door een rechthoekig gebouw van één bouwlaag. Van dit gebouw zijn grote delen van het casco bewaard gebleven. Zowel de samengestelde balklagen als ook grote delen van het muurwerk dateren nog uit het eerste kwart van de 16de eeuw, een datering die vooral gebaseerd is op de bewerkte sleutelstukken met peerkraalprofiel die zich in de opkamer rechts en de grote kamer links bevinden. Onder de opkamer ligt een overwelfde kelder. In 1835 vond een grote verbouwing plaats. Bij deze verbouwing is het huis verhoogd met een lage verdieping en gemoderniseerd. Er kwamen nieuwe schuifvensters en aan de achterzijde werden twee kamers en een trappenhuis bijgebouwd. In 1973 is het pand gerestaureerd. Daarbij werd aan de achterzijde tegen het trappenhuis een schuur met portaal en sanitair aangebracht.

het kelderlicht kon met een luik gesloten worden. Ter hoogte van de middenkamer bevond zich de ingang met bovenlicht, alles gevat in een boog. De kamer kreeg zijn licht door een kruisvenster met luiken dat ook in een boog was gevat. Boven de ingang was de gevel met een trapgevel verhoogd. De stal links had een eenvoudige rondboogdeur, de gelagkamer twee kruiskozijnen. Van de verbouwing uit 1835 getuigen de voorgevel met zijn symmetrische indeling zoals die thans nog te zien is en de achterbouw. In het inwendige is een aantal schouwen van deze fase bewaard gebleven.

Vanouds zetelde het gerechtsbestuur van *Leersum* in het rechthuis annex herberg aan de Rijksstraatweg 80, naast de kerk. De herberg, die ook als gevangenis dienst deed, dateert van omstreeks 1700. Het gebouw ontleent zijn naam ‘King William’ aan koning-stadhouder Willem III, achterneef van Willem van Nassau-Zuylestein. De herberg was bezit van de heer van Zuylestein die dan ook zijn wapen op een uithangbord boven de deur had laten aanbrengen. Na de Franse tijd verbood de heer van Zuylestein het houden van raadsvergaderingen in zijn herberg, waarna de gemeente naar een andere vergaderlocatie moest omzien. King William werd weer in zijn geheel herberg. In de loop van de 19de eeuw wisselde de gemeente nogal eens van vergaderplaats, tot men uiteindelijk in 1861 de villa Hogereng

aankocht. Deze was in 1848 door C. Versteegh gebouwd. De villa werd verbouwd tot gemeentehuis, school en onderwijzerswoning. Het in neoklassieke stijl opgetrokken huis onder overstekend zadeldak had een rurale uitstraling, passend bij het landelijke dorp dat Leersum was. In 1884 kreeg de gemeente de beschikking over het hele pand: de school trok eruit. In 1936 werd het gemeentehuis gerestaureerd. Geleidelijk aan werd ook dit gebouw te klein. In 1957 werd de nog

43 ‘King William’ in Leersum in 1998. De 17de-eeuwse indeling is nog goed herkenbaar. Thans is in de voormalige herberg een slijterij gevestigd. Het rechthuis is verhuisd naar een groter onderkomen (foto RDMZ, 1998).

44 Het gemeentehuis van Leersum aan de Rijksstraatweg 46. Het linkerdeel is de oorspronkelijke villa Hogereng uit 1848, het rechterdeel kwam in 1995-1996 tot stand (foto RDMZ, 2000).

bestaande woonruimte in het gemeentehuis tot kantoor omgevormd.

Uitbreidingen en aanpassingen volgden in 1966, 1969-1970 (nieuwe raadzaal), 1974 en 1979. In 1995-1996 tenslotte werd aan de rechterzijde in dezelfde stijl een vleugel bijgebouwd naar ontwerp van J. de Jong uit Woudenberg. Het raadhuis

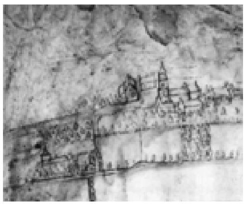

45 Afbeelding van het dorp Amerongen met de kerk en de Hof met bebouwing (vermoedelijk het raadhuis) en het kasteel met voorburcht. Detail uit een kaart van de Allemanswaard uit 1597 door landmeter J. Rz. van den Berch (HUA, archief S. Pieter 615).

staat aan de Rijksstraatweg 46 (Demoed, 1997, 130, 170; Stenvert, 1995, 36).

Het rechthuis van *Amerongen* stond van oudsher aan het Hof, tegenover de Andrieskerk. Op een tekening uit 1597 door J. van den Berch (HUA, TA P 615), de oudst bekende afbeelding van het dorp, staat het mogelijk al weergegeven als een gebouw onder zadeldak tussen trapgevels. De weergave is schematisch maar goed herkenbaar. Een betrouwbaarder indruk van het gebouw krijgen wij uit 18de-eeuwse tekeningen van P. van Liender (midden 18de eeuw) en J. Bulthuis (1789). Zij komen aardig overeen en laten een gebouw zien met een hoge bel-etage en een bordes van vijf treden hoog. De trapbalusters waren gesierd met bollen op de aanzetten en met wapendragende leeuwen op het bordes. De indeling van de gevel was asymmetrisch: links van het midden zat een rondboogtoegang met daarboven een oeil-de-boeuf. De gevel bezat rechts vier kruiskozijnen en links één. Waarschijnlijk lag de raadszaal ter hoogte van de vier kruiskozijnen. Op de daknok stond een open dakruiter met helmdak. Er is een opmerkelijk verschil tussen beide tekeningen. Van Liender tekende twee forse dakhuizen, bij Bulthuis zijn zij tot een eenvoudige dakkapel geworden. Mogelijk heeft dit te maken met een grootscheepse renovatie die in 1765 heeft plaats gevonden. De tekening van Van Liender is niet gedateerd, maar die zou dan vóór 1765 gemaakt moeten zijn. Dit type renaissanceraadhuis komt in de 16de en 17de eeuw heel veel voor in

46 De Hof te Amerongen met het raadhuis in het midden van de 18de eeuw, getekend door P. van Liender (pentekening, 332 x 229 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, P.S. A/T 474).

48 Het gemeentehuis van Amerongen uit 1951 (foto RDMZ, 2000).

47 De oostzijde van de Hof te Amerongen in 1789 naar een tekening van J. Bulthuis (pentekening 79 × 105 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, P.S. A/T 475).

Nederland. Het kan dan ook als een standaardtype voor kleinere steden en dorpen beschouwd worden. Een bouwdatum van het Amerongse raadhuis is niet bekend. De bestaande literatuur houdt het op omstreeks 1630, zonder nadere motivatie. Gezien de tekening uit 1597 zal die bouwdatum eerder gezocht kunnen worden. Het laatste kwart van de 16de eeuw is meer voor de hand liggend.

Het gebouw deed, afgezien van raadhuis, ook dienst als waag en opslagruimte. In de 18de eeuw werd de zolder gebruikt voor het drogen van tabak. Kennelijk was het onderhoud een bezwaar voor de stad, want in 1750 werd het ‘Raedthuys’ overgedragen aan de heer van Amerongen. Deze liet het in 1765 op zijn kosten opknappen. In 1857 kocht de gemeente het pas weer terug. Het gebouw was toen maar gedeeltelijk in gebruik als gemeentehuis. Er volgde een ingrijpende verbouwing in 1865. De buitenkant werd van een pleisterlaag voorzien. Een trap verving het bordes. Inwendig werd het ‘naar de eisen des tijds’ ingericht. Wat dat inhield is niet duidelijk. Maar effectief was het wel: pas in 1951 was het raadhuis te klein geworden. Er werd besloten op dezelfde plaats een nieuw gebouw op te richten. Architect J.G.A. Heineman uit Velp, die in die tijd bezig was met de restauratie van de toren van de Andrieskerk, leverde het ontwerp. Heineman ontwierp een gebouw in Delftse School-vormen. Als type was het niet wezenlijk verschillend van zijn voorganger, een gebouw op rechthoekige plattegrond onder zadeldak tussen topgevels. Alleen de grootte was anders. Het gebouw van zes traveeën breed en twee bouwlagen hoog kreeg ook weer een dakruiter. Links werden een conciërgewoning en politiepost aangebouwd (Kurpershoek, 1996, 60;

49 Het gemeentehuis van Maarn kwam in 1925 tot stand en is een ontwerp van architect H.A. Pothoven uit Amersfoort (foto RDMZ, 2000).

Demoed, 1997, 288; Stenvert, 1995, 23).

Architect H.A. Pothoven uit Amersfoort ontwierp het gemeentehuis van *Maarn* dat in 1925 gereed kwam in een traditionalistische neorenaissance-stijl. Het blokvormige bouwwerk onder een aangekapt (naar binnen gebogen) schilddak heeft een onmiskenbaar representatieve uitstraling, niet het minst door de dakruiter met ui-vormige spits. Het was niet de eerste vergaderingplaats voor de Maarnse bestuurders. In de 17de eeuw bezat Maarn al een rechthuis annex herberg aan de Buurtsteeg op de kruising van de zandweg tussen Doorn en Amersfoort. De heer van Maarsbergen had het op eigen grond laten neerzetten. Tot 1861 zou het rechthuis/herberg, inmiddels beter bekend als De Plattenberg, blijven bestaan. In dat jaar is het gebouw afgebroken en vervangen door een villa die de naam Plattenberg bleef behouden. De raadsvergaderingen werden voortaan in Doorn gehouden. Men had immers sedert 1848 ook een gemeenschappelijke burgemeester. Sedert 1905 vonden de raadsvergaderingen weer in Maarn plaats, nu in de uitspanning Klein-Plattenberg. De secretarie bleef in Doorn. Pas in 1925 kreeg Maarn een eigen burgemeester. Hiermee werd een eigen raadhuis voor de gemeente een noodzaak. Een prijsvraag voor een raadhuis werd uitgeschreven en

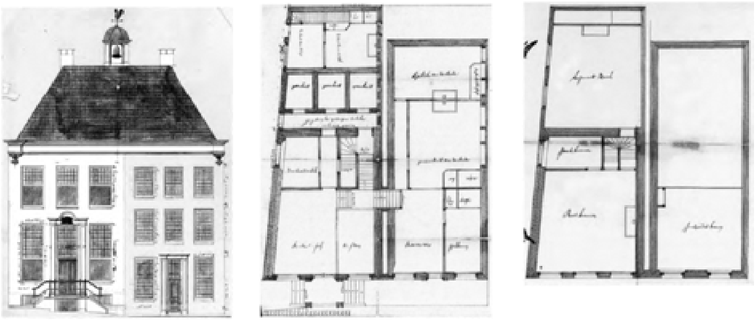

50 Bestektekeningen van het stadhuis te Rhenen uit 1738 door Hendrik van Zoelen. De drie tekeningen geven de voorgevel, de beletage en de eerste verdieping weer.
Op de tekening van de voorgevel staan de maten in voeten en duimen aangegeven. In de plattegronden zijn de namen van de vertrekken geschreven. Het linkerdeel bevatte de dienstruimtes als ‘Vier Schaar’, ‘Beneede Saal, Secretaris Vertrek’, drie gevangenissen en helemaal achterin het ‘Dienders Voor Huys’ en het ‘Dienders Binne Vertrek’. Het rechtergedeelte was als bodehuis in gebruik en bevatte op de begane grond het ‘Boodes Voor Huys’, een ‘Sijdelkamer’, twee bedsteden en kasten op de scheiding tussen voor- en achterhuis, de ‘gemeene Haart voor de Boode’ en de ‘Agterkucke voor de Boode’ in het achterhuis. Op de verdieping lagen de ‘Raatkaamer, de ‘Spreekkamer’ en de ‘Logement Zaal’ in het linkerdeel. Rechts staat uitsluitend ‘provenierskaamer’ geschreven in de plattegrond (OARHN, nr. 106, stadsbouwwerken 1659-1738).

het ontwerp van H.A. Pothoven werd uitgekozen. Aan de achterzijde kwam in 1964-1965 een aanbouw. In 1981 vond een inwendige verbouwing plaats (Demoed, 1997, 10, 143-144; Stenvert, 1995, 41).

De stad Rhenen

De eerste vermelding van een raadhuis in de enige stad op de Heuvelrug, *Rhenen*, dateert van 1391. Dit gebouw lag ten westen van de huidige Markt en grensde aan het kerkhof. Hoe lang het ‘raethuus’, dat in hetzelfde jaar ook ‘stathuys’ genoemd wordt, daar al stond is niet bekend. Rhenen kreeg stadsrechten tussen 1230 en 1258. Het lijkt voor de hand te liggen dat in die tijd ook het eerste stadhuis is gebouwd. In 1400 woedde een grote stadsbrand. Over het algemeen wordt aangenomen dat het raadhuis daar niet ongeschonden uit is gekomen. In 1415 werd namelijk een raadhuis, op een erf iets ten zuiden van het oude, in gebruik genomen dat toen zeer waarschijnlijk nieuw gebouwd is en bestond uit twee verdiepingen. Bij dit pand hoorde een verdiepingloos achterhuis. In de tussentijd had men tijdelijk een pand aan de Herenstraat (toen ‘Langestraat’ genaamd) betrokken. In 1521 komt dit gebouw in de actes van de stad nog voor als ‘raethuis’, hoewel het al lang geen recht meer had op die naam.

Nog in de 15de eeuw werd het nieuwe raadhuis aan de Markt verbouwd. De verdieping, waar de raadzaal was, kreeg een grotere hoogte dan de oude. De verdiepingsvloer en de zoldervloer werden omhoog gebracht, de houtconstructie werd vernieuwd en een spiltrap werd aangebracht. Het is overigens niet zeker of de nog bestaande spiltrap van die verbouwing dagtekent. Het stadhuis was, getuige de kaart van Rhenen van Jacob van Deventer uit omstreeks 1558, een gebouw tussen twee topgevels. In de hal stond een schepenbank.

Tussen 1600 en 1611 werd het woonhuis aan de oostkant - ook dit was vrij snel na de stadsbrand van 1400 tot stand gekomen - bij het stadhuis getrokken en als

bodewoning ingericht. Omstreeks 1630 is dat huis verhoogd. De beide gebouwen zijn afgebeeld op tekeningen van Pieter Saenredam uit 1644 (Teylers museum, Haarlem, cat. O. 81) en Cornelis Pronk uit 1729 (museum Flehite Amersfoort, coll. C.v.'sG. 11-10-2). Het huis links was wat rijziger en beide panden hadden een trapgevel. Het raadhuis prijkte met een dakruiter met klokje aan de voorzijde. Uit het bestek van de verbouwing uit 1738 blijkt dat achter het stadhuis nog een gebouwtje stond dat bij het complex hoorde, namelijk een diendershuis met logement.

De verbouwing van 1738

In 1735 was de technische staat van het gebouw zo gebrekkig dat een ingrijpende restauratie niet langer kon worden uitgesteld. Vooral de stenen kozijnen die voor een deel zo slecht waren dat ze uit de gevel dreigden te vallen, baarden de bestuurders zorgen. Het ‘stathuijs en het bodeshuijs daar nevens staande en een dienders huijs met een logement zaal agter het stathuijs’ ondergingen drie jaar

later een aanmerkelijke verandering en verbetering. Tussen 1738 en 1739 vond de verbouwing plaats. De Amsterdamse meester-timmerman Hendrik van Zoelen (Soelen) die de bestekken en de tekeningen had gemaakt, kreeg daartoe de opdracht. De bestekken en een aantal tekeningen zijn bewaard en liggen in het gemeentelijk archief van Rhenen. Wanneer men die vergelijkt met de uiteindelijk gerealiseerde toestand, blijkt, dat de verbouwing niet geheel volgens de plannen is uitgevoerd.

De voorgevels van het stadhuis en het bodehuis werden vernieuwd en op dezelfde hoogte gebracht. Beide huizen kwamen onder één dakschild aan de voorzijde. Aan de achterzijde zijn het nog steeds twee afzonderlijke kappen. Voor het raadhuis kwam een bordes met een dubbele hardstenen trap en ijzeren balusters, waaronder een nieuwe toegang tot de kelder gemaakt werd. De oude kelderingang werd dichtgezet. Op de daknok verrees een koepeltje met luidklok. De lage achterbouw met het dienderhuisje werd hoogstwaarschijnlijk op de kelder na, geheel vernieuwd. De voorgevel aan Marktzijde kreeg in beide gebouwen schuifkozijnen met Engelse ramen en Frans glas, of, zoals het in het bestek verwoord staat: kruijs kosijne met engelse op schuijf raame (...) beglaase met goet bequaam vrans glas. De zijgevels werden van kruiskozijnen voorzien met schuif- en draairamen. Het stadswapen werd boven de toegangsdeur van het stadhuis in het fries aangebracht. In het interieur bleven de kelders en de vierschaar of schepenbank in de voorhal bestaan. Boven de raadkamer in het stadhuis op de verdieping kwam een nieuwe zolder. Op de begane grond en de verdieping werden de beide huizen onderling verbonden. In het bestek staat het maken van vier ‘gevange hokken’ vermeld in het achterhuisje van de diender. De bijbehorende bestektekening laat er echter niet meer dan drie zien. Uiteindelijk is men van beide versies afgeweken en werden de cachots over twee verdiepingen verspreid. De tekening wijkt op wel meer punten af van het bestek. Hierboven kwam het al ter sprake. Zo staan er op de verdieping van het bodehuis in de plattegrond maar twee vensters aangegeven, terwijl er drie beschreven staan (en gemaakt zijn). Het bodehuis is minder ruim uitgevoerd dan in de bedoeling lag. Men bleef binnen de middeleeuwse bouwmassa, waardoor uiteindelijk de beoogde achterkeuken in zijn geheel verviel en de binnenhaard veel kleiner werd.

Volgens een verfbestek van 1773 was de buitenmuur aan de westzijde gepleisterd en geschilderd in een hardsteenkleur met een donkerder plint, afgezet met een witte voeg.

Halverwege de 19de eeuw hebben wijzigingen aan het stadhuis plaatsgevonden. De ramen en kozijnen werden gemoderniseerd: op de begane grond werden zij in achtruits- en op de verdieping in zesruitsvensters veranderd. Ook het hoofdgestel onderging een verandering. De gedecoreerde 18de-eeuwse lijst werd vervangen door een vlak fries met kroonlijst op vrij forse blokken.

De restauratie

Tot 1926 heeft het stadhuis aan de Markt gefunctioneerd. Een gemeentepand aan de Herenstraat dat al in het prille begin van de 20ste eeuw was aangekocht, werd verbouwd tot nieuw gemeentehuis. In dat jaar verkocht de gemeente haar eigendom. De reden voor de verkoop was dat het oude gebouw niet meer voor de gemeentelijke dienst bruikbaar was te maken. Bovendien was de technische staat nogal slecht. Gemeente, noch het Rijksbureau voor de Monumentenzorg achtte de waarde van het pand erg hoog. Het gebouw aan de Markt kreeg verschillende functies, waar

die van sigarenfabriekje een van de meest opmerkelijke was. Direct na de oorlog is er nog even sprake geweest dat het gebouw zijn oude taak van gemeentehuis weer terug zou krijgen. Die plannen waren echter niet levensvatbaar. In 1954 en 1955 werd het gebouw door de gemeente in gedeelten teruggekocht met het doel het streekmuseum daarin te vestigen. Ook dat plan liep op niets uit. Pas in 1966 worden restauratieplannen ontwikkeld, die een jaar later in een verder stadium lijken te komen: architect D. Wijma uit Velp kreeg van de gemeente op 28 februari 1967 de opdracht om een plan uit te werken. Enkele maanden later kwam het gebouw op de definitieve Rijksmonumentenlijst te staan. De raad der gemeente tekende daar direct beroep tegen aan met de argumenten dat zij daardoor verplicht werd tot het restaureren van het gebouw (wat men toch al van plan was) en dat die restauratie door de bemoeienis van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ongetwijfeld veel duurder en langduriger zou uitpakken dan wenselijk was (dit naar aanleiding van de perikelen met de torenrestauratie op dat moment). Frappant in dit opzicht is, dat geen der raadsleden bezwaar gemaakt

51 De Rhenense Markt, gefotografeerd in het begin van de 20ste eeuw, vanaf hetzelfde standpunt dat Jan de Beijer innam anderhalve eeuw daarvoor. Stadhuis, pomp, waag en vismarkt zijn alle in min of meer verwaarloosde staat nog aanwezig (foto RDMZ, coll. Steenbergh, z.j.).

52 Het Rhenense raadhuis in 1955, vóór restauratie (foto RDMZ, 1955).

had tegen de plaatsing van het gebouw op de ontwerp-Monumentenlijst in 1965. Wat die omslag in het denken bij de gemeente teweeg heeft gebracht is duidelijk: de torenrestauratie had net weer ernstige vertraging opgelopen; een deel van het restauratiewerk bleek namelijk ondeugdelijk en moest vervangen worden. Dit voorbeeld maakte de raad zeer huiverig voor de restauratie van dit soort grote

53 Het oude raadhuis van Rhenen in gerestaureerde staat. De meest in het oog lopende wijzigingen zijn de kleine roedenverdeling in de vensters en de toevoeging van schoorstenen en een klokkentorentje op het dak (foto RDMZ, 2000).

objecten. Bovendien was men van mening dat de afbraak van het oude stadhuis - want dat werd nu een serieuze optie - ruimte zou scheppen in de 'oude' binnenstad en dat de Cunerakerk met toren in het stadsbeeld beter tot haar recht zou komen. Het gevoel voor historie was bij de gemeenteraad op z'n zachtst gezegd tweeslachtig. Na de oorlog was deze hoek van de stad vrijwel het enige deel dat niet zwaar tot zeer zwaar beschadigd was. Bovendien was het toch in eerste instantie de gemeente geweest die zich het lot van het gebouw in 1953 had aangetrokken en aan de overheid om een bijdrage had verzocht om de aankoop ervan mogelijk te maken. De kwestie sleepte zich voort. De gemeente kreeg geen voet aan de grond in haar streven naar afbraak. In 1973 besloot men uiteindelijk het beroep tegen plaatsing op de Monumentenlijst in te trekken. De restauratie-plannen werden weer uit de kast gehaald en geactualiseerd. Op 29 juni 1975 ving het werk aan. Twee jaar later was het voltooid. Het oude raadhuis kreeg een representatieve functie.

Bij de restauratie hebben de beide panden aanzienlijke veranderingen ondergaan. Schouwen werden verplaatst. De begane grond van het voormalige bodehuis werd geheel uitgebroken ten behoeve van de trouwzaal. Het achterhuis van het oude stadhuis, het linkergedeelte, werd volkomen anders ingedeeld. De vloer van de logementzaal op de verdieping ging omhoog ten behoeve van een publieke tribune. Tussen de begane grond en de verhoogde verdieping kwam een tussenverdieping voor sanitaire voorzieningen. Aan de Rijnstraat verrees een trappenhuis met lift in eigentijdse vormen. Tijdens de restauratie verrichtte de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek.

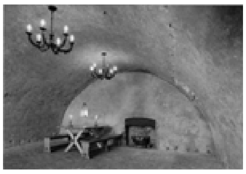

54 De tongewelfde kelder onder het voormalige bodehuis met schouw en kaarsnis (foto RDMZ, 2000).

Hierdoor werd de oudste geschiedenis van het pand een stuk duidelijker.

Het exterieur met de ruiten met kleine roedeverdeling kwam in deze vorm na de restauratie tot stand. Men heeft daarbij zoveel mogelijk de verbouwing van 1738 als uitgangspunt genomen. Onder het stadhuis bevinden zich twee boogkelders die bij de restauratie onderling verbonden zijn. In het muurwerk zijn kaarsnissen. De kelder onder het voormalige bodehuis heeft een haard. De toegang naar buiten onder de hal is dichtgezet, die onder het bodehuis bestaat nog.

In de hal van het stadhuis kwam de 17de-eeuwse vierschaar na restauratie weer terug. Deze had jaren in het museum gestaan. Tijdens de restauratie werd een plafondstuk aangekocht uit een huis in Oosterbeek met een mythologische voorstelling. De hal heeft een aantal kaarsnissen die ooit tussen de muurstijlen van de houtconstructie waren opgenomen. Tegen de achterwand is de plaats van de haard. Rechts is op de oorspronkelijke plaats de vierschaar met lange bank en afsluitend balusterhek herplaatst. Boven de vierschaar is een gestuct gewelfje dat

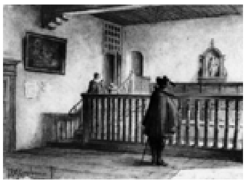

55 De 17de-eeuwse vierschaar in het voorste gedeelte van het oude stadhuis omstreeks 1890 (aquarel van J.P.G. Grolman, HUA, TA 441*).

56 De hal van het oude stadhuis na restauratie. De tussenmuur tussen voor- en achtergedeelte is geamoveerd. Rechts bevindt zich de (herplaatste) vierschaar. Het plafondgedeelte in het achterste gedeelte van de ruimte is gesierd met een mythologische schildering die tijdens de restauratie is aangebracht. De schildering komt uit een huis in Oosterbeek (foto RDMZ, 2000).

57 De raadzaal op de verdieping met de 18de-eeuwse schouw en de mogelijk 15de-eeuwse spiltrap in de hoek (foto RDMZ, 2000).

58 Het ovale venster met hardstenen omlijsting in de westwand van het stadhuis. Hierdoor had de burgemeester vanaf zijn zitplaats in de raadzaal een direct uitzicht op het torenuurwerk van de Cunerakerk (foto RDMZ, 1975).

de schouw op de verdieping erboven ondersteunt. Deuren van twee oude cachots zijn opnieuw toegepast in de dwarsgang vanaf de nieuwe ingang.

Boven de hal bevindt zich de raadzaal met rechts achter in de hoek de 15de-eeuwse (?) spiltrap. In de westwand is een ovaal raam. Hierdoor had de

burgemeester vanaf zijn zitplaats een direct uitzicht op het torenuurwerk. Hoewel de burgemeesterszetel nog steeds op de oude plaats staat, is het niet meer mogelijk van daar af de wijzerplaat te zien. Bij de restauratie van de kerktoren is de wijzerplaat een geleding hoger aangebracht.

Aan de rechterkant van de raadzaal staat de haard in 18de-eeuwse vormen, voorzien van een beschildering die een altaar voorstelt waarop de tekst: Ziet wat gy doet, want gyen houdet het Gerichte niet den mensche maar den Heere, ende hy is by u in de zake van het gerichte.

Nu dan de verschrikking des Heeren zy op u-lieden: nemet waar, ende doet het: want by den Heere onsen Godt en is geen onrecht, nochte aanneminge van per= soonen, nochte ontfanginge van geschenken. 2 Cronica 19 vs. 6.7.

Op het ‘altaar’ liggen de tekenen van de macht: fasces, stenen tafelen met de Wet, een zwaard, weegschaal, bijbel, een wetboek, spiegel en het stralend alziend oog daarboven. De schildering dateert van 1795 en is vervaardigd door een schilder met de naam Volhard. Naast de schouw hangen borden met de namen en wapens van de bestuurders van Rhenen, mogelijk ook geschilderd door Volhard. Op de tegenoverliggende wand hangt het schilderij met de Inname van Rhenen in kopie. De trouwzaal op de begane grond rechts in het voormalige bodehuis, is via een trap uit de hal toegankelijk. Op de balklaag is een schildering aangebracht op basis van vondsten tijdens de restauratie. De beschildering heeft men 19de-eeuws gedateerd en zij bestaat uit gestileerde ranken en bloemen in groen en oker op een

59 Rhenen, voormalig stadhuis aan de Markt. Situatie, aanzicht voorgevel, plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:3000 en 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1999 naar opmetingen van D. Wijma uit 1975, G. Berends uit 1975-1976 en naar eigen waarneming.
De tekeningen geven de toestand weer zoals die tot stand gekomen is bij de restauratie in 1975-1977. Bij deze restauratie werd het raadhuis grondig onder handen genomen en de vondsten en bouwhistorische waarden zoveel mogelijk gedocumenteerd. De vondsten zijn in de tekeningen verwerkt. De verschillende bouwfasen zijn in de tekening met arceringen weergegeven. Naast de bouwfasen zijn in de plattegronden de oude balklagen gestippeld. Moderne elementen als de recente balken in het achterhuis en de keukentjes zijn weggelaten.

De doorsneden tonen de hoofdconstructie met daarin aangegeven de aanzichten van de belangrijkste interieuronderdelen.
Uit het bouwhistorisch onderzoek verricht door G. Berends bleek, dat de oudste kern van het complex wordt gevormd door het linker bouwdeel. Dit gebouw dateert in opzet uit de vroege 15de eeuw en is voorzien van een grote kelder met tongewelf. Uit deze periode dateren behalve de kelder ook de zijmuren en de achtergevel. Het gebouw had van oorsprong een lagere begane grond- en verdiepinghoogte. De oorspronkelijke hoogte van de begane grond is nog herkenbaar in de verjonging van de achtergevel op circa vier meter boven de huidige vloer. Op regelmatige afstand zijn in de oude zijmuren van de beletage kaarsnissen aangetroffen die zich in de vakken bevonden tussen de oorspronkelijk ingelaten muurstijlen. Op de verdieping werden geen sporen aangetroffen van muurstijlen. Mogelijk waren de moerbalken hier slechts voorzien van sleutelstukken, opgelegd in de zijgevels.
In de tweede helft van de 15de eeuw werd het gebouw met ongeveer twee meter verhoogd. Met de verhoging werden nieuwe balklagen aangebracht, compleet met sleutelstukken,

muurstijlen en korbeels. Alleen de korbeelstellen die zich onder de derde moerbalk vanaf de voorgevel bevinden zijn bewaard gebleven. In deze periode kreeg het raadhuis ook een nieuwe kap. De eikenhouten constructie is grotendeels nog aanwezig en bestaat uit drie jukken met daarop een grenen schaarspant uit een latere periode. Op de jukken zijn gesneden telmerken aangebracht waarvan een zijde uit gebroken merken bestaat. Om de verschillende bouwlagen met elkaar te verbinden kwam in de hoek rechtsachter een eiken spiltrap met omtimmering.
Tussen het raadhuis en het vroeg 15de-eeuwse woonhuis aan de oostkant rechts bleef een druipstrook van ongeveer 25 cm. open. Het rechter gebouw bestond uit een overwelfde kelder, een hoge begane grond en een lagere verdieping. Dit huis werd omstreeks 1630 verhoogd. Bij die 17de-eeuwse verbouwing werd een verdieping toegevoegd waarvan de balklaag bestond uit moer- en kinderbinten op muurstijlen met korbeels. Om de verdiepingen te ontsluiten werd in de linkerachterhoek een spiltrap aangebracht. Deze was tot aan de restauratie in 1975 nog aanwezig maar werd toen verwijderd. Uit de 17de-eeuwse periode dateert nog een kloosterkozijn in de oostgevel op de verdieping.
Een belangrijke en beeldbepalende ingreep vond plaats in 1738-1739. Beide huizen kwamen achter één voorgevel te liggen. Het achterhuis van het linkerbouwdeel werd vernieuwd, het voorste anders ingedeeld. Er werden balklagen vervangen en een doorbraak gemaakt in de beide muren grenzend aan de druipstrook, zodat de beide panden bij elkaar getrokken konden worden. Bij de restauratie van 1975, noodzakelijk na een lange periode van verval en leegstand, werd er drastisch ingegrepen en werden de 18de-eeuwse indelingen grotendeels ongedaan gemaakt.

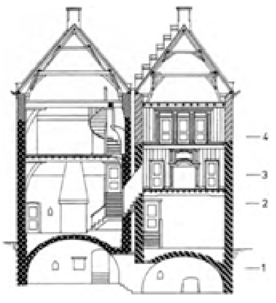

DOORSNEDE A-A

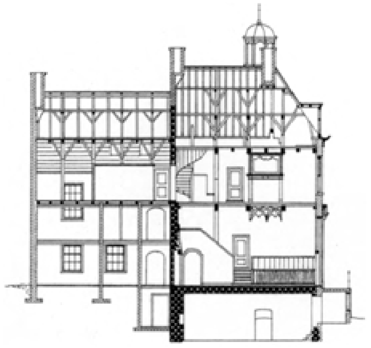

DOORSNEDE B-B

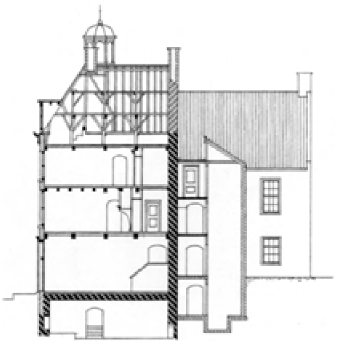

DOORSNEDE C-C

60 Het gemeentehuis aan de Herenstraat 47 in Rhenen met een recente uitbreiding aan de achterzijde. Het oude gebouw dateert uit 1852 (foto RDMZ, 1999).

lichte ondergrond. Een raveelbalk (ook beschilderd) geeft de plaats aan van een verdwenen schouw.

De raadkamer boven de trouwzaal heeft een plafond met samengestelde balklaag en tegen de achterwand een forse schouw uit de 18de eeuw met de wapens van Rhenen, Utrecht en Holland en de tekst: Salus Populi Suprema Lex Esto. Deze schouw, van hetzelfde type als die in de raadzaal, is afkomstig van de voormalige logementszaal (dossiers RDMZ, Van Iterson, 1960, 86-87, 211-214).

Het huidige gemeentehuis aan de Herenstraat 47 in Rhenen, dat vanaf 1926 dienst doet, dateert van 1852 en is gebouwd als jongenskostschool. In 1979-1980 is het ingrijpend verbouwd, waarbij een groot bouwdeel aan de achterkant is toegevoegd.

Postkantoren

In de eerste helft van de 19de eeuw waren postkantoren over het algemeen gehuisvest in de woning van de postdirecteur. Na de eerste Postwet van 1850 waarbij de dienstverlening aanmerkelijk werd uitgebreid, kwam de behoefte aan kantoren op waar de verschillende diensten, post en pakketdienst, telegraaf, telefoon en rijkspostspaarbank konden worden ondergebracht. De inrichting van postkantoren moest voldoen aan normen die door het Rijk werden vastgesteld. Het waren dan ook meestal rijksbouwkundigen die het ontwerp voor de nieuwe post- en telegraafkantoren voor hun rekening namen.

Het postkantoor van *De Bilt* was aanvankelijk onderdeel van het raadhuis uit 1885. Hierboven is dat vermeld. In 1912 moest men daaruit. De gemeente had de ruimte zelf dringend nodig. Tijdelijk werd een behuizing voor het postkantoor gevonden

61 Het postkantoor aan de Julianalaan 10-12 in Bilthoven dateert van 1918 en is een ontwerp van Joseph Crouwel (foto RDMZ, 2000).

in villa Rosenegg uit 1904 aan de Oude Bunnikseweg 7 in het Kloosterpark. Daar kwam ook de directeur te wonen. In 1913-1915 bouwde de Rijksgebouwendienst

een nieuw postkantoor met directeurswoning aan de Burg. de Withstraat 10-12. De bouwstijl was weinig opmerkelijk en voor de tijd van ontstaan traditioneel: een blokvormig pand van twee bouwlagen met omlopend schilddak, waarvan het onderste gedeelte in rode baksteen is uitgevoerd en het bovendeel van een stuclaag voorzien is. Een bouwkundige van de Rijksgebouwendienst is niet met name bekend. Het postkantoor bleef daar, na een aantal uitbreidingen, tot 1968. Tussen 1968 en 1975 werd een noodpostkantoor aan de Rozenstraat gebruikt en in 1975 werd een nieuw postkantoor aan de Hessenweg 164-166 geopend. Het gebouw aan de Burg. de Withstraat is nu kantoor (Broekhoven, 1995, 66-67).

In *Bilthoven* verrees in 1918 een postkantoor met directeurswoning aan de Julianalaan 10-12, naar ontwerp van Joseph Crouwel jr. (1885-1962), rechterhand van rijksbouwmeester H.Th. Teeuwisse. Crouwel was in die tijd hoofdzakelijk werkzaam ten behoeve van Posterijen en Telegraaf. Vanaf 1906 had men zich in

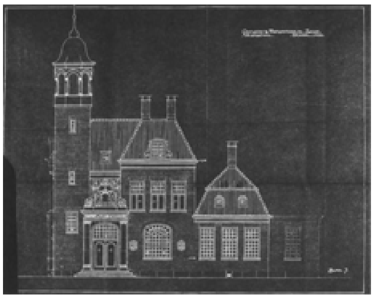

62 Ontwerp voor een postkantoor met directeurswoning te Zeist aan Het Rond door J. Stuivinga, 1912. Blauwdruk van de westgevel (GAZ, BWT 8672).

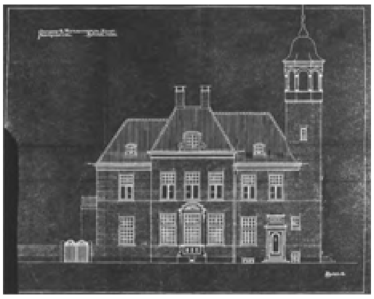

63 Ontwerp voor een postkantoor met directeurswoning te Zeist aan Het Rond door J. Stuivinga, 1912. Blauwdruk van de gevel aan de kant van de Dorpsstraat (GAZ, BWT 8672).

Bilthoven moeten behelpen met een hulppostkantoor aan het Emmaplein. Het nieuwe postkantoor werd een vrijstaand gebouw onder een steile kap met een topgevel aan de voorzijde die op het dakvlak aanloopt en met een lage aanbouw aan de rechterkant waarin de toegang zat. Crouwel bouwde in een stijl die herinneringen oproept aan de Amsterdamse School - hij bouwde veel in deze stijl - vermengd met traditionele elementen die in het begin van de 20ste eeuw voor overheidsgebouwen in zwang waren. Zijn Bilthovense postkantoor heeft in de bouwmassa een monumentaliteit door de harmonische samensmelting van horizontale en verticale elementen. Het postkantoor was al heel snel te klein. In 1921 werd het gewijzigd en uitgebreid door dezelfde architect. Bij een verbouwing in 1962 is de toegang naar de linkerkant verplaatst. Van het oorspronkelijke interieur zijn geen sporen meer aanwezig (Broekhoven, 1995, 67, 159-160).

Een van de meest markant postkantoren op de Utrechtse Heuvelrug is dat van *Zeist*. Het eerste Zeister postkantoor lag aan de Eerste Dorpsstraat 21. In 1870 had de gemeente het woonhuis aangekocht voor de huisvesting van het post- en telegraafkantoor. Omstreeks 1900 voldeed het niet meer aan de eisen. De ruimte in het voormalige woonhuis was onpraktisch, ondanks een grootscheepse verbouwing die in 1885 naar plannen van Albert Nijland had plaatsgevonden en een uitbreiding in 1899. Er was behoefte aan een grotere en efficiënter ingedeelde ruimte. In 1906 was er sprake van dat het oude raadhuis aan de Eerste Dorpsstraat leeg zou komen, na voltooiing van de nieuwbouw op de hoek van de Dorpsstraat en het Rond. Uiteindelijk bleek de ruimte van het oude raadhuis niet toereikend voor een modern uitgerust postkantoor. Die ruimte kwam er wel toen er aan Het Rond in 1912 naar ontwerp van Jan Stuivinga een post- en telegraafkantoor met directeurswoning gereed kwam. De situering tegenover het raadhuis, eveneens

64 Het postkantoor te Zeist (foto RDMZ, 1999).

een ontwerp van Jan Stuivinga, vormt een bijzonder accent aan het 'Rondeel' voor het Slot. Evenals het raadhuis gaf Stuivinga het postkantoor een hoektoren. De stijl van het gebouw moest zich voegen in de omgeving tussen de 18de-eeuwse gebouwen van de Broedergemeente enerzijds en het neorenaissance raadhuis anderzijds. Stuivinga koos voor een voor de hand liggende oplossing: het gebouw werd in 18de-eeuwse stijl ontworpen. Vooral het gevelgedeelte aan de Tweede Dorpsstraat laat Stuivinga's beïnvloeding zien door de Lodewijkstijlen, waarin een groot deel van de huizen aan het Broeder- en Zusterplein is gebouwd. De gevel is regelmatig van indeling. In het iets uitspringende middendeel is een kuifstuk boven het middelste venster aangebracht in Lodewijk XIV-stijl. De toegang aan de Nassau-Odijklaan naast de ronde hoektoren kreeg een omlijsting met een Ionische pilasterstelling en nogmaals een kuifstuk in Lodewijk XIV-vormen met het wapen van Nederland. Op het fries kwam de tekst: Post- en Telegraafkantoor. In 1926 (door gemeentearchitect Johan Meerdink) en 1937 (Rijksgebouwendienst) is de gevel aan de kant van de Nassau-Odijklaan verlengd. Bij de laatste verbouwing bleven alleen de toren, de ingang en drie buitenmuren staan. Bij een opknapbeurt in 1973-1974 werd de gevel aan de Nassau-Odijklaan nogmaals vernieuwd. Aan de Tweede Dorpsstraat ligt de uitbreiding iets terug ten opzichte van de rooilijn (Blijdenstein, 1983, 123-127; Visser, 1980, 34-35).

65 Het postkantoor uit 1936-1937 aan de Dorpsstraat te Doorn dateert van 1936-1937 (foto RDMZ, 2000).

Ook in *Doorn* was het postkantoor aanvankelijk gecombineerd met het raadhuis. Het was daar gevestigd in de rechtervleugel. Hierboven is daar al melding van gemaakt. Ter plaatse van een villa uit 1823 werd in 1936-1937 aan de Dorpsstraat 23 tegenover het raadhuis een eigen postkantoor gebouwd naar ontwerp van Johan G. Robbers (1881-1943), architect bij de Rijksgebouwendienst. Robbers bouwde een postkantoor met de hoofdvleugel evenwijdig aan de Dorpsstraat in een sobere vormgeving met rondboogramen en gedeeltelijk gepleisterde muurvlakken, een traditionele stijl die na de drukke Amsterdams Schoolstijl gaandeweg meer in de belangstelling kwam. In een lage aanbouw aan de rechterkant maakte hij de ingang. In de loop van de tijd is het postkantoor diverse malen aan de achterkant uitgebreid. De gevel aan de Dorpsstraat heeft zijn oorspronkelijke uiterlijk behouden, het interieur is vernieuwd (Laman, 1995, 93-94).

Vanaf 1 oktober 1809 bestond er in *Rhenen* een zogenaamd postbijkantoor dat ressorteerde onder Utrecht. Dit kantoor was in een particulier huis gevestigd op

66 Het postkantoor te Rhenen aan de Fred. van de Paltshof 35-37 is een ontwerp uit 1905 (foto RDMZ, 2000).

de hoek van de Grutterstraat en de Herenstraat. Pas in 1874 kreeg Rhenen zijn eigen post- en telegraafkantoor met directeurswoning annex. Het werd volgens de richtlijnen van het Rijk gebouwd en ingericht en vervolgens aan de gemeente Rhenen verhuurd. Het gebouw kwam te staan aan de westkant van de stad, vlak bij de voormalige Westpoort aan het begin van de Herenstraat. Voor een groter en beter geoutilleerd postkantoor werd in 1905 de eerste steen gelegd, ook weer aan de Herenstraat (thans Fred. van de Paltzhof 35-37), op de plaats waar een Jongedames Kostschool stond. Op 1 augustus 1906 was het gereed. Het oude postkantoor werd tot twee woningen verbouwd. Het nieuwe was een fors pand van zes traveeën breed en twee bouwlagen en een kap hoog. De in een portiek liggende toegang kwam uiterst rechts. Het bakstenen gebouw kreeg getoogde vensters in een overigens zeer sober behandeld gevelvlak. Alleen een lijst met consoles onder de dakrand en gekrulde muurankers verlevendigen de voorgevel. Het postkantoor is als een van de weinige gebouwen in de Rhenense binnenstad niet onherstelbaar beschadigd in de Tweede Wereldoorlog. Wel werd het uitgebreid gerestaureerd en vernieuwd. In 1976 kon het weer voor het publiek worden opengesteld (De Jong, 1989, 33-47).

Waag

Alleen in Rhenen en Amerongen is sprake geweest van een waag. In Amerongen stond tegenover het raadhuis aan het Hof een waag. In Rhenen was de stadswaag tot de eerste helft van de 18de eeuw verpacht en ondergebracht in een particuliere woning. In een verordening uit 1722 van de vroedschap betreffende de verpachting van het recht op de Waag staat: '... den pagter sal selfs een bequame plaatse tot dezelve waag t'sijnen kosten moeten besorgen sonder dat de Stadt daar mede of met het versetten van dien sal te doen hebben mitsgaders t'sijnen kosten'. Wel stelden de heren van de Vroedschap de ruimte van het Gasthuiskerkje beschikbaar.

67 De vervallen stadswaag van Rhenen aan de Markt, vlak voor de sloop (foto coll. RDMZ).

Maar, zo voegden zij aan dat aanbod toe: 'Edoch ingeval den pachter mogt komen goed te vinden de Waegh op een andere plaets off in sijn huijs te houden mits daer toe bequaem geoordeelt werdende, sulx het gasthuijskerkje daer toe niet soude werden gebruijkt, sal het den pachter gepermitteert wesen jaerlijx vijfftien gulden van de bedongen pachtpenningen te mogen korten'. Die vijftien gulden kreeg de pachter echter niet in handen als hij zou besluiten de 'grote' waag in het Gasthuiskerkje te houden en de 'kleine' waag in zijn eigen huis. Afgezien van de locatie was de pachter ook verantwoordelijk voor het onderhouden van het gereedschap, de balans, schalen en gewichten. Kennelijk was dit uiteindelijk niet efficiënt, want vanaf 1735 wordt er door de stad gedacht aan een eigen waaggebouw. In 1737 kreeg de bouwmeester van het nieuwe raadhuis van de Vroedschap van Rhenen tevens de opdracht om een Stadswaag te bouwen.

Tegelijk met de renovatie van het stadhuis kwam tussen het stadhuis en de kerk, aan de westkant van de Markt, een nieuwe stadswaag. Ook dit werk kreeg Hendrik van Zoelen toegewezen. Niet verwonderlijk want de verbetering van het stadhuis en het bouwen van de waag zijn in één bestek opgenomen. Voor dit doel had de stad in 1735 al twee huisjes 'staende op de Merkt' aangekocht en laten afbreken. Een van de belangrijkste producten die in de Waag gewogen werd was tabak. In het bestek staat dan ook expliciet vermeld dat de toegangsdeur zodanige

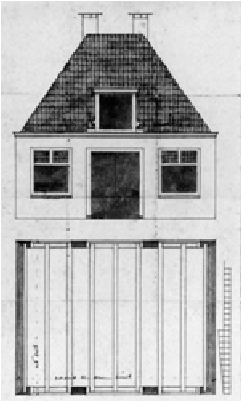

68 Bestektekening van de stadswaag van Rhenen uit 1738 door Hendrik van Zoelen, gevel en balklaag (OARHN, nr. 106, stadsbouwwerken 1659-1738).

afmetingen moest hebben dat 'een gelaade waage met tobak kan in en door rijde'. Het maken van een hijsbalk aan de voorgevel werd nog uitgesteld in afwachting van het oordeel hierover van de Edelachtbare Heren. Binnen werd een extra stevige houtconstructie aangebracht om de balans aan te hangen. De vier kruiskozijnen werden beglaasd met 'goet grof glas' (het Franse glas was ongetwijfeld te delicaat voor een dergelijk gebouw) en kregen houten luiken. Op de daknok stonden twee schoorstenen, waarvan alleen de zuidelijke een functie had. De noordelijke schoorsteen was om reden van symmetrie toegevoegd: 'Ook zal den aanneemer moeten maken in het Noorden of aen de Noordzijde een solderingtje (...) alwaer bequaamlijk een lose schoorsteen kan opgemetselt worden'. Het werk moest in juni 1738 gereed zijn.

Toen in 1940 een groot gedeelte van de bebouwing om de kerk was verwoest en plannen tot herbouw werden gemaakt, voelde men de behoefte om in die restauratieronde ook de oude stadswaag te herstellen. Dat werd des te urgenter toen het tweede bombardement in 1944 nog eens een flinke bres geslagen had in de historische bebouwing rond de kerk. Het college van B&W van Rhenen verzocht daartoe om geldelijke steun van het Rijk. De Rijksoverheid bij monde van de directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg voelde daar maar weinig voor. Ten eerste stond de stadswaag niet vermeld in de Voorloopige Lijst van de Nederlandsche Monumenten voor Geschiedenis en Kunst - in die tijd een voorwaarde voor subsidiëring - en ten tweede was de bouwkundige staat slecht. Zo slecht zelfs, dat, in de visie van de directeur, het pand grotendeels herbouwd zou moeten worden. Restaureren was niet meer mogelijk omdat zowel de voor- als de achtergevel geheel ontzet waren. Als laatste argument voerde hij aan dat de architectonische waarde van weinig betekenis was, zodat het verstrekken van een subsidie voor de bouwval niet verantwoord zou zijn. Rhenen liet zich niet zo snel uit het veld slaan. De burgemeester was van mening dat het gebouw wel degelijk van historische waarde was en bepleitte een herziening van het ingenomen standpunt. Het mocht niet baten, de stadswaag werd direct na de oorlog gesloopt (Deys, 1996, nr. 2).

Vismarkt

In het al eerder genoemde verfbestek uit 1773 komt niet alleen de aanbesteding van het opschilderen van het stadhuis aan de orde, maar ook die van de waag en de vismarkt. Hoe zag die vismarkt eruit? Bij de bestektekeningen uit 1738 van de

renovatie van het stadhuis en de nieuwbouw van de waag zit een tekening van een pannen afdak, ondersteund door twee muurpenanten en twee Toscaanse zuilen. Dat dit is uitgevoerd laat de tekening zien van Jan de Beijer uit 1745.

Tegenover het stadhuis aan de zuidkant van de Markt is dit bouwwerkje zichtbaar. Het springt iets uit ten opzichte van de rooilijn. Deijs veronderstelt in zijn artikel over de Rhenense waag uit 1986 dat dit de vismarkt geweest moet zijn. Op foto's van voor de oorlog is het vooruitgeschoven bouwlichaam nog steeds herkenbaar, zij het dat er geen sprake meer is van een open constructie met zuiltjes. Nadat het zijn functie als vismarktje verloren had, diende het als petroliehuisje voor de stadsverlichting. Daarna, na de invoering van gasverlichting in 1900, heeft het nog als kolenschuur gefunctioneerd (Deys, 1986, nr. 2).

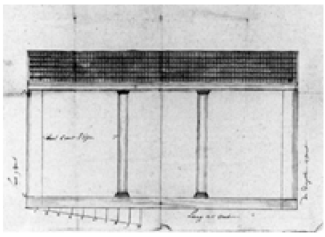

69 Ontwerptekening voor de Rhenense vismarkt uit 1738 (OARHN, nr. 106, stadsbouwwerken 1659-1738).

70 Gezicht op de westkant van de Cuneratoren. Op de voorgrond staat het Torenhuisje op de vestingwal (foto RDMZ, 1974).

Kerkelijke gebouwen

Vrijwel alle dorpen op de Utrechtse Heuvelrug bezitten een van oorsprong middeleeuws kerkgebouw. Het ontbreken van een oude kerk in De Bilt, Driebergen en Maarn-Maarsbergen heeft te maken met de omvang van het dorp en het aantal inwoners. Dat was zo gering dat men in naburige gemeenten ter kerke moest gaan. In verscheidene dorpen was wel een kapelletje aanwezig, zodat de gelovigen niet meer dan een uur gaans nodig hadden om de mis bij te wonen. Na de Reformatie ging men integraal over naar de nieuwe leer. De oude kerkgebouwen werden daaraan aangepast. Nieuw gestichte hervormde gemeenten als De Bilt en Driebergen kregen hun eigen kerkgebouw. De rooms-katholieken hadden pas vanaf het begin van de 19de eeuw de beschikking over eigen bedehuizen. Ook in de 19de eeuw verrezen kerkgebouwen van de afgescheidenen (1834) en de dolerenden (1886).

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de geschiedenis, kunsthistorische en bouwhistorische aspecten van de gebouwen. De analyse en de beschrijving van de soms zeer rijke kerkinventarissen van de hervormde en rooms-katholieke kerken zijn in een apart hoofdstuk ondergebracht.

Datering en ouderdom

De datering van de kerkgebouwen en hun onderdelen kwam langs verscheidene wegen tot stand. Via archief- en literatuuronderzoek, via stilistische vergelijkingen, - ook buiten het beschreven gebied - en op basis van bouwhistorisch onderzoek. Hoewel de eerste bron het zekerst lijkt, is dat lang niet altijd het geval. Archiefstukken blijken soms voor meer dan een uitleg vatbaar. Bovendien is het niet altijd zeker of men datgene wat er in een archiefstuk genoemd wordt daadwerkelijk nog ter plaatse aantreft. De verandering van de kerkkap en gewelf in de 17de eeuw van de kerk te Amerongen staat uitvoerig beschreven in een van de archiefstukken. Uit nader bouwhistorisch en dendrochronologisch onderzoek blijkt echter dat die verandering veel minder ingrijpend was dan beschreven stond: een gedeelte van het 15de-eeuwse werk is bij die verbouwing gehandhaafd.

Een directere aanwijzing voor een datering is de vermelding van een bouwdatum aan het gebouw (toren van de kerk te Rhenen). Ook hier dient men overigens met de nodige voorzichtigheid te werk te gaan. Jaartalstenen kunnen hergebruikt zijn, zoals bij de Natewischkapel aan de Amerongse kerk. De steen vermeldt het jaartal 1418, maar de aanbouw die er nu staat dateert op zijn vroegst uit de 17de eeuw. Archief- en literatuurgegevens over stichting, bouw en verbouw, indirecte bewijsvoering over oorlogen en plunderingen (Gelderse troepen in de 15de eeuw, Spaanse troepen in de 16de eeuw en Franse troepen in de 17de eeuw), en natuurrampen waarbij men met enige zekerheid kan aannemen dat zij het gebouw beschadigd hadden, zijn gekoppeld aan de gegevens die het bouwmateriaal opleverde. Het is dus steeds de combinatie geweest van ‘papieren’ gegevens en gegevens uit het werk die een uiteindelijke datering tot stand brachten. Minder interpretatieproblemen deden zich voor bij de ontwikkelingen vanaf de 19de eeuw. Verbouwingen en restauraties waren meestal redelijk goed in de archieven en literatuur terug te vinden. In een aantal gevallen zijn bovendien de bouwbestekken gevonden.

Het dateren op stilistische en bouwhistorische gronden werd in alle gevallen bemoeilijkt door de restauraties die de gebouwen in de 19de en 20ste eeuw hebben

ondergaan. Er werden nogal eens bouwonderdelen verwijderd die niet pasten in het beeld dat men had van het betreffende kerkgebouw in het verleden.

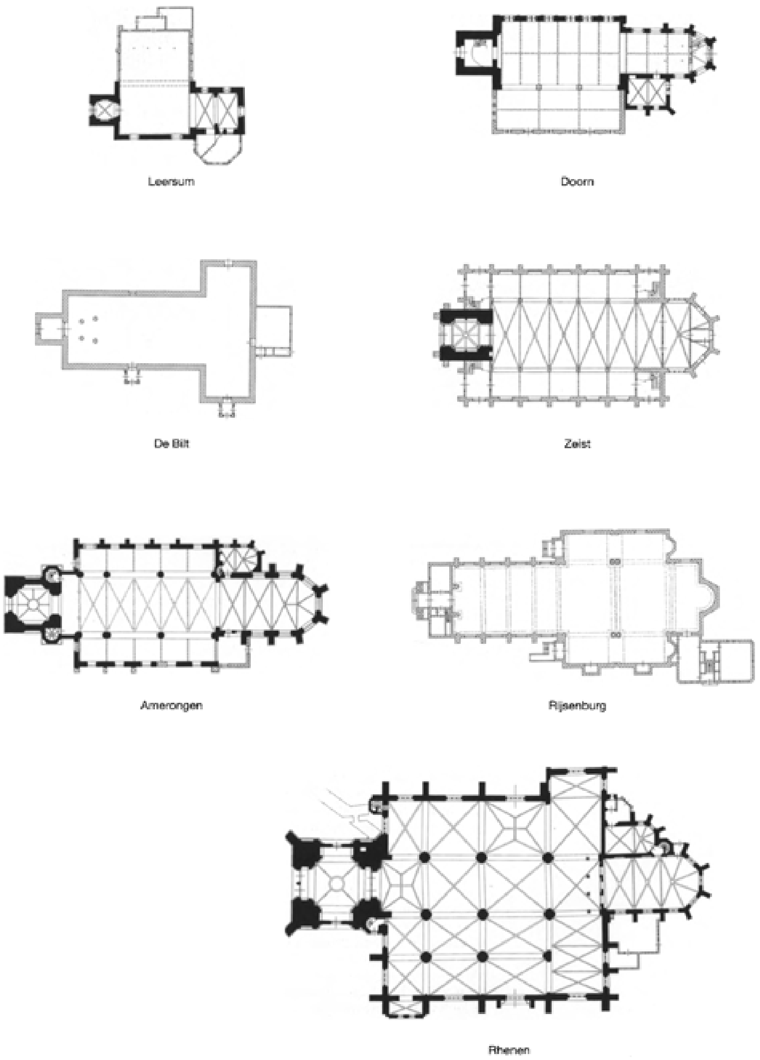

71 Schematisch overzicht van de plattegronden van de belangrijkste kerken op de Utrechtse Heuvelrug.
Schaal 1:600. Getekend door A. Reinstra in 1998-2000.
De in de plattegronden zwart aangegeven onderdelen behoren tot de oudste gedeelten van het gebouw. Uitbreidingen en aanbouwen van na de Reformatie zijn met een kruisarcering aangegeven.

72 ‘Het dorp Amerongen d. 15 july 1750’. P. en P.J. van Liender tekenden dit gezicht op het dorp waarbij de kerk met haar slanke toren en vieringtorentje op de daknok van het schip hoog uitsteekt boven de omringende bebouwing (gewassen pentekening 112 × 216 mm, coll. RDMZ).

Documentatie van een situatie vóór een ingrijpende restauratie of archeologisch onderzoek vond maar zeer zelden plaats.

Het onderzoek ter plaatse voor deze publicatie heeft zich beperkt tot wat in het zicht was. Destructief onderzoek waarbij bouwmateriaal wordt verwijderd om de verscheidene bouwfasen makkelijker te kunnen duiden, was niet aan de orde. Het gevolg daarvan is, dat van een aantal kerken de oudste bouwfase en de daarbij horende omvang van het gebouw niet viel te traceren.

Uit archiefbronnen is opgemaakt dat de oudste kerkstichtingen op de Utrechtse Heuvelrug die van Doorn, Zeist, Rhenen en de eerste kerk van Amerongen zijn. Zij bestonden in of zelfs vóór 1000. Van die van Zeist en Doorn veronderstelt Dekker dat zij uit de 9de eeuw stammen. Indien Amerongen een dochterkerk van Doorn geweest is, zoals wordt aangenomen, dan houdt dat in dat de stichting van deze kerk ook vóór 1000 plaats vond. Dekker veronderstelt dat er omstreeks 1000 ook al een kerk in Rhenen bestond (Dekker, 1983, 303).

Van deze kerken zou die van *Zeist* de oudste stichting zijn. Hoewel een schriftelijke vermelding van de Zeister kerk pas in 1249 voor het eerst voorkomt, vond de bouw van een tufstenen kerk in of omstreeks 1180 plaats. In de huidige toren zijn nog restanten daarvan aanwezig. Ter plaatse zou ook nog eens sprake zijn van een of meer houten voorgangsters. Over een datering daarvan is evenwel niets zeker. Dekker rekent een ontstaansdatum in de 9de eeuw tot de mogelijkheden. Bij de afbraak van het schip en het gedeeltelijk afgraven van de kerkheuvel in 1841, stuitte men op bouwmateriaal uit de 12de eeuw en een aantal 11de-eeuwse sarcofagen. De aanwezigheid van een of meer houten voorgangsters uit mogelijk de 9de eeuw is geconstateerd uit summiere opgravingen die hebben plaats gevonden tijdens de restauratie van het kerkgebouw in 1964-1965 (Dekker, 1983, 303-304, 311; Van Eekeren I, 74-76; II, 103-106).

Met die van Zeist is de kerk van *Doorn* een der oudste van het Heuvelruggebied. In een lijst van kerkgoederen van de Utrechtse S. Maarten (777-866) komt onder andere de kerk van Doorn al voor. De kerk maakte deel uit van het bezit van die Utrechtse kerk als onderdeel van het domein aldaar (*Villa Thorhem cum ecclesia et omni integritate sancti Martini*). Dekker neemt aan dat het ontstaan van deze kerk tot vóór 863 teruggaat (Dekker, 1983, 293). Na de scheiding in de loop van de 10de

eeuw van de bisschoppelijke goederen en de goederen van de kathedraal kwam de kerk van Doorn aan de kathedraal. Van de Doornse kerk werden in een later stadium weer dochterkerken afgesplitst zoals Leersum, Cothen, Overlangbroek en Nederlangbroek en waarschijnlijk ook Amerongen.

Een *Amerongse* kerk wordt al in 1136 vermeld. Deze behoorde mogelijk al vanaf de 11de eeuw tot de bisschoppelijke goederen. Omstreeks 1200 wordt zij aan het kapittel van St. Pieter overgedragen. In 1442 staat deze kerk bekend als de St. Pieterskerk, ter onderscheiding van een 'nieuwe' kerk die omstreeks 1200 aan het Hof was gebouwd en die onder de bescherming van het H. Kruis en St. Andries werd gesteld (Dekker, 1983, 312-313). De huidige Amerongse kerk is die van St. Andries. De oudere Pieterskerk, die iets meer naar het westen heeft gestaan aan de Drostestraat, werd in 1616 gesloopt na in 1525 al buiten gebruik geraakt te zijn. In de jaren zestig van de 20ste eeuw en nogmaals in 1996 zijn op het terrein achter de huizen Drostestraat 23-25 en 27 resten van graven gevonden die deel hebben uitgemaakt van een begraafplaats bij de Pieterskerk. Daarmee is de locatie van de eerste Amerongse kerk waarschijnlijk getraceerd.

De kerk van *Leersum* wordt in 1312 voor het eerst in schriftelijke bronnen genoemd in verband met de benoeming van een pastoor. Het is bekend dat deze pastoor een voorganger had, zodat de kerk zelf in ieder geval ouder is dan 1312 (Dekker, 1983, 314). Getuige bouwhistorische onderzoek behoort een ontstaansdatum in de tweede helft van de 13de eeuw zeker tot de mogelijkheden.

Over de oudste geschiedenis van de kerk van *Rhenen* is weinig meer bekend dan dat er omstreeks 1000 een kerkgebouw bestond. Over het uiterlijk en het bouwmateriaal is niets naders overgeleverd. Bouwhistorisch noch archeologisch onderzoek hebben iets opgeleverd waaruit men enige conclusies kan trekken. De vroegste fase die aan het huidige gebouw te ontdekken valt, is het eind van de 14de eeuw.

Kapellen

Een aantal kernen had de beschikking over een kapel, die aanvankelijk als een soort hulpkerk functioneerde voor de inwoners die anders een grote afstand moesten afleggen om ter kerke te gaan.

Op het kasteel De Horst bij *Rhenen* blijkt in 1178 een kapel te zijn. Een tweede vermelding dateert van 1344. De kapel is dan aan S. Pancratius gewijd. In 1347 werd de kapel tot kapittelkerk verheven door bisschop Jan van Arkel. Over het uiterlijk zijn wij niet geïnformeerd. Het kasteel is in 1528 afgebroken. Daarmee is ook de kapel verdwenen. De aan het kapittel verbonden prebenden werden verdeeld (Van Iterson, 1960, 245; Kok, 1958, 145).

In *Driebergen* wordt voor het eerst in 1381 een kapel genoemd. Zij was verbonden aan de parochiekerk te Zeist. In de kapel stond een altaar dat aan H. Catharina was toegewijd. In 1585 blijkt de kapel door brand verwoest te zijn. Of, en zo ja hoe zij hersteld is, was tot nu toe nergens te vinden, maar in 1642 was deze kapel zo vervallen dat er alleen nog maar resten muurwerk stonden. Volgens een kaart uit 1594, waar overigens nauwelijks topografische waarde aan gehecht kan worden, was het een centraalbouwtje met een kleine dakruiter (Dekker, 1983, 350, nt. 18, 352). Ter plaatse zou in 1656 de hervormde kerk gebouwd worden.

De eerste vermelding van een kapel te *Darthuizen* is iets jonger. Die zou van 1400 dateren. De kapel viel onder de parochie van Doorn. De oudst bekende afbeelding

van de kapel uit 1592 laat een eenbeukig gebouw zien met een toren van drie verdiepingen en een koor. De kapel was hoogstwaarschijnlijk aan Onze Lieve

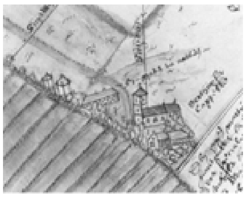

73 ‘Darthuyser Capelle’, zoals afgebeeld op een kaart van de meent van Darthuizen van Jan Rutgersz. van den Berch uit 1592. De eenbeukige kapel heeft een vrij hoge toren van drie verdiepingen. Tegenover de kerk staat het rechthuis (HUA, TA 2160).

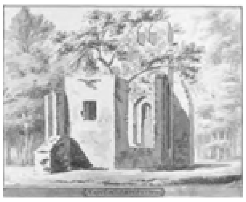

74 De Kapel te Darthuizen in verval. Op een tekening van A. de Haen van 1732 is niet veel meer dan wat muurwerk van de kapel over. De toren mist het bovenste deel (gewassen pentekening, gesign. A. de Haen, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, inv. nr. MCS/505).

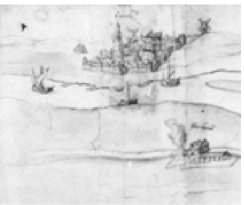

75 Buiten de stadsversterking van Rhenen ligt aan de westkant het leprozenhuis met Melatenkapel. Detail uit een getekende kaart van 1552 (RAG, Arch. Hof, inv. 4926 civ. proc. doss. 1552 nr. 31 alg. krt. 345).

Vrouwe gewijd. Het gebouwtje was georiënteerd. Zoals bij zoveel kerken en kapellen het geval was had het tijdens de Reformatie schade opgelopen. Herstel vond pas plaats in 1654 door de heer van Broekhuizen, die eigenaar was van de kapel. Kerkdiensten zouden er echter nooit meer plaats vinden. In 1699 werd Darthuizen kerkelijk bij Leersum gevoegd. De kapel verloor daarmee haar functie en werd niet meer onderhouden. Omstreeks 1745 tekende Jan de Beijer de kapel. Zij was toen in ruïneuze staat. Het bovenste stuk van de toren ontbreekt en van het schip staat nog wat muurwerk. In 1772 schreef men in de Tegenwoordige Staat over Darthuizen: 'Men vindt' er een Dorp of Gehugt, zonder kerke, waarom de inwooners de godsdienstoefening te Leersum verrigten. Oudtijds, plagt 'er eene Kapel te staan, waar van, voor eenigen tijd, nog eenige brokken muurs overig waren (Dekker, 1983, 351; Demoed, 1997, 128-130; Tegenwoordige Staat, 1772, 307).

In en rond de stad *Rhenen* bevond zich voor de Reformatie ook een aantal kapellen. De kapel bij kasteel De Horst kwam al ter sprake. Iets ten oosten van de Rhenense Bergpoort lag op een heuvel de Cunerakapel. Deze was omstreeks 1555 al verdwenen. Van Deventer tekent haar namelijk niet meer op zijn stadskaart. Het lijkt erop dat het kapelletje wel staat afgebeeld op het schilderij van de Inname van Rhenen in 1499 (afgebeeld bij het hoofdstuk over de Verdedigingswerken).

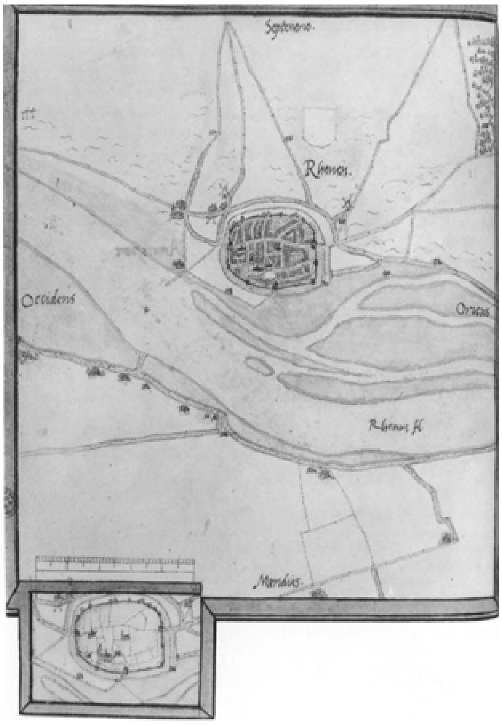

76 Plattegrond van Rhenen en omgeving door Jacob van Deventer uit omstreeks 1555. Buiten de stad bevindt zich het leprozenhuis met Melatenkapel. In de stad zijn de Cunerakerk,

de Agnietenkapel en de Gasthuiskapel weergegeven (Biblioteca Nacional te Madrid, inv. nr. MS Res 200 nr. 64 f. 63v).

77 De Anthoniskapel op de Heimenberg bij Rhenen. Detail uit een getekende kaart van 1552 (RAG, Arch. Hof, inv. 4926 civ. proc. doss. 1552 nr. 31 alg. krt. 345).

78 De Gasthuiskapel te Rhenen in 1913. Het dak is nog dicht en het muurwerk is in een redelijke staat (foto coll. RDMZ).

79 De Gasthuiskapel in 1943. De huizen eromheen zijn na de oorlogsschade al herbouwd, de kapel wacht op een restauratie die nooit zou worden uitgevoerd (foto coll. RDMZ).

Dat zou dan inhouden dat de kapel tussen 1500 en 1555 is gesloopt. Verdere bijzonderheden konden niet worden achterhaald (Van Iterson, 1960, 233). Buiten de Westpoort van de stad lag op de kruising met de weg naar de Koerheuvel het leprozenhuis, met bijbehorend kerkhof en Melatenkapel. De kapel staat afgebeeld op een tekening uit 1552 die bewaard wordt op het Rijksarchief Gelderland en bij Van Deventer uit 1555. Van Deventer tekende aan de zuidkant van de weg naar Utrecht een kerk met een tamelijk hoge westtoren. Aan de noordkant van de weg ligt een fors gebouw, het leprozenhuis. Wanneer het huis is opgeheven kan niet met zekerheid gezegd worden. De 'Melaten capelle buyten Rhenen' is in 1581 afgebroken. Het afkomende materiaal aan steen en hout werd schoongemaakt en onder andere gebruikt voor het herstel van de Cunerakerk (Van Iterson, 1960, 243-244).

Op de Heimenberg (het zuidelijke gedeelte van de Grebbeberg) bij Rhenen heeft de Anthoniskapel gestaan. De precieze plek is niet te achterhalen, maar zeer waarschijnlijk was het op de plaats waar nu de Koningstafel staat. Over de ouderdom is evenmin iets bekend. Ook deze kapel staat op de bovengenoemde tekening uit 1552 weergegeven. Op de berg is een eenvoudig gebouwtje onder zadeldak getekend met een slanke dakruiter. Daarboven staat geschreven: 'S. Anto. Capel', zodat iedere onzekerheid over het afgebeelde object uitgesloten is. Voor Van Deventer ligt het te ver buiten de stad. Hij documenteerde het niet. Aan het eind van de 16de eeuw is de kapel zodanig in verval geraakt dat er

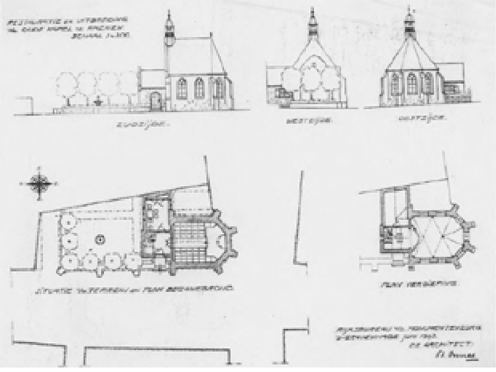

80 Plan voor restauratie en uitbreiding van de oude kapel te Rhenen, gemaakt door H. Onnes, architect bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, in 1943.

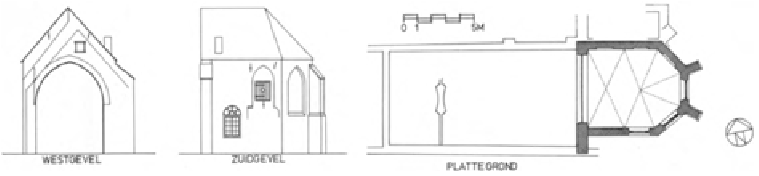

81 Rhenen, Gasthuis. Plattegrond en doorsneden. Schaal 1:300. Getekend door J. Roest in 1975 naar een opmeting van W.A. Hemsing uit 1913 en een opname van de funderingen uit 1946, vlak voor de afbraak.

ternauwernood meer missen in opgedragen konden worden (‘...Alsoo Sinte Anthonis Cappel op Heymenberch geheel ondicht is sulcks dat men daer genen diensten inne en mach doen...’). Uiteindelijk brak men het gebouw in 1579 af (De Jong, 1988, 9-10). Hoewel het puin is afgevoerd, zullen er zeker resten in de grond bewaard gebleven zijn. Het is heel goed mogelijk dat het tufsteenpuin dat bij opgravingen op de berg in 1839 werd aangetroffen, van die kapel is geweest. In de stad Rhenen lag een Gasthuis, waaraan een kerk verbonden was die men Gasthuiskapel noemde. Zij stond op de noordoosthoek van de Gasthuisstraat en de Koningstraat. Van Deventer tekent het gebouw op zijn kaart van de stad uit 1555. Hij geeft de kapel mèt toren weer. Over het ontstaan en de geschiedenis van het gebouw is bedroevend weinig bekend. Het Gasthuis bestond al in 1383, de kapel dus waarschijnlijk ook. In de 17de eeuw was het complex niet meer als gasthuis in gebruik. De stad had de kapelruimte in 1696 ingericht als bewaarplaats voor de nieuwe brandspuit. In de 18de eeuw staat het kennelijk leeg, want in een Reglement op de Waag dat op 29 juni 1722 door de Vroedschap is vastgelegd, staat vermeld: ‘...sullende ten kosten van haer Ed: Achtb: de heeren van de Vroedschap deser Stadt 't gasthuijskerkje tot het houden van deselve Waegh werden geapproprieert...’. Of het Gasthuis ooit de functie van waag heeft gehad vermeldt de geschiedenis niet. In 1738 kwam naast het raadhuis een stadswaag tot stand, waarmee de waag definitief een eigen onderdak had gekregen. In 1772 meldt de Tegenwoordige Staat een ‘Gasthuiskerkje’ zonder nadere bijzonderheden. Op de kadastrale kaart van de gemeente uit 1820 blijkt de functie van de oude Gasthuiskerk die van schuur te zijn geworden. Afbraak van de kapel volgde pas veel later, na de Tweede Wereldoorlog. Het gebouw was zo ernstig beschadigd dat herstel niet meer tot de mogelijkheden behoorde. Alleen de naam Gasthuisstraat herinnert nog aan de instelling (Van Iterson, 1960, 239-241).

Van een heel andere orde was de wegkapel in *De Bilt* die in de 17de eeuw bekend stond als ‘Vrouwenhuysgen’ en die onder de Utrechtse St. Nicolaasparochie viel. De kapel lag op de hoek van de Steenstraat en de Blauwkapelsedijk (de huidige Dorpsstraat en de Burgemeester de Withstraat). Het was een klein vierkant gebouw onder een zadeldak dat in gebruik was als devotiekapel. Missen konden daar niet gelezen worden. In de ruimte stond hoogstwaarschijnlijk een Mariabeeld.

82 De resten van de Petronellakapel in De Bilt omstreeks 1630 op een krijttekening van Jan van Goyen (HUA, TA 678).

Een opening aan de voorzijde maakte het mogelijk het beeld van buiten de kapel te zien. Twee kleine venstertjes doorbraken de zijmuren. De kapel stond ook bekend als 'Petronellakapel', een naam die onder tekeningen en prenten uit de 17de en 18de eeuw vermeld staat. Volgens overlevering zou Petronella van Zeist de kapel hebben gesticht. Zij was in de 14de eeuw priorin van het Vrouwenklooster. Wanneer de kapel is afgebroken is niet helemaal duidelijk. Hoewel Van der Aa meldt dat in 1822 de laatste resten tot de grond toe zijn afgebroken, lijkt het waarschijnlijker dat dit al een eeuw eerder zijn beslag had gekregen, want Het Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden dat in 1732 verscheen, vermeldt: '...Doch daarvan is tegenwoordig niets meer in weezen, zijnde alles geheel afgebrooken, en gelijks de gront geslecht, sonder dat er eenig overblijfsel van is gebleven'.

Naast het huis Zuylestein te *Leersum* stond ook een wegkapel. In 1563 wordt die genoemd. Overigens is er weinig meer over bekend dan dat het een 'cruyscapel' betrof, een kapelletje dat ter plaatse van een wegkruis gekomen was (Dekker, 1983, 358).

Kloosters

In De Bilt bevonden zich voor de Reformatie twee kloosters, het klooster Oostbroek en het Vrouwenklooster. Over de geschiedenis van beide kloosters zijn nogal wat gegevens voorhanden, de gebouwen zelf zijn al sinds lang verdwenen. Hetzelfde is het geval met het Agnietenklooster in Rhenen. Aangezien de kloosters een belangrijke rol in de ontwikkeling van hun omgeving hebben gespeeld, wordt hier toch kort de geschiedenis beschreven.

In 1121 stichtte een aantal bekeerde ridders een abdij in een onbewoonbaar en moerassig gebied ten oosten van de stad Utrecht bij *De Bilt*. De abdij werd gewijd aan Onze Lieve Vrouw en H. Laurentius. In 1122 schonk koningin Machtelde (Mathilde), echtgenote van keizer Hendrik V, hun het recht om de wildernis te ontginnen en in 1125 deed de Utrechtse bisschop een tweede schenking. Dit vormde het begin van een Benedictijner dubbelklooster, een klooster voor mannen en vrouwen. De kloosterlingen hielden zich bezig met de ontginning van de landerijen. In 1139 werd het klooster gesplitst. Oostbroek bleef de aan Laurentius gewijde abdij voor de monniken. Meer naar het noordwesten werd een nieuw klooster gesticht voor de monialen die aan Onze Lieve Vrouw werd toegewijd en derhalve Vrouwenklooster werd genoemd. Het Vrouwenklooster was aanvankelijk een priorij, waar de abt van Oostbroek zeggenschap over bleef houden. Vanaf de tweede helft van de 14de eeuw werd het Vrouwenklooster een zelfstandige abdij onder een eigen abdis.

Het abdijcomplex van S. Laurentius of Oostbroek ontstond op de noordelijke oever van de Kromme Rijnbedding. In een 13de-eeuws cartularium komt het complex voor als 'Nieuwe Bethlehem, die ghemeenlick gheheten is Oostbroeck'. Er is niets bekend over de dispositie van de onderscheidene gebouwen en de inrichting van de abdij. Na de Reformatie in 1580 werd de abdij van Oostbroek Staten-convent. Dat wil zeggen dat de inkomsten van de bezittingen aan provinciale belangen werden besteed. De abdij werd in april 1580 opgeheven (Damsté, 1978, 21-22). De kloostergebouwen verkeerden toen in een vervallen staat. De stad Utrecht verzocht

de Staten kerk en klooster te mogen afbreken om met het afkomende materiaal de fortificaties van de stad te versterken. Op het terrein verrezen in later tijden opeenvolgende landhuizen met bijgebouwen. Van de oude abdij zijn geen sporen meer over. In de loop van de tijd zijn hier en daar op het terrein fundamenten van verscheidene gebouwen gevonden, zonder dat die gedocumenteerd zijn. In 1848 werd een beschadigde tufstenen sarcofaag opgegraven, die waarschijnlijk uit het begin van de kloosterstichting dateert. Voorts resteren enige fragmenten zoals vloertegels, een fragment van een grafsteen, een kapiteeltje en een console die bewaard worden in het Centraal Museum te Utrecht.

Het Vrouwenklooster lag op het terrein waar nu het KNMI is gevestigd. Het was een convent voor adellijke dames. Over het aanzien van het complex is niet veel bekend. Aan de hand van een 16de-eeuwse kroniek blijkt dat er een tufstenen kerk stond met twee torens. Toen de torens in 1518 bouwvallig bleken te zijn zijn zij

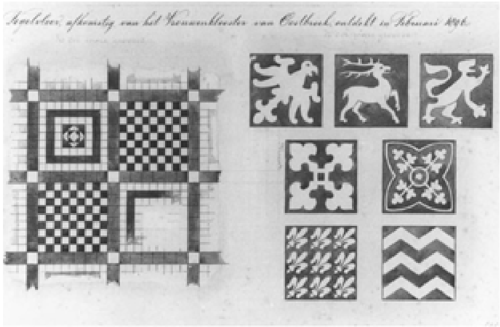

83 ‘Tegelvloer, afkomstig van het Vrouwenklooster in Oostbroek, ontdekt in Februari 1896’. Tekening door B. van Beynum, 1896 (foto coll. RDMZ).

gesloopt en vervangen door een bakstenen toren waarvan de eerste steen in 1519 is gelegd. Gezien het gebruikte bouwmateriaal, tufsteen, zal de kerk uit de 12de eeuw, de tijd van de stichting van het klooster kunnen dateren. In 1528 werd het complex geplunderd door vijandelijke troepen. Hierdoor werd de kerk en de inventaris ernstig beschadigd, onder andere een Heilig Graf uit 1479: ‘Sy barnden onsen wynt molen ende smeten ons kercke aen beyden eynden op, ende sy stieten dat raempt op dat Heylich Graff uyt, ende braecken dat H. Graft boven entwee ende braecken een yseren tralie uyt in die saele van de Vrouwenhuys, ende croepen daer door ende sy namen ons twee ende twyntich bedden, ende al dat wy hadden’. In later tijd werden zandstenen fragmenten op het terrein gevonden. Zij worden nu in het Museum het Catharijneconvent te Utrecht bewaard. In de kerk heeft ook een memorietafel gestaan van Geertruyd van Groenesteyn, abdis van het klooster († 1503) en van haar moeder Geertruyd van Tetwijck († 1476). Van het kloostercomplex maakten verder een kapittelhuis, een woning voor de abdis, een dormitorium, twee eetzalen, keukens, een aantal loodsen en een ziekenhuis deel uit. Het geheel was met een gracht omringd en via poorten toegankelijk.

Het klooster werd in 1580, evenals dat van Oostbroek, opgeheven. De kloosterlingen zochten heur toevlucht in de stad Utrecht. Het complex werd in 1585 vrijwel helemaal gesloopt. Ter plaatse verrees een huis dat 't Klooster of

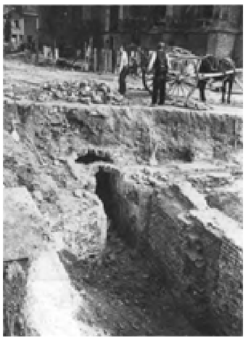

84 De onderaardse ‘kerkganck’ bij de Cunerakerk in Rhenen tijdens opgravingen na 1940 (foto coll. H.P. Deys te Rhenen).

Co(e)lenberg werd genoemd. Enig oud werk in de vorm van een 15de-eeuwse kelder werd in het nieuwe huis opgenomen. Bij het aanleggen van een riolering in 1966 heeft men ter hoogte van de Kloosterlaan brokken tufsteen en kloostermoppen van uiteenlopend formaat gevonden, kennelijk overblijfselen van het Vrouwenklooster (Broekhoven, 1995, 247-250).

In 1388 blijken in *Rhenen* ‘armen susteren’ in een huys en hofstede te wonen, die in dat jaar van het stadsbestuur van Rhenen vrijdom van enige lasten en belastingen kregen. Sprake van een convent of bepaalde kloosterregel is er nog niet. Geholpen door een testamentaire beschikking van Mr. Wouter van Renen, kanunnik ten Dom te Utrecht, kon men in 1410 beginnen met de bouw van een kapel voor de zusters. Bisschop Frederik van Blankenheim verhief in dat jaar het zusterhuis tot een convent. In 1420 vond de inwijding plaats van kapel, altaar en een kerkhof. Het complex lag aan de Kerkstraat ten noordwesten van de Cunerakerk. Deze straat werd vroeger Doodstraat genoemd wegens de ligging bij het kerkhof. In hetzelfde jaar 1420 blijken de zusters de kloosterregel van St. Franciscus aangenomen te hebben. Bisschop David van Bourgondië gaf in 1470 toestemming de kapel af te breken en te verplaatsen. Daarnaast werden een nieuw klooster en een bouwhuis (boerderij) gebouwd. Dit alles vond plaats op het terrein van de Commanderij van de Duitse orde.

Via een onderaardse gang, de ‘kerkganck’ stond, zo blijkt uit een stadsbrief van 1465, het oude klooster in verbinding met de Cunerakerk. Tegen de westelijke kerkmuur was een toren gebouwd waarin een wenteltrap was opgenomen waarop de gang uitkwam. Via de trap kwamen de zusters op een galerij in de kerk

tegen de westelijke schipmuur die 'solre' heette. Zo konden zij de diensten in de Cunerakerk bijwonen zonder gezien te worden. Het is niet bekend of de kerkganck na de verplaatsing van het klooster in 1470 nog dienst deed. Van een tweede onderaardse gang is in 1483 voor het eerst sprake. Vanwege het stadsbestuur kregen de zusters toestemming om vanaf het nieuwe klooster een doorgang ('keldredoirganc') onder de Kerkstraat te maken naar hun boerderij. Tijdens en na het bombardement van de stad in 1940 zijn de gangen grotendeels vernietigd. Bij de Cunerakerk is een heel klein deel gespaard gebleven. Na de Reformatie werd het Agnietenconvent door de Staten van Utrecht in beheer genomen. De gronden en gebouwen werden in 1629 aan koning Frederik V van de Palts overgedragen. Hij liet de kloostergebouwen afbreken en op die plaats zijn paleis bouwen (Van Groningen, 1999, 84-85; Van Iterson, 1960, 234-238).

Na het midden van de 19de eeuw is er pas weer sprake van nieuwe kloosterstichtingen op de Utrechtse Heuvelrug. T.C.M. van Rijckevorsel schonk in 1855 een gebouw aan de Rijsenburgselaan 11 te *Driebergen* aan de Zusters van Liefde van Tilburg. Tussen 1855-1856 werd het St. Xaveriusgesticht gebouwd, een witgepleisterd herenhuis van twee bouwlagen onder omlopend schilddak. In het gebouw was onder andere een bewaarschool ondergebracht. Een deel van het huis functioneerde als verzorgingstehuis voor bejaarde geestelijken. In 1898 kreeg het een uitbreiding met een bakstenen vleugel in neogotische trant naar ontwerp van A. Tepe. In 1950 waren het de zusters Ursulinen die het gesticht overnamen. De vleugel van Tepe richtten zij in als missiehuis en school.

Het terrein aan de Rijsenburgselaan direct bij het klooster is, zoals gebruikelijk, met een hoge muur omringd (Gaasbeek, 1996, 291-293).

In 1875 ontstond een kloostergemeenschap van Duitse zusters Benedictinessen op de buitenplaats Broekbergen in *Driebergen*. Zij stichtten in het oude huis hun klooster Arca Pacis. In 1879 volgde een uitbreiding met een kloostergang, refter en keuken. A. Tepe bouwde in 1883 bij het klooster een kapel met klokkentoren. Rond de buitenplaats werd in 1896 een hoge tuinmuur gemetseld om de beslotenheid van de kloosterorde te garanderen. De buitenplaats voldeed uiteindelijk niet als klooster. In 1912 werd het huis ingrijpend verbouwd door de Amersfoortse architect Herman Kroes. In 1964-1965 kwam een nieuw gedeelte tot stand, waarvoor een deel van de gracht is gedempt en een stuk tuin werd opgeofferd. De kapel van Tepe werd in 1966 vervangen door een nieuwe kapel naar ontwerp van Dresmé. De klokkentoren mocht blijven staan. Tot 1996 hebben de zusters Arca Pacis bewoond. In dat jaar moesten zij, door het teruglopende aantal zusters en toenemende vergrijzing, naar een ander onderkomen omzien (Gaasbeek, 1996, 154-156).

Patrocinia

Niet van alle middeleeuwse kerken op de Heuvelrug zijn patroonheiligen bekend, zoals bij de kapellen en kloosters wel het geval is. Volgens de traditie is de patroonheilige van de kerk van Doorn St. Maarten. Dat wordt evenwel nergens door bronnen bevestigd (Dekker, 1983, 301). De toeschrijving is waarschijnlijk ontstaan doordat de Doornse kerk oorspronkelijk het bezit van de Utrechtse Maartenskerk was.

Het patrocinium van de kerk van Zeist is evenmin bekend. Een vroeg 18de-eeuwse kroniek noemt dat de H. Robertus de patroonheilige geweest zou zijn. De samensteller van de kroniek motiveert die toeschrijving door te betogen dat de Zeister kermis op diens naamdag (6 juni) begon. Dekker zocht dit na en kwam tot de conclusie dat de naamdagen van twee heiligen met de naam Robertus op 24 of 29 april gevierd werden en dat derhalve dit patrocinium als niet bestaand moet worden beschouwd (Dekker, 1983, 301, nt. 92).

Het eerste patrocinium van de kerk van Rhenen was dat van St. Pieter (Petrus). De sleutels, attributen die bij Petrus horen, komen in het oudste stadswapen van Rhenen voor. Pas tegen het eind van de 14de eeuw is er sprake van Cunera als patrones. In 1392 werd een Cunerabroederschap gesticht. Het lijkt waarschijnlijk dat Cunera in ieder geval dán de patrones van de kerk is (Van Iterson, 1960, 139-143, 226-228). De Cuneraverering in Rhenen zou al wel ouder zijn. De eerste vermelding stamt uit de 12de eeuw en verwijst naar een gebeurtenis van rond 1016 (Margry, 1997, 668). In de kerk was de tombe met het gebeente van Cunera

opgesteld. In het midden van de 15de eeuw had de Cuneraverering een zo sterke impuls gekregen dat de kerk vergroot moest worden om de toenemende stroom pelgrims te kunnen herbergen. Het is bekend dat de kerk in 1451 ingrijpend verfraaid werd en waarschijnlijk is uitgebreid. Uit de opbrengst van de offerandes kon in 1492 de nieuwbouw van de toren bekostigd worden. Het hoogtepunt van de Cuneraverering lag in het begin van de 16de eeuw. Op de feestdag van de H. Cunera (12 juni) werd een processie gehouden vanaf de kerk langs verschillende staties. De eerste statie was in Elst, dan kwam Prattenburg, waar de heilige de marteldood zou zijn gestorven, dan naar de derde statie via de route Cuneraweg naar Achterberg. Daar zou de slechte koningin, verantwoordelijk voor de dood van Cunera, zich van de berg hebben af gestort. Deze plaats heette 'de predixstoel bij der Horst'. De vierde statie was de Cunerakapel op het Cunerabergje (sunt Kuneren predicx stoel bijden Dijck), aan de zuidkant van de Cuneralaan. Op deze plaats zou de heilige in eerste instantie begraven zijn. Vandaar ging de processie door de Bergpoort weer naar de kerk. Volgens Margry werd de Rhenense processie in 1579 voor het laatst gehouden. Na de Reformatie werden de relieken van de heilige weggevoerd. Dat zal omstreeks 1600 hebben plaats gevonden, want in 1595 wordt de kerk nog steeds bezocht door een grote schare pelgrims (Margry, 1997, 666-667, 671).

In het Rijksmuseum bevindt zich een schilderij met de inname van Rhenen in 1499 door de hertog van Kleef. Het schilderij is in 1898 door de gemeente Rhenen aan het Rijksmuseum voor *f* 20.000, - verkocht, teneinde de kosten voor de restauratie van de toren te kunnen opbrengen. De toren was in 1897 beschadigd geraakt door blikseminslag. In de raadzaal hangt nu een kopie uit 1899. Op dit schilderij is onder andere het interieur van de kerk te zien met de schrijn van Cunera onder een opengewerkte overhuiving. Enige topografische nauwkeurigheid kan er echter niet aan ontleend worden. Het schilderij staat afgebeeld bij het hoofdstuk over de Verdedigingswerken.

De oudste kerk van Amerongen, die overigens niet op dezelfde plaats als de huidige stond maar meer naar het westen, was, evenals die van Rhenen, aan St. Pieter gewijd. In 1616 werd dit kerkgebouw afgebroken (Dekker, 1983, 313). De nieuwe kerk die omstreeks 1200 aan het Hof gebouwd werd, was het H. Kruis en St. Andries toegewijd.

De kerk van Leersum was een dochter van die van Doorn, en gewijd aan St. Michiel. In 1312 wordt de kerk voor het eerst genoemd, maar haar stichting was al eerder (Dekker, 1983, 314).

De verschillende typen gebouwen

Voor zover kon worden nagegaan waren de middeleeuwse kerken van Zeist, Doorn, Amerongen (vermoedelijk) en Leersum oorspronkelijk alle van hetzelfde type: een eenbeukig schip met een smaller koor. De kerk van Zeist had vanaf de bouw (1180) een westtoren. Hoewel er over de vroegste bouwfase uit ca. 1200 van de Amerongse St. Andrieskerk niets bekend is dan het toegepaste bouwmateriaal, tufsteen, is het vrijwel zeker dat de kerk vanaf het begin een westtoren heeft gehad. Deze werd in 1526 afgebroken en vervangen door de slanke bakstenen toren die er nu nog steeds staat ('Item licentia frangendi et reedificandi turrim parrochialis ecclesie de Amerongen, necnon reparandi eandem ecclesiam...', Heeringa II, 1926-1932, 92). In die bakstenen toren werden speklagen en hoekblokken van tufsteen verwerkt. De tufsteen kan heel goed van de oude toren afkomstig zijn.

De westtorens van de kerken van Doorn en Leersum zijn in een later stadium aan het kerkgebouw toegevoegd. Bij Doorn is geen sprake van een oudere voorganger, althans er zijn geen sporen in de westgevel van het schip aangetroffen die daarop zouden wijzen. In Leersum konden evenmin bewijzen van een voorganger van de huidige toren worden gevonden. De kerk van het Vrouwenklooster in De Bilt met haar twee tufstenen westtorens (tot 1519) vormde een uitzondering in dit gebied. De Amerongse kerk werd na het midden van de 15de eeuw tot een pseudo-basiliek uitgebreid. De definitieve vergroting van de kerk van Rhenen tot een vierbeukige hallenkerk vond omstreeks 1450 plaats. Waarschijnlijk had de kerk hiervoor de vorm van een driebeukige kruiskerk of een pseudo-basiliek. Leersum werd in het midden van de 18de eeuw met een noorderzijbeuk vergroot. De uitbreiding van Doorn tot een tweebeukige kerk vond pas in 1924 plaats.

85 De centraalbouw van de Driebergse kerk in 1754 naar een kopergravure van P. van Liender. Schuin aan de overzijde van de weg ligt het Driebergse rechthuis.

Centraalbouwen waren zeldzaam. In de 17de eeuw ziet men dat type alleen in Driebergen toegepast bij de nieuw gebouwde hervormde kerk. De Biltse hervormde kerk kreeg in 1652 de vertrouwde vorm van een zaalgebouw.

Lotgevallen van de kerkgebouwen voor de reformatie

De 12de eeuw

De tufstenen kerk van *Zeist* kwam rond 1180 tot stand en verving naar alle waarschijnlijkheid een houten voorgangster. Het gebouw was samengesteld uit een eenbeukig schip met een smaller koor en een westtoren. De datering is gebaseerd op een dubieus gegeven. Vóór de afbraak van schip en koor in 1841 bevond zich boven de preekstoel een balk waarop het volgende vers stond geschilderd: 'Int jair dusent één hondert en tachtig / Was dees Berch volmaekt / gelijk gij ziet waarachtig'. Het mysterieuze woord 'berch' moet als 'kerck' gelezen worden. Door een verkeerde overschildering van de vervaagde tekst is daar uiteindelijk 'berch' uitgekomen. Het jaartal 1181 is op zich niet gek. Het bewaard gebleven tufsteenwerk aan de toren spreekt het in ieder geval niet tegen.

Bovendien is er in 1841 in de fundering van het oude kerkschip een muntje gevonden met de beeldenaar van een bisschop die in die tijd in functie was. Het middeleeuwse schip bedroeg 21 × 11 meter (buitenwerks). Over de afmetingen van het oorspronkelijke koor is weinig meer bekend dan dat de breedte 8,40 meter buitenwerks heeft bedragen. Sporen van de beëindiging van het koor zijn door latere vergrotingen en verbouwing verdwenen. De kerkhistoricus N.C. Kist, die in 1841 tijdens de afbraak van kerk en koor onderzoek heeft verricht, veronderstelde dat er een rechtgesloten koor aan de kerk had gezeten. Deze hypothese werd tijdens opgravingen in 1964 niet ontkend (Van Eekeren, II, 103, 104, 150-151).

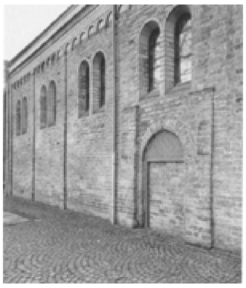

86 De noordelijke schipmuur van de hervormde kerk te Doorn met het 12de-eeuwse tufsteenwerk. De voormalige toegang tot de kerk is dichtgezet (foto RDMZ, 1998).

In dezelfde tijd dat de Zeister kerk vernieuwd werd, werd ook in *Doorn* een tufstenen kerk gebouwd. Het betrof in eerste opzet een eenbeukig schip van 18 meter lang en 9,5 meter breed, met een smaller koor van 6 meter breed, dat volgens een bouwhistorisch rapport uit 1888 van Ad. Mulder mogelijk halfrond gesloten was. De koortravee was met een koepel- of kruisgewelf overkluisd. Mulder trof de sporen daarvan aan bij zijn onderzoek. Een westtoren ontbrak aanvankelijk. Toegangen tot de kerk zaten aan de noord- en zuidkant van het schip. De noordelijke schipgevel, de westmuur en een deel van het muurwerk van het koor zijn nog steeds uit het oude tufsteenwerk opgetrokken.

Eind 12de eeuw werd aan het Hof te *Amerongen* de H. Kruis en St. Andrieskerk gebouwd. Het is waarschijnlijk dat ook deze kerk uit tufsteen was opgetrokken. Hoe de kerk eruit heeft gezien is niet bekend. Vermoedelijk bestond zij uit een eenbeukig schip met koor en had zij aan de noordzijde een kapel of aanbouw (sacristie?). Van die aanbouw is het tufstenen muurwerk in de laatste schiptravee over. De kerk had vrijwel zeker een tufstenen westtoren. Deze stond vermoedelijk meer naar het oosten dan nu het geval is met de tegenwoordige toren, pal tegen het Romaanse schip. Over de ouderdom van die eerste toren valt niets mee te delen, want hij is in 1526 afgebroken en vervangen door de huidige. De tufsteen die bij de afbraak vrij kwam is mogelijk verwerkt in de nieuwe toren.

De 13de eeuw

87 Amerongen, Hervormde Kerk. Opgegraven bouwfragmenten.
Schaal 1:10. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
Tijdens de restauratie van 1990-1992 werden in de kerk enkele bodemvondsten gedaan. Zo werden onder andere 12de-eeuwse tufstenen kapitelen en basementjes gevonden die mogelijk tot de eerste tufstenen kerk behoorden. Rechts een kapiteel, links een basement.

Waarschijnlijk in de tweede helft van de 13de eeuw werd in *Leersum* een kerkje gebouwd en toegewijd aan de H. Michaël of Michiel. Hoe die kerk er precies uitzag is niet bekend. Alleen het koor van het huidige gebouw is uit die tijd overgebleven. Dit gedeelte bestaat uit een rechthoekig bouwdeel van twee traveeën dat aan de westzijde via een gordelboog in open verbinding staat met het schip. In het interieur zit in de oostelijke travee van de zuidmuur een drietal openingen in het muurwerk, waarvan er twee tot het oorspronkelijke werk behoren. De laagste opening is een piscina. Het bovenste deel bestaat uit een ondiepe keperboognis. Het benedendeel

is breder en heeft aan de onderzijde een hardstenen bekken met opstaande randen en een afvoergootje naar buiten. Van de bouwtijd is ook het hoger gelegen kleine spitsboogvenstertje ten westen van de piscina. Van dit venster zijn de dagkanten sterk afgeschuind, zodat er slechts een kleine lichtopening overbleef. De functie van dit venster heeft mogelijk te maken met de lichtinval op het altaar.

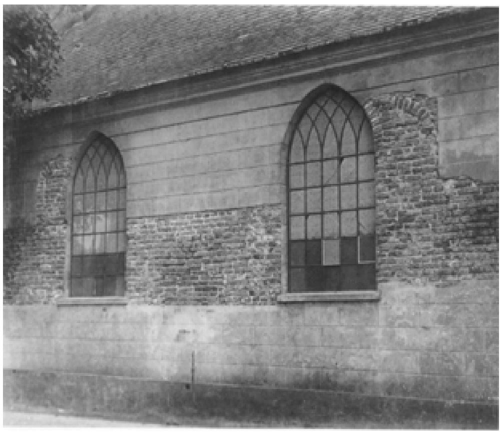

88 De zuidgevel van de Leersumse kerk vóór restauratie in 1937. Het muurwerk is gepleisterd. Op de plaatsen waar dat is afgebladderd zijn sporen zichtbaar van een grote maat baksteen en twee oude rondboogvenstertjes die behoorden tot het 14de-eeuwse werk. De gietijzeren ramen dagtekenden van de 19de eeuw en hebben bij de restauratie het veld moeten ruimen (foto coll. RDMZ, z.j.).

89 ‘Het Dorp Leersum bij Utrecht 1755’, getekend door F.T. Dutilh in 1779, waarschijnlijk naar een tekening van P. van Liender uit 1755. De kerktoren verkeert in niet al te goede staat. In het zuidelijke deel van de westmuur is een rond venster aangebracht. Links naast de kerk staat het rechthuis/ herberg, herkenbaar aan de mededelingenborden naast de ingang. De oude school en enkele armenhuisjes liggen rechts van het kerkgebouw. Deze zijn omwille van de verkeersafwikkeling in de 20ste eeuw afgebroken (gewassen pentekening, HUA, TA 826).

De 14de eeuw

In het begin van de 14de eeuw werd het schip van de kerk van *Leersum* verbouwd. Dit is uit bouwhistorisch onderzoek gebleken. Van deze bouwfase zijn delen bewaard gebleven aan de zuid- en de westgevel. De zuidgevel is echter zeer ingrijpend gerestaureerd in 1937 zodat hier aan de buitenzijde geen bouwsporen meer aanwezig zijn. Dat deze er wel waren toont een oude foto van voor de restauratie. Op deze foto zijn onder de deels afgenomen pleisterlaag de restanten van twee oude rondboogvenstertjes zichtbaar, naast twee spitsboogvensters. Tegenwoordig is de zuidgevel opnieuw voorzien van twee rondboogvensters. Deze zijn aangebracht in 1937.

De westgevel van het schip bevat wel nog voor een deel het oude metselwerk. Deze gevel was van oorsprong geheel in het zicht, voordat de toren gebouwd werd. Zo was aan de noordzijde een dichtgezet rond venster te zien. Dit venster wordt nu grotendeels door de toren aan het oog onttrokken. Op een tekening van Dutilh uit 1779 ziet men ook in de zuidelijke helft van deze gevel een rond venster. Dit venster is bij de bovengenoemde restauratie van 1937, samen met een 19de-eeuws venster eronder, weggevaagd. Voordat de toren omstreeks 1500 gebouwd

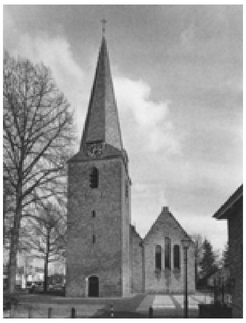

90 De ongedecoreerde westtoren van de kerk van Doorn uit het einde van de 14de of begin 15de eeuw met zijn hoge spits (foto RDMZ, 1998).

werd was in de bouwlaag boven de beide ronde vensters een geleding van twee segmentboogvormige nissen te zien. Nu valt die alleen aan de binnenzijde waar te nemen, aangezien het torenlichaam het uitzicht erop blokkeert. In hoeverre de nissen doorliepen naar beneden is niet bekend, omdat het onderste deel van de westgevel na de bouw van de toren een hoge spitsboogvormige doorgang tussen de kerk en de toren kreeg.

Tegen de tufstenen westgevel van de kerk te *Doorn* kwam vermoedelijk nog in de 14de eeuw, maar anders in de eerste helft van de 15de, een ongedecoreerde westtoren te staan. De opmerkelijk hoge spits kwam ook in die tijd tot stand. Een nauwkeurige datering van het torenlichaam is heel moeilijk te geven wegens het ontbreken van sierende onderdelen. Laman veronderstelt dat de toren uit de 13de eeuw stamt (Laman, 1995, 144), maar dat lijkt erg vroeg te zijn. Rijksarchitect Ad. Mulder had weer een andere mening. Hij schreef in zijn rapport over de Doornse kerk in 1888: ‘Ongeveer in dien tijd [de 15de eeuw, toen de sacristie tot stand kwam, C.L.v.G.] en misschien ook veel later (dit is niet te zien daar de architectuur te luttel is om het hieruit te kunnen aflezen) is den toren gebouwd’. Het baksteenformaat geeft evenmin uitsluitsel. In Utrecht worden verschillende formaten baksteen in de 14de en 15de, zelfs nog tot in de 16de eeuw door elkaar gebruikt. Het formaat van de toegepaste baksteen is 29-30 × 13-14 × 6-6,4 cm., 10 lagen = 82 cm. Dit verschilt niet veel van het werk dat in Leersum is aangetroffen aan het schip. Een nauwkeuriger datering dan ‘ergens’ in de 14de eeuw bleek helaas niet mogelijk te zijn. In de westkant van de toren kwam de toegang. Door de bouw van de toren werden in de westgevel van de kerk twee vensters gedicht.

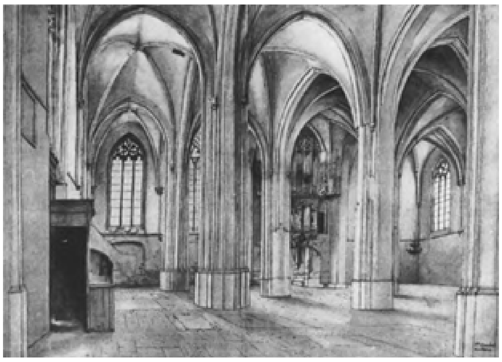

91 Gezicht door het schip van de Cunerakerk in Rhenen naar het westen door Pieter Saenredam, gedateerd 5-6 juli 1644. In de zuidwesthoek is de trap zichtbaar die leidde naar het vertrekje op de verdieping dat mogelijk als librije diende (tekening in pen en aquarel 408 × 445 mm, coll. F. Lugt, Institut Néerlandais, Parijs).

Eind 14de of begin 15de eeuw is het muurwerk van het koor van de kerk van *Zeist* verhoogd en verlengd met een driezijdige uitbouw. Waarschijnlijk is bij die gelegenheid het kerkdak van het schip met ongeveer drie meter verhoogd en zijn steunberen tegen de koor- en schipmuren aangebracht. Het schip was overkapt met een houten tongewelf. Tot 1841 is de kerk zo gebleven. In dat jaar heeft een ingrijpende wijziging plaats gevonden waarbij schip en koor vervangen werden en de toren met een pleisterlaag werd bekleed en van grote schijnvensters werd voorzien.

In *Rhenen* hebben aan het eind van de 14de eeuw bouwactiviteiten aan de kerk plaats gevonden (vergroting van een oude kerk, herbouw?). De oudst overgebleven gedeelten van de huidige kerk zijn het koor en de sacristie aan de noordzijde. Zij dagtekenen van die periode. Hoe de kerk er voordien uitzag kon niet meer achterhaald worden.

De 15de eeuw

Direct daarna, in het begin van de 15de eeuw, volgde de bouw (of uitbreiding?) aan de *Rhenense* kerk van het transept met een kapel tussen transeptarm en koor aan de zuidzijde. Sporen in het muurwerk duiden erop dat er toen sprake was van

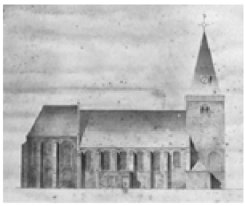

92 Opmeting van de kerk te Zeist van augustus 1840, voordat de verbouwing plaats vond, waarbij schip en koor door nieuwbouw werden vervangen. Het koor steekt iets uit boven de daknok van het schip (detail van anonieme opmeting van kerk, toren, doorsneden en plattegrond uit 1840, coll. Hervormde kerk te Zeist).

een driebeukig schip. Aangezien bij bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de laatste twee traveeën van de transeptarmen (sporen van) vensters bezitten, zal daar geen bouwlichaam tegenaan gestaan hebben. Dat zou kunnen betekenen dat

het driebeukige schip lage zijbeuken had, waarmee de kerk óf een driebeukige kruiskerk, óf een pseudo-basiliek geweest is.

In het tweede kwart van de 15de eeuw vond een vergroting en verbreding plaats van de noorderzijbeuk, globaal ter breedte van twee traveeën van het transept en even hoog als het middenschip. Aan koorzijde werd een aanzet gemaakt voor vergroting en verbreding van de sacristie aan de noordkant. Die is niet verder gekomen dan een boog die nog steeds duidelijk in het metselwerk te zien is. Het traptorentje aan de westkant ten behoeve van de toegang tot de kerk voor de Agnieten kwam in deze bouwperiode tot stand.

Het is bekend dat de kerk in 1451 aanmerkelijk is verfraaid. Een aflaat uit dat jaar rept over ‘opbouwing, verciering, vergrooting en verbetering’. Wat dat precies inhield is niet bekend. Het lijkt zeer waarschijnlijk dat toen onder andere de zuiderzijbeuk verdubbeld is ter breedte van drie traveeën van de transeptarm en verhoogd tot de hoogte van het middenschip. Hiermee was de kerk een vierbeukige hallenkerk geworden. Tussen twee steunberen aan de zuidkant op de westhoek kwam een kleine doopkapel met een vertrekje op de verdieping, dat via een trap met galerij in de kerk toegankelijk was. De functie van dit vertrekje is onbekend. Misschien diende het als librije of schatkamer.

93 De Amerongse kerk vanuit het oosten gezien in 1783 op een gewassen pentekening 246 × 205 mm, door P. van Loo (Koninklijke Verzamelingen, Den Haag P.S. A/T 467).

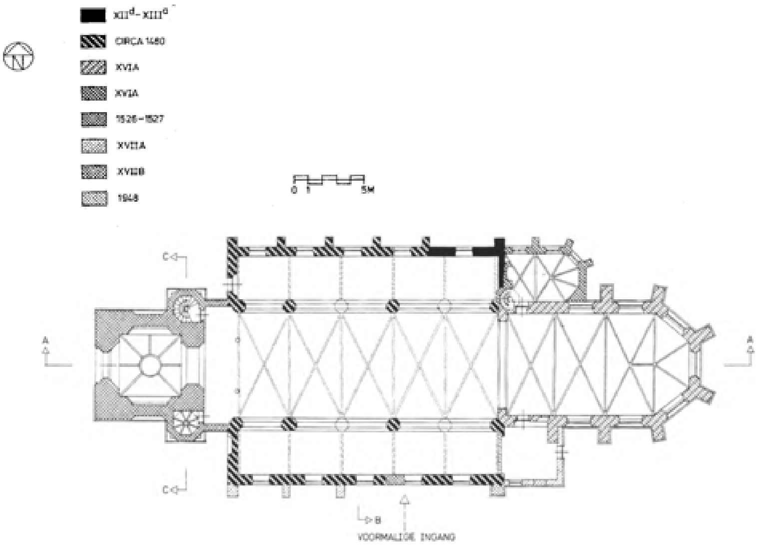

94 Amerongen, Hervormde kerk. Plattegrond met bouwfasering. Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
Het muurwerk aan de noordoostzijde tussen de linkerzijbeuk en sacristie is het oudst bewaard gebleven gedeelte van de kerk. Het is in tufsteen uitgevoerd en dateert van rond 1200. Van de uitbreiding van de kerk in de jaren vlak voor 1480 met de beide zijbeuken is een groot deel van het baksteenwerk bewaard gebleven. De bouw van een nieuwe toren volgde in de jaren 1526-1527. Deze kwam meer westwaarts te staan dan de oude toren, waardoor het kerkschip met een halve travee werd verlengd. Verhoging van het koor en de bouw van de sacristie volgden in de jaren daarna. In het midden van de 16de eeuw had de Amerongse kerk haar grootste omvang gekregen. De enige wijziging van belang in de 17de eeuw was de vervanging van de Natewischkapel aan de zuidoostkant tussen schip en koor.

In 1420, 1421 en 1422 werd een aantal dorpen geteisterd door aanvallen en plunderingen van Gelderse troepen. Huizen werden platgebrand en ook de kerken ontkwamen niet aan beschadigingen en moesten deels herbouwd worden. In 1482 herhaalde zich de geschiedenis: weer plunderden Gelderse troepen dit deel van de provincie.

Mogelijk als gevolg van die onlusten waarbij de kerk grotendeels door brand zou zijn vernield, maar in ieder geval in de tweede helft van de 15de eeuw, werd het Romaanse schip van de St. Andrieskerk te *Amerongen* verhoogd en vergroot tot een pseudo-basiliek. De oude toren bleef gehandhaafd, maar werd ingebouwd. Aan

noord- en zuidzijde werd het schip met zijbeuken uitgebreid. De muren van het Romaanse schip werden doorgebroken, zodat midden- en zijbeuken door een

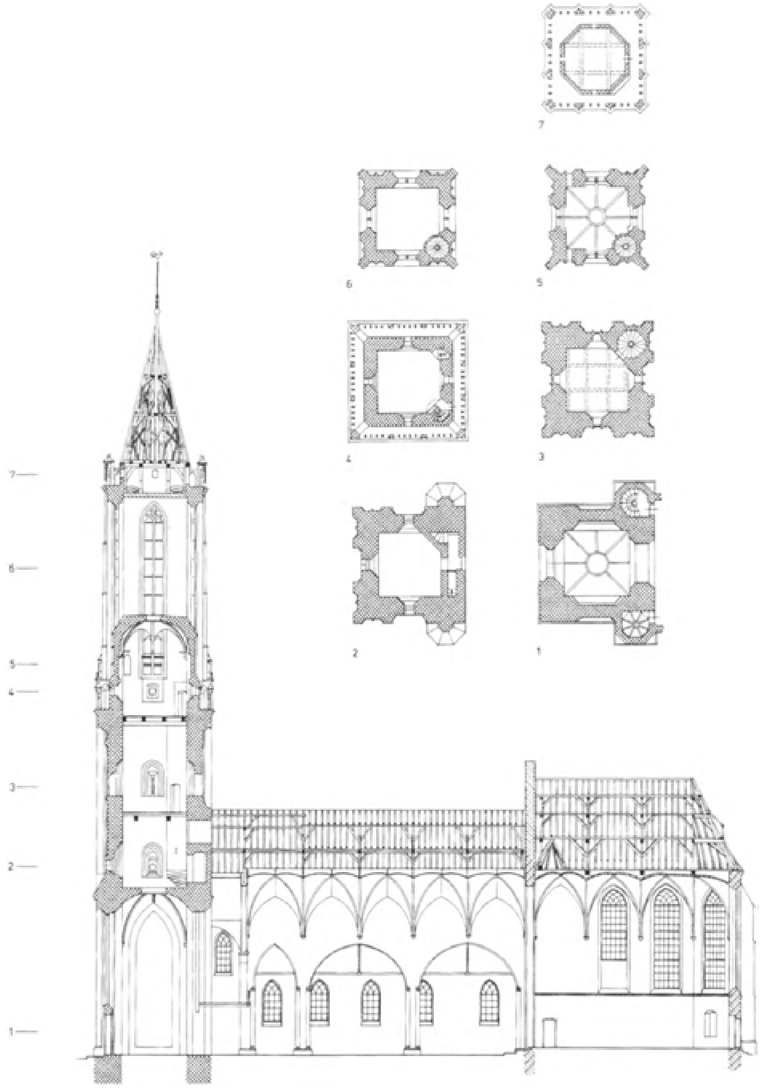

95 Amerongen, Hervormde kerk. Lengtedoorsnede over de kerk en toren en plettegronden per torenlaag. Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.

96 De kerk van Doorn in de eerste helft van de 18de eeuw vanuit het zuiden getekend door een onbekend kunstenaar (gewassen pentekening 141 × 226 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-B A/T 149).

zuilenrij van elkaar gescheiden werden. Middenschip en zijbeuken kregen een houten tongewelf. Van deze bouwfase dateert enig muurwerk aan de zuidzijde, het muurwerk met de steunberen aan de noordzijde van de kerk en delen van het gewelf. Dendrochronologisch onderzoek wees uit dat de veldatum van het kaphout van het schip tussen 1466 en 1478 valt te dateren. De toegangen tot de kerk zaten in de noord- en zuidgevel. De noordelijke toegang bevond zich halverwege de lengte van de schipmuur tussen de steunberen. De zuidelijke toegang was niet in het midden, maar een travee meer naar het oosten. Direct daarachter in het kerkgebouw ziet men in de schippijler een wijwaterbakje uitgehakt. Beide

97 Het laat 15de-eeuwse koor met de speklagen van de kerk van Doorn (foto RDMZ, 1998).

toegangen zijn later dichtgemetseld. Wanneer dat heeft plaats gevonden is niet meer na te gaan. Het is mogelijk dat het is gebeurd toen de nieuwe toren werd gebouwd in 1526-1527 en de toegang daardoorheen is gemaakt. Ook kan het zijn dat een of beide toegangen pas in de 18de eeuw zijn gedicht toen er nieuwe vensters geplaatst werden. Hoe het ook zij, in de zuidgevel is in het metselwerk nog een stuk boog van de oude toegang zichtbaar. Opmerkelijk aan deze kant is het ontbreken van een omlopende lijst en steunberen aan het oostelijke gedeelte van het schip. In de noordgevel zijn de sporen van een ingang minder eenvoudig traceerbaar. Te oordelen naar de steunberen te weerszijden van de middelste travee vanaf de toren, die niet in verband met het muurwerk gemetseld zijn, en de spitse boog van het venster daartussenin heeft ooit een verandering in het muurwerk plaats gevonden. Daar moet dan die toegang gezeten hebben.

Eveneens in de tweede helft van de 15de eeuw werd het Romaanse koor van de kerk van *Doorn* verhoogd en vergroot met een driezijdige sluiting. Een groot deel van het Romaanse koor werd in de nieuwbouw opgenomen. Alleen de tufstenen koorsluiting werd afgebroken, de koortravee bleef bestaan en werd verhoogd. Aan de noordzijde is het tufsteenwerk nog steeds duidelijk waarneembaar, aan de zuidzijde is het tufsteenwerk niet zichtbaar omdat de sacristie er nadien tegenaan is gezet. Uit de dikte van het muurwerk kan rederlijkerwijs verondersteld worden dat het hier wel om oud tufsteenwerk gaat. De nieuwe koorsluiting trok men op van baksteen afgewisseld met lagen hergebruikte tufsteen. Laman veronderstelt dat dit is gebeurd nadat het dorp in 1420-1422 door Gelderse troepen was geplunderd en platgebrand (Laman, 1995, 144). Deze datum lijkt te vroeg, gezien

98 De noordzijde van de kerk van Doorn waaraan de verschillende bouwfasen mooi afleesbaar zijn. Het koor met de hoge ramen en speklagen is van het einde van de 15de eeuw, het muurwerk van het schip bestaat uit tufsteen en dagtekent van de 12de eeuw, de bakstenen toren kwam aan het eind van de 14de of in het begin van de 15de eeuw tot stand (foto RDMZ, 1998).

99 Een van de laat 15de-eeuwse kraagstenen onder het kruisgewelf in de sacristie van de kerk van Doorn (foto RDMZ, 1999).

het systeem met de speklagen, dat doorgaans pas vanaf de tweede helft van de 15de eeuw in Nederland wordt toegepast. De bouw van de sacristie volgde aan het eind van de 15de eeuw. Het muurwerk loopt tegen dat van het koor aan. Het inwendige van de sacristie is met een stenen kruisgewelf overwelfd, waarvan de ribben staan op consoles in de vorm van gebeeldhouwde kopjes.

De 16de eeuw

In de 16de eeuw ging het uitbreiden en vernieuwen van de kerkgebouwen door. Een aantal kerken kreeg in het begin van de 16de eeuw een nieuwe toren.

Met de bouw van de toren van *Rhenen* werd in 1492 begonnen. Het werk was in 1531 voltooid. Het werd een rijzige, elegante toren van drie geledingen, bekroond door een helm met lantaarn. De datering is bekend uit geschilderde opschriften in de toren. Na de torenbrand van 1897 zijn zij weer ‘in de oude vorm’ aangebracht: ‘Desen Toorn is begonne te bouwen daegs voor Pancras, synde XI Mayo in den iare 1492’ (noordwand benedenportaal) en ‘Ao MDXXXI den XXVIII Mayo is desen thooi voltoit’ (zuidwand torenportaal).

100 De Cunerakerk te Rhenen met de hoge toren, bekroond door een helm met lantaarn. Links van de kerk ligt het paleis van Frederik V van de Palts. Pieter Saenredam vervaardigde op 27-28 juni 1644 deze tekening. Uiterst rechts zijn de beide topgevels van het oude stadhuis zichtbaar (tekening in pen en aquarel 353 × 464 mm, coll. Teylersmuseum Haarlem, port. O nr. 81).

101 Opmeting van de westzijde van de Leersumse kerk uit 1877 (tekening coll. RDMZ, nr. 16999).

102 Opmeting van de oostzijde van de Leersumse kerk uit 1877. Aan het koor zijn de verschillende maten baksteen aangegeven. Het bijschrift vermeldt:
a. kleine Utr. steen, 31/2 dm. grijs [rollaag langs de geveltop]
b. id. 4 a 5 dm. rood, ruwgemetseld, kruisverband. [geveltop]
c. Reuzenmoppen, aanvangende boven de toog, en in zwaarte gelijk aan die van den toren; zonder verband gemetseld, en even als die daaronder niet langs den draad bewerkt, (de lagen verzakt,) [het metselwerk boven het rondboogvenster]
d. zware reuzenmoppen, dikker dan bovenstaande van ongelijke afmeting. De lengte wisselt af van 26 tot 31 dm, breedte 13 a 14, dikte 6 a 8 dm (tekening coll. RDMZ, nr. 17000).

Omstreeks 1500 werd de toren van *Leersum* van drie geledingen hoog gebouwd. Er was geen sprake van een voorganger. Er zijn geen bronnen bekend die melding maken van deze torenbouw. Voor de datering moest men afgaan op het toegepaste baksteenformaat. De toren is gemetseld in staand verband met klezoren op de hoeken. Het baksteenformaat bedraagt 27,5-28, 5 × 13,5-14,5 × 6,2-6,7 cm., 10 lagen = 76 cm.

Het kerkgebouw heeft in dezelfde tijd ook veranderingen ondergaan. Daarover geeft alleen het materiaal uitsluitsel: in de oostgevel boven het rondboogvenster, zo blijkt uit een opmeting van 1877, was sprake van ‘Reuzenmoppen in zwaarte gelijk aan die van den toren, zonder verband gemetseld, en evenals die daaronder niet langs den draad bewerkt’. Dit wijst erop dat omstreeks 1500 de borstwering van het koor is verhoogd. In de huidige borstwering van de zuidmuur zitten bakstenen (circa 28 × 14 × 5,5 cm.), die uit deze bouwfase kunnen dateren. Waarschijnlijk is in die tijd ook de kap van het schip gewijzigd. Twee sleutelstukken waarvan één met peerkraalprofiel, die nu verwerkt zijn aan de koorkap, zouden daarvan afkomstig zijn.

In 1526 is begonnen met de bouw van een nieuwe westtoren bij de kerk van *Amerongen*, die met een halve travee op het schip aansluit. Bovendien nam men

de gelegenheid te baat de kerk te repareren: ‘Item licentia frangendi et reedificandi turrim parrochialis ecclesie de Amerongen, necnon reparandi eandem ecclesiam....’ (Heeringa II, 1926-1932, 92). Aan beide kanten van de toren kwamen lage vijfzijdig

103 De kerk van Zeist in het midden van de 18de eeuw op een tekening van C. Pronk (Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-D A/T 606).

uitgebouwde torentjes met stenen spitsen. In de noordelijke torentje werd een trap opgenomen, de zuidelijke kreeg drie vertrekken boven elkaar: beneden een doopkapel, toegankelijk vanuit het schip. Daarboven ligt een ruimte die diende als librije, archiefruimte of kluis. Dit vertrek was uitsluitend via een losse ladder toegankelijk vanuit het torenportaal. Daar weer boven bevond zich het cachot, bereikbaar via een trap die is uitgespaard in de dikke torenmuur.

De torenbouw had dadelijk gevolgen voor de constructie van de kerk: de vrijgekomen ruimte die was ontstaan omdat de nieuwe toren meer naar het westen werd geplaatst ten opzichte van de oude toren, kreeg een nieuwe overkapping. Het muurwerk van het schip ter lengte van een halve travee werd doorgetrokken en aangesloten op dat van de toren.

Vlak na de voltooiing van de toren in 1527 werd het koor gesloopt. Daarvoor in de plaats kwam een nieuw, hoger koor van vier traveeën diep met hoge vensters en stenen gewelven. Daarmee waren de werken aan de kerk niet afgelopen. Aan de noordzijde verrees vrij snel na de bouw van het koor een kapelvormige sacristie van twee traveeën diep, met steunberen tussen de vensters en inwendig overkluisd door een kruisribgewelf op kraagsteentjes. Door middel van dendrochronologisch onderzoek kon het hout van de kap van de sacristie in of direct na 1552 worden gedateerd.

De gevolgen van de Reformatie voor de kerkgebouwen

In het Sticht werd in 1580 bij algemene ordonnantie van de Staten van Utrecht de Reformatie ingevoerd. De uitoefening van de Roomse religie werd bij placaat van 26 augustus 1581 door de Staten van Utrecht officieel verboden. Na de Reformatie werden alle middeleeuwse kerkgebouwen voor de hervormde eredienst in gebruik genomen. Daarnaast werd een aantal nieuwe kerkelijke gemeentes gevormd die hun eigen kerkgebouw kregen. Zo werd in 1651 Driebergen van Zeist afgesplitst en tot een zelfstandige gemeente gemaakt. De Bilt werd in 1652 zelfstandig. In 1699 volgde de verzelfstandiging van Leersum. Hoewel men in Leersum wel over een eigen, middeleeuws kerkgebouw beschikte, had men sinds 1586 daar geen kerkelijke bediening meer gehad. Uit gebrek aan geld had de provinciale synode van 1606 besloten de gemeente Leersum met die van Amerongen te combineren. In 1607 was dat geëffectueerd. Iedere twee weken kwam de predikant uit Amerongen naar Leersum. In 1698 kreeg de heer van Zuylestein van de Staten van Utrecht het patronaatsrecht van de kerk waarmee de gemeente weer zelfstandig werd. In 1699 werd een eigen predikant benoemd (toen nog door de Staten, later door Zuylestein). Darthuizen werd kerkelijk van Doorn afgescheiden en bij Leersum gevoegd.

In de 18de eeuw is er geen sprake van het stichten van nieuwe gemeenten. Pas in 1819 wordt Elst zelfstandig. Voordien was men op Rhenen aangewezen. In 1859 is het deel Soesterberg van Zeist afgesplitst en als zelfstandige gemeente erkend, waarbij tevens de kernen Huis ter Heide en Den Dolder hoorden. In 1864 volgde Austerlitz en in 1927 Maarn-Maarsbergen. De jongste gemeente is van 1947 en betreft Achterberg.

Aanvankelijk werden de kerkelijke zaken door de Staten zelf geregeld. Een classis werd pas in 1619 ingericht. Dit late tijdstip heeft onder andere te maken met het feit dat de meeste ambachtsheren, schout en schepenen nog lang katholiek bleven.

Pas in 1593 verzochten predikanten van de stad Utrecht aan de Staten om de Gereformeerde religie op het platteland van Utrecht nu eens met kracht door te voeren. Een commissie van vier personen, drie predikanten en een ouderling, allen uit Utrecht, kreeg de opdracht van de Staten om de kerken op het platteland te visiteren. Uit die visitatie blijkt dat de situatie op kerkelijk gebied zeer verward was en dat vrijwel overal de oude pastoors nog in functie waren, zoals bijvoorbeeld in Doorn, waar de pastoor inmiddels wel predikant geworden was. Ook 'groote afgoderyen' en 'superstitien met missen, bedevaerden etc.' werden her en der nog gepleegd. In 1606 is er nog steeds sprake van een bedevaart in Amerongen (Reitsma, 1897, 320).

De technische staat van de meeste kerkgebouwen was, zo blijkt uit het visitatierapport, bedroevend. In Leersum en Zeist was de situatie slecht: 'De kercke leyt gansch desolaet' (Leersum) en de Zeister kerk werd 'gansch woest gevonden, behouvende groote reparatie van binnen ende buyten'. Betere berichten kwamen

uit Doorn: ‘De kercke alhier is in goede reparatie’. Nu zal een en ander wat pregnant gesteld zijn om de Staten te bewegen met geld over de brug te komen. Dat blijkt bijvoorbeeld al bij de Amerongse kerk. De Andrieskerk in *Amerongen* was vrijwel een ruïne volgens het rapport. Men schreef: ‘Oock hier leyt de kercke noch gansch verwoest, wtgenomen dat se wederomme dack-dicht gemaeckt is. (...)

De pastorye leyt geheel onder de voet, hebbende nochtans een schoon erf, ende soude de selve, als oock de kercke van binnen, bequamelijck conen opgemaeckt worden, door 't vercoopen van de steen van eene onnoodige, bij menschen gedenken noyt tot eenige dienst gebruycte kercke, waer-van de Heeren van St. Peters hem d'eygendom aennemen’. Dit laatste sloeg op de oude St. Pieterskerk bij de Drostestraat die al sedert mensenheugenis (1525) buiten gebruik was. Dat repareren met de stenen van de St. Pieterskerk zou pas in 1616 plaats vinden. Het feit dat het dak wel dicht gemaakt was wijst erop dat de kapconstructie kennelijk minder te lijden had gehad dan het muurwerk. Bij bouwhistorisch onderzoek ter plaatse bleek dan ook dat een groot deel van de 15de- en 16de-eeuwse houtconstructie van de kap nu nog aanwezig is. Het metselwerk aan de schipgevels is op verscheidene plaatsen zeer onregelmatig, wat aanduidt dat er diverse reparaties hebben plaats gevonden in de loop der tijd. Om echter over ‘gansch verwoest’ te spreken, is wel erg overdreven.

De Staten van Utrecht namen maatregelen - in die eerste jaren na de Reformatie behoorden de kerkelijke aangelegenheden nog tot hun competentie - en benoemden een reeks predikanten. Over reparaties aan de kerkgebouwen is niets bekend, maar men mag aannemen dat dit wel is geschied, aangezien er in een enkel geval over wordt gesproken bij de vergaderingen van de provinciale synode van 1606. Zo wordt bijvoorbeeld aan de kerk van Rhenen ‘toesegginge van verbeteringe gedaen’ (Reitsma, 1897, 299). De ooit zo rijke kerk had kennelijk schade opgelopen. In 1580 is er sprake van het vernielen van beelden. Bij de kerk van Zeist werd er geklaagd over het ontbreken van een klok en over de dronken gelovigen tijdens de preek (‘datter geen clock en is, ende daerdoor vele droncken drincken tusschen de predicatie, de herbergiers seggende, dat sij d'uijre niet en weten, soedat d'herbergen tusschen die predicatien openstaen’), maar over de slechte staat van het gebouw wordt niet gerept.

Een uitzondering vormde weer de kerk van *Amerongen:* ‘de kercke oock, soeveel het wterlike aengaet, seer verwoest leijt door de destructie der soldaeten, haeren doortocht daerdoor hebbende’ (Reitsma, 1897, 300). Zoals gezegd werden in 1616 reparaties uitgevoerd met stenen van de Pieterskerk. Een vijftig jaar later, in 1655-1656, kwam er een nieuw houten gewelf in de kerk. Dat werd gespijkerd tegen de bestaande 15de-eeuwse ribben. Het werd uitgevoerd door Jan Adriaensen, timmerman te Amerongen. Hij had er nog veel werk aan, getuige de vermelding in het bestek: ‘1655... het wulfte inde kerck tot Ameronge het oude daer uyt t breecken... ende het selve wederom met.. en goede greijnen of gefuerde deelen wederom bekleden ende ten mijnste vi goede duijm.... glad geschaeft ende eijder deel op uijdere ribbe met drie goede draetnaegel genaegelt....’. In 1656: ‘... soo sall den aenneemer die voorz kercke ende die sijdelpanden tusschen het choor ende den toorn te samen moeten beschieten ende overwulven’ (HUA, 32, inv. nr. 312). Dat was het begin van een langdurige periode van herstel en verbetering. In 1661 werden twee oostelijke pijlers in het schip weggebroken door de plaatselijke timmerman Gerrit van Garderen om een beter zicht op de preekstoel te krijgen.

De verbinding tussen de overgebleven pijlers werd gerealiseerd door brede scheibogen. Ook in de 17de eeuw werd aan de zuidkant een consistorie in gebruik

genomen. In 1672-1673 is bijna het hele interieur in vlammen opgegaan toen de Franse troepen kerk en kasteel in brand staken. De inrichting, met uitzondering van het grafmonument, is van na die tijd. In het koor kwam in 1695 de grafkelder van de Van Reedes tot stand. Aan het eind van de 17de eeuw was de Amerongse kerk gemoderniseerd en in een goede staat.

Tussen 1676 en 1680 is de kerk van *Leersum* hersteld, grotendeels met geldelijke steun van het plaatselijk gerecht. De technische staat was nog steeds bedroevend slecht. Wat dat betreft was er in zeventig jaar weinig veranderd. Uit rekeningen van het gerecht blijkt dat de kerk ‘merendeels was geruineert, vergaan en onbruikbaar om er de ordinaris godsdienst in te kunnen plegen, en door zijne extra ordinaire bouwvalligheid scheen in 't kort onder de voet te willen storten’ (Demoed, 1997, 184). Bij die herstelling was onder andere het koor in het geding.

Het westelijke gewelf en de geveltop zijn opnieuw opgemetseld in oude vorm. In de geveltop trof men bij een onderzoek in 1877 ruw gemetselde baksteen in kruisverband aan van 4 à 5 cm. dikte. Dat lijken dezelfde bakstenen te zijn als die van het westelijke koorgewelf (20 × 4 cm.). Tegelijkertijd kan ook de gebintconstructie zijn aangebracht zoals die tegenwoordig nog aanwezig is.

Zoals gezegd, in de eerste decennia na de Reformatie sprongen de Staten van Utrecht geregeld bij als het om herstel van de gebouwen ging. Voor de reparatie van de *Zeister* toren vroegen schout, kerkmeesters en de gemeente van Zeist en Driebergen in 1630 aan het college van Gedeputeerde Staten om een subsidie. Een maand later al beschikte het college in gunstige zin: zij besloten 300 pond daartoe ter beschikking te stellen. In 1640 volgde nog een aanvulling daarop. In datzelfde jaar was er namelijk een ‘extraordinaris grooten stormwindt’ geweest die het kruis van de toren had afgerukt. Dit was in het kerkdak gevallen, waardoor er aanmerkelijke schade ontstaan was. Ook in dit geval verleenden de Staten een subsidie aan de armlastige gemeente om het dak te repareren (Van Eekeren, III, 47, 148, 213, 217).

In juni 1580 heeft de *Rhenense* overheid beelden, altaren en andere voorwerpen die betrekking hadden op de rooms-katholieke eredienst uit de Cunerakerk verwijderd. Een aantal jaren na de Reformatie werd geconstateerd dat de staat van de kerk van Rhenen redelijk was. De prediking werd alleen verstoord door de handelaren die hun markt op zondag hielden. In 1672 werd na de Franse inval de kerk aan de katholieken overgedragen. De protestanten kerkten in de Gasthuiskapel. Na het vertrek van de troepen in 1673 bleek er fikse schade te zijn aangericht. De preekstoel was onder andere buiten de kerk in brand gestoken. Naar aanleiding van de slechte staat van het gebouw werd door de Utrechtse architect Gijsbert van Vianen omstreeks 1680 een rapport opgemaakt waaruit bleek dat het grootste deel van het houtwerk van de kap was verrot, het metselwerk zich in slechte staat bevond en het gewelf in de kerk op instorten stond. De onderste omgang aan de west- en zuidzijde van de toren was reeds voor een deel ingestort. Van de tweede omgang vielen geregeld brokken steen af. Ter leniging van de kosten werden tenminste vier van de klokken in 1682 verkocht. Daarvan kon in ieder geval in 1683 de kap en het leien dak van het schip hersteld worden (de kap aan de noordzijde met het kruiskapje, de kruiskap met het koor, het afdak boven de sacristie en het traptorentje). De Staten sprongen vanaf 1685 met een jaarlijkse subsidie bij (Deys, 1992, 10-12).

Na de Reformatie en vóór 1640 kerkten de protestantse inwoners van *De Bilt* in Zeist. In 1640 werd in Blauwkapel een kerkelijke gemeente gesticht waar De Bilt tot 1652 deel van uitmaakte. Door het toenemen van het aantal gelovigen ontstond

104 De kerk van De Bilt omstreeks 1745 met een klokkentorentje op de daknok. Rond de kerk wordt begraven (aquarel van Jan de Beijer, 72 × 99 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, P.S. A/T 484).

105 De kerk van De Bilt met het schip uit 1652, de klokkentoren uit 1839 en de oostelijke aanbouw van 1895 (foto RDMZ, 1997).

de behoefte aan een eigen kerkgebouw. Gedurende vele jaren hadden de Biltenaren al pogingen ondernomen om van de overheid toestemming te krijgen een eigen kerk te mogen bouwen. In 1650 verzochten de ingezetenen aan de Staten van Utrecht om geldelijke steun voor de bouw van een kerk met pastorie. Op 8 oktober van dat jaar gaven de Staten de vereiste goedkeuring. Zij verstrekten een subsidie voor de bouw. Op 27 april 1652 kon de kerk in het dorp in gebruik genomen worden.

Het werd een eenvoudig zaalgebouw met wolfdak met op de nok een dakruiter met slanke hoge spits en klok. Aan de westkant van het gebouwtje bevond zich een hoge rondboogtoegang. De oostgevel had twee spitsboogvensters en een rond licht in de geveltop, de noord- en zuidzijde waren ook van spitsboogvensters met traceerwerk voorzien. Onder het middelste raam zaten in de lange zijden lage toegangen. In de zuidgevel is die nog steeds aanwezig, in de noordgevel zijn de sporen ervan nog zichtbaar.

Al betrekkelijk snel na de bouw kreeg men behoefte aan uitbreiding van het aantal zitplaatsen. In 1661 kwam daartoe een gaanderij in de kerk. In 1845 is die, met de komst van het orgel, vergroot. In 1839 werd het dakruitertje afgebroken. Tegen de westkant werd toen een nieuwe toren gebouwd, waarin het klokje uit 1783 kwam te hangen. Door de toren heen maakte men de ingang naar de kerk. Ook kwam er aan de oostkant een kleine aanbouw onder een geknikte kap, die als consistorie ging dienen.

De kerk werd een aantal malen verbouwd, maar in 1895 was het ruimtegebrek zo nijpend geworden dat men besloot het gebouw met een dwarse vleugel aan de oostzijde uit te breiden. Voor de deuren in de zuidgevel van het schip en de uitbouw kwamen portalen.

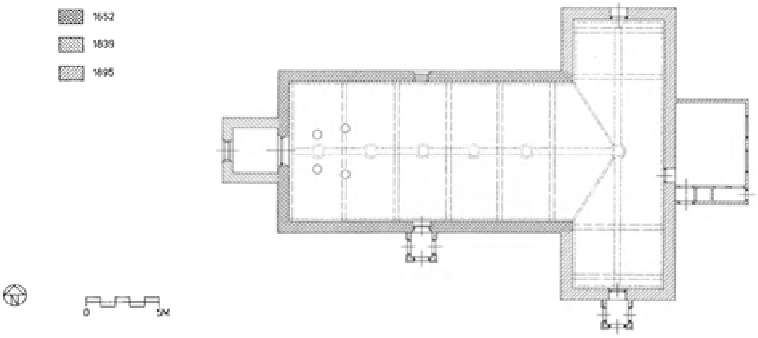

106 De Bilt, Hervormde kerk. Plattegrond.
Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
In 1652 is de zaalkerk gebouwd. In 1839 werd aan de westkant een toren toegevoegd. Het transept en de consistorie kwamen in 1895 tot stand. Hiervoor werd de oostgevel van het oude kerkje gesloopt. In de plattegrond zijn door middel van arceringen de verschillende bouwperiodes aangegeven.

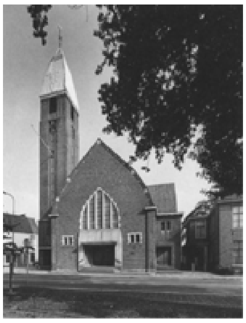

108 De hervormde kerk te Driebergen, zoals die in 1927 door het bouwbureau Van Velze-Oskam werd gebouwd (foto RDMZ, 1998).

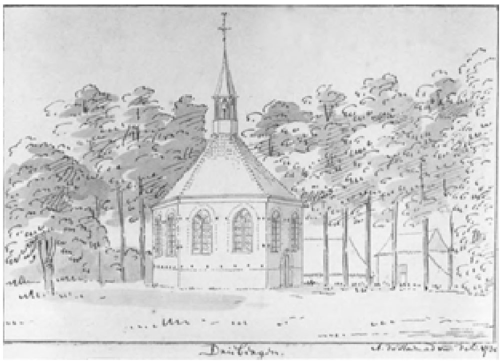

107 De kerk van Driebergen in 1730 naar 't leven getekend door A. de Haen (pentekening 124 × 189 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-B A/T 164).

In *Driebergen* werd in 1656 een nieuw kerkgebouw gesticht op de plaats waar van oudsher de Catharinakapel had gestaan. Die was in 1585 verwoest en sindsdien aan haar lot overgelaten. Het opgaande muurwerk was bijna totaal verdwenen. Alleen de fundamenten konden hergebruikt worden voor het nieuwe kerkje. Er kwam een zeszijdige centraalbouw met een kleine dakruiter tot stand. In elke zijde van het kerkgebouwtje werden twee boogvensters aangebracht.

Tot 1829 heeft dit gebouw dienst gedaan. Wegens de bouwvallige staat werd in dat jaar tot nieuwbouw besloten, die in 1830 gereed kwam. Het ontwerp in een eenvoudig soort waterstaatstijl met westtoren werd uitgevoerd door Jan van Es, meestertimmerman te Vuursche. De maker van het plan is niet bekend. Mogelijk was het dezelfde Van Es.

In het begin van de jaren twintig van de 20ste eeuw bleek deze kerk te klein, ondanks diverse uitbreidingen en het aanbrengen van gaanderijen in 1845. Naar ontwerp van H.E. van Amerongen en bouwbureau Van Velze-Oskam (D. van Velze en G. Oskam) werd een zeer ingrijpend verbouwingsplan uitgevoerd dat in feite op nieuwbouw neerkwam. In juni 1927 was het kerkgebouw gereed. De bouw van de bijbehorende toren, die aanvankelijk niet in het plan was opgenomen, volgde enige maanden later.

Het bakstenen gebouw staat op een kruisvormige plattegrond met in een van de hoeken de rijzige toren onder een vierzijdig helmdak. De kruisarmen zijn iets gebogen van vorm en eindigen tegen topgevels. In deze eindgevels zitten spits toelopende vensters.

In 1814 was in *Elst* een Commissie opgericht die de mogelijkheid tot de stichting van een eigen kerkgebouw met pastorie moest onderzoeken. De onderzoekingen vielen gunstig uit. In 1818 ging men over tot de aankoop van een stuk grond waar

de gebouwen en eventueel ook nog een begraafplaats zouden komen. Een bouwmeester was snel gevonden, zoals in de notulen te lezen staat: ‘De Commissie heeft na kopen van genoemde grond den heer Godert Adriaan de Ridder Mr.

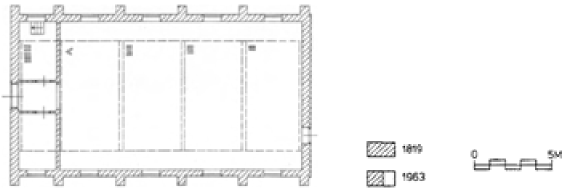

109 Elst, Hervormde kerk.
Plattegrond met bouwfasen en telmerken op de kapconstructie.
Schaal: 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
De kerk is in 1819 gebouwd. In 1963 werd de achtergevel beklampt. De eiken kapconstructie dateert van de bouwtijd en is met gehakte merken gemerkt. In de tweede travee aan de rechterkant zat oorspronkelijk een toegang die later is gedicht.

110 De hervormde kerk van Elst langs de Rijksstraatweg ligt midden tussen de grotendeels agrarische bebouwing (foto RDMZ, 2000).

Timmerman wonende te Amerongen in der Bouwkunde en Aritektuure Zeer Ervare Zijnde, Verzogt van gemelde grond een teekening te maake ter Opbouwing van Kerk en pastoriehuis'. Het ontwerp werd ter beoordeling aan de bewoners van het buurtschap voorgelegd en na goedkeuring gebouwd. De eerste steen voor de kerk werd op 7 april 1819 door H. de Ridder gelegd. Dit feit staat op de sluitsteen boven de ingang vermeld. De eerste steen van de pastorie legde Johannes Quint. Beide heren waren bewoners van het buurtschap. Toen het kerkgebouw bijna voltooid was, schreef de Commissie een request aan de Koning met het verzoek om zelfstandigheid en de daarmee gepaard gaande vaste predikant. Op 19 augustus 1819 werd bij KB de stichting van een kerkelijke gemeente in Elst toegestaan. Voor de bouw van kerk en pastorie kreeg de gemeente bovendien een bedrag van *f* 1000,- toegewezen. Al met al was het een heel simpel zaalkerkje geworden van vijf traveeën diep, opgetrokken van rode baksteen, met spitsboogvensters in de zijgevels en een dakruiter met open lantaarn op de top boven de toegang. Het doophek, de beide banken voor de kerkenraad en de preekstoel (zonder klankbord uit goedkoopte) kwamen uit Leiden. De twee koperen kronen en twaalf blakers voor op de banken werden in Amsterdam besteld.

Pas in 1963 vond een restauratie plaats, die voornamelijk constructief herstel inhield: de achtergevel werd van een klamp voorzien. In het inwendige zijn toen de moerbalken en korbeelstellen met sjabloonwerk beschilderd.

De markant gelegen, 12de-eeuwse kerk van *Zeist* met haar laat 14de-eeuwse koor bleek in 1839 zowel bouwvallig als te klein te zijn voor de snel groeiende gemeente. Dat vormde aanleiding voor de kerkvoogdij om aan J.D. Zocher jr. een opdracht te verstrekken voor een nieuwbouwplan. Hij diende enige schetsontwerpen in, maar bleek uiteindelijk te duur te zijn, zodat via een advertentie tenslotte de keuze viel

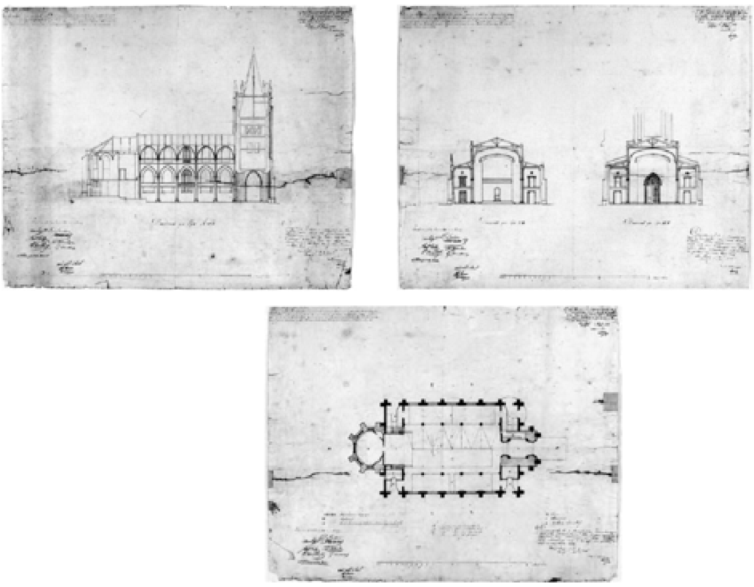

111 De ontwerpen voor de nieuw te bouwen kerk in Zeist van 15 maart 1841 van de hand van N.J. Kamperdijk: plattegrond, lengtedoorsnede en twee dwarsdoorsnedes. Bij deze ontwerpen werd nog rekening gehouden met de handhaving van het middeleeuwse koor (GAZ, archief Hervormde kerk 1841).

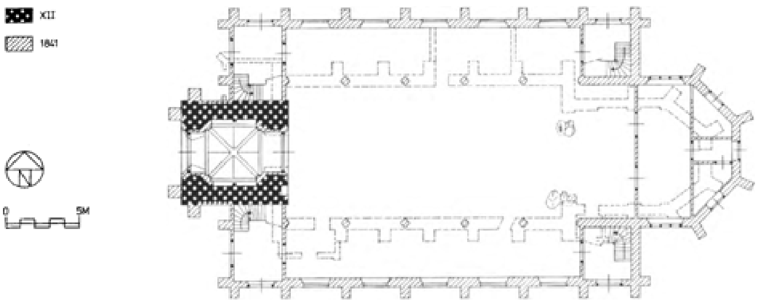

112 Zeist, Hervormde kerk.
Plattegrond met bouwfasen.
Schaal 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1998 naar opmetingen van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (1964), architectenbureau Van Asbeck uit Driebergen (1975) en eigen waarneming.
Door middel van verschillende arceringen zijn de bouwperioden aangeduid. Met een stippellijn is de 12de-eeuwse voorgangster met gotisch koor aangegeven die in 1841 is afgebroken. De zuilen van het huidige schip staan op de oude, 12de-eeuwse funderingsmuren van de kerk. Ter hoogte van de overgang tussen het middeleeuwse schip en koor is bij opgravingen in 1964 een keienfundering aangetroffen die behoorde bij de 12de-eeuwse kerk. Aan de hand daarvan concludeerde de ROB dat het oorspronkelijk Romaanse koor rechtgesloten kan zijn geweest.

op N.J. Kamperdijk, architect te Utrecht. Aanvankelijk lag het in de bedoeling alleen het Romaanse schip te vervangen door een breder schip. Dat kwam een meter lager te liggen dan het oude schip omdat de heuvel waarop de kerk stond voor een deel werd afgegraven. Ten gevolge van de begravingen in de loop van de eeuwen was de grond instabiel geworden. Door die af te graven verwachtte men dat de stabiliteit zou verbeteren. Het koor zou in de nieuwbouw worden opgenomen en de vloer daarvan zou bijgevolg uiteindelijk hoger komen te liggen dan die van het schip. In de eerste plannen van Kamperdijk is deze situatie getekend. Al snel besloot men echter ook het koor te amoveren en te vernieuwen, waarschijnlijk wegens de minder goede technische staat en problemen met de aansluiting op het schip. De Romaanse toren werd niet afgebroken, maar met een aantal ingrijpende maatregelen aan de nieuwbouw aangepast. In 1841 ging het werk van start en in september 1843 was het gereed. In de tussentijd had men voor de kerkdiensten gebruik gemaakt van de kerk van de Evangelische Broedergemeente aan het Zusterplein.

Kamperdijk had voor zijn ontwerp geput uit de gotische vormen van de Engelse architectuur die ten tijde van koning Willem II in zwang raakte. Hij gaf kerk en toren een pleisterlaag, waarmee ten eerste de visuele homogeniteit tussen de bouwdelen verzekerd was en ten tweede het aspect van een Engels kerkgebouw werd versterkt. De muurvlakken van het schip en het torenlichaam kregen

113 De hervormde kerk van Zeist aan de noordkant (foto RDMZ, 1998).

114 De hervormde kerk te Huis ter Heide uit 1858-1860 van S.A. van Lunteren. De westtoren is toegevoegd door J.C. Meischke en dagtekent van 1915 (foto RDMZ, 1997).

steunberen met ijzeren pinakels (verwijderd in 1953). Het schip werd tussen 1920 en 1936 ontpleisterd, de toren behield zijn pleisterlaag. De visuele samenhang tussen de bouwdelen is daardoor te loor gegaan.

Door de groei van de bevolking ontstond er bij de gemeente Zeist behoefte aan een nieuw kerkgebouw, dat gesitueerd zou moeten worden in het buurtschap *Huis ter Heide* aan de straatweg tussen Zeist en Amersfoort. Deze kerk was bestemd voor de inwoners van de buurtschappen Soesterberg, Huis ter Heide en Den Dolder. De eigenaar van de aldaar gelegen buitenplaats Zandbergen, P.M. de la Court, had in 1856 voor de bouw van een kerk een stuk grond afgestaan op de kruising met de weg naar Soest. In 1858 kon de eerste steen van het kerkgebouw met pastorie worden gelegd door de zoon van de genereuze schenker, Pieter Hendrik de la Court. In januari 1860 was het gebouw gereed. Het ontwerp was van de hand van de Utrechtse architect S.A. van Lunteren. Hij bouwde een eenbeukige kerk van vier traveeën, waar aan de achterzijde de pastorie was opgenomen. In de ritmisch gelede gevel bracht hij rondboogvensters aan. Boven de voorgevel met een licht uitspringend middendeel kwam een open dakruiter met een achtzijdige spits. De gevels werden wit gepleisterd. In 1915 werd de dakruiter door een toren met een

115 De hervormde kerk met pastorie van Austerlitz kwam in 1861 tot stand. De kerk wordt niet meer als zodanig gebruikt maar dient nu als cultureel centrum (foto RDMZ, 1977).

helmvormige bekroning vervangen naar ontwerp van J.C. Meischke (1889-1966). Een pastorie door M.C.A. Meischke kwam in 1928 tot stand. In 1993 vond een uitgebreide restauratie plaats waarbij in het interieur onder andere de kansel en de stoelen zijn vernieuwd (Kerken in Zeist, 1997, 29).

Aangezien de omvang van de hervormde gemeente te *Austerlitz* maar bescheiden was - de stichting van het dorp dateert van 1804 en het aantal inwoners ging lang het aantal van een tweehonderd niet te boven - waren de inwoners voor hun kerkgang aangewezen op Zeist of andere dorpen in de buurt. Vanaf 1847 werden pogingen ondernomen voor het aantrekken van een eigen predikant. Op dat moment had dit geen succes. A.J. de Beaufort, eigenaar van een groot aantal landgoederen in Austerlitz en omgeving, besloot in 1861 tot de bouw van een kerkgebouw aan de Woudenbergseweg. Ter plaatse van de boerderij Heidenoord werd een kerk neergezet. Het oude huis, dat nog enige tijd als landbouwschool dienst gedaan had, werd verbouwd tot pastorie. De pastorie kreeg het uiterlijk van een vijf traveeën breed huis van twee bouwlagen onder een zadeldak. Daaraan kwam de kerk met

een klein toegangsportaal aan de achterzijde. De gevels met slanke spitsboogvensters werden geleed met steunberen.

Door deze actie waren de kansen op een eigen predikant aanmerkelijk toegenomen.

116 De hervormde kerk van Maarsbergen werd in 1883-1884 gebouwd naar ontwerp van F.W. van Gendt J. Gzn en A.R. Freem. De westkant met de toren en opengewerkte lantaarn is een verbouwing uit 1934 door J. Pothoven Azn. (foto RDMZ, 2000).

In 1862 werd een commissie gevormd met het doel Austerlitz tot een zelfstandige hervormde gemeente te verheffen. In 1863 erkende de algemene Synodale Commissie Austerlitz als zelfstandige gemeente. Bij beschikking van 7 april 1864 besloot koning Willem III die zelfstandigheid te verlenen. A.J. de Beaufort werd president-kerkvoogd.

Meer dan een eeuw is dit kerkgebouw voor Austerlitz in gebruik geweest. Vanaf 1970 werden er plannen voor nieuwbouw gemaakt, die uiteindelijk in 1984 resulteerden in de bouw van een nieuwe kerk ‘De Hoeksteen’. Het oude gebouw werd verkocht in 1985 en bestaat voort onder de naam ‘Beauforthuis’. Hier worden culturele evenementen gehouden (Loenen, 1993, 5-12).

In 1874 kwam er een hervormde kerk aan de Haarweg in het buurschap *Overberg* tot stand. De familie Bentinck had hiertoe grond ter beschikking gesteld. Het zaalkerkje onder zadeldak met dakruiter was opgetrokken van baksteen met in stuc geblokte pilasters op de hoeken. In later tijd is het met een portaal en een zijbeuk uitgebreid.

In 1883-1884 werd te *Maarsbergen* een hervormde kerk gebouwd ter nagedachtenis aan A. du Bois in opdracht van diens zuster Geertruida Adriana du Bois, weduwe van C.J. Blok. Zij waren eigenaars van kasteel Maarsbergen. De kerk werd op hun eigen grond gebouwd. Het ontwerp werd geleverd door de architecten F.W. van Gendt J.Gzn. en A.R. Freem uit Arnhem.

De architecten hadden een zaalkerk met een zadeldak tussen hoge topgevels ontworpen in neorenaissance-trant. Zij hadden zich laten inspireren door Hollandse voorbeelden uit het begin van de 17de eeuw. Aan de voorzijde was op de geveltop een klokje onder een afdakje aangebracht. De achterste geveltop was met een bol versierd. Het bakstenen muurwerk wordt door speklagen geleed.

117 De nieuwe kerk aan de Boulevard 2A te Zeist werd in 1927 opgeleverd (foto RDMZ, 1999).

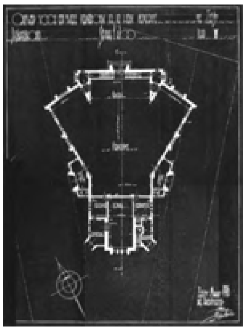

118 Ontwerp voor een tweede kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Zeist, begane grond. Ontwerptekening uit 1926 door J.M. Paap en J.J. van Straalen (GAZ, BWT 3522).

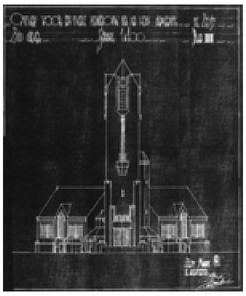

119 Ontwerp voor de zuidgevel van de nieuwe kerk (de kerk is niet georiënteerd). Ontwerptekening uit 1926 door J.M. Paap en J.J. van Straaten (GAZ, BWT 3522).

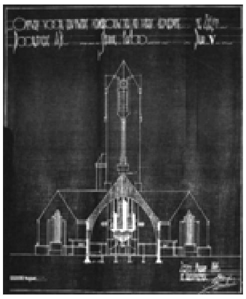

120 Dwarsdoorsnede van de nieuw te bouwen kerk aan de Boulevard te Zeist. Ontwerptekening uit 1926 door J.M. Paap en J.J. van Straaten (GAZ, BWT 3522).

Tussen de rondboogvensters zijn steunberen aangebracht. Het gebouw van vijf traveeën diep bevat de vier traveeën diepe kerkzaal en een consistorie naast de ingang. Aan de noordzijde kwam een grafkelder. Hier zijn de stoffelijke resten van Geertruida Adriana du Bois en haar in 1881 overleden broer Aalt du Bois bijgezet.

Op 20 juli 1884 werd de kerk in gebruik genomen. Geertruida du Bois mocht het niet meer mee maken. Zij was het jaar daarvoor overleden. Het bezit van de kerk ging over naar haar erfgenamen. In 1888 schonken de erven van Geertruida du Bois de kerk met toebehoren aan de heren K.A. Godin de Beaufort, sedert 1882 eigenaar van kasteel Maarsbergen, en M.W.H. Hooft, grootgrondbezitter te Maarn/Maarsbergen. Pas in 1927 is de kerkelijke gemeente zelfstandig geworden. In 1934 komt het idee op om een toren te laten bouwen. Architect J. Pothoven Azn. uit Leusden, verhoogde de bestaande dakruiter tot een toren met een klokvormige bekroning en opengewerkte lantaarn, afgesloten door een smeedijzeren kroon. In de toren kwam een luidklok en een uurwerk (Ververs, 1984, 11-19).

Voornamelijk ingegeven door het gebrek aan plaatsruimte in de 'Oude kerk' van *Zeist* en het kostbare onderhoud werd in 1893 besloten tot oprichting van een kerkbouwfonds met het doel een bedrag bijeen te krijgen voor de bouw van een nieuwe en betere kerk. Jan Stuivinga maakte in 1909 een plan tot vergroting van de oude kerk én een nieuwbouwplan op een andere locatie, namelijk op de hoek van de Dorpsstraat en het Rond. Beide plannen gingen niet door. De nieuwbouwlocatie zou in 1912 voor het Zeister postkantoor worden gebruikt, overigens ook een ontwerp van Stuivinga.

Uiteindelijk is besloten om, na het afketsen van uitbreidingsplannen van de oude

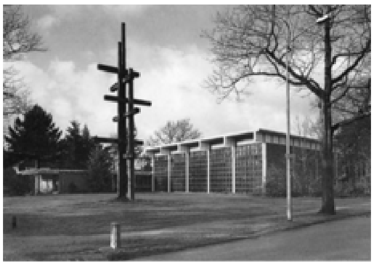

121 Van 1962 dateert de Thomaskerk aan de Oranje Nassaulaan 35 in Zeist. M.J. Duintjer was de architect (foto RDMZ, 2000).

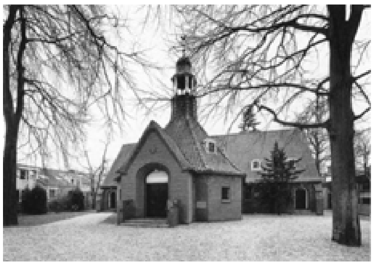

122 De Zuiderkapel aan de Boslaan 3 te Bilthoven kwam in 1916 tot stand en werd door de Zeister architect Jan Stuivinga ontworpen (foto RDMZ, 1998).

kerk, een 'Nieuwe kerk' voor de hervormde gemeente in Zeist te bouwen. Na enig geharrewar over de plaats koos men uiteindelijk voor het hoekperceel Verlengde Slotlaan-Boulevard. Het ontwerp was in 1921 gemaakt door J.M. Paap en J.J. van Straalen in een eigentijdse stijl, zonder voorbij te gaan aan de waarden van de architectuur uit vroeger tijd. Zoals de architecten zelf toelichtten bij hun ontwerp: 'Het oude en het nieuwe, geschikt voor ons doel, zij zijn beide aanvaard, in de overweging, dat in de kerk als geloofsuiting iets is van het eeuwig oude en eeuwig nieuwe'. Het ontwerp werd goedgekeurd op 18 mei 1926 en op 30 juni kon de bouw beginnen. Op 1 juni 1927 werd het gebouw in gebruik genomen. Drie jaar later kreeg de kerk een orgel.

De kerk heeft een hoge toren met traptorentje. In het verlengde van de markante toren staat het schip. Onder een hoek van 45° voegden de architecten aan iedere kant van het schip een zijbeuk toe en wel zodanig dat de lengteassen van middenen zijbeuken elkaar in één punt zouden snijden. Dat was de plaats voor de kansel, geheel volgens de ideeën van de protestantse eredienst, waarbij het Woord, gepredikt vanaf de kansel, centraal staat. Troffen de horizontale ruimte en aandachtassen elkaar in de kansel, de verticale symbolisering van de prediking werd de toren. Om de architectonische betekenis van de toren te versterken richtten de architecten het onderste deel in tot kerkenkamer. Het traptorentje aan een kant van de toren diende als verbreker van het te star symbolische (GAZ, Archief van de hervormde gemeente van Zeist, D17; Blijdenstein, 5, 71-74; Van Eekeren III, 257-258).

Dit zou niet het laatste hervormde kerkgebouw zijn dat in *Zeist* tot stand kwam. In de wijk Kerckebosch-Hoge Dennen die in 1946 tot een zelfstandige hervormde gemeente was geworden, gingen de hervormden in de Boskapel aan de Laan van Beek en Roijen ter kerke, het voormalige koetshuis van de buitenplaats Pavia. Een volwaardig kerkgebouw voor de wijk kwam tot stand met de bouw van de Thomaskerk aan de Oranje Nassaulaan 35. De kerk werd in 1962 gebouwd en is een ontwerp van architect M.J. Duintjer. Het gebouw valt op door zijn helderheid. De gevels van

de kerkzaal bestaan uit gesloten metselwerk, aan de zijwanden afgewisseld met glasfronten in red wood puien die zijn onderverdeeld in vierkanten. Het vlakke dak rust op stalen liggers die even ver als de dakplaat over de gevels doorlopen. In het lichte interieur met zijn lichtgrijs gestucte gesloten wanden en de gefigureerde glazen vensters op het noordwesten en het zuidoosten zijn de aandachtswand met avondmaalstafel annex preekstoel en doopvont, alsmede de overige meubilering zeer eenvoudig gehouden. Aan de achterkant van de hoge kerkzaal bevindt zich een lage nevenruimte op rechthoekige plattegrond met de toegang, enige dienstvertrekken en het voorportaal tot de kerkzaal dat ook als vergaderruimte en toneelzaal dient. Het ver overstekende dak dient als luifel boven de entree. Voor de kerk staat een hardhouten kruisencomplex bij wijze van toren (Kerken in Zeist, 1997, 33).

Ten behoeve van de explosief groeiende bevolking van het buurtschap ‘De Biltstation’ dat sinds 1917 *‘Bilthoven’* heet, werd op 11 februari 1916 een Nederduitsch-Hervormde Evangelisatie-vereeniging ‘De Biltsche Kapel’ opgericht. Een direct zichtbaar gevolg daarvan was de bouw van een kerk. De grond was ter beschikking

gesteld door de eigenaar van Noord-Houdringe, als architect werd Jan Stuivinga uit Zeist aangezocht. De aanbesteding was op 25 mei van dat jaar en op 26 december 1916 kon de eerste dienst gehouden worden. Stuivinga had de ‘kapel’ als zaalkerk gebouwd met een driezijdige beëindiging aan een kant waarop hij een achtzijdige dakruiter plaatste. Hiervoor kwam de ingang. Aan de andere zijde werd de consistorie aangebouwd. In 1935 werd het gebouw uitgebreid met twee vleugels tot een kruiskerk. Het ontwerp werd weer door Jan Stuivinga geleverd, nu in samenwerking met diens zoon Theo. Het is een kerkje in traditionele vormen met zijn bakstenen muren en pannen daken. In het interieur vallen de grote rondgebogen spanten op. De naam ‘Biltsche kapel’ veranderde in 1952 in ‘Zuiderkapel’ (Van Biltsche kapel etc., 1991, 24, 31-32).

Van 1924 dateert de ‘Woudkapel’ aan de Sweelincklaan 48 te *Bilthoven*. De ‘kapel’ is een ontwerp van civiel ingenieur en spoorwegarchitect G.W. van Heukelom. Hoewel het aanvankelijk de bedoeling was in het gebouw bijeenkomsten van een vrijzinnig godsdienstige kring te organiseren, werd het uiteindelijk een afdeling van de Nederlandsche Protestantenbond. Het kerkje staat op een kruisvormige plattegrond en is zeer teruggehouden vormgegeven. Verticale vensterstroken doorbreken het muurwerk. Boven de toegang staat boven een van de kruisarmen een robuuste klokkentoren. De lange gevels worden met schuine steunberen geschoord. In het inwendige ontwierp Van Heukelom galerijen en paste hij verglaasde bakstenen toe. De glas-in-lood ramen zijn een ontwerp van Jan Schouten. In 1960 en 1982 is aan de achterzijde een aanbouw tot stand gekomen (Broekhoven, 1995, 218-219).

Restauraties van de oude kerkgebouwen

De 18de en 19de eeuw

De middeleeuwse kerkgebouwen hadden sedert hun ontstaan al menige restauratie en/of verandering ondergaan, in relatie met de groei of afname van de gemeente en de daarmee samenhangende gelden. Over de aard van die reparaties, aanpassingen of restauraties zijn wij pas vanaf de tweede helft 19de eeuw over het algemeen door archivalia goed op de hoogte. Vóór die tijd beschikken wij maar over incidentele gegevens. Pas aan het eind van de 19de eeuw gaat men zich rekenschap geven van de historische waarde van een gebouw. Dit wil overigens niet zeggen dat er bij de aanpassingen of restauratie in alle gevallen vanaf dat moment ook rekening mee werd gehouden.

123 Doorn in 1765 is nog sterk agrarisch van karakter. Achter de hooiberg is een deel van de noordgevel van de kerk te zien. Het ‘Noormannenpoortje’ is met een driehoekig fronton bekroond. De vensters zijn ongelijk van grootte (gewassen pentekening, 256 × 342 mm, door Paulus van Liender, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-B A/T 145).

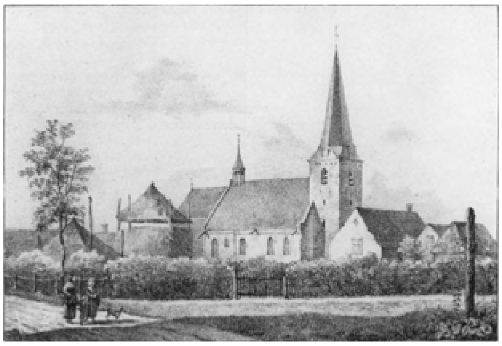

124 De noordkant van de Doornse kerk in 1829 op een litho bij Mourot. Het fronton boven het 'Noormannenpoortje' lijkt verdwenen te zijn. Daarboven is nog geen venster aangebracht. De vensters zijn nog niet uniform van afmetingen.

125 De noordkant van de Doornse kerk in 1887-1888 tijdens restauratie. De gevel heeft inmiddels zes even grote spitsboogvensters gekregen met gietijzeren vulling. Het poortje is daardoor aan de bovenzijde doorsneden (foto RDMZ, 1887).

De kerk van *Doorn* was in de 18de eeuw een aantal malen opgelapt. Vooral het kerkdak was een voortdurende bron van zorgen. In 1766 had men de dakruiter wegens bouwvalligheid moeten vervangen. Het houten gewelf in de kerk werd in dat jaar voor *f* 450,- gerepareerd. Waarschijnlijk bracht men toen het ellipsvormige gewelf aan dat Mulder in 1888 zag en beschreef als 'een ellipsvormig leelijk houten gewelf en dwarsbinten welke bekleed zijn'. Bij die gelegenheid is de triomfboog tussen schip en koor in ellipsvorm bekapt. Ook zijn de vensters veranderd. In het midden van de 18de eeuw ziet men op tekeningen dat er in de noord- en zuidmuur vensters van ongelijke grootte zitten. Het poortje in de noordmuur heeft in 1765 nog een driezijdig opzetstuk, te zien op een tekening uit dat jaar van Van Liender. Vermoedelijk zijn de twee 'nissen' te weerszijden daarvan restanten. In de oostmuur van het koor zit onder het grote venster nog geen toegang. Tussen 1765 en 1829 zijn de vensters aan in elk geval de noordkant gewijzigd. Mourot tekent in 1829 de noordgevel van het schip met vier grote vensters en één klein; de travee van het poortje is nog vensterloos. Ten tijde van Mulder (1888) zaten er zes vensters in de noordgevel, nu met spitse bogen en ijzeren traceerwerk in de ramen. Ook zit er nu één boven het poortje dat daardoor deels doorsneden is. Waarschijnlijk is dit venster ooit aangebracht ter verlichting van een gaanderij. In de jaren twintig

van de 19de eeuw werden gaanderijen in koor en schip gebouwd, om het steeds nijpender wordende ruimteprobleem te attaqueren. Inmiddels was er ook een toegang in de oostmuur van het koor gekomen. Wanneer is niet bekend.

In 1841-1843 had men nog zonder veel scrupules de 12de-eeuwse kerk van *Zeist* met haar laat 14de-eeuwse koor afgebroken. Zij werd vervangen door nieuwbouw in Engelse neogotische vormen. De enige die hierover een vermanend woord had laten horen was kerkhistoricus N.C. Kist. Hij was bij toeval getuige van de afbraak van de kerk en schreef daar een uitvoerig rapport over. Dit publiceerde hij in 1842 als artikel in het Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis. In een breedvoerig betoog probeerde hij de oorspronkelijke vorm van het gebouw en de geschiedenis te achterhalen. 'Het vernielen en wegruimen van zulke grijze gedenkstukken... maakt op mij een' tragische indruk', zo schreef hij. Kist eindigde met de wens: '...Aangenaam zou het mij zijn, indien hetgeen ik aangaande de Zeijster Kerk hier neerschreef, anderen mogt opwekken, om op onze oude Kerkgebouwen meer de aandacht te vestigen...'. Helaas zou Kist lange tijd een van de weinigen blijven die zich bekommerde om het lot van de (kleinere) historische kerkgebouwen.

De Zeister toren, gemeentelijk bezit, was het lot van afbraak ontgaan, zij het dat hij wel aanzienlijk is veranderd. Het niveau van het maaiveld van de kerk had men met een meter verlaagd. Door alle begravingen in de loop der eeuwen was de grond instabiel geworden. Dit had de bouwvalligheid van het kerkgebouw in de hand gewerkt. Om op gelijk niveau met de kerk te komen moest de torenvloer worden uitgegraven. Het gevolg hiervan was dat de toegang aan westzijde ook naar onderen verlengd moest worden. De toren zelf werd bovendien met 4,75 meter verhoogd, met handhaving van de spits van 1823. Hiermee werd het rijzige aspect aanmerkelijk vergroot. Om het evenwicht in de compositie aan de buitenkant te bewaren bracht men in de tweede geleding hoge spitse schijnvensters met traceerwerk aan. Hierin zitten de kleine lichtopeningen. Daarboven kwamen de galmgaten. De toren werd met een gekanteelde balustrade, 'geheel in eene zuivere Gothische stijl' afgesloten. Over de hele hoogte op de hoeken kwamen haakse steunberen. Tot 1953 hadden zij een beëindiging met gietijzeren pinakels. Om een eenheid met het kerkgebouw te verkrijgen kreeg de toren een pleisterlaag over het oude tufsteenwerk heen.

In het inwendige werden de verdiepinghoogtes gewijzigd. De oude trap vanuit de kerk in de muur werd gedicht. Bij de restauratie van 1964-1965 is die bij verrassing weer teruggevonden, hoewel dit allemaal netjes in het bouwbestek van 1841 beschreven stond. Tegen de wanden aan noord- en zuidkant kwam een bakstenen beklamping, waardoor de oude blindnissen aan het oog onttrokken werden. De

126 Het ontwerp van N.J. Kamperdijk voor de bekleding van de middeleeuwse toren van de hervormde kerk van Zeist 'geheel in eene zuivere Gothische stijl' (GAZ, archief hervormde kerk, 1841).

127 Het kerkinterieur van Rhenen in de jaren twintig van de 20ste eeuw. Het bankenplan van P. van der Kemp uit 1856 is amphitheatrisch opgesteld in de richting van het oxaal waarvoor de preekstoel stond. Aan de pilaren hangen de gietijzeren houders voor de petroleumlampen die op dat moment al niet meer in gebruik zijn (foto coll. RDMZ, z.j.).

torenwand aan kerkzijde bleef onbeklampt: daar kan men nog de dakmoet zien van het Romaanse kerkschip.

Met respect voor de historische waarde had het niets te maken dat men de toren handhaafde. Hij kon met enige wijzigingen worden opgenomen in het concept van het nieuwe kerkgebouw, waarmee de bouwkosten werden gedrukt. De planverandering van het koor, dat volgens de oorspronkelijke plannen immers ook zou blijven bestaan, had al een niet onaanzienlijk extra bedrag gevergd.

In *Rhenen* werd in 1856 door kerkvoogden en kerkenraad met algemene stemmen besloten het ameublement in de kerk geheel te vernieuwen. Er werd allang niet meer begraven in de kerk dus het werd tijd voor een vast bankenplan. De preekstoel met klankbord, de koperen voorzangerslezenaar en de portalen bleven gehandhaafd, alle banken, zitplaatsen en gestoelten maakten plaats voor de nieuwe inrichting. De Nijmeegse stadsarchitect P. van der Kemp ontwierp een bankenplan in de vorm van een achtkant, een kerkenraadbank, een bank voor het gemeentebestuur en twee banken voor bedienden. De preekstoel kwam voor het oxaal te staan. Het plan was nogal ingrijpend want alle zerken en tegels moesten worden opgenomen teneinde de vloer te kunnen egaliseren. De ouderwetse koperen kronen, waarvan één Amsterdamse uit 1683, werden verkocht en vervangen door moderne petroleumlampen.

De middeleeuwse kerk van *Leersum* was de volgende op de Heuvelrug waar een ingrijpende restauratie dringend noodzakelijk was. In 1876 werden de constructieve toestand van het gebouw en het ruimtegebrek nijpend. De kerkvoogdij maakte plannen voor hetzij totale nieuwbouw, hetzij een ingrijpende restauratie. Bij de laatste optie zou een grote uitbreiding moeten plaatsvinden. Aangezien de kerk armlastig was, vroeg de kerkvoogdij de Minister van Binnenlandsche Zaken om subsidie voor een uitbreiding aan het bestaande gebouw. Omdat het hier een middeleeuws gebouw betrof, verwees de Minister het verzoek naar de Rijksadviseurs. Zij lieten de kerk opmeten om een gefundeerd advies te kunnen uitbrengen. Het eindadvies was weinig opbeurend voor de gemeente. Zoals te verwachten viel, constateerde men dat de technische staat slecht was. Bovendien achtten de Adviseurs de monumentale waarde zo gering dat de voorgenomen uitbreiding van het gebouw wat hen betrof op geen enkel bezwaar stuitte. Geld, waar het uiteindelijk allemaal om ging, had de overheid er echter niet voor over. Zij schreven: ‘Behalve den toren, die van later dagteekening dan het overige van het gebouw schijnt te zijn en die in 1860 herstelling

onderging, door uithakken en weder aanstrijken der voegen en het metselen eener nieuwe plint in gewone moppen, is het geheele gebouw in zeer bouwvalligen toestand. Zoo is er eene merkbare zetting veroorzaakt door een der kapbalken tegen den zuidwand der kerk. De muren zijn in zeer slechten toestand en ten deele voor

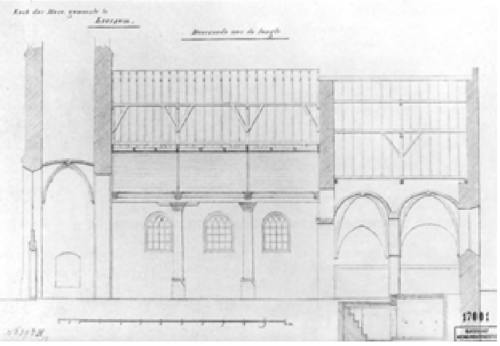

128 Lengtedoorsnede van de hervormde kerk te Leersum uit 1877. Onder het koor ligt de grafkelder van het geslacht Nassau-Zuylestein. Twee zuilen markeren de plaats van de oude noordmuur die in de tweede helft van de 18de eeuw is weggebroken voor een vergroting van de kerk in noordelijke richting (tekening coll. RDMZ, nr. 17001).

eenige jaren bepleisterd. Bovendien is de kerk voor de kerkelijke Gemeente te klein, zoodanig dat men reeds in het koor en zelfs in het portaal onder den toren zitbanken heeft moeten plaatsen die te smal zijn, evenals de doorgangen, en eindelijk ontbreekt eene Consistorie- en Cathechisatiekamer geheel. Ook de vloer is in slechten staat, daar men overal verzakkingen bespeurd.

Het lijdt geen twijfel dat het kerkgebouw onvoldoende is voor de behoefte der Gemeente en tevens dringend herstelling eischt. Als monument heeft het echter geene waarde en alleen het koor en de toren verdienen behouden te blijven. Door uitbouwing aan de zuidzijde zal de kerk vergroot kunnen worden, evenals dit, waarschijnlijk in den aanvang dezer eeuw, aan de noordzijde reeds is geschied. Door de kerk op die wijze te vergrooten blijven die gedeelten welke nog van eenig belang zijn, behouden en zullen de kosten zeker minder hoog stijgen dan wanneer men een geheel nieuw gebouw optrekt.

De Rijks Adviseurs meenen daarom eene verbetering in dien geest te moeten

129 De muurschilderingen in de kerk van Amerongen. Op de noordoostelijke schipmuur is de marteling van de H. Erasmus afgebeeld. Op de oostelijke schipmuur zitten twee taferelen boven elkaar: de wurging van de H. Cunera beneden en een Christoffelvoorstelling boven (foto RDMZ, 1998).

aanraden. Wat echter eene ondersteuning van Rijkswege aangaat, de zeer geringe bouwkunstige waarde is niet voldoende om het verleenen van een Rijkssubsidie voor de herstelling dezer kerk, als monument te wettigen'.

Het besluit tot verbeteren en vergroten van de kerk werd weer opgeschort. In 1888 kwam wel een nieuw orgel in de kerk. Dat moest natuurlijk ergens opgesteld worden, zodat er werd voorgesteld een galerij te bouwen. Men verkocht het oude orgel. De voorgenomen verbouwing zou uiteindelijk pas in 1895 plaats vinden. Het schip werd met drie meter naar het noorden uitgebreid. Daar werden dienstruimten

ondergebracht. De orgelgalerij is toen ook in de uitbouw geplaatst. De oude schipkap werd gesloopt en door een gordingenkap vervangen. In het koor werd een hoge lambrizering aangebracht en in de kerk kwamen vier luchters te hangen.

Zoals bij de meeste kerken het geval was kampte ook die van *Amerongen* in de 19de eeuw met ruimtegebrek. Om het groeiend aantal lidmaten een plaats te kunnen bieden in de toch lang niet kleine kerk, waren er in 1844 al twee gaanderijen geplaatst. Eén kwam langs de zuid- en één langs de noordzijde van het schip. In 1856 vond een grote onderhoudsbeurt plaats waarbij de kerk een nieuw bankenplan kreeg. De muren werden opnieuw gewit. Deze omstandigheid bracht het volgende, letterlijk, aan het licht. Op de hoekpijlers van het koor en in de noordoosthoek van de noordbeuk kwamen schilderingen tevoorschijn. Lang zijn ze niet 'ontdekt' gebleven. De kerkhistoricus N.C. Kist werd er te laat bijgeroepen en constateerde wrang: '... dat men van eene oogenblikkelijke afwezigheid des predikants had gebruik gemaakt, om het ontdekte, door overwitting, weder geheel te doen verdwijnen....'. Uit het geheugen van de predikant P.A. Borger en met hulp van de plaatselijke arts dr. Coolhaas, konden de voorstellingen worden gereconstrueerd. N.C. Kist schreef er het volgende over: '... Onder den toren... werd eene inscriptie gevonden, die echter door de

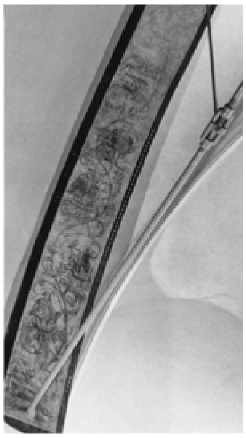

130 Op de triomfboog van de Amerongse kerk is in de 16de eeuw een Boom van Jesse geschilderd (foto RDMZ, 1998).

onachtzaamheid der werklieden, voordat mij iets daarvan gemeld was, is vernietigd geworden. Verder zag ik daar ter plaatse niets dan verschillende kruisjes, uit drie visschen geformeerd, waarvan de koppen over elkander heen geteekend waren. Zulk een kruis werd ook gevonden onder het geschonden wijwaterbakje, waarvan de plaats in eene pilaar was uitgehouwen. Verder was op de zuidelijke hoekpilaar van het koor geteekend een beeld, met een vrouwelijk aangezigt, maar met een bisschopsmijter op het hoofd en een kind in de armen, op de noordelijke pijler een Maria-beeld, Boven tegen den boog van het koor een paar engelen.

Het belangrijkste echter werd in den noordoostelijken hoek van het schip der kerk (...) gevonden, zijnde drie verschillende taferelen. Tegen den noordelijken muur zag men het lijk van eenen bisschop liggen, waarbij drie personen levensgroot, namelijk twee ridders bloothoofds, en een vrouwelijk beeld. Een der geharnaste ridders had een wapenrok aan, even als het kleed der vrouw, van lichtgele kleur, met lelien bezaaid (...). Deze beide personen stonden aan het hoofdeinde. De derde persoon, met de linkerhand gestoken in de draagband van zijn zwaard, stond achter het lijk iets lager, of was misschien in knielende houding, gedeeltelijk bedekt door het voor hem ligende lijk, maar verder duidelijk.

Het tweede tafereel was ook zeer geschonden. Het werd gevonden aan den muur naast het koor, en naast het zoo even gemelde (...). De kleinste helft dezer schilderij was nog slechts zigtbaar. Hierop een meer dan levensgroot vrouwelijk beeld, met eene stool bekleed, op het hoofd eene kroon, gelijk waarmede de koningen van het Roomsche rijk werden afgebeeld, een groot boek (misboek?) in den hand, en een klein kind aan de voeten staande. Het overige was vernietigd.

Het derde tafereel was geplaatst boven het tweede. Men zag eene zee of liever een zeeboezem vol visschen, aan beide zijden begrensd door rotsen, en op die zee een schip met mast en zeilen (...). Aan den zuidelijken oever van dien zeeboezem was slechts geteekend een koepel, tegen de rotsen hangende en rustende op twee schuins geplaatste balken, gelijk in vroegeren tijd bij ons te lande aan de stadswallen en muren gezien werd. Aan den zuidelijken oever zag men op den achtergrond eene kleine kapel, die verlicht scheen, en met geopende deur. Daarin een bejaarde monnik in gebukte houding, nagenoeg levensgroot, met de regterhand steunende op eene kruk, in de linkerhand eene brandende lantaren omhoog heffende, naar de zee gekeerd. Op korten afstand voor dien monnik een persoon van jeugdiger leeftijd in burgerlijke kleeding, aan den oever der zee met eenen hengel visschende, dien hengel opheffende, waaraan een visch; achter dien persoon eene mand tot berging der gevangen visch, en daarachter een klein dier, veel gelijkende op eene

kat. Noch diepte, noch proportie werd in dit schilderstuk gevonden (...)' (Kist, 1857, 500-502).

In een voetnoot veronderstelde Kist terecht dat het hier om een Christoffelvoorstelling ging. Dat bleek echter pas bij de restauratie van de kerk in 1990-1992. Het interessante van de waarneming van 1856 is dat in 1990-1992, tijdens de restauratie van de kerk waarbij de muurschilderingen aan het licht werden gebracht, een deel van de voorstellingen niet meer werd teruggevonden, zodat Kist's beschrijving het enige is dat ons rest.

Op de noordoostelijke schipwand trof men inderdaad de door Kist beschreven voorstellingen aan. Bij analyse van de schildering die door de hoek is geschilderd blijkt, dat hier sprake is van de marteling van de H. Erasmus, de patroon van de zeevaarders en de vissers. De schildering kwam aan het eind van de 15de eeuw tot stand. Op de oostmuur, ongeveer drie meter boven de kerkvloer, zijn voorstellingen aangebracht met de wurging van de H. Cunera. Zij staat tussen twee vrouwenfiguren (de gemalin van koning Radboud en haar kamenier) met een witte doek om haar hals waarvan de uiteinden door de vrouwen worden vastgehouden. De vierde vrouwenfiguur is de H. Ursula. Hierboven bleek een Christoffelvoorstelling te zitten.

Een andere beschildering die in de 19de eeuw nog niet bekend was, is bij de laatste restauratie ook tevoorschijn gekomen, namelijk de boom van Jesse, omstreeks 1550 geschilderd op de binnenzijde van de triomfboog.

Terug naar de 19de eeuw. De werkzaamheden in de kerk van Amerongen gingen in feite normaal onderhoud niet te boven. Dat veranderde in 1884. G.J.G.C. graaf van Aldenburg Bentinck was van Middachten naar Amerongen gekomen en had zich metterwoon op het kasteel gevestigd. Van Middachten had hij de architect J. Brink Evers meegenomen, die enige zaken op het kasteel zou opknappen. In zijn

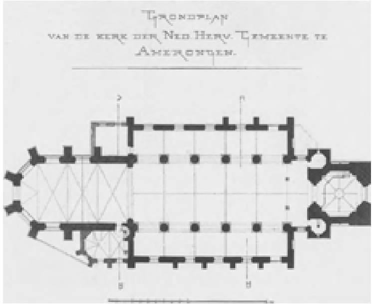

131 In het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bevindt zich een aantal opmetingstekeningen van de kerk te Amerongen door A. Mulder van vlak vóór de ingrijpende verbouwing van 1884. De tekening is voor een deel een reconstructie. Op de plattegrond staan de pijlers alle getekend, ook die in 1661 al waren weggebroken (tekening coll. RDMZ, nr. 7392).

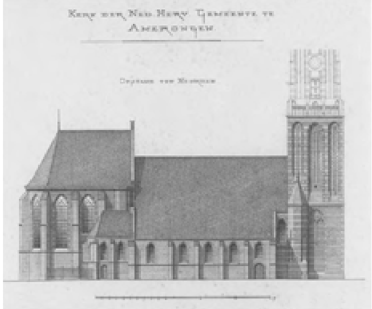

132 De noordgevel van de Amerongse kerk op een tekening van A. Mulder van 1884 (tekening coll. RDMZ, nr. 7394).

hoedanigheid van president-kerkvoogd had Aldenburg Bentinck aan Brink Evers de opdracht gegeven om ook de kerk te restaureren. Deze maakte een rigoureus plan. Het begon met de verplaatsing van de preekstoel van de zuidoostkant naar de westkant van het schip, onder het orgel. Daaruit vloeide voort, dat de stand van de banken gewijzigd moest worden. Om goed zicht te houden op de preekstoel moesten twee pijlers in het schip worden afgebroken. Tussen de overgebleven pijlers - in 1661 waren er al twee weggebroken om dezelfde reden - zouden bogen worden geslagen. Brink Evers motiveerde zijn plannen als: ‘De ordonnance is stijle gotheque, overeenkomstig het koorwelf, met dit onderscheid in constructie: dat de bestaande welven in het koor en brique en de nieuwe van hout en stucadoorswerk zijn voorgesteld. De gewelven boven de zijbeuken hellen meer naar Romeinsch over, aangezien het bestaande dak daartoe den weg aanwijst’.

Dit kwam Victor de Stuers ter ore die deze onhistorische mening uiteraard niet deelde, hoewel hij de kerk niet uit eigen aanschouwen kende. Hij adviseerde aan Aldenburg Bentinck om architect P.J.H. Cuypers een beter plan te laten maken. Hij schreef:

‘Uit beschrijvingen van de kerk te Amerongen merk ik dat het een zeer fraai gebouw is. Ik zal eerlang iemand er heen zenden om het nauwkeurig op te meten en in teekening te brengen.

Hoe meer ik er over denk, hoe meer ik tot de overtuiging kom dat het aanbrengen

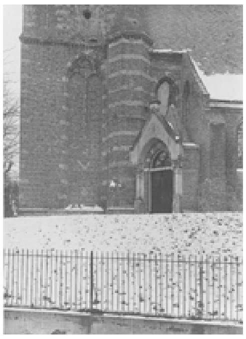

133 Het onderste deel van de toren van Amerongen met een van de neogotische buitenportalen uit 1884 (foto RDMZ, 1894).

van een gestucadoord plafond met ribben niet aan te raden is. Elke *nabootsing* is te ontraden. Wil men een steenen gewelf, men make het *in steen*, doch niet in hout. Men kan het met hout nooit behoorlijk in den stijl krijgen, en het werk is niet stevig, noch monumentaal.

Verreweg de voorkeur verdient het het bestaande houten gewelf, dat vermoedelijk oud en karakteristiek is, *te behouden*, en des gewenscht fraai te beschilderen, min of meer op de wijze zoo als in den Haag is geschied. Dan wordt de stijl van het gebouw geeerbiedigd.

Het is ook raadzaam nauwkeurig te onderzoeken of met de beschikbare gelden niet een of ander herstellingswerk ware uit te voeren, dat dringender noodzakelijk is voor het behoud van het gebouw, b.v. aan de vensters, de waterlijsten, de afdekkingen der conterforten enz.

Indien u mij veroorlooft u een raad te geven, dan zou het zijn om de zaak van het plafond aan te houden tot na uw huwelijksreis. Ik zal dan inmiddels het gebouw doen opmeten, en mij na uwe terugkomst ter uwer beschikking stellen, om met den Architect Cuypers uit Amsterdam het gebouw te gaan zien en u een advies te geven.

Dat advies kost niets en kan allicht eenige nuttige wenken bevatten, want de Architect Cuypers heeft van oude gebouwen en speciaal kerken zeer veel ondervinding'.

Ondanks de hoge achting die Bentinck voor Cuypers had - enige jaren later zou deze architect een aantal vertrekken in het kasteel opnieuw decoreren - ging hij niet op dit aanbod in. Inmiddels had Brink Evers de kerkvoogden voor zijn plan

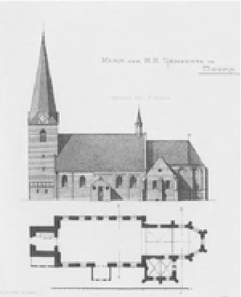

134 In 1887 maakte A. Mulder opmetingen van de kerk te Doorn als visuele toelichting bij een rapport waarin hij de historische waarden benadrukte. Afgebeeld zijn de zuidgevel van de kerk en de plattegrond. Voor de zuidelijke toegang staat een portaal. Naast de toren is een stovenhok gebouwd (tekening coll. RDMZ, nr. 11051).

weten te winnen. Hij had de tekening overgelegd en de kostenraming van de te maken gewelven (*f* 2500,-). Vooral het argument dat de uitvoering van de plannen vertraging zouden oproepen als Cuypers met een ander plan zou komen en de aannemer dan ongetwijfeld schadevergoeding zou gaan eisen, sprak de kerkvoogden aan.

Volgens plan werden twee kolommen van het schip weggebroken. De twee overgebleven pijlers kregen fantasiekraagstenen met koppen en dieren. Schip en zijbeuken kregen kruisribgewelven van stucwerk op een houten drager. De gewelfribben bleven bewaard, maar de trekbalken werden weggezaagd. De preekstoel werd onder het orgel geplaatst, het fries van het klankbord bijgewerkt, aan het ruggeschot kwamen twee gebeeldhouwde kapitelen. Een gelukkige keuze bleek de plaats onder het orgel niet te zijn. De nieuwe plaats van de preekstoel leverde akoestische problemen op. In 1892 werd hij dan ook weer verplaatst en op de plaats gezet waar hij nog steeds staat. Voorts werden de gaanderijen gesloopt, zitbanken verplaatst, de twee houten binnenportalen vervangen door stenen buitenportalen. De Natewischkapel werd opgeknapt. De kerk had hierna een uitmonstering gekregen die gotischer was dan daarvoor, naar de mening van de architect. Hij toonde zich hierin ouderwets. De tijd van de decoratieve ‘stucadoorsgotiek’ was al een aantal decennia voorbij. De ‘rationele gotiek’, waarbij men zich wel degelijk rekenschap gaf van de constructieprincipes van de Franse gotiek was vanaf het midden van de 19de eeuw daarvoor in de plaats gekomen. Vooral Cuypers was de stimulator van deze richting.

De ontwikkelingen bij de kerk van *Doorn* in de 19de eeuw verschillen maar weinig van die van Amerongen. Ook hier kreeg men bij een toenemend aantal lidmaten de behoefte aan meer zitplaatsen in de kerk. Ook hier werden gaanderijen in het koor en het schip tegen de toren gebouwd (1826-1827) om dat probleem het hoofd te bieden. Ook hier werden (in 1861) muurschilderingen ontdekt en ijlings weer ondergewit uit vrees dat het onderzoek zoveel tijd zou kosten dat daardoor de voortgang der kerkdiensten gefrustreerd zou worden. In het schip van de kerk kwam een grote figuur tevoorschijn, in rood, blauw en zwart, vermoedelijk een lams Gods. De voorstellingen op de koormuren, die vrijwel geheel tot halve hoogte beschilderd waren (!), waren tamelijk uitgebreid met vele kleine, monochrome figuren, die onder andere de Aanbidding der Koningen voorstelden. In 1887 waren er grote plannen met het kerkgebouw: de gewelven in schip en koor zou men vervangen, de triomfboog verhogen en de buitenzijde van het gebouw bepleisteren. De restauratieplannen waren gemaakt door de constructeurs Staal en Haalmeijer uit Amsterdam, die in die jaren Hydepark bouwden voor H.M.J. van Loon, kerkvoogd

in Doorn. Rijksarchitect Ad. Mulder kwamen de plannen ter ore. Hij maakte een opmeting van de kerk en een bouwhistorisch rapport. Hiermee wist hij de kerkvoogdij te overtuigen dat met de verbouwplannen ernstige schade aan het historische gebouw berokkend zou worden. ‘Door het in onderhandeling treden met heeren kerkvoogden is het verknoeyen van de kerk tegengegaan’, zo constateerde hij na afloop tevreden. Hij wist het plan zo om te buigen dat de meeste historische waarden gespaard bleven. Zijn conclusie luidde dan ook: ‘de

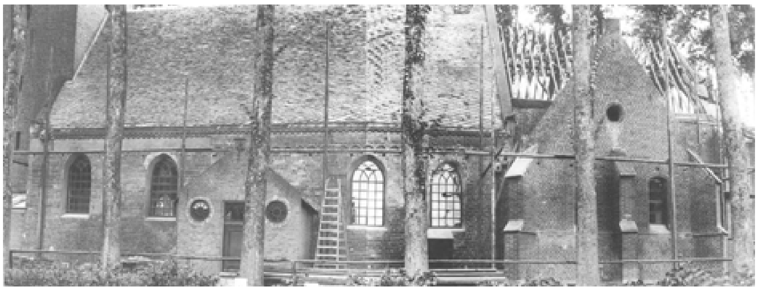

135 Fotomontage van de zuidgevel van de kerk te Doorn tijdens de restauratie van de kerk in 1887-1888 (foto's RDMZ, 1887).

verbouwing is wat het uitwendige aangaat in hoofdzaak met oordeel gedaan en wenschelijk ware het dat kerkvoogden en andere gemeenten bij verbouwingen blijken gaven van goeden wil zooals hier de heeren kerkvoogden getoond hebben te bevatten'.

Doorn is het eerste geval op de Heuvelrug waar met kennis van zaken naar een oud gebouw gekeken is, en waarvan de historische waarde is onderkend. Tien jaar daarvoor was dat in Leersum nog niet mogelijk.

De 20ste eeuw

In de 20ste eeuw geeft men zich steeds meer rekenschap van het feit dat kerken historische gebouwen zijn waarmee men toch met enige zorg dient om te gaan. De vanzelfsprekendheid waarmee men in voorgaande eeuwen delen toevoegde of afbrak aan een kerkgebouw maakte plaats voor uitvoerige beschouwingen voor en tegen als verantwoording voor handelingen aan een gebouw. 19de-eeuwse toevoegingen spelen geen enkele rol in de overwegingen van behoud. Integendeel. Vaak vormt dat zelfs aanleiding om een gebouw te 'verbeteren' in oude staat.

In *De Bilt* had de uitbreiding met een dwarsvleugel aan de oostzijde van het 17de-eeuwse gebouw in 1895 geen enkele reactie opgeroepen. Waarschijnlijk was de mening van de overheid niet gevraagd. Dat was wel het geval in 1931 toen de houten bovenbouw van de toren uit 1839 vervangen moest worden. De eigenaresse, de gemeente De Bilt, vroeg de directeur van het Rijksbureau of er bezwaar bestond tegen vernieuwing in steen. Deze zag daar geen enkel bezwaar in, in tegendeel: '...Vroeger was er een dakruiter op de kerk (...) Het verschil in bouwtijd tusschen kerk en toren spreekt zich ook uit in een karakterverschil: inderdaad past het torentje noch in afmeting noch in vormgeving goed bij de kerk. Het is dus volstrekt niet bezwaarlijk een nieuwen toren bij de kerk te zetten, die een beter geheel ermede vormt. Ik betwijfel echter of het mogelijk is een beter resultaat te verkrijgen door alleen den bovenbouw van den toren te wijzigen, daar ik vrees, dat de toren zóó gering oppervlak heeft, dat hij te spichtig zou worden, indien men hem hooger optrekt. Het is trouwens de vraag of de onderbouw een steenen bovenbouw zou kunnen dragen.

Ik meen daarom, dat men òf den bestaanden houten bovenbouw dient te handhaven, òf een geheel nieuwen toren op te trekken, in welk laatste geval de hulp zou moeten worden ingeroepen van een architect, die oog heeft voor zulk werk. Wellicht zou de heer J. Stuivinga, die in de buurt woont (Parklaan, Zeist), niet ongeschikt zijn'. Men volgde de eerste aanbeveling op, de bovenbouw werd hersteld.

In september 1897 brandde na blikseminslag de toren van de kerk van *Rhenen* uit. Daarbij gingen ook het kerkdak, het orgel en op twee na alle klokken verloren. Van de toren stonden alleen de muren nog overeind. Een geluk bij een ongeluk was dat het kostbare meubilair door de aanwezigheid van stenen gewelven van de kerk gespaard was gebleven. Teneinde de kosten van herstel te kunnen opbrengen werd de gemeente Rhenen, eigenaresse van de toren, door het Rijk verplicht het schilderij met de belegering en inname van Rhenen uit omstreeks 1500 aan het Rijksmuseum af te staan. Als pleister op de wonde werd een kopie gemaakt die nog in de raadzaal van het oude stadhuis van Rhenen bewaard wordt. De restauratie van toren en kerk werd niet aan dezelfde architect opgedragen. Architect C.B. Posthumus Meyjes begeleidde het herstel van de kerk. Dat hield in het aanbrengen van een nieuwe

bekapping met dakruiter, het opnieuw optrekken van de topgevels van beide transepten en het ontpleisteren en herstellen van pleisterwerk binnen. De kolommen, bogen en ribben werden donker gesausd, de muren en gewelfvelden bleven licht. Bij de restauratie van de kappen werd de tekening van Saenredam uit 1644 door de architect als uitgangspunt genomen. Het silhouet van de kerk werd daardoor ingrijpend gewijzigd. Met de kerkrestauratie werd in 1898 begonnen. In 1905 was het werk voltooid.

Voor de restauratie van de toren werden P.J.H. en J.Th.J. Cuypers in de arm genomen. Pierre Cuypers maakte in 1897 een waardestelling van de toren en stelde een restauratieplan op met L.C. Hezemans. Pas vanaf 1902 werd de restauratie uitgevoerd door J.Th.J. Cuypers. Ook hier werd van de tekening van Saenredam gebruik gemaakt, zij het dat er op diverse punten van afgeweken werd. Alle traceringen, de hoge pinakels op de eerste omgang en het grote raam

136 De Cunerakerk en toren in 1895 vóór de brand. Het schip van de kerk heeft geen steekkappen, de detaillering van de toren (onder andere de hoge pinakels op de eerste omgang en het traceerwerk) ontbreekt (foto RDMZ, z.j., ca. 1895).

137 De Cuneratoren direct na de brand van 1897 (foto RDMZ, coll. Steenbergh, z.j.).

138 De Cunerakerk en toren na restauratie. De toren heeft een nieuwe spits, de kerk een nieuw silhouet gekregen, gebaseerd op de tekening van Pieter Saenredam uit 1644 (foto RDMZ, coll. Steenbergh, z.j.).

boven de ingang zijn vernieuwende toevoegingen van Cuypers. Ook de torenbekroning met lantaarn verschilde van de Saenredamtekening. Tijdens deze restauratie werd de toegang door de toren naar de kerk afgesloten. Boven de ingang kwam in december 1904 een beeldje van Cunera onder een baldakijn van de beeldhouwer Binnebeke. Hiermee was de torenrestauratie afgesloten. Vijftig jaar en twee oorlogen later deugde van die restauratie in de optiek van architect Boeyinga, belast met het herstel van de oorlogsschade aan kerk en toren, maar weinig. In een nota van 1962 schreef hij daarover: ‘Het is voor ons merkwaardig, nu nog te kunnen waarnemen, dat deze zeer bekwame, ja zelfs beroemde architect (...) in deze toren als het ware naar vernieuwingen zocht, die niet in overeenstemming waren met de oorspronkelijke toestand. Hij zocht zelfs aansluiting bij de behandeling van zijn nieuwe grote bouwwerken, want zowel in- als uitwendig gebruikte hij de toen nieuwe materialen, vooral ook bakstenen, die niet in overeenstemming zijn met het oude bouwwerk. (...) Wij vinden dat nu heel erg mis. Hij had er blijkbaar genoegen in, om duidelijk aanwijsbare oude afwerkingen, naar zijn smaak en inzicht te wijzigen en rijkere versieringen aan te brengen’.

Het lijkt opmerkelijk om deze visie uit de mond van Boeyinga te vernemen. In 1952 was hij nog vol lof over het ontwerp voor de spits van Cuypers: ‘Na de brand van 1898 (= 1897) heeft dr. Cuypers een nieuwe spits gemaakt, die m.i. tot de beste van zijn werken gerekend mag worden. Uit het feit, dat die spits in de 45 jaren dat deze op de zo bijzonder mooie Cuneratoren prijkte, nooit tot ernstige critiek aanleiding heeft gegeven, blijkt m.i., dat die vorm destijds door bij uitstek bekwame deskundigen goed overwogen is. (...)’.

Deze wijziging van standpunt had alles te maken met het feit dat de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg twee van Boeyinga's ontwerpen voor een nieuwe spits in de vormgeving ‘Saenredam-Cuypers’ had afgekeurd.

In *Leersum* had men niet voldoende aan de uitbreiding die in 1895 had plaats gevonden. In 1928-1929 kwam er dan ook een consistorie aan de zuidkant bij naar ontwerp van J. van Lunteren. In 1936 werd het voornemen opgevat de kerk te restaureren. De technische staat was slecht: het oudste deel van de kerk dreigde in te storten. Op verzoek van de kerkenraad brachten J.A.G. van der Steur en Jan Kalf op 27 augustus 1936 een bezoek ter plaatse. Naar aanleiding daarvan werd de noodzaak van herstel vastgesteld die uitgevoerd zou moeten worden door architecten Jan en Theo Stuivinga te Zeist. De kosten van herstel werden geraamd op *f* 10.000, -. In januari 1937 was men druk bezig met de buitenmuren. De geveltop van de oostgevel, waar zoveel interessante bouwsporen in te onderscheiden waren is daarbij geheel opnieuw opgemetseld, waarbij het oude werk verloren is gegaan. Diverse vensters werden nieuw aangebracht (noordwand koor) of ‘gereconstrueerd’ (zuidgevel schip), dan wel weggevaagd (westgevel schip naast

139 De hervormde kerk van Leersum (foto RDMZ, 1997).

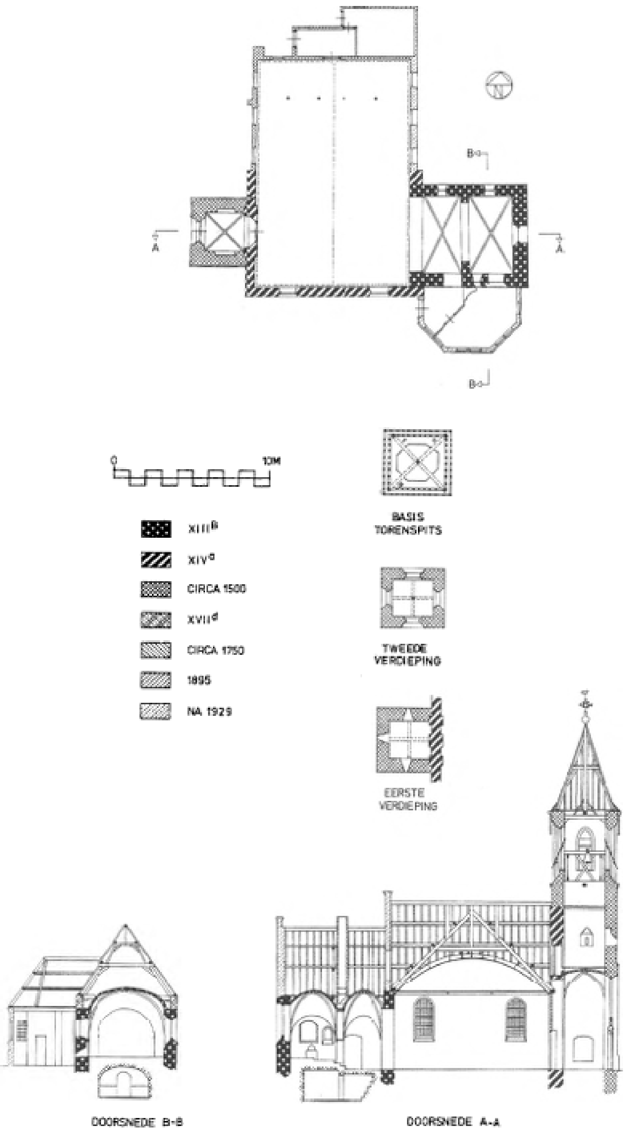

140 Leersum, Hervormde kerk. Plattegrond en doorsneden van de kerk en toren. Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
Van het oorspronkelijke kerkgebouw uit de tweede helft van de 13de eeuw dagtekent nog het rechtgesloten koor. Van de beide koorgewelven is de oostelijke nog oorspronkelijk. Het westelijk gewelf is in later tijd, mogelijk in de tweede helft van de 17de eeuw, een keer vervangen in oude vorm. In die tijd kan ook de houtconstructie zijn aangebracht zoals die tegenwoordig nog aanwezig is. Deze constructie bestaat uit een grenenhouten gebint voorzien van twee jukken. Gezien een pengat halverwege de bovenste dekbalk had het gebint aanvankelijk ook een makelaar. Beide gebintstijlen staan met de voet in een afgezaagde grenen balk. Vermoedelijk is het gehele gebint meer naar het oosten verplaatst bij de bouw van de schoorsteen van de consistorie. Oorspronkelijk zal de trekbalk tussen de gewelven over de gordelboog gelopen hebben. Het vloerniveau van de laatste koortravee ligt hoger wegens de aanwezigheid van een grafkelder die in 1937 is dichtgemetseld.
In het eerste kwart van de 14de eeuw kwam een eenbeukig schip tot stand waarvan de zuid- en westgevel nog over zijn. Het schip is aan de noordkant een aantal malen uitgebreid, de eerste keer omstreeks 1750, nogmaals in 1819 en voor een derde maal in 1895. Bij de laatste uitbreiding werd de middeleeuwse schipkap gesloopt en door een gordingenkap vervangen. Van 1928-1929 dagtekent de consistorie aan de zuidkant.
De toren is van omstreeks 1500. De ingesnoerde vierhoekige torenspits is opgebouwd uit een eiken koningsstijl waarin de vier halfgebinten samenkomen. De stijl staat op twee balken die elkaar kruisen. De spanten zijn van gekraste telmerken voorzien, I t/m IIII. Gezien de

wijze van merken en de constructie dateert de spits vermoedelijk uit de bouwtijd van de toren.

141 De zuidkant van de kerk van Doorn met de uitbreiding uit 1924 (foto RDMZ, 2000).

de toren). Het schipdak kreeg een Rijndekking in plaats van de Maasdekking die daarvoor was toegepast.

Voor het interieur kwam er van de kant van de kerkvoogden een verzoek om de grafkelder onder het koor dicht te mogen metselen ‘zooals de Rentmeester van Graaf Bentinck ons had voorgesteld. Deze meende dat die kelder met een vervallen houten deur was afgesloten. Nu Graaf Bentinck zijn huurrecht voor dat deel van de kerk had prijs gegeven, stelde hij als voorwaarde dat de afsluiting volkomen moest zijn verzekerd, zoo dat niemand er meer kon inkomen. De heeren Stuivinga hebben geen bezwaar een en ander na te zien en dicht te laten metselen’. Naar aanleiding van dit verzoek bracht architect H. Onnes van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg een bezoek aan de grafkelder. Zijn analyse was kort: ‘Deze kelder moet in de loop van de 19de eeuw vrijwel geheel vernieuwd zijn, zoodat hij ook uit oudheidkundig oogpunt geen waarde heeft’. In mei 1937 was het werk zo goed als gereed, in juni werd het gebouw weer in gebruik genomen. Ondanks de Rijksbemoeienis waren niet alle meningen over het resultaat onverdeeld gunstig. E.H. ter Kuile, verbonden aan de Afdeling Beschrijving van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg schrijft een scherpe notitie in 1941 over de restauratie: ‘De vorm der vensters is zonderling. Er zijn evenwel geen behoorlijke foto's voor de zoogen. restauratie gemaakt, zoodat niet is na te gaan of er eenige aanwijzingen zijn gevonden van deze buitengewoon groote rondboogvensters.

De dorpels van de vensters zijn afschuwelijk, zoo van bewerking als van vorm. Van bewerking zijn zij veel te zoet: ongetwijfeld machinaal massawerk. Op de schuine bovenkanten zitten losse zandstenen neuten. Het is ongeloofelijk! De voegen zijn leelijk van kleur: loodgrijs. De samenstelling zal wel veel te hard zijn’. Men heeft de kritiek niet ter harte genomen.

In maart 1924 bestaan er plannen tot uitbreiding van de kerk van *Doorn*. Daartoe aangespoord neemt de Utrechtse architect J.C. Wentink contact op met het Rijksbureau om de plannen te bespreken. Kennelijk begint men er vrij snel mee, want van 24 oktober 1924 dateert een schrijven van Jacob Por, directeur van de Nationale Schildersschool te Utrecht aan de directeur van het Rijksbureau. Por meldt dat er een muurschildering gevonden is tegen de noordwand van het schip onder de vensters van de een na rechter travee (van binnenuit gezien) van ± 1,25 bij 0,60 M. Volgens de opzichter was het niets bijzonders en het was dan ook in opdracht van de kerkvoogdij meteen maar weer overgepleisterd. Zelfs de afbeelding is niet bekend. Por veronderstelt dat het iets ‘figuurlijks’ geweest moet zijn. In 63 jaar was er dus niets veranderd: in 1861 gingen de ontdekte schilderingen immers ook onverwijld weer onder de witsellagen.

Bij die restauratie is het schip aan de zuidkant met een beuk uitgebreid. Het oude muurwerk werd daartoe geheel afgebroken. Aan de noordkant werden per travee gekoppelde romaanse venstertjes aangebracht ter plaatse van de 19de-eeuwse spitsboogvensters met de gepleisterde dagkanten. In het interieur wisselden ziten orgelgalerij van plaats. De preekstoel verhuisde van de zuidkant naar de noordzijde. In 1933 werd het dakruitertje afgebroken. De kerkvoogdij had tot sloop van het torentje besloten - het diende uitsluitend tot ventilatie der kerkruimte - omdat er voortdurend lekkages plaats vonden bij de aansluiting op het kerkdak. Er was geen vergunningsaanvraag bij het gemeentebestuur ingediend. H. Onnes,

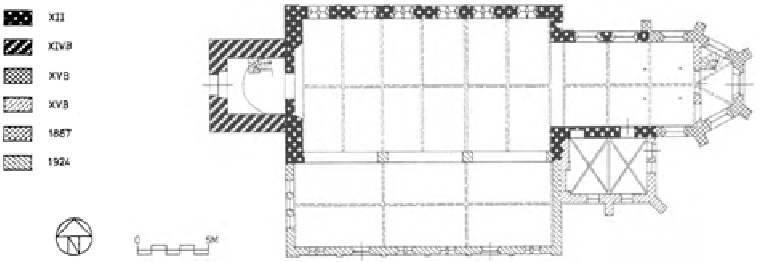

142 Doorn, Hervormde kerk.
Plattegrond met bouwfasen.
Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998 naar een opmeting van A. Mulder uit 1887 en J.C. Wentink uit 1924. Door middel van arceringen zijn de verschillende bouwperioden aangegeven.

architect bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, bracht na de afbraak een bezoek aan de kerk. Hij concludeerde dat het allemaal niet zo erg was want het opgeruimde torentje was opgetrokken geweest in ‘moderne’ vormen. Als zodanig had het naar zijn mening niet de minste kunsthistorische waarde. Ook architectonisch was het van geen belang. In hoofdvorm vestigde het zelfs door zijn veel te grote hoogte, rustende op de lange dunne hoekstijlen, die uit ribben van slechts 15 x 15 cm. waren gevormd, ‘den absoluten indruk van onstabiliteit’. ‘In het dorpsbeeld’, zo schreef hij, ‘zal het verdwijnen van den dakruiter nauwelijks worden opgemerkt, daar de kerk, met uitzondering van den toegangsopening aan de oostzijde geheel is ingebouwd. Bovendien is het gebouw aan de noord- en zuidzijde door hoog opgaande boomrijen omgeven die slechts den westtoren gelegenheid geven zich daarboven te verheffen’. Zestig jaar later was men een heel andere mening toegedaan. In 1995-1996 is bij dakherstel weer een nieuwe dakruiter aangebracht, die de naam kreeg van Andreastorentje.

In 1921 bleken de brugijzers op de eerste en tweede omgang en in de achtkant van de toren te *Rhenen* te roesten, waardoor de Bentheimer steen aan stijlen en traceringen - aangebracht bij de restauratie van Cuypers - ging scheuren.

Ondanks reparatie zaten er in 1925 weer scheuren in de toren. De aanvankelijke reparaties werden nu tot restauraties. Het was het begin van een langdurige en vaak moeizame onderneming met experimenten in materiaalgebruik, het impregneren van het metselwerk met chemicaliën en cementinpersing in de aangetaste pijlers. In 1935 blijkt dat de Duitse impregneermethode met chemicaliën en cementinpersing geen enkel resultaat had opgeleverd. De pijlers moesten op een andere manier worden gerestaureerd. Nu dienden zij stuk voor stuk te worden afgebroken en opnieuw opgebouwd. Het bestaande kernmetselwerk en de verankering werd door beton vervangen. Hier werd de natuursteen als bekleding tegen aan gezet. Eigenaardig genoeg werd voorgesteld dit werk door dezelfde Duitse firma Wolfsholz te laten uitvoeren, die zo weinig succesvol met de impregneermethode was geweest. Begin 1940 kwam het werk aan de toren gereed. Vanwege het Rijksbureau voor de Monumentenzorg had architect H. Onnes het werk begeleid.

Intussen was er met de kerk ook van alles aan de hand. Op 3 september 1934 was het dak van kerk en koor tijdens loodgieterswerkzaamheden door brand verwoest, de houten kap van Posthumus Meyjes ging verloren, maar de middeleeuwse stenen gewelven hadden de brand overleefd. De brand vormde een goede aanleiding om een gehele restauratie ter hand te nemen. In 1898 was wel schade aan de kerk hersteld maar niets gerestaureerd. Over de gewelven werd een forse betonnen, brandwerende laag gelegd. Hiervoor moest de dakvoet omhoog gebracht worden boven de oorspronkelijke gootlijst. Deze restauratie werd opgedragen aan W. Kromhout en niet, hetgeen voor de hand gelegen zou hebben, aan H. Onnes die op dat moment het werk aan de toren begeleidde. Het was aanvankelijk de bedoeling dat alleen het exterieur van de kerk zou worden aangepakt. De ene ramp wisselde echter de andere af: in 1935 waren er problemen met de noordoostelijke vieringpijler: toen in de 15de eeuw het schip vergroot werd en aangesloten op het bestaande transept, had de pijler een losse ommanteling om de bestaande kern heen gekregen. In 1935 was die ommanteling gaan scheuren. Architect De Hoog van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg maakte een rapport en raadde aan om spoedig maatregelen te nemen, al was het maar stutten. Het onderzoek had nog niet plaats gevonden of op 1 mei 1936 stortte de pijler met vier gewelven in, waarschijnlijk wegens het gewicht van de nieuwe betonnen vloer over de gewelven en wegens de aanwezigheid van een oude grafkelder nabij de fundering.

Nu kon men niet meer volstaan met de beoogde restauratie van alleen het exterieur, ook het inwendige moest nu worden meegenomen.

In 1938 vertoont ook de zuidmuur van het koor scheuren. Een pijler was enigszins verschoven. Dat had te maken met de aanwezigheid van een verwarmingskelder die een tiental jaren daarvoor was aangebracht. De fundamenten en steunberen waren daarbij beschadigd. De kelderruimte werd opgeheven en een nieuw verwarmingsgebouwtje is neergezet. Aan de noordzijde van het schip bouwde Kromhout een nieuw ingangsportaal. De wanden van het schip liet hij ontpleisteren. Voordat de restauratie kon worden afgesloten overleed Kromhout, in mei 1940. Zijn werk aan de kerk werd door architect B.T. Boeyinga overgenomen. Dan breekt de oorlog uit. Rhenen ligt in de frontlinie en de kerk en toren zijn daar niet ongeschonden uit gekomen. In mei 1940 liepen kerk en toren op diverse

143 De Cuneratoren na de voltreffer in mei 1945 (foto coll. RDMZ).

plaatsen schade op. Van de bovenste helft van de noordoostelijke pijler van de achtkant werd het natuursteen tot op het beton weggeschoten. Het kerkdak werd op verschillende plaatsen beschadigd. De schade aan de kerk kon vrij snel hersteld worden. In december 1940 was de restauratie gereed. Het interieur was ingrijpend gewijzigd. Zoals gezegd, de wanden van het schip waren van hun pleisterlagen ontdaan. Het meublilair uit 1856 had de toets der kritiek evenmin kunnen doorstaan. De kerkvoogdij verwoordde het als volgt: 'Zeer onoogelijke, lomp gebouwde zitbanken, uit het midden der vorige eeuw, vulden het middenschip en de dwarsbeuk. Een hoog opgaand stel z.g.n. heerenbanken, van hetzelfde onoogelijke makelij en met groote luifel afgedekt, vulde het 2^{e} travee van het middenschip, vanaf den toren, terwijl het 1^{e} travee aldaar geheel gevuld was met een leelijke orgelopstelling, in het laatst van de vorige eeuw daar aangebracht, na den torenbrand (...). Deze opstelling weer aangebracht, zou de fraaie ruimtewerking van het inwendige van de kerk, die door de restauratie weer geheel tot zijn recht is gekomen, ten zeerste schaden'. In 1949 spreekt Boeyinga zelfs over 'oude rommel' en 'een circusopstelling in een oud kerk interieur'. In de al eerder genoemde nota van 1962 over de restauratie is hij nog steeds die mening toegedaan: 'De banken van goed eikenhout maar zeer slechte vormgeving, waren als in een circus om de kansel heengeschaard'. Nieuwe banken, een avondmaalstafel, een doopvont met tinnen doopschaal en een knielbank werden door plaatselijke timmerlui vervaardigd.

Ondanks begeleiding vanwege het Rijksbureau bleek de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg niet bijzonder te spreken over de resultaten. De al eerder genoemde E.H. ter Kuile schrijft in een nota van 3 april 1941 over de pas gerestaureerde kerk van Rhenen: 'De zoogenaamde restauratie is een toonbeeld van ondeskundigheid en wansmaak. Met veel kosten wordt het monument verminkt. Kan er geen einde komen aan dit schandaal?' Ook het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming is niet gelukkig met de ongepleisterde staat van de kerk. In 1942 wordt er bij de kerkvoogdij op aangedrongen de wanden weer van een witte laag te voorzien. De kerkvoogdij voelde daar niets voor gezien de kosten van onderhoud die daarmee gemoeid waren.

Op 24 april 1945 werd de toren getroffen door een Engelse aanval. De helm werd van de toren afgeschoten. Deze viel gedeeltelijk in het schip dat partieel werd vernield. Van het open achtkant was de zuidoostelijke pijler weggeslagen en de noordoostpijler ernstig beschadigd. Balustrades en traceringen waren vernield. Het betonnen plafond boven de open achtkant hing naar beneden. De steiger die nog om de toren stond was voor een deel door brand verwoest. De traptoren langs het open achtkant naar de omgang was geheel verdwenen. De meest noordwestelijke pijler in het middenschip van de kerk had een voltreffer gekregen en was omgevallen.

De noordwestelijke steunbeer met traptorentje was afgescheurd. De gewelven van middenschip en zijbeuken waren ingestort. De gewelven in transept en koor waren gescheurd. Aan de noordkant was de westgevel van de zijbeuk afgescheurd. Het merendeel van de nieuwe kerkbanken en het orgel waren vernield. Het mocht een wonder heten dat het 16de-eeuwse oxaal ongeschonden bleef! Ook de kansel had vrijwel geen schade opgelopen. Eindelijk realiseerde men zich dat de herstellingen van toren en kerk niet van elkaar te scheiden zijn. Boeyinga kreeg naast de kerk ook de opdracht tot herstel van de toren. Hij had dus twee opdrachtgevers, het gemeentebestuur en de kerkvoogdij. Architect H. Onnes was wegens zijn politieke houding van de voorbije jaren op non-actief gesteld. Het ruimen van het puin nam veel tijd in beslag. Pas in 1946 kon men met herstel beginnen. Uitgangspunt voor de restauratie was het plan zoals dat in de oorlog tot stand gekomen was. Uitzondering hierop vormde de kerkvloer: de houten vloer op beton werd door een stenen vloer op beton vervangen. De kerk kon in 1957 definitief weer in gebruik genomen worden.

De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg heeft steeds geijverd voor het bepleisteren van de kerk. Voor de oorlog was dit niet gedaan omdat de architect bevreesd was dat de muren zouden uitslaan. ‘Aangezien de muren nu wel gedroogd zullen zijn’, aldus de Rijkscommissie in 1954, ‘zou dat pleisteren toch onderzocht moeten worden’. Tot 1958 dringt de Rijkscommissie daarop aan, ‘zeker omdat het koor wel gepleisterd is en dat een zoveel rustiger indruk maakt. Bovendien waren immers alle middeleeuwse kerken van een pleisterlaag voorzien’, aldus de commissie. De kerkvoogdij en de architect waren van een

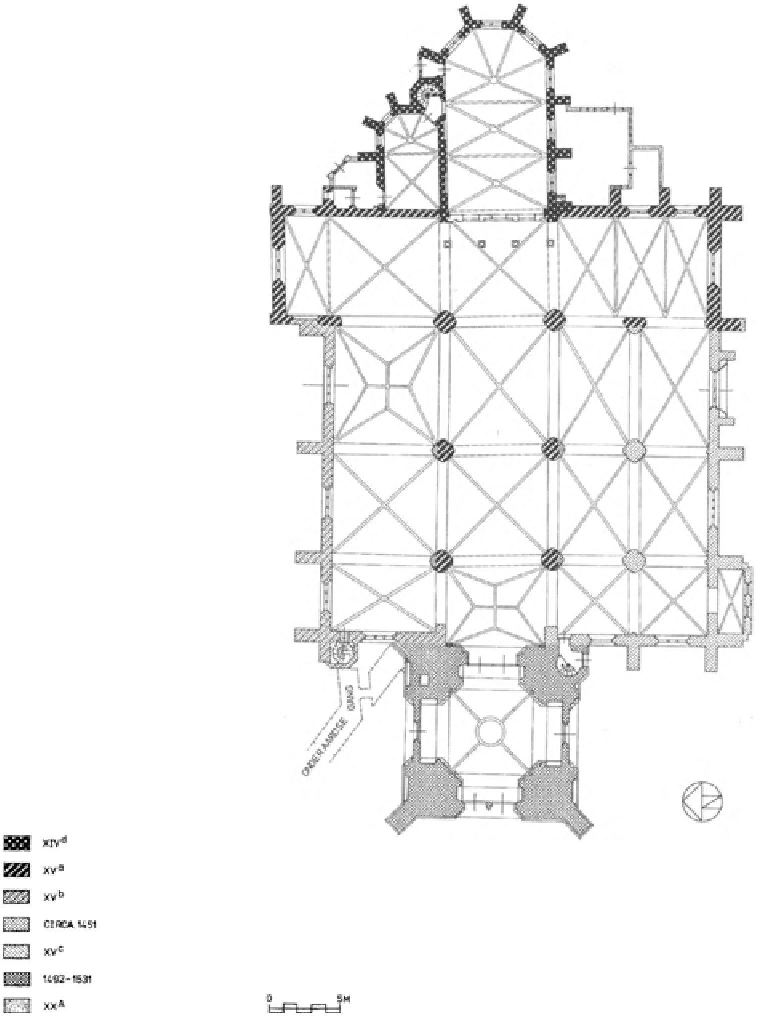

144 Rhenen, Hervormde kerk. Plattegrond.
Schaal 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1999 naar opmetingen van B.T. en A. Schellevis uit 1949 en eigen waarneming. Door middel van arceringen zijn de belangrijkste bouwfasen weergegeven. De oudst overgebleven gedeelten zijn het koor en de sacristie aan de noordzijde. Dit deel zal aan het eind van de 14de eeuw tot stand gekomen zijn. Direct daarna volgde de bouw van het transept met een kapel aan de zuidzijde. Iedere transeptarm telde drie traveeën. Van het schip kan, gezien de sporen in de transeptarmen, worden aangenomen dat het driebeukig was. In het tweede kwart van de 15de eeuw vindt er een vergroting en verbreding plaats van de noorderzijbeuk, globaal ter breedte van twee traveeën van het transept. Het traptorentje aan de westkant ten behoeve van de Agnieten maakt deel uit van deze bouwperiode. Omstreeks 1451 is de zuiderzijbeuk verdubbeld ter breedte van drie traveeën van de transeptarm. Tussen twee steunberen aan de zuidkant op de westhoek kwam een kleine doopkapel met een vertrekje op de verdieping. Met de bouw van de toren werd in 1492 begonnen. Het werk was in 1531 voltooid.
De 20ste-eeuwse herstellingen na branden en oorlogsschade zijn omwille van de overzichtelijkheid buiten beschouwing gelaten. Met name in de noordwesthoek van de kerk zijn veel stukken muurwerk vernieuwd en gereconstrueerd. Hetzelfde is het geval bij een groot aantal pijlers die zijn vernieuwd, omdat zij onder het gewicht van de betonnen zoldervloer dreigden in te storten. Aan de noordwestzijde buiten de kerk is door middel van een stippellijn de gedeeltelijk bewaard gebleven onderaardse gang aangegeven, die een directe verbinding met het Agnietenklooster vormde. Via deze gang konden de zusters ongezien op een galerij in de kerk komen.

andere mening. De kerkvoogdij voelde er niets voor meer onderhoud aan de kerk te verrichten. Bovendien zo schrijven zij: ‘Het resultaat is echter bevredigend en vooral de warme tint van het baksteenwerk doet weldadig aan’.

Het herstel van de toren vlotte aanvankelijk redelijk, maar er ontstonden problemen met de toegepaste natuursteen die van ondeugdelijke kwaliteit was en vervangen moest worden. Bovendien ontstonden er onoplosbare controverses tussen de architect, de opzichter en de gemeente, hetgeen tot gevolg had dat Boeyinga in 1963 door D. Wijma uit Velp werd opgevolgd. Pas in 1976 was de restauratie van de toren gereed. Als laatste handeling werden op de tweede geleding veertien beelden geplaatst van Meindert de Boer uit Rotterdam ter vervanging van die van Cuypers. De toren is thans een staalkaart van diverse soorten natuursteen, het gevolg van bijna tachtig jaar restauratie en wisselende visies.

In 1919 blijkt de toren van *Amerongen*, op z'n zachtst gezegd, niet in een goede staat te zijn. Het traceerwerk en de pinakels waren voor een groot deel verdwenen. De zandsteen van de balustrades was door roestvorming van de brugijzers op verschillende plaatsen kapot gegaan. In die tijd behoorde de toren nog steeds aan de kerkelijke gemeente, die niet in staat was het herstel uit te voeren. G. de Hoog Hz., onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, maakte op 17 november 1919 een rapport waarin de technische staat uitvoerig uit de doeken gedaan werd. En passant geeft hij zijn mening over de twee moderne portalen (uit 1884) ‘waarvan de verwijdering niet weinig zal bijdragen tot een rustig genieten van de bijzondere sierlijkheid van den toren’. In de begroting voor het herstel van de toren had hij dan ook een post opgenomen voor de afbraak ervan. Er werd geen actie genomen. De kwestie sleepte zich voort. Er worden plannen en begrotingen gemaakt en daar blijft het bij. Hoewel in 1938 de burgerlijke gemeente definitief eigenares wordt, brengt dat geen verandering aan in de situatie. Dan lijdt de toren in 1940 oorlogsschade. Vrij snel daarna worden enkele herstellingen uitgevoerd. Over het kruisgewelf, dat door granaatinslag was verzwakt, kwam een betonvloer. Daar bleef het voorlopig bij. Uiteindelijk werd er in 1948 begonnen naar plannen van architect J.G.A. Heineman te Velp. De hele (originele) zandstenen balustrade werd vervangen, de houten klokkenstoel vernieuwd en van drie nieuwe luidklokken voorzien. In 1950 wordt een tweede restauratiefase van de toren ingezet.

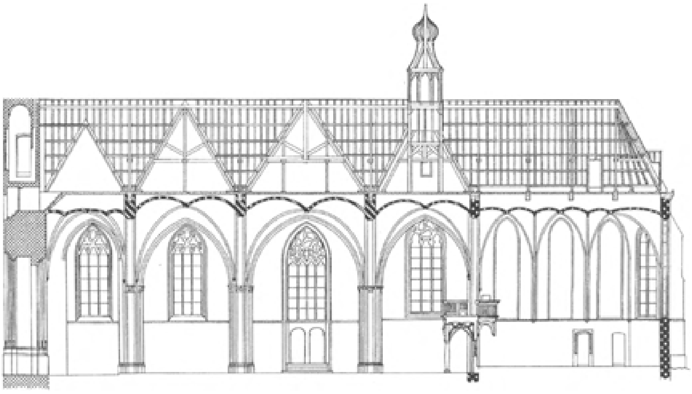

145 Rhenen, Hervormde kerk. Lengtedoorsnede.
Schaal 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1999 naar opmetingen van B.T. Boeyinga en A. Schellevis uit 1949 en eigen waarneming. Door middel van een arcering zijn de bouwperioden aangeduid. Wegens de overzichtelijkheid zijn de gewelven in hun oudst bekende fase weergegeven. Veel van de gewelven zijn echter in de twintigste eeuw na een brand in 1934 en oorlogsschade in 1940 en 1945 opnieuw opgemetseld. De betonvloer

boven de gewelven en de kap dateren ook uit de periode van vlak vóór en vlak ná de Tweede Wereldoorlog.

146 Het interieur van de Amerongse kerk met de witgepleisterde stucgewelven in het schip. De halve tongewelven in de zijbeuken zijn een product van de restauratie van 1990 en zijn eveneens wit geschilderd (foto RDMZ, 1992).

Er volgde nog een kwestie over de pinakels op de balustrade. Een aantal inwoners was het niet met de vorm eens. Ondanks de plaatselijke protesten bleven de pinakels gehandhaafd. In 1956 is het werk afgesloten.

Intussen waren er ook problemen gerezen met het kerkgebouw. In 1937 blijkt de technische staat van de kerk minder goed te zijn. Boven een der scheibogen van het schip en de zuiderzijbeuk was een zetting geconstateerd. In 1940 wordt een rapport opgemaakt waaruit blijkt dat het beschot van het zuidelijke dakvlak boven schip en koor heel slecht is. In 1935 was het noorddak gerestaureerd en deels verstijfd met trekstangen. Dit gaf een ongelijke spanning in de kap en druk op de zijbeuken. De toestand van het kerkgebouw wordt hoogstverontrustend genoemd. Na noodherstel van de kap in 1946 gaat het werk aan het kerkgebouw in 1948 van start. Het restauratieplan was ook hier gemaakt door J.G.A. Heineman te Velp. De kappen van koor en consistorie worden vernieuwd, die boven het schip en zijbeuken hersteld. In 1952 was de restauratie van het kerkgebouw gereed.

Eind jaren zeventig wordt de wenselijkheid bekeken van het terugbrengen van de vier ooit afgebroken pilaren in het schip en het slopen van het stucgewelf uit 1884 in de kerk. Dat zou dan vervangen moeten worden door een grenenhouten tongewelf ‘zoals het vroeger geweest is’. Een hevige discussie tussen voor- en tegenstanders was het gevolg. Uiteindelijk is besloten de kolommen niet te reconstrueren en het stucgewelf te handhaven. Terugbrengen van het tongewelf en de pilaren werd als een onhistorische daad beschouwd en als ontkenning van de geschiedenis van het gebouw. Bovendien wist men niet hoe de korbelen, consoles en muurstijlen eruit gezien hadden. Die waren in 1884 afgehakt. Aangezien er wel een stabiliteitsprobleem lag, werd er besloten tot een versterking over de scheibogen. Er werden definitieve plannen ontwikkeld door architect W. Kramer. Op 13 juni 1990 werd zowel het werk aan de kerk als aan de toren aanbesteed. Tijdens de restauratie bleek dat de stucgewelven in de zijbeuken om redenen van technische aard niet gehandhaafd konden worden. De halve tongewelven in de vorm van weleer werden weer teruggebracht. Om aansluiting te vinden bij het middenschip zijn zij wit geschilderd. Bij deze restauratie kwamen de schilderingen

weer tevoorschijn die in 1856 zo ijlings waren ondergewit. Dit keer mochten zij wel aan het licht blijven. Hierboven is dat al uitvoerig ter sprake gekomen. Het grafmonument van Goert van Reede en Geertruyt van Nijenrode werd van het koor, waar het sinds 1907 stond, verplaatst naar de zijbeuk. In 1992 werd de restauratie afgesloten.

Katholieke kerken na de Reformatie

De katholieke inwoners van de heerlijkheid *Rijsenburg* waren tot het begin van de 19de eeuw voor hun kerkgang aangewezen op kerken in Bunnik of Werkhoven. Op aandrang van de invloedrijke katholieke Vlaming P.J. van Oosthuyse, sinds 1805 bezitter en bewoner van de buitenplaats Sparrendaal, werd in 1808 Rijsenburg als zelfstandige parochie erkend. Daarvoor was al een aantal jaren kerk gehouden in het oostelijke bouwhuis van Sparrendaal. Op initiatief van Van Oosthuyse en uit diens middelen werd in het dorp Rijsenburg een kerkgebouw gebouwd en een aantal huizen en een rechthuis annex herberg. De eerste steen van de kerk werd in 1809 gelegd en zij kreeg de naam Sint Petrus' Banden als verwijzing naar de symbolische bevrijding van het eeuwenlang onderdrukte katholieke geloof in dit deel van het land. Als architect voor de kerk, gebouwen en rechthuis werd de Hagenaar Adrianus Tollus aangezocht.

Hij ontwierp een eenbeukig kerkgebouw met driezijdige koorsluiting. De voorgevel gaf hij een zuilenorde (de Dorische orde bij de zuilenportico en en Ionische orde op de verdieping) en een torentje met achtzijdige dakruiter, een combinatie die in later jaren veel zou worden toegepast bij met name katholieke kerkgebouwen. Tollus voegde de kerk in de omgeving in als afsluiting van een cirkelvormig plein dat hij eveneens had ontworpen. Vooral de voorgevel is met zijn ingezwenkte zijstukken op de verdieping elegant van vormgeving. Het interieur van de kerk kreeg een tongewelf. De wandgeleding binnen bestaat uit Ionische halfzuilen waartussen rondboogvensters zijn opgenomen. Daarboven loopt een kroonlijst die met palmetten en rozetten is versierd. Het tongewelf wordt door gordelbogen onderverdeeld die een rozetversiering hebben. De kapitelen en andere sierende onderdelen als de muziektrofee en het alziend oog werden vervaardigd door de beeldhouwer H. Rijnbout.

In de jaren zeventig van de 19de eeuw werd de kerk te klein. Na enige strubbelingen - de uitbreiding zou plaats moeten vinden op de oude begraafplaats - kon er in 1879 toch een gedeelte aan de achterzijde naar ontwerp van L.C. Hezemans worden aangebouwd ter lengte van twee traveeën en een absis. De ruimteproblemen waren hiermee maar kort opgelost. In 1920 werd in de kerk een tribune gebouwd, maar het bleef behelpen. Na de Tweede Wereldoorlog werd de uitbreiding van Hezemans weer afgebroken. Daarvoor in de plaats kwam een dubbele dwarsbeuk met koor naar ontwerp van architect J. Sluijmer uit Enschede.

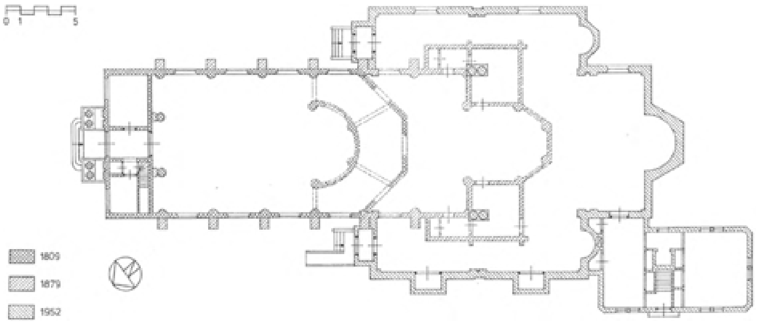

147 Rijsenburg, Kerk St. Petrus' Banden. Plattegrond. Schaal 1:300. Getekend door A. Reinstra in 2000 naar tekeningen van W. Harzing uit 1952 en opmetingen van architect J. Sluijmer uit 1950.

De niet georiënteerde kerk werd in 1809-1810 gebouwd naar het ontwerp van Adrianus Tollus. Dit eenbeukige gebouw kreeg een driezijdige koorsluiting en een entreeportaal met een driehoekig fronton. Toen in 1879 de kerk te klein bleek, werd het koor uit 1810 gesloopt en het gebouw verlengd. Het koor werd aan weerskanten voorzien van twee bijvertrekken. Aan de buitenzijde werden steunberen gemetseld die de druk van het gewelf en de kap op de zijmuren moesten opvangen. Ook dit gebouw werd op een gegeven moment te klein. In 1948 kreeg architect J. Sluijmer uit Enschede opdracht om de kerk opnieuw uit te breiden. Hij ontwierp een kruisvormig kerkgebouw waarbij het oude schip, net als bij de verbouwing van 1879, behouden bleef. De kooruitbreiding uit 1879 werd gesloopt en vervangen door een breed dwarsschip en een koortravee. De koortravee met halfronde apsis en hoogaltaar kreeg aan weerszijden in het dwarsschip een absidiool voor de zijaltaren. Rechts van het koor, achter het dwarsschip, werd een sacristie aan de kerk gebouwd.

148 De rooms-katholieke kerk St. Petrus' Banden in Rijsenburg kwam in 1809-1810 tot stand naar ontwerp van Adrianus Tollus (foto RDMZ, 1997).

149 Het interieur van de St. Petrus' Banden gezien vanaf het altaar (foto RDMZ, 1999).

Op 9 mei 1952 werd de kerk opnieuw ingewijd. Thans vertoont zij zich als een kruiskerk onder elkaar snijdende mansardedaken.

Sedert de Reformatie hadden de *Zeister* katholieke gelovigen zich in Bunnik ter kerke begeven. Pas in de loop van de 19de eeuw ontstond de behoefte aan een eigen kerkelijke gemeente. Die werd ingesteld per Koninklijk Besluit van 19 augustus 1842. Het gevolg was de bouw van een eigen kerk. Aanvankelijk moest men zich behelpen met een noodkerk achter enkele huizen aan de 2de Dorpsstraat. Deze heeft van 1843-1846 dienst gedaan en werd aan de H. Jozef toegewijd. Inmiddels was er aan de Utrechtseweg een stuk grond gevonden voor een definitief kerkgebouw. Tussen de buitenplaatsen Veldheim en Nieuweroord kon men in mei 1843 een perceel grond van de buitenplaats Buitenzorg aankopen. Het huis Buitenzorg werd voorlopig als pastorie in gebruik genomen. Architect Th. Molkenboer maakte vervolgens het ontwerp voor een kerk die in 1846 tot stand kwam. Achter de kerk kwam in 1853 een kerkhof. Al betrekkelijk snel werd deze kerk te klein voor het groeiend aantal parochianen. In 1888 werden het koor en de sacristie vergroot, maar uiteindelijk besloot men tot nieuwbouw aan de Rozenstraat. In 1916 maakte Wolter te Riele Gzn. een ontwerp. Wegens de oorlogssituatie kon men pas in 1922 met de bouw beginnen. De kerk werd op 2 juli 1924 ingewijd. Het oude gebouw aan de Utrechtseweg kreeg een niet religieuze bestemming: aanvankelijk werd het verhuurd aan het blindeninstituut Bartimeus, later aan een garagebedrijf. Het kerkhof bleef in gebruik.

In de jaren vijftig kwam er in dit deel van Zeist een nieuwe parochie bij. Het voormalige kerkgebouw kwam weer in gebruik en werd gerenoveerd door de Zeister architecten G.A.M. van Bueren en W.P.V. Dijkman. Leo Brom verzorgde de inrichting. In 1951 werd de kerk opnieuw ingewijd. Tot 1975 heeft het gebouw nog gefunctioneerd. Toen is elders een modern kerkelijk centrum in gebruik genomen.

Na enige tijd te zijn verhuurd is de kerk aan de Utrechtseweg, mét de pastorie, in mei 1981 afgebroken. De begraafplaats wordt sedert 1976 niet meer gebruikt. Op de plaats van de kerk staat sedert 1999 een fors uit de kluiten gewassen bankgebouw (Ruijs, 1979, 17, 24-26, 35-37, 43).

150 De rooms-katholieke Jozefkerk en pastorie aan de Utrechtseweg 58-60 te Zeist in 1972 (foto coll. RDMZ).

151 Het interieur van de rooms-katholieke kerk aan de Utrechtseweg te Zeist tijdens de afbraak (foto RDMZ, 1981).

152 De H. Jozefkerk aan de Rozenstraat 20 te Zeist werd in 1922-1924 gebouwd. Het ontwerp van W. te Riele dateerde echter al van 1916. Een markant element is de toren. Die telt vier geledingen met haaks geplaatste steunberen op de hoeken en heeft een achtzijdige lantaarn met gemetselde spits, die door luchtboogjes geschoord wordt. Aan de rechterkant is een lagere traptoren, ook met bakstenen spits, aangebouwd. In de eerste geleding zit de spitsboogtoegang, die zelf nog eens in een spitse boog is gevat. De tweede geleding bevat boven de ingang twee naast elkaar liggende vensters waarboven een groter spitsboogvenster is geplaatst. In de derde geleding zijn iets verdiepte blinde spitsboogvelden met smalle lichtvensters geplaatst. De vierde geleding met achtzijdige torenbekroning bevat de galmgaten. Aan de balustrade zijn grote ronde wijzerplaten opgehangen (foto RDMZ, 1998).

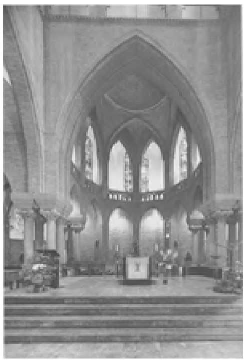

153 Het koor van de H. Jozefkerk met de forse granieten zuilen (foto RDMZ, 2000).

De H. Jozefkerk aan de Rozenstraat 20 is een driebeukige kruisbasiliek met transeptarmen die niet buiten het muurwerk van de kerk uitsteken, een driezijdig (drie zijden van een achthoek) gesloten koor met eveneens driezijdig (drie zijden van een zeshoek) gesloten zijkapellen. Op het achtzijdige dakvlak van het koor staat een lichtkoepel. Tussen middenschip en het pseudotransept zijn vierkante torentjes met vierzijdige stenen spitsen aangebracht. Aan de westkant staat een rijzige toren. Daarnaast is een lagere traptoren gebouwd. Aan beide zijden van de toren bevinden zich lage kapellen ter breedte van de zijbeuken: aan zuidzijde de Mariakapel, aan noordzijde de Doopkapel. Alle vensters, met uitzondering van die in de zijbeuken, zijn in topgevels opgenomen die met steekkappen op de daken, respectievelijk het torenlichaam aanlopen. De vensters van de ‘transeptarmen’ zijn eveneens in topgevels gevat. De daken zijn met leien in maasdekking gedekt. Aan de zuidoostkant van de kerk is een sacristie en aan de noordoostkant een pastorie aangebouwd.

Zoals bij zoveel van Te Riele's kerken geeft het exterieur, uitgevoerd in een enigszins uitgeklede neogotische stijl, met de verschillende bouwmassa's, daken, westtoren, torentjes en venstervormen niet direct prijs hoe het inwendige eruit ziet. Het torenportaal is op de begane grond met een plat koepelgewelf overkluisd.

154 Het interieur van de H. Jozefkerk naar de ingang (foto RDMZ, 2000).

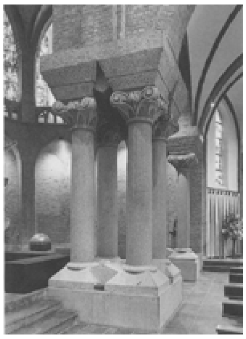

155 De granieten zuilen in het koor (foto RDMZ, 2000).

De verdieping bevat de zangerstribune met orgel. Dit deel is met een kruisribgewelf overwelfd en opent naar de kerkruimte met een hoekige spitse boog. De Doop- en Mariakapel hebben geschilderde decoraties op de ribben en de gewelfvelden.

Het schip is met netgewelven tussen brede gordelbogen overwelfd en ontvangt zijn licht per travee uit een venster met vorktracering. De dubbelschalige lichtbeukwanden met driedelige bogen op vrijstaande zuiltjes is een kenmerk van Te Riele's werk. Hij paste dit motief veelvuldig toe in zijn kerken (O.L. Vrouw in Hilversum, St. Willibrorduskerk in Boven-Leeuwen). Het middenschip opent met brede spitsbogen op gemetselde pijlers naar de zijbeuken, die van kruisgewelven, ook weer met brede gordelbogen, zijn voorzien. Per travee worden de zijbeuken verlicht door drie bijeengeplaatste vensters. Alle gewelfvelden zijn gepleisterd. De ribben zijn in schoon metselwerk uitgevoerd. Op de kruispunten zijn geometrische decoraties geschilderd.

Het transept is in het middendeel met een W-vormig gewelf overkluisd en is veel hoger dan het schip. Het twee traveeën diepe koor is van een koepelgewelf met lantaarn voorzien. De eerste koortravee loopt parallel met de schipmuren en rust aan de westkant op vier granieten zuilen met dubbel kapiteel op fors basement. Bij de aanzet tot de kooromgang maakte Te Riele twee granieten zuilen. In het koor paste hij een ingewikkelde ruimtevorm toe, door binnen de driezijdige koorsluiting een vierzijdige ‘omgang’ te realiseren. Dit systeem wordt op de lichtbeukgalerij erboven herhaald. De galerij heeft een gemetselde balustrade van gekoppelde spitsbogen.

In *De Bilt* waren de katholieken tot 1894 verbonden aan de Utrechtse parochie Onze Lieve Vrouw Ten Hemelopneming aan de Biltstraat. In dat jaar werden zij een zelfstandige parochie. In 1893 was al de eerste steen gelegd voor de Michaëlkerk en pastorie aan de Kerklaan in De Bilt. Het was een ontwerp in neogotische stijl van A. Tepe. De kerk bood met drie traveeën en een dubbel transept toch slechts plaats aan 200 personen en was al in 1938 te klein, ondanks een balcon dat

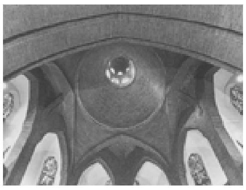

156 De lichtkoepel in het koor van de H. Jozefkerk in Zeist (foto RDMZ, 2000).

achter in de kerk gemaakt was. Nieuwbouwplannen werden tot na de oorlog opgeschort. Op de dag van de aanbesteding in november 1939 bleek dat de stad Utrecht haar verdedigingsgordel rond de stad had uitgebreid, waardoor de nieuw

te bouwen kerk daar binnen zou vallen. De bouw werd uitgesteld. Na de oorlog werden de plannen in vereenvoudigde vorm weer opgevat. Naar ontwerp van de architecten B.J. en H.M. Koldeweij verrees in 1954 een kerkgebouw in Delftse School-vormen, waarvoor de kerk van Tepe het veld moest ruimen. Tepe's pastorie, gebouwd in een sobere neogotische stijl, handhaafde men. Deze is met een tussenlid aan de kerk verbonden. Volgens de traditie van de Delftse School is de kerk van baksteen opgetrokken (rode aan de buitenkant en gele binnen) en is er, zowel in- als uitwendig, sprake van een sobere vormgeving. Het hoge rechthoekige gebouw heeft drie beuken die alle vrijwel even hoog zijn. Aan de achterzijde is een ronde absis. De zijgevels zijn met slanke verticale vensterstroken geleed. Opmerkelijk zijn de drie hoge, onversierde bogen aan de voorkant die toegang

157 De H. Michaëlkerk aan de Kerklaan in De Bilt. De kerk dateert van 1954 en is een ontwerp van B.J. en H.M. Koldeweij. De pastorie aan de rechterkant werd in 1893 gebouwd door A. Tepe (foto RDMZ, 1999).

158 Aan de Gregoriuslaan 8 in Bilthoven staat de kerk die is gewijd aan de Onze Lieve Vrouw van Altijd Durende Bijstand. Het gebouw is een ontwerp van H. Kroes uit 1925 en valt op door de parabolische lijnen en brede goten (foto RDMZ, 2000).

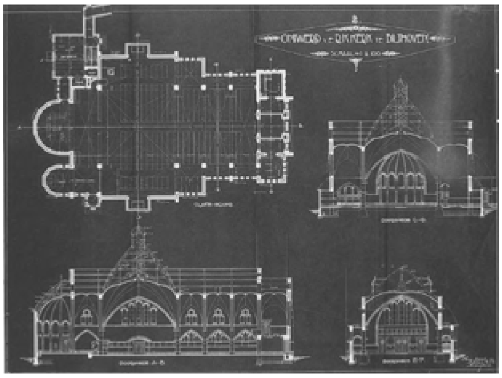

159 Ontwerp van de plattegrond en doorsneden van de R.K. kerk te Bilthoven. De plattegrond is driebeukig ingedeeld, waarbij het schip opvallend veel breder is dan de zijbeuken. De paraboolvormen van het exterieur vindt men ook binnen weer terug (GAB, BWT BV 68/25).

bieden tot het ingangsportaal voor de kerk. Aan de linkerzijde zijn een kleine doopkapel en de open klokkentoren gebouwd. De zeer brede middenbeuk is met een flauw hellend dak overspannen. Over de smalle zijbeuken zijn tongewelven geslagen. Zij openen met hoge onversierde bogen op het schip en worden met kleine zijaltaren afgesloten. In het priesterkoor staan hoofdaltaar en sacramentsaltaar op een verhoging.

Het altaar, de zijaltaren en de tabernakel zijn een ontwerp van Leo Brom. In de geveltop aan de voorkant van de kerk is de aartsengel Michaël, schutspatroon van de kerk, weergegeven, een werk van de beeldhouwer Johan Goldenbelt. De Fransiscaner beeldhouwer Ronald Rats ontwierp het reliëf in gegoten beton met een voorstelling van de doop van Christus in de Jordaan dat aan de buitenzijde van de doopkapel is geplaatst (Broekhoven, 1995, 162-163; Koldeweij, 1956, 337-340).

Voor de *Bilthovense* katholieken werd in 1925 aan de Gregoriuslaan 8 een bakstenen kruiskerk gebouwd met negenzijdig gesloten koor en een asymmetrisch geplaatste klokkentoren met een gebogen tentdak. Op de hoge viering staat een achtzijdige lantaarn met koperen dak. De kerk is gewijd aan Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand. Het ontwerp van architectenbureau H. Kroes & Zn. uit Amersfoort valt op door parabolische lijnen aan de daken en raampartijen, een ontlening aan de Amsterdamse School-stijl die in die tijd in zwang was. Door de bollende lijnen en het hoogopgaande muurwerk straalt het gebouw een massiviteit uit, die wordt verzacht door de verschillende lage aanbouwen.

Het kerkgebouw is opgetrokken van donkere baksteen, de daken zijn met leien belegd. Onder de dakranden zijn in baksteen tandlijstversieringen aangebracht.

Opvallend zijn de zeer brede, geprofileerde goten, noodzakelijk om het water van de grote dakvlakken goed af te voeren. De gevels zijn gesierd met klimmende boogvensterreeksen. De toegang tot de kerk is via een voorhal.

Diverse kunstenaars hebben meegewerkt aan de aankleding. Te noemen vallen L. Simon (kruiswegstaties), M. Wiegman (geschilderde engelen in het koor), A. Winter (terracotta apostelbeelden), J. Nicolaas en O. Mengelberg (glas-in-lood vensters) en Otto van Rees (muurschilderingen in de doopkapel).

Sedert de bouw is de kerk maar weinig veranderd. In 1969 werd een glazen tochtportaal toegevoegd en is het plafond van de voorhal verlaagd.

De markante gebogen vormen herhaalde de architect een jaar later in de pastorie aan de rechterkant van de kerk.

Achter de kerk ligt in een golvend en bosachtig landschapje het kerkhof.

De katholieke inwoners van *Maarn* waren voor hun kerkgang aangewezen op de parochies van Cothen (de inwoners ten zuiden van de spoorlijn) en Hamersveld

160 Uit 1926 dateert de H. Theresia van Lisieux aan de Amersfoortseweg 48 te Maarn. H. Kroes was de architect (foto RDMZ, 2000).

(de inwoners ten noorden van de spoorlijn). Pas in 1926 kreeg Maarn een eigen parochie en daarmee een kerkgebouw aan de Amersfoortseweg 48, gewijd aan de H. Theresia van Lisieux. Bij de kerk hoorde een patronaatsgebouw en kosterswoning. Ook hiervan was H. Kroes de architect. De kerk is eenvoudig van vormgeving. De paraboolvormen uit Bilthoven zijn hier teruggebracht tot de beëindiging van de dakruiter. Het is een van baksteen opgetrokken zaalkerk, voorzien van een dakruiter met klok en uurwerk op de geveltop aan de voorzijde. Het ingangsportaal en de vensters hebben een spitsboogvorm. Ook hier paste Kroes weer de brede dakgoten toe die bij de Bilthovense kerk te zien zijn.

In het inwendige van de kerk kwamen muurschilderingen van de hand van Willem Wiegmans uit Rijsenburg. Zij verbeelden een triomfboog met kruis, met aan de ene zijde de vier evangelisten en aan de andere zijde vier profeten. In de boog waren negen engelenkoren weergegeven en tussen de ramen de symbolische voorstellingen van de deugden. In 1965 werden de schilderingen ondergewit, maar zij zijn recentelijk weer aan het licht gebracht (Briedé, 1993, 77-78).

In 1927 werd een begraafplaats aangelegd.

Tot de Maarnse parochie hoorden tevens de katholieken uit Doorn en Austerlitz. In 1962 kreeg het dorp Austerlitz een eigen kapel, ontworpen door D. Egberts en gewijd aan de O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand.

Voor het groeiend aantal katholieken in *Doorn* werd het op den duur bezwaarlijk voor een mis naar de St. Theresiaparochie in Maarn te gaan. Tussen 1950 en 1951 werd aan de Dorpsstraat 15 naar ontwerp van J. Starmans de St. Martinuskerk met pastorie gebouwd. Kerk en pastorie werden uitgevoerd in de Delftse Schoolstijl. Het van baksteen opgetrokken kerkgebouw ligt op enige afstand van de weg aan een voorplein en is toegankelijk via een nartex. De kerkruimte is eenbeukig en wordt met een halfrond gesloten absis beëindigd. Aan de rechterkant van de kerk staat een vrijstaande klokkentoren met een zadeldak. Een achthoekige doopkapel is aan de linkerkant aangebouwd. Door de situering, de opbouw en de samenstellende onderdelen doet het concept vroeg-Christelijk aan (Laman, 1995, 90-92).

Tot 1937 gingen de katholieken van *Rhenen* naar Wageningen om de mis bij de wonen. In dat jaar besloot de katholieke directeur van de zeepfabriek Rhenus een ruimte ter beschikking te stellen voor kerkdiensten. Boven de kantoren van Rhenus kwam in augustus 1937 een groot vertrek vrij dat als kerk werd ingericht en ingezegend. Al snel ontstond de behoefte aan een 'echt' kerkgebouw. Een stuk grond werd aangekocht, maar het uitbreken van de oorlog doorkruiste de plannen. Toen na het bombardement van mei 1940 het puin in de stad geruimd werd,

realiseerde men zich dat aan de Gasthuisstraat nog de resten van de oude Gasthuiskapel stonden. Er werden in 1942 plannen ontwikkeld om het nog

161 Aan de Dorpsstraat 15 in Doorn staat de St. Martinuskerk. Het is een ontwerp van J. Starmans uit 1950 (foto RDMZ, 1999).

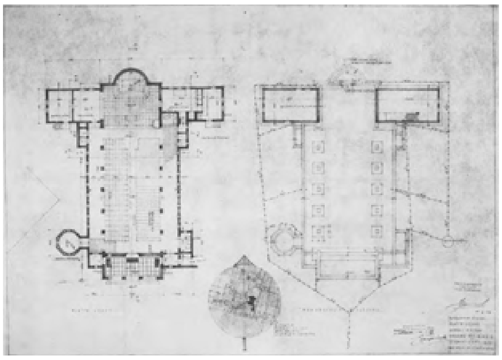

162 Plattegrond en situering van de Martinuskerk zoals Starmans die in 1950 ontwierp (GAD, 1950).

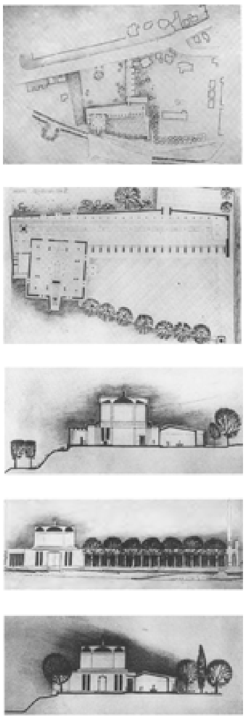

163 Ontwerp voor een Gedachteniskerk door J.H.M. Kirch (Katholiek Bouwblad XXII (1955), 353-355).

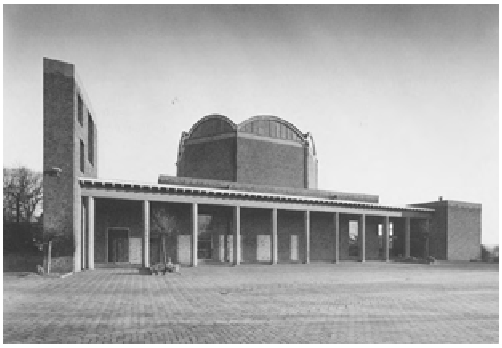

164 De Gedachteniskerk te Rhenen (foto RDMZ, 1998).

bestaande oude werk in een nieuw te bouwen rooms-katholieke kerk op te nemen. Wegens de kosten - in 1943 was een deel van de kapel ingestort - moest men daar echter van af zien. Onderhandelingen over de vestiging van de Nederlandse Protestantenbond in het gebouwtje en restauratie door het Rijk liepen op niets uit. Het betekende het definitieve einde van de Gasthuiskapel. Deze werd afgebroken. De plannen voor een nieuw kerkgebouw waren daarmee niet van de baan. Op initiatief van de voorzitter van de EHBO, A.M. Bergers uit Rotterdam, werd met pasen 1954 een ‘steentjesactie’ gestart om de gelden bijeen te brengen voor een gedachteniskerk die tevens parochiekerk zou worden. Uit heel rooms-katholiek Nederland kwam het geld binnen. De Stichting ‘Bouwfonds Gedachteniskerk aan de Grebbe’ schreef vervolgens in maart 1955 een openbare prijsvraag uit voor rooms-katholieke architecten van Nederlandse nationaliteit. Hun opdracht was een gebouw te ontwerpen voor een katholieke nationale gedachteniskerk aan de Grebbe met ongeveer 1000 zitplaatsen. De kerk zou daarnaast dienst doen als parochiekerk voor de St. Cuneraparochie met 450 zitplaatsen. Uit 42 inzendingen werd het ontwerp van J.H.M. Kirch uit Leiden gekozen dat als motto droeg ‘Quia vivemus cum Christo’.

De jury prees in haar rapport met name de zeer goede ligging aan het dal van de Rijn en de overdekte galerij die de voorruimte is van de plaats voor de herdenkingsbijeenkomsten. De uiterste punt in het oosten had Kirch met een obelisk gemarkeerd. De jury was vooral zeer onder de indruk van de plattegronden. De architectuur, enigszins renaissancistisch aldus het rapport, viel in minder goede aarde, zij het dat het geen afbreuk deed aan de uitstekende kwaliteit van het ontwerp. De prijswinnaar had blijk gegeven van oprechte eerbied voor de onvergankelijke waarden van de architectuur en aandacht gehad voor de problematiek van deze tijd. Het enige echte minpunt was uiteindelijk dat het project niet was te verwezenlijken voor de gestelde bouwsom. De wijdse opzet moest versoberd worden, hetgeen tenslotte leidde tot een meer compacte geleding van de bouwdelen. De bouwvergunning werd verleend op 17 september 1957. Het werk werd uiteindelijk tot stand gebracht door J.H.M. Kirch in samenwerking met de architecten J.A. van der Laan, J.B. Hermans en Th.M. van der Eerden. De eerste steen voor het gebouw aan de Cuneralaan werd op 10 mei 1958 gelegd door aartsbisschop B.J. Alfrink. Deze wijdde de kerk ook in op 4 oktober 1959.

Het gebouw bestaat uit een vierkante kerkruimte van 22 × 22 meter, waarboven een achthoekige met betonschaalgewelven overspannen koepel is uitgebouwd. Dit vierkant wordt omringd door een krans van nevenruimten. Aan de westkant bevindt zich een open zijgalerij waar een draagbaar altaar opgesteld kan worden tijdens bijeenkomsten in de open lucht. Over de volle lengte aan de zuidkant ligt de voorgalerij die uitzicht biedt over de uiterwaarden en de rivier de Neder Rijn. Hier is in een nis een necrologium ondergebracht. Vanuit de voorgalerij betreedt men de kerk. De noordzijde van het gebouw wordt omsloten door bijruimten als een sacristie en bijsacristie, een ruimte voor misdienaars en een nevenportaal (Katholiek Bouwblad XXII, aug. 1955, 353-355).

Seminaries

In 1854 kwam de buitenplaats Sparrendaal in *Driebergen* te koop. Mgr. Zwijsen, sinds 1853 aartsbisschop van Utrecht, zocht al langer een locatie om een grootseminarie te vestigen en Sparrendaal leek daartoe een uitgelezen locatie. De voorgenomen verbouwing van het huis ging niet door, aangezien de collectes ten behoeve van een seminarie zoveel hadden opgebracht, dat een heel nieuw gebouw kon worden gerealiseerd. Sparrendaal werd de aartsbisschoppelijke residentie. De eerste plannen voor het complex werden in het voorjaar van 1855 gemaakt door de uit Driebergen afkomstige architect H.J. van den Brink. Door onenigheid bij de opdrachtgevers over de kwaliteit daarvan, kwam het definitieve bestek pas in februari 1856 gereed. De aanbesteding volgde een maand later. Het seminarie kwam op 21 juli 1857 gereed en werd op 8 oktober plechtig ingewijd. Er ontbrak echter nog een kapel. Na enig geharrewar over het ontwerp en de architect is het toch H.J. van den Brink geworden die achter het seminariegebouw de kapel mocht realiseren. Deze is op 2 oktober 1859 ingewijd. Sedert de bouw is het complex een aantal malen gewijzigd. In 1968 kwam het leeg te staan. Een nieuwe bestemming kon niet worden gevonden. Door de leegstand en het oneigenlijke gebruik als onder andere oefenruimte voor de brandweer en de mariniers, was het in de jaren

165 De voorgevel van het seminarie te Driebergen in 1974. Het seminariecomplex was een ontwerp van H.J. van den Brink uit 1855 in neogotische stijl (foto coll. RDMZ).

166 Een van de gebeeldhouwde en gepolychromeerde kapitelen in de seminariekapel (foto coll. RDMZ).

167 Het interieur van de kapel in het Driebergse seminarie na een aantal jaren van leegstand (foto coll. RDMZ, 1974).

168 Het Schaepman-monument naar ontwerp van P.J.H. Cuypers (1908) op het voormalige seminarieterrein in Driebergen (foto RDMZ, 1993).

169 Het Philosoficum uit 1951 bij het huis Dijnselburg aan de Amersfoortseweg 10 te Zeist (foto RDMZ, 1999).

tachtig ernstig in verval geraakt en reddeloos. In 1984 werd het seminarie gesloopt. Ter plaatse staat nu een pompeus flatcomplex en woningen waarvoor het park geofferd is.

Vlak aan de weg staat op het seminarieterrein het Schaepman-monument, een gedenkteken naar ontwerp van P.J.H. Cuypers, dat in 1908 is onthuld. De katholieke theoloog, dichter en staatsman H.J.A.M. Schaepman (1844-1903) had als student het seminarie bezocht en was later als professor aan dit opleidingsinstituut verbonden geweest, vandaar de keuze van de plaats voor het monument. Het gedenkteken is zeszijdig van opbouw en is samengesteld uit een voetstuk, een opbouw van spitsboogvelden tussen pinakels bekroond door een wimberg en kruisbloem en een beeld van St. Joris en de draak op de top. Het rijke beeldhouwwerk aan het gedenkteken verwijst naar periodes uit het leven van de staatsman (Gaasbeek, 1996, 210-211).

In 1951 werd aan de linkerzijgevel van het huis Dijnselburg (Amersfoortseweg 10, *Zeist*) het Philosophicum gebouwd naar ontwerp van A. Vosman en J. Starmans. Dit gebouw was een afdeling van het grootseminarie te Driebergen en omvatte een kapel en een gebouw voor de huisvesting van studenten. De kapel kreeg de vorm van een vroeg christelijke basiliek met een halfronde absis en met een atrium en werd opgetrokken in een fraaie, ongedecoreerde baksteenarchitectuur (Blijdenstein, 5, 43-44).

In 1968 werd de kapel van het vroegere grootseminarie Dijnselburg voor kerkdiensten ten behoeve van de omliggende wijken opengesteld. In 1972 werd de kapel officieel een parochie onder de naam Johannes de Doper.

De Evangelische Broedergemeente

Op 12 mei 1746 werd op het Slot te Zeist de Zeister Broedergemeente gesticht. De Broedergemeente, ook wel herrnhutters genoemd, had op dat moment al een bewogen geschiedenis achter de rug. Deze reformatorische beweging was in de 15de eeuw ontstaan in Bohemen en Moravië in navolging van de ideeën van Jan Hus (ca. 1369-1415). De gemeenschap die zich Unitas Fratrum (Broederuniteit) noemde werd in de 16de eeuw door de centrale overheid verboden en vervolgd. Een van de belangrijkste gezagsdragers van deze kerk, bisschop Jan Amos Comenius, werd uit zijn land verdreven, maar vond in Amsterdam een toevluchtsoord. Na zijn overlijden in 1670 werd hij te Naarden begraven. De vervolgingen duurden

voort. In 1722 vestigde een aantal vluchtelingen zich op het Saksische landgoed van graaf Nicolaus Ludwig von Zinzendorf, vlak over de grens van Bohemen. De nieuwe nederzetting kreeg de naam Herrnhut. Men hield zich voornamelijk met zending buiten Europa bezig. De keurvorst van Saksen was echter niet gesteld op de aanwezigheid van de snel groeiende Broedergemeente.

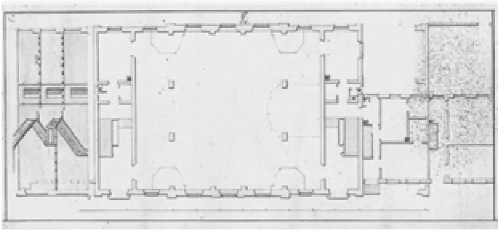

170 Ontwerp voor de plattegrond van de kerkzaal en aangrenzende huizen van de Zeister Evangelische Broedergemeente uit omstreeks 1765 (HUA 46, archief EBG, inv. nr. 118).

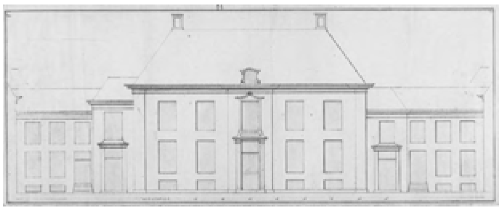

171 Ontwerp voor de opstand van kerkzaal en aangrenzende huizen uit omstreeks 1765 (HUA 46, archief EBG, inv. nr. 120).

Zij moest elders worden ondergebracht. De graaf von Zinzendorf werd in 1736 uit Saksen verbannen. Dankzij Zinzendorfs goede Nederlandse contacten kon daar al snel de eerste gemeenschap gesticht worden. Met behulp van de Amsterdammer Jacob Schellinger werd in 1737 een stuk grond aan de Hollandsche IJssel aangekocht. Hier verrees een jaar later bij IJsselstein de nederzetting 's-Heerendijk. De groeiende gemeente had echter behoefte aan meer ruimte en een eigen begraafplaats. Bij IJsselstein was dat niet mogelijk. In 1744 besloot de synode van de Broedergemeente de gemeente 's-Heerendijk over te plaatsen. Net in die tijd kwam het Slot te Zeist te koop. Cornelis Schellinger, de broer van de eigenaar van 's-Heerendijk, kocht in 1745 het Slot, waarna het grootste gedeelte van de gemeente uit 's-Heerendijk zich in Zeist vestigde. Aanvankelijk beschikte de gemeente niet over een eigen kerkgebouw. Tot 1768 werden de kerkdiensten gehouden in de rechtervleugel van het Slot, de voormalige oranjerie. Daartoe maakte men twee verschillende toegangen, een voor de broeders en een voor de zusters. Na 1768 was de kerkzaal aan het Zusterplein gereed en de rechtervleugel van het Slot kreeg de oude functie van oranjerie weer terug.

De aanleg van een eigen begraafplaats bij een grote vijver op het slotterrein vond plaats na 1748, aanvankelijk zonder officiële toestemming van de Staten van Utrecht, maar oogluikend toegestaan.

De bouw van een kerkzaal was in eerste instantie gepland op de plaats van de godsakker, de begraafplaats. De vijver zou daartoe gedempt moeten worden en ter plaatse zou dan, zo was het plan van Zinzendorf, een ronde kapel moeten komen. Dit idee werd niet enthousiast ontvangen, ook al omdat het sterk afweek van wat tot dan toe gebruikelijk was bij de herrnhutters. Zinzendorf overleed in 1760, de plannen werden opgeschort, mede door de zorgelijke financiële situatie. Het benodigde geld werd met moeite bijeengegaard en op 9 oktober 1766 werd een begin gemaakt met het bouwen van de kerkzaal aan het Zusterplein. De architect was Moritz Christian van Schweinitz (1739-1822) uit Silezië. Hij ontwierp een zaal van twee verdiepingen hoog met galerijen, naar voorbeeld van reeds bestaande gemeentezalen van de Broedergemeente. Een dakruiter was uit de bouwplannen geschrapt: men was van mening dat dat was voorbehouden aan gebouwen van de Nederduits Hervormde kerk. Toen de kerkelijke emancipatie in 1853 een feit was,

verviel dit voorbehoud. In 1854 kreeg de kerkzaal zijn torentje met twee klokken, uurwerk en wijzerplaat.

De buitengevels voegen zich harmonisch tussen de reeds bestaande bebouwing

172 ‘Afbeelding van de Broeder Kerk te Zeyst’. Hendrik Spilman vervaardigde in 1769, drie jaar na de voltooiing, de tekening van de kerkzaal en belendingen aan het Zusterplein te Zeist (gewassen pentekening 283 × 460 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-D A/T 610).

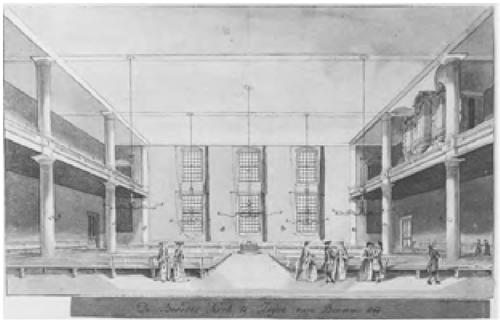

173 In hetzelfde jaar 1769 tekende Spilman de ‘Broeder Kerk’ van binnen. Het interieur is sedert de bouw niet veel veranderd (gewassen pentekening 285 × 444 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-D A/T 609).

aan het plein. Op de daknok staan schoorstenen, ook weer in harmonie met de woningen aan weerskanten. In de beide terugliggende zijvleugels bieden deuren via een gang toegang tot de kerkzaal en trappenhuizen naar de galerijen en de woningen. De laatste bestaan uit een kleine voor- en een grote achterkamer en waren onder andere bestemd voor zendingsfamilies met verlof. De middendeur die op de kerkzaal zelf opent, is omwille van de symmetrie in de gevel aangebracht: zij wordt niet gebruikt. Op 20 oktober 1768 kon de zaal worden ingewijd. Tegelijk werd een orgel aangebracht, gebouwd door Christian Ernst Friederici uit Gera in Saksen. Het werd op de galerij aan de Broederkant geplaatst, daar waar het huidige orgel nog steeds staat. Het front bezat drie torens en was met Rococo-lofwerk versierd. Tot 1883 heeft het orgel in de kerkzaal gestaan. In dat jaar is het verkocht. Bij de firma Witte te Utrecht bestelde de gemeente een nieuw instrument. Dat is nog steeds in gebruik.

174 De kerk van de Evangelische Broedergemeente te Zeist (foto RDMZ, 2000).

Het interieur van de kerkzaal is zeer eenvoudig. Aan weerskanten zijn over de volle hoogte galerijen ingebouwd, ondersteund door Toscaanse zuilen. In de breedte van de zaal staan eenvoudige houten banken, waar vroeger aan de ene zijde de zusters en aan de andere zijde de broeders zaten. De liturgustafel is in het midden van de lange zijde opgesteld op een verhoging van een trede. Door de hoge vensters is de ruimte opmerkelijk licht. Een goede indruk van deze zaal geeft een tekening uit 1769, een jaar na het gereed komen ervan, door H. Spilman. Hierop zijn ook de ijzeren kaarsenkronen zichtbaar die meegenomen waren uit de Slotzaal. In 1785 werd achter de liturgustafel een houten lambrizering tegen de tocht aangebracht. In 1909 is die iets verhoogd. De andere wanden kregen de lambrizering pas in 1846. Het karakteristiek witte interieur is niet oorspronkelijk. Omstreeks 1850 is dit door een van de broeders zo gerealiseerd. (De Groot, 1996, 13, 32-37, 44, 47, 52-53; Meerdink, 1968, 30-40, 42-56).

Andere denominaties

In 1834 vond de beweging van de Afscheiding uit de Nederlands Hervormde Kerk plaats. De afgescheidenen, die zich na 1869 bijeen voegden tot de Christelijke Gereformeerde Kerk, moesten zich aanvankelijk voor hun diensten behelpen met noodruimten in particuliere woonhuizen of zelfs schuren. De eerste jaren kwamen afgescheidenen van De Bilt en Zeist bijvoorbeeld samen in de boerderij de Blaauwe Schorteldoek op de grens van de twee gemeentes aan de Utrechtseweg. In 1842 kregen de Zeister afgescheidenen de beschikking over een eigen kerkgebouw aan de Voorheuvel. De enkele afgescheidenen of seperatisten uit De Bilt gingen ook daar ter kerke.

Na de Doleantie van 1886 werden de Nederduitse Gereformeerde Kerken gevormd. In 1892 verenigden de Nederduitse Gereformeerde Kerken en de Christelijke Gereformeerde Kerken zich tot de Gereformeerde Kerk van Nederland. Een kleine groep afgescheidenen bleef echter achter onder de oude naam Christelijke Gereformeerde Kerken, die ook wel Gereformeerde Gemeenten werd genoemd (Steensma, 1986, 8, 12).

De Christelijke Gereformeerde kerken

De Christelijk Afgescheiden Gemeente te *Zeist* werd in 1842 bij Koninklijk Besluit officieel erkend. Men bouwde een kerkgebouw, de Heuvelkerk, achter de bebouwing aan de Voorheuvel. Het kerkgebouwtje kreeg als voorganger W. Schaap en stond

derhalve ook wel als het ‘Schapenkerkje’ bekend. In 1848 werd dit gebouw vergroot. Na 80 jaar werd het tijd voor een nieuw kerkgebouw. Bureau Van Velze-Oskam maakte het ontwerp voor het gebouw aan de Bergweg 32 dat op 25 oktober 1923 in gebruik genomen werd.

Ten gevolge van interne onenigheid was in 1873 een splitsing tot stand gekomen

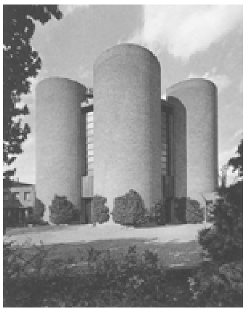

175 De Christelijk Gereformeerde kerk aan de Joubertlaan te Zeist werd tussen 1970 en 1972 naar ontwerp van architect T. van Hoogevest gebouwd (foto RDMZ, 1999).

bij de Zeister afgescheidenen. Een deel van de gemeente ging als Christelijk Gereformeerde kerk zelfstandig in het Heuvelkerkje door. Een ander deel ging door als Vrije Gereformeerde Vereniging en nam aan de Kerkweg 21 een kerkgebouw in gebruik. De Vereniging werd in 1874 officieel erkend. In 1883 volgde de instelling tot zelfstandige gemeente. De diensten vonden voortaan plaats in een gebouw aan de Torenlaan. Het was een eenvoudig gebouw van het bekende schuurtype, zoals de meeste van dit soort gebouwen. In 1907 smolt de Vrije Gereformeerde Vereniging van Zeist samen met de Ledeboerianen en de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis. Zij gingen verder onder de naam Gereformeerde Gemeenten. Hierdoor was het aantal lidmaten aanmerkelijk toegenomen. Het oude kerkgebouw voldeed niet meer. In 1912 besloot men een ruimer kerkgebouw neer te zetten naast de oude kerk aan de Torenlaan. Het ontwerp van J.M. Paap betrof ook weer een kerk van het schuurtype onder een zadeldak. De voorgevel werd versierd met een klimmend boogfries. Op 31 januari 1913 werd dit gebouw in gebruik genomen. Om een ruimteprobleem het hoofd te bieden werd in 1960 een galerij in de kerk aangebracht. Desondanks bleef de kerk te klein en in de jaren zestig begon men over een vernieuwingsplan van de bestaande kerk te denken. Het gemeentebestuur van Zeist maakte echter bezwaar tegen die uitbreiding. In overleg met de gemeente kwam een nieuw terrein ter beschikking op de hoek van de Joubertlaan en de Bergweg. Ter plaatse stond de christelijke huishoudschool en oudeliedenhuis. Dat gebouw werd gesloopt. Voor de nieuwbouw van de Rehobôthkerk maakte architect T. van Hoogevest uit Amersfoort een plan. Hij ging uit van de gedachte dat het Woord en dus de kansel centraal diende te staan. Daartoe ontwierp hij een cirkelvormige ruimte waarop zeven halfcirkelvormige nissen aansloten. Verticale glasstroken tussen de nissen zorgden voor de lichtinval. Met de bouw van de nieuwe kerk werd in oktober 1970 begonnen. In juni 1972 was het werk voltooid. De symboliek is de volgende: de zeven halfnissen stellen de zeven dagen van de week voor. Zes nissen zijn gelijk, één nis staat centraal met daarin de kansel en doopvont. De preekstoel heeft een driedeling: de verbeelding van de Drievuldigheid. In de hoog opgaande lijnen van het gebouw en de sterke verticaliteit, benadrukt door de glasstroken wordt de verhouding God-mens gesymboliseerd (Kerken in Zeist, 1997, 11-13; Treur, 1991, 303-319).

In 1879 nam de Gereformeerde Gemeente te *Doorn* haar eerste kerk aan de Kerklaan 16 in gebruik. Het was een hoogst eenvoudig zaalgebouw onder zadeldak dat aan de buitenkant voorzien werd van een pleisterlaag. In de zijgevels kreeg het rondboogvensters. Het kerkje werd een aantal malen vergroot tot het in 1909 werd vervangen door een nieuw gebouw aan de Kampweg 22. Op die plaats had sinds 1828 het kerkhof gelegen dat in 1904 was geruimd. Architect J.C. Wentink ontwierp

een kruiskerkje onder zadeldaken met een toren met slanke spits op een van de kruisarmen. Aan de achterzijde werden een kerkeraadskamer en een catechesatielokaal aangebouwd. In 1910 was de ingebruikname. Sedert de bouw

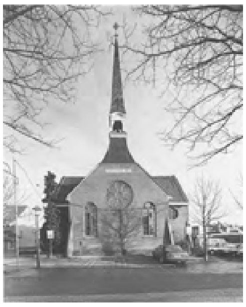

176 De gereformeerde kerk aan de Kampweg in Doorn werd in 1909 in gebruik genomen (foto RDMZ, 1999).

is een aantal zaken gewijzigd: het ingangsportaal aan de Kampweg is bij een verbouwing van 1964 afgebroken. Het liturgisch centrum is bij die gelegenheid verplaatst, waartoe gaanderijen zijn verwijderd. Het oude gebouw aan de Kerklaan heeft geen religieuze functie meer (Laman, 1995, 135-137).

In *Maarn* kreeg de Gereformeerde Gemeente in 1924 de beschikking over een evangelisatiegebouwtje aan de Meentsteeg (later Ted Visserweg). Na een uitbreiding in 1933 volgde in 1959 de bouw van een nieuw kerkgebouw. Het oude kerkje werd afgebroken.

De Gereformeerde kerken

De kerken die in de eerste jaren na de Doleantie werden neergezet waren zeer eenvoudig. Vrijwel alle waren het bouwwerken op een rechthoekig grondplan onder zadel- of schilddak, met een simpele gevelindeling.

In 1887 werd de Gereformeerde Gemeente *De Bilt* opgericht. Aanvankelijk hield men zijn bijeenkomsten in de schuur van een der gemeenteleden aan de Tuinstraat, later in een noodkerk. Pas in 1901 werd aan de Nieuwenweg (thans Nieuwstraat) een kerk gebouwd naar ontwerp van een der lidmaten, G. Veldhuis. Het bood het gebruikelijke beeld van een kleine zaalkerk onder mansardekap met spitsboogvensters in de voorgevel en getoogde vensters opzij. Dit gebouw heeft tot 1922 dienst gedaan. Wegens ruimtegebrek was men in dat jaar overgegaan tot

177 De kerk en pastorie van de gereformeerde kerk, later Immanuelkerk, aan de Soestdijkseweg Zuid 47 en 49 in De Bilt dagtekenen van 1922-1923 en zijn door P.J. Houtzagers ontworpen. Zowel het brede schip als de transeptarmen zijn met mansardedaken gedekt. De toren aan de oostkant verjongt zich enigszins (foto RDMZ, 2000).

178 Het interieur in 1927 van de Biltse Immanuelkerk aan de Soestdijkseweg Zuid. Opmerkelijk zijn de lange gebogen spantbenen die in het zicht gelaten zijn (HUA, TA 669-1).

de bouw van een nieuwe kerk met pastorie aan de Soestdijkseweg Zuid 49 en 47. In 1923 was het kerkgebouw gereed. Het oude gebouw aan de Nieuwstraat werd door de brandweer in gebruik genomen. Het ontwerp voor de nieuwe kerk en pastorie was geleverd door de Utrechtse architect P.J. Houtzagers. Hij ontwierp een kerk in kubistisch-expressionistische stijl op kruisvormige plattegrond met ondiepe transeptarmen, een koor en een hoge toren. Een gedenksteen die de stichting vermeldt is links van de ingang ingemetseld. Het gebouw is van donkere baksteen opgetrokken, hier en daar afgewisseld met gesinterde exemplaren. Het koor aan de westkant is rechtgesloten. Aan weerskanten van de toren aan de oostkant zijn twee lage bouwdelen aangebouwd met driezijdige, geknikte dakschilden. Tussen de transepten en het koor staan aan beide kanten twee lage achtzijdige torens. Op de viering is een dakruiter met ventilatie-openingen geplaatst. De schipmuren worden door eenmaal verspringende steunberen opgevangen. De vensters zijn smal en langgerekt. In het interieur valt de houten spantconstructie van de kap op. Lange, gebogen spantbenen en schoren naar de nok, bevestigd met bulldog-krampplaten. Het kleurenschema was als volgt: de stoelen en banken waren van groen gebeitst hout. De preekstoel was bekleed met geel en paarse stof, de kronen waren oranje. Preekstoel en de banken voor de

179 De gereformeerde kerk aan de Bergweg 92A te Zeist is een ontwerp van B.W. Plooy uit 1930 (foto RDMZ, 2000).

ouderlingen en de diakenen stonden op een verhoging. Het bankenplan in de kerkruimte liep naar boven toe iets op. De kerk kreeg na voltooiing de naam Soestdijksewegkerk. Pas in 1980 werd die gewijzigd in Immanuelkerk (Broekhoven, 1995, 192-195).

In *Zeist* groeide de Doleantiegemeente snel. Men begon in 1887 met de diensten in het kleine kerkgebouwtje aan de Kerkweg, waarin tot 1884 de Vrije Gereformeerde Vereniging gekerkt had. Drie jaar later werd aan de Slotlaan een nieuwe kerk met pastorie gebouwd, die was ontworpen door J. de Waal Malefijt uit Overveen. Op 18 januari 1891 kon het gebouw worden ingewijd. Als type voor een Doleantiekerk was het een uitzonderlijk gebouw, aangezien de gebruikelijke langwerpige zaalkerk halverwege onderbroken werd door een dominerend achthoekig gedeelte. Wegens het groeiend aantal lidmaten werd op 6 augustus 1921 aan de Bergweg in Zeist-Noord een houten hulpkerk in gebruik genomen, die de naam ‘Noorderkerk’ ontving. Het oude gebouw aan de Slotlaan kreeg ter onderscheiding hiervan in dat jaar de naam ‘Oosterkerk’.

De hulpkerk voldeed niet en in 1930 ontwierp architect B.W. Plooy aan de Bergweg 92A voor de oude Noorderkerk een nieuw gereformeerd kerkgebouw met kosterswoning en dienstvertrekken. Het gebouw op een kruisvormige plattegrond met topgevels aan de vier zijden kreeg een asymmetrisch geplaatste toren met helmdak aan de voorzijde. De elkaar snijdende zadeldaken zijn met geglazuurde pannen gedekt. In een van de armen aan de achterkant werden de woning en de dienstvertrekken ondergebracht. In het inwendige werd de kerkruimte met gebogen spanten overspannen. Zij bevatte ruim 700 zitplaatsen. Tegen

180 Uit 1935-1936 stamt de gereformeerde kerk aan de Woudenbergseweg 44 in Zeist (foto RDMZ, 1999).

181 De Driebergse gereformeerde kerk aan de Engweg 30 werd in 1888 gebouwd en is een ontwerp van E.G. Wentink (foto RDMZ, 2000).

de lange zijde kwam de kansel. De plattegrond is zo ingedeeld dat alle plaatsen naar de kansel zijn gericht met de minst mogelijke afstand. De Noorderkerk was met name bestemd voor de Gereformeerden uit Zeist-Noord. In 1955 veranderde men de naam in ‘Bergwegkerk’.

In 1934 werd de Oosterkerk aan de Slotlaan verkocht en gesloopt. Zij was te klein geworden. In 1935-1936 kwam aan de Woudenbergseweg 44 naar ontwerp van dezelfde architect Plooy een gereformeerde kerk tot stand die de oude naam Oosterkerk kreeg. Op 16 april 1936 is het gebouw in gebruik genomen. De architect maakte meer dan in de vorige kerk gebruik van Art-Déco-vormen in de decoratie. Het gebouw is van baksteen opgetrokken en staat op een wigvormige plattegrond, die gevormd wordt door twee schepen die in één punt samen komen. Ook hier hebben de daken geglazuuurde pannen. Op het kruispunt der daken is een dakruitertje met leibedekking aangebracht. Aan de kant van de Woudenbergseweg is tussen de beide schepen ruimte voor de ingang en de trappen naar de galerijen. De schepen hebben elk een hoge topgevel. De ingang aan de noordoostkant is met een lage topgevel gemarkeerd. Een rechthoekig bouwdeel aan de achterzijde bevat de kosterswoning en vergaderlokalen. Bij de ingebruikname bevatte de kerk bijna 1250 zitplaatsen!

Interessant is de wigvormige plattegrond. Op het snijpunt van de assen is de kansel gesitueerd. In dat opzicht doet de opzet wel denken aan de plattegrond van de Zeister hervormde kerk aan de Boulevard uit 1924, hoewel daar sprake is van drie beuken, die op een punt samenkomen. Het inwendige van de Oosterkerk is door die indeling wijds. In de beuken zijn galerijen aangebracht. Beide schepen worden met een mansarde-vormig gewelf overkluisd. De kapconstructie bestaat uit houten driescharnierspanten die ontspringen op hardstenen kraagstenen. De spanten zelf zijn omtimmerd. De kerkruimte wordt verlicht door hoge vensters waarin figuratieve glas-in-loodramen zijn aangebracht van het atelier voor kunstnijverheid A.C. Valstar uit De Bilt. Een groot deel van het oorspronkelijke bankenplan is nog

aanwezig ondanks het feit dat het interieur in 1994 is gemoderniseerd (Kerken in Zeist, 1997, 14-15, 19; Steensma, 1986, 55, 57, 86-87).

In 1887 had zich in *Driebergen* een grote groep gelovigen van de moederkerk afgescheiden. Aanvankelijk behielp men zich met een noodkerk op de deel en de hooizolder in de boerderij ‘Butchers Delight’ aan de Drieklinken 3, ook wel het ‘lokaal van Essen’ genoemd. Wegens het hoge aantal lidmaten kreeg men al zeer spoedig de behoefte aan een eigen kerkgebouw. E.G. Wentink uit Schalkwijk was verantwoordelijk voor het ontwerp van het kerkgebouw der dolerenden. In januari 1888 begon men met de bouw, op 1 juli was al de ingebruikname. De Immanuelkerk aan de Engweg 30 is van het gebruikelijke type: een bakstenen zaalkerk van zes traveeën diep, waarvan de zijgevels door steunberen worden geleed. Aan de voorzijde staat een half ingebouwde toren met lantaarn en achtzijdige spits. In de rondboogvensters is glas-in-lood aangebracht. Het kerkgebouw is in 1937 uitgebreid. De bijbehorende pastorie naast de kerk is waarschijnlijk ook een ontwerp van Wentink. Deze werd in chaletstijl opgetrokken. De eerste plek van samenkomst bestaat niet meer. De boerderij is afgebroken en door flats vervangen (Gaasbeek, 1996, 146-147).

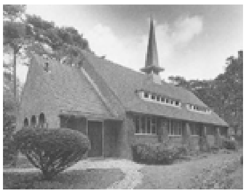

182 Aan de Hertenlaan 37 in Den Dolder staat de gereformeerde kerk uit 1929. Joh. Wentink en Jac. P. Wormser waren verantwoordelijk voor het ontwerp (foto RDMZ, 1999).

De Groninger architect Egbert Reitsma ontwierp in 1927 een gereformeerde kerk aan de Julianalaan 42 in *Bilthoven*. Het gebouw staat op een achtzijdige plattegrond en heeft een hoog tentvormig dak met steile dakvlakken. Het concept van centraalbouw appeleerde sterk aan de dienst van het Woord, maar was voor die tijd toch wat ouderwets. In 1928 werd het gebouw in gebruik genomen. Al elf jaar later vond een ingrijpende verbouwing plaats. Halverwege het dakvlak kwam een horizontale vensterreeks en de kerk is naar achteren uitgebreid (Broekhoven, 1995, 160-161).

De leden van de Gereformeerde Kerk in *Den Dolder* hadden vóór 1929 de beschikking over een ruimte in de zeepfabriek van Chr. Pleines. Wegens de situering boven het ketelhuis kreeg de ruimte al snel de naam ‘Ketelhuiskerk’. In 1929 kwam een eigen kerkgebouw gereed aan de Hertenlaan 37. Het was een ontwerp van Joh. Wentink en Jac. P. Wormser die in 1935 ook de bijbehorende pastorie bouwden. De architecten namen als uitgangspunt voor hun ontwerp weer het type van de schuurkerk onder zadeldak. De zijgevels zijn door schuin geplaatste steunberen geleed. Op de daknok staat een dakruitertje met ranke naaldspits. Het ingangsgebouwtje voor de kerkruimte is wat lager en valt op door de drie gekoppelde rondboogvensters. De architecten pasten de kerk aan aan de architectuur van de villa's in de omgeving, waarvan zij al een aantal hadden ontworpen. Opmerkelijk is de toepassing van metselwerk met diepliggende voegen en de horizontale vensterreeksen in het muurwerk van de zijgevels en in het dakvlak. De daken zijn met blauwe pannen belegd.

In 1927 bouwden de Oud gereformeerden in *Rhenen* een eenvoudige zaalkerk aan de Bantuinweg 27.

De Oud Gereformeerde gemeente in het dorp *Elst* heeft haar kerkgebouw aan de Houweg. De eerste steen van het zaalkerkje werd in 1916 gelegd. Een steen aan de gevel vermeldt dit feit. Het is een bouwwerkje van vier traveeën lang onder een met blauwe pannen gedekt zadeldak. De linkerzijgevel heeft een pleisterlaag.

Kerkhoven en begraafplaatsen

Tegen het eind van de 18de eeuw kwam op esthetische en hygiënische gronden steeds meer verzet tegen het begraven in de kerken. Pas in de Franse tijd werd het begraven in kerken en kapellen binnen de bebouwde kom verboden. Al in 1813 werd dit initiatief uit 1810 ongedaan gemaakt. In 1827 werd uiteindelijk toch bij Koninklijk Besluit vastgesteld dat ín de kerken niet meer begraven mocht worden. Bij een inwoneraantal van meer dan duizend was een gemeente per 1 januari 1829 zelfs verplicht een begraafplaats buiten de bebouwde kom aan te leggen. ‘Buiten’

begraven was op zich niets nieuws. Al eeuwen hadden begravingen buiten de kerk plaats gevonden. De middeleeuwse kerken waren altijd omringd of begrensd door een kerkhof. In alle gevallen is dat op de Heuvelrug verdwenen. De terreinen direct rond de kerken werden bij het toenemende inwoneraantal van de dorpen in de loop van de 19de eeuw al snel te klein. Het gevolg was de sluiting en ruiming van het oude kerkhof en de stichting van zogenoemde algemene begraafplaatsen, begraafplaatsen voor alle gezindten, voor armen en rijken, meestal net buiten de dorpskom. Desondanks werden er bij de nieuwgebouwde rooms-katholieke kerken in de 19de en 20ste eeuw in veel gevallen toch eigen begraafplaatsen aangelegd binnen de bebouwde kom.

De aanleg van de begraafplaatsen is in de meeste gevallen eerder functioneel dan artistiek van aard. Een vakverdeling met kruisende rechte lanen begeleid door een beplanting van coniferen en taxus komt het meeste voor. In een aantal gevallen is echter fraai gebruik gemaakt van de heuvelachtige terreinomstandigheden, waardoor de begraafplaats een landschappelijke allure verkreeg.

Op de begraafplaatsen zijn verschillende soorten graven te onderscheiden. Grafkelders en mausolea waren voor de aanzienlijken bestemd, meestal de eigenaars van een buitenplaats (Van Reede en Aldenburg Bentinck in Amerongen, Pauw van Wieldrecht in Leersum, Van Loon en Luden in Doorn, Van Rijckevorsel in Rijsenburg, Voombergh in Zeist, Van Ewijck, Steengracht van Oostkapelle en Van Boetzelaer in De Bilt). Dan zijn er graven met liggende of staande zerken, vaak

183 Gezicht op de kerk en het kerkhof in De Bilt in 1850 op een tekening van P.J. Lutgers. Tegen de westkant is de klokkentoren gebouwd. Aan de oostzijde is de consistorie. Op het kerkhof aan de noordkant van de kerk liggen vlakke zerken en grafkelders (HUA, TA 669-4).

met een ijzeren hekwerk omringd. De grafplaten en -zerken zijn meestal van natuursteen en kunnen fraai bewerkt zijn of een bijzondere vorm hebben als een obelisk, een afgeknotte zuil of een kruis. Opmerkelijk én zeldzaam is een grafteken voor het familiegraf Lelievelt op de Algemene Begraafplaats van Rhenen met een houten omlijsting en zinken binnenstuk. Wegens het kwetsbare materiaal zijn dit soort eenvoudige graftekens vrijwel overal verdwenen. Vermeldenswaard is het afzonderlijke gedeelte op dezelfde begraafplaats waar oorlogsslachtoffers uit de stad begraven zijn. Zij hebben alle hetzelfde zwart-wit email bordje met vermelding van de naam, geboorte- en sterfdatum.

Hervormde en algemene begraafplaatsen

Het oudst nog aanwezige kerkhof van na de Reformatie ligt bij de hervormde kerk in *De Bilt*. Het kerkhof ligt aan beide zijden van de kerk. Het werd in 1900 in principe gesloten. Alleen in uitzonderlijke gevallen, wanneer er sprake is van oude rechten, vindt hier nog een begraving plaats. Het kerkhof is niet geruimd, maar wel verkleind. Een aantal opstallen als een grafhuisje en een baarhuisje zijn in de jaren zestig van de 20ste eeuw gesloopt. Aan Dorpsstraatzijde staat een hek met hekpijlers en bollen. Er is nog sprake van een behoorlijk aantal grafkelders, tombes met hardstenen platen en zandgraven. De meeste graven dagtekenen van de 19de-eeuw. Vóór de 17de eeuw werden de overledenen van de Bilt en omstreken begraven op de kloosterterreinen in de nabijheid. Op het terrein waar de kapel van het middeleeuwse klooster Oostbroek heeft gestaan, zijn in 1847 en 1848 twee tufstenen doodskisten gevonden. Ook bij het Vrouwenklooster werden in de kapel begravingen gedaan.

De oudste algemene begraafplaats van de Heuvelrug ligt in *Amerongen*. Deze dateert van 1827 en is traditioneel van opzet. De graven liggen in rijen naast elkaar en het hoofdpad wordt door een coniferenbeplanting begeleid. Op de begraafplaats bevinden zich twee markante grafmonumenten van de eigenaars van het kasteel. Het grafmonument van de familie Van Reede-Ginkel - de Van Reedes bezaten vanouds een grafkelder in de kerk - is opgebouwd als een Romeins altaar en steekt door zijn omvang uit boven de omringende zerken. Het is een ontwerp van C. Kramm en werd in 1887 hersteld. Het mausoleum in de vorm van een Romeinse tempel van het geslacht Van Aldenburg Bentinck uit 1927 wordt door taxus geflankeerd, een boom die zeer geschikt geacht werd om een droefgeestige stemming uit te drukken. In 1925 is de begraafplaats nog uitgebreid. Nu wordt er niet meer begraven.

In 1828 werd het kerkhof bij de *Leersumse* kerk uitgebreid met een begraafplaats aan de Scherpenzeelseweg 12. In 1837 kocht de gemeente de begraafplaats aan, maar pas in 1903 kreeg het de bestemming van Algemene Begraafplaats en is

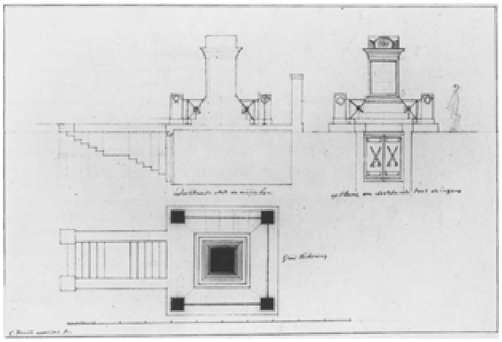

184 Ontwerp voor een grafmonument voor de familie Van Reede-Ginkel op de Amerongse Algemene Begraafplaats door C. Kramm omstreeks 1840 (HUA, TA vz 11 nr. 10 S. nr. 117).

direct daarna vergroot. De aanleg is eenvoudig met rechthoekige vakken, afgeperkt met buxusheggetjes. Het terrein is met een hek afgebakend dat dateert van de laatste vergroting van 1905. Ook de toegang met bakstenen pijlers, gietijzeren hekwerk en obelisken is van die tijd. Op de begraafplaats bevindt zich de grafkelder van de familie Pauw van Wieldrecht van Broekhuizen. Hun voorgangers, het geslacht van Nellesteyn, liggen begraven in de tombe van Nellesteyn, die deel uitmaakt van de parkaanleg bij Broekhuizen. Tegenover de tombe ligt, ook op de Donderberg, de nieuwe Leersumse begraafplaats uit 1931.

Uit 1829 dagtekent de eerste openbare begraafplaats aan de Herenstraat in *Rhenen* bij de Gedachteniskerk. Veel is er niet meer van over. In de jaren 1965 en 1970 is het grafterrein grotendeels geruimd en tot plantsoen omgevormd. Tussen de struiken liggen nog enkele grafzerken.

De Rhenense Algemene Begraafplaats ligt aan de Achterbergsestraatweg 65 en stamt uit 1896. In het traditioneel rechthoekig aangelegde terrein zijn twee ovalen opgenomen waaraan de grotere grafzerken en -kelders liggen. De voornaamste lanen zijn met rijen coniferen beplant. Op deze begraafplaats is een apart gedeelte voor de gevallenen uit de Tweede Wereldoorlog. De aula midden op het terrein is uit 1953.

Goed bewaard is de *Zeister* Eerste Algemene Begraafplaats aan de Bergweg 21-23. Het eerste deel werd in 1829-1830 aangelegd op formele wijze met elkaar recht snijdende paden en een vakverdeling. Een uitbreiding van 1890 is op bescheiden landschappelijke wijze verricht. Tuinarchitect Hendrik Copijn leverde hiervoor het ontwerp. Het complex is via een poortgebouw toegankelijk. Het bouwwerk waar ook een woning (nu buiten gebruik) en bergplaats in is ondergebracht, kwam in 1829 tot stand, maar is in 1884-1885 verhoogd door gemeentearchitect A. Nijland. De toegangspoort in eclectische stijl wordt geflankeerd door ‘steunberen’ die zijn versierd met de bekende doodssymbolen als omgekeerde, gekruiste fakkels als symbool van het uitdovende leven, een ouroboros, de slang die in zijn eigen staart bijt als symbool van de eeuwige cyclus van leven en dood en een vlinder als symbool van het leven na de dood. In de topgevel is een gevleugelde zandloper weergegeven als symbool van de verglijdende tijd. In de poortdoorgang zijn drie hardstenen collectebakken ingemetseld voor de hervormde diaconie, de algemene armen en de Gereformeerde diaconie. Op de begraafplaats bevinden zich staande en liggende zerken, al dan niet met een hekwerk omgeven. De grotere grafmonumenten hebben de vorm van een Romeins altaar, een gebroken zuil, sarcofaag of obelisk. Markant is het graf van de familie De Pesters dat is getooid met een gebroken zuil en gelegen is in de hoofdas van de begraafplaats. De begraafplaats is niet meer in gebruik.

De (tweede) Algemene Begraafplaats aan de Woudenbergseweg is in 1916 tot stand gekomen in het Zeister Bos. Bij de landschappelijk aangelegde begraafplaats heeft gemeentearchitect Joh. Meerdink gebruik gemaakt van een 18de-eeuwse laan, die als centrale as van de toegang tot de aula fungeert. Meerdink paste bij zijn ontwerp van de entree de stijl van de Hollandse 17de-eeuwse bouwkunst toe. De entree, met steile daken en kruiskozijnen met luiken, bestaat uit een doodgraverswoning aan de rechterkant en een wachtlokaal met koffiekamer aan de linkerkant, onderling door een ingangshek verbonden.

Ook in *Driebergen* werd vanouds in en buiten de kerk begraven. Van de oudste buitenbegraafplaats bij de kerk resteren nog enkele stenen. Zij liggen in een perkje naast het gebouw Nieuw Salem en dateren van 1832 en 1836. Het kerkhof bij de

kerk was in 1860 vol. Dit vormde aanleiding tot de aanleg van een nieuwe algemene begraafplaats aan de Traaij 104-106. Zoals bij de Algemene Begraafplaats van Zeist was ook hier behoefte aan een doodgraverswoning en een bergplaats bij de toegang tot de begraafplaats. Zij waren waarschijnlijk een ontwerp van H.J. van den Brink uit 1860. Rond 1900 zijn zij met een gemeenschappelijk dak verbonden, waardoor er een soort poortgebouw ontstond. In die tijd werd ook de begraafplaats rechts van de hoofdas vergroot met een cirkelvormige aanleg, gebogen paden en boomgroepen door H. Copijn. In de poort is een gietijzeren hek aangebracht met de bekende doodssymbolen van de gevleugelde zandloper, een ouroboros en twee gekruiste zeisen. Op de begraafplaats ligt een aantal grafkelders van vooraanstaande inwoners van Driebergen als Van Wassenaer, Cordes en Willink. In 1970 is deze begraafplaats gesloten.

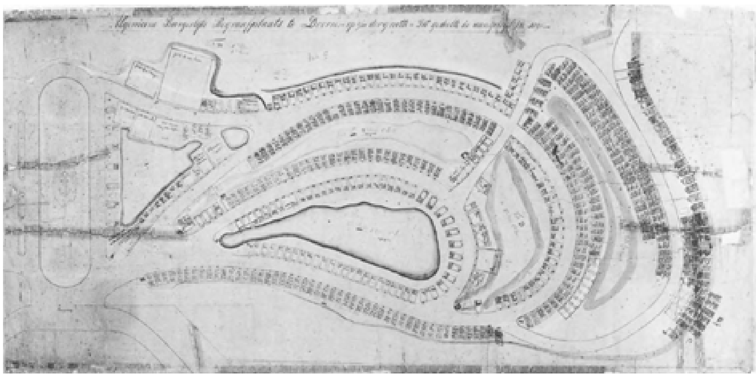

185 Tekening van de aanleg uit 1890 op de Doornse Algemene Begraafplaats (coll. GAD).

In 1934 werd de Nieuwe Algemene Begraafplaats aan de Traaij 301 in gebruik genomen. Hier is voor een aanleg in de vorm van een Latijns kruis gekozen met landschappelijke elementen terzijde. De aula is een ontwerp van H.E. van Amerongen en is, evenals het toegangshek en de dienstwoning, in de stijl van de Amsterdamse School opgetrokken.

De Algemene Begraafplaats van *Doorn* ligt in een bosrijke omgeving op een glooiend terrein aan de Amersfoortseweg en is een aanleg uit 1872-1873. Een ontwerper is niet bekend. Voor die tijd vonden de Doornse begravingen plaats bij de hervormde kerk en op de begraafplaats aan de Kampweg, die tussen 1828-1873 in gebruik is geweest en werd geruimd in 1904. Ter plaatse werd in 1909 de Gereformeerde kerk gebouwd. In 1890 en 1910 volgden uitbreidingen van de begraafplaats. De oudste aanleg heeft een landschappelijk karakter met slingerende paden waarlangs de grafkelders en de zerken zijn gesitueerd. Een van de voornaamste grafkelders is die van de familie Van Loon, eigenaars van de buitenplaats Hydepark. Ook de familie Luden van Moersbergen heeft haar graven op deze begraafplaats. Links van de hoofdas staat een baarhuisje in neogotische stijl. Het is een ontwerp van de Doornse timmerman Jan Koudijs, die onder andere het neogotische huis Doornhoek op zijn naam heeft staan en waarschijnlijk de duiventil bij huis Doorn. In een nis boven de toegangsdeur is een doodskop met gekruiste beenderen in reliëf aangebracht als symbool van de dood. Pilasters met een pinakelbekroning aan weerszijden van de deur en gebosseerd gestucte hoeklisenen met obelisk verlevendigen de ingezwenkte topgevel aan de voorzijde. Een opmerkelijk element bij dit baarhuisje is het zinken dak met dakruiter in de vorm van een pinakel.

Wegens ruimtegebrek bij de begraafplaats bij de oude Dorpskerk in De Bilt werd in 1900 de Algemene Begraafplaats aan de Eerste Brandenburgerweg in *Bilthoven* in gebruik genomen. Het noordelijke deel is het oudste. De begraafplaats is toegankelijk via een hek met natuurstenen pijlers waarop het jaartal van aanleg ‘anno 1900’ valt te lezen. Aan cirkelvormig gelegde paden die door een coniferenbeplanting worden begeleid liggen de graven, onder andere de grafkelders van de familie van Boetzelaer van Asperen van Dubbeldam en Van Marwijk Kooij. In 1927 werd de begraafplaats uitgebreid met een recht padenpatroon en kwam een achthoekige aula met koepeldak tot stand naar ontwerp van gemeentearchitect P.J. Vermaak. De aula is in 1962 uitgebreid en in 1975 verbouwd, waarbij alleen het koepeldak herkenbaar overbleef.

Bij de Frans Halslaan werd in 1935-1937 de Tweede Algemene Begraafplaats ‘Den en Rust’ aangelegd in een gecombineerde landschappelijke en geometrische

stijl. Architect F.J.A. den Tex ontwierp de aula, die eind jaren tachtig is uitgebreid.
Op

186 Aquarel van de kapel op de roomskatholieke begraafplaats te Driebergen voor de familie Van Vessem door G.H. Adema omstreeks 1900 (aquarel 450 × 620 mm, part. coll.).

de begraafplaats waar bekende kunstenaars hun laatste rustplaats vonden, bevinden zich enige bijzondere graftekens in de vorm van bronzen en natuurstenen beelden (Broekhoven, 1995, 65-66).

Rooms-katholieke begraafplaatsen

Achter de rooms-katholieke kerk St. Petrus' Banden in *Rijsenburg* werd tegelijk met de bouw van de kerk (1809-1810) een begraafplaats gerealiseerd. Wegens latere uitbreidingen van het kerkgebouw is er nog maar een restant van over. Het meest markante monument is de grafkelder van de familie Van Rijckevorsel, vervaardigd door de Utrechtse beeldhouwer E.F. Georges in 1859. Hij signeerde zijn kunstwerk - een hardstenen katafalk met baarkleed en familiewapen - op de linkerzijde onderin. Het kerkhof is in 1872 - wegens bezwaren voor de volksgezondheid - gesloten, toen de nieuwe rooms-katholieke begraafplaats aan de Drieklinken voor gebruik werd opengesteld.

H.J. van den Brink was de ontwerper van de nieuwe begraafplaats. Het is een eenvoudig ontwerp, een rechthoekig terrein met een indeling van vier vakken, afgesloten met een monumentaal toegangshek. Tussen vier bakstenen hekpijlers zijn ijzeren draaihekken geplaatst. Voor het baarhuisje links achterin uit 1910 gebruikte de onbekende ontwerper de baksteengotiek als inspiratiebron. In 1891 kwam een grafkapel voor de familie Van Vessem tot stand, die op een prominente plaats is neergezet, namelijk aan het eind van de hoofdas. Het gebouwtje op rechthoekige plattegrond onder een steil zadeldak met leien, is opgetrokken van baksteen met sierbanden in gele verblendsteen en heeft keramische versieringen in de geveltop. Een hoge spitsboogvormige entree leidt op tot het altaar. De entree is met een ijzeren hekwerk afgesloten. Het bovenste gedeelte van de entree is gevuld met traceringen waarin glas-in-lood vensters zijn aangebracht met onder andere het familiewapen Van Vessem. In de kapel staat een altaar met een beeld van Maria met kind.

Voor de *Zeister* katholieken kwam in 1853 een eigen begraafplaats tot stand achter hun kerk uit 1846 aan de Utrechtseweg 60. Voordien werden de overledenen op de kerkhoven in Bunnik of Soesterberg begraven. De begraafplaats aan de Bergweg kwam voor de katholieken, ondanks het 'algemene' karakter niet in aanmerking. Na onenigheid met de gemeente - de begraafplaats zou te dicht bij de bebouwde kom

liggen - werd een compromis gevonden in de aanleg van een stenen ringmuur. De begraafplaats is ook weer van het ‘rechtlijnige’ type. De zerken en kruisen staan langs rechte lanen opgesteld. Vermeldenswaard is de graftombe van L.F. de Bruyn † 1861 en diens echtgenote P. van Zuylen † 1878, in de vorm van een sarcofaag met half afgegleden stenen kleed, vergelijkbaar met de grafkelder van de Van Rijckevorsels in Rijsenburg. Of hierin eveneens de hand gezien mag worden van de beeldhouwer Georges is goed mogelijk. Wegens bemossing en overgroeiing van de sarcofaag was een inscriptie met signatuur van een maker niet te ontdekken.

Achter de St. Michaëlkerk in *De Bilt*, die in 1894 door A. Tepe was gebouwd, kwam in 1895 een kerkhof dat nog steeds in gebruik is, zij het dat het enige malen is uitgebreid. Achter de kerk loop een taxuslaantje naar het kerkhof dat met een gietijzeren hek is af te sluiten. Naast het hek staat een baarhuisje uit de bouwtijd. Bij de O.L. Vrouwekerk van Altijddurende Bijstand (1925) aan de Gregoriuslaan te Bilthoven was in 1923 al een veelhoekige begraafplaats aangelegd in een rechtlijnige stramien, maar wel gebruikmakend van het glooiende terrein.

Joodse begraafplaatsen

Een joods kerkhof werd in 1797 ingericht in *De Bilt* voor de Utrechtse joodse gemeenschap. Er heeft slechts één begraving plaats gehad op de afgelegen plaats achter het sparrenbos van Jagtlust (Broekhoven, 1995, 49).

Rhenen had vanaf de 17de eeuw een kleine joodse gemeenschap. Aan het eind van de 19de eeuw kwam die bijeen in een huissynagoge aan de Grutterstraat. In 1916 is de gemeente opgeheven. De nog in Rhenen woonachtige joden werden kerkelijk ondergebracht in Wageningen. Een joodse begraafplaats bevindt zich aan de Lupinestraat. Deze is in 1891 gesticht door J. Frank. Gedenkstenen aan de pijlers van het toegangshek vermelden dat feit. Links staat geschreven: ‘De eerste steen /

187 De sobere 18de-eeuwse begraafplaats van de Evangelische Broedergemeente te Zeist waar nog steeds begravingen plaats vinden (foto RDMZ, 1997).

gelegdt door / J. Frank / 1 mei 1891 / stichter / en eigenaar / van deze / begraaf plaats'. Op de rechterpijler staat een Hebreeuwse tekst en de bespiegeling: 'Zoo kwijnt / alle vleesch / te gader / en keert / de mensch / tot stof weder'. Op de rechthoekige aangelegde plaats zijn nog drie stenen over, alle betrekking hebbend op leden van de familie Frank.

Overige begraafplaatsen

Voor de Evangelische Broedergemeente die sedert 1745 in het Slot van *Zeist* was gevestigd en die in de jaren daarna hun huizen liet bouwen aan het Broeder- en Zusterplein vond de aanleg van een eigen begraafplaats, een godsakker, plaats in de jaren na 1748. Deze kwam op de plaats bij een grote vijver op het slotterrein, aanvankelijk zonder officiële toestemming van de Staten van Utrecht, maar oogluikend toegestaan. Links van de vijver werden de zusters begraven en rechts de broeders. Pas veel later is de vijver gedempt. Uit 1760 dateert een aquarel waarop het Zusterhuis, de vijver en de graven te weerszijden zijn afgebeeld (De Groot, 1996, 47). Omstreeks 1800 is de vijver verdwenen, getuige het Plan van Zeist dat in die tijd is vervaardigd en waar de vijver niet meer op voor komt. Er wordt nog steeds begraven. De liggende grafzerken zijn alle van hetzelfde, zeer eenvoudige type en liggen in rechte rijen naast en achter elkaar. De begraafplaats is via een bakstenen poort toegankelijk.

188 Overzicht van het militaire ereveld en het monument op de Grebbeberg (foto RDMZ, 1997).

Al in 1940 werd er een militair ereveld op het hoogste punt van de *Grebbeberg* ingericht. De begraafplaats is door een hek omgeven en heeft elkaar snijdende grindpaden met grasperken daartussen waarin rijen identieke grafstenen staan. Op diverse plaatsen staan kleine monumenten. Op het terrein bevindt zich een dienstgebouw in Delftse Schoolstijl met beeldhouwwerk van John Raedecker: twee

leeuwen die de tekst ‘Den Vaderlant getrouwe’ en ‘blijf ich tot in den doot’ vasthouden. Aan de overzijde van de weg is een monument opgericht ter nagedachtenis van de gevallenen. Het monument was een initiatief van de Rhenense burgemeester jhr. mr. L.H.N.F.M. ridder Bosch van Rosenthal en werd tussen 1946 en 1953 verwezenlijkt. De architect was J.J.P. Oud. Het monument bestaat uit een rechthoekig plateau dat aan twee zijden met trappen bereikbaar is. In het midden is een klokkentoren opgericht waarin een luidklok hangt met de tekst: ‘ik spreek voor hem die viel’.

Jaarlijks worden op 4 mei de gevallenen herdacht. Op Tweede Pinksterdag herdenkt het voormalige 8ste Regiment Infanterie hier haar doden.

Materiaal

Natuursteen

Bij de oudste kerken was natuursteen en meer in het bijzonder tufsteen het voornaamste constructiemateriaal. Hoewel alle middeleeuwse kerken in later tijd min of meer ingrijpend zijn gewijzigd, is bij een aantal het tufstenen muurwerk nog goed herkenbaar aanwezig.

Het oudste muurwerk van de kerk te *Doorn* bevindt zich aan het schip en de eerste travee van het koor. Die muren zijn opgetrokken uit tufsteen en als kistwerk uitgevoerd. De brokken tuf zijn gemiddeld 40 cm. lang en 8 tot 9 cm. dik met een 10 lagenmaat van 102 tot 105 cm. De muren bestaan uit halfsteens schillen met daartussen kiezelstenen die zijn gestort in kalkmortel. Opmerkelijk is het metselwerk aan de noordzijde van de koortravee. Hier zijn namelijk de tuflagen op hun kant gezet, dit in tegenstelling tot de westgevel van het schip. In deze westgevel zijn twee dagkanten van vensters bewaard gebleven. Het spleetvenster in de geveltop is aan de buitenzijde omgeven met een ingekraste cirkel. Het tweede venster bevond zich enkele meters lager in de noordelijke helft van de gevel. Dit venster was groter en breder en had vermoedelijk een tegenhanger aan de zuidkant. Na de bouw van de toren tegen de westwand zijn zij uit het zicht verdwenen. Een datering van het tufsteenwerk nauwkeuriger dan 12de eeuw valt niet te geven.

Ook aan de kerk van *Zeist* is tufsteen toegepast. Oorspronkelijk was de hele kerk uit dit materiaal opgetrokken. In 1841 zijn schip en koor echter vervangen, de oude toren resteert, maar kreeg een ‘face-lift’ in de vorm van een bepleistering. Op een aantal plekken is zichtbaar gemaakt dat het muurwerk van tuf is opgebouwd uit kistwerk. Dit kistwerk bestaat uit twee schillen met daartussen stortwerk van mortel, gemengd met veldkeien. De ‘schillen’ bestaan uit brokken tufsteen met een gemiddelde lengte van ongeveer 40 cm. en een tienlagenmaat van 110-112 cm. Aan de binnenzijde van het portaal is het tufsteenwerk te zien. Het is in schoon werk gemetseld. Aan de noord- en zuidzijde heeft de muur een dubbele spaarboog met daarboven een klein boogvenster met schuine dagkanten. Enige lagen met kortelinggaten zijn zichtbaar. Eertijds gaf een rijmpje boven de preekstoel aan dat het kerkgebouw uit 1181 zou dateren. Gezien de uitvoering van het muurwerk, de vorm van het venster en de geleding van het muurvlak is dat niet onwaarschijnlijk.

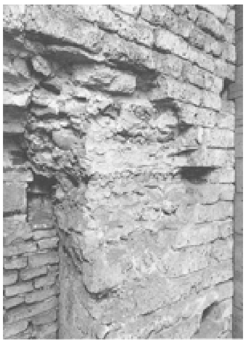

189 Tufsteen met kistwerk aan de binnenkant van de toren van de kerk te Doorn (foto RDMZ, 1999).

Het oudste deel van de kerk te *Amerongen* is een tufstenen muur in de meest oostelijke travee van de noorder schipmuur. De tufsteen bestaat uit veel koppen en nogal wat gebroken steen. Het is, gezien de structuur van het metselwerk en de grootte van de tufstenen, niet ondenkbaar dat we hier te maken hebben met

secundair verwerkt materiaal. De wijze van metselen met bijna alleen koppen wijst op een late datering, mogelijk in het begin van de 13de eeuw.

Na het einde van de 13de eeuw wordt het opgaande muurwerk van de kerken en torens uitsluitend nog in baksteen uitgevoerd. Indien er sprake is van het verwerken van tufsteen na die tijd, zoals bijvoorbeeld aan het koor van de kerk van Doorn en in de spekbanden van de toren van Amerongen, dan is dit vrijwel altijd secundair gebruikt materiaal. Bij Amerongen is vermoedelijk tufsteen gebruikt die vrij kwam bij de afbraak van de oude toren. De gebruikte tuf heeft wel de dikte van van de omringende baksteen zodat er geen problemen ontstonden met de lagenmaten tijdens de bouw.

In 1908 vermeldt de Voorloopige Lijst in Leersum aan de noordmuur van het koor een ‘Romaanschen vensterboog (tuf)’. Bij het bouwhistorisch onderzoek ten behoeve van deze publicatie is daar niets van terug gevonden. Dit wil overigens niet zeggen dat die vermelding onjuist is. De kerk werd, het is reeds eerder opgemerkt, ingrijpend gerestaureerd in 1937, waarbij veel oorspronkelijk werk is vervangen. Ook aan de Leersumse toren zijn enkele fragmenten tufsteen in het baksteenwerk opgenomen.

Baksteen

Het oudste baksteenwerk aan de kerk van *Leersum* dateert van de tweede helft van de 13de eeuw en betreft het koor. Dat is opgebouwd uit grote donkerrode baksteen

van het formaat 30-31,5 × 13,5-14 × 7-7,5 cm., 10 lagen = 84-85 cm., gemetseld in wild metselverband, opmerkelijk voor de 13de eeuw. Het muurwerk van het oudste gedeelte van het schip van de Leersumse kerk is wat jonger dan dat van het koor. Het bestaat namelijk uit metselwerk van 29,5 × 14 × 7 cm., bij een 10 lagenmaat van 81 cm. Dit werk valt in het begin van de 14de eeuw te dateren. Veel valt ervan niet meer te zien na de ingrijpende restauratie in 1937.

Aan het einde van de 14de of het begin van de 15de eeuw kwam de toren bij de kerk van *Doorn* tot stand. Het muurwerk van de toren is gemetseld in staand verband met bakstenen van 29-30 × 13-14 × 6-6,5 cm. groot. De 10 lagenmaat bedraagt 82 cm., wat betekent dat het metselwerk dikke voegen heeft. Het koor van de Doornse kerk werd vergroot na de tweede helft van de 15de eeuw. Hierbij werden bakstenen gebruikt met een formaat van 26,5-27 × 13 × 5,8-6 cm., 10 lagen = 73 cm. Het baksteenwerk is met tufstenen banden geleed. Deze tufsteen is waarschijnlijk afkomend materiaal van het oude koor. Direct na de bouw van het koor begon men met de sacristie. Opmerkelijk genoeg is, hoewel de bouwdelen vrijwel tegelijkertijd tot stand kwamen, het baksteenformaat ervan sterk verschillend. Aan de sacristie vindt men een formaat van 28,5 × 14 × 6,5 cm., 10 lagen = 77 cm.

De oudste baksteen aan de kerk van *Amerongen* is te vinden aan de zijmuren van het schip. Ook hier is weer sprake van een vrij fors formaat bakstenen: 27-28 × 13-14 × 6-7 cm., met een tienlagenmaat van 83 cm. Het metselverband is onregelmatig. De steunberen aan de noordgevel zijn grotendeels in verband met het muurwerk gemetseld, dit in tegenstelling tot de zuidgevel, waar een aantal steunberen vermoedelijk in de 19de eeuw gerestaureerd is en slechts nog in het bovenste deel oorspronkelijk lijkt. Het is heel goed mogelijk dat dit muurwerk uit dezelfde periode dateert als de kapconstructie boven het schip, dus van rond 1470. Opmerkelijk is wel dat de steunberen aan de noordkant niet overeenkomen met de travee-indeling binnen.

Over 16de-eeuwse reparaties aan het kerkgebouw te *Leersum* geeft alleen het materiaal uitsluitsel: in de geveltop boven het oudste metselwerk aan de oostzijde, zo blijkt uit een opmeting van 1877, was sprake van ‘Reuzenmoppen in zwaarte gelijk aan die van den toren, zonder verband gemetseld, en evenals die daaronder niet langs den draad bewerkt’. Dit kan er op wijzen dat omstreeks 1500 de borstwering van het koor is verhoogd. In de huidige borstwering van de zuidmuur zijn bakstenen aangetroffen die uit deze bouwfase lijken te dateren. De bakstenen zijn circa 28 × 14 × 5,5 cm. groot.

Het baksteenwerk van de toren van *Amerongen* is in staand verband gemetseld, heeft een tienlagenmaat van 80-81 cm. met een steenformaat van 28-30 × 14-15 × 6,5 cm. De bouw van de toren vond in 1526-1527 plaats, zestig jaar na de voltooiing van het schip. In tegenstelling tot de gebruikte baksteen aan het schip is die van de toren zeer regelmatig van dikte. Bij wijze van versiering zijn metselkruisen in lichte baksteen en tufsteen aangebracht. Vrij snel na de toren werd het oude koor vervangen. Het heeft muurwerk met bakstenen van 28,5-29 × 14 × 6,5-7 cm. De stenen zijn in staand verband gemetseld met een tienlagenmaat van 80 cm., weinig anders dan aan de toren. In de vensterdagkanten zijn zandstenen blokken verwerkt. Ook de waterlijsten zijn van zandsteen. Aan de toren is het lijstwerk daarentegen van baksteen. Gezien de hoeveelheid verwerkte zandsteen in vergelijk tot de toren, kan het koor iets later in de 16de eeuw worden gedateerd. De sacristie is niet lang

na de bouw van het koor ontstaan. Dit bouwdeel is tegen het koor aangebouwd en heeft dezelfde steenformaten en lagenmaat.

In de 17de eeuw - bij benadering is niet aan te geven wanneer - is de aanbouw aan de zuidzijde tot stand gekomen. Deze is gemetseld uit een donkere steen van een opmerkelijk formaat: 26 × 12 × 5,5-6 cm. De tienlagenmaat bedraagt 73 cm. Het metselverband is kruisverband met klezoren in de koppenlagen op de hoeken.

De hervormde kerk in *De Bilt* is in 1652 gebouwd. Uit die tijd dateert het metselwerk van het schip. Het baksteenformaat is veel kleiner dan tot dan toe werd gebruikt: 24-25 × 11-11,5 × 4,8-5 cm., 10 lagen = 57,5 cm. Aan de toren uit 1839 is een formaat gebruikt dat niet eens zoveel daarvan afwijkt: 22 × 11 × 5 cm., 10 lagen = 58 cm.

Vrijwel hetzelfde baksteenformaat vinden wij aan het schip van de hervormde kerk te *Zeist* dat in 1841 nieuw werd opgetrokken: 22-22,5 × 10,5 × 4,7 cm., 10 lagen = 58 cm.

Constructie

Gewelven en kapconstructies

De meeste kerken hebben gedurende hun bestaan geleden onder branden, reparaties of ingrijpende vernieuwingen, waardoor het vaak niet eenvoudig is de originele materialen en constructiemethoden te achterhalen en aan de hand daarvan de bouwfases te dateren. Vaak betreft het toevallige incidenten, zoals bij *Leersum* waar twee vroeg 16de-eeuwse sleutelstukken nu verwerkt zijn aan de koorkap. Aan de noordzijde betreft het een fraai geprofileerd, eiken peerkraal sleutelstuk dat als een strijkconsole heeft gefunctioneerd. De huidige positie is niet de oorspronkelijke. Het tweede sleutelstuk aan de zuidzijde van de kap is eveneens van eiken maar eenvoudiger van vorm. Het betreft hier een halfronde kraal met gutskeepjes aan de onderzijde. Zij komen vermoedelijk uit de schipkap die in 1895 werd vervangen. De sleutelstukken vormen de enig overgebleven aanwijzing dat de schipkap oorspronkelijk uit de vroege 16de eeuw heeft gedateerd.

Hetzelfde feit doet zich voor bij de kerk van *Amerongen*. Bij opgravingen in de kerk in 1991 zijn enkele eikenhouten sleutelstukken tevoorschijn gekomen die zeer waarschijnlijk onder de trekbalken van het schip zaten die in 1884 werden verwijderd. Gezien de peerkraalprofielen zal de kap uit de 15de eeuw hebben gedagtekend. Nu waren er bij Amerongen wel meer gegevens voorhanden dan in het geval van Leersum. Het schip en zijbeuken van de Andrieskerk waren sinds de jaren tachtig van de 19de eeuw overdekt met gewelven van stucwerk. Boven deze gewelven bevindt zich nog een belangrijk deel van de oorspronkelijk 15de-eeuwse overkapping. Deze overkapping bestond uit een kap met houten tongewelf. Van

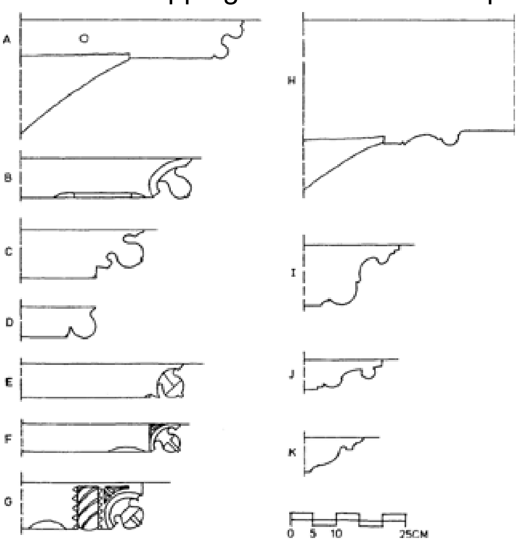

190 Sleutelstukken en consoles in gebouwen op de Utrechtse Heuvelrug.
Schaal 1:10, opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998-1999.

Het oudste voorbeeld dateert uit de eerste helft van de 15de eeuw, het jongste exemplaar is van de tweede helft van de 17de eeuw. In de ontwikkeling van de sleutelstukken en consoles ziet men in de peerkralen een steeds rijkere vormgeving. Vanaf de 17de eeuw worden de sleutelstukken door de simpeler consoles vervangen die steeds kleiner worden naarmate de eeuw vordert. In de 18de eeuw worden zij niet meer toegepast.
A. Rhenen, oude stadhuis. Korbeelstel met sleutelstuk op de verdieping van het linkergedeelte, XVA.
B. Amerongen, hervormde kerk. In 1991 opgegraven peerkraalsleutelstuk, omstreeks 1480.

C. Amerongen, hervormde kerk. In 1991 opgegraven peerkraalsleutelstuk, omstreeks 1480.

D. Leersum, hervormde kerk. Hergebruikt sleutelstuk, XVd-XVIa.
E. Leersum, Middelweg 85, boerderij Schevickhoven. Secundair gebruikt peerkraalsleutelstuk, afkomstig uit de stenen kamer, XVIa
F. Leersum, hervormde kerk. Hergebruikt peerkraalsleutelstuk, XVIa.
G. Leersum, Boerenbuurt 32, boerderij De Boerendans. Peerkraalsleutelstuk, XVIA.
H. Rhenen, oude stadhuis. Console in het rechtergedeelte op de verdieping, omstreeks 1630.
I. Amerongen, Hof 11. Begane grond, XVIIA.
J. De Bilt. Utrechtseweg 301, boerderij Oost-Indië, XVIIB.
K. Leersum, boerderij aan de Bovenhaarweg 12, XVIIB.

191 Restanten van de middeleeuwse kap in de kerk van Amerongen (foto RDMZ, 1991).

deze kap zijn de gebinten, de naald en de sporenparen boven het middenschip nog aanwezig. Daarmee zijn dit ook meteen de oudst overgebleven restanten van kerkkappen op de Utrechtse Heuvelrug. De kap telt zes spitsbooggebinten waarvan de meest westelijke later is toegevoegd. Dat blijkt uit de afwijkende constructie. De eiken gebinten bestaan uit rechte stijlen met korbelen waarin de gewelfkromming en de peerkraalprofilering zijn uitgesneden. Op de gebinten staat halverwege de dekbalk een standvink met hanebalkfliering. Deze fliering is in de lengterichting geschoord, de makelaar wordt aan weerskanten gesteund door een schoortje dat in de dekbalk is gepend en tegen de makelaar is gespijkerd. De eiken sporenparen tonen nog de keepjes van de verdwenen gewelfhouten. Hieruit blijkt dat de kalfjes aan de sporen, en vermoedelijk ook de gewelfhouten, gespijkerd waren. Bij de twee meest westelijke gebinten ontbreken de roosterhouten en de hanebalkfliering. De sporenparen in dit deel zijn niet voorzien van haanhouten en worden ondersteund door wormplaten. Deze wormplaten worden op hun beurt gedragen door een schaargebint dat op het westelijke gebint staat. Het verschil in bouwfases tussen het oostelijke en westelijke deel van het schip komt ook duidelijk naar voren in de telmerken op de verschillende houten onderdelen. De sporen en gebinten in het oostelijk deel zijn genummerd met gesneden telmerken, de twee westelijke traveeën hebben gezaagde en gehakte merken op de sporen en gehakte merken op de gebinten. In het oudste deel van de kap zijn de sporen oplopend genummerd van west naar oost, van 1 tot 35. De

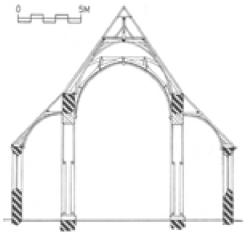

192 Amerongen, Hervormde kerk. Dwarsdoorsnede over het schip. Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998 naar een opmeting van J.G.A. Heineman uit 1942. In de kap, boven de gewelven zijn de spanten van het oude tongewelf bewaard gebleven. De gewelven van het schip zijn van stucwerk op hout en bij de restauratie van 1991 vernieuwd.

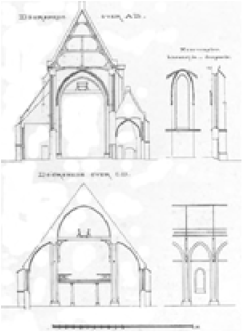

193 Dwarsdoorsneden van de Amerongse kerk door A. Mulder vóór de verbouwing van 1884. A-B: dwarsdoorsnede over het koor, C-D: dwarsdoorsnede over het schip (tekening coll. RDMZ, nr. 7395).

gebinten daarentegen staan wat betreft nummering niet op rij. Zo heeft het meest westelijke gebint het nummer IIII, vervolgens komen I, II en III en het laatste gebint heeft nummer V. Deze onlogische volgorde lijkt op het eerste gezicht het gevolg van een latere wijziging, toch dit is niet het geval. Gebint IIII is namelijk een strijkbalk met een platte zijde aan de westkant en een geprofileerde overzijde. Dit maakt een andere schikking onmogelijk, de nummering zal daarom mogelijk een vergissing zijn.

De later toegevoegde traveeën in het westelijke deel zijn voorzien van sporen met gezaagde merken aan de zuidzijde en gehakte telmerken aan de noordkant. Deze sporen staan voor wat betreft de nummering willekeurig door elkaar en lijken een keer verplaatst te zijn. De reden voor de latere toevoeging van de twee traveeën aan de westzijde van het schip heeft te maken met de plaats van de toren. De voorganger van de huidige toren stond meer naar het oosten. Hierop wijst het strijkgebint dat met zijn platte westzijde mogelijk tegen een muur zat. Deze muur zou de oostmuur van de oude toren geweest zijn. Na de sloop van de oude toren en de bouw van de nieuwe toren in 1526-1527, kreeg de vrijkomende ruimte een kap met een gebint in de vorm van de oudere gebinten. Het gedeelte boven het booggebint kreeg een eigentijdse constructie met gehakte telmerken.

De kappen over de zijbeuken zijn bij de laatste restauratie (1990-1992) alle gesloopt en vervangen door nieuw werk. De kappen boven het koor zijn in 1948 naar oud model vernieuwd. Deze oude koorkap had volgens een tekening van A. Mulder drie schaargebinten boven elkaar met halverwege de twee onderste gebinten een stijl gepend in de horizontale balken. De stijlen ontbreken in de huidige grenen kap. Wel aanwezig zijn oplangers die bij Mulder ook getekend staan. De kap

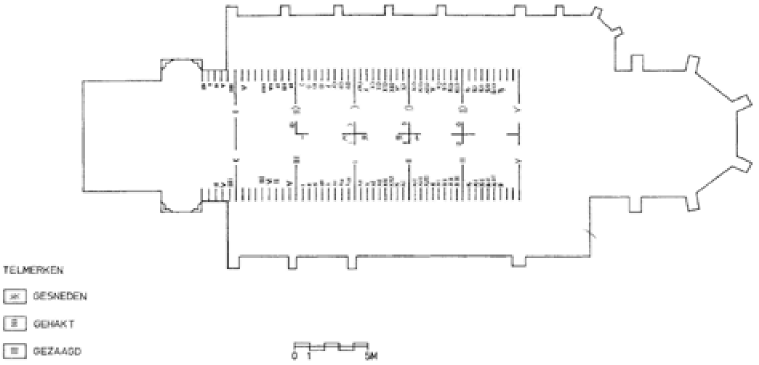

194 Amerongen, Hervormde kerk. Schematische plattegrond met een overzicht van de telmerken op de schipkap. Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.

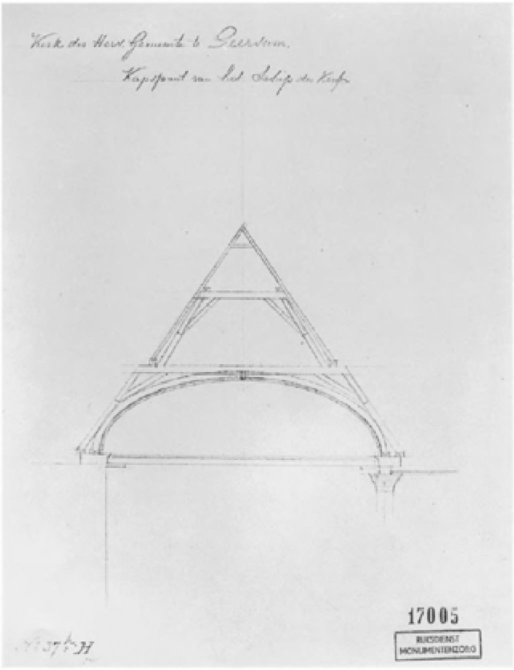

195 Kapspant van het schip der Leersumse kerk op een opmeting uit 1877 (tekening coll. RDMZ, nr. 17005).

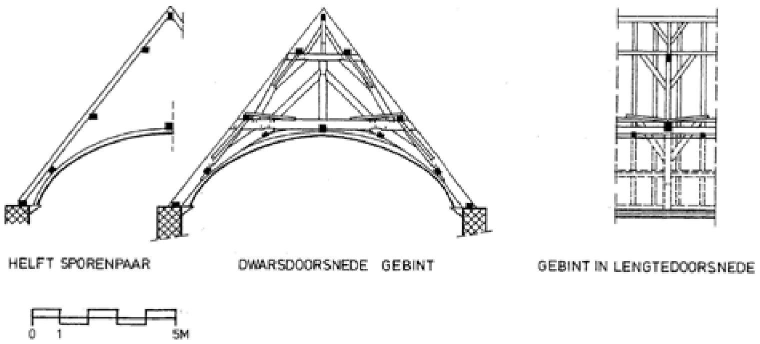

196 De Bilt, Hervormde kerk. Kapconstructie van het schip. Schaal 1:150. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
De 17de-eeuwse kapconstructie is opgebouwd uit zes zware grenenhouten gebinten. Op deze reeks gebinten staat een serie jukken, die halverwege de dekbalk ondersteund zijn door een afgeschoorde middenstijl. De top van de kap wordt gevormd door een afgeschoorde makelaar met nokgording.

boven de sacristie is ook in 1948 vernieuwd. Slechts de twee eiken gebinten zijn nog oud. Ze zijn voorzien van gehakte telmerken die bestaan uit amandelvormige merken aan de zuidzijde en rechte strepen aan de noordzijde. De constructie bestaat uit gespijkerde korbeels en windschoren. Halverwege de dekbalk bevindt zich een pengat waarin zich oorspronkelijk een makelaar met vermoedelijk een nokgording bevond. Gezien de merken en de toegepaste constructie dateren de gebinten uit het midden van de 16de eeuw. Dendrochronologisch onderzoek heeft dit bevestigd (1552).

In *Leersum* bestaat het rechtgesloten koor van de kerk uit twee traveeën. De koortraveeën zijn overkluisd met kruisribgewelven en worden van elkaar gescheiden door een gordelboog. Van de beide gewelven is de oostelijke nog uit de bouwtijd van het koor (XIIIB). Het westelijk gewelf is in later tijd, mogelijk in de tweede helft van de 17de eeuw, een keer vervangen in oude vorm. Tegelijkertijd kan ook de gebintconstructie zijn aangebracht zoals die tegenwoordig nog aanwezig is. Deze constructie bestaat uit een grenenhouten gebint voorzien van twee jukken. Gezien een pengat halverwege de bovenste dekbalk had het gebint van opzet ook een makelaar. Beide gebintstijlen staan met de voet in een afgezaagde grenen balk. Vermoedelijk is het gehele gebint meer naar het oosten verplaatst. Oorspronkelijk zal de trekbalk tussen de gewelven over de gordelboog gelopen hebben.

De kapconstructie uit 1652 van het schip van *De Bilt* is opgebouwd uit zes zware grenenhouten gebinten. Op deze reeks gebinten staat een tweede serie met afgeschoorde middenstijl. Beide jukken, boven en beneden, zijn voorzien van

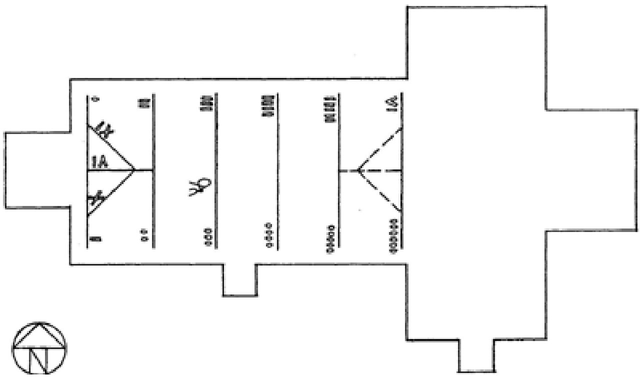

197 De Bilt, Hervormde kerk. Schematisch overzicht van de telmerken. Schaal 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1998.
De kap is genummerd met gehakte telmerken. De telmerken aan de noordzijde bestaan uit gehakte streepjes, de zuidzijde heeft gegutste ovaaltjes. Opmerkelijk zijn de bovenste jukken op het meest westelijke spant. Hier bevinden zich drie halve gebinten waarvan de middelste in dekbalk 2 gepend is, de overige twee halve spanten zijn in de dekbalk van het middelste halfspant gepend. Deze halve gebinten vormen de restanten van het oorspronkelijke wolfeind. Dat deze afsluiting ook aan de oostzijde zat, bewijzen de overgeleverde bouwsporen van de ontbrekende halfgebinten. De halve hoekgebinten aan de westzijde zijn genummerd met een kruisje.

gespijkerde windschoren. De top van de kap wordt gevormd door een afgeschoorde makelaar met nokgording. De kapconstructie is degelijk en stevig uitgevoerd. Zo zijn onder andere horizontale windverbanden aangebracht. Deze gespijkerde schoren lopen van de dekbalk naar de fliering. De kap is genummerd met gehakte telmerken. De telmerken aan de noordzijde bestaan uit gehakte streepjes, de zuidzijde heeft gegutste amandeltjes. De halve hoekgebinten aan de westzijde zijn genummerd met een kruisje. Aan de oostkant ontbreken de merken. In de kap zijn nog restanten zichtbaar van de oorspronkelijke vorm en afwerking. Uit bouwsporen blijkt dat de kap van oorsprong was voorzien van een houten tongewelf. Dit tongewelf had beschot en een geprofileerde eiken naald. De gebogen vorm van de ton is nog duidelijk herkenbaar in de korbelen en de gebogen inzetstukken tussen het korbeel en de naald. Op de gedeeltelijke verzaagde noknaald zijn lichtblauwe verfresten aangetroffen.

Het huidige stucplafond van 1895, dat op een lattenraam is aangebracht, heeft gezien de bouwsporen een oudere voorganger in stuc gehad. Deze dagtekende van omstreeks 1840 toen het 17de-eeuwse houten tongewelf door een voor die tijd ‘modern’ stucgewelf vervangen werd.

De kapconstructie van de hervormde kerk te *Elst* dateert van de bouw in 1819 en bestaat uit dekbalkjukken met daarop een schaarspant met een overgekeepte balk. De zes eiken spantbenen hebben gehakte merken. Zij staan op volgorde.

Torens en torenspitsen

Bij de van oorsprong middeleeuwse kerken is een stenen, van de grond opgaande toren aan de westzijde van het kerkgebouw bijna altijd een vaststaand gegeven. Hierin zijn onder andere de kerkklokken en ook wel de gevangenis opgenomen. De veel kleinere dakruiters ziet men pas na de Reformatie aan de kerkgebouwen voorkomen zoals bij de kerk van De Bilt uit 1652.

Na de Franse tijd zijn de torens van de middeleeuwse kerkgebouwen in vrijwel alle gevallen - de toren van Amerongen bleef tot 1938 in bezit van de kerk - overgegaan in overheidshanden. Dit had gevolgen voor het gebruik, bijvoorbeeld

198 De in oorsprong 12de-eeuwse toren van de kerk te Zeist met zijn neogotische buitenbekleding van 1841-1843 (foto RDMZ, 1998).

als bergplaats voor de brandspuit en de brandslangen en voor het onderhoud: de restauraties aan kerk en toren vonden niet altijd gelijktijdig plaats en vaak was ook de architectenkeuze verschillend. Dit soort van problemen deed zich uiteraard niet voor bij de kerkgebouwen die in de 19de en 20ste eeuw tot stand kwamen.

De 12de-eeuwse toren van *Zeist* was, afgaande op oude afbeeldingen, van oorsprong vrij eenvoudig van opzet en decoratie. De toren was drie geledingen hoog en bekroond met een ingesnoerde naaldspits. Op de begane grond was de toegang, gevat in een spitse boog. Het overige muurwerk was geleed met

199 De toren van Zeist vóór de vernieuwing in 1841 zoals weergegeven bij Mourot in 1829

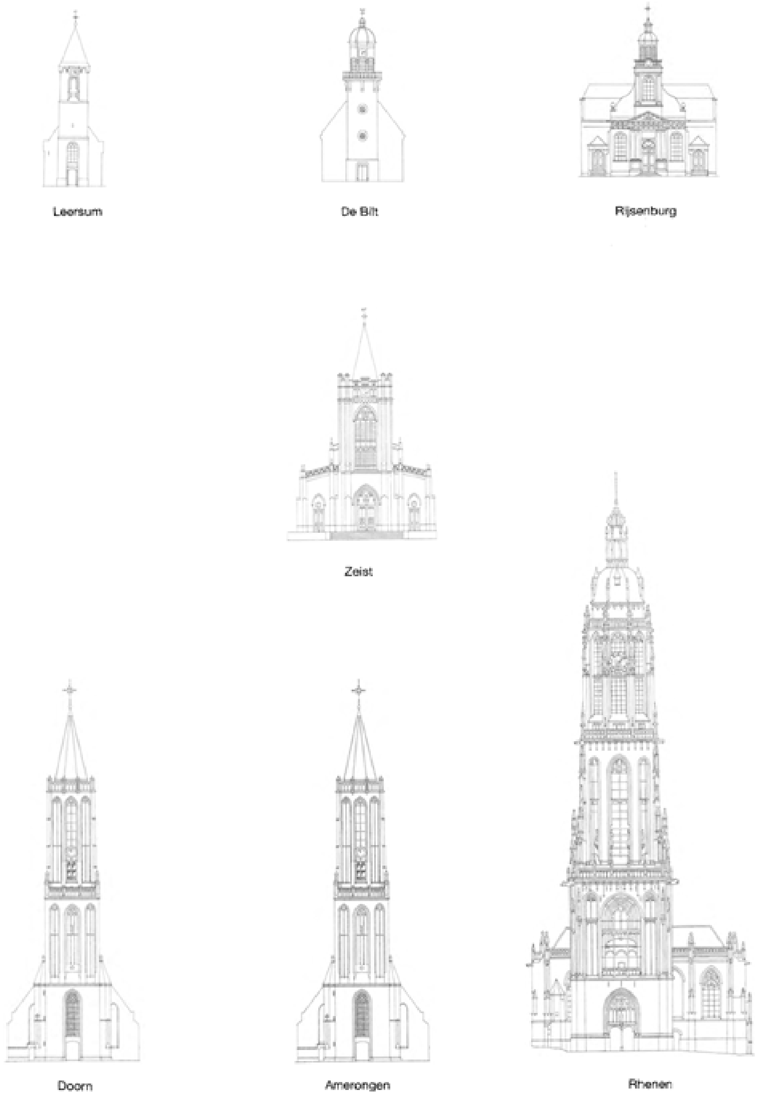

200 Voorzijde van de voornaamste kerktorens op de Utrechtse Heuvelrug.
Schaal 1:600. Getekend door A. Reinstra 1998-2000.

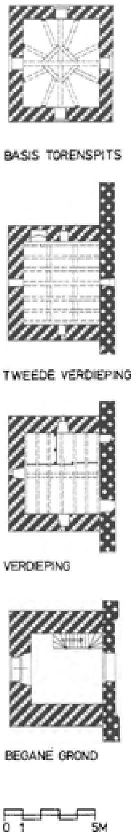

201 Doorn, Hervormde kerk. Plattegronden van de torenverdiepingen. Schaal 1: 300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
Per verdieping is een doorsnede over de vensters gemaakt en is de bovenliggende balklaag gestippeld. Opmerkelijk is de stookplaats bij de noordwesthoek van de tweede verdieping. De haardpartij is in verband gemetseld met de rest van het muurwerk van de toren en dateert dus van de bouwtijd die in de 14de eeuw gezocht moet worden.

spaarvelden. Het tweede deel was vlak en in het derde deel zaten de galmgaten. De torenspits is in 1823 vernieuwd. Het torenlichaam is toen in baksteen verhoogd.

Het onderste deel van de toren is van tufsteen. Op een hoogte van 7,80 meter bestaat het muurwerk verder uit een groot formaat baksteen, dat in de 14de en 15de eeuw in Utrecht gangbaar was. Waarschijnlijk is het bovenste deel ooit beschadigd geraakt en in baksteen vervangen. Na 1841 is er een buitenbekleding aangebracht van cement en pleisterwerk. De oorspronkelijke driedeling werd in een tweedeling veranderd. Om de rijzigheid te accentueren zijn er grote (schijn)vensters aangebracht.

Inwendig telt de toren vijf verdiepingen. De eerste verdieping is van tufsteen die aan de buitenzijde door een schil van cement, baksteen en pleister aan het oog is onttrokken. Bij de tweede verdieping, oorspronkelijk bereikbaar via een trappartij in de zuidmuur, stopt het tufsteenwerk enige tientallen centimeters boven de vloer van de verdieping en gaat over in baksteen. In het baksteenwerk zijn enkele vensters zichtbaar. In de oostgevel zit een grote boog die vroeger geopend was naar de orgelgalerij in het schip. Biedt de derde verdieping weinig opmerkelijks,

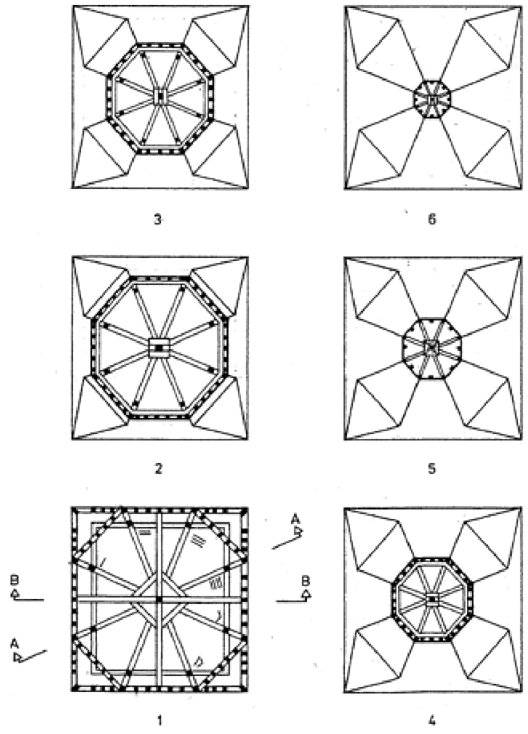
3
6
2
5
A
B
B
A
1
4

op de vierde staat de eikenhouten klokkenstoel. Deze is deels opgebouwd uit hergebruikte onderdelen en per vlak gemerkt met gehakte amandelvormige merken, gebroken gesneden merken en boorgaatjes. Gezien het merkensysteem dateert de klokkenstoel uit de late 16de of 17de eeuw. Dat komt overeen met het gegeven dat de eerst bekende klok in 1593 in de toren kwam te hangen. De vijfde laag dient als basis voor de torenspits.

De spits bestaat uit twee grenen jukken boven elkaar en is in een van de stijlen aan de westzijde gedateerd 1823. Bij de verbouwing van 1841 is de toren met 4,75 meter verhoogd, met handhaving van de spits van 1823.

De ongedecoreerde bakstenen toren van de kerk van *Doorn* dagtekent uit het einde van de 14de, begin 15de eeuw. Hij bestaat uit vier verdiepingen waarvan de begane grond is overwelfd met een tongewelf. In de eerste verdieping van de toren, de tweede bouwlaag, is een cachot ondergebracht. Behalve de oostgevel bezit iedere torenzijde van deze bouwlaag een spleetvenster dat naar binnen breder wordt en overdekt is met een segmentboog. De derde bouwlaag heeft een vloer op een eiken balklaag, bestaande uit een oost-west liggende moerbalk en

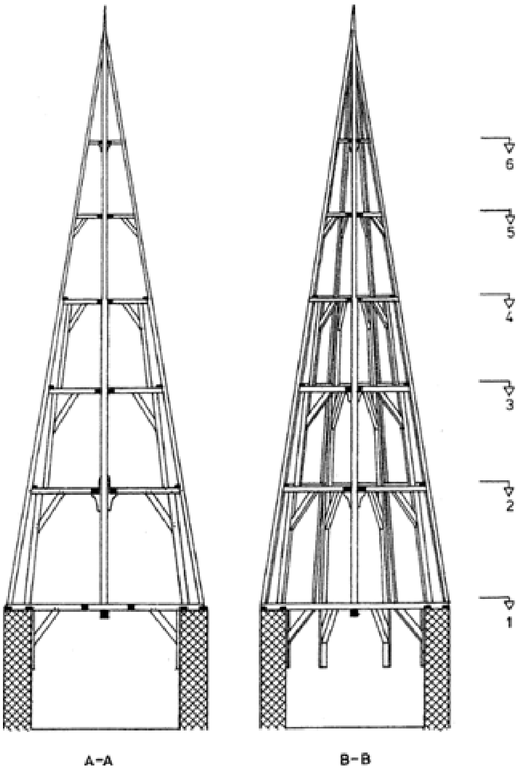

202 Doorn, Hervormde kerk. Plattegronden en doorsneden van de torenspits.
Schaal 1:150. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
Op de eerste plattegrond zijn de gesneden telmerken weergegeven. De merken lopen van 1 tot 4, waarbij het tegenover liggende gebint steeds een gebroken nummer heeft.
De achtkantige torenspits is opgebouwd uit vijf tafelmenten die rusten op een rechthoekige basis. De eiken spits is voorzien van een hoge koningsstijl die staat op de gekruiste balklaag eronder. In de zwaarden rondom de stijl komen op de eerste drie niveaus acht halfgebinten samen. De laatste twee niveaus zijn anders uitgevoerd. Het vierde tafelment bestaat uit dekbalken, gekoppeld aan de stijl en de hoeksporen. Tussen de dekbalken en hoeksporen zijn korbeels aangebracht. Ter hoogte van het vijfde tafelment zijn de korbeels verdwenen en resteren slechts acht dekbalkjes als verbinding tussen hoekspoor en koningsstijl. Bij de sporen is een onderscheid tussen de hoeksporen die zijn gekoppeld aan de dekbalken van

de halfspanten en de overige sporen. Gezien de telmerken en de constructie zou de torenspits nog uit de 15de eeuw kunnen dateren.

203 De kerktoren van Leersum (foto RDMZ, 1998).

kinderbalken. Opmerkelijk aan deze verdieping is de aanwezigheid van een stookplaats in de noordwesthoek van de ruimte. De haardpartij is uit de bouwtijd van de toren en in het muurwerk uitgespaard. Hij bevond zich in een afgeschoten vertrek in de toren, mogelijk bestemd voor een torenwachter. Ook op deze verdieping zijn drie spleetvensters zichtbaar; deze zijn echter anders uitgevoerd dan die in de bouwlaag eronder. Hier worden de vensters overdekt door een keperboog en zijn de dagkanten haaks omgezet. De laatste volledige verdieping is de ruimte met daarin de klokkenstoel. De klokkenstoel wordt gedragen door twee moerbalken (noord-zuid) met daarover kleinere binten. In de stoel hangt een klok uit 1720. Deze ruimte is aan vier zijden voorzien van galmgaten en wordt overdekt door een balklaag gedragen door acht muurstijlen met korbelen, de basis voor de torenspits. Op de gebintstijlen en korbelen zijn gesneden telmerken aangebracht.

Omstreeks 1500 werd de westtoren van *Leersum* van drie geledingen hoog gebouwd, bekroond door een vierhoekige torenspits. De toren is gemetseld in staand verband met klezoren op de hoeken van de koppenlagen. De bovenste geleding wordt met een rondboogfries afgesloten. De westgevel is voorzien van een licht getoogde entreepartij met daarboven een spitsboogvenster. Opmerkelijk zijn twee smalle ondiepe spitsboognissen aan de buitenzijde van de zuidgevel. De onderzijde van deze nissen wordt gevormd door een brok tufsteen. Het tweede niveau heeft aan de buitenzijde een lichte verjonging boven een geprofileerde waterlijst van baksteen. De derde verdieping wordt opnieuw aan de buitenzijde door een waterlijst en een lichte verjonging gemarkeerd. Deze laag heeft een groot spitsboogvormig galmgat in elk van de vier gevels. De galmgaten zijn samengesteld uit fraai geprofileerde bakstenen en, in de top, van geprofileerde tufsteen. Elk galmgat is voorzien van een galmbord. De toren wordt afgesloten door opmerkelijk uitgevoerd metselwerk. Dit metselwerk bestaat aan de buitenzijde uit een overkragend rondboogfries, terwijl aan de binnenzijde de hoeken voorzien zijn van trompen.

De ingesnoerde vierhoekige torenspits is opgebouwd uit een eiken koningsstijl waarin de vier halfgebinten samenkomen. De stijl staat op twee balken die elkaar kruisen. Op de oost-west balk staat een inscriptie: H. Hansen 1860, hetzelfde jaartal dat ook op de wijzerplaten van het uurwerk is vermeld. Mogelijk is hij de maker van de wijzerplaten.

De spanten zijn van gekraste telmerken voorzien, I t/m IIII. Gezien de wijze van merken en de constructie dateert de spits vermoedelijk uit de bouwtijd van de toren, omstreeks 1500. Op de koningsstijl is een inscriptie zichtbaar met de initialen GD 1780. In dat jaar zal er een herstelling hebben plaats gevonden.

De markante toren van *Rhenen* werd tussen 1492 en 1531 gebouwd. Het is een toren van drie zich steeds verjongende geledingen met balustrades. De torenbekroning heeft de vorm van een helm. De eerste geleding staat op een vierkant grondvlak. Bij de tweede is dat ook het geval, maar daarbinnen is er sprake van een achtzijdige opbouw. Het bovenste gedeelte, de rijzige lantaarn, heeft een geheel achtzijdig grondplan. De onderste geleding bestaat uit twee delen. Dit deel is van baksteen, versierd met natuurstenen banden. De muurvlakken hebben zeer diepe nissen met traceerwerk. Op de hoeken staan betrekkelijk lichte, overhoekse steunberen. De buitenkant van de overige geledingen is in natuursteen uitgevoerd. Opmerkelijk is de tweede geleding waar de hoeken als het ware zijn losgemaakt van de kern, waarmee deze een subtiele overgang vormt tussen het vierkant van de onderbouw en de fraaie, opengewerkte achtzijdige lantaarn. De bekroning met helmdak en lantaarntje is wat betreft de vorm een ‘reconstructie’ van na de torenbrand van 1897.

De toren is niet ongewijzigd en ongeschonden de geschiedenis doorgekomen. Sommige auteurs, zoals E.H. ter Kuile en Van Iterson, houden rekening met een planwijziging gedurende de bouw. Het onderste gedeelte zou aanvankelijk meer gesloten van karakter geweest zijn en de open tracering zou later zijn toegevoegd. Door de vele wijzigingen die de toren in de loop van de geschiedenis heeft ondergaan, is dit ter plaatse vrijwel niet meer te constateren. Wel is te zien dat voor de balustrade een stuk van de oude dagkanten is weggehakt. De afzaat werd later iets verlaagd, maar de oude hoogte is hier en daar nog zichtbaar. Een andere, waarschijnlijk vroege wijziging is het wegbreken van het gewelf uit de bovenste ruimte van de eerste geleding. De aanzetten van dit gewelf zijn, ondanks alle

204 ‘Rheenens Toorn, en 's Koonings-huys’, getekend in 1771 door H. Hoogers (gewassen pentekening 220 × 250 mm, RPK, inv. A. 2978).

205 De Cuneratoren te Rhenen (foto RDMZ, 2000).

schade die de toren in de loop van zijn geschiedenis heeft opgelopen, nog steeds zichtbaar. Van Iterson veronderstelt dat dit omstreeks 1520 zou zijn gebeurd omdat het gewicht van het gewelf een te grote zijwaartse druk op de pijlers zou uitoefenen. Bovendien is er in een kerkrekening van 1521-1522 sprake van ‘den auden toren’, hetgeen voor hem een tweede verwijzing is naar een verandering in het bouwplan (Van Iterson, 1964, 42-43). Hoe het ook zij, uit een kerkmeestersrekening van 1519-1520 blijkt dat op dat moment twee van de drie torengeledingen gereed zijn, voldoende om een zestal luidklokken te kunnen aanbrengen. Gerrit van Wou en Johan van Schonenborch uit Kampen leverden in 1517 een Cuneraklok, een Ursulaklok en een Maartensklok. De drie andere klokken die Van Wou leverde zijn niet met name bekend (Van Iterson 1964, 32-36). Op dat moment, 1519-1520, zijn er zes steenhouwers aan het werk (Van Iterson, 1964, 27, 30). Als leverancier wordt in 1519-1520 Gerrit van Benthem genoemd, als steenhouwers onder andere Jan die Wael, Herman van Koelen, Gerrit Willems en Hendrick Lijster. Aan de toren werd Baumberger en Bentheimer zandsteen verwerkt. Aan de toegang zit nog origineel werk met steenhouwersmerken.

De indeling van het inwendige van de toren is als volgt: de eerste geleding bestaat uit twee bouwlagen, die beide overwelfd waren. Het gewelf van het bovenste deel is mogelijk vrij snel na de bouw weer afgebroken, hierboven is dat vermeld. Op de

begane grond zit het ingangsportaal. Oorspronkelijk kon men vanuit de kerk bij de bakstenen trap komen die in de toren omhoog voert. Pas veel later, in 1937, is die toegang dichtgemaakt (en later weer geopend) en is er aan de buitenzijde een nieuwe toegang gemaakt. De begane grond diende in de 19de eeuw als bergplaats voor allerhande zaken. De brandspuit vond er een plaats, evenals de lijkbaren (Haakman, 1847, 93). Aan kerkzijde bevond zich een geschilderde dubbele deur onder het orgel die de gemeente het zicht ontnam op dit ‘berghok’.

De tweede bouwlaag van de eerste geleding heeft verschillende bouwsporen waarvan de interpretatie niet altijd mogelijk is. In de noordmuur zit een uitsparing die uitkomt in een rechthoekige koker (boven: 42×54 cm., beneden 75×55 cm.). Deze loopt door tot de onderaardse gang van de Agnieten. Mogelijk is het een secreetkoker geweest. Deze bouwlaag werd intensief gebruikt. Op twee meter hoogte zit namelijk een doorgang naar de kerk. Via een galerij was de traptoren aan de noordwestkant van de kerk te bereiken. De galerij moet dan de ‘solre’ van de Agnieten geweest zijn. Zij konden via de traptoren naar de galerij in de kerk komen en daar de kerkdiensten volgen zonder gezien te worden. Weer iets hoger bevindt zich een rechthoekige ruimte tegen de kerk aan, overkluisd met een

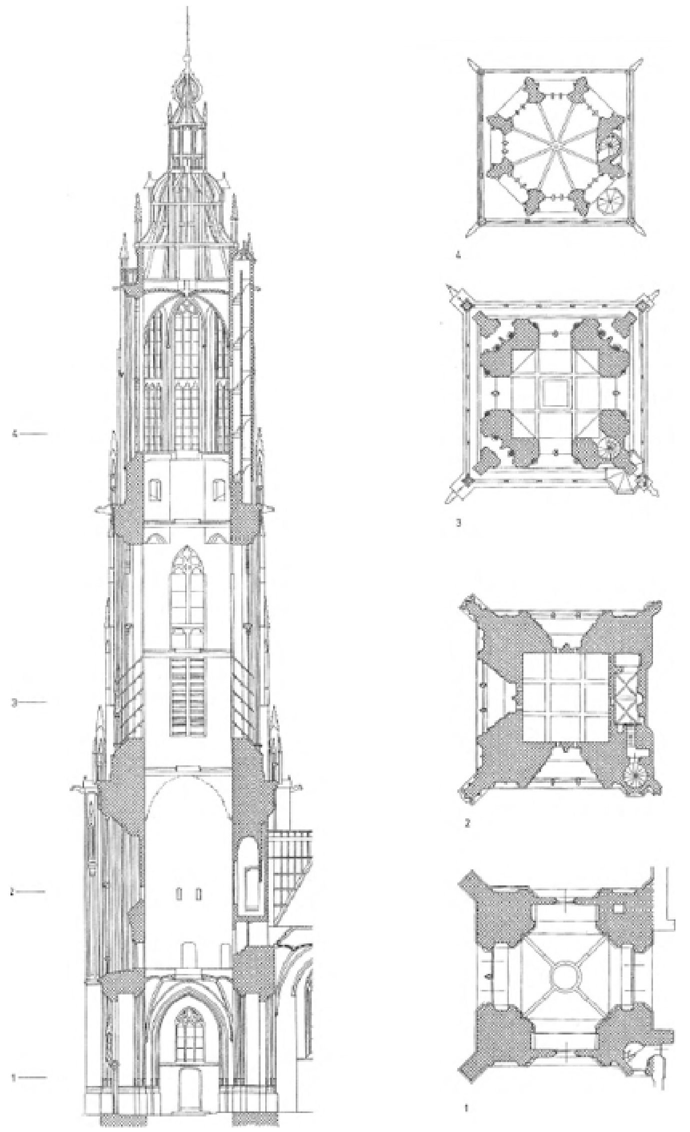

206 Rhenen, Hervormde kerk. Doorsnede en plattegronden van vier niveaus van de toren.

Schaal 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1999 naar opmetingen van B.T. Boeyinga en A. Schellevis uit 1949 en eigen waarneming. De toren kwam in de periode 1492-1531 tot stand. Zij heeft door een brand in 1897, maar vooral in de Tweede Wereldoorlog zo ernstig te lijden gehad dat de bovenste geleding met helm vrijwel geheel is herbouwd. Het casco voerde men uit in beton, de bekleding in baksteen en natuursteen. De tekeningen van de restauratie na de brand van 1897 hebben als onderlegger voor de reconstructies gediend. Geen van de gewelven zijn bijvoorbeeld oorspronkelijk, maar zijn naar oud model vernieuwd. Alleen het gewelf van de tweede geleding dat op natuurstenen kraagstenen was gemetseld, is niet teruggebracht.

dubbel kruisribgewelf. Hierin zijn resten van een haardpartij aanwezig, twee kastjes en een smalle ruimte (voor een bedstede?). Haakman beschrijft in 1847 de toren en is nogal stellig in de interpretatie van deze ruimte: '... een zijtrap die toegang tot eenen kerker geeft, welke in den dikken muur is gevormd. Dit sombere verblijf, hetwelk slechts door eene kleine opening in de hoogte een flaauw daglicht ontvangt, heeft eene bedstede en een schoorsteen bij wijze van nis: het schijnt voor eene staatsgevangenis gediend te hebben' (Haakman, 1847, 114). Van Iterson (1964, 31) oppert de veronderstelling dat dit het gedeelte was waar de relieken van de H. Cunera ten toon gesteld werden op de stenen tafels die op de balustrades van de diepe nissen waren aangebracht. Men kon direct vanuit de kerk via een trap deze ruimte bereiken.

Er is onzekerheid over de bouwmeester van de toren. Meischke veronderstelt dat het gezien het geraffineerde ontwerp (tussen de vierkante voet en de achtkante lantaarn is een tussengeleding die beide elementen, vierkant en achthoek in zich verenigt) een belangrijk man geweest moet zijn, die ofwel aan de Utrechtse Dom (Cornelis de Wael) ofwel aan de St. Jan van Den Bosch (Alard Duhamel) verbonden was (Meischke, 1988, 91). Van Iterson opteert voor Clemens van der Gouwe wegens de vermelding in een rekening over 1519-1520 van een 'meister Clement' (Van Iterson, 1964, 37-38, 40-42). Clemens van der Gouwe (Goude) was in het begin van de 16de eeuw een vrij bekend bouwmeester. Hij bouwde in de grote kerk van Gouda het sacramentshuis. Hij zou ook de bouwmeester geweest zijn van de poort van het kasteel Liesveld in de Alblasserwaard en in 1516 een ontwerp gemaakt hebben voor de toren van de Nicolaaskerk in Kampen.

De toren van *Amerongen* uit 1526-1527 telt drie geledingen en heeft een kleine achtzijdige spits. Hij is van rode baksteen opgetrokken met hoekblokken, banden en sierende details in tufsteen. Het torenlichaam heeft geen steunberen.

De eerste geleding heeft aan de westkant in een hoge spitsboog de toegang. De spitse boog heeft holle dagkanten, een omgaande staaflijst, een gemetselde middenmontant en (nieuwe) tufstenen tracering. Het muurwerk is versierd met metselkruisen in lichte baksteen en tufsteen. De zuid- en noordzijde van deze geleding hebben een hoge spitsboognis met halve bakstenen montant en tracering,

207 De toren van Amerongen (foto RDMZ, 2000).

208 ‘Gevelfront ten Westen’, opmeting van de toren van Amerongen door A. Mulder in 1884. Hij heeft nauwkeurig de verschillende baksteenpatronen gedocumenteerd (tekening coll. RDMZ, nr. 7393).

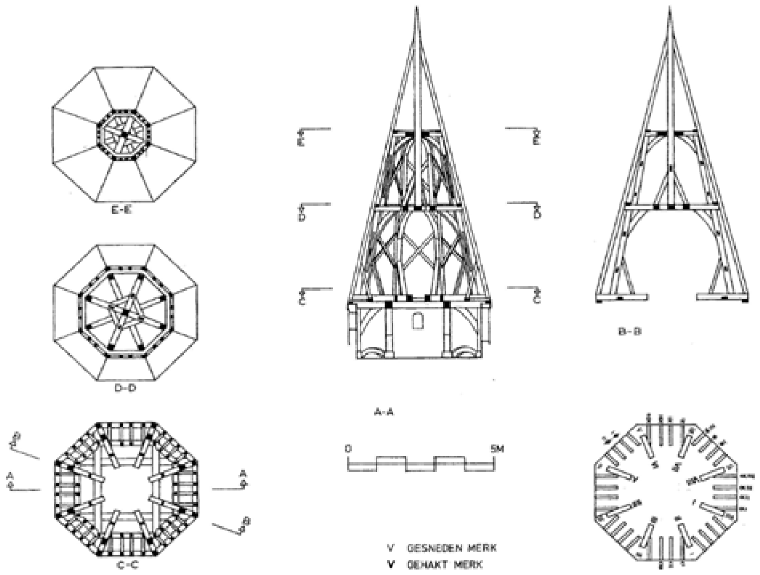

209 Amerongen, Hervormde kerk. Plattegronden en doorsneden van de torenspits. Schaal 1:150. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.
De achthoekige eiken torenspits dateert uit de bouwtijd van de toren 1526-1527. De achthoekige spits is opgebouwd uit drie tafelmenten met een koningsstijl. De eerste serie gebinten van twee hele en vier halve spanten staat op een balklaag, ondersteund door korbeelstellen. De gebinten zijn voorzien van een lang blokkeel en standzoon en onderling met elkaar verbonden door Andreaskruisen. Op de kruising van de eerste reeks dekbalken staat de aan de onderzijde geschoorde koningsstijl. In deze stijl zijn de dekbalken van de halfgebinten van het derde tafelment gepend. Ook hier zijn de vlakken tussen de gebintstijlen voorzien van Andreaskruisen. Gezien de aanwezigheid van twee soorten telmerken is de kap bij een restauratie uit elkaar geweest en in een andere volgorde in elkaar gezet. De tekening bestaat uit een oost-west doorsnede van de spits (A-A), een aanzicht van een gebintvak (B-B), plattegronden van de drie tafelmenten en een schematisch overzicht van de telmerken.

bekroond door een gemetseld kruis (aan zuidkant verdwenen). Het torenlichaam wordt geflankeerd door twee lage torentje. Tegen de torentjes staan overhoeks geplaatste steunbeerachtige pinakels met bakstenen kruisen (niet overal bewaard gebleven). De tufsteenbanden van de torentjes lopen door over de travee tussen toren en schip. In het noordelijke torentje zijn lichtspleten aangebracht ten behoeve van de trap. De geleding wordt met een tandlijst afgesloten. De tweede geleding is aan alle zijden voorzien van drie spitsboognissen, versierd met staaflijsten, bakstenen montants en natuurstenen traceringen. De middelste nis is dieper en heeft hol geprofileerde dagkanten. In de nissen is metselmozaïek aangebracht. Aan de voet van de middelste nissen zijn openingen aangebracht: ruitvormig aan de westkant en rond aan noord- en zuidzijde. De oostkant heeft hier geen opening: het kerkdak loopt daar tegen de toren aan. Op de omgang staat een borstwering tussen pijlers. De derde geleding bezit zeer hoge galmgaten en heeft een korte spits. Het muurwerk is verlevendigd door slanke nissen met montants en traceringen. Ook hier weer heeft de middelste nis aan iedere zijde een hol geprofileerde dagkant. Het is opgetrokken van baksteen met natuurstenen banden en vlechtwerk. Op de omgang staat een borstwering tussen pijlers met fialen in rijke flamboyante vormen. Deze geleding heeft overhoeks geplaatste kleine steunbeertjes. De achtkante spits is met leien gedekt.

De uit baksteen gemetselde toren heeft toevoegingen aan hoekblokken en spekbanden in Römer tufsteen. Herstellingen zijn in Ettringer tufsteen in de jaren

zestig uitgevoerd. De waterlijsten en balustrades van de tweede en bovenste geledingen bestaan grotendeels uit oorspronkelijke Bentheimer zandsteen. Herstellingen zijn uitgevoerd in Baumbergersteen.

De torenspits bestaat grotendeels uit oorspronkelijk eikenhout van de bouwtijd. De opbouw bestaat uit drie tafelmenten met een koningsstijl. De gebinten zijn voorzien van gesneden en gehakte telmerken. De gehakte telmerken staan op volgorde en nummeren I tot en met VIII vanuit het zuidoosten met de klok mee.

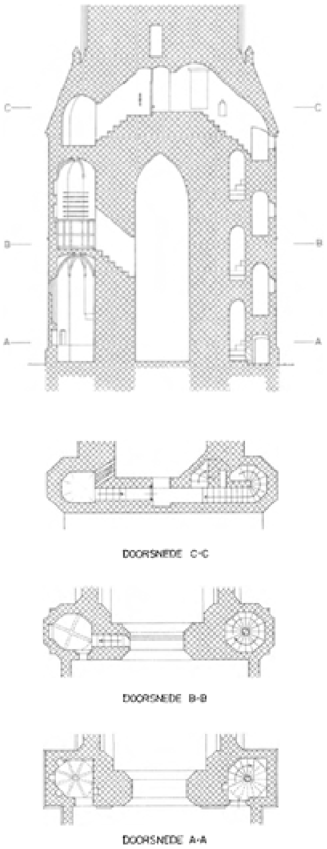

210 Amerongen, Hervormde kerk. Doorsnede en plattegronden over het oostelijke deel van de eerste geleding van het torenlichaam.
Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1998.De doorsnede over de toren toont in het midden de opening vanuit het schip, rechts de noordelijke traptoren en links de drie boven elkaar gelegen vertrekken in de zuidelijke aanbouw. De vertrekken in de zuidelijke aanbouw functioneerden van beneden naar boven respectievelijk als doopkapel, kluis/archief en cachot. De kluis en/of archief was slechts via een ladder in het torenportaal toegankelijk. Het cachot is alleen bereikbaar via de noordelijke traptoren, en een gang en trapje die in de dikte van de torenmuur zijn uitgespaard.

Behalve de gehakte telmerken is ieder onderdeel ook voorzien van een oudere (oorspronkelijke) nummering. Deze bestaat uit gesneden telmerken die willekeurig door elkaar staan. Gezien de nummering is de spits uit elkaar geweest en vervolgens opnieuw in elkaar gezet en opnieuw gemerkt. Dit is zeer nauwkeurig gedaan. De sporen zijn op twee vlakken na nog oorspronkelijk. Ze zijn uit één stuk, vanaf de muurplaat tot aan de spits, en per vlak genummerd met gesneden telmerken. Elk vlak heeft een symbool in de vorm van een aantal gekoppelde halve cirkels en een reeks die loopt van van I tot IIII.

Het torenlichaam heeft aan beide zijden lage vijfzijdig uitgebouwde torentjes met stenen spitsen. De noordelijke is als traptoren in gebruik, de zuidelijke kreeg drie vertrekken boven elkaar.

Opmerkelijk is de verwantschap van de Amerongse toren met de torens van Soest (eerste kwart 16de eeuw) en Eemnes-Buiten (1521-1525). Alle drie hebben zij kleine vijfhoekige zijtorentjes, waarin aan de noordzijde de traptoren is opgenomen en aan de zuidzijde drie overwelfde vertrekken boven elkaar liggen: op de begane grond de doopkapel, toegankelijk vanuit de kerk, daarboven een moeilijk toegankelijke ruimte (of vanuit de kerk, of vanuit het torenportaal met een losse ladder) die mogelijk als bergplaats voor kostbaarheden fungeerde. In deze ruimte werden in de toren

van Soest in 1905 bij een restauratie zestien laat- gotische houten beelden gevonden, die daar tijdens de beeldenstorm waren verstopt. De bovenste ruimte, uitsluitend met luchtsleuven, geen lichtspleten, fungeerde bij alle torens als cachot. In de Amerongse toren ligt nog het blok waaraan de gevangenen geklonken werden. De bovenste ruimte is in alle gevallen via de traptoren toegankelijk aan de andere kant. Vandaar loopt een gangetje en een trap door de dikte van de oostelijke torenwand heen.

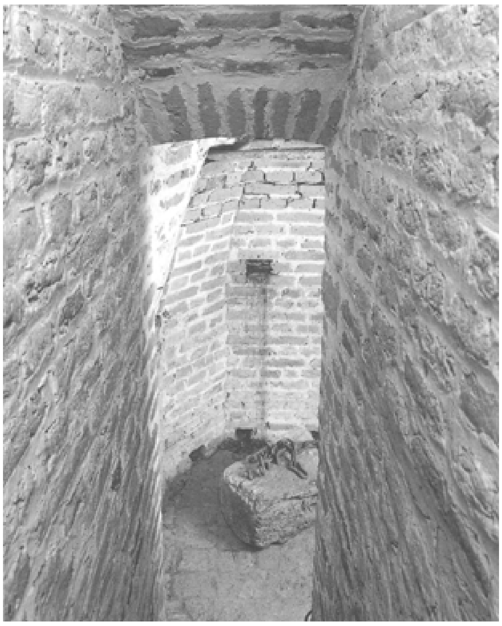

211 Het cachot in de Amerongse toren met het gevangenenblok (foto RDMZ, 1998).

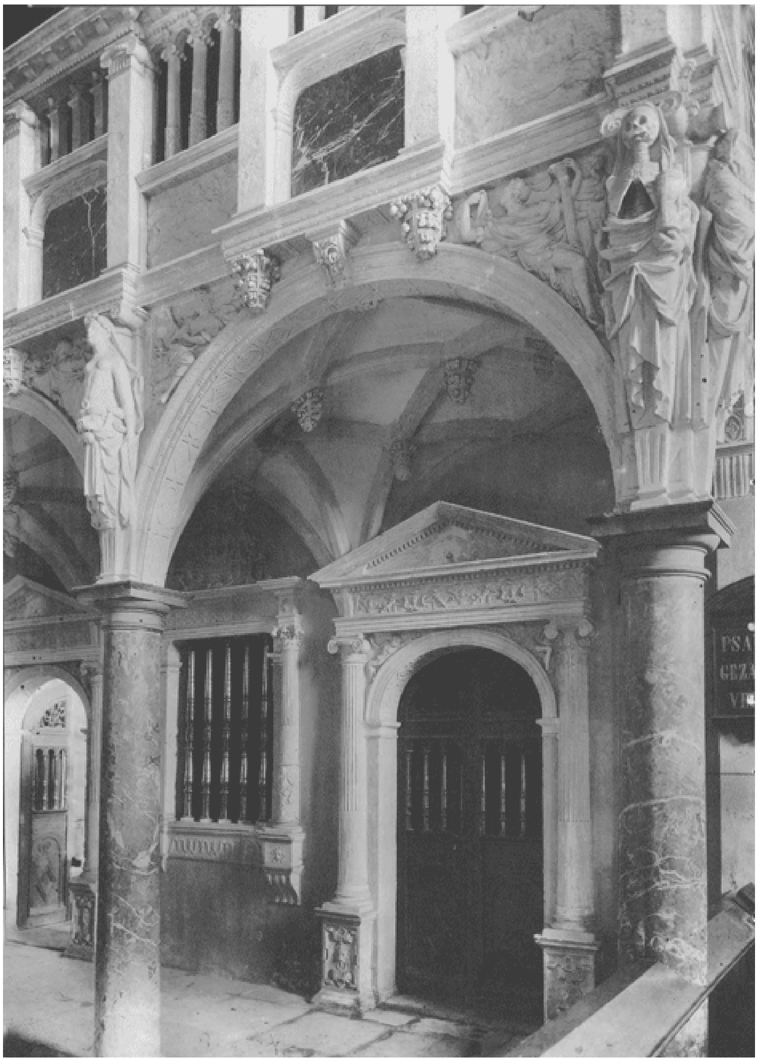

212 Onderdoorgang van het oxaal naar het koor vóór 1911. De reliëfs in de zangtribune zijn nog niet aangebracht. De lege velden zijn gemarmerd (foto coll. Steenbergh, RDMZ).

Kerkinventarissen: de protestantse kerken

Met de Reformatie gingen alle van oorsprong middeleeuwse kerken en kloosters in protestantse handen over. Het gevolg was dat inventarisstukken die een directe relatie hadden met de rooms-katholieke eredienst werden geamoveerd of stukgeslagen. Stukken die men nog kon gebruiken als preekstoelen, banken en doopvonten, werden pas in de loop van de tijd vervangen omdat de smaak veranderde, niet zozeer omdat men daardoor aan het 'afgodische' geloof herinnerd werd.

Inventarisstukken van vóór de Reformatie zijn op de Heuvelrug zeldzaam. Het fraaiste stuk dat bewaard is gebleven is het grote oxaal in Rhenen. In dezelfde kerk staat ook nog 16de-eeuws meubilair. Enig zwaar beschadigd stenen beeldhouwwerk uit de 16de eeuw vindt men in Amerongen en Doorn. In 1996 werden stukgeslagen delen van 16de-eeuwse stenen reliëfs in de Doornse kerk opgegraven. Tot ver in de 19de eeuw heeft een middeleeuws stenen doopvont in de Hervormde kerk van Doorn als preekstoelvoet dienst gedaan.

Het typisch protestants kerkinterieur ontwikkelde zich vanaf het eerste kwart van de 17de eeuw in een gestaag tempo. De preekstoel en dooptuin met daaromheen kerkenraads- en herenbanken namen daarbij een centrale plaats in. Verder hoorden daarbij kerkborden, koperen kronen en lezenaars en zilveren en tinnen avondmaalsstellen. Uit die beginperiode zijn in de protestantse kerken op de Heuvelrug meubelen, koper- en zilverwerk te vinden. In de loop van de tijd trad een aantal veranderingen op in de aankleding van het interieur die samenhingen met het veranderende gebruik van het kerkgebouw. Zo kon in de 19de eeuw, nadat het begraven in de kerk verboden was, een vast bankenplan ontstaan. In de jaren zestig van de 20ste eeuw verdwenen nogal wat doophekken, omdat deze de gemeente het zicht op de doopplechtigheid belemmerden. De binnen het doophek staande kerkenraadbanken kwamen in een aantal gevallen buiten het doophek te staan, teneinde de visuele barrière met de gemeente op te heffen. Bij veranderingen en restauraties werden banken, preekstoelen en hekken verplaatst en in veel gevallen verzaagd om ze passend te maken voor hun nieuwe plaats. Van elders afkomstige onderdelen werden soms toegevoegd om een restauratie te vervolmaken. Bij de komst van modernere verlichting maakten de koperen blakers en kronen plaats voor of werden omgebouwd tot gaslampen en later voor elektrische verlichting. Veel is verdwenen, soms door onwetendheid en desinteresse, maar in een aantal gevallen door een zucht naar modernisering. Daarbij realiseerde men zich te laat dat 'eenmaal verdwenen' altijd 'nooit meer terug' betekent.

In dit hoofdstuk worden eerst de inventarisstukken van de protestantse kerken behandeld. Dan volgen die in de rooms-katholieke kerkgebouwen. De opsomming is wel representatief maar niet uitputtend.

Beeldhouwwerk

Het oudste beeldhouwwerk in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug dateert uit de 16de eeuw en is in steen uitgevoerd.

Het oxaal met zangtribune in de Cunerakerk in *Rhenen* is zelfs het enige stenen oxaal uit deze periode dat de Reformatie heeft overleefd. Het kan rond 1550-1555 worden gedateerd. Het werd in ieder geval vóór 1564 vervaardigd, want uit

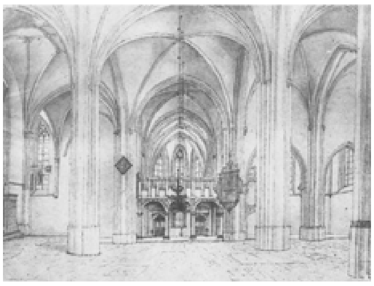

213 Het interieur van de Cunerakerk met het oxaal in 1644 op een tekening van Pieter Saenredam (gewassen pentekening, 381 × 533 mm, gesig. en gedat. op basis van pijler rechts. Coll. RPK, cat. nr. 106).

214 Het interieur van de Cunerakerk in het begin van de 20ste eeuw. De preekstoel staat opgesteld tegen het oxaal en het bankenplan is in een halve cirkel daaromheen gegroepeerd. Het interieur van de kerk is nog witgepleisterd. Boven het oxaal hangen gordijnen ter afscheiding van het koorgedeelte (foto RDMZ, z.j.).

rekeningen in de kerkelijk archieven blijkt dat het vanaf dat jaar geregeld werd schoongemaakt. Het is niet bekend wie het beeldhouwwerk uitvoerde, maar het wordt toegeschreven aan Colijn de Nole. Deze beeldhouwer was afkomstig uit Kamerijk. In 1530 liet hij zich als poorter van de stad Utrecht inschrijven en in de jaren veertig van de 16de eeuw was hij een van de meest invloedrijke kunstenaars van de Domstad geworden.

Voor de toegepaste architecturale onderdelen van het oxaal is gewerkt naar voorbeeld van de boeken van de Italiaanse architect Serlio. Zijn Vierde Boek verscheen in 1539 in Antwerpen in een Vlaamse vertaling. Wat betreft de ornamentiek heeft men zich vooral laten inspireren door de prenten van Vlamingen als Cornelis Bos en Cornelis Floris, die tegen het midden van de 16de eeuw een doorbraak betekenden in de verspreiding van renaissancemotieven in Europa. Ook waren Bos en Floris verantwoordelijk voor eindeloze variaties op de rolwerkstijl, waarvan we bescheiden uitingen terugvinden op het oxaal in Rhenen.

215 Het oxaal op een tekening uit 1890 van J.P.C. Grolman (tekening in kleur, 506 × 366 mm, gesig. l.o., HUA TA 460-1).

Het oxaal bestaat uit rood marmeren zuilen, die een boogstelling dragen, waarop een zangtribune steunt. Aan de voorzijde en aan de korte kanten staan boven de zuilen mannelijke en vrouwelijke hermkariatiden, waarvan er twee schilden dragen met drie rozetten, die hoogstwaarschijnlijk heraldisch geduid kunnen worden. Een van de hoekhermen is half vergaan en houdt een zandloper in de hand; deze figuur van de Dood waarschuwt de mens voor de vergankelijkheid van het aardse leven. De herme aan een van de korte zijden, met gespleten baard en boek in de hand, stelt een profeet voor.

216 Het 16de-eeuwse oxaal met zangtribune dat nog steeds dient als afsluiting tussen het schip en koor in de Cunerakerk van Rhenen (foto RDMZ, 1997).

217 Hoekherme aan het Rhenense oxaal met de figuur van de Dood. In de zwik daarnaast de figuur van de Standvastigheid op de rug gezien (foto RDMZ, 1997).

218 De Gerechtigheid met zwaard en weegschaal, een der kardinale deugden, in een zwik van het oxaal (foto RDMZ, 1997).

219 Het venster met koperen spijlen en bekronend rolwerkcartouche onder het oxaal (foto RDMZ, 1997).

In de zwikken zijn zes vrouwenfiguren aangebracht, waarvan er enkele op de rug gezien zijn. Zij verbeelden de theologische deugden Geloof, Hoop en Liefde en de kardinale deugden Gerechtigheid, Voorzichtigheid, Matigheid en Standvastigheid, aangevuld met een andere belangrijke deugd, die van de Waakzaamheid.

De borstwering van de tribune bestaat uit afwisselend naar achter wijkende traveeën met een laag paneel en gecanneleerde Ionische zuiltjes, voor 1/3 gedecoreerd met rolwerkmotieven en naar voren springende traveeën met een hoger paneel en robuuste pijlertjes. De panelen van de borstwering waren oorspronkelijk voorzien van beeldhouwwerk, dat echter op rigoureuze wijze is weggekapt tijdens of direct na de Reformatie. In de naar voren springende traveeën met hoge openingen zijn in 1911 gebeeldhouwde voorstellingen uit het Oude Testament geplaatst. Op de lagere panelen zijn de oorspronkelijke voorstellingen

in gemutileerde staat nog herkenbaar als scènes die verband houden met de altaardienst en het misoffer. Te zien zijn: Daniël in de Leeuwenkuil, het Offer van Abraham, Christus op de Olijfberg, Mozes en de Koperen Slang en de Doortocht door de Rode Zee.

Onder de tribune bevinden zich, aan weerskanten van een middenvenster, twee doorgangen naar het koor. Het venster heeft koperen spijlen en is omlijst door een raamwerk met gecanneleerde Corinthische halfzuilen op een hoog voetstuk, dat

220 Deur naar het koor met rolwerkversiering, Ionische zuilen en putti in de zwikken en het fronton (foto RDMZ, 1997).

versierd is met rolwerkmotieven. Aan de bovenzijde bevindt zich een bekronende cartouche, eveneens met rolwerkmotieven. Deze cartouche vertoont grote overeenkomst met de bekroning van de Triomfboog, waarmee de St. Janspoort was versierd tijdens de Blijde Inkomst van Karel V en zijn zoon Philips II in Antwerpen in 1549. Een rijk met tekeningen geïllustreerd verslag van deze ‘Triumphe van Antwerpen’ werd in 1550 door Pieter Coecke van Aelst gepubliceerd en deze uitgave zal ongetwijfeld in het bezit zijn geweest van de ontwerper van het oxaal. Dit gegeven vormt mede het bewijs dat het oxaal niet vóór 1550 vervaardigd kan zijn. De twee houten deuren aan weerskanten hebben koperen spijlen en een kalkstenen omlijsting, bekroond door een timpaan. Het fries daarvan is versierd met rolwerkmotieven, putti en leeuwenmaskers. De rondboog van de doorgang heeft in de zwikken twee putti.

Op de zangtribune zijn drie gebeeldhouwde panelen aangebracht, die, evenals de nieuwe panelen aan de voorzijde, uit 1911 dateren. Ze zijn slechts gedeeltelijk zichtbaar en vallen half weg achter de opgehoogde houten vloer. De gebeeldhouwde voorstellingen zijn die van een Calvarie, de Doop van Christus in de Jordaan en de Opstanding. Aan de koor- of achterzijde van het oxaal wordt de balustrade van de tribune gevormd door Dorische zuilen, voor 1/3 versierd met rolwerkmotieven. Ze worden afgewisseld door pijlers, eveneens versierd met rolwerk.

Oorspronkelijk was de zangtribune vanaf de koorzijde toegankelijk. De toegang wordt nog gemarkeerd door een boog met leeuwenkoppen in de zwikken. Tegenwoordig betreedt men het oxaal via een trap in de consistoriekamer (Schmidt, 1991, 175-179; Kunst voor de Beeldenstorm, 1986, 86-91; 93-94).

221 Zandstenen gigants van Goert van Reede († 1585) en diens echtgenote Geertruy(d)t van Nyenrode, vrouwe van Zuylestein († 1605) in de kerk van Amerongen. Het beeldhouwwerk is vervaardigd door Jacob Colijn de Nole omstreeks 1580 (foto RDMZ, 1998).

222 Detail van de kop van Goert van Reede (foto RDMZ, 1998).

223 Detail van Geertruy(d)t van Nyenrode (foto RDMZ, 1998).

Ook in de kerk van *Amerongen* bleef 16de-eeuws stenen beeldhouwwerk bewaard in de vorm van de zandstenen gisants van Goert van Reede († 1585) en zijn vrouw Geertruy(d)t van Nijenrode († 1605) Van dit beeldhouwwerk staat met zekerheid vast dat het vervaardigd is door de zoon van Colijn de Nole, Jacob de Nole. Na de dood van zijn vader tussen 1554 en 1558 nam hij de werkplaats over. Al tijdens zijn leven had Goert van Reede aan Jacob de opdracht gegeven voor het maken van ‘in steene sijn tombe ende ligchaam, verheven van der erden, met sijn quartieren verchiert, alsof hy een banderheer ware geweest, om 't Amerongen in de kerck gestelt te worden’. Het grafmonument, waar deze beelden deel van uit maakten, stond oorspronkelijk in het koor opgesteld. In 1672 werd het door de Franse troepen kapot geslagen. Diverse stukken raakten door de kerk verspreid. Het is bekend dat het beeld van Goert van Reede nog in 1837 in het koor lag en dat het later als trede voor de kerkdeur gebruikt werd. Het beeld van zijn eega Geertruyt diende als dorpel voor de Natewischkapel. Overige resten, zoals een slip van de mantel van Geertruyt, een lijst met enkele kwartieren en een gedeelte van een fries werden later op het kerkhof teruggevonden. Hoewel de Rijksadviseurs al in 1874 de Amerongse kerkmeesters hadden aangespoord om het beeld van Goert op te graven en tegen een van de kerkmuren op te stellen, werd hierop vanwege de kerk niet gereageerd. In 1906 werd ook het beeld van Geertruyt gevonden. Dat vormde voor de presidentkerkvoogd graaf Bentinck aanleiding de beelden tijdelijk op te slaan in de oranjerie van zijn kasteel. Op aandrang van de Provinciale commissie van toezicht op de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst werden de beelden weer naar de kerk overgebracht en

opgesteld op een zandstenen zerk boven de grafkelder van de Van Reede's in het koor. Tegenwoordig liggen ze achter de preekstoel tegen de noordelijke kerkmuur. Onder de tafel zijn enkele fragmenten met beeldhouwwerk ingemetseld (HUA, archief Herv. Gemeente Amerongen inv. nr. 293; Muller, 1907, 46-49).

224 De Judaskus. Reliëf ten halve lijve met de figuren van de met een touw vastgebonden Christus (rechts) en Judas met de geldbuidel in de hand (links). De voorstelling wordt door een baluster met acanthusblad afgesloten (foto RDMZ, 2000).

225 De Zweetdoek van Veronica. Reliëf ten halve lijve waarvan het bovenste deel ontbreekt. Herkenbaar zijn de Zweetdoek met het gelaat van Christus en de hand van Veronica in een rijkgeplooide mouw die met een lusje wordt opgehouden (foto RDMZ, 2000).

226 Fragment van manskop met hoed (een der drie Koningen?). De details als ogen, baard en wenkbrauwen zijn met een fijn penseel ingeschilderd (foto RDMZ, 2000).

Nog ouder zijn de restanten van beeldhouwwerk van Baumberger kalksteen, die in mei 1996 in de kerk van *Doorn* werden teruggevonden. Toen men daar een nieuwe toegang door de toren naar de kerk wilde maken, waartoe de vloer moest worden veranderd, werd onder de bestaande plavuizen vloer een tweede vloer aangetroffen. Deze bestond uit diverse formaten baksteen en grote en kleine brokken natuursteen, voorzien van reliëfvoorstellingen, waarin duidelijk de Judaskus en Veronica met de Zweetdoek te herkennen waren. In mei 1996 werden zij door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) opgegraven. In totaal kwamen 25 bewerkte grote steenfragmenten te voorschijn en talloze kleinere stukken en schilfers, waarvan het grootste deel was voorzien van polychromie in helder roodoranje, fel blauw en wit en met een ruime toepassing van goud. Zwart was gebruikt voor de details en als sjabloon, incarnaat voor de lichaamsdelen als handen en gezichten. In sommige fragmenten waren manskoppen gebeeldhouwd, andere brokstukken bleken onderdelen te zijn van

balusters met cherubs en acanthusbladeren, gecanneleerde zuiltjes en fantasiekapitelen, pilasters met grotesken en ook delen van gewaden en armen. De fragmenten hebben oorspronkelijk deel uitgemaakt van niet altijd te identificeren Bijbelse taferelen met reliëffiguren ten halve lijve. Elk tafereel was ongeveer 65 × 110 cm. groot en gevat in een architectuur met boogstelling. Tijdens of enige tijd na de overgang van de kerk tot het protestantse geloof moeten de reliëfs op ruwe wijze uit de kerk verwijderd zijn, waarna de resten in het torenportaal onder de grond zijn gestopt. De fragmenten kunnen omstreeks 1525 worden gedateerd en zijn het werk van een bekwaam beeldhouwer, vrijwel zeker afkomstig uit een Utrechts atelier.

De vondst wordt tijdens het schrijven van dit hoofdstuk (1999-2000) gerestaureerd. De restaurator deelde over de polychromie op de reliëfs het volgende mede.

Gotische polychromie aan altaren en portalen in onze streken is onderwerp van uitvoerige studie geweest. Beeldhouwwerk en ensembles met een kleurige afwerking uit de Renaissance zijn tot nu toe veel minder intensief bestudeerd. Het werken aan de conservering en restauratie van de Doornse reliëfs was een unieke kans om oorspronkelijke kleur op beeldhouwwerk uit de vroege Renaissance onder de loep te nemen. Het gevolg was dat de verschillende gekleurde uitmonsteringen gereconstrueerd konden worden die de uitvoerend kunstenaar heeft aangebracht om uiteindelijk te komen tot de zeer rijke en gevarieerde polychromie van de beelden.

Door beeldhouwers vervaardigde werkstukken werden door de schilder of stoffeerder, afgewerkt. Vanaf de tweede helft van de 15de eeuw bestaan er gespecialiseerde schilders en vergulders die zich bezig hielden met het kleuren en vergulden van beelden in hout en steen. De schilder legde dus de laatste hand aan een beeldhouwwerk. Het werk van de beeldhouwer was in feite slechts een voorbereiding van dat van de schilder. In een enkel geval was het de beeldhouwer zelf die zijn sculpturen van een kleurige afwerklaag voorzag. In een aantal gevallen werd de hulp ingeroepen van gerenommeerde kunstenaars. Schilders als Rogier van der Weyden, Jan van Eyck en Robert Campin hebben beelden in altaarretabels van een gekleurde afwerklaag voorzien. Bij de Doornse reliëfs kan men niet met zekerheid zeggen of de beeldhouwer zelf ook zijn werk heeft gepolychromeerd. Het polychromeren en het vervaardigen van schilderijen geschiedde in die tijd over het algemeen door het jaar heen in goed geventileerde ateliers met een constante temperatuur. Het lijkt echter waarschijnlijk dat de Doornse reliëfs bij uitzondering gepolychromeerd zijn toen zij al in de kerk geplaatst waren. Dit kan men zien aan de begrenzing van de kleurige afwerking aan de zijkanten die uitzonderlijk strak is. Dat heeft tot de veronderstelling geleid dat de reliëfs reeds waren ingemetseld bij het polychromeren. De onregelmatige afscheiding die altijd ontstaat bij het aanbrengen van verf met een kwast is op de kerkmuur terechtgekomen.

De polychromeur ging als volgt te werk. In eerste instantie is het oppervlak van de stukken bestreken met tenminste twee sterk verdunde gronderingslagen die zijn aangebracht met een langharige kwast. De eerste lagen van de stukken zijn transparant en licht roze van tint. De laag is voornamelijk samengesteld uit overwegend witte pigmenten met een klein deel rode pigmenten, gebonden met een proteïnehoudend bindmiddel. Dat kan hazenlijm zijn die lauw werd verwerkt of een ei-tempera die koud zal zijn toegepast.

Daarna kregen de architectonische onderdelen en de stukken die werden verguld of een donkere afwerklaag moesten ontvangen, een dekkende gronderingslaag van rode aarde (ijzeroxide?). Deze laag vertoont bij verschillende stukken een licht kleurverschil. Dit komt door een variërende concentratie aan oranje pigmenten (loodmenie?), helderrood (vermiljoen of cinnaber?) en donkerrode pigmenten. Het

is mogelijk dat de verf niet goed gemengd was en dat daardoor de kleurverschillen konden ontstaan. Anderzijds kan de schilder dit effect doelbewust hebben nagestreefd om een bepaald resultaat te verkrijgen.

Vervolgens kwamen de volgende gronderingslagen aan de beurt. Voor de mantel van Veronica en de tuniek van Christus (in de Judaskus en de Wederopstanding) is een zwarte gronderingslaag toegepast op lijmbasis. Deze kleur zal diepte geven aan het azuriet dat als uiteindelijke afwerking wordt aangebracht. Een gronderingslaag van lichtgele, goed dekkende oker is onder de mantel van Judas aangetroffen.

Na het aanbrengen van de gronderingslagen kwam het moment van vergulden.

227 Reconstructie van een reliëf van een mansfiguur ten halve lijve in een architectuur. De man draagt een keten met een opvallende beëindiging. Elementen als ogen, baard en stofuitdrukking van muts en gewaad zijn uiterst verfijnd van detaillering (foto RDMZ, 2000).

De vergulde oppervlakken bij de Doornse reliëfs zijn mixtionverguldingen. Bij deze verguldtechniek wordt het te bewerken gedeelte bedekt met een laagje lijnof notenolie of hars waarop men het bladgoud aanbrengt. Wanneer het niet mogelijk is het bladgoud glad aan te brengen wordt aan het mengsel gele oker toegevoegd om een vastere ondergrond voor het verguldsel te verkrijgen. Tevens dient de gele kleur van het mengsel om kleine oneffenheden in het goud te verdoezelen. Wanneer het mengsel droog begint te worden kan het bladgoud worden aangebracht. Daarbij wordt het met speciale penselen licht aangedrukt. Vervolgens werden de meeste architectonische onderdelen in een spontane techniek in een groene en blauwe marmerimitatie geschilderd. Dit soort van geaderd marmer ziet men ook weergegeven aan de klassieke architectuur op Italiaanse schilderijen van die tijd.

Na het schilderen van de marmering is de mantel van Judas geschilderd in een witte tint die ook voor de Zweetdoek van Veronica is gebruikt. Hetzelfde gebroken wit zou als ondergrond toegepast worden voor de brocaatmotieven en bontimitatie die op twee mantels werd gevonden.

Het incarnaat, de vleeskleur, is samengesteld uit een mengsel van witte, rode en blauwe pigmenten die zijn fijngewreven en gebonden met een organisch bindmiddel. Het resultaat was een helder bleek roze incarnaat.

Voor de verfijnde details in het gezicht als ogen en wenkbrauwen heeft de schilder gebruik gemaakt van dunne penselen waarmee hij in zwart ook de oogleden heeft aangeduid.

De blauwe laag op de reliëfs is als laatste fase van de kleurige afwerking aangebracht. Ongetwijfeld betreft het azuriet, een koperverbinding. Vóór gebruik wordt het gebonden met ei, lijm of gom. Dit blauw blijft mat na droging van het bindmiddel. Het was uitermate teer en kostbaar.

Om de polychromie te voltooien eindigde de uitvoerend kunstenaar over het algemeen met motieven waaraan hij de grootste zorg besteedde. In de Doornse reliëfs zijn die motieven gemaakt met sjablonen en met het penseel. Bij de sjablonen zijn twee soorten te onderscheiden: een sjabloon in de vorm van de vijfpuntige ster en een tweede in de vorm van een bloem met driepuntige blaadjes.

228 De stenen doopvont in de kerk van Doorn uit omstreeks 1480 (foto RDMZ, 1987).

Deze motieven zijn aangetroffen op de blauwe mantel van Christus. Zij zijn een mixtionvergulding. De geschilderde motieven die op de Doornse reliëfs voorkomen zijn waarlijke schilderstukjes, zoals het gelaat van Christus op de Zweetdoek van Veronica of de details op de kleding als de Italiaanse brocaatimitatie aan de mantel bij een van de beelden. Een ander voorbeeld van afwerking is de uitstekend bewaard gebleven schaduwrand langs de boord en hals van een vergulde mantel bij een van de torsofragmenten.

Tenslotte moet gewezen worden op het belang van het toepassen van kleur op driedimensionaal werk. Door het aanbrengen van kleur kunnen details en vlakken worden weergegeven die niet in steen zijn uitgehouwen. Het kan zijn dat de beeldhouwer dat van tevoren overlegde met de schilder. Anderzijds is het mogelijk dat er een werkverdeling tussen beiden bestond waarbij de laatste afwerking aan de polychromeur werd overgelaten.

Tot zover de restaurator van de reliëfs. Na conservering zullen zij in de kerk worden opgesteld.

In *Doorn* staat ook nog een stenen doopvont van het bekende type met een achthoekig bekken, versierd met afwisselend vier gebeeldhouwde koppen en vier bloemen. De doopvont dateert uit de 15de eeuw (ca. 1480) en diende tot 1880 als voet voor de preekstoel. Tegenwoordig is hij opgesteld in het liturgisch centrum bij de preekstoel.

Meubilair

In de Cunerakerk te *Rhenen* bevinden zich, behalve het schitterende renaissanceoxaal, ook twee koorbanken, eveneens uit de periode van de Renaissance, maar nu uitgevoerd in hout. Ze staan tegenover elkaar tegen de wanden van het diepe koor, nog steeds op dezelfde plaats waarvoor ze gemaakt zijn. Op een van korte kanten van de banken prijkt midden op een rolwerkcartouche het jaartal 1570. Ook hier zitten we nog midden in de wereld van Cornelis Floris, Cornelis Bos en Hans Vredeman de Vries. De kroonlijst wordt gedragen door voluutvormige consoles met gebeeldhouwde maskerons en leeuwenkopjes. Het fries is voorzien van fijn gesneden renaissancemotieven met bladwerk, bloemen, vruchten en met als centraal motief (gevleugelde) menselijke figuurtjes of beslagwerkcartouches. De wangen hebben aan de voorzijde een voluut, die onderaan eindigt in een leeuwenpoot. Op de schuin weglopende bovenzijde is eveneens een voluut met leeuwenkop aangebracht. Aan de korte kanten bestaat het onderste gedeelte uit een toogpaneel met geholde tandlijst. Toogpanelen worden tot ver in de 17de eeuw veelvuldig gebruikt in het hervormde kerkmeubilair en we zullen ze

ook op de Utrechtse Heuvelrug met name bij de preekstoelen nog diverse keren terugzien (Schmidt, 1991, 179).

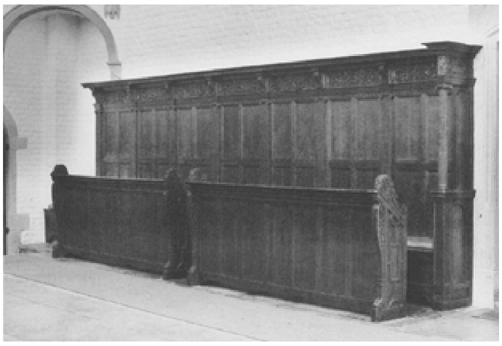

229 De Rhenense koorbanken uit 1570 (foto RDMZ, 1997).

230 De datering van een van de koorbanken in een rolwerkcartouche op een van de korte zijden (foto RDMZ, 1997).

231 Het priestergestoelte, sedilia, in de kerk van Rhenen dateert eveneens van 1570 (foto RDMZ, 1997).

232 Bekroning van het priestergestoelte in rolwerkstijl met saterkop (foto RDMZ, 1997).

In het schip tegen de zuidwand, naast het tochtportaal staat ook in de Cunerakerk een gestoelte, dat eveneens uit 1570 dateert. Het werd voorheen ten onrechte aangeduid als bisschopszetel. Het gaat hier echter om een sedilia, een priestergestoelte, bestemd voor de geestelijken (een priester, een diaken en een subdiaken) die de mis opdragen. De zetel stond oorspronkelijk aan de zuidkant, de epistelzijde, van het koor en vormde één geheel met de koorbanken. De bank heeft een korte luifel, gedragen door gecanneleerde Ionische zuilen en met een fries met fijn gesneden bladwerk. Als centraal motief is een rolwerkcartouche met maskeron aangebracht en aan weerskanten een geknielde figuur met een laurierkrans in de hand. Op de hoeken, boven de zuilen, zijn vrouwenfiguurtjes in rolwerkstijl gesneden, waarvan er een - met kruis - het Geloof voorstelt en de ander - met anker - de Hoop. Vergelijkbare figuurtjes op de zijkanten dragen geen attribuut. De luifel heeft een bekroning in rolwerkstijl met als centraal motief een saterkop. Het gestoelte en de koorbanken zijn een goed voorbeeld van houtsnijwerk uitgevoerd in de stijl van de Nederlandse Renaissance uit het derde kwart van de 16de eeuw (Schmidt, 1991, 176).

Naast deze enkele inventarisstukken uit de voorreformatorische periode, dateren de meubelen in de kerken van de Utrechtse Heuvelrug van na de Reformatie. Hoewel er veel veranderde in de liturgische dispositie van het kerkmeubilair, bleef men in sommige gevallen nog lange tijd typisch voorreformatorische meubelen plaatsen. Zo ook in Amerongen, waar het interieur na de verwoesting door de Fransen in 1672 bijna geheel vernieuwd werd. Het koorhek kwam in 1679 tot stand met financiële hulp van kasteelvrouwe Margaretha Turnor. Het is dus geplaatst in een periode dat het koorhek in de oorspronkelijke (katholieke) zin, namelijk als scheiding tussen het koor als terrein van de priesters en de overige kerkruimte voor de leken, niet meer nodig was. Toch bleef de behoefte bestaan het vroegere priesterkoor af te scheiden van het schip van de kerk. In Amerongen zijn ook de preekstoel, dooptuin en

herenbank omstreeks dezelfde tijd gemaakt en alle meubelen zijn opgebouwd uit de in de hele 17de eeuw zo veelvuldig toegepaste toogpanelen.

233 De preekstoel in de kerk van Amerongen dagtekent van het laatste kwart van de 17de eeuw (foto RDMZ, 1998).

Preekstoelen

De 17de eeuw

In de kerken op de Utrechtse Heuvelrug bleven vijf preekstoelen bewaard, die uit de 17de eeuw stammen (*Amerongen, De Bilt, Doorn, Leersum, Rhenen)* en maar liefst vier daarvan zijn nauwkeurig te dateren.

De oudst gedateerde bevindt zich in de hervormde kerk van De Bilt. Op een grafsteen in de kerk staat geschreven dat Dirck Salomonssen de preekstoel heeft geschonken in 1652, het bouwjaar van de kerk. De preekstoel in Doorn werd, blijkens de datering op het klankbord in 1666 vervaardigd en op het exemplaar in Leersum prijkt het jaartal 1676 op het ruggeschot.

234 De Leersumse preekstoel uit 1676 (foto RDMZ, 1997).

235 Detail van de Leersumse preekstoelvoet (foto RDMZ, 1997).

236 De preekstoel in de kerk van De Bilt kwam in 1652 tot stand (foto RDMZ, 1998).

In Amerongen werd de oude preekstoel, samen met nagenoeg de gehele overige inventaris, bij de inval van de Fransen in 1672-73 verwoest. Met financiële hulp van kasteelheer Godard van Reede werd de kerk het jaar na de verwoesting hersteld. De preekstoel echter kwam pas enkele jaren later tot stand. De dominee moest ondertussen ‘sittende op een stoel en staende voor een tafeltje op het choor’ prediken. Er was wel door Geertruidt van Steenbergen honderd gulden voor een nieuwe preekstoel nagelaten, maar de erfgenamen wilden maar niet uitkeren. De kerkmeesters riepen de hulp in van de Staten en wonnen na veel correspondentie hun zaak. Er kwam alsnog een nieuwe preekstoel (onder andere) van de hand van de plaatselijke wagenmaker Willem Berendse van Alewijck (Demoed, 1997, 272). In Rhenen moet de preekstoel op stijl worden gedateerd. De preekstoel in deze kerk zal uit het derde kwart van de 17de eeuw dateren. Met name de afhangende festoenen op de verdiepte pilasters van de preekstoelkuip horen helemaal thuis in de motievenwereld, zoals die door Jacob van Campen en Pieter Post geïntroduceerd werd in de Noordelijke Nederlanden.

De hoofdvorm van vier van de vijf 17de-eeuwse preekstoelen is zeshoekig, zoals over het algemeen gebruikelijk was. Alleen de preekstoel in De Bilt is achthoekig,

een vorm die eerder in de 17de eeuw wel vaker voorkwam, maar geleidelijk aan verdween.

Alle preekstoelen hebben een kuip van toogpanelen met zowel onderaan als bovenaan een hoofdgestel met fries, waarop - evenals op de boog en in de zwikken van het toogpaneel - een variatie aan houtsnijwerkmotieven is aangebracht. Op de hoeken van de kuip staan in de meeste gevallen verdiepte pilasters (De Bilt, Doorn, Leersum, Rhenen); alleen bij de preekstoel in Amerongen staan hier Ionische zuilen. In Rhenen zijn de verdiepte velden voorzien van afhangende festoenen met bladwerk, bloemen en vruchten en uitlopend in kwastjes.

237 Grafsteen van de schenker van de Biltse preekstoel, Dirck Salomonssen van Arnhem (foto RDMZ, 1998).

De vorm en uitvoering van het ruggeschot en het klankbord volgen meestal die van de kuip. Zo bestaat het ruggeschot, evenals de kuip, steeds uit een toogpaneel binnen een omlijsting van pilasters en een hoofdgestel.

Het ruggeschot van de preekstoel in Doorn heeft een geaccoleerde toog, wat een latere toevoeging is. In De Bilt is het ruggeschot voorzien van twee uitgezaagde vleugels en in Rhenen zijn de voluutvormige vleugels rijk bewerkt met gesneden acanthusbladeren.

De klankborden volgen over het algemeen, evenals de rugpanelen in vorm en ornamentele details de preekstoelkuip, maar zijn lang niet allemaal meer origineel. Zo is het exemplaar in De Bilt, wel evenals de preekstoelkuip achtzijdig, maar van later datum, waarbij waarschijnlijk wel de oude cartouches zijn hergebruikt. Ook het klankbord in Amerongen is later veranderd en is tegenwoordig achthoekig van vorm.

De preekstoelen zijn allemaal staande exemplaren en de meeste hebben voluutvormige steunen, rijk versierd met houtsnijwerk. De oudste, die in De Bilt, lopen uit in leeuwenklauwen en zijn versierd met acanthusbladeren en bloemkelken. In

238 De preekstoel in de Cunerakerk te Rhenen dagtekent van het derde kwart van de 17de eeuw (foto RDMZ, 1997).

239 De rijk bewerkte voet van de Rhenense preekstoel (foto RDMZ, 1997).

Leersum zijn ze plastischer met omkrullende acanthusbladeren, aan de bovenzijde uitlopend in engelenfiguren en een griffioen. De voeten van de preekstoelen in Amerongen en Rhenen zijn voorzien van dubbele voluutsteunen. De voet in Amerongen bestaat uit een twaalfhoekige pijler met drie naar beneden gerichte voluutvormige steunen. De kuip rust op nog eens zes naar boven gewende steunen, die de vorm hebben van leeuwenkoppen en voorzien zijn van meerdere voluten. In Rhenen zien wij een vergelijkbare opbouw. Ook hier bestaat de voet uit een twaalfhoekige pijler met drie voluutvormige voetstukken, versierd met acanthusbladeren. De kuip wordt gedragen door zes steunen in de vorm van gebeeldhouwde engelen, die aan onderzijde uitlopen in een voluut met bladwerk.

240 De preekstoel in Doorn is op het klankbord gedateerd 1666 (foto RDMZ, 1997).

Bij de preekstoel van Doorn werd tot in de 19de eeuw de middeleeuwse doopvont als voet gebruikt, een fenomeen dat in heel Nederland regelmatig voorkwam in de 17de eeuw (Noordeloos, Ouderkerk aan den IJssel). In de 19de eeuw kreeg men weer waardering voor middeleeuwse objecten en in die tijd werden veel van deze doopvonten in ere hersteld. In Doorn kreeg de preekstoel, tijdens een ingrijpende restauratie in 1888, haar huidige voet. Ook in De Bilt werd de onderzijde van de voet in 1895 vervangen, toen de preekstoel werd opgeknapt.

De meeste preekstoeltrappen zijn niet meer origineel, onder andere als gevolg van verplaatsingen van de preekstoel in de kerkruimte.

De 18de en 19de eeuw

In de kerken van de Utrechtse Heuvelrug bevinden zich naast de vijf 17de-eeuwse preekstoelen ook nog twee latere exemplaren die het vermelden waard zijn.

De preekstoel in de Zuiderkapel in *Bilthoven* dateert uit omstreeks 1800. De kuip van de preekstoel is rechthoekig, een vorm die naast de zeshoek geregeld voorkomt, met name vanaf de tweede helft van de 17de eeuw. De preekstoel in Bilthoven was wellicht oorspronkelijk vrijstaand, maar is tegenwoordig tegen een van de wanden opgesteld. Het exemplaar is rijk voorzien van snijwerk. Op de hoeken van de kuip staan overhoeks geplaatste pilasters met rolvoluut en acanthusblad. Aan de onderzijde wordt de kuip afgesloten door een gebeeldhouwde laurierkrans. Het ruggeschot wordt bekroond door een opzetstuk met in het midden het Alziend Oog in driehoek, aan weerskanten cornucopiae en bovenop een harp. De vierkante kuip is toegankelijk via twee trappen, een aan elke kant. De trapleuningen zijn opengewerkt met voluten van bladwerk en lopen

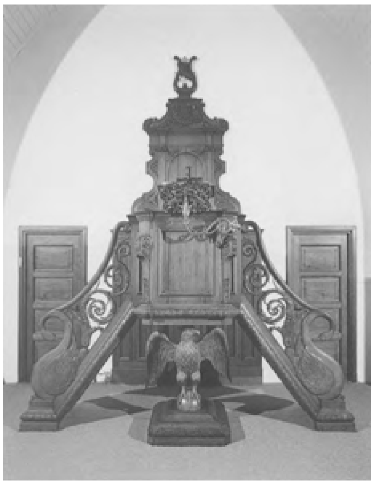

241 In de Zuiderkapel te Bilthoven staat een preekstoel van omstreeks 1800 (foto RDMZ, 1997).

242 De hervormde kerk van Zeist heeft een preekstoel van 1843 in neogotische stijl (foto RDMZ, 1997).

aan de onderzijde uit in elegant gebeeldhouwde zwanen. Op de boom van de trap is een zelfde laurierkrans aangebracht als op de onderzijde van de kuip. De preekstoel hangt aan de muur, maar onder de kuip is een krachtig gebeeldhouwde adelaar op voetstuk geplaatst, die de kuip lijkt te ondersteunen. Ook op het voetstuk keert de laurierkrans terug; de poten van de adelaar rusten op een wereldbol. Het is mogelijk dat dit losse element ooit als lezenaar diende. De adelaar is een van de vier Evangelistensymbolen en verwijst naar Het Woord en Het Evangelie dat van de kansel gepredikt wordt.

De preekstoel werd bij de bouw van de Zuiderkapel in 1916 door Jhr. mr. B. van Merlen geschonken en komt dus uit een andere context. Bij de plaatsing zullen waarschijnlijk ook onderdelen vernieuwd en aangevuld zijn. Gezien het beeldhouwwerk is het mogelijk dat de preekstoel oorspronkelijk uit een (Duitse?) Lutherse Kerk afkomstig is. Met name de zwanen en het Alziend Oog zijn typisch Lutherse symbolen.

In *Zeist* werd in 1841-1843 een nieuwe kerk gebouwd, die in neogotische stijl werd ingericht. Ook de geheel vrijstaande preekstoel met opgang aan de achterzijde werd in 1843 in deze stijl vervaardigd en voorzien van panelen met dubbele gotische

spitsbogen met driepasnissen. Tijdens de restauratie van 1964-1965 vond men in de preekstoel een document, waarop geschreven stond: ‘In 't jaar 1843 is deze Stoel Gemaakt door Abraham Montauban en Johannes Jacobus de Liefde, Beiden Geboren en Woonachtig te Zeyst’ (Van Eekeren, III, 1976, 246).

Dooptuinen, banken en dispositie

In het gebied van de Utrechtse Heuvelrug bevinden zich zowel kerken, die in de Middeleeuwen gebouwd zijn (Amerongen, Rhenen, Leersum, Doorn) als kerken uit de 17de (De Bilt), de 19de (Zeist, Maarsbergen) en 20ste eeuw (Zuiderkapel Bilthoven, Driebergen-Rijsenburg). De kerken, die na de Reformatie tot stand kwamen waren van meet af bestemd om er de Hervormde eredienst in te vieren. Bij de van oorsprong katholieke kerken lag dat anders. Na de Alteratie werden deze ruimten ontdaan van de voorwerpen die aan de katholieke eredienst herinnerde en door de protestanten opnieuw ingericht. De preekstoel kreeg een zo centraal mogelijke plaats in de sterk door een lengteas bepaalde kerkruimte. Dat

dat soms problemen opleverde blijkt in Amerongen. Hier werd na de Alteratie de preekstoel tegen een van de kolommen opgesteld. Maar dit gaf niet het gewenste resultaat. Daarom besloot men in 1661 de twee oostelijke pijlers weg te breken, waardoor wijde scheibogen ontstonden en de gelovigen een veel beter zicht kregen op de preekstoel.

Een preekstoel werd in de 17de eeuw steevast omringd door een dooptuin, waarbij het doophek het gebied rond de preekstoel - het nieuwe liturgisch centrum - begrensde en tevens scheidde van de rest van de kerkruimte. In de 'tuin' vond, in nauwe samenhang met de woordverkondiging en temidden van de gehele gemeente, het dopen plaats. Aan de preekstoelkuip hing daartoe een koperen doopbekkenhouder, waarin een los tinnen, koperen of zilveren bekken geplaatst kon worden. Van oudsher hadden bovendien kerkelijke ambtsdragers hun vaste plaats binnen het doophek. In kerkelijke archivalia wordt het doophek daarom ook wel 'kerkenraadshekje' genoemd.

Voor het overige stonden er in de periode na de Reformatie tot diep in de 18de eeuw alleen vaste banken in de periferie van de kerkruimte, tegen de wanden of rond de zuilen of pijlers. Deze zogenaamde 'herenbanken' of 'pilaarbanken' waren bestemd voor ambachtsheren en andere hoogwaardigheidsbekleders. In het midden van de kerkruimte kon geen vast bankenplan ontstaan, aangezien de kerk tevens begraafplaats was en de graven in de vloer opengemaakt moesten kunnen worden. De gelovigen zaten op losse banken of op zelf meegebrachte kerkstoeltjes. Pas toen in 1829 het begraven in de kerk definitief verboden werd, kwam de weg vrij voor het opvullen van de kerkruimte met een vast bankenplan.

In de laatgotische kerk van *Amerongen* is nog een deel van het 17de-eeuwse meubilair bewaard gebleven. Het is zelfs de enige kerk waar het oude doophek de tand des tijds trotseerde. De preekstoel, het koorhek, het doophek met bijbehorende banken en een herenbank, allemaal uitgevoerd met vergelijkbare toogpanelen, dateren van na 1672-1673 toen bij de inval van de Fransen bijna het gehele interieur in vlammen opging. Uit archivalia is bekend dat Willem Berendse van Alewijck in 1679 zowel aan de nieuwe preekstoel als aan het bijbehorende doophek werkzaamheden verrichtte. Van Alewijck was de plaatselijke wagenmaker. In de 17de eeuw waren de diverse werkzaamheden van timmerman, schrijnwerker en beeldsnijder echter door gildebepalingen streng gescheiden. Het is daarom aannemelijk dat naast Van Alewijck ook nog een beeldsnijder en / of schrijnwerker aan de totstandkoming van de preekstoel en het doophek heeft meegewerkt. Over de dispositie van het meubilair in de driebeukige kerk van Amerongen is met name vanaf het midden van de 19de eeuw wat meer bekend. Er werd nogal eens met de preekstoel geschoven. In 1848 was hij afgebroken en weer opgebouwd.

243 De preekstoel met dooptuin in de Amerongse kerk (foto RDMZ, 1998).

244 Het restant van de herenbank in de kerk van Amerongen stamt uit het laatste kwart van de 17de eeuw (foto RDMZ, 1998).

Waarschijnlijk kreeg hij toen een plaats tegen de zuidoostwand, voor het koor. Dit was in ieder geval de situering in 1860, het jaar waarin de preekstoel wederom werd verplaatst. De verplaatsing van 1860 was onderdeel van een ingrijpende herinrichting, die al enkele jaren duurde. In 1855 was een nieuwe zerken vloer gelegd en in 1856 had er een verandering van de banken plaatsgevonden. Nog wat later werden de galerijen uit 1844 afgebroken en kwamen er weer nieuwe zitbanken bij. In 1884 werd het hele kerkinterieur van Amerongen ingrijpend gewijzigd. Bij het hoofdstuk over de Kerkelijke Gebouwen is daar uitvoerig aandacht aan besteed. De preekstoel werd van het koor naar onder het orgel verplaatst. De plaats onder het orgel bleek echter akoestisch ongunstig en in 1892 kreeg de preekstoel uiteindelijk haar huidige plek tegen een van de pijlers aan de noordzijde van de kerkruimte. Wederom moest het bankenplan gewijzigd worden. De predikant was nu tot in het koor hoorbaar, waar in 1860 al extra banken waren geplaatst.

De 19de-eeuwse banken zijn tegenwoordig mintgroen geverfd en carrévormig opgesteld rondom het liturgisch centrum aan de noordzijde. Daar staat de preekstoel in het midden van een ruime dooptuin. Binnen deze dooptuin staan aan weerskanten twee bijbehorende banken, die volgens opschrift bestemd zijn voor ‘Ouderlingen’ en ‘Diakenen’. Dat dit teruggaat op de 17de-eeuwse situatie blijkt uit een rekening van november 1698, waarin een zekere Pieter van Tempel betaald krijgt voor het (ver?)maken van het tweegestoelte voor ouderlingen en diakenen.

De herenbank, die evenals de preekstoel, het doophek en het koorhek uit de periode na de verwoesting van 1672-1673 dateert, is nog slechts gedeeltelijk origineel en ook deze is meerdere malen verplaatst. Tegenwoordig staat hij tegen de zuidoostelijke muur. De zitting ontbreekt en de ‘bank’ is nu slechts ‘omheining’ voor enkele losse stoelen en mist bovendien de voor veel herenbanken gebruikelijke overhuiving (HUA, archief van de Herv. Gemeente Amerongen, inv. nr. 294; Demoed, 1997, 272-273).

Ook in de laatgotische hallenkerk van *Rhenen* zijn de zitplaatsen carrévormig rond het liturgisch centrum gegroepeerd. Hier zijn banken gecombineerd met stoelen. De preekstoel is geplaatst tegen een van de zuilen aan de noordzijde van de kerk. Het is het centrale meubelstuk van het liturgisch centrum: een open plek, gemarkeerd door een tapijt, waar ook plaats is voor de doopvont en de lezenaar van de voorzanger. De huidige dispositie dateert van na de Tweede Wereldoorlog.

De middeleeuwse eenbeukige kerk van *Leersum* werd in 1819 uitgebreid met een zijbeuk aan de noordzijde, die in 1895 nogmaals vergroot werd tot een rechthoekige kerkzaal. De preekstoel staat tegen de zuidmuur. Aan weerskanten staan banken:

245 De kerk van Leersum naar het oosten. De preekstoel staat tegen de zuidwand (foto RDMZ, 1997).

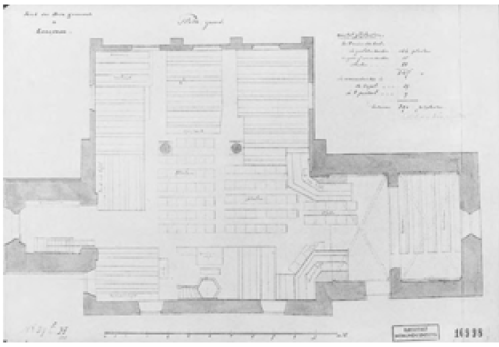

246 Plattegrond van de Leersumse kerk uit 1877 waarin het bankenplan getekend staat. In het torenportaal stonden twee rijen armenbanken. In de ‘kapel’, het koor, stonden eveneens armenbanken opgesteld. Naast en tegenover de preekstoel was de plaats voor de voornaamste banken. Zij hadden een luifel. Het middenstuk van de kerk was met stoelen gevuld en het noordelijke stuk weer met banken. In totaal waren er 290 zitplaatsen. Me potlood is op de opmeting bijgeschreven dat er 260! plaatsen tekort waren (tekening coll. RDMZ, nr. 16998).

aan de ene zijde twee banken voor ouderlingen en collectanten en aan de andere een groter bankenblok met zes rijen, waarvan de voorste twee gereserveerd zijn voor diakenen en kerkvoogden. In het voormalige koor staan drievoudige bankenblokken van paneelwerk. Het laatste koortravee is verhoogd, omdat zich hieronder de oorspronkelijke grafkelder van Frederik Van Nassau Zuylestein en zijn echtgenote Mary Killegrew bevindt. Daardoor lopen de banken naar achteren toe hoger op. De wand van het koor is bekleed met een betimmering uit 1895.

De inrichting van de middeleeuwse kerk van *Doorn* ging steeds met de tijd mee. Hier werd in 1585 voor het eerst avondmaal gevierd. In de protestantse periode werd het koor van het schip gescheiden door een muur. De eredienst vond in het schip plaats. Het liturgische centrum met de preekstoel bevond zich tegen de scheidingswand. De preekstoel bleef daar tot 1860-1861 staan, tot het moment waarop de scheidingswand werd weggebroken en de preekstoel werd verplaatst naar de zuidmuur van het schip. Toen werden ook vrijwel alle banken vernieuwd en een partij stoelen aangeschaft, waarvan er in ieder geval een aantal binnen het doophek stond. In deze tijd werden waarschijnlijk eveneens de luifelbanken die tegen de zuid- en westwand staan, vervaardigd. In de tweede helft van de 19de

247 Het inwendige van de Doornse kerk naar het oosten (foto RDMZ, 1997).

248 Preekstoel met dooptuin en middeleeuws doopvont in de kerk van Doorn (foto RDMZ, 1981).

eeuw, of misschien zelfs aan het begin van de 20ste eeuw, werd een in gotische stijl uitgevoerde ‘sittekist’ (een zetel waarbij de zitting tevens deksel is van de bergruimte eronder) aan het interieur toegevoegd. Toen bij de restauratie van 1924 een extra zijbeuk aan de zuidzijde van de kerk werd gebouwd, werd de preekstoel opnieuw verplaatst, nu naar de noordwand. Toen werd ook het oude doophek vervangen door een nieuw exemplaar uitgevoerd in 17de-eeuwse stijl. In de jaren twintig van de 20ste eeuw kreeg het interieur van Doorn een voor hervormde begrippen ongewone, bijna salonachtige aankleding met schilderijen en veel goudglanzend koperwerk. Deze verandering kwam vooral tot stand door toedoen van presidentkerkvoogd jhr. L.A. van Loon. Wellicht was de komst van de Duitse Keizer Wilhelm II naar Doorn hiervoor de aanleiding en wilde men de kerk met de nieuwe inrichting enige vorstelijke allure geven. In 1932 werden alle muurvlakken van het interieur voorzien van een wandbetimmering met een fries in 17de-eeuwse stijl naar voorbeeld van dat op de preekstoelkuip. Een gedenkbord herinnert aan het feit dat deze lambrizeringen werden aangebracht op voorstel van jhr. Louis Antoine van Loon. Waarschijnlijk werden toen ook de drie psalm- en gezangborden gemaakt, die links en rechts van de preekstoel en bij het orgel hangen.

In *De Bilt* werd in 1652 een eenvoudig, rechthoekig zaalkerkje gebouwd, dat plaats bood aan ongeveer 200 kerkgangers. In 1661 werd het aantal zitplaatsen al uitgebreid door toevoeging van een gaanderij. Pas in 1895 bleek de kerk wederom te klein. Zij werd vergroot door een dwarse aanbouw tegen de oostgevel, waardoor de kerk plaats bood aan 530 mensen. Tegenwoordig staat de preekstoel, die uit de bouwtijd van de kerk dateert, tegen deze oostgevel. De banken dateren uit 1952, het jaar waarin de vloer vernieuwd werd.

Het schip van de kerk in *Zeist* werd in 1841-1843 gebouwd. Zowel exterieur als interieur zijn uitgevoerd in zogenoemde Willem II-gotiek, de op de Engelse neogotiek geïnspireerde stijl. In het nog vrijwel gave interieur is de spitsboog met driepasnis een steeds terugkerend motief. In de driebeukige kerk is het ‘koor’ van de rest van de kerkruimte afgescheiden door een houten scheidingswand, waarvoor, onder het orgel, een vrijstaande preekstoel is geplaatst. Aan weerskanten daarvan staan twee overhuifde banken, bestemd voor respectievelijk

249 Het neogotische kerkinterieur van de oude kerk van Zeist (foto RDMZ, 1997).

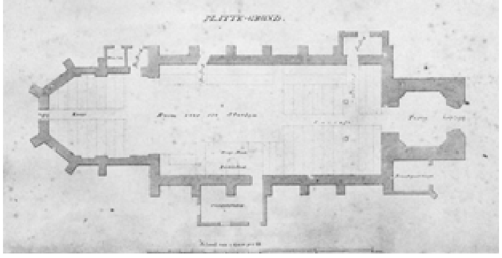

250 Plattegrond van de middeleeuwse kerk van Zeist vóór de vergroting in 1841. In de plattegrond staat de dispositie ingetekend. Tegen de noordwand was de preekstoel met dooptuin opgesteld. Het westelijk deel van het schip en het koor waren met twee rijen banken gevuld. Tegen de zuidelijke schipwand stonden de banken voor de notabelen. De resterende ruimte voor de preekstoel bood plaats aan 170 stoelen (anonieme opmeting uit 1840, coll. Hervormde kerk te Zeist).

251 Het interieur van de kerk van Maarsbergen met preekstoel, kerkbanken en bankenblokken uit de bouwtijd 1883-1884 (foto RDMZ, 1999).

de kerkenraadsleden en de kerkvoogden en notabelen. Vanaf 1854 werd de voorste bankenrij van beide banken op voorstel van kerkvoogdij gebruikt door de leden van het gemeentebestuur, een voortzetting van de traditie om dergelijke gezagsdragers een eigen plaats te geven in de zogenoemde magistraats- en gerechtsbanken. In de huidige situatie, tot stand gekomen tijdens de restauratie in 1964-1965, is de gehele ruimte van het schip opgevuld met losse stoelen. De 19de-eeuwse zitplaatsendispositie bestond uit drie smalle paden, één in het midden van het schip en de andere twee langs de pilarenrij. Het schip was gevuld met zowel banken als stoelen. In de zijvleugels stonden alleen banken, gedeeltelijk evenwijdig aan de zijmuren. Verder achter in de zijvleugels stonden kortere banken, parallel met de achtermuur. Op de drie achterste banken van een van de zijvleugels zaten de wezen van het in 1865 geopende Protestantsche Weeshuis in Zeist. Helemaal achterin

stonden links en rechts van de grote toegangsdeur in de toren, twee ‘dubbel-gestoelten’ met zestien zitplaatsen. Deze plaatsen waren bestemd voor de eigenaren van dergelijke gestoelten in de oude kerk. Toen was al het houtwerk overigens donker van kleur. Later is alles in een licht kleur gesausd (Van Eekeren, III, 1976, 246 e.v.).

De kerk van *Maarsbergen* kwam tussen 1883-1884 tot stand. In de rechthoekige ruimte kwam de preekstoel te staan tegen een van de korte zijden met aan weerskanten tegen de lange wanden twee overhuifde banken. De gelovigen zaten recht tegenover de preekstoel in twee door een middenpad gescheiden bankenblokken. Deze situatie kan men nog steeds zo aantreffen.

252 De kruisvormige Zuiderkapel met de forse spanten te Bilthoven (foto RDMZ, 1997).

Op de Utrechtse Heuvelrug werden ook nog enkele hervormde kerken in de 20ste eeuw gebouwd. De Zuiderkapel in *Bilthoven* kwam in 1916 tot stand naar ontwerp van architect J. Stuivinga. In de nagenoeg rechthoekige zaalkerk werd de preekstoel tegen de achterwand geplaatst en aan weerskanten van de preekstoel kwamen kerkenraadbanken te staan. De gelovigen konden plaatsnemen op twee, door een middenpad gescheiden blokken, bestaande uit vijf rijen met stoelen en elf rijen banken. Langs de lange wanden werd bovendien nog een rij van 26 zitplaatsen gemaakt. In 1935 bleek te kapel te klein en werd zij uitgebreid met twee zijvleugels, waardoor een kruisvormige plattegrond ontstond. Er kwamen 200 zitplaatsen bij. Door de preekstoel te verlengen en tegen een nieuwe muur te plaatsen kwam het geheel meer naar voren in de ruimte te staan en was ook vanuit de nieuwe vleugels een goed zicht gegarandeerd.

De nieuwe hervormde kerk van *Driebergen-Rijsenburg* werd in 1830 in gebruik genomen en kwam tot stand door een prijsvraag die luidde: ‘Onkostbaar Landelijk Kerkgebouw, hetwelk smaak met hechtheid vereenigt, zes honderd plaatsen bevat en doelmatig voor de Gemeente zij’. Deze kerk werd vele malen verbouwd en uitgebreid. In 1926 gebeurde dat op zeer ingrijpende wijze en kwam nagenoeg volledige nieuwbouw tot stand. De kerkruimte met een kruisvormige plattegrond bood plaats aan 800 zitplaatsen. Later is het bestand door middel van klapstoelen uitgebreid tot 1000.

Kerkborden

Al direct na de Reformatie nam het ‘Woord’ het over van het ‘Beeld’. De vele heiligenbeelden werden ingeruild voor grote beschilderde houten borden, waarin tekst de hoofdrol speelde. Vanaf de late 16de eeuw en in de eerste decennia van de 17de eeuw veroverden de Tiengebodenborden, borden met de Apostolische Geloofsbelijdenis en het Onze Vader en borden met bijbelteksten zich een vaste plaats in het protestantse kerkinterieur. De Apostolische Geloofsbelijdenis, de Tien Geboden en het Onze Vader vormden samen de inhoudelijke trits Geloof, Gebod en Gebed.

In de kerken van de Utrechtse Heuvelrug vinden we alleen in de kerk van *Rhenen* nog drie van dergelijke kerkborden. Het oudste stamt uit 1599 en hierop is een vijftiental bijbelteksten geschreven, waaronder een aantal uit de Psalmen. Op het fries staat het motto ‘VT HORA SIC FVGIT VITA’ (‘Als een uur zo vliedt het leven hene’).

Op het timpaan is het alliantiewapen Knijff/Snack(?) met helmkleed en het jaartal 1599 aangebracht. Het bord is gevat in een strakke omlijsting van gecanneleerde Dorische pilasters en een hoofdgestel met fronton. Het hout is beschilderd en deels gemarmerd.

Wat later, aan het begin van de 17de eeuw, ontstond het Tien Gebodenbord binnen

253 Het tekstbord uit 1599 in de Cunerakerk van Rhenen (foto RDMZ, 1997).

254 Het vroeg 17de-eeuws Tien Gebodenbord met Mozes en Aäron op de met rolwerk beschilderde zijvleugels in de kerk van Rhenen (foto RDMZ, 1997).

een omlijsting in renaissancestijl met pilasters en hoofdgestel. De tekst van de Tien Geboden is geschreven op de twee ‘Stenen Tafelen der Wet’. In het fries staat: ‘GOD SPRAK ALLE DESE WOORDEN’. Aan weerskanten zijn met rolwerkmotieven beschilderde vleugels aangebracht, waarop ten voeten uit Mozes, als de ontvanger van de Wet, en Aäron zijn afgebeeld.

Op een derde bord met de Artikelen des Geloofs staat onderaan in een fijn gepenseeld cartouche het jaartal 1775, het jaar waarin de tekst werd overgeschilderd. Het bord zelf zal uit dezelfde tijd als het Tien Gebodenbord dateren. Het vertoont een zelfde ornamentiek in renaissancestijl met een omlijsting van gecanneleerde pilasters en een hoofdgestel. De vleugels zijn eveneens beschilderd met rolwerkmotieven, gecombineerd met ranken van bloemen en vruchten.

255 Het bord met de twaalf Artikelen des Geloofs in de kerk van Rhenen (foto RDMZ, 1997).

256 Het psalm- en gezangbordje in de Leersumse kerk is op de achterzijde gedateerd '1896' (foto RDMZ, 1997).

Psalm- en Gezangborden

In de kerken van *De Bilt, Doorn, Driebergen, Leersum* en Rhenen vinden we nog psalm- en gezangborden, die alle uit de 19de of 20ste eeuw dateren. Het gebruik van dergelijke borden gaat terug tot de periode direct na de Reformatie toen het samen zingen in de protestantse eredienst een prominente plaats ging innemen en de psalm- en gezangborden een vast interieuronderdeel werden. Door op de borden onder de kop 'psalm', 'gezang' en 'vers' losse plankjes met cijfers en letters te hangen of te schuiven werden de te zingen liederen aangegeven. De borden hebben een eenvoudig rechthoekige vorm en zijn sober versierd met sierlijsten of uitgezaagde vormen.

Vermeldenswaard zijn de drie borden in Leersum, die aan de achterzijde gesigneerd en gedateerd zijn met: 'G. van Raay Scherpenzeel, 28 mei 1896'. Waarschijnlijk zijn de vier psalm- en gezangborden in Rhenen eveneens 19de-eeuws. Ze zijn rechthoekig, omkaderd door pilasters en hoofdgestel en ze hebben richels, waarin de losse schuifplankjes achter 'PS', 'GEZ' en 'VERS' kunnen worden geschoven.

In Driebergen hangen in de kerk zelf twee borden met een neoLodewijk XIV versiering. Tevens bleven twee, niet meer gebruikte, exemplaren bewaard met richels voor losse schuifplankjes onder 'PSALM-GEZANG'. Bovenaan zijn de borden versierd met bladwerk en voluten. Waarschijnlijk dateren al deze borden uit de 19de eeuw.

In Doorn hingen de psalmborden vroeger op de panelen van de preekstoelkuip, iets wat wel vaker voorkwam. Waarschijnlijk zijn de borden bij de verplaatsing van de preekstoel naar de noordwand in 1924 verwijderd en verdwenen. De huidige psalm- en gezangenborden maken deel uit van de in 1932 aangebrachte lambrizering.

De twee borden in De Bilt zijn uit de 20ste eeuw. Hierop kunnen alleen de te zingen psalmen worden aangekondigd.

Rouwborden

Naast tekst- en psalm- en gezangborden hing de kerkruimte voorheen vol met rouwborden. Ze werden ook wel wapenborden genoemd, omdat op het rouwbord de wapenen van de overledenen zijn aangebracht. Dergelijke borden horen bij het (familie)graf en zijn verwant aan het epitaaf. Al vanaf de Middeleeuwen kregen

wapenborden een plaats in de kerk. Met name in de periode na de Reformatie tot aan 1795 waren de kerkmuren bedekt met tientallen exemplaren. Kleine

257 Psalm- en gezangbord in de kerk van Rhenen uit de 19de eeuw (foto RDMZ, 1997).

ruitvormige rouwborden werden bij de begrafenis voor de kist uit gedragen en later in de kerk in de buurt van het graf geplaatst. Grotere rouwborden waren uitsluitend bedoeld om in de kerk te worden opgehangen als herinnering aan de overledene. In de Franse tijd verdwenen de meeste, toen, onder het motto ‘Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap’, alle onderscheidingstekenen en wapens werden verwijderd of weggekapt.

Amerongen ontsnapte aan deze grote schoonmaak: hier bleef een uitzonderlijk complete reeks rouwborden bewaard. Ze horen bij degenen die in de grafkelder van de familie van Reede - de bezitters en bewoners van Kasteel Amerongen - werden bijgezet. De grafkelder werd na de Reformatie in het koor ingericht en bleef tot 1829, toen het begraven in de kerk verboden werd, in gebruik. De vroegste reeks rouwborden in Amerongen dateert uit de jaren tussen 1605 en 1773. De omlijsting ging met de mode mee en de rouwborden zijn stilistisch in groepen te verdelen. De borden uit 1605, 1611, 1638 en 1641 zijn gevat in een eenvoudige, rechthoekige, geprofileerde omlijsting. Ze zijn beschilderd met het wapen van de overledene - alleen op het bord uit 1638 is het wapenschild plastisch aangebracht -, de bijbehorende kwartierwapens en voorzien van een tekst, waarin naam, titels en functies van de overledene en de overlijdensdatum worden vermeld, soms in het Latijn, soms in het Nederlands. De borden uit 1648, 1651, 1660 en 1662 hebben een omlijsting van Toscaanse zuilen met fries en kroonlijst.

Aan het einde van de 17de eeuw krijgen de borden een segmentvormig fronton en worden ze allengs plastischer. De versiering wordt rijker en bestaat eerst vooral uit (acanthus)bladwerkversieringen (borden uit 1691, 1700, 1706, de laatste overigens zonder fronton). De ornamentiek is in Lodewijk XIV- en later in Lodewijk XV- of rococostijl (borden uit 1759, 1773).

258 Rouwbord uit 1638 in de kerk van Amerongen. Wapens en tekst zijn in een eenvoudige omlijsting gevat (foto RDMZ, 1992).

259 Rouwbord uit 1651, gevat in een architectuur met Toscaanse zuilen, fries en kroonlijst (foto RDMZ, 1992).

In de 18de eeuw gaan symbolen een steeds belangrijker rol spelen, zoals Jeruzalemveren en laurierkransen (twee borden uit 1706, en borden uit 1719, 1724, 1736 en 1747). Bovendien zijn op veel borden vanitassymbolen aangebracht, zoals de gevleugelde zandloper, doodshoofden, toortsen en de zeis (borden uit 1706, 1724, 1736, 1747, 1756, 1759, 1773).

Twee onderling zeer gelijkende en overdadig bewerkte exemplaren werden in 1709 en 1719 in de kerk gehangen ter herinnering aan respectievelijk ‘Godard Grave van Athlone Baron van Reede ende Agrim Vrij Heere Amerongen...’ en ‘Frederik Christiaan Baron van Reede en Agrim Grave van Athlone Vrijheere van Amerongen...’. Behalve het wapenschild van de overledenen hebben de borden aan weerskanten een reeks kwartierwapens. Op de zijstukken zijn indrukwekkende wapentrofeeën aangebracht, in het fronton prijken rond een gelauwerde doodshoofd laurier- en eikentakken, pijlenbundels, kronen en kanonslopen. Bij deze borden zijn zelfs de frontons bekroond met twee bazuinblazende engelen. In het midden is een spiegelmonogram in palmtakken aangebracht.

260 Rouwbord uit 1756 met gebogen fronton, versierd met een doodskop, de gevleugelde zandloper, eikentakken en Jeruzalemveren (foto RDMZ, 1992).

261 Rouwbord van Frederik Christiaan van Reede uit 1719. Het bord is rijk versierd met wapentrofeeën, doodssymbolen en bazuinende engelen (foto RDMZ, 1992).

Na de Franse tijd werd in Amerongen de gewoonte om rouwborden in de kerk te hangen voortgezet. Er zijn twee houten borden uit de 19de eeuw, gedateerd 1830 (een afgeloogd exemplaar) en 1897, nog helemaal in ‘de oude stijl’, maar zonder kwartierwapens. Inmiddels was echter het begraven in kerken verboden en daarmee verdween ook het gebruik om rouwborden op te hangen. In Amerongen hangen nog wel twee metalen ‘herinneringsborden’ uit de 20ste eeuw. Het exemplaar uit 1905 is ‘in memoriam’ Alfred Louis Henry Godard Graaf van Aldenburg Bentinck en het tweede bord hangt in de kerk ‘in dankbare Herinnering’ aan ‘G.J.G.C. Graaf van Aldenburg Bentinck’ en zijn echtgenote ‘Gravin van Bylandt’, in hun leven ‘Heer en Vrouw van Amerongen’.

Ook in de kerk van *Leersum* hangt een onlangs gerestaureerd rouwbord van na de Franse tijd. Het ruitvormige bord draagt een wapen en memoreert het overlijden van Frederik W. Child Villiers (1815-1871) die gehuwd was met Elisabeth Mary, gravin van Reede Ginkel.

Orgels

Het eerste orgel op de Utrechtse Heuvelrug werd in 1521 gebouwd door Jan van Covelens voor de Cunerakerk in Rhenen. De torenbrand in 1897 verwoestte dit fraaie instrument.

Zeist kreeg in de 18de eeuw drie orgels: één voor de hervormde kerk en twee voor de kerkzaal van de Evangelische Broedergemeente. Alle drie werden ze in de 19de eeuw vervangen.

De hervormde kerken in De Bilt, Doorn, Maarsbergen en Amerongen kregen pas vanaf het midden van de 19e eeuw voor het eerst een orgel.

Het huidige bestand aan historische orgels op de Heuvelrug is dan ook 19de-eeuws. De kerkbesturen hadden ook toen de gewoonte aan meerdere orgelmakers in het land offerte te vragen. De bedongen prijs en de levertijd bepaalden in veel gevallen wie uiteindelijk de opdracht kreeg. De orgels die hier worden besproken, werden gemiddeld een jaar na ondertekening van het contract opgeleverd.

Het orgel in de hervormde kerk te *De Bilt* werd in 1845 gemaakt door H.B. Lohman, die in die tijd in Leiden gevestigd was. De firma Van Dam uit Leeuwarden leverde in 1886 een gebruikt orgel aan de hervormde kerk in Maarsbergen.

De firma Bätz & Co uit Utrecht bouwde orgels voor de hervormde kerken in Zeist, Doorn en Amerongen en twee orgels voor de Evangelische Broedergemeente in *Zeist*. Na het overlijden Jonathan Bätz in 1849 gaf C.G.F. Witte leiding aan het bedrijf van 1850 tot 1869 en daarna diens zoon J.Fr. Witte tot 1902. De werklijst van vader en zoon Witte telt totaal 92 orgels.

In 1843 bouwde de firma Bätz het huidige orgel in de hervormde (Oude) kerk in Zeist, kort nadat de nieuwbouw van schip en koor was opgeleverd. Het frontontwerp van het Zeister orgel is geïnspireerd op de hoofdkas van het Domorgel in Utrecht. Het orgel in *Amerongen* uit 1862 was gebaseerd op een frontontwerp dat Witte tussen 1858 en 1875 zeven keer gebruikte. Dit type heeft drie ronde torens, waarbij de middentoren en de tussenvelden zijn geleed.

Voor het orgel in *Doorn* (1873) maakte Witte gebruik van een ontwerp dat hij tussen 1872 en 1877 zes keer gebruikte: een driedelig vlak front met een groot middenveld en twee zijvelden, geornamenteerd in neogotische stijl.

Het orgel voor de Kleine Zaal in het Zusterhuis van de Broedergemeente in *Zeist* maakte Witte in 1877. Het is als Witte-orgel met één klavier een zeldzaam exemplaar en bovendien uniek omdat het op de begane grond staat. De andere 91 Witte-orgels werden gebouwd voor een tribune.

In de kerkzaal van de Evangelische Broedergemeente verving J.Fr. Witte het oude orgel in 1883. Hij plaatste er een nieuw orgel dat in hoofdopzet verwant is aan het orgel in de Oude Kerk in Zeist. Het front heeft drie torens, met aan iedere kant van de middentoren twee velden. Opvallend is dat Witte teruggrijpt op een horizontaal labiumverloop. Een losstaande speeltafel die altijd midden voor het orgel wordt opgesteld, moest hier vanwege ruimtegebrek aan de zijkant worden geplaatst.

Veel historische orgels telt de Utrechtse Heuvelrug niet, maar dat de Utrechtse firma Bätz de belangrijkste leverancier is geweest, versterkt het regionale karakter van dit deel van het Nederlandse orgellandschap.

Koperwerk

Koperen voorwerpen als kronen, lezenaars, doopbogen, doopbekkenhouders, zandlopers met houders, kandelaars en blakers werden na de Reformatie een vast onderdeel van het protestantse kerkinterieur. De goudgele kleur contrasteerde mooi met het donkere eikenhout van de meubelen en verleende het interieur een waardige glans zonder overdadig te zijn. Op de Heuvelrug komen alle bovengenoemde voorwerpen, met uitzondering van doopbogen, voor. Zij werden voor het merendeel in de 17de en 18de eeuw gemaakt, sommige ook nog in de 19de.

De koperen voorwerpen werden meestal seriematig geproduceerd en in mallen gegoten. Deze mallen gingen over van vader op zoon of werden doorverkocht, verhuurd of nagemaakt. Het dateren van dergelijk gietwerk blijft een moeilijke zaak. Typen die in de 17de eeuw ontstonden werden vaak nog tot ver in de 18de eeuw gemaakt.

Lezenaars

Lezenaars vindt men in de hervormde kerken in groten getale. Ze werden zowel door de predikant als door de voorzanger/voorlezer gebruikt. De lezenaar voor de predikant was en is aan de preekstoelkuip bevestigd. De voorzangerslezenaar zat aan het doophek, van oudsher de plaats voor de voorzanger. Tegenwoordig echter zijn de meeste doophekken uit de kerken verdwenen en daarmee zijn ook veel voorzangerslezenaars verloren gegaan.

De meeste lezenaars in de kerken van de Utrechtse Heuvelrug hebben een Utrechtse herkomst. In tegenstelling tot zilver en tin, werd geelgieterswerk niet in elke belangrijke stad geproduceerd. Geelgieters waren slechts in een beperkt aantal centra actief, waarvan Amsterdam, Rotterdam en ook Utrecht de belangrijkste waren.

17de-eeuwse typen

De oudst gedateerde lezenaar bevindt zich in *Rhenen*. Deze preekstoellezenaar draagt een schenkingsinscriptie: ‘Cornelis Bonsaeyer Karck Mester Tot Reenen Anno 1676’. Zijn grafzerk is nog in de kerk aanwezig. In de kerkelijke archieven bleef bovendien een rekening bewaard, waaruit blijkt dat de lezenaar geleverd werd door Jan van Brevelt uit Utrecht, die overigens vier jaar later in 1680 ook de leverancier was van koperwerk aan de kerk van Amerongen. Over Van Brevelt weten we dat hij in ieder geval als ‘coperslager’ bekend stond. Of hij zelf ook geelgieter was of alleen fungeerde als leverancier van geelgieterswerk is vooralsnog onbekend.

262 De preekstoellezenaar van Rhenen dateert volgens een inscriptie uit 1676 en is daarmee het oudste exemplaar in dit gebied (foto RDMZ, 1998).

263 De Leersumse preekstoellezenaar is een voorbeeld uit de tweede helft van de 17de eeuw (foto RDMZ, 1997).

264 Uit 1697 dagtekent de lezenaar aan de preekstoel te Amerongen. Het is een type dat vanaf de laatste decennia van de 17de eeuw in de provincie Utrecht werd vervaardigd en daarbuiten weinig voorkomt (foto RDMZ, 1998).

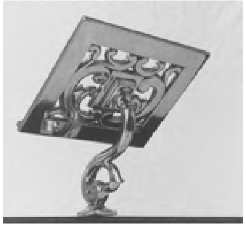

265 Opmerkelijk is de voorzangerslezenaar te Amerongen, eveneens uit 1697 met zijn brede kader en platte voluten (foto RDMZ, 1998).

De lezenaar in Rhenen is bevestigd aan een draaibare arm en bestaat uit acanthusbladeren in kwabuitvoering. Het is een type dat rond de stad Utrecht veelvuldig voorkomt en voor zover bekend is dit een van de weinige gedateerde exemplaren. Het prototype van deze groep lezenaars dateert uit 1661-1662 en bevindt zich in de Buurkerk in Utrecht. Vermeldenswaard is dat de preekstoellezenaar in de Zuiderkapel in Bilthoven, die is vervaardigd ter gelegenheid van de bouw in 1916, een kopie is van het 17de-eeuwse prototype in de Buurkerk (Graas, 1998, 139-140).

Ook de preekstoellezenaar in *Doorn* vertoont elementen in kwabstijl, met name in het gecontourneerde kader. Tussen de opgewerkte voluten en het bladwerk zijn in dit geval bessen aangebracht. Het boek steunt op vier omgebogen uiteinden van het bladwerk en de lezenaar is door middel van een draaibare arm aan de preekstoelkuip bevestigd. Het exemplaar dateert waarschijnlijk uit de tweede helft van de 17de eeuw, maar zal in ieder geval na 1666 vervaardigd zijn, het jaar waarin de preekstoel werd gemaakt.

Een zelfde draaibare arm als in Rhenen zien we aan de preekstoellezenaar in *Leersum* en ook hier bestaat het blad uit omkrullende acanthusbladeren; ditmaal echter niet in kwabstijl uitgevoerd. Hoewel dit type lezenaar het meeste voorkomt in het Nederlandse Hervormde kerkinterieur is er in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug slechts één exemplaar aanwezig. Dit Leersumse exemplaar is te dateren in de tweede helft van de 17de eeuw (Graas, 1998, 129).

De preekstoellezenaar in *Amerongen* heeft ook diezelfde draaibare arm. Het blad bestaat hier echter uit een rechthoekige lijst, waarbinnen zich, symmetrisch

gerangschikt, vier geschulpte voluten bevinden, verrijkt met omkrullende acanthusbladeren en uitlopend in vier gestileerde dolfijnenkopjes. Dit type lezenaar zal voor het eerst gegoten zijn in de laatste decennia van de 17de eeuw en wel door een Utrechtse geelgieter. We komen dergelijke lezenaars dan ook alleen tegen in en om de provincie Utrecht (Graas, 1998, 140), bijvoorbeeld in de Vijfheerenlanden (hervormde kerk te Zijderveld) en in de daaraan grenzende Alblasserwaard (twee lezenaars in de hervormde kerk te Noordeloos en een in Langerak). Het exemplaar in Amerongen is bijzonder, omdat de rekening ervoor in de kerkelijke archivalia bewaard bleef. Daaruit blijkt dat Adriaen van Schermbeeck uit Utrecht op 8 april 1697 een koperen lezenaar en een slot aan de bijbel leverde en op 28 april 1699 nogmaals een koperen lezenaar, een zandloper en wederom een slot voor *f* 65, - (Archief van de Hervormde gemeente Amerongen, HUA, inv. nr. 312). Hij leverde dus zowel de preekstoellezenaar als de voorzangerslezenaar, die eveneens in de Amerongse kerk bewaard bleef. Deze voorzangerslezenaar is van een totaal ander type, met een vrij klein blad, bestaande uit een brede lijst, waarbinnen afgeplatte omkrullende voluten zijn aangebracht.

De preekstoellezenaar in *Driebergen* is van een type, dat naast de lezenaar met de omkrullende acanthusbladeren, eveneens veelvuldig werd besteld, in zowel de 17de als de 18de eeuw (Graas, 1998, 132, 133). De basis van het blad wordt gevormd door een rechthoekige lijst met daarbinnen omkrullende voluten en een centraal motief in cirkelvorm. In de centrale cirkel is veelal een ster geplaatst, maar ook andere motieven komen voor. In Driebergen is de cirkel gevuld met het monogram EVD. Het zijn de initialen van de schenker, want uit de kerkrekeningen van 1753 weten we dat deze lezenaar betaald werd uit het ‘legaat tot een sierraad aen de predikstoel’ van Gerrit Elissen van Daatselaar. De opdracht ging naar Jacobus van Monsjou, geelgieter te Utrecht. Hij ontving vijftig gulden voor ‘geleverde coperwerk aen de predikstoel’. Dit opengewerkte en weinig massieve type lezenaar was relatief goedkoop, omdat er vergeleken met andere typen weinig koper in verwerkt werd. De geringe kostprijs, maar wellicht ook de relatief eenvoudige mogelijkheid tot variatie en eigen inbreng kan mede de populariteit van dit type lezenaar verklaren. De draaibare arm van de Driebergse lezenaar is weer van een zelfde uitvoering als die in Rhenen, Leersum en Amerongen.

18de-eeuwse typen

De preekstoellezenaar uit Driebergen werd dan wel in de 18de eeuw vervaardigd, maar het is van een type dat in de 17de eeuw ontstond. De voorzangerslezenaar in *Doorn* en de preekstoellezenaar in *Zeist* behoren tot een groep, die pas in de 18de eeuw werd geïntroduceerd en vooral voorkomt in kerken in de provincie Utrecht en omgeving (Graas, 1998, 142). Het vlak bewerkte blad bestaat uit opengewerkt bladwerk binnen een golvende lijst van grotere en kleinere gebroken C-voluten.

266 De voorzangerslezenaar in Doorn dateert uit 1749 en is het vroegst bekende voorbeeld van dit Utrechtse type (foto RDMZ, 1981).

267 Mogelijk dateert de preekstoellezenaar in de kerk van De Bilt uit 1747 (foto RDMZ, 1998).

De uitvoering is in Lodewijk XIV-stijl, die door Daniël Marot na 1685 in Nederland geïntroduceerd werd en hier met name in het tweede kwart van de 18de eeuw populair werd. Het exemplaar in Doorn is het vroegst gedateerde voorbeeld dat tot nu toe bekend is. De lezenaar is voorzien van twee schilden met een schenkingsinscriptie en de alliantiewapens van de schenker en zijn echtgenote. Daaruit blijkt dat de lezenaar op 1 februari 1749 geschonken werd door Jacob van Gessel, die kanunnik was van het kapittel van de Dom van Utrecht. In 1748, het jaar van zijn huwelijk met Clasina Jacoba Storm van 's Gravesande, kocht hij Huis Schoonoord en werd hij bovendien kerkmeester van de Doornse kerk. Uit de inscriptie blijkt dat hij tevens twee ‘armblakers’ schonk. Opvallend is, dat op dezelfde datum als de voorzangerslezenaar en de blakers ook een nieuwe zandloper aan de kerk werd vereerd, ditmaal een geschenk van de toenmalige predikant.

Ook van de preekstoellezenaar in *Zeist* is de datum van vervaardiging bekend. Hij werd in 1785 gemaakt en onder andere betaald uit giften uit een ‘collecte tot Cieraad van de Zeijster Kerk’. In hetzelfde jaar werden daar ook een zandloperhouder, een doopbekkenhouder en een voorzangerslezenaar met twee kronen en vijftig blakers vervaardigd. Op de voorzangerslezenaar na zijn deze voorwerpen bij de bouw van de nieuwe kerk in 1841 verdwenen; de voorzangerslezenaar werd, samen met het bijbehorende gestoelte in 1945 geschonken aan de Hervormde kerk te Babyloniënbroek (N-Br) (Van Eekeren, II, 1975, 177-179).

De voorzangerslezenaar in *Driebergen* is er een van een bekend 18de-eeuws type met drie godrons tussen bladkrullen. Exemplaren van dit type werden over het algemeen tussen ongeveer 1740 en 1775 geleverd aan kerken in het Rotterdamse afzetgebied (Nieuw Helvoet, Molenaarsgraaf, Willige Langerak), waarmee dit exemplaar in het Utrechtse dus eigenlijk een uitzondering is. Ze zijn vermoedelijk bijna allemaal gemaakt in de werkplaats van de Rotterdamse geelgieter Johannes Specht (Graas, 1998, 141-142; Graas, 1999, 41, cat. nr. 43).

Een derde typisch 18de-eeuwse lezenaar bevindt zich in *De Bilt.* Het blad bestaat uit twee naar elkaar toegebogen S-voluten, waartussen een godron, waardoor een vlinderachtig motief ontstaat. De lezenaar is aan de preekstoel bevestigd door middel van een vaste arm in de vorm van een geknikte S-voluut. De lezenaar dateert wellicht uit 1747, hetzelfde jaar waarin de koperen kroon werd vervaardigd. In de archivalia van de kerk wordt in dat jaar niet alleen over ‘de vereerde kronen’ gesproken maar ook over ‘anders vereerd koperwerk’. Mogelijk zijn de Utrechtse geelgieters, die de kroon leverden, Pieter Bredie en zijn stiefzoon Eduard van Akaboa, dus ook de vervaardigers van de lezenaar. Daarmee zou bovendien deze lezenaar in De Bilt het vroegst gedateerde voorbeeld van dit type zijn. Er zijn tot nu toe slechts negen exemplaren van lezenaars met dit motief bekend, alle in de provincie Utrecht en

directe omgeving (Graas, 1998, 142-143; Meijer 1980, 16). Ook de voorzangerslezenaar uit de Hervormde kerk in Zeist, zoals eerder gezegd gemaakt in 1785 en tegenwoordig in Babyloniënbroek, behoort tot deze groep.

De preekstoellezenaar in de Hervormde kerk in *Huis ter Heide* is van een bekend 18de-eeuws type, maar het betreft hier een nagietsel uit omstreeks 1993. De 'Oud-Hollandsche Kopergieterij' de fa. Brink & Van Keulen te Haarlem heeft dit type weer in productie genomen, waarbij een koperen origineel als mal wordt gebruikt (Graas, 1998, 135-136).

Kroonluchters

Vanaf de jaren veertig van de 17de eeuw tot op de dag van vandaag vormen kroonluchters van het bekende oudhollandsche type met stam, bol en diep doorbuigende armen, een kenmerkend element in de inrichting van hervormde kerken. In de hervormde kerken van de Utrechtse Heuvelrug trotseerde slechts een enkele exemplaar de tand des tijds. Bijzonder is het dat twee uitzonderlijke 17de-eeuwse kroonluchters in dit gebied juist in een rooms-katholieke kerk te vinden zijn, namelijk in de H. Jozefkerk in *Zeist*. Voor de twee zijaltaren hangen daar twee koperen kronen met elk twee kransen van acht armen. Deze 16-armige kroonluchters zijn afkomstig uit de Grote- of St. Bavokerk in Haarlem. Ze werden in 1854 door de Jozefparochie gekocht voor een bedrag van *f* 325, - van J.E. Schaaps,

268 De grote 17de-eeuwse kroon in de kerk van Amerongen (foto RDMZ, 1998).

269 Een van de twee 16-armige kronen in de H. Jozefkerk te Zeist. De kronen dateren uit de jaren 1640-1644 en zijn gemaakt voor de Grote of St. Bavokerk te Haarlem (foto RDMZ, 2000).

die in datzelfde jaar al het 17de-eeuwse koper van de Bavo had opgekocht. Rond het midden van de 19de-eeuw verkeerde men in het Haarlemse in grote geldnood en bovendien ging men over op gasverlichting. Dat waren voor het kerkbestuur toen genoeg redenen om vijf grote 30-armige en twaalf kleinere 16-armige kronen te verkopen. Al deze kronen waren in de jaren 1640-1644 gemaakt door de beroemde Amsterdamse geelgieter Joost Gerrits. Tot voor kort was bekend dat van de vijf grote kronen er één te traceren was, er drie bij een brand verloren gingen en dat er nog steeds een 'zoek' is. Van de kleinere kronen waren er van de oorspronkelijke twaalf een zevental teruggevonden. Nu blijken er dus nog twee van deze reeks teruggevonden te zijn in de H. Jozefkerk in Zeist. Daarmee heeft deze kerk geelgieterswerk van de hoogste kwaliteit binnen haar muren, want de vervaardiger Joost Gerrits was een van de besten in zijn vak. Het was niet voor niets, dat juist hij de opdracht kreeg uitzonderlijke koperen kronen te maken, die bestemd waren als 'relatiegeschenk' voor Japan (Lunsingh Scheurleer, 1979, 69-95; Allan, 1883, 408-409; Koldeweij, 1985, 150-155).

Naast deze uitzonderlijke kronen vinden we in de kerk van *Amerongen* een niet gedateerd, maar waarschijnlijk wel 17de-eeuws exemplaar. Het is ook weer een grote kroon met twee kransen van acht armen. De armen zakken diep door, ze zijn deels geschubd en bovendien voorzien van de typisch 17de-eeuwse dolfijnenkopjes. De opbouw van de stam is goed gearticuleerd.

Ook een tweede, kleinere 16-armige kroonluchter in Amerongen met eveneens dolfijnenkopjes in de armen zal uit de 17de eeuw kunnen stammen.

Een derde kroonluchter in Amerongen is waarschijnlijk later vervaardigd. De vormen zijn slapper en de verfijnde detaillering van de andere twee ontbreekt.

In *Doorn* bleven meerdere kronen bewaard, waarvan er twee uit de 18de eeuw dateren (1748) en de rest in de 20ste eeuw (1924, 1932, 1936, 1937) aan de kerk geschonken werden. De namen van schenkers en de schenkingsdata worden vermeld op de bij de kronen behorende schildjes. Hoewel de schildjes dus houvast lijken te bieden, blijft in het Doornse geval het dateren toch problematisch, omdat zowel de schildjes als de verschillende losse onderdelen, zoals stam en armen, van de diverse kronen in de loop der tijden onderling verwisseld zijn. Twee kronen zijn voorzien van ieder drie schildjes met opschriften, waaruit blijkt dat ze ter

270 Schildje aan een van de 18de-eeuwse Doornse kronen van de schenker Arent Karel baron van en tot Hammerstein, heer van Doorn (foto RDMZ, 1997).

271 Schildje aan een van de 18de-eeuwse Doornse kronen met het wapen en de naam van Anna Juliana van Diest (foto RDMZ, 1997).

272 Schenkingsschildje op een 18de-eeuwse Doornse kroon ter gelegenheid van de geboorte van prins Willem van Oranje in 1748 (foto RDMZ, 1997).

gelegenheid van de geboorte van Prins Willem V in 1748 geschonken werden door Arent Karel (Arnold Carl) van en tot Hammerstein, eigenaar van Huis Doorn en zijn echtgenote Anna Juliana van Diest.

Van de 16-armige kroonluchter in *De Bilt* kennen we, mede dankzij de teksten op de schildjes, zowel de datering als de maker. Op een van de drie cartoucheschildjes staat 'Anno 1747' en op de knop onder de bol de signatuur van de geelgieters: 'PIETER BREDIE EN SOON. E.V. AKABOA'. Bredie was een Utrechtse geelgieter en Eduard van Akaboa was zijn stiefzoon. Van deze kroonluchter zijn bovendien de schenkers bekend. Zij lieten hun wapens na op de andere twee cartoucheschildjes: Op het ene staat het Gerechtswapen van Oostbroek en De Bilt

273 16-armige koperen kroon uit 1747 in de kerk van De Bilt (foto RDMZ 2000).

274 Signatuur van de maker van de Biltse kroon Pieter Bredie (foto RDMZ, 2000).

275 Wapenschildje op de Biltse kroon met het gerechtswapen van Oostbroek en De Bilt (foto RDMZ, 2000).

en het hartschild is dat van de familie Van Ewijck, het geslacht van de toenmalige ambachtsheer. Het wapen op het andere schildje is dat van Anna Geertruida Cluysenaer, zijn echtgenote. Van Ewijck en zijn vrouw Anna schonken de kroon ter gelegenheid van hun 12 ½-jarig huwelijksfeest. Archivalia noemen in 1747 een uitgave van 4 guldens en 11 stuivers ‘voor de onkosten van 't brengen van de vereerde kronen als anders vereerd koperwerk’ (Damsté, 1979, 125; Graas, 1998, 192 nt. 139; Meijer, 1980, 16).

Klein koperwerk

Naast de grote en kostbare kroonluchters en lezenaars, waren er in de hervormde kerken nog veel andere, kleinere, voorwerpen van koper te vinden, zoals doopbogen, doopbekkens, doopbekkenhouders, zandloperhouders, enkele of dubbele, soms draaibare, kandelaars bij de preekstoel- en voorzangerslezenaar en vele kleinere kaarsenhouders elders in de kerk om de gelovigen bij te lichten. In het gebied van de Utrechtse Heuvelrug werden in de 20ste eeuw nagenoeg alle doophekken uit de kerken verwijderd en er bleef dan ook geen enkele doopboog bewaard. Het enig overgebleven oude doophek in Amerongen heeft wel twee doorgangen, maar deze worden niet meer gemarkeerd door de karakteristieke koperen bogen. Wel bleef er ander klein koperwerk bewaard, zoals een doopbekken, een zandloper, doopbekken- en zandloperhouders en diverse kandelaars. De doopbekkenhouders zitten nog allemaal op hun vaste plaats aan de preekstoelkuip. Doopbekkenhouders zijn over het algemeen moeilijk nauwkeurig te dateren, omdat de basisvorm veelal ontstond in de 17de eeuw, maar de gietvormen veel langer werden gebruikt.

276 Koperen doopbekkenhouder en bekken in de kerk van De Bilt uit mogelijk 1747 (foto RDMZ, 1998).

277 Het koperen doopbekken en houder aan de preekstoel van de kerk van Leersum (foto RDMZ, 1997).

De doopbekkenhouder in *De Bilt* is mogelijk in 1747 te dateren, hetzelfde jaar waarin ook de kroon gemaakt werd. In de archivalia van de kerk wordt in dat jaar niet alleen over 'de vereerde koperen kroon' gesproken maar ook over 'anders vereerd koperwerk'. Mogelijk zijn de Utrechtse geelgieters die de kroon leverden, Pieter Bredie en zijn stiefzoon Eduard van Akaboa, ook de vervaardigers van de doopbekkenhouder. De doopbekkenhouder is van een type, dat al in de 17de

278 Zandloperhouder uit de late 17de eeuw in de kerk van Amerongen (foto RDMZ, 1998).

eeuw is ontstaan. De houder wordt gevormd door zes gebogen spijlen, aan de bovenzijde bijeengehouden door een platte ring met daaraan hangende bollen. De draaibare voluutvormige arm loopt bij de preekstoelzijde uit in een sterk gestileerd dolfijnenkopje en aan de andere kant in een gestileerde bloemkelk. De doopbekkenhouder in *Doorn* is van een zelfde type, maar waarschijnlijk van later datum, omdat de vorm en detaillering van dit exemplaar veel minder geprononceerd zijn dan de doopbekkenhouder van De Bilt.

Bij de doopbekkenhouder in *Leersum* ontbreekt de voluutvormige arm. De houder is door middel van een pin en een horizontaal geprofileerde stang aan de preekstoel bevestigd. De houder zelf bestaat uit de gangbare platte ring op spijlen, maar hier zijn boven op de ring bollen geplaatst. Spijlen en ring zijn, evenals bij De Bilt, geribbeld. In Leersum bleef ook het bijbehorende koperen doopbekken bewaard, waarvan de brede rand precies op de bollen van de houder valt.

Uit de archivalia van de kerk van *Amerongen* weten we dat ook daar een doopbekkenhouder aan de preekstoel heeft gezeten. In 1680 werd door Jan van Brevelt 'Gelevert een boegel tot een dop becken, met een Arm met 2 pijpen op de

279 Voorzangerskandelaar op het doophek te Amerongen, mogelijk 17de-eeuws (foto RDMZ, 1998).

Preekstoel' (HUA, Archief van de Hervormde Gemeente Amerongen, inv. nr. 312). De kerk betaalde hiervoor 1 gulden per pond, wat kwam op *f* 15, - in totaal.

In *Doorn* en *Amerongen* bleven de zandloperhouders bewaard en zij zijn tot op de dag van vandaag bevestigd aan de preekstoelkuip, zoals dat in de 17de eeuw gebruikelijk werd. De zandloper maande de soms overenthousiaste predikant de tijd in de gaten te houden en de preek niet uren te laten duren. Evenals voor de doopbekkenhouders geldt ook voor de zandloperhouders, dat ze moeilijk nauwkeurig te dateren zijn. Beide genoemde exemplaren in Doorn en Amerongen zijn van het traditionele 17de-eeuwse type met balusterspijlen en een draaibare arm eindigend in gestileerde dolfijnenkop en bloemkelk.

Het is mogelijk dat het exemplaar in Amerongen in 1699 werd vervaardigd door Adriaen van Schermbeek; hij leverde in dat jaar namelijk zowel een lezenaar als een zandloper; de zandloperhouder wordt echter niet expliciet genoemd. In Doorn bleef de bijbehorende zandloper wel bewaard, met daarop een schenkingsinscriptie, waaruit blijkt dat deze in 1749 gedoneerd werd door de toenmalige predikant Ds. Petrus Georgius van Poolsum. Wellicht dateert ook de zandloperhouder uit deze tijd.

In de kerken van *Amerongen, Doorn* en *Leersum* bevinden zich nog enkele van de vroeger zo talrijke kaarsenhouders, die de predikant of voorzanger van licht voorzagen. Alleen de voorzangerskandelaars in Doorn zijn met zekerheid te

280 Preekstoelkandelaar in de kerk van Leersum, 17de eeuw (?) (foto RDMZ, 1997).

dateren. Het zijn de 'twee armblakers', die samen met de bijbehorende voorzangerslezenaar in 1749 aan de kerk geschonken werden door kerkmeester Jacob van Gessel. De preekstoelkandelaar in Doorn, een dubbel exemplaar met twee kaarsenhouders op de vetvanger, werd wellicht eveneens in 1749 gemaakt, tegelijkertijd met de zandloperhouder. De overige preekstoel- en voorzangerskandelaars (twee voorzangerskandelaars in Amerongen en één preekstoelkandelaars in Leersum) zijn variaties op het bekende, in de 17de eeuw

ontstane, type met een S-vormige, meestal draaibare, arm met (gestileerd) dolfijnenkopje en bloemkelk.

In de kerk van *Amerongen* bevinden zich nog twee wandblakers met wederom hetzelfde type draaibare arm, maar ditmaal met een wandplaat aan de muur bevestigd. Het dolfijnenkopje is hier goed gedetailleerd en ook de overige detaillering rechtvaardigt een datering in de 17de eeuw. In het kerkelijk archief van Amerongen bevindt zich een rekening uit 1701 van de Utrechtse geelgieter Adriaen van Schermbeek (die in 1697 en 1699 ook twee lezenaars aan de kerk leverde), waarin hij *f* 14, - betaald krijgt voor ‘zes gegoten kerckblaeckeren’ (HUA, Archief van de Hervormde Gemeente Amerongen, inv. nr. 312). Het is echter niet zeker of deze rekening op de twee wandblakers betrekking heeft.

281 18de- en 19de-eeuwse kandelaars op de banken in de kerk van Doorn (foto RDMZ, 1997).

In *Doorn* zijn op de kerkbanken en op de galerij in totaal maar liefst 135 kandelaars bevestigd. Ze zullen misschien deels nog uit de 18de eeuw dateren, deels uit de tweede helft van de 19de eeuw en ook bij de herinrichting rond 1925 zullen nog exemplaren bijgemaakt zijn. Tegenwoordig zijn ze geëlektrificeerd. Uit oude interieuransichtkaarten en -foto's kan worden afgeleid dat de elektrificatie tussen 1924 (de verbouwing) en 1932 (het aanbrengen van de lambrizering) heeft plaats gevonden.

Zilver

Verreweg de meeste zilveren voorwerpen in de hervormde kerken in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug stammen uit de 19de eeuw en dan met name uit de eerste helft. Daarnaast zijn er elf avondmaalsbekers uit de 17de eeuw (De Bilt, twee bekers in Rhenen, vier in Amerongen, twee in Zeist en twee in Leersum). Uit de 18de eeuw dateren een schaal in Driebergen (1733), een kan in Zeist (1751) en een avondmaalsbeker in De Bilt (1787). Tenslotte zijn er ook nog enkele zilveren avondmaalsstukken, die in de 20ste eeuw werden vervaardigd.

De 17de eeuw

De 17de-eeuwse stukken zijn allemaal avondmaalsbekers. Ze zijn bovendien, met uitzondering van de beker in De Bilt, alle door Utrechtse zilversmeden vervaardigd. Zoals gebruikelijk, liet men dus ook hier het zilver vervaardigen in de dichtstbijzijnde grote stad met een zilversmedengilde.

282 Twee avondmaalsbekers uit Rhenen uit 1620 met graveerwerk van open bandwerk en ranken met bloemen en vruchten (foto RDMZ, 1997).

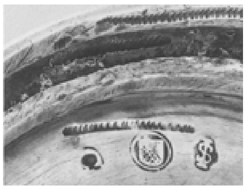

283 De merken op de Rhenense bekers: jaarletter C (=1620), stadsmerk Utrecht en meesterteken IS monogram in gecontourneerd schild (foto RDMZ, 1997).

Het oudste stuk is een avondmaalsbeker uit *De Bilt*. Deze dagtekent uit 1611 en is als enige van de 17de-eeuwse bekers in dit gebied gemaakt in Rotterdam. De beker

284 De vier avondmaalsbekers uit Amerongen van 1656 en 1661 (foto RDMZ, 1998).

bevindt zich sinds 1979 in bruikleen in het Museum Het Catharijneconvent in Utrecht. Op de onderzijde is, nauwelijks zichtbaar, de datering 1611 en een huismerk ingekrast. De beker is voorzien van drie merken; leesbaar zijn het stadskeur van Rotterdam en de jaarletter K = 1612; het meesterteken is helaas onleesbaar. De overige bekers zijn allemaal voorzien van het keur van de stad Utrecht en hoewel op al deze bekers de meestertekens goed leesbaar zijn, zijn ze geen van alle geïdentificeerd.

De twee avondmaalsbekers in *Rhenen* zijn gemerkt met jaarletter C (= 1620) en het meesterteken is een IS monogram in gecontourneerd schild.

De vier bekers uit *Amerongen* zijn onderling identiek. Twee bekers zijn gemerkt met jaarletter R (= 1656) en hebben als meesterteken een ovaal, waarin een naar links gewende arm die een zwaard vasthoudt. De twee andere hebben een X als jaarletter (= 1661) en als meesterteken een bloem (hyacint of tulp?) in ovaal.

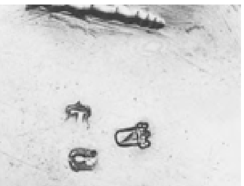

286 De merken onder op de bekers uit Leersum zijn die van de stad Utrecht, jaarletter L (=1699) en het meesterteken in de vorm van een distel of een anjer (foto RDMZ, 1997).

285 De Leersumse avondmaalsbekers dateren van 1699 en dragen de wapens van Nassau-Zuylestein (foto RDMZ, 1997).

Op de twee avondmaalsbekers in *Zeist* is de jaarletter F (= 1694) aangebracht en het meesterteken twee gekruiste staken of pijlen in ovaal.

Tot slot dragen de twee bekers uit *Leersum* de jaarletter L van 1699 en het meesterteken is dat van de meester van de 'distel' of de 'anjer', die meerdere avondmaalsbekers op zijn naam heeft staan, bijvoorbeeld die van Hei- en Boeicop uit 1691.

Acht van de tien avondmaalsbekers hebben de gangbare cilindrische vorm. De twee uit Zeist echter zijn kelkvormig met een hoge cuppa, een vorm die in de meeste hervormde kerken vóór de 19de eeuw nauwelijks voorkomt. In vergelijking met de katholieke miskelk is de cuppa van avondmaalskelken meestal groter, omdat bij de protestanten de hele avondmaalsvierende gemeente uit de kelk drinkt en deze dus meer wijn moet kunnen bevatten.

De vroegste bekers uit De Bilt (1611 / 1612) en Rhenen (1620) zijn voorzien van het in de 17de eeuw zeer gebruikelijke graveerwerk van open bandwerk en ranken met bloemen en vruchten, waaraan afhangende ornamenten, verbonden door (fruit)festoenen. In De Bilt is bovendien het wapen van het gerecht Oostbroek en De Bilt met Laurentiusrooster en een afbeelding van de naakte Fortuna op de beker gegraveerd. Aan weerskanten van het wapenschild staan de letters B K (Biltse Kerk). De voet van de drie bekers is geprofileerd en in De Bilt daarnaast voorzien van een puntige tandlijst.

287 Van de vier avondmaalsbekers uit Zeist dateren de twee linker met het wapen van Nassau-Odijk uit 1694 en de twee rechter met de wapens Huydecoper-Taets van Amerongen uit 1835 (foto RDMZ, 1997).

288 Schaaltje in Lodewijk XIV-stijl uit 1733 in de kerk van Driebergen (foto RDMZ, 1998).

Op de bekers van Rhenen zien we hier een rand van laurierblaadjes, wat veel minder vaak voorkomend dan de tandlijst.

De bekers uit Amerongen uit 1656-1661 zijn gegranuleerd. Dergelijke bekers komen elders ook voor, bijvoorbeeld in de hervormde kerk van Bleskensgraaf. Op de twee bekers aldaar, in 1675 vervaardigd door een Dordtse meester, is in het gladde medaillon een inscriptie aangebracht.

Op de exemplaren in Zeist en Leersum uit respectievelijk 1694 en 1699 zijn de wapens van de schenkers gegraveerd. Hoe de kerk die de schenking ontving haar dankbaarheid betuigde, blijkt uit een archiefstuk uit Zeist. In Acta van de kerkenraad werd op 1 juli 1694 opgetekend: 'Wierd voorgesteld, dat de twee silveren bekers tot bediening van het H. Avondmaal, heden gebruikt, aan de kerk vereerd zijn door Sijn Excell. d'Heer van (Nassau-)Odijk: Die daarover gegroet en hartelijk sal bedankt worden' (Van Eekeren, II, 1975, 180).

Het aanbrengen van schenkingsinscripties en/of de wapens van de schenkers blijft door de eeuwen heen gebruikelijk en komt tot ver in de 20ste eeuw voor op het merendeel van het avondmaalszilver in de kerken van de Utrechtse Heuvelrug.

De 18de eeuw

Uit de 18de eeuw bleven slechts drie stukken bewaard, allemaal vervaardigd door Utrechtse zilversmeden.

Uit 1733 dateert een schaal op voet in *Driebergen*, uitgevoerd in Lodewijk XIV stijl en gemaakt door Johannes Conraed van Beresteyn. De schaal is vierkant en de rand is golvend aan de hoeken en voorzien van een schelpmotief met bladwerk. Op het plat prijkt een schenkingsinscriptie en het jaartal 1733: 'DIT BORT IS UIJT EEN MILDE GIFTE GEGEVE VAN DE GEMEENTE VAN DRIBERGE ONDER DE BEDINING VAN IOHAN RABO METZ PREDIKANT EN TEUNIS IOGGEMSE OUD:(erling) EN IOGGEM VAN DYK OUDERLING BART RYKSE VAN ELST DIAKEN EN WILLEM RIETVELT DIAKEN Ao 1733'.

In *Zeist* bevindt zich een dikbuikige avondmaalskan uit 1751-1752 met een oor van ebbenhout. Ook hier hebben de schenkers hun sporen nagelaten in de vorm van een inscriptie op de deksel en hun wapens op de buik. 'Arend Sloet tot Warmelo en Florentina Borre van Amerongen', bewoners van Kersbergen, schonken de kan ter gelegenheid van hun huwelijk, dat in 1751 plaatsvond in de Zeister kerk. Deze kan is gemaakt door Cornelis Johannes van Straatsburg, telg uit een familie met veel zilversmeden. Hij wordt wel gezien als 'zeker de kundigste zilversmid die in Utrecht in de tweede helft van de achttiende eeuw heeft gewerkt'. Van hem bleef veel gebruikszilver bewaard, zoals wijnkoelers, soezenmanden, koektrommels en strooibussen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de avondmaalskan uit Zeist bijvoorbeeld zeer goed vergelijkbaar is met een chocoladekan van zijn hand.

289 De avondmaalskan uit Zeist dateert van 1751-1752 en is vervaardigd door de Utrechtse zilversmid C.J. van Straatsburg (foto RDMZ, 1997).

Het Museum Het Catharijneconvent heeft naast de beker uit 1611 nog een tweede avondmaalsbeker uit *De Bilt*, die in 1787 vervaardigd werd door de Utrechtse zilversmid A. Luttervelt. De 18de-eeuwse beker is min of meer een kopie van het exemplaar uit 1611. Hij is nagenoeg even hoog en ook voorzien van een puntige tandlijst aan de voet. Het oppervlak is echter niet voorzien van graveerwerk, maar glad gehouden. Uit de literatuur is een archiefstuk van 1 december 1786 bekend, dat luidt als volgt: ‘Bij Examinatie is ook gebleeken dat de zilvere beeker welke bij gelegenheid van 't Heilig Avondmaal gebruikt wordt in een slegten staat is...(er) is eenparig goedgevonden den gemelden beeker te verruijlen en twee nieuwen in de plaats te koopen...’. De kosten werden als volgt betaald: ‘de presente Geërfden (hebben) aangenomen het meerdere dier somme alleen te zullen draagen zonder dat hetzelve in de kerkerekening zal behoeven gebracht te worden.’ Deze aantekening zal zeker betrekking hebben op de bestaande beker uit 1787. Vraag blijft dan echter wel of men later alsnog besloot slechts één nieuwe beker aan te schaffen, of dat er daadwerkelijk twee gekocht zijn en er dus in de loop der tijden een beker is zoekgeraakt (Meijer, 1980, 18-21).

De 19de en 20ste eeuw

Het leeuwendeel van het protestantse kerkzilver dateert uit de 19de eeuw. De vroegste stukken zijn twee ovale avondmaalsschalen uit *Zeist*, in 1820 gemaakt door Louis Nicolas Seraphim van Voorst, die werkzaam was in Utrecht. Het zijn

290 Gladde avondmaalsbekers uit Driebergen, waarvan er twee uit 1826 (door J.J. van Nieuwcasteel) en twee uit 1938 (door Kon. Gerritsen en van Kempen N.V.) dagtekenen (foto RDMZ, 1998).

291 Avondmaalsbord uit 1829 te Zeist, vervaardigd door Wed. H. Stellingwerff (foto RDMZ, 1997).

sobere, gladde schalen met rondom een smal geprofileerd randje. Aan de onderzijde, dus uit het directe zicht, is een schenkingsinscriptie met datering aangebracht. De schenkster, Mejuffrouw Geertruida van Dam, kwam uit een bekende Zeister familie. Haar vader was koster, schoolmeester en secretaris van Zeist, haar broer Wouter schout en broer Willem was, evenals zijn vader, secretaris van Zeist. Geertruida zelf bleef ongehuwd (Van Eekeren, II, 1975, 180-181).

In *Driebergen* bevinden zich twee bekers uit 1826, gemaakt door J.J. van Nieuwcasteel uit Utrecht. Meer dan een eeuw later, in 1938, werden er door Kon. Gerritsen en van Kempen N.V. Zeist 1924-1961 nog twee, nagenoeg identieke, bekers bijgemaakt.

In 1829 liet men in *Zeist* een avondmaalsschaal maken in de vorm van een groot rond bord, langs de omtrek sober versierd met een ribbelrandje. Ditmaal werd geen Utrechtse meester ingeschakeld, maar een Amsterdammer: de schaal is gemerkt met het meesterteken van Wed. H. Stellingwerff.

In dezelfde kerk in Zeist bevinden zich twee kelkvormige avondmaalsbekers, die in 1835 werden vervaardigd als kopieën naar de in de kerk aanwezige 17de-eeuwse bekers. Even opvallend als in de 17de eeuw hebben ook de 19de-eeuwse ‘navolgers’ - Jan Elias Huydecoper van Zeijst en zijn echtgenote Maria I.A.J.Ch. baronesse Taets van Amerongen - hun wapens op de bekers laten graveren. Deze bekers werden vervaardigd door een van de zilversmeden die behoorde tot de locale Evangelische Broedergemeente.

292 Het avondmaalsstel van Amerongen, bestaande uit een groot bord, twee kleine borden en twee kannen is van 1847. De Haagse zilversmid G.H. Bouscholten is de vervaardiger (foto RDMZ, 1998).

293 Avondmaalsstel van de kerk te Huis te Heide, bestaande uit een beker, een blad, twee borden en een offerbus, alles gemaakt tussen 1854 en 1860 (foto RDMZ, 1997).

In opdracht van de kerk te *Amerongen* werd in 1847 een uitgebreid avondmaalsensemble vervaardigd, bestaande uit een groot bord, twee kleinere borden en twee kannen. De maker was werkzaam in Den Haag. Meester G.H. Bouscholte(n) liet behalve zijn meesterteken ook zijn volledige naam op de vijf voorwerpen achter in de vorm van het stempel ‘BOUSCHOLTE 'SHAGE’. De opdrachtgevers zijn hier ‘aanwezig’ door hun monogrammen, respectievelijk MRG en CRG. Het schenkingsjaar 1847 is in de stukken gegraveerd.

In de periode tussen 1854 en 1860 ontstond het avondmaalsstel in *Huis ter Heide* bestaande uit twee bekers, een blad, twee borden en twee offerbussen. Op de avondmaalsbekers ontbreekt een meesterteken. Wel is er een jaarletter afgeslagen, namelijk dat van 1854. De inscriptie op de voet vermeldt echter 1859 als schenkingsjaar. De inscriptie noemt daarbij de ‘Soesterberg’ als schenker. Op de schaal (‘SOESTERBERG 1859’) en de twee borden (‘SOESTERBERG 1860’) corresponderen de afgeslagen jaarletters wel met de schenkingsinscripties. In 1859 werden de twee offerbussen gemaakt, uitgevoerd in wortelnotenhout en voorzien van zilveren grepen en gleuf. Op de bussen komt geen schenkingsinscriptie voor, maar zij zijn voorzien van hetzelfde meesterteken als de borden, namelijk dat van J.D. Arnoldi en J.W. Wielick uit Amsterdam. Op de schaal staat de naam van de vervaardiger voluit vermeld: ‘S V OSENNBRUGGEN & Zn’.

Ondanks de verschillen in ontstaansperiode en vervaardigers vormen met name het blad, de borden en de bekers een stilistische eenheid, doordat alle voorwerpen versierd zijn met een geribbelde rand. Bovendien is op alle voorwerpen de schenkingsinscriptie ‘SOESTERBERG 1859’ of ‘SOESTERBERG 1860’ aangebracht. Hoewel noch het geribbelde randje noch de schenkingsinscriptie op de offerbussen voorkomen, behoren ze toch tot het avondmaalsstel, wat blijkt uit het feit dat ze eveneens in 1859 tot stand kwamen en gemaakt werden door dezelfde edelsmid als de twee borden. Het is aannemelijk dat de reeds bestaande avondmaalsbekers uit 1854 uitgangspunt waren voor de overige onderdelen van het avondmaalsstel, dat in 1859-1860 aan de kerk van Huis ter Heide geschonken werd. Toen zijn de bekers pas voorzien van de schenkingsinscriptie en ook nog enkele bijbelteksten. Een eeuw later, in 1960, werd het avondmaalsstel nogmaals uitgebreid met twee kandelaars. Ze zijn eveneens voorzien van geribbelde randjes en ze werden gemaakt door Kon. Gerritsen en van Kempen N.V. Zeist 1924-1961.

Van Kempen en Begeer

Op de doopschalen van Doorn en Amerongen na, zijn vanaf 1860 alle stukken avondmaalszilver vervaardigd door zilversmeden en -fabrieken, die gerelateerd zijn aan de families Van Kempen en Begeer. Zij namen een dominante plaats in in

294 De kannen te Rhenen zijn in 1871 geschonken. Zij zijn het werk van fa. J.M. van Kempen en Zn. in Voorschoten (foto RDMZ, 1997).

de geschiedenis van de Nederlandse edelsmeedkunst van de 19de en 20ste eeuw en dat geldt ook voor de vervaardiging van avondmaalszilver voor protestants christelijke kerken.

Al aan het einde van de 18de eeuw zijn er in Utrecht telgen uit de familie Van Kempen als edelsmid werkzaam. Door de komst van de industriële revolutie werd het handwerk meer en meer vervangen door machinale procédés en werd het atelier tot fabriek. Dit proces voltrok zich met name onder de leiding van Johannes Mattheus III van Kempen, in 1814 in Utrecht geboren en vanaf 1835 als zilversmid werkzaam. Van zijn hand zijn twee avondmaalsbekers in de kerk van Doorn met een tulpvormig lichaam en onderaan versierd met accoladeboogjes en fleur-de-lys. In 1858 verhuisden de Van Kempens van Utrecht naar Voorschoten, waar ze een geheel nieuwe zilverfabriek lieten bouwen. Vanaf dat jaar tot 1924 werden de in deze fabriek vervaardigde zilveren voorwerpen gemerkt met VK met maansikkel, al dan niet tussen twee punten. In de kerken van de Utrechtse Heuvelrug komt dit merk op maar liefst dertien stukken voor, die gemaakt werden tussen 1860-1918 (twee borden in Driebergen, 1860; twee kannen in Rhenen, 1871; een doopschaal in Driebergen, 1872; twee offerbussen in Driebergen, 1876; een kan in Leersum, 1884; een avondmaalskan in Doorn, 1888; twee avondmaalsborden in Rhenen, 1896 en twee avondmaalsborden in Doorn, 1918).

De vroegste van deze stukken, die van 1860, 1871 en 1872, zijn sober en moeten het louter hebben van hun vorm. Ze zijn geheel glad en niet voorzien van gedreven, gegoten of gegraveerde versierselen of voorstellingen. Wel hebben ze allemaal inscripties, waarbij schenkingsinscripties meestal onopvallend op de onder- of achterzijde zijn aangebracht, terwijl andere inscripties, zoals bijbelteksten, wel in het zicht staan. Bovendien is er dan ook veelal een duidelijke relatie met de functie van het voorwerp. Zo zijn op de brede rand van de borden in Driebergen bijbelteksten gegraveerd, die een relatie hebben met het avondmaalsbrood, dat op deze borden werd opgediend: 'DIT IS HET BROOD DAT UIT DEN HEMEL NEDERDAALT, OPDAT DE MENSCH DAARVAN ETE EN NIET STERVE. JOH: 6: 35'.

Op de doopschaal in Driebergen staat de tekst 'LAAT DE KINDEKENS TOT MIJ KOMEN LUCAS 18:16 c', een voor de hand liggende tekst, die vaker op doopschalen voorkomt. Zo staat ze ook op de in 1881 in Engeland vervaardigde doopschaal in Amerongen.

Op de in 1895 door de Sneeker zilversmid Alle de Haas gemaakte doopschaal in Doorn is een in drijfwerk uitgevoerde voorstelling aangebracht van Christus met twee kinderen en een moeder: de verbeelding dus van deze tekst.

De schenkingsinscripties kunnen summier zijn of juist uitvoeriger. Zo blijkt dat de kannen in Rhenen aan de Hervormde Gemeente te Rhenen geschonken zijn door de heer D.L. de Ridder ter gelegenheid van zijn honderdste verjaardag op 29 januari

1871. Op de doopschaal van Driebergen staat behalve het al eerder genoemde 'LAAT DE KINDEKENS TOT MIJ KOMEN LUCAS 18:16 c' tevens 'In herinnering aan 1 April 1572. De Gemeente Driebergen 1 April 1872. 1 Thimotheus 1:17' ('De Koning der eeuwen, de onvergankelijke, de onzienlijke, de enige God, zij eer en heerlijkheid in alle eeuwigheid. Amen'). Op de borden in Driebergen tot slot is de schenkingsinscriptie uiterst bondig en luidt 'V.D.M. 1860', waardoor we van de schenker(s) Van der Muelen? slechts de initialen kennen.

295 De vier borden, behorende tot het avondmaalsstel van Driebergen, zijn gemaakt in 1860 (de twee linker) en 1938 (de twee rechter) (foto RDMZ, 1998).

296 De twee offerbussen uit Driebergen van 1876 zijn door de fa. J.M. van Kempen en Zn. in Voorschoten gemaakt (foto RDMZ, 1998).

De door Fa. J.M. van Kempen en Zn. in Voorschoten gemaakte latere objecten zijn in enkele gevallen uitbundiger versierd of uitgesprokener van vorm. De twee offerbussen in Driebergen (1876) zijn niet glad, maar versierd met motieven in diverse stijlen, passend bij het 19de-eeuws eclecticisme. Ook hier staat weer onder de voet een inscriptie, waaruit blijkt dat de offerbussen geschonken zijn door een particulier, 'Mejufvrouw de Wed: Breukman geb: Floor' op 1 juli 1876.

De avondmaalskan in Leersum (1884) is wel weer nagenoeg geheel glad en onbewerkt; alleen op de buik prijkt een 'avondmaals' inscriptie: 'In Christus Jezus, zijt gij, die eertijds verre waart, nabij geworden door het bloed van Christus'. De vorm van de kan is meer uitgesproken dan bijvoorbeeld die in Rhenen en heeft een op eenderde sterk ingesnoerd lichaam.

De avondmaalskan in Doorn (1888), die vier jaar later werd vervaardigd, heeft een vaasvormig lichaam met op de hals, tussen profileringen, een gegraveerd golfrandje. Het hoge oor heeft aan beide uiteinden een ornament en de deksel wordt bekroond door een getorste knop met bladmotief.

De twee gladde avondmaalsborden in Rhenen (1896) hebben een interessante relatie met de 24 jaar eerder geschonken kannen, want ook deze borden blijken een geschenk van een honderdjarige, ditmaal de heer M.W. van de Waal.

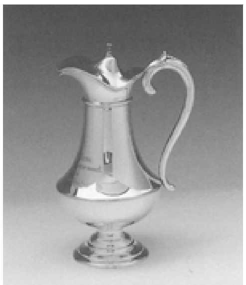

297 Ook de avondmaalskan van de kerk te Leersum uit 1884 is vervaardigd door fa. J.M. van Kempen en Zn. in Voorschoten (foto RDMZ, 1997).

De twee avondmaalsborden in Doorn (1918) werden nog in de 20ste eeuw door Fa. J.M. van Kempen en Zn. in Voorschoten gemaakt. Ze zijn glad en slechts aan de omtrek voorzien van een profielrandje. De borden werden vervaardigd een jaar na de dood van de schenkers, zoals blijkt uit de inscriptie aan de onderzijde, die luidt: 'GESCHONKEN AAN DE NEDERDUITSCH-HERVORMDE GEMEENTE VAN DOORN DOOR F.W.M. KRETSCHMER EN GIJSBERTA KRETSCHMER GEB. LAGERWEY, ECHTELIEDEN BEIDEN OVERLEDEN IN DEN JARE 1917'.

De grote concurrent van de Voorschotense Zilverfabriek was de N.V. Kon. Utrechtse Fabriek van Zilverwerk, die tussen 1868 en 1920 het merk CB met ster voert. Dit is het meesterteken van Carel Joseph Begeer, een telg uit een ander bekend geslacht van zilversmeden. Hij nam in 1868 de leiding van de fabriek over. Ook toen hij na zijn dood in 1879 werd opgevolgd door zijn jongere broer Antonie Begeer (1856-1910)

bleef men dit merk voeren. De rand van de doopvont in Amerongen uit 1885 en een doopschaal in Huis ter Heide, die in 1891 vervaardigd werd, dragen dit merk.

De ringvormige zilveren rand op de marmeren doopvont in Amerongen is uitbundig versierd met bladwerk en bloemen en bovendien met een cartouche met schenkingsinscriptie en de alliantiewapens van de schenkers. De schenkers waren de toenmalige bewoners van Kasteel Amerongen ‘G.J.G.C. Graaf van Aldenburg Bentinck, heer van Amerongen enz. en A.W.L.A. Gravin van Aldenburg Bentinck

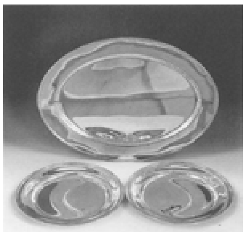

298 De twee avondmaalsborden en de schaal van Rhenen werden in 1896 vervaardigd (foto RDMZ, 1997).

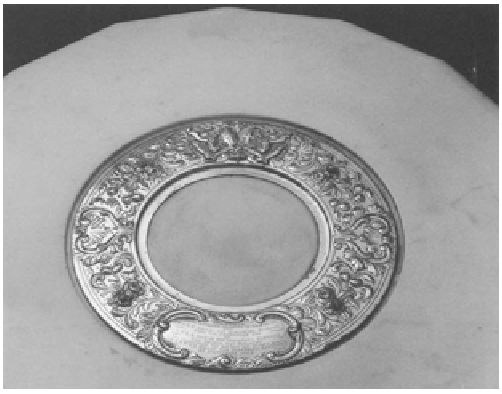

299 De zilveren rand op de doopvont van Amerongen is van 1885 (foto RDMZ, 1998).

300 Kan en doopschaal uit de kerk van Huis ter Heide uit 1891 (foto RDMZ, 1997).

geb. Gravin van Bijlandt' die de doopzuil schonken 'ter gelegenheid van den doop van hunnen zoon C.A.R.W.G.A. Graaf van Aldenburg Bentinck' op 27 september 1885.

Ook de rand van de doopschaal in Huis ter Heide is versierd met bladeren, bloemkelken en druiventrosjes. Op de bekkenbodem is een wapen aangebracht met spreuk DEUS PAVIT (Pauw van Wieldrecht). Op de bijbehorende schenkkan, eveneens uit 1891, is het meesterteken niet leesbaar, maar de kan zal ook in de Utrechtse Fabriek van Zilverwerk vervaardigd zijn. De kan is voorzien van gedreven renaissancemotieven op een gestippeld fond en een schild met de inscriptie: 'Aandenken aan 2 Nov. 1890'. Op een tweede schild staat het monogram ER met een kroon erboven.

Van Begeer Utrecht zijn eveneens een avondmaalsschaal en twee offerbussen in Rhenen uit 1896 en 1905. Zij dragen slechts het stempel 'BEGEER UTRECHT'. Het oppervlak van de voorwerpen is glad gehouden, zonder versierende elementen op wat profielen na. De offerbussen hebben op de onderzijde een schenkingsinscriptie. Ditmaal werden de voorwerpen geschonken 'ter Gedachtenis aan Adriana.' en 'Dedrika Roghair geboren te Rhenen 25 September 1842 en aldaar overleden 1 November 1905.' Opvallend is dat in 1896 ook twee borden werden aangeschaft bij concurrent Fa. J.M. van Kempen en Zn. in Voorschoten.

In 1896 wordt de zoon van Carel Joseph, Cornelis L.J. Begeer, firmant van de N.V. Kon. Utrechtse Fabriek van Zilverwerk. De verhoudingen verslechteren echter en C.L.J. begint, eveneens in Utrecht, een eigen fabriek. Tussen 1904 en 1951 voert hij als meesterteken een B met twee sterren in schild. Van de hand van

301 De Rhenense offerbussen stammen uit 1905. Zij zijn het werk van de N.V. Kon. Utrechtse Fabriek van Zilverwerk (foto RDMZ, 1997).

302 De doopschaal uit de kerk van Zeist (1932) is een product van de Kon. Gerritsen en van Kempen N.V. (foto RDMZ, 1997).

C.L.J. Begeer is een deel van het avondmaalszilver in de Zuiderkapel in Bilthoven: vier bekers en twee broodschaaltjes en een kan, alle gemaakt in 1937 en met een sober filetrandje als enige versiering. Opvallend is, dat het overige deel van dit avondmaalszilver, een schaal en twee borden, eveneens uit 1937 en eveneens versierd met filetrandjes gemaakt is in Voorschoten.

Twee jaar later, in 1939, wordt in diezelfde fabriek de avondmaalsschaal in Doorn gemaakt. Ook deze schaal is glad met slechts langs de omtrek ook hier een filetrandje. Het op deze stukken voorkomende merk - V met maansikkel in achthoek - werd gevoerd van 1925 tot 1961, de periode na de grote fusie in 1919 tussen de bedrijven van Van Kempen, Begeer en een derde edelsmidfamilie De Vos. Zij vormden toen samen de Koninklijke Nederlansche Edelmetaal Bedrijven Van Kempen, Begeer en Vos (K.N.E.B.). Begeer en De Vos brachten hun apparatuur en personeel uiteindelijk over naar Voorschoten, alwaar het werk werd voortgezet in de N.V. Zilverfabriek Voorschoten.

Een laatste belangrijke zilverfabriek, die van de familie Gerritsen, was gevestigd in Zeist. Na de grote fusie die leidde tot de K.N.E.B. ontstond er onenigheid tussen enkele leden van de Raad van Bestuur. A.E. (Anton) van Kempen vertrok daarop naar de concurrentie in Zeist, alwaar de fabriek op dat moment onder leiding stond van J.A. (Albert) Gerritsen. In 1924 kwam uit deze samenwerking de Kon. Gerritsen en van Kempen N.V. voort.

In deze fabriek werden vervaardigd een doopschaal in Zeist (1932) twee bekers en twee borden in Driebergen (1938) en twee kandelaars in Huis ter Heide (1960), voor de plaatsen dus die in of in de zeer nabije omgeving van de Zeister fabriek liggen.

Op de doopschaal in Zeist komt, evenals op de eerder genoemde doopschalen in Driebergen en Amerongen, een toepasselijke bijbeltekst voor: ‘HAND: 2:39 U KOMT DE BELOFTE TOE EN UWEN KINDEREN...’. Het bekken is glad met enkele profileringen.

Ook de twee bekers en de twee borden in Driebergen zijn helemaal glad en hebben op de achterzijde schenkingsinscripties, waarin op alle exemplaren 1 juli

1938 als schenkingsdatum wordt genoemd. De bekers waren 'GESCHENK VAN N.N. (= Nomen Nescio: iemand die anoniem wenst te blijven)' en 'VAN HET COLLEGE VAN COLLECTANTEN'; de borden kwamen van de kerkelijke kiesvereniging. Op de brede rand van de borden staan bovendien bijbelteksten, die naar het avondmaal verwijzen. Zij sluiten daarbij naadloos aan bij de twee oudere borden van het avondmaalsstel in Driebergen, want zowel de bekers als de borden uit 1938 zijn kopieën van hun 19de-eeuwse voorgangers.

Ook de kandelaars in Huis ter Heide uit 1960 zijn een toevoeging aan het bestaande ensemble uit 1854-1860 met in navolging van de vroegere stukken een geribbeld randje als enige versiering.

Tot slot bevinden zich in Doorn en Driebergen nog respectievelijk twee avondmaalsbekers (1963) en twee avondmaalskannen (1964) die gemaakt werden door Kon. van Kempen en Begeer Zeist-Voorschoten. Deze combinatie ontstond in 1960 uit een fusie tussen Gerritsen en Van Kempen uit Zeist en de N.V. Zilverfabriek Voorschoten, waardoor in de zestiger jaren van de 20ste eeuw Van Kempen en Begeer toch weer samenkwamen.

303 15de-eeuws stenen beeld van Maria met kind in de H. Jozefkerk te Zeist. De polychromie dateert van 1927 (foto RDMZ, 2000).

Kerkinventarissen: de rooms-katholieke kerken

De laatste decennia van de 16de eeuw waren roerige tijden voor de Nederlandse katholieken. De strijd in de Nederlanden tegen Spanje werd mede gevoerd omwille van vrijheid van godsdienst en werd daarmee tevens een strijd tussen protestanten en katholieken. In 1566 woedde in veel kerken een beeldenstorm, in 1572 namen de Watergeuzen Den Briel in en begon de Opstand van de noordelijke gewesten. Zes jaar later waren Holland, Zeeland en Utrecht vast in handen van de opstandelingen. In 1580 gold dit voor vrijwel de gehele Utrechtse kerkprovincie, waartoe ook het gebied van de Utrechtse Heuvelrug behoorde. De uitoefening van de katholieke eredienst werd verboden. Wel ontstond er een gedoogbeleid en konden de katholieken min of meer ongestoord eucharistievieringen houden in hun eigen schuilkerken. Aan het einde van de 18de eeuw komt in deze situatie verandering, wanneer de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden onder Franse heerschappij komt. Ook in Nederland werd ‘Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap’ de leus, met als gevolg, dat in 1795 werd bepaald dat ‘er geen bevoorrechte of heersende Kerk meer geduld’ werd. De katholieken konden hun godsdienst nu weer in alle vrijheid uitoefenen. Zij bevonden zich echter in een verzwakte positie en recuperatie zou veel tijd vergen. Een doorbraak betekende het herstel van de zogenoemde bisschoppelijke hiërarchie in 1853, waarmee katholiek Nederland weer in bisdommen werd verdeeld met Utrecht als aartsbisdom. Staties werden parochies en met name in het laatste kwart van de 19de eeuw werden er in Nederland honderden nieuwe kerken gebouwd en ingericht, steevast uitgevoerd in neogotische stijl. Hoewel de neogotiek tot diep in de 20ste eeuw de toonaangevende stijl bleef in de katholieke kerkbouw en kunst, kwam al rond de eeuwwisseling een vernieuwende beweging op gang. Men zocht zowel in de liturgie als in de architectuur en de kunsten naar nieuwe vormen, waarbij ook andere stijlen uit het verleden dan alleen de gotiek als inspiratiebron konden dienen. Bovendien stond men gaandeweg meer open voor invloeden van contemporaine ontwikkelingen in de profane kunst.

In de jaren vijftig van de twintigste eeuw en met name in de tweede helft van dat decennium, werden er in Nederland talloze kerken gebouwd: ‘wederopbouw’ van in de oorlogsjaren verwoestte kerken, maar ook veel nieuwbouw in de naoorlogse wijken.

Het waren de hoogtijdagen van de katholieke zuil. Groots werd in 1953 Honderd Jaar Kromstaf (100 jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie) gevierd. Tien jaar later was het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) in volle gang, bedoeld om de kerk ‘bij de tijd te brengen’. De uitkomsten van dit Concilie aangaande de liturgie, hadden grote gevolgen voor kerkbouw en inrichting. De priester celebreerde de mis niet meer in het Latijn, maar in de volkstaal. Bovendien deed hij dit ‘facie ad populum’ (met het gezicht naar het volk) in plaats van andersom met zijn gezicht naar het hoofdaltaar in de absis van de kerk. Die hoofdaltaren waren daarmee in feite overbodig geworden. Een simpele altaartafel voldeed. Maar er was meer: de doop vond plaats op het liturgisch centrum in plaats van in een aparte doopkapel, het zangkoor stond niet meer op de zanggalerij bij het orgel, maar temidden en als onderdeel van de gehele geloofsgemeenschap. In het algemeen moesten voorganger en gelovigen letterlijk dichter tot elkaar komen. Bovendien vierden soberheid en eenvoud de boventoon. Dit had ingrijpende gevolgen voor het gebruik en de inrichting van het kerkgebouw. De overdadig ingerichte (neogotische) kerken werden ontdaan van hun luister: de altaren en beelden verdwenen, de preekstoelen werden vervangen door een eenvoudige ambo, de muurschilderingen werden

overgekalkt. Er was sprake van een ware kaalslag, een tweede beeldenstorm. Toch bleef er tot op de dag van vandaag nog veel bewaard van edel en onedel metaal, van hout en van steen, zowel uit de schuilkerkentijd, als uit de periode van het Rijke Roomse leven en ook uit de vijftiger jaren, de jaren van de Wederopbouw.

Beeldhouwkunst

De 15de en 16de eeuw

Het oudste beeldhouwwerk in de rooms-katholieke kerken in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug bevindt zich in de H. Jozefkerk in *Zeist*. Hier staat een stenen beeld van Maria met Kind dat vermoedelijk in het derde kwart van de 15de eeuw in Nederland in een lokaal Gelders-Overijssels atelier werd vervaardigd (Bouvy, 1947, 127). Het beeld werd opgegraven in Almelo op de plaats waar voorheen het St. Catharinaklooster der zusters Franciscanessen stond. Na veel omzwervingen kwam het in handen van kapelaan G.J. Reinders, die het beeld meenam toen hij in Zeist werd benoemd. In 1927 werd het beeld gerestaureerd en neogotisch gepolychromeerd door het Atelier voor Kerkelijke Interieurkunst, de firma Hans Mengelberg. Dit atelier vervaardigde toen tevens een Maria-altaar met tombe, opstand en retabel, waar het 15de-eeuwse beeld tot op de dag van vandaag een centrale plaats inneemt.

Uit het laatste kwart van de 16de eeuw dateren twee albasten reliëfs in de St. Petrus' Banden in *Rijsenburg*. Het reliëf met de voorstelling van de Geseling werd rond 1810 aan de kerk geschonken door bouwheer Van Oosthuyse en diens echtgenote. Het tweede reliëf met de Aanbidding der Wijzen was een geschenk van Adrianus Kortland aan de parochie ter gelegenheid van zijn dertigjarig jubileum als pastoor in 1849. De reliëfs zijn vervaardigd in de Zuidelijke Nederlanden, waarschijnlijk in Mechelen, dat in de 16de eeuw een centrum was voor dergelijk werk in albast.

De 19de eeuw

Ook het nog aanwezige 19de-eeuwse beeldhouwwerk in de rooms-katholieke kerken concentreert zich in de Jozefkerk in Zeist en de St. Petrus' Banden in Rijsenburg. Het zijn onderdelen van grotere ensembles, waarvan de totstandkoming verband houdt met (her)inrichtingen of verbouwingen van deze twee kerkgebouwen. De stukken zijn gemaakt in ateliers voor kerkelijke kunst, die ‘aan de lopende band’ werk maakten, nodig voor de stoffering van de honderden rooms-katholieke kerken, die in de tweede helft van de 19de eeuw als paddestoelen uit de grond schoten. De metselaar, de beeldhouwer, de glazenier en de schilder werkten eendrachtig samen onder leiding van de bouwmeester om een ‘Gesamtkunstwerk’ in neogotische stijl tot stand te brengen. De werkplaatsen waren naast productieateliers ook plaatsen waar hele generaties kunstenaars en ambachtslieden werden opgeleid. De ateliers waren geconcentreerd in enkele centra, waarbij de restauratie van belangrijke gotische kerken veelal een extra stimulans vormden voor vestiging en ontwikkeling. Zo oefende in Den Bosch de restauratie van de middeleeuwse St. Jan een enorme aantrekkingskracht uit op de kunstenaars. Een van hen, de in Rijsel geboren architect en beeldhouwer Louis Veneman (1812-1888) had van 1859-1863 de leiding over de restauratie. Daarnaast had hij een groot atelier dat in het hele land opdrachten uitvoerde. In *Zeist* tekende hij voor de inrichting van de oude, in 1846 door Th.

Molkenboer ontworpen, St. Jozefkerk aan de Utrechtseweg. Tussen 1850-1860 leverde Veneman een hoogaltaar, een communiebank met twee engelen, een biechtstoel, kruiswegstaties, een orgelkast, een Jozefbeeld en zes kandelaars. Van al deze stukken rest nog slechts het eikenhouten tabernakel van het toenmalige hoogaltaar. In de deels gepolychromeerde lichtgewelfde deur zijn eucharistische symbolen gesneden: een kelk met stralende hostie, korenaren en een wijnrank.

Een generatie later was L. Hezemans (1841-1909) werkzaam in de St. Petrus' Banden in *Rijsenburg*. Hezemans was een leerling van Louis Veneman en ook hij was een van de restauratiearchitecten van de St. Jan in Den Bosch. In Rijsenburg was hij verantwoordelijk voor de vergroting van de kerk in 1879. Hezemans

plaatste in dit nieuw aangebouwde deel het hoofdaltaar en twee zijaltaren, gewijd aan Maria en Jozef. De ontwerpen hiervoor werden gemaakt door Hezemans, die de uitvoering overliet aan weer een ander atelier uit Den Bosch, namelijk dat van J. Goossens en Zn. De zijaltaren - hoewel in 1978 verkleind - staan nog steeds in de kerk tegen de wanden van de transeptarmen. Ze zijn uitgevoerd in een bij het kerkgebouw passende stijl met guirlandes, grote geknikte bladvoluten en prominent aanwezige eierlijsten. Op de altaren staan de beelden van Maria met Kind en Jozef met bloeiende lelietak. Van het voormalige hoofdaltaar hebben alleen twee eikenhouten beelden van Petrus (met sleutel) en Paulus (met zwaard en boek) de tand des tijds doorstaan.

Voor beide kerken was ook Friedrich Wilhelm Mengelberg (1837-1919) werkzaam, die zich had gevestigd in Utrecht. Deze in Duitsland geboren beeldhouwer was samen met andere Duitse kunstenaars - waaronder ook Gerard Bartel Brom - aangetrokken door Gerard van Heukelum voor de restauratie van de kathedrale St. Catherijnekerk in Utrecht. Van Heukelum werd in 1859 kapelaan van deze middeleeuwse kloosterkerk en kreeg als belangrijke taak het begeleiden van de restauratie. Van Heukelum werd een van de grote protagonisten van de neogotiek. Hij was onder andere oprichter van het invloedrijke St. Bernulphusgilde, een vereniging bedoeld om priesters ‘op te leiden’ tot goede opdrachtgevers en bouwpastoors, waarbij de gotiek gold als de enige ware christelijke stijl.

Mengelberg bracht rond de eeuwwisseling wijzigingen aan in de door Molkenboer gebouwde en Veneman ingerichte Jozefkerk in Zeist. Hij maakte voor deze kerk een hoogaltaar en leverde tevens vijf beelden (H. Hart, H. Jozef, H. Antonius van Padua en twee Mariabeelden). Hiervan zijn alleen de beide gepolychromeerde houten Mariabeelden bewaard gebleven. Ze zijn uitgevoerd in een stijl die sterk onder invloed stond van de Rijnlandse gotiek.

In de St. Petrus' Banden bevinden zich twee gepolychromeerde houten beelden die ook aan het Utrechtse atelier van Mengelberg zijn toe te schrijven. Ze stellen de H. Petrus voor met twee sleutels en de H. Antonius van Padua met kind en bloeiende lelietak.

De 20ste eeuw

Rond de eeuwwisseling werd een generatie kunstenaars actief, die zich niet meer door de gotiek, maar door andere stijlen uit het verleden liet inspireren en ook door profane kunststromingen. In de kerkelijke kunst ging daarnaast een sterke invloed uit van de ideeën van de benedictijner beeldhouwer Desiderius Lenz uit het klooster in Beuron. Net als bij de neogotiek, stond ook hier de eenheid tussen gebouw en decoratie buiten kijf. De Beuroner kunst is monumentaal, statisch en gestileerd. Geometrie en symmetrie waren de belangrijkste uitgangspunten. Deze sterk gestileerde stijl was tot aan het einde van de twintiger jaren toonaangevend. In diezelfde periode werden andere ‘wereldlijke’ kunstinvloeden voelbaar, zoals het kubisme en het expressionisme.

Een belangrijke inspirator was Clemens Meuleman. Hij werd in 1928 directeur van het St. Bernulphushuis, dat vier jaar eerder in het leven was geroepen door de broers Jan Eloy en Leo Brom. Het was een op Nieuwezijds Voorburgwal 332 te Amsterdam gevestigd atelier voor paramenten, met toonkamers voor christelijke

kunst en kunstnijverheid. Meuleman bleef hier tot 1931. Daarna sloeg hij met de oprichting van het Instituut van Kerkelijke Kunst St. Bonifacius een eigen richting in. Doel was de kerkelijke kunst in Nederland te bevorderen, onder andere door middel van het houden van tentoonstellingen en door bemiddeling tussen opdrachtgevers en kunstenaars uit Nederland en daar buiten. Een van de kerken, waarbij Meuleman jarenlang als adviseur voor de inrichting optrad is de O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand in *Bilthoven*. Vanaf 1931 vond er intensief overleg plaats tussen het Instituut en de toenmalige pastoor H. Dijckhoff. Daaraan kwam met het overlijden van de pastoor in 1947 pas een einde. Het beeldhouwwerk in de kerk is van de uit Mainz afkomstige kunstenaar Adam Winter, een ontdekking van Meuleman. Winter maakte in de O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand de reliëfs op de preekstoel (1936) en zeventien heiligen- en apostelbeelden (1938), alles in terracotta.

In de loop van de jaren dertig verdwijnt de innige verbondenheid tussen bouwkunst en beeldende kunsten en ontstaat een vrijere beeldhouwkunst, die los

komt van de architectuur en haar wanden en muren. Na de oorlog zet dit verder door, hoewel men voor kerkelijk beeldhouwwerk wel figuratief blijft werken.

Voorbeelden van naoorlogs beeldhouwwerk zijn te vinden in bijvoorbeeld in de H. Michaël in *De Bilt*, waar twee zandstenen beelden staan van René van Seumeren, die hij in 1956 voor de kerk vervaardigde. Het zijn Maria en een als moderne werkman geklede Jozef, beiden met Christuskind.

Bijzonder zijn ook twee beelden van Pieter d'Hont (1917-1997). Voor de H. Laurentius in *Bilthoven* maakte d'Hont een onconventioneel beeld van de patroonheilige van de kerk. De Heilige Laurentius houdt zijn attribuut, het rooster, waarop hij zijn martelaarschap volbracht, stevig in beide handen, recht voor zich uit. Zijn gezicht is naar boven, naar het hogere, gewend.

Ook in de St. Petrus' Banden in *Rijsenburg* staat een bijzondere bronzen beeldengroep, die 'Het Gesprek' voorstelt tussen paus Johannes XXIII en kardinaal Bea (voorzitter van het Secretariaat voor de eenheid van de Christenen), op het moment vlak voor ze het conclaaf na de dood van Pius XII binnengaan. Het ongeveer 60 cm. hoge beeld werd in 1960 ontworpen, maar kwam pas in 1985 door een schenking aan de kerk, in een periode dus, waarin er nog maar weinig nieuwe stukken aan de kerkinventarissen werden toegevoegd.

In de rooms-katholieke kerken van de Utrechtse Heuvelrug zijn nog twee voorbeelden van uitzonderlijk beeldhouwwerk van na de zestiger jaren te vinden. In opdracht van verzamelaar Theo Scholten construeerde beeldhouwer André Volten in 1972 een roestvrij stalen doopvont in de *Bilthovense* kerk van O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand.

In de St. Petrus' Banden in *Rijsenburg* bevindt zich een lezenaar van gegoten brons, die Niel Steenbergen in 1988 vervaardigde. Het is een laat werk van Steenbergen, die met name in de jaren vijftig en zestig een toonaangevend beeldhouwer was voor kerkelijke opdrachten. Hij werkte voornamelijk in vroegchristelijke en Romaanse stijl. De lezenaar geeft, in de vorm van opengewerkte (medaillonvormige) reliëfs, het leven van Petrus weer. Op de hoeken van de lezenaar zijn de vier evangelistensymbolen aangebracht. Op het schuine leesblad staat 'GEEF ALLE RUIMTE / AAN DE LIEFDE / IN HAAR LEEFT GOD / ZICH NAAR ONS TOE / VERGEEF HET KWAAD / VAN WIE JE GRIEFDE: / DE LIEFDE WORDT EEN MENS NIET MOE' en verder als schenkingsinscriptie: 'JACQUELINE ME DONAVIT, ALBERTUS ME CONCEPIT, NIEL STEENBERGEN ME FECIT ANNO DOMINI 1988'. De lezenaar werd betaald uit de nalatenschap van Jacqueline Koot-Vredenburg. Albertus Sturkenboom, de toenmalige pastoor, leverde het concept en Niel Steenbergen voerde het uit.

Schilderkunst

In de rooms-katholieke kerken van de Utrechtse Heuvelrug bevindt zich een beperkt aantal schilderijen van vóór de 19de eeuw. Zo bezit de St. Petrus' Banden in *Rijsenburg* een niet onverdienstelijk schilderij, olieverf op doek, uit de School van Rembrandt. Het stelt het patrocinium van de kerk voor: Petrus wordt door de engel uit de gevangenis bevrijd, onopgemerkt door een medegevangene en een bewaker, beiden diep in slaap. Het werk is geschonken door bouwheer Van Oosthuyse en diende tot 1922 als altaarstuk boven het hoofdaltaar. Na jarenlang in de pastorie te

hebben gehangen, kreeg het in 1978, na restauratie, weer een plaats tegen de wand achter het altaar.

Een olieverf op doek, eveneens in de St. Petrus' Banden in Rijsenburg, dat Maria met Kind voorstelt, is een laat 18de- of begin 19de-eeuwse kopie naar een schilderij uit 1630-1632 van Anthony van Dijck, dat zich tegenwoordig bevindt in de Alte Pinakothek in München. Ook dit doek is aan de parochie geschonken door Van Oosthuyse en wellicht is hij ook degene geweest die de opdracht heeft gegeven tot vervaardiging.

In de 19de eeuw zijn met name de typisch katholieke pastoorsportretten in grote getale gemaakt.

De oudste bevinden zich in *Rijsenburg*. Het portret van P.J. Noots, de eerste pastoor van de kerk, werd rond 1810 vermoedelijk geschilderd door de Belgische schilder J.J. Loose.

304 De eerste van de veertien kruiswegstaties die Jan Dunselman in 1924 vervaardigde voor de H. Jozefkerk te Zeist (foto RDMZ, 2000).

Een andere Belg, Anton Fock uit Antwerpen, schilderde in 1894 het portret van pastoor A. Kortland, die Noots in 1819 opvolgde. Hij overleed in 1869 en pas 35 jaar na zijn dood werd dit portret naar een foto vervaardigd. Tegelijkertijd met het portret van Kortland werd ook de toenmalige pastoor C.B. Verheul door Fock geportretteerd.

Opvallend is het aantal pastoorsportretten dat vervaardigd werd door schilder Louis de Breet. Voor Rijsenburg legde hij de trekken van pastoor R.J.J. ter Horst en M.R. Andriessen vast in 1912 en 1923. De Breet sloot in compositie aan bij de in de parochie bestaande portretten: het zijn allemaal kniestukportretten, de pastoors zitten op een stoel, driekwart naar de toeschouwer gewend en meestal met een boek in de hand.

Van de H. Jozef in *Zeist* kreeg De Breet in 1915 de opdracht voor een hele reeks pastoorsportretten voor een bedrag van *f* 75, -. Vijf hangen er in de kerk, een zesde bevindt zich tegenwoordig in de H. Familie, Jezus, Maria, Jozefkerk in Zeist. Voor deze serie koos De Breet voor het heupstuk, waarop geen handen te zien zijn. De geportretteerden zijn afwisselend naar links of naar rechts gewend. Aangezien de meeste pastoors al overleden waren, werkte De Breet naar foto's. In 1915 schilderde De Breet eveneens een portret van Mej. J.M.J.C. Heymans, weldoenster van de parochie. Zij was het jaar ervoor overleden en daarom diende ook hier een foto als voorbeeld. Het schilderij van Mej. Heymans completeerde de twee portretten van haar ouders, die in 1915 in bezit van de kerk kwamen. Deze werken zijn in 1907 ontstaan en werden vervaardigd door J.H. Bogaerts van het in het Brabantse Boxtel gevestigde ‘Peinture Bogaerts’. ‘Peinture Bogaerts’ en ook het atelier van Louis de Breet in Arnhem, waren bedrijven, gespecialiseerd in het ‘aan de lopende band’ schilderen van pastoorsportretten naar foto's. Soms zelfs werd zo'n foto op het doek geplakt en letterlijk overgetrokken.

Een ander typisch rooms-katholiek genre is dat van de kruiswegstaties, een serie van meestal veertien voorstellingen uit het lijdensverhaal van Christus. In de 19de eeuw hangen ze bijna standaard aan de wanden van het kerkschip. Ook dit genre kende zo zijn specialisten. Eén daarvan was Jan Dunselman, die, samen met broer Kees, de kruiswegstaties schilderde in de H. Jozef in *Zeist*, waartoe hij in 1924 opdracht kreeg. Dunselman experimenteerde geregeld met nieuwe technieken en materialen. De staties in Zeist zijn in tempera geschilderd op triplex en sommige zelfs op karton. De achterzijden zijn voorzien van een afsluitende menielaag. De gassen die in het triplex ontstaan kunnen daardoor helaas alleen aan de voorzijde ontsnappen, waardoor veel verfverlies is opgetreden. Tot nu toe is nog geen verantwoorde oplossing gevonden voor dit probleem en blijven de werken in slechte staat.

In de O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand in *Bilthoven* bevindt zich een scala aan kunstwerken van protégés van de eerder genoemde Clemens Meuleman en het Instituut van Kerkelijke Kunst St. Bonifacius, waaronder ook veertien kruiswegstaties op een bijzondere drager. Ze werden in 1934 gemaakt door autodidact Lambert Simon in olieverf op asbest.

Verder vinden we in deze kerk muurschilderingen van glazenier en Bergense School-schilder Matthieu Wiegman (op het priesterkoor, 1928 en 1930), van de benedictijn (Frère Francois) Jacob Mes (in de Mariakapel, 1932) en van Otto van Rees (in de doopkapel, 1946). Vooral het kerkelijk werk van Van Rees gold in zijn tijd als zeer modern. Na een verblijf in Parijs in 1910 werd hij een van Nederlands eerste kubisten. In zijn kerkelijke opdrachten zijn ook invloeden te zien van de Byzantijnse en vroeg-Romaanse kunst.

Uit de periode na de Tweede Wereldoorlog worden er door de kerk bijna geen opdrachten meer verstrekt aan kunstschilders. Zelfs daar waar vraag blijft bestaan, namelijk in het genre van de pastoorsportretten, worden (al vanaf de dertiger jaren) de na- of overgeschilderde foto's meestal vervangen door echte foto's, die de pastoorportrettengalerij van de parochie completeren.

Textilia

Typisch katholiek is ook de toepassing van vaandels en andere textilia in een kerkgebouw. In dit verband zijn een viertal wandkleden vermeldenswaard in de H. Johannes de Doper in *Zeist*, oorspronkelijk de kapel van het Philosophicum, in 1951 gebouwd als afdeling van het Groot-Seminarie in Driebergen. Drie van de vier kleden hebben de vorm en afmetingen van een vaandel; achter het hoogaltaar hangt een veel groter doek, dat een belangrijk deel van de absiswand beslaat. In een grootse compositie is hierop de aanbidding van het Lam Gods afgebeeld. De kleden werden in de jaren 1952-1959 vervaardigd door de textielkunstenares Hildegard Brom-Fischer, afkomstig uit Westfalen en opgeleid aan de kunstnijverheidschool in Münster. Zij had een eigen atelier in het St. Bernulphushuis, gesticht door Jan Eloy - haar latere echtgenoot - en Leo Brom en waarvan Clemens Meuleman enkele jaren directeur was. Na diens vertrek in 1931 kreeg Hildegard samen met Joanna Brom zelfs de leiding over het St. Bernulphushuis, waar de door haar met witte zijde en bloemstukken ingerichte etalages de aandacht van de voorbijgangers trokken.

(On)edele metalen en zilver

In de rooms-katholieke kerken van de Utrechtse Heuvelrug bevinden zich nog slechts enkele stukken zilver uit de 17de eeuw, de tijd van de schuilkerken. Er is geen zilver uit de 18de eeuw en alleen in de St. Petrus' Banden in Rijsenburg bevinden zich stukken uit de eerste helft van de 19de eeuw. In vergelijking tot veel katholieke kerken in Nederland treft men in die van de Utrechtse Heuvelrug relatief weinig zilver aan uit de tweede helft 19de eeuw, maar juist wel weer veel uit de 20ste eeuw, ook uit de periode van na de Tweede Wereldoorlog.

Een van de oudste stukken katholiek kerkzilver in deze streek is een bijzonder fraaie ciborie in de H. Laurentiuskerk in *Bilthoven*, die in 1650 gemaakt werd door de Utrechtse zilversmid Michiel de Bruyn van Berendrecht. De Bruyn, waarschijnlijk een leerling van Adam van Vianen, was een van de meest fameuze Utrechtse zilversmeden van zijn tijd. Bij de ciborie in Bilthoven is zowel de zeslobbige voet als de tegencuppa versierd met de door hem veelvuldig toegepaste gevleugelde

engelenkopjes. Op de nodus dragen drie putti enkele van de Arma Christi en ook op de cartouches van de nodus zijn lijdenswerktuigen afgebeeld. Het is niet bekend hoe deze ciborie in de kerk terecht is gekomen. Op de voet zijn, naast de gekruisigde Christus, waarschijnlijk de H. Franciscus Xaverius en de H. Ignatius van Loyola afgebeeld, twee typische Jezuieten-heiligen die wellicht naar de oorspronkelijke herkomst van de ciborie verwijzen. Het is in ieder geval aannemelijk dat deze ciborie oorspronkelijk vervaardigd is voor een van de vele katholieke schuilkerken die Nederland in de 17de eeuw rijk was.

Voor de eveneens uit de 17de eeuw stammende kelk en ciborie in de St. Petrus' Bandenkerk in *Rijsenburg*, is dat zeker niet het geval, want zij zijn afkomstig uit een Belgisch klooster. Ze werden in het begin van de 19de eeuw bij de bouw van de St. Petrus' Banden door de bouwheer aan de kerk geschonken. De ‘Heer van Rijsenburgh’ schonk ook inventarisstukken aan ‘zijn’ kerk, waaronder de 17de-

eeuwse kelk en ciborie. Van beide stukken is de herkomst bekend: ze zijn

305 De zilveren ciborie uit 1650 in de H. Laurentius te Bilthoven (foto RDMZ, 2000).

afkomstig uit de Cisterciënzerabdij te Cambron in Henegouwen, België. De kelk behoorde aan Johannes Coene die in 1633 de 35ste abt van Cambron werd. De ciborie werd gemaakt in opdracht van Antonius Le Waitte, vanaf 1662 de 37ste abt van Cambron.

Van de schenking door Van Oosthuyse getuigen de inscriptie 'P.J. VAN OOSTHUYSE HEER VAN RIJSENBURGH', alsmede het wapen van Rijsenburg, welke op beide stukken gegraveerd staan. Het is niet duidelijk hoe de stukken in het bezit van Van Oosthuyse zijn geraakt. Het kan zijn dat inventarisstukken uit de abdij van Cambron na de opheffing door de Fransen in 1796 verspreid zijn geraakt en dat de kelk en ciborie via de handel in handen van Van Oosthuyse zijn gekomen. Aannemelijker is een link met de Spaanse Ambassade in Den Haag en de laatste abt van Cambron, Florent Pepin. In 1794, in de roerige tijden vlak voor de uiteindelijke opheffing van de abdij, verliet hij het klooster en er zijn aanwijzingen dat hij daarna in de Spaanse Ambassade verbleef. Na het vertrek van de Spaanse gezant stond de ambassade aan het Haagse Westeinde enige tijd leeg en ook de zogenoemde Spaanse kapel in dit gebouw dreigde hiermee te verdwijnen. De uit Frankrijk gevluchte priester Franciscus Raynal wist de kapel tot statie te verheffen, maar in 1810 dwongen financiële problemen hem toch de kapel te sluiten voor openbare diensten. Het was Van Oosthuyse die het jaar daarop de ambassade en de kapel van de Spaanse regering kocht. Mogelijk is hij toen in het bezit gekomen van de kelk en de ciborie.

De kelk is ongemerkt, maar dateert uit omstreeks 1640 en werd in ieder geval gemaakt in de periode tussen 1633 toen Coene abt van Cambron werd en zijn

306 De voet van de ciborie in de H. Laurentius met de H. Franciscus en gevleugelde engelenkopjes (foto RDMZ, 2000).

overlijden in 1649. De kelk is rijk versierd met engelen(kopjes) en veel bladwerk. Op de zes lobben van de voet prijken afwisselend de Genadestoel, de Arma Christi en vruchtenfestoenen.

Ook de ciborie is versierd met engelenkopjes, bladwerk en druiventrossen. In de ciborie, een kelk met deksel, worden de geconsacreerde hosties bewaard. De wijnranken, die als versiering op de ciborie zijn aangebracht, zijn een eucharistisch symbool en verwijzen naar de miswijn, het bloed van Christus. De ciborie werd in 1666-1667 vervaardigd door een ongeïdentificeerde meester met als merk een brandend hart, die werkzaam was in Mons/Bergen.

Behalve de kelk en de ciborie schonk Van Oosthuyse nog enkele andere voor de eucharistieviering noodzakelijke voorwerpen aan de kerk. Zo dragen een monstrans, een hostiedoosje en een ampullenblad een zelfde inscriptie en wapen als de kelk en de ciborie. Uit archivalische gegevens is bekend dat P.L.Th. Ellinkhuysen en Pieter van der Toorn in 1810 zilverwerk leverden. Het is

307 Zilveren kelk uit omstreeks 1640 in de St. Petrus' Banden te Rijsenburg. De kelk is van Zuid-Nederlandse makelij (foto RDMZ, 2000).

308 Ciborie van de St. Petrus' Banden uit 1666-1667, vervaardigd in Mons, België (foto RDMZ, 2000).

309 Zilveren wierookvat en scheepje uit 1809-1810 in de kerk St. Petrus' Banden te Rijsenburg. De voorwerpen werden door de Haagse zilversmid D. Pijsel vervaardigd (foto RDMZ, 2000).

echter niet bekend wat van welke hand is (HUA, Archief van Ryckevorsel, inv.nr. 1054).

Het vroeg 19de-eeuwse zilveren hostiedoosje is ongemerkt. Naast bovengenoemde inscriptie met wapen staat in de onderzijde van de hostiedoos gegraveerd: 'GEGEVEN DOOR DEN EERWAARDEN HEER F.J. RAYNAL' en daarmee herinnert ook deze doos aan de band met de Spaanse kapel in Den Haag.

De stralenmonstrans werd in Frankrijk of in de Zuidelijke Nederlanden gemaakt in het begin van de 19de eeuw. De monstrans is rijk versierd. Op de voet prijken in medaillons de voorstellingen van een wolk met de stenen tafelen der wet, een pelikaan die zijn jongen met eigen bloed voedt en een open boek in een wolk. Ook aan de bovenkant van de stam zijn drie medaillons aangebracht met christelijke symbolen als een kruis met dwaal, een kelk met hostie en het Lam Gods op boek

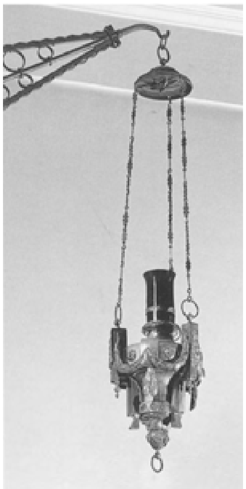

310 Rood en geel koperen godslamp in Empirestijl uit 1810 in de kerk St. Petrus' Banden (foto RDMZ, 2000).

met kruis. De stam is onder andere versierd met druiventrossen en vanuit de stam ontspringen korenaren en wingerdranken met druiventrossen, eucharistische symbolen voor het lichaam en het bloed van Christus.

Het ampullenblad werd in 1809-1810 vervaardigd door de Haagse zilversmid Daniel Pijsel. Aangezien Van Oosthuyse's woonplaats 's-Gravenhage was, ligt de keuze voor een Haagse meester voor de hand.

Omdat het wierookvat met scheepje evenals het ampullenblad gemaakt werden door de Hagenaar Pijsel is het aannemelijk dat ook deze voorwerpen langs dezelfde weg aan de kerk gekomen zijn, hoewel hier de schenkingsinscriptie ontbreekt.

Slechts op het bijbehorende lepeltje prijkt het bekende wapen. De hand van meester Pijsel is met name te herkennen in het florale graveerwerk dat op alle drie de voorwerpen voorkomt.

Een zelfde relatie bestaat er tussen de 19de-eeuwse monstrans uit Frankrijk of de Zuidelijke Nederlanden en de bij het eerder genoemde blad behorende ampullen. De monstrans en de ampullen dragen allemaal dezelfde merken; op de ampullen ontbreken echter de schenkingsgegevens.

Uit de wijdingstijd van de St. Petrus' Banden (1810) stammen een altaarschel, een bedieningsdoosje en een godslamp. De zilveren altaarschel is ongemerkt, maar draagt wel een inscriptie, waaruit blijkt dat de schel in 1810 aan de kerk werd geschonken door Adrianus de Jongh, die een zwager van Van Oosthuyse was, en zijn echtgenote Cornelia Lucia Hansen. De schel is voorzien van een ajour uitgewerkte rand van gegraveerde bloemen en bladeren en heeft boven op twee medaillons met Petrus en Paulus.

Het bedieningsdoosje is wel gemerkt, echter alleen met het meesterteken van Johan Snoek, een Utrechtse meester, die werkzaam was tussen 1761 en 1811. Het doosje bestaat uit twee geledingen, één voor de ziekenolie en één voor de H. Communie en werd door de priester meegenomen naar (ernstig) zieken of stervenden. Het is voorzien van graveerwerk: op de deksel is een rand van bladeren aangebracht, op het bovenste deel olijftakjes en op het onderste deel staat IHS (Jezus), MAR (Maria) en JOES (Johannes).

Tot slot dateert ook een rood en geel koperen godslamp uit de bouwperiode. De lamp is uitgevoerd in Empirestijl. Bouwheer Van Oosthuyse hield vanaf 1809 een

311 Zilveren miskelk in de H. Michaël te De Bilt. De kelk werd in 1904 vervaardigd door J.H. Brom (foto RDMZ, 2000).

'Register van de Kerk, Pastorie, Huis, Kerkhof en kerk Sieraade van de Roomsche Catholijke Kerk te Rijsenburg' bij, waarop ook 'Een kopere Lamp geel en rood koper' figureert, een omschrijving die zeker op de nog bestaande lamp betrekking heeft. In het bovengenoemde archiefstuk wordt de naam genoemd van Joan Stenot die een 'kerklamp' leverde. Voorts werden er nog voor de kerk in 1810-1811 een kroon door M. Pitet, kandelabers door F. Lefebre en kandelaars van de hand van Antoni van Cuijck aangeschaft.

Vermeldenswaard is dat ongeveer 70 jaar later 'DE PAROCHIANEN VAN RIJSENBURG AAN HUN GEACHTEN PASTOOR C.B. VERHEUL BIJ PLECHTIGE VIERING VAN Z. EERW. XXV JARIG PRIESTERSCHAP 15 AUG. 1877' een nieuwe godslamp schonken, nu uitgevoerd in het kostbaarder zilver. De lamp werd gemaakt door G.B. Brom uit Utrecht. Diezelfde Brom vervaardigde voor de kerk ook een nieuwe ciborie, waarbij een 17de-eeuwse stam - nodus, tegencuppa en manchet - werd verwerkt en de voet, cuppa en het deksel van Brom's hand zijn.

Het Utrechtse atelier van de familie Brom

Gerardus Bartholomeus en Johannes Henricus Brom

De meeste voorwerpen van zowel edel als onedel metaal in de katholieke kerken van de Utrechtse Heuvelrug zijn gemaakt in twee in Utrecht gevestigde ateliers: die van de familie Brom en die van de familie Van Roosmalen.

Het Utrechtse atelier van Brom werd even na het midden van de 19de eeuw opgericht door koperslager Gerard Bartel Brom. Van Gerard Bartel waren de bovengenoemde godslamp en ciborie uit de St. Petrus' Banden in Rijsenburg. Zijn zoon en zilversmid Jan Hendrik Brom vervaardigde twee kelken in deze streek: een kelk in de H. Michaël in De Bilt (1904) en een in de O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand te Bilthoven (1911). Jan Hendrik Brom was een van de eerste edelsmeden die de neogotiek de rug toekeerde.

De kelk in *De Bilt* is in vorm nog wel neogotisch, maar mist de gotiserende versieringen. De zevenlobbige voet en de zevenzijdige stam met meloenvormige nodus zijn geheel glad gehouden op een ingegraveerd kruisje van wingerdbladeren na. Ook de cuppa heeft niet de gebruikelijke gedecoreerde tegencuppa, maar is slechts omgeven door een eenvoudige tekstband.

Het exemplaar in *Bilthoven* dateert uit 1911. In de gekozen vormgeving en versiering - de welving van de ronde voet loopt ononderbroken door tot aan de ronde nodus en ook de wijnranken met druiventrossen gaan vanaf de voet, over de stam en de nodus door tot in de tegencuppa - borduurt men voort op het

312 Verguld zilveren ciborie uit 1942 door J.G.J.E. en L.H.M. Brom in de H. Michaël te De Bilt (foto RDMZ, 2000).

neoromaans, maar toch oogt de kelk veel strakker en moderner dan de neogotische exemplaren. Onder de voet van de kelk prijkt een schenkingsinscriptie, waaruit blijkt de ouders, broers en zusters van Herman Dijckhoff deze kelk aan hem schonken ter gelegenheid van zijn priesterwijding op de dag van Maria Tenhemelopneming in het jaar des heren 1911. Maria Hemelvaart is traditioneel de dag, waarop priesters gewijd worden.

Jan Eloy en Leo Brom

De vernieuwing die Jan Hendrik inzette, werd tijdens het interbellum en ook na de Tweede Wereldoorlog voortgezet door J.G.J.E. & L.H.M. Brom. Jan Eloy en Leo Brom leidden de zaak Brom's Edelsmederij c.v. van 1915-1955. In deze periode werd ook de deksel van de doopvont in de H. Jozef in *Zeist* vervaardigd (1934). Het bolvormig deksel is van groen gepatineerd koper en voorzien van niet meer dan een tekstrand en een kruisje bovenop. De vont werd al in 1929 vervaardigd in een ander Utrecht atelier namelijk dat van firma Hans Mengelberg's Kerkelijke Interieurkunst. Zowel vont als deksel werden oorspronkelijke niet voor de Jozefkerk gemaakt, maar zijn afkomstig uit de doopkapel van de H. Hartkerk in Utrecht. Daar is ook de rekening voor het deksel bewaard gebleven: het kostte de parochie *f* 234, -.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd aan de H. Michaël in *De Bilt* een ciborie geleverd, gesigneerd ‘Brom Ultrai M.F.’. Het was een geschenk van de parochie aan pastoor G.L. Vergeer ter gelegenheid van zijn 25-jarig priesterfeest in 1942. Ook hier vindt men de kenmerkende vormgeving van ronde voet met een tot aan de nodus doorlopende stam. Als versiering zijn geometrische motieven

313 Het bronzen doopvont op standaard in de H. Familie, Jezus, Maria, Jozefkerk te Zeist kwam in 1951 tot stand en is door J.G.J.E. en L.H.M. Brom vervaardigd (foto RDMZ, 2000).

aangebracht. Zowel op de voet als op de deksel vormen bovendien ook de teksten met de karakteristieke staafletters een decoratief element op zich.

De ciborie, die twaalf jaar later werd gemaakt voor de H. Laurentius in *Bilthoven* heeft een vergelijkbare vorm en versiering; de teksten zijn nu in plaats van opgelegd, ingegraveerd, maar ook hier werd met de cursief majuskel gekozen voor een decoratief lettertype.

In 1950 werd in *Zeist* de H. Familie, Jezus, Maria, Jozefparochie opgericht. Daarbij werd de in 1846 door Th. Molkenboer gebouwde oude Jozefkerk weer in gebruik genomen na een ingrijpende renovatie onder leiding van de architecten G.A.M. van Bueren en W.P.V. Hartog uit Zeist. Bij de herinrichting werd het merendeel van de inventarisstukken betrokken uit het atelier van de firma Brom. In het gebouw heeft men nog 25 jaar gekerkt; vanaf 1975 vinden de vieringen plaats in het nieuwe oecumenische en multifunctionele kerkelijk centrum bij winkelcentrum 'De Clomp' van de architecten Van Wijk en Gelderblom. Bij de inrichting van de kerkruimte in 'De Clomp' werd gebruik gemaakt van de inventaris van 1950-1951. Zo bevinden zich in het nieuwe kerkelijk centrum een groot aantal voorwerpen die door J.G.J.E. en L.H.M. Brom in het begin van de vijftiger jaren werden geleverd. Het betreft, naast een eenvoudig zilveren hostiedoosje, vooral een grote verscheidenheid aan voorwerpen van onedel metaal: een lezenaar, een doopvont op standaard, een processiekruis, een kruisbeeld, een wijwatervat met kwast, een godslamp en een wierookvat met scheepje. Verder zijn er nog een altaarkruis met zes bijbehorende kandelaars en twee grote staande luchters voor elk zestien kaarsen in dezelfde stijl; voorwerpen die in 1950 alle op of bij het hoofdaltaar stonden. Acht kleine kandelaars van nog geen 30 cm. hoog behoorden oorspronkelijk tot een set van twaalf; zes op het Maria-altaar en zes op het Jozefaltaar. De voorwerpen zijn uitgevoerd in (gesmeed) brons, soms (groen) gepatineerd, in messing en roodkoper en in een enkel geval zijn zij voorzien van een versiering met halfedelstenen. Op het wierookscheepje na, waarop aan de binnenzijde het stempel 'BROM' is aangebracht, zijn de voorwerpen ongemerkt. In de kerkarchivalia zijn echter de opdrachten aan Jan Eloy en Leo Brom bewaard gebleven. Over diverse voorwerpen werd rechtstreeks tussen de 'bouwpastoor' van de nieuwe parochie, K.G.Th. Meurs, en de gebroeders Brom gecorrespondeerd. Soms werd over de prijs onderhandeld, zoals bij de twee grote luchters. Het begrote bedrag hiervoor bedroeg f 450, -, maar bij nader inzien bleek dit te laag en werd de prijs verhoogd naar *f* 650, -. Voor de

aanschaf van sommige objecten werd door de pastoor ook machtiging gevraagd aan zijn meerderen. Zo vroeg Meurs in een brief van 19 april 1951 aan kardinaal

314 Koperen en bronzen godslamp uit 1954 in de vorm van een gestileerde draak in de H. Familie, Jezus, Maria, Jozefkerk te Zeist (foto RDMZ, 2000).

De Jong diens goedkeuring voor de aanschaf van de twaalf kandelaars voor het Maria- en Jozefaltaar.

De meeste stukken behorende tot deze kerkinventaris zijn uitgevoerd in een robuuste, utilitaire stijl. Een uitzondering daarop vormt de godslamp die de vorm van een draak heeft met strak gestrekte vleugels en poten.

In dezelfde periode waren de gebroeders Jan Eloy en Leo Brom eveneens in *Zeist* druk bezet met een minstens even zo grote levering aan de toenmalige kapel van het Philosophicum, in 1951 gebouwd als afdeling van het Grootseminarie in Driebergen. In 1972 werd de kapel parochiekerk, gewijd aan de H. Johannes de Doper. In de inventaris van de H. Johannes de Doper bevinden zich meer zilveren stukken, dan in die van de H. Familie. Er zijn maar liefst zes (deels vergulde) zilveren kelken, alle met het meesterteken van J.G.J.E. en L.H.M. Brom en dezelfde jaarletter (R = 1952), terwijl op het merendeel ook nog de inscriptie 'BROM. ULTRAI. M(e).F(ecit).' met of zonder '1952' voorkomt. Vier van de zes kelken zijn onderling zeer gelijkend. Ze zijn van gehamerd zilver en uiterst sober gehouden. Een vijfde kelk heeft een zelfde basisopbouw als de vorige kelken met ronde voet, doorlopend in een ronde stam met nodus. De vijfde kelk is echter enkele centimeters kleiner en oogt lichter en sierlijker dan de andere vier exemplaren. De zesde kelk, wederom met de inmiddels bekende basisvorm, is rijker gedecoreerd met gedreven teksten, filigrainwerk en gekleurde halfedelstenen. Blijkens een inscriptie en gegraveerd wapen was de kelk oorspronkelijk van Mgr. Huurdeman. Aan de H. Johannes de Doper zijn ook vele voorwerpen van onedel metaal door de werkplaats van Brom geleverd. Het grootste deel zal gemaakt zijn rond 1952, dus in de periode van J.G.J.E. en L.H.M. Brom, maar ook later in de jaren vijftig

315 Grote koperen kandelaar van de H. Johannes de Doper parochie (voorheen Philosoficum) te Zeist. De kandelaars werden omstreeks 1952 vervaardigd in de kenmerkende stijl van het atelier Brom (foto RDMZ, 2000).

316 Kleine koperen kandelaar van de H. Johannes de Doper parochie te Zeist uit dezelfde tijd (foto RDMZ, 2000).

werden nog voorwerpen bij het atelier Brom besteld. Het gaat om kandelaars,

317 Koperen hostiedoosje in de vorm van een reliekschrijn uit de jaren vijftig van de 20ste eeuw. H. Johannes de Doper parochie te Zeist (foto RDMZ, 2000).

groot en klein, kruisbeelden, schalen, ampullen, wierookvaten, een wierookscheepjes, een wijwatervat, een godslamp, een hoge staande lezenaar, een paaskandelaar, een processiekruis en een altaarlezenaar. Ze zijn bijna steeds ongesigneerd. Een enkele maal is er een stempel BROM of BROM VLTRAI aanwezig. Bijna al deze bronzen en koperen voorwerpen hebben een enigszins stoere uitstraling. De Berlagiaanse regel van het zichtbaar maken van de constructie is in veel van deze min of meer utilitaire voorwerpen terug te vinden. Zo zijn de constructief noodzakelijke nagels die twee onderdelen aan elkaar verbinden, steeds in het oog springende elementen. Het functionele is hier tevens decoratief. Weer andere voorwerpen zijn in een van het smeedwerk afgeleide stijl uitgevoerd en op een groot aantal objecten is dik koperdraad, gewonden rond een deel van stam of handvat, een steeds terugkerend motief.

Twee voorwerpen springen in het oog. De hostiedoos heeft de uitzonderlijke vorm van een reliekschrijn en boven het hoofdaltaar hangt een door Brom uitgevoerde votiefkroon.

Na de dood van Jan Eloy in 1954 nam Leo Brom de leiding van het familieatelier op zich. Hij ging een ander merk voeren en het bedrijf heette vanaf 1955 Brom's Edelsmidse c.v.

Een kan in de H. Johannes de Doper en een monstrans in de H. Familie, Jezus,

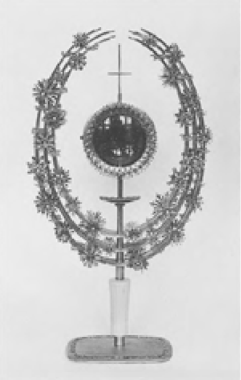

318 Verguld zilveren monstrans uit 1955-1956 van de hand van Brom's Edelsmidse c.v. voor de kerk van de H. Familie, Jezus, Maria, Jozefkerk te Zeist (foto RDMZ, 2000).

Maria Jozef te *Zeist* dateren ondubbelzinnig uit deze eerste jaren van Brom's Edelsmidse c.v. De (verguld) zilveren monstrans is gemerkt met het meesterteken dat Leo vanaf 1955 voerde. Uit de archivalia weten we dat het parochiebestuur de monstrans in 1955 bij de fa. Brom bestelde en er maar liefst *f* 2.000,- voor reserveerde. Het 'BROM M(e).F(ecit).' gesigneerde werk is dan ook van zilver, deels verguld en tevens rijk bezet met sierstenen. Bijzonder is de uitmonstering van blauw met gouden sterren aan de binnenzijde van het ostensorium, dat het firmament in herinnering brengt. De monstrans heeft een rechthoekige platte voet en een deels ivoren stam. Het ostensorium neemt een centrale plaats in en is omgeven door drie banden met sterren en rozetten. In vorm wijkt deze monstrans sterk af van de gebruikelijke toren of stralenmonstrasen. Vooral monstransen geven aanleiding tot variatie in stijl en vormgeving en na de Tweede Wereldoorlog werd er dan ook hiermee juist bij monstransen veel geëxperimenteerd en gevarieerd en ontstonden er de meest uiteenlopende modellen.

De kan in de H. Johannes de Doper is van geel koper met roodkoperen details en strak van vorm. Het opvallend hoog opgaande handvat wordt nog eens extra geaccentueerd doordat het met koperdraad omwonden is. De kan is gesigneerd met 'LEO. BROM. FECIT.A.D. 1956'. Ook de bij de kan horende schaal, gemerkt BROM, zal vermoedelijk van de hand van Leo Brom zijn.

Dat zal ook zo zijn met twee eenvoudige cibories in de H. Michaël in *De Bilt*, gesigneerd met 'Brom 1955'. In dezelfde H. Michaël in De Bilt tot slot is het grote koperen triomfkruis uit 1956 aan Leo Brom toe te schrijven. Op de uiteinden van de kruisbalken zijn groen gepatineerde metaalplastieken aangebracht die de vier evangelistensymbolen voorstellen.

319 Geel en rood koperen kan uit 1956 van de hand van Brom's Edelsmidse c.v. voor de H. Johannes de Doper te Zeist (foto RDMZ, 2000).

Dit zijn, in het gebied van de Utrechtse Heuvelrug, de meest recente voorwerpen uit het atelier van de familie Brom, dat in de meer dan honderd jaren van haar bestaan zo veel kerkelijke kunstvoorwerpen geleverd heeft aan katholieke kerken in heel Nederland. In 1962 kwam hieraan met de opheffing van het atelier een einde.

Het Utrechtse atelier van de familie Van Roosmalen

Naast het atelier van de familie Brom was in het Utrechtse ook de firma van de familie Van Roosmalen actief. Het bedrijf werd in 1887 in het leven geroepen en bestaat tot op de dag van vandaag. Het door dit atelier vervaardigde zilver- en metaalwerk in de katholieke kerken van de Utrechtse Heuvelrug dateert uit de periode, waarin vooral oprichter J.A.B. van Roosmalen en zijn vier zonen P.A.A., J.H.M., A.H.M. en J.J.W. actief waren. J.A.B. (Jos) van Roosmalen richtte het bedrijf op in 1887. Na de geboorte van zijn zonen werd het 'J. van Roosmalen & Zonen' en na het overlijden van J.A.B. in 1919 veranderde de naam van het bedrijf in 'Gebr. van Roosmalen'. Het handelsmerk van het atelier werd een gestileerde symbolistische stijl, die overigens niet alleen bij de Van Roosmalens maar ook in de eerder genoemde ateliers van Brom en Mengelberg toonaangevend was.

De oudste bewaard gebleven voorwerpen van de Van Roosmalens zijn een lunuladoos in de H. Johannes de Doper in Zeist (XXa) en twee kelken in de H. Michaël De Bilt (1902) en de H. Laurentius in Bilthoven (1903). Het zijn uiterst eenvoudige en sobere voorwerpen.

In de H. Jozefkerk in *Zeist* levert het atelier van Van Roosmalen in de opeenvolgende decennia een keur aan voorwerpen. In 1906, naar aanleiding van een schenking van mr. F. Westerwoudt van de villa Rozenhoeve ter gelegenheid van zijn gouden huwelijksfeest, werden door Van Roosmalen zes zilveren altaarkandelaars vermaakt. De bestaande exemplaren 'welke bij het nieuwe altaar volstrekt niet pasten' werden omgewerkt tot kandelaars in 'gotischen' stijl. Twee zilveren lustres aan weerskanten van de expositietroon werden bijgeleverd. Deze lustres zijn drie-armig en elke arm is bezet met twee fleurs-de-lys. Zowel de vermaakte kandelaars als de lustres zijn gestempeld 'J.v. Roosmalen en Zn. Utrecht'.

In respectievelijk 1913 en 1915 vervaardigt de firma voor de Jozefkerk een monstrans en een kelk met pateen en lepeltje. De cilindermonstrans werd geschonken door parochianen ter gelegenheid van het priesterjubileum van pastoor

G.J. Reinders. Bovendien schonken enkele bij naam bekende parochianen de edelstenen (briljanten en parels), die in de monstrans verwerkt zijn. In de

320 Een van de zes 19de-eeuwse zilveren altaarkandelaars in de H. Jozefkerk te Zeist die in 1906 is vermaakt in neogotische stijl (foto RDMZ, 2000).

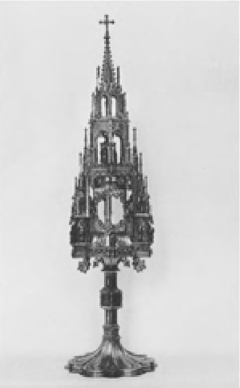

321 Verguld zilveren neogotische monstrans in de H. Jozefkerk te Zeist uit 1913. De monstrans is bezet met parels en edelstenen (foto RDMZ, 2000).

322 Gebronsd koperen Jozefbeeld van 1,40 meter hoog uit 1937 voor de H. Jozefkerk te Zeist. Het werd door de firma Van Roosmalen geleverd (foto RDMZ, 2000).

323 Zilveren en verzilverd koperen ciborie uit 1934 voor de H. Jozefkerk te Zeist door de firma Van Roosmalen (foto RDMZ, 2000).

324 Van 1935 dateert de door Van Roosmalen vervaardigde verguld zilveren kelk met email versiering in de H. Jozefkerk te Zeist (foto RDMZ, 2000).

archivalia wordt gesproken over een totaal van omstreeks 240 edelstenen. De monstrans is in stijl nog helemaal neogotisch. Bijzonder is dat we in dit geval weten dat de middeleeuwse monstrans in de St. Plechelmuskerk in Oldenzaal als voorbeeld diende.

Hoewel slechts twee jaar later vervaardigd, is de kelk van een vernieuwender vormgeving met de inmiddels bekende opbouw, waarbij de welving van de ronde voet ononderbroken doorloopt in de ronde stam met nodus. Ook de versiering van wingerdranken loopt in één vloeiende beweging door vanaf de voet tot aan de tegencuppa. Op de voet is behalve een gegraveerde tekstband ook een in drijfwerk uitgevoerde voorstelling van Het Laatste Avondmaal aangebracht. Op de voetrand van de kelk is gestempeld: 'FECIT J.V. ROOSMALEN EN Zn. ULTRAJECTI'. Aan de H. Jozefkerk leverde de Van Roosmalens ook later nog diverse stukken. Ter gelegenheid van het zilveren priesterjubileum van pastoor B.F. Overmaat zijn er in 1937 wijzigingen in het interieur doorgevoerd, waarvoor de firma Van Roosmalen een aantal interieurstukken en liturgisch vaatwerk leverde (een communiebank, een preekstoel, Jozefbeeld en wat kerkelijk vaatwerk, zoals een kelk en een ciborie). De communiebank en preekstoel zijn inmiddels verdwenen, maar de andere stukken

zijn nog aanwezig. Het Jozefbeeld is van gebronsd koper en uitgevoerd in de eerder omschreven gestileerd-symbolistische stijl, zoals die vooral tijdens het interbellum populair was in de kerkelijke kunst. Jozef zit rechtop en frontaal op zijn zetel en heeft in zijn linkerhand ‘Het schip der Kerk’. Het beeld kostte *f* 1.200,- en verving het neogotische Jozefbeeld, dat F.W. Mengelberg leverde voor de ‘oude’ Jozefkerk.

De kelk en de ciborie ogen allebei strak en modern. De geheel gladde ciborie, in 1934 geschonken door een parochiaan, wordt gevormd door een robuuste conische voet van verzilverd koper, waarop een brede zilveren cuppa met deksel. De kelk is een fraai stuk. Het werd in 1935 door kardinaal J. de Jong geschonken aan pastoor Overmaat voor zijn inspanningen bij de bouw van het Klein Seminarie te Apeldoorn. In de stam zijn gestileerde nissen aangebracht, waarin, in email uitgevoerd, staande figuurtjes van elf apostelen en Maria, Johannes en Petrus.

Uit hetzelfde jaar (1935) dateert ook de monstrans in de H. Michaël in *De Bilt*. Ook dit is een fraai en rijk versierd kunstwerk. De monstrans is mandorla-vormig: een vernieuwende vormgeving, die Jan Hendrik Brom als eerste in de kerkelijk edelsmeedkunst introduceerde als reactie op de alles overheersende stijl van de

325 Verguld zilveren monstrans uit 1935 voor de H. Michaël in De Bilt door de firma Van Roosmalen (foto RDMZ, 2000).

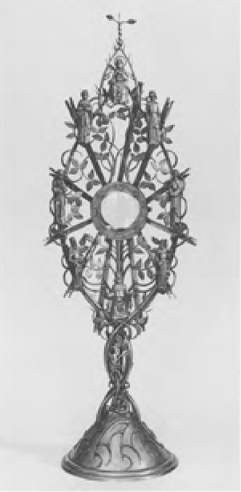

326 Verguld zilveren stralenmonstrans uit 1946 in de vorm van de boom van Jesse. A.H. van Roosmalen vervaardigde de monstrans voor de H. Jozefkerk te Zeist (foto RDMZ, 2000).

neogotiek. Op de monstrans zijn een aantal bijbelse thema's uitgebeeld. Op de welving van de voet zijn de vier paradijsstromen Phison, Geon, Tiger en Euphraat voorgesteld door middel van personificaties, allen met een kruik in de handen waaruit water stroomt. Tussen de medaillons zijn de wortels van een braamstruik te zien, die als takken overgaan in de stam en waarvan de nodus bestaat uit braamstruikbladeren. Dit verwijst naar het Brandend Braambos. Op de stralen rond de met edelstenen en diamanten bezette lunula zijn beeldjes aangebracht van Christus tussen Mozes en Elia: de verbeelding van de Transfiguratie of Verheerlijking op de berg Tabor. Rond deze centrale middenvoorstelling slingeren zich takken, waarin beeldjes zijn geplaatst van de aartsengel Michaël (de patroonheilige van de kerk), de vier evangelisten en van Maria en Jozef. Bovenaan zijn de geestesduif en een tronende God de Vader met tiara aangebracht. De monstrans is gesigneerd ‘fecerunt van Roosmalen Ultrai’ en is bovendien voorzien van een schenkingsinscriptie: ‘A.J. de Groot en M.v. Zijl 19 jan 1910 19 jan 1935’.

Uit de naoorlogse periode bevindt zich een door Van Roosmalen vervaardigde kelk in de H. Familie in *Zeist*. Het is een priesterwijdingskelk: de inscriptie onder de voet

vermeldt: 'AAN KAREL. VAN VADER EN MOEDER, CHRIS, GRADA, ANNA, THEO EN BERNARD MEURS. GENDT O.B. 23 JAN. 1946'. Na de dood van pastoor K.G.Th. Meurs in 1952 - hij was de eerste pastoor van deze kerk - verviel de kelk aan de parochie. Op de voet is de kruisiging afgebeeld. Het kruis heeft de vorm van de levensboom, waaruit water stroomt en waarvan twee herten drinken. Het beeld van de aan de bron drinkende herten is een in die tijd veelvuldig toegepast symbool in al die ateliers van kerkelijk smeedwerk, die in de 'Van Roosmalen' stijl werkzaam waren.

Ad van Roosmalen

In de H. Jozef in *Zeist* bevindt zich een gevarieerd assortiment voorwerpen, dat in de late jaren veertig en in de vijftiger jaren vervaardigd is door A.H. (Ad) van Roosmalen (werkzaam 1940-1981). Hij is de tweede zoon van J.A.B. van Roosmalen, de oprichter van het atelier in de vorige eeuw. Ad volgde zijn opleiding in het familieatelier en was daar aanvankelijk ook werkzaam, maar koos later zijn eigen weg. Van de door Ad van Roosmalen gemaakte stukken in de

327 Altaarkruis uit de jaren veertig-vijftig van de 20ste eeuw door A.H. van Roosmalen voor de H. Jozefkerk te Zeist (foto RDMZ, 2000).

328 Bronzen beeld van Maria met kind uit de jaren vijftig van de 20ste eeuw door A.H. van Roosmalen voor het Maria-altaar in de H. Jozefkerk te Zeist (foto RDMZ, 2000).

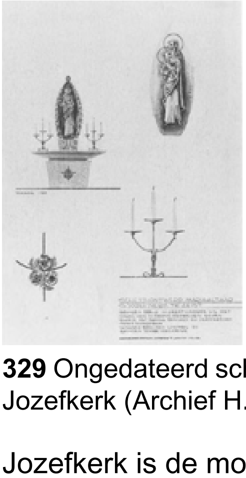

329 Ongedateerd schetsontwerp van Van Roosmalen voor het Maria-altaar in de Zeister H. Jozefkerk (Archief H. Jozefparochie, Zeist).

Jozefkerk is de monstrans uit 1946 het enige dat van edelmetaal is. Het is een mandorla-vormige monstrans, die de boom van Jesse verbeeldt: op de voet de liggende Jesse, op de takken rond de lunula beeldjes van de acht voorvaderen van Jezus met midden onder koning David en geheel boven patroonheilige Jozef met een bloeiende lelietak.

Voor de H. Jozef ontwierp Ad van Roosmalen ook grotere ensembles, zoals het Maria- en het Jozefaltaar. Beide zijn inmiddels ontmanteld, maar er zijn nog wel enkele onderdelen van overgebleven. Het tabernakel van het Jozefaltaar werd hergebruikt. Het is gemaakt van verschillende soorten onedele metalen: brons, koper en geoxideerd en gebronsd koper. Het front van de deur is in vier vakken verdeeld door een gelijkarmig kruis. In de vakken zijn in reliëf de vier evangelistensymbolen aangebracht. Zij dragen banderolles, waarin hun namen zijn gegraveerd. Het tabernakel is gesigneerd: 'AD V. ROOSMALEN UTRECHT'. Ook een altaarkruis met een gestileerd corpus en twee vierkante lage kandelaars van gehamerd koper hadden oorspronkelijk een plaats in de voormalige Jozefkapel, alsmede een hoge, staande godslamp. Een vijf-armige luchter (wellicht oorspronkelijke een set van twee?) en een staande lezenaar hebben eenzelfde vormgeving als deze godslamp.

Van het Maria-altaar bleef het bronzen beeld van Maria met Kind bewaard. Het in het kerkelijk archief aanwezige schetsontwerp in aquarel geeft een goede indruk hoe het altaar eruit heeft gezien. De begeleidende tekst vermeld: 'BRONZEN BEELD IN GEPATINEERDE NIS MET HAAG VAN IN BRONS GEDREVEN ROZEN. BLOKJE MET BRONS BEKLEED EN VERSIERD MET MARIAMONOGRAM. GESMEED BRONZEN LUSTERS EN BRONZEN TOMBE VERSIERING'. Onder de tekening staat verder: 'EDELSMIDSE GEBR. V. ROOSMALEN OOSTERKADE 21 UTRECHT' en het serienummer 03012861. Ad van Roosmalen ontwierp dit altaar kennelijk nog in de periode dat hij in het familieatelier werkzaam was. Van dit ensemble bleven overigens ook de console met Mariamonogram en een van twee drie-armige lustres bewaard.

In de kerk bevinden zich verder nog diverse voorwerpen, die aan Ad van Roosmalen kunnen worden toegeschreven: het 75 cm. hoge corpus dat tegenwoordig bevestigd is op een kruis van plexiglas, een doopschaal met een kruis en de Geestesduif op het deksel, een processiekruis, een wijwatervat met kwast en de sacristiebeldhouder.

Enkele andere zilversmeden

In de katholieke kerken van de Utrechtse Heuvelrug bevinden zich nog enkele vermeldenswaardige werken van (edel)metaal van twee in de omgeving werkzame kunstenaars, namelijk de Rijsenburgse beeldhouwer W.A.M. Harzing (1898-1978) en de Utrechtse edelsmid Jan Noyons (1918-1982). Beide maakten (vernieuwend) werk voor vele katholieke kerken in geheel Nederland.

Wim Harzing voelde zich nauw betrokken bij de katholieke parochie in zijn woonplaats Driebergen-Rijsenburg. Hij publiceerde naast twee artikelen over het ontstaan en de groei van Driebergen en Rijsenburg ook een uitvoerig stuk over de kerk en parochie van *Rijsenburg*. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we hier diverse stukken van zijn hand aantreffen.

De in 1810 gebouwde kerk werd in 1879 onder leiding van architect L. Hezenmans uit Den Bosch flink uitgebreid. Toen werd ook het hoofdaltaar van 1810 afgebroken en vervangen door een nieuwe. In 1926 maakte Harzing daarvoor een tabernakel, waarvan de deuren voorzien zijn van koperen platen, waarin, in drijftechniek, twee geknielde engelen in aanbidding zijn aangebracht. Zoals eigenlijk al het werk van Harzing is ook dit gesigneerd: rechtsonder staat 'Wim A.M. Harzing inv. 1926'. In 1952 vond een tweede verbouwing van de kerk plaats, waarbij onder andere de oostpartij van de kerk het tegenwoordige uiterlijk kreeg. Op het toen alweer vernieuwde hoofdaltaar werd het tabernakel uit 1926 opnieuw toegepast. Het stond daar tot 1978, waarna het bij de herinrichting van de kerk in dat jaar in de oostwand geplaatst werd.

Verder leverde Harzing een zilveren ciborie, die, zoals de schenkingsinscriptie ons vertelt 'OP 23 JULI 1944 DOOR DE PAROCHIE GESCHONKEN (werd) AAN HAAR PRIESTERZOON JOZEF WILLEM VAN DIJK'. Deze priester verongelukte op 1 augustus 1944 tijdens het bombardement op autofabriek Jongerius in Utrecht, waarna de ciborie eigendom van de parochie in Rijsenburg werd. De ciborie is door Harzing in hoofdletters gesigneerd met: 'WIM HARZING FEC.'. Hier echter zou het *invenit* (heeft mij getekend/ontworpen) beter op zijn plaats geweest zijn dan het *fecit* (heeft mij gemaakt). Als beeldhouwer kon Harzing uiteraard geen edelsmeedwerk uitvoeren en daarvoor was dan ook een zilversmid verantwoordelijk, namelijk de in Utrecht gevestigde Arie Lisman met wie Harzing vaker samenwerkte. Lisman 'signeerde' de ciborie met zijn meesterteken. Hetzelfde geldt voor de kelk die in de periode van gedeeltelijke herbouw van de kerk in 1951 geleverd werd. Ook deze is voorzien van het meesterteken van Lisman, terwijl onder de voet 'Wim Harzing M(e) F(e)cit' is gegraveerd.

Edelsmid Jan Noyons was een van de kunstenaars, die zich bewust afzette tegen de toen behoudend geworden 'Van Roosmalen' stijl en hij droeg bij aan de vernieuwing en modernisering van de kerkelijke (edel)smeedkunst in de 50ger en 60ger jaren. Noyons ontwikkelde een eigen stijl met als karakteristieken eenvoud

330 Zilveren ciborie naar een ontwerp uit 1944 van W. Harzing in de kerk van St. Petrus' Banden te Rijsenburg (foto RDMZ, 2000).

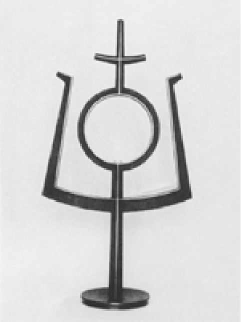

331 Koperen monstrans uit 1964 voor de H. Laurentius in Bilthoven door J. Noyons (foto RDMZ, 2000).

en het toepassen van geometrische motieven. Een sterke invloed onderging hij van de theorieën en de persoon van Dom Hans van der Laan, de grondlegger van de Bossche School. Dat blijkt uit de van de jaren zestig daterende werken van Noyons in de H. Laurentius in *Bilthoven*. Hij deed prijsopgave voor een afwisselend assortiment kerkelijke utensilia. Tegenwoordig zijn in de kerk nog aanwezig: een tabernakel, twee kruisbeelden en een monstrans, alles uit 1961. Het tabernakel heeft een schil van koper, waarin een gestileerd golfmotief is uitgezaagd. Het is een methode die Noyons in de jaren zestig vaker toepast. Bijna al zijn tabernakels hebben in die tijd zo'n mantel van opengewerkte abstracte motieven. Hij wordt daarin mede beïnvloed door stromingen in de beeldende kunst, zoals Opart. De monstrans in de H. Laurentius, waarvoor Noyons in 1964 *f* 1.500,- in rekening bracht, is tot de uiterste essentie teruggebracht en weerspiegelt de jarenlange gang naar abstraheren, die hij gedeeltelijk samen met Dom van der Laan aflegde. Aan de H. Johannes de Doper in *Zeist* leverde Noyons in 1963 een zilveren kelk en schaal. Ook dit zijn uiterst sobere voorwerpen.

Glas-in-lood

In de oudste katholieke kerk van de Utrechtse Heuvelrug, de St. Petrus' Banden in *Rijsenburg*, bevindt zich tevens ook het oudste 'katholieke' glas-in-lood van dit gebied. Tussen 1839 en 1841 plaatste men hier drie glas-in-loodramen: twee in de sacristie, met voorstellingen uit het leven van Tobias en één in de kerk, waarop de sleuteloverdracht aan Petrus staat weergegeven. De ramen zijn uitgevoerd in neorenaissancestijl. Er is een combinatie toegepast van in stukken lood gezet glas, die door en door gekleurd zijn en van glas, dat beschilderd en gebrand is met emailleverven. Vervaardiger is Joannes van Rijckevorsel. Reeds op 21-jarige leeftijd kreeg hij van het stadsbestuur van Den Haag een bronzen medaille voor zijn 'proeven van schilderijen op glas'. Waarschijnlijk betroffen deze 'proeven' de twee medaillons, die zich tegenwoordig in de sacristie bevinden. Zeker is dat hij twee jaar later voor het Petrusraam door Den Haag met een zilveren medaille werd onderscheiden. De bijzonderheid van het werk werd ook door de parochie erkend. Naar aanleiding van de plaatsing van het Petrusraam in 1841 schreef men: 'Het is het eerste voortreffelijke gedenkstuk van dien aard hetwelk sedert de Hervorming in 1572 in eene katholieke kerk in Nederland de Heer tenoffer is gebracht...'.

In de tweede helft van de 19de eeuw komen steeds meer glas-in-loodateliers in Nederland, die al de nieuwe (neogotische) kerken voorzien van de nodige gebrandschilderde ramen, veelal uitgevoerd in dezelfde stijl als het kerkgebouw. In het Utrechtse en dus in het gebied van de Heuvelrug is - naast vele andere - ook het atelier van vader Otto Maria Maximiliaan en zoon Martinus Wilhelmus Marinus Mengelberg actief. Voor de St. Petrus' Banden ontwierp Otto Mengelberg in 1900 een raam, dat door de parochie werd geschonken ter gelegenheid van het 50-jarig priesterfeest van pastoor Cornelis Verheul. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het raam de H. Cornelius afbeeldt. Het is uitgevoerd in een bij de ramen van Van Rijckevorsel passende neorenaissancestijl.

Bij de bouw van de huidige H. Jozef in *Zeist* ontwierp Otto Mengelberg in 1923 ramen voor zowel de koepel als de absis. Deze nieuwe kerk verving de kerk aan

de Utrechtseweg, waavoor zijn vader rond de eeuwwisseling veel beeldhouwwerk had geleverd. Van de door Otto ontworpen ramen zijn alleen nog de acht ramen in de koepel over. Zij hebben de Arma Christi als onderwerp. Op elk raam is een lijdenswerktuig afgebeeld. De kosten bedroegen *f* 17,- per raam.

Behalve de ramen in koepel en absis werden vlak na de bouw van de kerk drie ramen in de voormalige Jozefkapel geplaatst (1924 en 1926), die door een ander Utrechts atelier namelijk dat van Cornelis van Straaten werden vervaardigd. De grote staande figuren van de heiligen Cunera, Ansfried en de in 1925 heilig verklaarde Theresia van Lisieux zijn afgebeeld in een traditionele en realistische neogotische stijl en dito architecturale setting. De ramen van Ansfried en Theresia werden geschonken door parochianen. Dat het niet altijd makkelijk was de benodigde financiële middelen te genereren blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat het in 1924 geplaatste raam van St. Ansfried pas in 1926 door een parochiaan betaald werd.

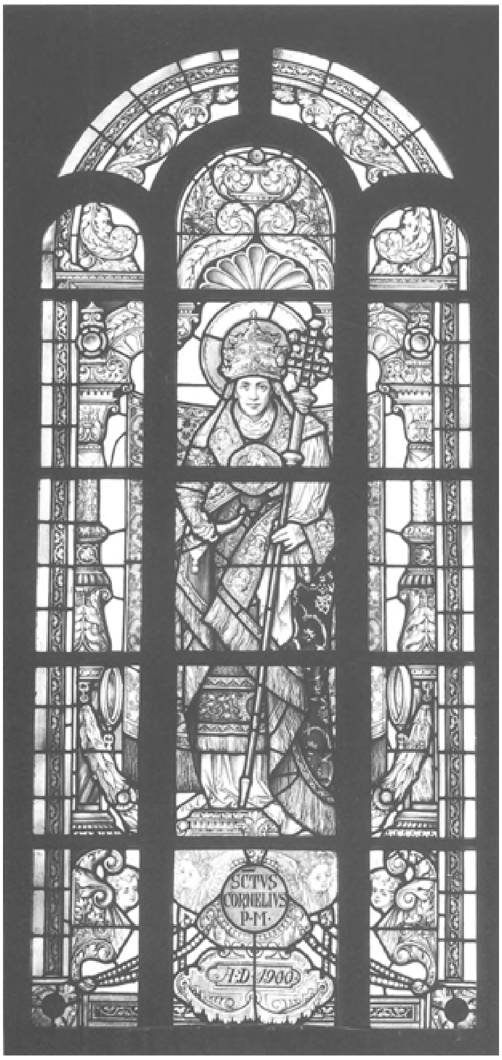

332 Het raam met de H. Cornelius in de St. Petrus' Banden te Rijsenburg is in 1900 door Otto Mengelberg ontworpen (foto RDMZ, 2000).

Het was in de meeste gevallen (financieel) niet mogelijk om meteen bij de oplevering van een nieuwe kerk alle glazen te voorzien van gebrandschilderd glas. Bij de ingebruikname waren als het even kon in ieder geval de absisramen met gebrandschilderd glas-in-lood gevuld, maar in de overige kerkruimte was meestal nog veel venster- of kathedraalglas te zien. Pas in de loop van (vele) jaren werden voor de invulling van de overige ramen de financiën of schenkers gevonden. Zo zijn van de in 1923 gebouwde H. Jozefkerk de laatste ramen gevuld in 1957. Het meeste glas-in-lood in deze kerk is van Willem Mengelberg. Het eerste raam dat hij in deze kerk maakte is dat op het orgelbalkon in 1941.

Tussen 1947-1952 vervaardigde Mengelberg 6 × 4 ramen in het schip. In de twee middelste grote spitsboogvensters zijn per raam met elkaar verband houdende en duidelijk te onderscheiden voorstellingen geplaatst, die tezamen het Credo uitbeelden. Links en rechts van de centrale ramen is een kleiner spitsboogvenster geplaatst, waarin per raam twee figuren: boven is steeds een apostel en het betreffende credovers afgebeeld en onder een profeet met bijbehorend vers uit het Oude Testament.

Willem Mengelberg leverde in de jaren veertig en vijftig van de 19de eeuw ook de ramen van de vensters in een aantal kapellen. Het aantal figuren per raam vermindert, ze worden groter, monumentaler en minder naturalistisch. Dit zet zich door in de absisramen. In de jaren vijftig kreeg Willem de opdracht de tien, in 1923 door zijn vader vervaardigde ramen met scènes uit het leven van patroonheilige Jozef, te vervangen door nieuwe exemplaren. Per raam zijn boven elkaar twee staande monumentale engelen geplaatst in een gestileerde stijl. Tezamen verbeelden de ramen de negen engelenkoren, een thema dat rechtstreeks ontleend is aan de middeleeuwse ramen in de kathedraal van Chartres.

Een van de laatste werken van Willem Mengelberg voor de kerk is waarschijnlijk het met ‘Willem Mengelberg Zeist 1957’ gesigneerde en gedateerde raam in de voormalige Jozefkapel, waarop Longinus staat afgebeeld, die de zijde van de gekruisigde Christus doorsteekt. De uitdrukkingen van de figuren is expressief, waartoe ook de hoekige compositie van de loodlijnen sterk bijdraagt.

Willem Mengelberg leverde niet alleen ramen aan de H. Jozefkerk in Zeist, maar ook aan de O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand in Bilthoven (1941-1942), de St. Petrus' Banden (1953) en aan de H. Familie, Jezus, Maria, Jozef in Zeist (1951-1963). Bij het overlijden van Willem in 1969 is het atelier in Zeist opgeheven.

In de H. Jozef in *Zeist* is nog ander bijzonder glazenierswerk te zien. In het oorlogsjaar 1941 maakte Willem Wiegmans voor de toenmalige doopkapel en de Mariakapel een aantal mozaïekkramen. Gedwongen door de materiaalschaarste die in de oorlog voelbaar was, zocht Wiegmans in deze jaren naar nieuwe methoden. Zo vervaardigde hij de mozaïekramen van de Jozefkerk van kleine stukjes glas, die met speciale lijm op draadglas geplakt zijn.

De mozaïekramen staan ver af van het Willibrordusraam dat Wiegmans in 1938 leverde aan de St. Petrus' Bandenkerk in Driebergen-Rijsenburg. Daar moest hij zich aanpassen aan de neorenaissancistische ramen van Van Rijckevorsel en Otto Mengelberg. Het Willibrordusraam is in wezen een uitzondering in het oeuvre van Wiegmans.

Veel later, in 1982, werden in het transept van de St. Petrus' Banden vier gebrandschilderde glas-in-loodmedaillons geplaatst. Deze zijn echter niet voor de St. Petrus' Banden gemaakt. Ze werden in het laatste kwart van de 19de eeuw vervaardigd door Heinrich Geuer voor de kapel in het voormalige Seminarie te

Rijsenburg. Geuer werd de belangrijkste glazeniers van het St. Bernulphusgilde. Hij werkte dan ook voornamelijk in neogotische stijl. Door gebruik van inferieure en goedkopere Belgische verven zijn veel van Geuers ramen in slechte staat. Vooral de tekening van de gezichten is vaak geheel verdwenen. Dat was ook in de St. Petrus' Banden het geval. Zo is in het medaillon dat de Emmaüsgangers voorstelt het gezicht van Christus vernieuwd. Als voorbeeld diende een stuk gebrandschilderd glas in het Diozesan Museum te Straatsburg.

333 Reliëf van Mari Andriessen naast de ingang van het hoofdgebouw van sanatorium Berg en Bosch. Het reliëf stelt de zieke tuberculosepatiënt voor (foto RDMZ, 2000).

Gebouwen van sociale zorg en recreatie

Zowel in de stad als in de dorpen bestonden vanaf de Middeleeuwen instellingen die zich met de ‘sociale zorg’ bezig hielden. Dit betrof voornamelijk de ziekenzorg en de zorg voor de armen en de wezen. Van die middeleeuwse instellingen is niets zichtbaars overgebleven. In Doorn wordt in 1365 een gasthuis vermeld (OLV, Sint Mattheus, Sint Margaretha- en Allerheiligengasthuis (GPU I, 326), maar een ligging is onbekend.

In Rhenen bestond in 1383 al een gasthuis waaraan een kapel verbonden was. Dit complex stond op de noordoosthoek van de Gasthuisstraat en de Koningstraat. In de 17de eeuw was het al niet meer als zodanig in gebruik. De stad had de ruimte in 1696 ingericht als bewaarplaats voor de nieuwe brandspuit. Bij het Rhenense gasthuis hoorden ‘godscameren’ waar behoeftige burgers op kosten van het Gasthuis konden wonen. Geen van bovengenoemde gebouwen bestaat meer. Hetzelfde geldt voor de leprozenhuizen. In Rhenen stond een leprozenhuis mét kapel buiten de westelijke stadspoort en in De Bilt lag het leprozenhuis aan de oude Steenweg.

Weeskinderen, om een ander onderwerp van sociale zorg bij de kop te nemen, werden over het algemeen uitbesteed aan families, die daarvoor een toelage kregen. Uit een weeshuisfonds kon men een bijdrage krijgen voor hun verzorging. Een weeshuis bevond zich in de 17de eeuw in Rhenen aan de oostkant van de stad. Zeist kreeg pas in 1864 een weeshuis aan de Slotlaan, een ontwerp van N.J. Kamperdijk. Dit was overigens gecombineerd met een oude Mannen-, Vrouwen en Proveniershuis (armenhuis). Een weinig gelukkige combinatie blijkbaar, want in 1880 besloot men het gebouw alleen voor wezen te benutten. Tot 1945 was het in gebruik. In 1958 is het complex gesloopt.

De zorg voor de armen was in Amerongen een aangelegenheid van de kerk, zoals overal elders, maar ook van de ambachtsheer (of -vrouwe). Margaretha Turnor, echtgenote van Godard Adriaan van Reede, had in het laatste kwart van de 17de eeuw aan de Gasthuisstraat 14-18 drie woningen laten stichten voor weduwen van de personeelsleden van het kasteel. Voor de armen liet zij aan de Nederstraat 7 en 9-11, naast de kerk een aantal armenhuisjes neerzetten. Deze zijn nog steeds bewaard gebleven, zij het dat zij in de loop van de tijd sterk zijn gerestaureerd. In Leersum werden de ‘bedeelden’ vanwege de diaconie verzorgd. Zij zorgde voor het onderdak. Daartoe had de diaconie sedert 1839 de beschikking over een Armhuis, een complex van vier kleine woningen aan de Nieuwesteeg. Het onderhoud van het Armhuis was steeds een bron van financiële zorg voor de Leersumse kerkenraad die uiteindelijk in 1916 dit bezit wist te verkopen.

De gezonde bosrijke omgeving van de Heuvelrug maakte dit gebied bijzonder geschikt voor de vestiging van gezondheidsinstellingen als ziekenhuizen en sanatoria. De meest markante voorbeelden, het sanatorium Berg en Bosch in Bilthoven en de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder zullen hierna besproken worden. Veel van dit soort gebouwen zijn ingrijpend veranderd of zelfs geheel verdwenen. Het sanatorium voor longpatiënten, Dennenoord aan de Driebergsestraatweg 11 in Doorn - gebouwd in een bij de bossen passende chaletstijl - is thans een kantoor en zowel in- als uitwendig versoberd. Het houten Johannieterhospitaal uit 1919 aan de Rijksstraatweg in Amerongen werd in de jaren vijftig afgebroken, het ziekenhuisje annex veldwachterswoning van 1907 aan de Amersfoortseweg 59-61 in Doorn is tot woning verbouwd. Een van de meest

334 De Blauwvoet in Driebergen van J.B. van Loghem tijdens de sloop in december 1979 (foto RDMZ, 1979).

opmerkelijke gebouwen op de Heuvelrug in dit opzicht, was het Driebergse rusten herstellingsoord De Blauwvoet. Het is in 1930 gebouwd in de stijl van het Nieuwe Bouwen naar een ontwerp van J.B. van Loghem, maar in 1979 gesloopt. Het Zeister Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders ook weer in Zwitserse chaletstijl met hoofdgebouw en verschillende paviljoens van E.G. Wentink uit 1903 is rigoureus verbouwd.

Den Dolder met zijn bossen was zeer geschikt voor de huisvesting van zorginstituten als kindertehuizen. Aan de Dennenweg 27 in Den Dolder bouwde J. Kalis in 1934 in Nieuw Zakelijke Stijl een kinderhuis. Het is niet meer als zodanig in gebruik. Hetzelfde geldt voor het koloniehuis voor Joodse kinderen aan de Paltzerweg 210. J. Stuivinga was in 1910 verantwoordelijk voor het ontwerp van het herstellingsoord. Hoewel het gebouw nog steeds bestaat is de architectuur door aan- en verbouwingen nogal verarmd geraakt.

Een eenling onder de gebouwen van Sociale Zorg op de Heuvelrug is het Conferentieoord Woudschoten aan de Woudenbergseweg 54 te Zeist, gesticht in opdracht van de Nederlandsche Christen-Studenten Vereeniging. In 1916 was het huis Bloemenheuvel aan de Utrechtseweg in Zeist gehuurd voor dat doel. Reeds na een jaar bleek de locatie te klein zodat men verhuisde naar kasteel Hardenbroek bij Driebergen. In staat gesteld door een legaat in de vorm van een terrein aan de Woudenbergseweg en een geldbedrag om de bouw van een nieuw conferentieoord te bekostigen kon in juli 1931 met de bouw van Woudschoten worden begonnen. Het ontwerp was van de architectencombinatie D. Jansen en Ch.L. Quéré uit Utrecht. Na de bouw had de Vereeniging de beschikking over bijna 100 kamers en zalen en een eigen kapel. Het gebouw is gebouwd in de vorm van een driepuntige ster, waarbij de vleugeleinden 125 meter uit elkaar liggen.

Op de buitenplaats lag niet alleen Woudschoten zelf maar ook een kampeerterrein Het Ruige Veld.

Gebouwen waarbij de 'zorg' op een andere manier aan de orde komt zijn de scholen. Deze zijn in diverse vormen, maar niet van hoge ouderdom, op de Heuvelrug terug te vinden. Een aantal is nog in gebruik, enkele zijn tot woonhuis of -eenheden verbouwd en van één is alleen een gedeelte van de voorgevel overgebleven.

Herstellingsoorden

Willem Arntsz Stichting te Den Dolder

Ten behoeve van een buitengesticht van de Utrechtse psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Stichting begon men in 1906 in het buurtschap Den Dolder op een bosachtig terrein van 207 ha met de aanleg. De eerste opzet was sterk symmetrisch

en hiërarchisch. Aan de centrale oprijlaan die ‘Directielaan’ heet, verrezen het directiegebouw, een gehoorzaal en het bedrijfsgebouw. Aan de noordkant van de laan was de plaats voor de paviljoens voor de mannen, aan de zuidkant voor die van de vrouwen. Naar mate de verpleegklasse hoger was lagen de paviljoens dichter bij het centrum van het complex: de eerste klassepaviljoens situeerde de architect aan weerskanten van de gehoorzaal. Verder naar achteren liggen de tweede klassepaviljoens en daar weer achter, haaks op de hoofdas bevinden zich de derde klassepaviljoens. De paviljoens voor onrustige lijders zijn volstrekt geïsoleerd van de overige gebouwen. Personeel en patiënten leefden niet in een ‘dorpsgemeenschap’ maar strikt gescheiden van elkaar.

Het terrein werd in opeenvolgende fasen bebouwd. De oudste bebouwing kwam tussen 1906 en 1909 tot stand. Daarna volgde een bouwgolf tussen 1909 en 1912. Tussen 1915 en 1923 is de derde bouwfase en de vierde was tussen 1928 en 1940. Na de Tweede Wereldoorlog werd het terrein allengs voller bebouwd. De oorspronkelijke symmetrie werd gaandeweg losgelaten.

In 1906 werd begonnen met de werkzaamheden. De nieuwe opvattingen over genezing van krankzinnigen - verpleging in de rust van de natuur zou doeltreffender zijn dan in een stad - vormde daartoe de aanleiding. Het terrein dat in 1905 was aangekocht, werd bouwrijp gemaakt en ontgonnen in samenwerking

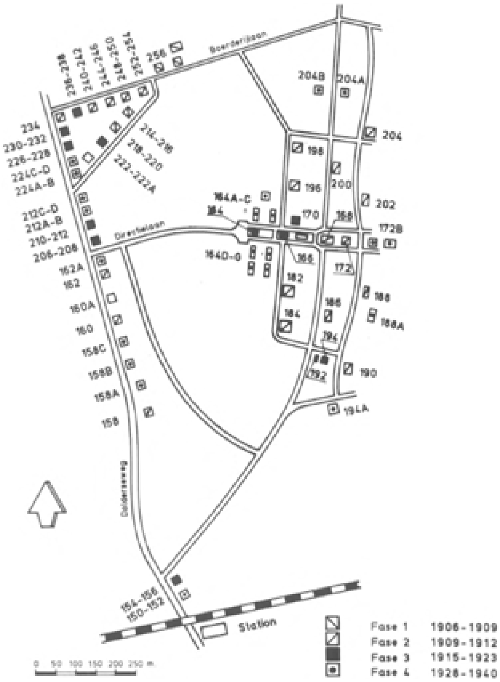

335 Willem Arntsz Hoeve, schematisch overzicht van de bouwactiviteiten tot en met 1940. Op de tekening staan de gebouwen als pictogram met aanduiding van de bouwfase en huisnummer weergegeven (tekening Provincie Utrecht, 1989).

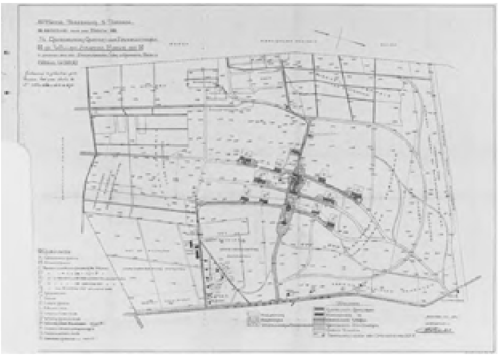

336 Situatietekening van het terrein van de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder uit 1909 waarop de voorgenomen bebouwing staat aangegeven (GAZ).

337 De boerderij Willem Arntsz Hoeve uit 1906-1907 naar ontwerp van G. van Heerde (foto RDMZ, 2000).

338 Het directiegebouw van de Willem Arntsz Hoeve uit 1911 door F.W.M. Poggenbeek (foto RDMZ, 2000).

met de Nederlandsche Heide Maatschappij. Het eerste gebouw van het complex was de boerderij met een monumentaal voorhuis van twee bouwlagen en een stal. In de boerderij konden zes patiënten en twee verplegers een onderkomen vinden. De stal bood ruimte voor dertig koeien, vijf paarden, een dorsgedeelte en wagenstal (Dolderseweg 256). De Willem Arntsz Hoeve, zoals de boerderij genoemd werd, was in 1907 gereed. Het was een ontwerp van G. van Heerde. Van Heerde werkte in traditionele trant: de boerderij kreeg een neorenaissance voorkomen doordat het baksteenwerk met gekrulde muurankers, witte banden en witte blokken in de strekken van de vensters was verlevendigd. Achter de boerderij ontwierp H. Masfelink in 1909 een wagenloods met paardenstal.

De tweede fase in de bebouwing van het terrein bestond uit de bouw in 1909 van een woning voor de geneesheer-directeur aan de Dolderseweg 158, een woning voor de landbouwopzichter aan de Dolderseweg 234 en drie dubbele arbeiderswoningen aan de Dolderseweg 214-216, 218-220 en 240-242.

Daarna volgden in 1911 het directiegebouw (Dolderseweg 164) en een gehoorzaal

339 Achter het directiegebouw staat de gehoorzaal uit 1911, eveneens een ontwerp van F.W.M. Poggenbeek (foto RDMZ, 2000).

voor verschillende soorten van ontspanning op het gebied van zang- en toneeluitvoeringen (Dolderseweg 166). Daar werden ook godsdienstoefeningen gehouden.

In 1912 verrees het bedrijfsgebouw met keukens, magazijnen en een afdeling voor het personeel (Dolderseweg 168).

Als architect voor deze fase werd F.W.M. Poggenbeek uit Amsterdam aangesteld, die zijn sporen had verdiend als architect van gestichten in Castricum en Apeldoorn. Ook zijn gebouwen waren representatief, bijna villa-achtig van opzet en uitstraling met hun topgevels met vakwerk en forse schilddaken. Het directiegebouw in de as van de toegangslaan kreeg een torentje met klok. Poggenbeeks gebouwen kenmerken zich door hun witgepleisterde uiterlijk met bakstenen ontlastingsbogen en lijsten. Helaas zijn bij een aantal gebouwen die baksteenelementen inmiddels eveneens witgeschilderd. Van de hand van Poggenbeek zijn ook paviljoens voor vrouwelijke en mannelijke onrustige lijders (1910-1912). Deze bestaan uit blokvormige, witgepleisterde volumina met platte daken en verticale vensterstroken. In de paviljoens waren ruimtes voor bed- en badverpleging en voor het isoleren van patiënten.

340 Paviljoen Wier voor manlijke derdeklassepatiënten aan de Dolderseweg 202 dateert van 1910-1912 (foto RDMZ, 2000).

Tussen 1915 en 1923 werd het complex uitgebreid met een aantal paviljoens (1915) en tussen 1916 en 1923 met diverse personeelswoningen (Dolderseweg 154-156, 206-208, 222-222A, 236-238 en Dolderseweg 210-212, 226-228, 230-232). De architecten H.J. Kolk en G. van Heerde, beiden uit Utrecht waren hiervoor verantwoordelijk. De paviljoens aan de Dolderseweg 192 en 194 met ieder ruimte voor negen patiënten, kregen het uiterlijk van een burgerwoonhuis met hun bakstenen gevels en mansardedaken, teneinde de betrekkelijk zelfstandige patiënten die daar behandeld werden een gevoel van huiselijkheid te bieden.

Door de toestroom van patiënten kwamen er tussen 1928 en 1940 een flink aantal gebouwen bij, voornamelijk naar ontwerp van H.F. Mertens uit Bilthoven. In 1928 ontwierp hij een aantal ruime paviljoens voor onrustige mannen en vrouwen in rode baksteen, met hoge ramen die veel licht inbrachten en met schuine

341 Complex Vijverhof uit 1928 van H.F. Mertens met de zusterhuizen (foto RDMZ 2000).

dakvlakken (Dolderseweg 188A, 194A en Dolderseweg 204A en B).

In 1928 en 1931 verrezen van zijn hand zes dubbele zusterhuizen rond twee vijvers te weerszijden van de hoofdas pal achter het directiegebouw (Dolderseweg 164A-G[2]). Dit complex kreeg de naam 'Vijverhof'. De zusterhuizen zelf ontvingen namen van pioniersters op het gebied van de verpleegkunde. De huizen zijn van een betrekkelijk zware monumentaliteit met hun baksteenwerk, de brede, overstekende schilddaken en de horizontale vensterstroken.

Een ontwerp van de Utrechtse architect L.S.P. Scheffer zijn drie dokterswoningen uit 1928 met grote rieten kappen (Dolderseweg 158A, B en C)

In de jaren dertig ontstond een aantal gebouwen dat bestemd was voor de arbeidsen creatieve therapie en ontspanning van de patiënten. Een theehuis in rustieke stijl met ver overstekend rieten zadeldak dat door 'boomstammen' met schoren wordt ondersteund (Dolderseweg 170) kwam in 1931 gereed. Hier konden de patiënten hun familie ontvangen.

Voor het personeel én de bevolking in de omgeving (die laatsten alleen op zaterdag!) bouwde Mertens in 1931 bij de hoofdingang aan de Dolderseweg 162A een badhuis met een kuipbad en vijf douches. Het gebouwtje onder hoog en steil zadeldak, waarvan de kopgevels met gepotdekselde delen zijn beschoten is nu voor de brandweer in gebruik. In 1937 ontwierp Mertens twee werkplaatsen met ruimtes voor timmer- en schilderwerk, de mattenmakerij, de cartonnage-afdeling en een kleermakerij.

Pas na de oorlog vond weer nieuwbouw plaats. Tot dan toe had men genoeg aan de bestaande gebouwen die bij gelegenheid werden uitgebreid of veranderd.

342 Het voormalige arbeidstherapiegebouw voor dames dateert uit 1955 en is een ontwerp van Joh. van Heerde (foto RDMZ, 2000).

Van 1955 dagtekent het arbeidstherapiegebouw voor dames waarin tevens een winkeltje was ondergebracht. Het gebouw, ontworpen door Joh. van Heerde, ligt op een heuveltje, is licht gebogen van vorm en is met zijn witgepleisterde wanden en grote roedevensters een voorbeeld van het elegante Nieuwe Bouwen waar S. van Ravesteyn bekend mee geworden is vanaf de jaren dertig.

Er verrees in 1967 naar ontwerp van S. Wouda nog een internaat voor leerlingverplegers en -verpleegsters. In de jaren zeventig en tachtig volgde de bouw van een aantal complexen en paviljoens. Een aantal oude paviljoens moest daarvoor worden gesloopt (Blijdenstein, 1984, 152-186).

Sanatorium Berg en Bosch te Bilthoven

De Katholieke Vereeniging ter Bestrijding der Tuberculose ‘Herwonnen Levenskracht’ die in 1913 was opgericht, was de drijvende financiële kracht achter de bouw van het Sanatorium Berg en Bosch in Bilthoven. Na de bouw in 1919 van een noodsanatorium in Apeldoorn bij de villa Berg en Bosch - vandaar de naam - ontstond allengs de behoefte aan een andere locatie, wegens de excentrische en geïsoleerde ligging. Het bosrijke Bilthoven werd daartoe geschikt geacht. De architecten B.J. Koldeweij en C.M. van Moorsel kregen in 1930 de opdracht een complex te ontwerpen waarbij niet alleen een zo spoedig mogelijk herstel van de patiënt hoog in het vaandel stond, maar ook de huiselijke en rustige

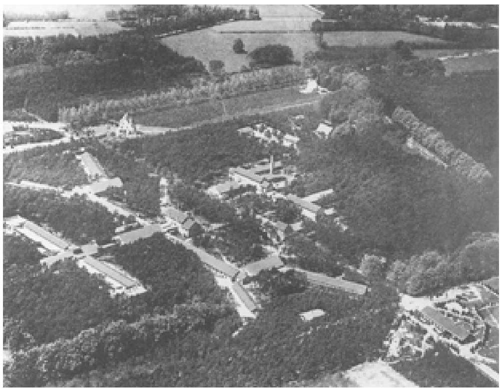

343 Overzicht van het sanatoriumcomplex Berg en Bosch in Bilthoven in 1935 (R.K. Bouwblad 7 (1935-1936), 50).

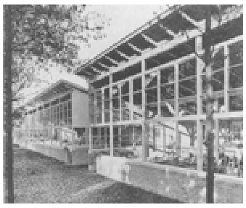

344 De lighallen van het sanatorium Berg en Bosch waar de patiënten in de open lucht verpleegd konden worden (R.K. Bouwblad 7 (1935-1936), 57).

omstandigheden in het sanatorium van het grootste belang werden geacht. De architecten ontwierpen aan de Prof. Bronkhorstlaan een complex in Delftse Schoolstijl, waarbij zij gebruik maakten van traditionele materialen als baksteen, hout en keramische dakpannen. Bijna alle gebouwen waren laagbouw. De meeste ramen werden in staal uitgevoerd. Een passende tuinaanleg werd door Otto Schulz in het bestaande bos gerealiseerd. De bouw van het complex vond plaats tussen 1931 en 1933 en werd in zijn geheel bekostigd door de Katholieke

Arbeidersbeweging. Met plaats voor 400 patiënten was het op dat moment het grootste sanatorium in Nederland. De verpleging van de zieken was in handen van zusters Dominicanessen.

Het eigenlijke sanatorium bestaat uit twee groepen van gebouwen. Aan de zuidzijde ligt centraal in het ontwerp het hoofdgebouw met administratieve vertrekken en onderzoeksafdelingen. Straalsgewijs zijn daar vertakkingen aangebouwd voor de verschillende ziekenafdelingen: rechts voor de mannen, links voor de vrouwen en in het uiterste zuiden voor de kinderen. De paviljoens zijn onderling door verbindingsgangen gekoppeld. Ten behoeve van de bedlegerige patiënten kwamen er houten lighallen op het zuiden gericht, waar de

345 Het hoofdgebouw van Berg en Bosch in Bilthoven naar ontwerp van B.J. Koldeweij en C.M. van Moorsel kwam tussen 1931 en 1933 tot stand (foto RDMZ, 1996).

346 De kapel op het complex Berg en Bosch (foto RDMZ, 1996).

patiënten in twee rijen achter elkaar een openluchtkuur konden ondergaan. Aan de noordkant van het terrein bevinden zich een kapel met toren die via een gang met het Zusterhuis is verbonden, een Economiegebouw en de zogeheten nazorggebouwtjes voor mannen (west) en vrouwen (oost). De kapel had een schip voor lopende patiënten, personeel, bezoekers en doctoren, maar een apart zusterkoor. Diverse katholieke kunstenaars leverden een bijdrage aan de decoratie van de gebouwen. Ko Verzuu ontwierp een aantal rustaltaren verspreid over het terrein. Mari Andriessen vervaardigde te weerszijden van de ingang van het hoofdgebouw gepolychromeerde reliëfs waarop de ziekte en de genezing van een tuberculosepatiënt staat uitgebeeld en veertien kruiswegstaties in de kapel. Voor de gevel van het Economiegebouw ontwierp Charles Vos een keramisch reliëf ‘Herwonnen Levenskracht’. Gebrandschilderd glas van de hand van Henri Jonas en A.C. Ninaber van Eyben sieren de kapel, wandschilderingen in kapel en vrouwenhuis werden door A.C. Ninaber van Eyben en Lode Sengers vervaardigd en Albert Termote maakte het beeld van de H. Dominicus aan het Zusterhuis. Jan Eloy en Leo Brom waren verantwoordelijk voor het smeedwerk.

In de jaren zestig maakte het sanatorium plaats voor een algemeen ziekenhuis en in 1980 kwam er een einde aan de samenwerking met de Katholieke Arbeidersbeweging. Aan het begin van de 21ste eeuw is het voortbestaan van dit bijzondere complex als medische instelling niet meer zeker. De meeste gebouwen bestaan nog; een aantal, vooral de lighallen, is verbouwd (Blijdenstijn 1994, 105-108; Broekhoven, 1995, 103-108).

347 Beeld van de H. Dominicus van de hand van Albert Termote op de hoek van het Zusterhuis in Berg en Bosch (foto RDMZ, 2000).

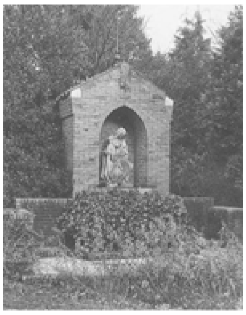

348 Een van de rustaltaren van Ko Verzuu op het Berg en Boschterrein in Bilthoven (foto RDMZ, 2000).

Scholen

De eerste scholen op de Heuvelrug waren een initiatief van en verbonden aan de plaatselijke (parochie)kerk. Onderwijs werd gegeven door een onderwijzer die over het algemeen aangesteld werd door de kerk en deze functie met het kostersambt kon combineren. School en kosters- en onderwijzerswoning zijn dan ook vaak ondergebracht in één gebouw. In Amerongen en Leersum was het de ambachtsheer die de schoolmeester aanstelde. Het schoolmeestersambt was daar met dat van secretaris en notaris gecombineerd. Een ‘schoolhuis’ bestond uit een woning waar doorgaans één vertrek voor het onderwijs was gereserveerd. Het aantal leerlingen in de dorpen was aanvankelijk niet groot. Er was geen leerplicht. Alleen in de winter waren de scholen vol als er niet op het veld gewerkt kon worden. De andere jaargetijden lieten heel wat minder leerlingen zien. De Leersumse school was in de 18de eeuw daarom zelfs 's zomers gesloten. Kinderen van verschillende leeftijden zaten in de dorpen bijeen in één ruimte. Pas na de Franse tijd komt het klassikaal onderwijs in zwang, waarbij kinderen in groepen worden ingedeeld al naar gelang hun onderwijsniveau. In de loop van de 19de eeuw wordt het onderwijs een aangelegenheid van de overheid. De gemeentes namen van lieverlee de onderwijstaak van de kerk over, hoewel christelijke scholen naast de openbare scholen blijven bestaan. In de 19de eeuw ziet men in verschillende dorpen het gemeentehuis en de dorpsschool in één gebouw gecombineerd, zoals bij De Bilt, Driebergen en Leersum. Een ware explosie in de scholenbouw vindt plaats in de 20ste eeuw. Dit hangt uiteraard samen met de snelle toename van de bevolking in de dorpen.

In het begin van de 19de eeuw kwam een schooltype op dat lang heeft stand gehouden. De school bestond uit een rechthoekig bouwwerk van één bouwlaag. Via een deur of portiek kwam men direct in het enige, vrij hoge schoollokaal. In het lokaal waren een of meer bankenrijen in de breedte naast elkaar opgesteld die gericht waren naar een blinde muur. Hierop waren per rij de schoolborden bevestigd. De ramen van het lokaal werden bij voorkeur aan de noordzijde hoog in de gevel geplaatst. Dit eenvoudige type school noemt men ook wel portiekschool.

Door de toename van het aantal leerlingen ontstond de behoefte aan meer lokalen. Dat had meteen gevolgen voor de indeling van de school. De afzonderlijke lokalen kwamen naast elkaar te liggen en waren toegankelijk via een gemeenschappelijke gang met kapstokken. De indeling van het lokaal in de breedte werd omgedraaid: de leerlingen keken nu naar de smalle muurzijde waar het schoolbord was bevestigd. Het licht (en de lucht) kwam bij voorkeur door vensters van links (de kinderen werden immers geacht rechts te schrijven). Van overheidswege werden strenge eisen gesteld aan licht, lucht, ruimte (speelplaatsen!), de hoeveelheid leerlingen per klas en de hygiëne. Het type school waarbij de lokalen met een gemeenschappelijke gang verbonden zijn heet ‘gangschool’. Een onderwijzerswoning kon deel uitmaken van het gebouw.

In de jaren twintig van de twintigste eeuw komt het verschijnsel ‘experimenteerscholen’ op, scholen die vernieuwingsideeën in het onderwijs uitdrukten in de vorm en indeling. De plattegronden zijn zo ingedeeld dat de benutting van licht, lucht en de omgeving optimaal was.

Bij de aanleg van nieuwe wijken moesten de scholen een aantrekkelijk accent vormen in stedenbouwkundig opzicht, teneinde nieuwe leerlingen te trekken. Er werd daarom alle aandacht geschonken aan de architectuur en de locatie, aan veel licht en een natuurlijke omgeving. De Oranje Nassauschool aan de Soestdijkseweg

Zuid in Bilthoven is daarvan een mooi voorbeeld met zijn markante rieten daken, gesloten gevels aan straatzijde en open gevels naar de tuinzijde.

Over het algemeen is de vormgeving en de architectuur van de scholen vrij traditioneel. Doelmatigheid gaat bij dit gebouwentype voor decoratie. Perslot diende van een school een geest van ernst en eenvoud, van welwillende strengheid uit te gaan. Uit de 17de eeuw resteert alleen de sterk verbouwde oude school in De Bilt, die zich met zijn in de 19de eeuw gepleisterde topgevel niet onderscheidt van de gangbare dorpsarchitectuur. Uit de 18de eeuw zijn geen schoolgebouwen over. Neoklassieke, eclectische of neorenaissance stijlvormen ziet men in de 19de eeuw op sobere wijze aan de schoolgebouwen verwerkt. De vensters zitten hoog in de gevel. In de jaren dertig van de 20ste eeuw zijn veel

349 De oude school in De Bilt dateert in oorsprong van 1652 (foto RDMZ, 2000).

scholen in een vrij traditionele stijl gebouwd uit (gesinterde) baksteen met diepliggende voegen, met vensterreeksen in dikke houten kozijnen, gemetselde bloembakken bij de ingang, forse overstekende daken en asymmetrisch geplaatste ingangspartijen. Naast de toegang van de scholen ziet men vaak een conciërgewoning of de directievertrekken om een oogje in het zeil te kunnen houden. De moderne richtingen in de architectuur vindt men bij de experimenteerscholen als de Kees Boekeschool in Bilthoven door F.E. Röntgen van 1928 en de muziekschool aan de Henriëtte van Lijndenlaan in Zeist van G.Th. Rietveld uit 1932. Hier zijn de principes van Het Nieuwe Bouwen verwerkt in de grote glasvlakken, de witgepleisterde wanden en de platte daken.

Veel scholen op de Utrechtse Heuvelrug zijn inmiddels verdwenen of zeer sterk verbouwd. Hierna volgt een selectie van de meest markante voorbeelden, bezien van west naar oost.

De oudste nog bestaande school in de regio is de dorpsschool van *De Bilt*. Het gebouw dateert van 1652 en is in hetzelfde jaar als de Hervormde kerk tot stand gekomen. De school die vele malen is verbouwd ligt dan ook naast de kerk, aan de Burgemeester de Withstraat 31. De koster vervulde tevens de functie van schoolmeester en was in het schoolgebouw woonachtig. Het schoollokaal was direct vanaf de straat toegankelijk. Op de vloer lagen plavuizen en het vertrek had een schouw. Het secreet was aan de achterkant van het schoolgebouw vast gebouwd en kwam direct uit op een sloot. In 1844 werd aan de Dorpsstraat een nieuw gemeentehuis gebouwd waarin twee schoollokalen werden ondergebracht. In de leeggekomen school werd in 1846 een bewaarschool gevestigd die daar tot 1873 in gezeten heeft. Van het huidige pand dat in de loop van de tijd met enkele

350 Het schoolgebouw aan de Burg. de Withstraat 2 in De Bilt kwam in 1873 tot stand en werd in 1932 aan de rechterkant uitgebreid (foto RDMZ, 2000).

bouwdelen is uitgebreid is het middelste deel de oorspronkelijke school.

In 1873 kwam de nieuwe bewaarschool aan de Burgemeester De Withstraat 2 gereed. Dit gebouw bestaat ook nog. Het is een bouwwerk van een bouwlaag onder zadeldak in eclectische vormen met geschulpte windveren langs de dakrand. De middenrisaliet is hoger opgetrokken en heeft een zadeldak dat op het dakvlak van

het hoofdblok aanloopt. De vensters zijn met brede stuclijsten omgeven. Het schoolgebouw is in 1895 naar achteren wat uitgebreid en in 1932 aan de rechterkant, zonder rekening te houden met de oorspronkelijke architectuur en volume, waardoor het uit proporties is geraakt.

De openbare school heeft van 1844 tot 1883 deel uitgemaakt van het raadhuis aan de Dorpsstraat. In 1883 werd het raadhuis vernieuwd en de school moest omzien naar een andere locatie. Die werd gevonden aan de Tuinstraat, later Jasmijnstraat 6, waar C. Pothoven een gemeenteschool bouwde van zes lokalen en een woning. De school werd in 1899 en 1904 uitgebreid. Het laatste jaartal prijkt nog op de gevel (Broekhoven 1995, 158-159, 260, 261).

351 De Oranje Nassauschool aan de Soestdijkseweg Zuid 208 in Bilthoven is een werk van P.J. Vermaak uit 1930. Met zijn langgerekte golvende rieten kap voegt het gebouw zich fraai in de bos- en villarijke omgeving (foto RDMZ, 2000).

352 De school aan de Frans Halslaan 68 te Bilthoven valt op door de open en flexibele vormgeving. Architect F.E. Röntgen ontwierp het gebouw in 1928 (foto RDMZ, 2000).

Met de groei van het dorp *Bilthoven* in de 20ste eeuw ontstonden villawijken waar scholen deel van uitmaakten. Gemeentearchitect P.J. Vermaak ontwierp in 1916 een openbare Mulo-school aan de Van Dijcklaan 4 in een rustige klassieke stijl op een symmetrische plattegrond.

De Oranje Nassauschool aan de Soestdijkseweg Zuid 208 in Bilthoven werd in 1930 ook gebouwd door gemeentearchitect P.J. Vermaak. Deze school is een nadere beschouwing waard. Het is een langgerekt gebouw onder een rieten kap met verspringende lagere aanbouwen die ook met riet zijn gedekt. Hierdoor voegt het gebouw zich op natuurlijke wijze in de bosrijke omgeving. De gevels aan de voorzijde, de straatzijde, zijn met kleine stalen ramen geopend. Zoals veel bouwwerken in die tijd is het muurwerk gemetseld van bakstenen met gesinterde exemplaren en voorzien van diepe voegen. Aan de achterkant ligt de tuin en zitten grote vensters in een hoger opgetrokken gevel. De school is aan de achterzijde in later tijd uitgebreid (Broekhoven, 1995, 203).

Opmerkelijk van concept en uitwerking is de twee jaar eerder ontworpen school voor de 'Stichting tot vrije en persoonlijke ontwikkeling' aan de Frans Halslaan 68 te Bilthoven. In opdracht van de onderwijshervormers Kees en Betty Boeke ontwierp F.E. Röntgen uit Bilthoven een gebouw in een open en flexibele vormgeving, waarbij licht, ruimte en lucht essentieel waren. Dat betekent dat er veel glas is toegepast aan het gebouw en dat de plattegrond een waaiervorm heeft om optimaal van de lichtinval te kunnen profiteren. Het gebogen hoofdgedeelte met de lokalen van één bouwlaag onder een ver overstekend plat dak is naar het zuiden gericht, waar zich de tuin bevindt. Op het draaipunt van de waaier is de centrale hoofdruimte gesitueerd. Deze steekt uit boven de waaier en krijgt ook zijn licht via een lange vensterstrook. In een aanbouw aan de westkant is de ingang (Broekhoven, 1995, 139-140; Leenheer, 1997, 32).

Van een tiental jaren later, 1939, dateert het ontwerp voor het Nieuwe Lyceum aan de Jan Steenlaan 38 in Bilthoven door P.H.N. Briët. In de Tweede Wereldoorlog werd het gebouw verwoest, maar naar de oorspronkelijke plannen herbouwd in

1949, zij het dat de school in schoon metselwerk in plaats van pleisterwerk werd uitgevoerd. Nadien is de school een aantal malen uitgebreid, waarbij Briët steeds betrokken is geweest. Hij ontwierp een asymmetrisch gebouw, waarvan het hogere linkerdeel, bestaande uit twee achter elkaar liggende bouwdelen onder asymmetrisch zadeldak, de ingang bevat. Ieder klaslokaal wordt door vier gekoppelde vensters verlicht. Bij een latere uitbreiding van de school links van de ingang is hetzelfde systeem toegepast (Broekhoven, 1995, 218).

Bij de vestiging van de Evangelische Broedergemeente of herrnhutters in *Zeist* was het stichten van scholen een van zaken waar hun aandacht naar uitging. Aanvankelijk waren de jongens- en meisjesscholen ondergebracht in het Broederen Zusterhuis. Later ontstonden aparte vestigingen en internaten die ook door kinderen van niet-gemeenteleden bezocht konden worden. Een meisjesinternaat werd in 1818 gesticht en zou tot 1973 blijven bestaan. Het in 1820 opgerichte jongensinternaat werd in 1881 gesloten. Van de dagscholen is de meisjesschool vermeldenswaard die in 1909 naar ontwerp van J. en Th. Stuivinga aan het Zusterplein werd neergezet. Van 1915 dateert de voormalige Jongensschool van de Evangelische Broedergemeente aan het Rond 6 (voorheen Nassaulaan) te Zeist.

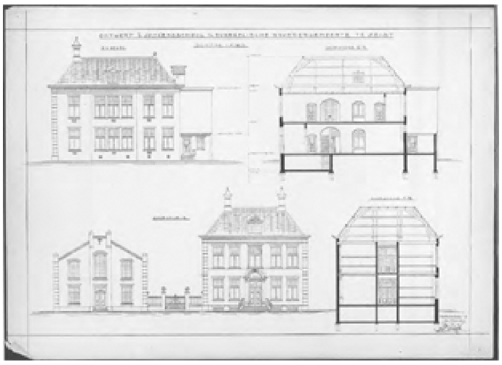

353 Ontwerp voor een Jongensschool voor de Evangelische Broedergemeente in Zeist door D. Kruyf in 1915. Aanzichten en doorsneden (HUA, EBG, cat. nr. 220-1 (a)).

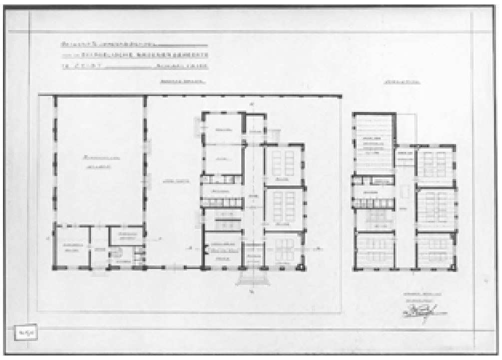

354 Ontwerp voor een Jongensschool voor de Evangelische Broedergemeente door D. Kruyf in 1915, plattegronden van de begane grond en de verdieping (HUA, EBG, cat. nr. 220-4).

355 De voorgevel van de voormalige Jongsschool aan het Rond 6 te Zeist (foto RDMZ, 2000).

De Utrechtse architect D. Kruyf ontwierp een gebouw, in stijl passend bij de gebouwen van het Slotcomplex, de Broedergemeente en het net gebouwde postkantoor uit 1912. Het werd een zeer traditioneel herenhuisachtig pand op een rechthoekige plattegrond onder een schilddak met hoekschoorstenen, met een regelmatige gevelindeling en een omlijste voordeur met pilasters en fronton. Het schoolkarakter laat zich van de buitenkant niet onmiddellijk aflezen. Vanaf de voordeur voert een monumentale trap op tot de hoofdverdieping die iets boven maaiveldniveau ligt. De indeling van de school was eenvoudig: de klaslokalen lagen rechts van de middengang; links naast de voordeur was de kamer voor het hoofd der school, dan volgde het trappenhuis en een afdeling met wc's. Achterin links was een bewaarschoolgedeelte (begane grond) en het tekenlokaal (verdieping). De dispositie van de vertrekken kan men nog steeds zo aantreffen. Na jaren van leegstand en dreigende sloop is sedert 1998 een winkel in de school gevestigd.

Tussen de school en het postkantoor ontwierp Kruyf een open plaats en een gymnastiekzaal met kleedruimte.

De voormalig lagere school aan de Nicolaas Beetslaan 2 te Zeist is een ontwerp uit 1931 van het bureau Van Velze-Oskam. De school is gebouwd in opdracht van de

356 De voormalige lagere school aan de Nicolaas Beetslaan 2 te Zeist is een ontwerp uit 1931 van het bureau Van Velze-Oskam (foto RDMZ, 2000).

Kerkenraad der Nederlands Hervormde gemeente te Zeist. Alle lokalen zagen uit op het speelplein aan de achterkant van het gebouw en waren verbonden met een gemeenschappelijke gang. In 1940 kwamen aan de oostkant nog twee lokalen bij. Het is een robuust bakstenen gebouw op een L-vormige plattegrond. De hoek die wordt gevormd door de twee vleugels is met een ronding afgesloten. Op het kruispunt van beide vleugels is de ingangspartij. Daarachter verheft zich een toren, het enige verticale element in een sterk horizontale, kubistische compositie. De school is één bouwlaag hoog, met uitzondering van de ingangspartij. Het metselwerk is op diverse hoeken met geometrische patronen versierd. In de gevels zijn reeksen vrij kleine vensters opgenomen, die oorspronkelijk een roedeverdeling hadden. In de halfronde uitbouw aan de linkerkant is glas-in-lood aangebracht. De daken zijn met zwart geglazuurde pannen belegd. Het interieur is goed bewaard gebleven met siertegels in de gangen, betegelde lambrizeringen en inbouwkasten met fonteintjes in de lokalen. Het is een massief gebouw dat nog niet de nieuwe idealen van licht en ruimte uitademt die langzamerhand bij schoolontwerpers onder de aandacht kwamen, maar wel karakteristiek is door zijn stedenbouwkundige situatie en de toegepaste vormen en materiaal in een stevige Art Décostijl.

Het enige schoolgebouw dat architect G.Th. Rietveld heeft ontworpen staat aan de Henriëtte van Lijndenlaan 6-8 in Zeist. Hij ontwierp daar in 1932 een muziekschool met directeurswoning in een volstrekt moderne vormgeving in de bouwstijl van

357 De door G. Rietveld in 1932 ontworpen muziekschool aan de Henriëtte van Lijndenlaan 6-8 te Zeist (foto RDMZ, 2000).

het Nieuwe Bouwen, die sterk contrasteert met de traditionele baksteenarchitectuur van de huizen in de omgeving. Rietveld maakte een witgepleisterd gebouw met grote, rechte en hoekig gebogen glasvlakken, platte daken en verspringende bouwlichamen. De driehoekige plattegrond volgt en vult de verkaveling ter plaatse op de splitsing Kersbergenlaan - Henriëtte van Lijndenlaan. Op de begane grond bevond zich over de grootste diepte van het pand de muziekschool, de woning lag in de hoekig gebogen punt en op de verdieping. Sedert de bouw hebben zich een aantal veranderingen voorgedaan, waardoor het ijle karakter van het bouwwerk aan kracht heeft ingeboet. De ranke ijzeren roeden in de ramen zijn door brede bruingeschilderde aluminium exemplaren vervangen. Inwendig is het pand ook gewijzigd. Het is nog steeds een school, maar een dansschool, geen muziekschool meer (Leenheer, 1997, 60).

Ook in *Driebergen* waren de oude school en kerk aan elkaar verbonden. De koster was tevens schoolmeester. Geen van de oude scholen zijn meer aanwezig. Driebergen bezat een openbare school aan de Engweg die in 1824 gedeeltelijk werd vernieuwd en vergroot en in 1836 dat lot nogmaals onderging. Toen de school weer te klein werd heeft men in 1861 een nieuw gebouw neergezet, waarin één lokaal voor de vergaderingen voor de gemeenteraad werd bestemd. Omstreeks 1880 kreeg de school er een verdieping bij; de gemeente was al in 1870 eruit getrokken omdat men ruimte voor het gezin van de onderwijzer nodig had. Na een turbulent bestaan is Driebergens eerste openbare school, die later nog de naam Emmaschool ontving, gesloopt.

De tweede openbare school met ULO uit 1920, die aan de Burgemeesterlaan stond, is ook gesloopt. Van 1921 dateert de christelijke ULO-school aan de Oranjelaan 10. Het ontwerp werd geleverd door H.E. van Amerongen die een gebouw van een bouwlaag neerzette waarvan het middendeel iets naar voren springt, hetgeen in het schilddak herhaald wordt. Was de school oorspronkelijk drie lokalen en een hoofdonderwijzerskamer groot, in 1936 werd links in dezelfde stijl een vierde lokaal aangebouwd waardoor het gebouw symmetrisch werd. Dezelfde architect heeft in 1937 nogmaals een uitbreiding gerealiseerd, maar nu aan de achterzijde. In zijn architectuur paste de architect zich aan aan de omgeving. Het gebouw is niet meer als school in gebruik, maar heeft nu een woonfunctie. Alleen een steen met ‘Van Heemstraschool’ in het ingangsportiek verwijst naar het vroegere gebruik (Gaasbeek, 1996, 71-73; 285).

Van 1977 is het Ionagebouw dat J.I. Risseeuw uit Oosterbeek ontwierp voor de Stichting Vrij Geestesleven ten behoeve van de vestiging van de Vrije Hogeschool. Het aulagebouw, bestemd voor activiteiten van de school en landelijke antroposofische conferenties staat aan de Hoofdstraat 20 te Driebergen. Op deze plaats stond het buiten Rose-Villa dat door een bombardement in de Tweede Wereldoorlog was verwoest. De indeling van het schoolgebouw moest tegemoet komen aan de vele facetten van gebruik. Het hoofdaccent werd door de architect gelegd op de eerste verdieping waar een toneel- en voordrachtszaal en een ontmoetingsruimte tot stand kwam. Een ander uitgangspunt was dat de bouwkunst harmoniërend op de mens moest werken hetgeen een organische architectuur tot gevolg had. Het ontbreken van rechte hoeken is het meest markante element in het concept. Het bouwmateriaal bestaat uit gebroken kalkzandsteen, grijze beton en houtwolcementplaten voor de plafonds. Op diverse plaatsen is de ‘eerlijke’ constructie in het zicht gelaten. De samengestelde vensters zijn in houten kozijnen gevat. In

het inwendige valt het driebeukige karakter op doordat de kolommen los van de buitenwanden staan. De kolommen en het dak van de eetzaal zijn van beton. Boven de toegangsdeuren naar de eetzaal zijn asymmetrische lateien aangebracht. Opmerkelijk is de ‘kunstzinnig’ genoemde combinatie van houtwolcementplaten in het plafond van de eetzaal die samen met de betonnen uitlopers van de paddestoelvloer rondom de kolommen een sfeer van overhangende takken van loofbomen moeten oproepen. De contemporaine kritieken waren juichend. Men noemde het gebouw plezierig, ongekunsteld en ongeforceerd (Gaasbeek, 1996, 185-186; Leenheer, 1997, 35).

De oudste school van *Doorn* stamde uit de 17de eeuw, behoorde toe aan de kerk en bevond zich aan de Schoollaan. Groot was het niet want het schooltje bestond uit een lokaal en een woning. De koster was tevens schoolmeester. Pas in 1834 kreeg

358 De Triangel aan de Kortenburgerlaan 13 in Doorn is in 1921 als school gebouwd en is nog steeds als zodanig in gebruik (foto RDMZ, 2000).

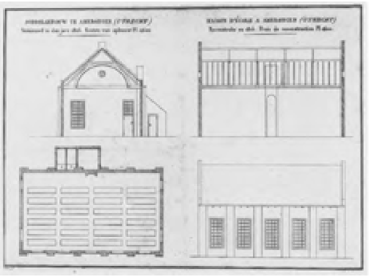

359 Ontwerp uit 1825 voor de vernieuwing van de Amerongse dorpsschool. Het enige lokaal is geheel gevuld met banken en is van een schouw voorzien. Hoge vensters zorgden voor voldoende lichtinval (coll. Gemeente archief Wymbritseradeel).

het gebouw een uitbreiding met een tweede lokaal. Het onderhoud van de opstallen bleef tot 1874 aan de kerk. In dat jaar werd het aan de gemeente overgedragen die daarmee een bouwvallig gebouw in bezit kreeg. Herstel werd opgedragen aan de Utrechtse architect G.J. Cubes die in 1876-1877 het nieuwe raadhuis voor de gemeente zou bouwen. In die tijd werd de secretarie tijdelijk in de onderwijzerswoning gevestigd. Cubes breidde in 1884 de school met twee lokalen uit, waarmee de woning verviel (Demoed, 1997, 216). De school is afgebroken.

Aan de Kampweg 83 werd in 1883 op initiatief van enige gegoede ingezetenen een christelijke bewaarschool gebouwd. Het simpele rechthoekige gebouwtje onder zadeldak met blauwe pannen is opgetrokken van baksteen en versierd met dikke speklagen. Het bood ooit plaats aan één schoollokaal voor de bewaarschool en de onderwijzerswoning. In de loop van de tijd zijn er aanbouwen verschenen en weer verdwenen. De functie van school heeft het sinds 1984 niet meer. Het is nu een volledige woning (Laman, 1995, 35-36, 138).

In 1921 kwam aan de Kortenburglaan 13 een bijzondere school voor gewoon lager onderwijs gereed. J.A. Ruitenbeek uit Doorn had het plan geleverd voor dit gebouw met zes lokalen met centrale middenhal. Het gebouw heeft een middenpartij onder puntdak. Twee zijvleugels van een bouwlaag sluiten hierop aan. Het vrij hoge basement is van deels gesinterde baksteen. Aan de achterzijde is de school met een verdieping uitgebreid in de jaren vijftig. De dakvlakken zijn met rode pannen belegd. Aangezien het gebouw nog steeds als school in gebruik is, ligt het voor de hand dat het interieur aan de moderne tijd is aangepast (Leenheer, 1997, 34).

In *Leersum* is pas aan het eind van de 17de eeuw sprake van een schoolhuis dat aan de kerk verbonden was. De koster was ook hier tegelijkertijd onderwijzer. De dorpsschool stond achter de kerk aan de zuidoostkant. Het onderhoud lag in handen

van het kerkbestuur dat in 1853 nog verbeteringen aan het gebouw liet uitvoeren. In 1862 werd de school verplaatst naar de villa Hogereng aan de Rijksstraatweg die in het jaar daarvoor door de gemeente was aangekocht om daar het nieuwe gemeentehuis in te vestigen. Het oude schooltje werd onder andere als vergaderlocatie voor de christelijke jongelingsereniging, als catechisatiegebouw, consistoriekamer en ook als kosterswoning gebruikt. Tot 1884 heeft de school bij de gemeente in gezeten. In dat jaar werd zij verplaatst naar een locatie achter het gemeentehuis. In 1927 werd het oude schoolhuis achter de kerk gesloopt omwille van de verbreding van het kruispunt (Demoed, 1997, 175-177, 178).

De eerste vermelding van een dorpsschool in *Amerongen* dateert van 1579. Ook hier maakte de school deel uit van de kerk en ook hier was de koster tevens onderwijzer. De aanstelling lag in handen van de heer van Amerongen. Tussen 1616 en 1618 is er een nieuw schoolgebouw neergezet dat in onderhoud was bij de kerk. De gemeente nam het beheer van de school in 1825 over en bouwde een nieuwe met bijdragen in de vorm van hout en meubilair van de kasteelheer en

360 De School met den Bijbel was tussen 1908 en 1923 gevestigd in het achterste deel van Burg. van de Boschstraat 2 in Amerongen. Na 1923 nam de openbare school er zijn intrek. Het voorhuis diende als onderwijzerswoning. Inmiddels is het gebouw niet meer als school in gebruik. De lokalen zijn gesloopt (foto RDMZ, 1972).

financiële hulp van de provincie. Het gebouw bestond uit een lokaal met 24 banken. Men groeide eruit en zette in 1867 aan de Gasthuisstraat 7 een nieuwe christelijke lagere school neer naar plannen van B. de Vries uit Wilnis. Het gebouw onderging een vergroting in 1883 en de toevoeging van een verdieping op het voorste deel in 1897, waarmee het enigszins uit model is geraakt. In 1923 werd geruild van schoolgebouw met de School met den Bijbel aan de Burg. Jhr. Van den Boschstraat 2. Sindsdien is het pand aan de Gasthuisstraat in gebruik als christelijke lagere school. Een van de laatste wijzigingen betreft het vergroten van de vensters in 1969 en het toevoegen van een halfronde aanbouw aan de rechterzijde. Het pand is opgetrokken van rode baksteen in een eenvoudige stijl, waarbij de enige versiering bestaat uit gietijzeren rozetten en gepleisterde hoekpilasters die op de begane grond gebosseerd zijn.

In het witte huis aan de Burg. Jhr. H. van den Boschstraat 2 vestigde zich in 1908 de School met den Bijbel. Daartoe bouwde A. van Dijk jr. uit Leersum ter plaatse van het achterhuis een aantal lokalen aan het bestaande pand uit 1844, dat al in 1906 als onderwijzerswoning in gebruik was genomen. De school was zo in trek dat men in 1923 moest omzien naar een andere locatie. Die werd gevonden in de oude gemeenteschool aan de Gasthuisstraat. Men ruilde van gebouw, hierboven is dat al gemeld. Lange tijd heeft in het witte huis de ‘gewone’ openbare school gezeten. Nu is het huis als woning in gebruik, de lokalen zijn gesloopt (Kurpershoek, 1996, 61, 89-90, 148; Leenheer, 1997, 26).

De in 1877 gestichte Christelijke Bewaar-, Naai- en Breischool aan de Gasthuisstraat, de zogeheten Elisabethschool is in 1965 afgebroken. De school was een initiatief van de vrouwe van Amerongen, Elisabeth Marie Villiers- van Reede Ginkel en was bestemd voor de kinderen van behoeftige ouders.

In *Overberg* kwam tegelijk met de kerk in 1874 een openbare school tot stand. In 1926 werd vrijwel daarnaast een christelijke school gebouwd. Beide scholen zijn uiteindelijk in de jaren zestig verbeterd en samengevoegd tot moderne complexen (Demoed, 1997, 256).

Pas na het midden van de 19de eeuw is er sprake van een school in *Maarsbergen*. Voordien moesten de kinderen in Woudenberg of Doorn de school bezoeken. In Maarsbergen werd in 1862-1863 aan de Woudenbergseweg op de hoek met de Haarweg een school neergezet, bestaande uit een lokaal en een onderwijzerswoning. In 1895 werd een tweede lokaal aangebouwd en in 1902 een derde. De gemeenteschool werd in 1963 van een nieuwe gevelbekleding voorzien. Tot 1982 is het als school in gebruik geweest. Na een restauratie in 1998-1999, waarbij de

buitenkant van de voormalige school in de oude gedaante werd hersteld is het als kantoor in gebruik genomen. De aangebouwde onderwijzerswoning heeft nog steeds die functie.

Een tweede openbare school kwam pas in 1924 in *Maarn* tot stand. Ten gevolge van het stichten van de parochie van de H. Theresia van Lisieux in 1926 ontstond de behoefte aan een rooms-katholieke school. Na nogal wat meningsverschillen over de plaats en de bouwkosten kwam de school er in 1931 aan de Krönerweg. Tot 1977 heeft het dienst gedaan. In 1984 is het gebouw gesloopt (Briedé, 1993, 44, 47-48; Demoed, 1997, 150-151).

Hoewel in *Rhenen* al in de 16de eeuw een schoolmeester bekend is, zijn er vrijwel geen sporen meer van oude schoolgebouwen te vinden. In de 19de eeuw lag de stadsschool aan het oude Kerkhof aan de zuidkant van de Cunerakerk, pal tegenover de toren. In 1870 verhuisde de school naar de Koningstraat. In het oude pand kwam het brandspuithuis en het kantoor van de gemeenteopzichter. Tot 1897 heeft de stadsschool aan de Koningstraat gezeten. In dat jaar werd de eerste steen voor de Openbare Lagere School aan de Nieuwe Veenendaalseweg gelegd. Eind jaren zestig van de 20ste eeuw is het gebouw afgebroken. Het gebouw aan de Koningstraat werd vanaf 1897 benut als 'Normaalschool'.

Aan de oostzijde van de stad kwam in 1852 aan de Herenstraat een kostschool voor Jongeheeren tot stand. Tot 1903 heeft het als zodanig gefunctioneerd, daarna werd het verbouwd tot een MULO-school Deze heeft er twintig jaar in gezeten. In

1923 verhuisde men naar het gebouw van de Normaalschool aan de Koningstraat. De voormalige kostschool werd door de gemeente verbouwd en in 1926 als gemeentehuis in gebruik genomen. Die functie heeft het nog steeds, zij het dat het gebouw in 1981 van binnen geheel is gerenoveerd en aanmerkelijk is uitgebreid aan de achterzijde.

Ook de Jonge Dames Kostschool bestaat niet meer. Ter plaatse van dit schoolgebouw dat lag aan de westkant van de Herenstraat (thans Fred. van de Paltzhof 35-37) werd in 1905-1906 het postkantoor gebouwd.

De MULO kreeg al snel behoefte aan een groter gebouw. In 1931-1932 kwam een Openbare school voor Lage en Uitgebreid Lager Onderwijs tot stand naar ontwerp van J.B. van de Haar aan de Wilhelminastraat 27. Van de Haar paste een stevige kleurige baksteenarchitectuur toe met gemetselde plantenbakken, forse dakpartijen, gekoppelde vensters in houten omlijstingen en diepliggende rondboogdeuren. Een conciërgewoning maakte deel uit van het complex. In 1995 werd het markante complex grotendeels gesloopt ten behoeve van huisvesting voor senioren. Alleen de hoofdingang en belendingen zijn aan de slopershamer ontkomen (Leenheer, 1997, 49).

Internaten

Op de Heuvelrug vindt men een aantal internaten. Bij dit type gebouw zijn de leerlingen intern, hetgeen inhoudt dat, afgezien van schoollokalen steeds sprake is van ‘openbare’ ruimtes als conversatiezalen, eetzalen, badgelegenheden en slaapzalen.

Van 1905 dateert de ‘Tuchtschool voor Meisjes’ aan de Utrechtseweg 37 in *Zeist*. Voordien stond hier een buitenplaats met de naam ‘Eikenstein’, onder welke naam het gesticht ook wel bekend staat. Reeds in 1907 werd het gebouw uitgebreid. De naam werd toen veranderd van ‘Tuchtschool’ in ‘Rijksopvoedingsgesticht’. Thans is het complex in gebruik als Rijksinrichting voor jongens. Aangezien het hier een rijksoverheidsgebouw betrof werd het ontwerp geleverd door W.C. Metzelaar (1848-1918), hoofdingenieur-architect der gevangenissen en rechtsgebouwen. Het symmetrisch opgezette complex bestaat uit een hoofdgebouw dat geflankeerd wordt door twee meer naar voren liggende bouwdelen. Het complex is gebouwd in een enigszins uitgeklede neorenaissancestijl (gevels) met elementen van de chaletstijl (daken), een gebruikelijke combinatie voor die tijd

In 1907 besloot de Synode van de Nederlands Hervormde Kerk te 's-Gravenhage over te gaan tot de oprichting van een ‘Opvoedingsgesticht vanwege de Nederlandsche Hervormde Kerk voor Jongens’. Daartoe had een commissie diverse plaatsen in het land bezocht. Het terrein moest aan een aantal criteria

361 ‘Eikenstein’ aan de Utrechtseweg 37 in Zeist is in 1905 gebouwd als Tuchtschool voor Meisjes (foto RDMZ, 2000).

362 Het Hoofdgebouw van Valkenheide met het torentje omstreeks 1930. Links daarvan staat de watertoren. Nu resteert van het Hoofdgebouw alleen nog de rechtervleugel (foto coll. Museum Valkenheide, Maarsbergen).

363 Het observatie - en isolatiepaviljoen (thans De Warande) op Valkenheide omstreeks 1915 (foto coll. Museum Valkenheide, Maarsbergen).

voldoen: 'een gezonde streek, goedkope grond, eningszins geïsoleerd en toch niet al te ver van een spoorweghalte verwijderd'. De keuze viel op een stuk heide tussen *Maarsbergen* en *Leersum*. Van de Waalse diaconie te Amsterdam en van een aantal boeren in de omgeving werd grond aangekocht waar het complex gebouwd zou worden. De stichting kreeg de naam Valkenheide. Het opvoedingsgesticht 'Valkenheide' is opgezet als vakinternaat, een opvoedingsinstelling met interne opleidingsmogelijkheden voor ontspoorde en moeilijk opvoedbare jongens, die beroepsgericht onderwijs kregen. Aanvankelijk konden de jongens alleen opgeleid worden tot landbouwersknecht en tuindersknecht en ambachten leren als timmeren, schilderen en smeden. Als praktijk werden de jongens in staat gesteld mee te werken bij de bouw van woningen op het terrein van de Stichting. Het heideterrein werd door de Heidemaatschappij gecultiveerd. Voor de bouw van het complex werd in april 1909 architect C.B. Posthumus Meyjes aangezocht. De eerste steen werd gelegd op 6 juni 1911, op 4 oktober 1912 werden de gebouwen in gebruik genomen. Posthumus Meyjes had gebouwen ontworden in een combinatie tussen een landelijke en oud-Hollandse stijl. Centraal op het terrein verrees het hoofdgebouw waarin de grote eetzaal was ondergebracht. Op zondag konden hier kerkdiensten gehouden worden. Voorts bevatte het gebouw enige keukens, badgelegenheden, wacht - en spreekkamers en ziekenzalen. Achter het hoofdgebouw lag een ambachtshuis met werkplaatsen voor de verschillende vakken, naast het ambachtshuis een machinegebouw met dynamo's voor de eigen elektrische verlichting en pompen voor de waterleiding van het gesticht. Links van het hoofdgebouw kwam het jongens-paviljoen. Op de verdieping waren de slaapzalen.

Bij de invoering van het Nijverheidsonderwijs in 1919 kreeg Valkenheide een volledige vakopleiding en werd het een ambachtsschool. In de loop van de tijd verschenen nieuwe gebouwen. Een van de meest markante bouwwerken is de watertoren die in 1929 gereed kwam, waardoor Valkenheide over een eigen watervoorziening beschikte. In 1932 werd er een lagere technische school voor buitenstaanders gerealiseerd. Na de Tweede Wereldoorlog werd de school uitgebreid en in 1957 is een nieuwe school gebouwd. Sedert 1982 is de school ook voor meisjes toegankelijk. In 1963 werd een kerkgebouw 'De Valkenburcht', geopend, een ontwerp

van architect J.B. van Asbeck uit Driebergen. J.M. Meine Jansen bracht de decoratie van glas in beton en het mozaiek aan. In 1973 brandde het Hoofdgebouw voor twee-derde af. De gespaarde vleugel kreeg de functie van ontspanningsruimte (Ververs, 1984, 40, 48, 64, 88, 116).

Heel anders van stijl is het Blindeninstituut dat Posthumus Meyjes in 1910, een jaar na Valkenheide, ontwierp aan de Prins Alexanderweg 78 te *Huis ter Heide* in opdracht van de Prins Alexanderstichting te Amsterdam. Het gebouw bood onderdak aan veertig blinde kinderen, die daar onderwijs genoten. Men had voor een bosrijke locatie gekozen. Bovendien was het instituut vlak bij het spoorwegstation Huis ter Heide aan de Amersfoortseweg.

Het gebouw op U-vormige plattegrond van twee bouwlagen hoog is symmetrisch van opzet en was symmetrisch van indeling. De imposante voorgevel ligt evenwijdig aan de weg en is uitgevoerd in een zeer traditionele, neoklassicistische stijl, die teruggaat op de vormen van de vroege Hollandse 18de eeuw. De voorgevel heeft een middenrisaliet waarin de toegang is opgenomen. Boven de ingang is een balkon met openslaande deuren. De risaliet wordt afgesloten met

364 Het voormalige Blindeninstituut aan de Prins Alexanderweg 78 te Huis ter Heide dateert van 1910. C.B. Posthumus Meyjes was de architect (foto RDMZ, 2000).

een segmentvormige bekroning met ovaal venster en festoen. De omlijsting van deur, verdiepingsvenster en bekroning zijn wit geschilderd en bepleisterd als contrast met het muurwerk dat in schoon baksteenwerk is uitgevoerd. De hoekpartijen

365 Middenpartij van het internaat aan de Krakelingweg te Zeist. Het ontwerp dateert van 1920 (foto RDMZ, 2000).

springen eveneens iets naar voren en zijn met gebosseerde hoekpilasters gemarkeerd. Op de uiteinden van het dak staan schoorstenen, in het midden verheft zich een dakruiter met koepelvormige bekroning. Naast de ingang is een eerste steen gemetseld met de tekst: ‘19 juni 1910, eerste steen gelegd door Carolina Maria Dudok van Heel, geb. 27 augustus 1904’. De zijgevels zijn in de loop van de tijd gewijzigd en verlengd. Ook hier is een gevelgeleding met gebosseerde pilasters aanwezig. Naast schoollokalen bevatte het gebouw een kamer voor de directrice en een bestuurs- en ontvangstkamer, beide te weerszijden van de ingang, een eetzaal en, centraal in het gebouw, een groot speellokaal waar omheen zich het trappenhuis naar boven boog. Door functiewijzigingen van het instituut is het interieur echter veranderd.

Aan de Krakelingweg 10 te *Zeist* werd in 1920 een internaat met conciërgewoning gebouwd als huisvesting voor jongens van het Christelijk Lyceum. Het ontwerp is van de hand van G. van Hoogevest. De rijke decoraties zijn door de Amsterdamse

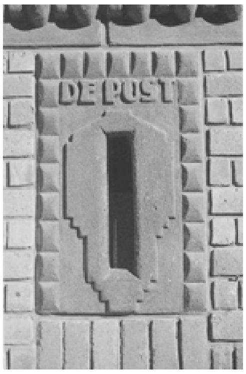

366 Terracotta brievenbus aan de voorgevel van het internaat (foto RDMZ, 2000).

Schoolstijl beïnvloed. W.C. Brouwer uit Leiderdorp vervaardigde de talloze terracotta sculpturen, de ornamenten en het tegelwerk die bijna integraal bewaard zijn gebleven. In 1933 kreeg de school een uitbreiding met een directeurswoning die bij de bouw al voorzien was, maar pas dertien jaar later gerealiseerd. Hiermee had het internaat een symmetrische plattegrond gekregen, zij het dat de twee woningen op de hoeken in opbouw van de gevels en indeling van de plattegrond niet identiek zijn.

De lange gevel is in het midden onderbroken met een forse toegangspartij die met non-figuratieve en figuratieve terracotta ornamentiek is versierd. Het motief van de gemetselde plantenbakken dat men in deze tijd aan heel wat gebouwen met een openbaar karakter aantreft, is naast de ingang toegepast. De gevels zijn met glas-in-lood vensters geleed. In het interieur dat nog grotendeels een originele indeling heeft, valt het trappenhuis met dubbele trappen op, van waaruit alle vertrekken en de beide woningen bereikbaar zijn. De gangen hebben rood-zwarte tegelvloeren en de wanden zijn met reliëftegels betegeld. De monumentale hal is verdeeld door Toscaanse zuilen en pilasters. Opmerkelijk is hier de aanwezigheid van een schouw met versieringen in terracotta. Een aantal vertrekken heeft een moer - en kinderbintenplafond met korbelen die met peulvruchten zijn gedecoreerd.

In 1932 verrees op het terrein tussen de Kroostweg, Schorteldoekse steeg en de Noordweg in *Zeist* een rooms-katholieke kweekschool St. Jozef met internaat. Het ontwerp was in opdracht van de Utrechtse St. Gregoriusstichting vervaardigd door W.A. Maas, eveneens woonachtig in Utrecht. Maas ontwierp een functioneel gebouw waarbij veel aandacht uitging naar ruimte, lucht en een lichte atmosfeer.

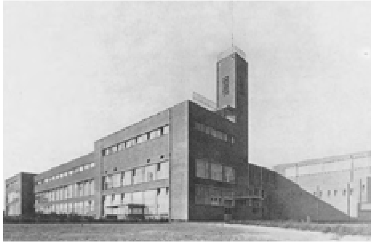

367 Het hoofdgebouw van de St. Jozefkweekschool te Zeist net na de voltooiing in 1932 (Bouwkundig Weekblad 1932, nr. 53, p. 485).

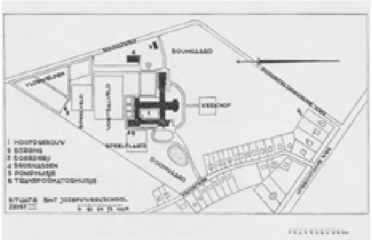

368 Situatie van de gebouwen van St. Jozefkweekschool met internaat in Zeist (Bouwkundig Weekblad 1932, nr. 53, p. 487).

Het resultaat was een modern betonnen complex met strakke lijnen en grote glasvlakken. Het had nog enige voeten in de aarde voordat het ontwerp gerealiseerd kon worden: zowel de St. Gregoriusstichting als het Zeister gemeentebestuur vonden de architectuur van het Nieuwe Bouwen te modern. Hoewel het terrein al in 1926 was aangekocht, werd het werk pas op 22 april 1931 aanbesteed. Een kapel maakte deel uit van het complex. De kunstschilder Charles Eyck kreeg de opdracht een muurschildering achter het altaar te vervaardigen. Hij

369 De wandschildering van Charles Eyck in de kapel van het St. Jozefcomplex (Bouwkundig Weekblad 1932, nr. 53, p. 490-491).

beschilderde een oppervlakte van 13 x 14 meter met als thema de Verheerlijking van Christus door geheel de schepping, in een blond kleurenpalet. Op de wanden bracht Eyck veertien kruiswegstaties aan. Het werk maakte grote indruk op zijn tijdgenoten: 'De kapel der fraters is een kunstwerk rijk geworden, zooals geen enkele kerk kan aanwijzen, een merkwaardigheid niet alleen voor deze kapel, voor Zeist, maar voor heel ons land'.

In 1969 is het gebouwencomplex verkocht. De fraters trokken er in 1971 uit. De nieuwe eigenaars verbouwden de kweekschool, maar zagen geen mogelijkheid de kapel met de schilderingen te behouden. Een aantal fragmenten werd uitgezaagd en kwam onder andere in het Bonnefantenmuseum in Maastricht terecht. De monumentale wandschildering achter het altaar ging verloren (Rhoen, 1991, 11-14, 22, 29-31).

Recreatie

De Utrechtse Heuvelrug was en is rijk aan instellingen met een recreatief karakter. Vanouds had ieder dorp één, maar meestal meer herbergen. Bij de Overheidsgebouwen kwamen zij al aan de orde, aangezien de functie van dorpsherberg over het algemeen gecombineerd was met die van rechthuis. Bij het opkomende toerisme in de 19de eeuw nam het aantal recreatieve voorzieningen toe, variërend van theekoepels op privé-terreinen (bij het huis Darthuizerberg stonden ooit verscheidene theekoepels waar er nog een van resteert), tot uitkijktorens, uitspanningen, speeltuinen, bosbaden, hotels en pensions. Vaak werd gebouwd in

370 Het Wapen van Sandenburg is in 1887 gebouwd (foto RDMZ, 2000).

een landelijke stijl die de herinnering moest oproepen aan verre vakantieoorden. Een duidelijk voorbeeld is het Wapen van Sandenburg in *Doorn*, dat in opdracht van graaf Van Lynden van Sandenburg in 1887 is opgetrokken in een uitbundige chaletstijl. Hier werd de functie van tramhalte uitgebreid met een wachtlokaal annex theehuis. In 1905 is het theehuis naar achteren uitgebreid. Tegenwoordig is het Wapen alleen restaurant.

Namen als 'Edelweiss', 'Woud - en Bergoord', 'Bel Respiro' die aan pensions werden gegeven, moesten eveneens een buitenlands vakantiegevoel teweeg brengen bij de toerist.

Een complex dat bij uitstek tot de categorie 'Recreatie' behoort is Ouwehands Dierenpark in *Rhenen*. Het dierenpark is in 1932 opgericht door Cornelis Willem Ouwehand Azn. Een aantal gebouwen, waaronder de dierenverblijven, uit die beginperiode zijn overgebleven. Zij zijn gebouwd in de zogenaamde Hagenbeckstijl. Hagenbeck was een dierenhandelaar uit Hamburg en uitvinder van een bepaald soort dierenverblijf. Zijn dierenverblijven bestaan uit een buitenverblijf al dan niet met water omgeven en een binnenverblijf achter rotspartij-vormige coulissen. In de rotsen zijn de toegangen naar de binnenverblijven weggewerkt. De verblijven zijn van de wandelpaden voor het publiek gescheiden door hoge muren, droge grachten

(bij de olifanten) en natte grachten (bij de nijlpaarden) of trappen met hekwerken (bij het zeeleeuwenverblijf). H.H. Koop was de architect die in 1935 het olifanten - en nijlpaardenverblijf en een oranjerie ontwierp.

371 Het toegangshek van Ouwehands Dierenpark dateert van 1940 en is in Delftse Schoolstijl ontworpen door J.B. van de Haar en A.A. van Ommen (foto coll. GARHN).

372 Het kantoorgebouw uit 1941 is eveneens een ontwerp van J.B. van de Haar en A.A. van Ommen (foto coll. GARHN).

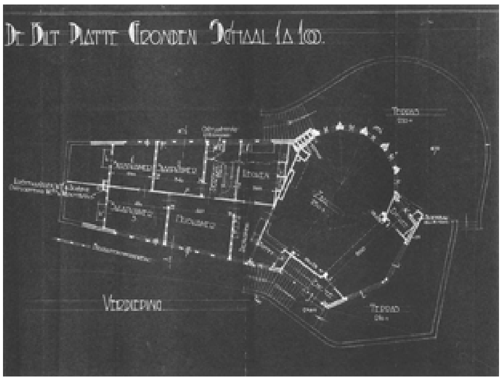

373 Plattegrond van de verdieping van clubhuis De Pan in De Bilt (1928) (GAB BWT BV 169 (1928).

In 1940 is aan het Dierenpark nogal wat schade toegebracht. Een aantal gebouwen en opstallen is herbouwd tussen 1940 en 1942 in Delftse Schoolstijl, kenmerkend voor de Rhenense Wederopbouw, door de architecten J.B. van de Haar en A.A. van Ommen. Te noemen zijn de ingangspartij met kantoren, de poort, de directeurswoning en een dienstwoning in de vorm van een woontoren. De meeste gebouwen zijn inmiddels een aantal malen verbouwd.

In Zeist was ook een dierentuin naast het Jagershuis: het Zeister Dierenpark, dat werd geopend in 1932.

Als laatste voorbeeld van een gebouw dat voor recreatieve doeleinden is ontworpen moet het clubhuis genoemd worden dat H.F. Mertens in 1928 ontwierp voor de golfclub De Pan aan de Amersfoortseweg in *De Bilt*. Aangezien het clubgebouw in een bosachtige omgeving kwam te liggen, gebruikte Mertens de Amsterdamse Schoolstijl die zich met zijn gebogen vormen en rieten kappen fraai voegde in het geaccidenteerde terrein van het natuurpark. Op de begane grond situeerde Mertens de kleedkamers en bergplaatsen, op de verdieping kwam een grote zaal en de woonvertrekken van de beheerder. Door de ligging van het gebouw tegen een heuvel kwam men vanuit de zaal direct op het terras. Van daaruit voert een trap naar beneden. Het clubhuis is nog steeds in gebruik, maar is inmiddels zodanig verbouwd dat het oorspronkelijke karakter heeft geleden.

374 ‘Villa Kortenburg te Doorn’ naar ontwerp van de architecten F.W.M. Poggenbeek en B.J. Ouëndag. De villa werd in 1888 gebouwd en was een schoolvoorbeeld van de chaletstijl. Het inmiddels afgebroken huis was geheel van hout opgetrokken (Bouwkundig Weekblad 1891, tussen pagina's 102 en 103).

Woningen en woningbouwcomplexen

Inleiding

Aan woningen en woningbouwcomplexen vóór het einde van de 19de eeuw is de Heuvelrug niet rijk. In de enige stad met oude gebouwen, Rhenen, is in de Tweede Wereldoorlog vrijwel het hele middeleeuwse woningbestand verwoest of naderhand, wegens verregaande bouwvalligheid, afgebroken. Amerongen bezit nog wel enkele van oorsprong 17de-eeuwse woningen. Op de oudst bekende afbeelding van Amerongen uit 1597 (Kurpershoek, 1996, 48) staan de Andrieskerk en het kasteel met voorburcht weergegeven en enige bebouwing rond het Hof en de Nederstraat. In 18de en het grootste deel van de 19de eeuw werd de voornaamste groei van de nederzettingen bepaald door de aanleg van buitenplaatsen buiten de kernen. De dorpen zelf bleven klein. Dat veranderde tegen het eind van de 19de eeuw. Er ontstonden nieuwe nederzettingen waarin villaparken en middenstandsbuurten tot ontwikkeling kwamen (zie hiervoor Utrechtse Heuvelrug deel I, 25-37).

De dorpen op de Heuvelrug waren vanouds in hoofdzaak agrarisch of dienstverlenend van karakter. Dat betekende dat er wel sprake was van bebouwing in de kernen, maar dat waren naast de kerk en een herberg annex rechthuis overwegend boerderijen of bedrijfjes met een woongedeelte. Van oude woonhuizen op wat uitgebreidere schaal was in feite alleen sprake binnen de omwalling van Rhenen. De oude woonhuizen in de dorpen hebben in bijna alle gevallen een achtergedeelte dat agrarisch of bedrijfsmatig van aard was. In de tweede helft van de 20ste eeuw zijn de meeste bedrijfs- en stalgedeelten ook als woonruimte in gebruik genomen, maar een feit blijft dat woonhuizen zonder bedrijfsgedeelte tot 1850 vrijwel nergens in de dorpen voorkwamen.

375 De Dorpsstraat in De Bilt omstreeks 1780. Gewassen pentekening 302 × 209 mm, door D. Verryk (Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, P.S. A/T 480).

376 Het dorp Doorn in het midden van de 18de eeuw. Aan de linkerzijde ziet men een herberg met een houten wagenschuur. Achter het geboomte is vaag het rechthuis zichtbaar. Een prominente plaats wordt ingenomen door de dorpspomp (gewassen pentekening van T.C. Schutter, 168 × 250 mm, Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, D-B A/T 154).

Die combinatie van wonen en bedrijvigheid is heel goed te zien op een tekening die Dirk Verryk omstreeks 1780 maakte van de Dorpsstraat in De Bilt. Aan beide zijden van de straat liggen eenvoudige huizen die overwegend één bouwlaag hoog zijn. De kadastrale atlas van De Bilt uit 1832 noemt aan de noordzijde onder andere winkeliers, twee schoenmakers, twee kasteleins, een wagenmaker en twee metselaars. Een van die kasteleins beheerde de herberg 't Staten Wapen, dat ook als rechthuis dienst deed. Hetzelfde gemengde beeld bood de andere kant van de straat, waar de bedrijfjes zaten van een timmerman, een boer, een smid, wagenmaker, metselaar, slager en wederom een kastelein. Op de afbeelding van Verryk is bij het huis van de smid een travalje getekend.

In Doorn was de situatie in 1832 niet anders. In de dorpskern met zijn verspreide bebouwing kon men de kerk met kerkhof vinden, een pastorie, enkele armenhuisjes, woningen van ambachtslieden en ‘Het Wapen van Doorn’, herberg en rechthuis tegelijk, met op het achtererf twee hooibergen. Hiermee verschilde het bebouwingsbeeld nauwelijks van wat in de 17de en 18de eeuw daar te vinden was. P. van Liender tekende in 1765 het dorp met kerk en rechthuis, waarbij de nadrukkelijke plaats opvalt die hij een hooiberg midden in het dorp gaf (afgebeeld bij het hoofdstuk over de Kerkelijke Gebouwen).

Amerongen vormt een uitzondering onder de dorpen op de Heuvelrug. De oude bebouwing was meer stedelijk van karakter dan in de overige kernen. Dat zal te maken hebben met de invloed van de eigenaars van het kasteel en de welvaart die het dorp sedert de 18de eeuw van de tabaksteelt ondervond. Toch verloochent Amerongen zijn agrarische karakter niet: ook hier waren de meeste huizen van een bedrijfsgedeelte voorzien. Zelfs in de dorpskern ziet men op de kadastrale kaart uit 1832 hooibergen op de binnenterreinen.

Meer allure dan bovengenoemde dorpen had Zeist in 1832. Langs het Broeder- en Zusterplein voor het Slot, aan het Rond en langs de Dorpsstraat stonden meer dan dertig voorname woonhuizen, overigens ook weer met ambachtelijke bedrijven

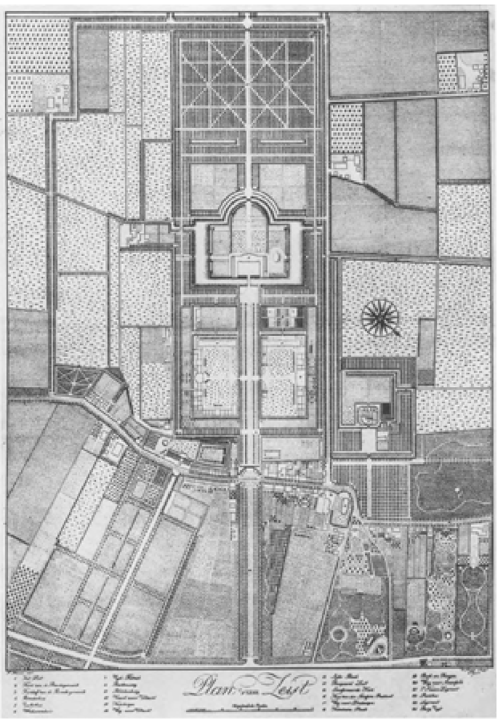

377 ‘Plan van Zeist’, getekend door C. Forsell omstreeks 1800. Het Slot van Zeist met zijn tuinaanleg en de pleinen met de bebouwing van de Evangelische Broedergemeente nemen de belangrijkste plaats in op de kaart. De Dorpsstraat ten noorden daarvan is al vrij dicht bebouwd (HUA, archief EBG, inv. nr. 317).

ertussen. Buiten de dorpskern lagen de buitenplaatsen. Op het ‘Plan van Zeist’, dat omstreeks 1800 is getekend en als gravure is uitgebracht, is dat gevisualiseerd. Markant element is uiteraard het Slot met de omringende tuinen. De bebouwing aan het Broeder- en Zusterplein is vrijwel voltooid en aan de beide Dorpsstraten staat aan beide zijden bebouwing

Na het midden van de 19de eeuw verandert dit beeld drastisch. In de meeste dorpen vindt een verdichting van de bebouwing plaats met aanvankelijk eenvoudige woonhuizen. Buiten de dorpskernen neemt het aantal grote buitenhuizen en de villa's in een hoog tempo toe (zie voor de buitenplaatsen: deel I over de Utrechtse Heuvelrug, de Stichtse Lustwarande). Tegen het eind van de eeuw ziet men een snelle stijging van het aantal landhuizen en villa's temidden van de bossen.
De groei van de kernen valt op te maken uit het kaartbeeld, maar ook uit de diverse toeristische gidsen over het gebied, die vanaf het begin van de 20ste eeuw het licht zien, en waarin dat uitvoerig wordt verwoord.

Omstreeks 1890 schreef men in de Gids van Utrecht naar Rhenen over het dorp De Bilt: ‘...De Bilt [heeft] een landelijk karakter; de niet zeer aanzienlijke huisjes liggen

verscholen achter geschoren linden’ (p. 21). Zeist is al minder landelijk van karakter: ‘De nette aaneengesloten huizen, het gemeentehuis .... het moderne Post-en telegraafkantoor, ja zelfs de trottoirs geven het dorp 't uiterlijk van een stadswijk’ (p. 24). Bovendien gaf het recent aangelegde villapark bij het ‘Zeistersche Bosch’ het dorp de allure van een nieuw lustoord in de optiek van de schrijver (p. 26). Over Rijsenburg: ‘het dorpje zelf is maar klein, maar dat weinige is bekoorlijk’ (p. 35). De schrijver doelde hierbij op de vroeg 19de-eeuwse bebouwing die samen met de R.-K. kerk nog steeds een ‘bekoorlijke’ aanblik biedt. Over Driebergen: ‘Destijds was het een gering dorpje dat te ver van de groote volkscentra was afgelegen, om bezoek te trekken. Nu vormt het met Rijzenburg tot Zeist en Doorn een bijna onafgebroken geheel van de schoonste en de liefelijkste villa's’ (p. 38). Na Driebergen werd het landelijke karakter sterker, maar daardoor niet minder aantrekkelijk: ‘Het uiterlijk van Doorn is eenigszins landelijker dan dat van Zeist, Rijzenburg of Driebergen en bezit daardoor misschien meer bekoorlijkheid’.

Na Doorn waren er in 1890 geen villa's meer. De Gids rapporteerde dat uit een oogpunt van toerisme het dorp Leersum ‘weinig belangrijk’ is. Maar, zo meldde de schrijver hoopvol: ‘Toch is uit enkele nieuwe huizen te bespeuren dat de moderne beschaving ook hier ingang vindt’. Amerongen daarentegen heeft in de ogen van de samensteller ‘het karakter van eene stad’. De enige werkelijke stad, Rhenen, ‘een uiterst net landstadje met vele dicht aaneengesloten ouderwetsche woningen’ bood ook al geen opmerkelijke architectonische zaken, althans in de optiek van de schrijver.

De Nieuwe Groote Gids uit 1902 voegt aan dit alles weinig nieuws toe. Het wordt duidelijk dat de hele bebouwing nog steeds uit niet veel meer bestond dan uit villa's tussen de dorpen en veel op het opkomende toerisme gerichte gebouwen als uitspanningen, pensions en hotels.

In 1935 is het beeld dat de Gids van Zeist en de Stichtsche Lustwarande oproept heel anders. Het inwoneraantal van Zeist is in vergelijking met 1890 bijna verviervoudigd, wat uiteraard zijn gevolgen had voor het bestand aan woningen. Ondanks de euforie over de snelle ontwikkeling van Zeist en het landschappelijk schoon van de omgeving is de samensteller van de Gids niet blind voor de risico's die een dergelijke ontwikkeling met zich mee kon brengen: ‘Want steeds meer dreigt 't gevaar, dat belangrijke stukken onverantwoordelijk worden geëxploiteerd, ongewenschte wegen noodzakelijk gemaakt of oorspronkelijk aestetisch opgezette plannen van villaparken genegeerd, waarbij niet alleen park en bosch, maar ook de wereldberoemde weg door de Stichtsche Lustwarande gevaar loopt’ (Gids, 1935, 12). Het zouden profetische woorden blijken te zijn.

De huizen van de Utrechtse Heuvelrug worden beschreven naar type en in chronologische volgorde. Hierbij is gebruik gemaakt van de publicaties die de Stichting Publikatie Oud-Utrecht over een aantal dorpen het licht heeft doen zien en van de zes delen die handelen over de bebouwing in Zeist. De keuze is bepaald door de betekenis die de huizen voor de regio hebben, bezien in de tijd. Aangezien het leeuwendeel pas na 1870 is ontstaan, valt de nadruk dan ook op de laat 19de- en 20ste-eeuwse voorbeelden. Of een gebouw al dan niet een monumentenstatus bezit heeft geen rol gespeeld.

De 17de en 18de eeuw

Hoewel er in verhouding niet veel woonhuizen uit de 17de en 18de eeuw meer over zijn kan in zijn algemeenheid gezegd worden, dat de exterieurs van de huizen in die tijd sober zijn. De gevels zijn in baksteen uitgevoerd en regelmatig van indeling. In de loop van de 18de eeuw worden de kruisvensters vervangen door schuifvensters met een kleine roedenverdeling en later in de eeuw door de grotere negenruitsvensters. De gevels zijn met een rechte houten kroonlijst afgesloten die bij de oudst overgebleven huizen meestal dateert van een 19de-eeuwse verbouwing. De voornamere huizen zijn wat rijker uitgevoerd. Maar de decoraties, indien al aanwezig, beperken zich tot snijwerk rond deuren en in het bovenlicht. Tegen het eind van de 18de eeuw worden de gevels gepleisterd. Alleen bij de grootste huizen is sprake van een interieurafwerking met lambrizeringen en stucplafonds. Hiervan zijn aan het Broederplein in Zeist mooie voorbeelden bewaard gebleven.

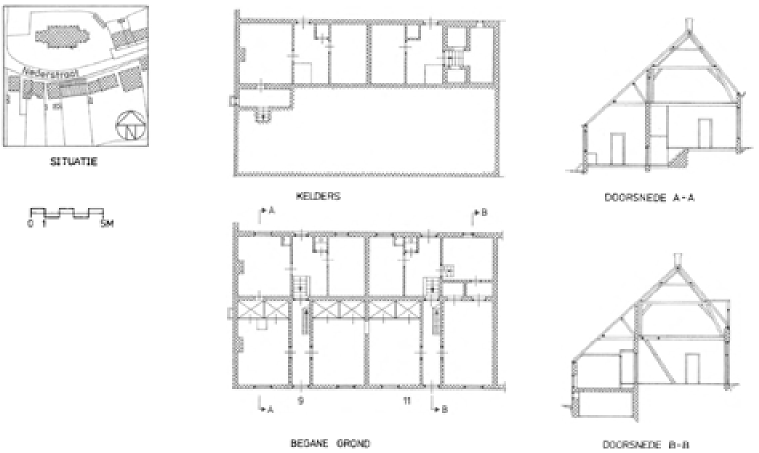

378 Amerongen, Nederstraat 9-11. Situatie, plattegronden en doorsneden. Schaal 1:3000 en 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1999 naar opmetingen uit 1961 van architectenbureau J.J. van der Linden te Amsterdam. Nederstraat 9 en 11 zijn tweebeukige dwarshuisjes van één bouwlaag hoog die in opzet uit de tweede helft van de 17de eeuw dateren.
De kamers in het voorhuis waren voorzien van een venster, en bedsteden tegen de muur tussen het voor- en achterhuis. In pand nummer 11 bevond zich onder de bedstede in de linkerkamer een klein keldertje dat vanuit het achterhuis toegankelijk was. De kelder van Nederstraat 9 lag in het rechterdeel van het achterhuis. Hier was een opkamertje met daaronder een door een tongewelf overdekte kelderruimte.
De zolder was overdekt door een kapconstructie bestaande uit dekbalkgebinten met sporenparen. Omdat de tussenmuur tussen het voor- en achterhuis tot op dekbalkhoogte is doorgetrokken zijn de gebintstijlen hier verticaal, in tegenstelling tot de voorzijde waar de spantbenen schuin staan.

Gebouwentypen

De oudst overgebleven woningen en woningbouwcomplexen op de Heuvelrug dateren uit het einde der 17de eeuw, zijn bijna alle van het eenvoudigste soort en betreffen dienst-, armen- of diaconiewoningen, in de meeste gevallen dus eenkamerwoningen. Het zijn dwarse huizen van één bouwlaag en één kapverdieping hoog. Te noemen vallen in Amerongen de huisjes aan de Nederstraat 7 en 9-11 en de Gasthuisstraat 14-18. Zij zijn ingrijpend gerestaureerd en aan de huidige woonbehoeften aangepast. In het hoofdstuk over de Sociale Zorg is hier al aandacht aan geschonken. Als voorbeeld hoe de indeling van dergelijke huisjes ooit was, dient een tekening van Nederstraat 9-11 die de situatie vóór restauratie weergeeft. Het voorhuis bestond uit twee vertrekken met daartussen de centrale gang. Hieraan gekoppeld is het achterhuis waarvan het vloerniveau aanzienlijk lager ligt wegens het naar achteren sterk aflopende

379 De in oorsprong 17de-eeuwse huisjes aan de Nederstraat 7 en 9-11 te Amerongen (foto RDMZ, 2000).

380 De huisjes aan de Schoollaan 4-8 te Doorn dateren volgens de muurankers in de voorgevel uit 1650. Aan het eind van de 18de eeuw is het complex verhoogd en verbreed (foto RDMZ, 1972).

maaiveld. Door dit hoogteverschil bleek het mogelijk het voor- en achterhuis onder één dakvlak te brengen en een kelder te realiseren onder het achterste stuk. Via een steektrap halverwege de gang in het voorhuis kwam men op de zolder.

De in oorsprong 17de-eeuwse huisjes aan de Schoollaan 4-8 in Doorn - uit 1650 volgens de muurankers - zijn van hetzelfde type: één bouwlaag met een kap hoog en een gevel met een middendeur en een venster aan weerszijden. Ook deze huisjes die zijn gebouwd als dienstwoningen bij Huis Doorn, zijn ingrijpend gerenoveerd, zowel in de 18de, als in de 20ste eeuw. Aan het begin van de 18de eeuw is de woning aan de linkerkant vergroot en omstreeks 1780 is het hele complex verhoogd en verbreed. In 1949 is het geheel nogmaals gerenoveerd. Toen bestond ieder huisje uit een kamer met schouwtje en gang in het voorste gedeelte en een keuken in het achterste stuk. Op zolder waren slaapkamers afgetimmerd. Een kelder ontbrak. Ieder huisje had een schuur op het achtererf.

Als voorbeeld van aan de moderne tijd aangepaste 18de-eeuwse eenkamerwoningen valt het rijtje huisjes aan de Kapelweg 10-14 in De Bilt te noemen. Aan de achterzijde hebben de huisjes een aanbouw onder lessenaarsdak waarin een keuken is ondergebracht.

In Zeist aan de Maurikstraat 8-18 en Kerkweg 2 staan restanten van kleine 18de-eeuwse arbeiderswoningen, ook wel Nieuw Zeist of Het Buurtje genoemd. Zij verkeren in vervallen staat en door aan- en verbouwingen is hun ouderdom moeilijk meer afleesbaar.

Aan de Nederstraat 2-10 in Amerongen, direct naast de Hervormde kerk staat een complex rug-aan-rugwoningen uit de 18de eeuw, die in de jaren zeventig van de 20ste eeuw zijn samengevoegd.

Naast de kleine geschakelde dwarse huizen vindt men in de 17de en 18de eeuw zelfstandige bouwvormen van het dwarse type.

In Amerongen zijn diverse voorbeelden van de grotere vrijstaande dwarse huizen aanwezig, al dan niet met een verdieping en vrijwel steeds met een achterbouw die óf haaks staat ten opzichte van het hoofdblok óf evenwijdig daaraan. Van de grotere huizen die uit de 17de eeuw bewaard gebleven zijn is het pand Hof 11 te Amerongen een goed en opmerkelijk voorbeeld. Opmerkelijk omdat het een van de heel weinige dwarse huizen uit die tijd betreft met een volwaardige tweede verdieping. Bij een verbouwing in het begin van de 19de eeuw kreeg het huis een nieuwe voor- en zijgevelindeling en de bij die tijd horende afwerking. Aan de achterkant werd een stuk aangebouwd. In het inwendige blijkt echter de 17de-eeuwse indeling en constructie met samengestelde balklaag nog vrijwel integraal aanwezig te zijn. De begane grond van het voorhuis heeft een brede centrale gang met aan weerskanten een kamer. Beide kamers zijn voorzien van een haard tegen de topgevels en worden overspannen door een samengestelde balklaag op geprofileerde consoles. Moer- en kinderbinten bepalen ook het beeld van de

381 Hof 11 te Amerongen (foto RDMZ, 2000).

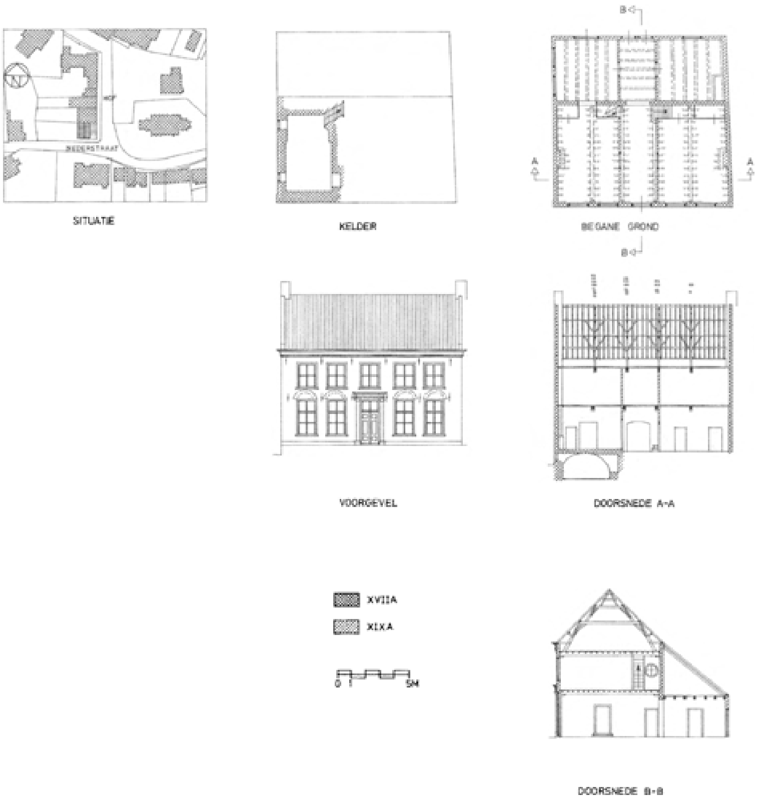

382 Amerongen, Hof 11.
Situatie, plattegronden, gevelaanzicht en doorsneden.
Schaal 1:3000 en 1:300.
Tekening door A. Reinstra uit 1999 naar opmetingen uit 1969 van architectenbureau D. Wijma te Velp.
Hof 11 is een dwars geplaatst woonhuis van vijf venstertraveeën breed. Het gebouw dateert uit de eerste helft van de 17de eeuw en bestaat uit een kelder, twee verdiepingen en een kap. Tegen de achterzijde is in de vroege 19de eeuw een uitbreiding aangebouwd, waarvan het dakvlak aansluit op die van het voorhuis. Opmerkelijk is het feit dat de moerbalken op consoles in grenenhout zijn uitgevoerd terwijl de kinderbinten van eikenhout zijn. De kapconstructie is opgebouwd uit vier gebinten die ieder zijn samengesteld uit twee schaarspanten met daarop een A-vormig spantje. De grenenhouten gebinten zijn genummerd met telmerken die bestaan uit gehakte streepjes links en amandelvormige tekentjes rechts. Van de gave kap zijn de hoofdverbindingen met pen en gat uitgevoerd terwijl de windschoren en korbeels (beneden) zijn gespijkerd.
Onder de aankapping van het achterste dakvlak bevinden zich twee vertrekken aan weerskanten van de gang. De kamers, waarvan de rechter dienst doet als keuken, worden overspannen door een enkelvoudige balklaag versierd met een kwartrond profieltje. Dezelfde soort balken overspannen ook de gang maar deze liggen, in tegenstelling tot die boven de kamers, evenwijdig aan de achtergevel in plaats van haaks daarop.

verdieping, die toegankelijk is via een trap halverwege de gang. De verdieping bestaat uit twee vertrekken en een overloop die door het ronde venster in de zijgevel van daglicht wordt voorzien.

In het 19de-eeuwse achterstuk liggen twee vertrekken aan weerskanten van de gang. De kamers, waarvan de rechter dienst doet als keuken, worden overspannen door een enkelvoudige balklaag.

Volgens de jaartalankers in de voorgevel dateert het Amerongse Drostehuis aan de Drostestraat 27 uit 1675. De drost was de plaatsvervanger van de ambachtsheer

op het platteland en kon in voorkomende gevallen recht spreken. Alleen in Amerongen en Zeist zijn woningen voor een drost bewaard gebleven. Volgens Mulder werd het Drostehuis in 1675 gebouwd op de fundamenten van een ouder

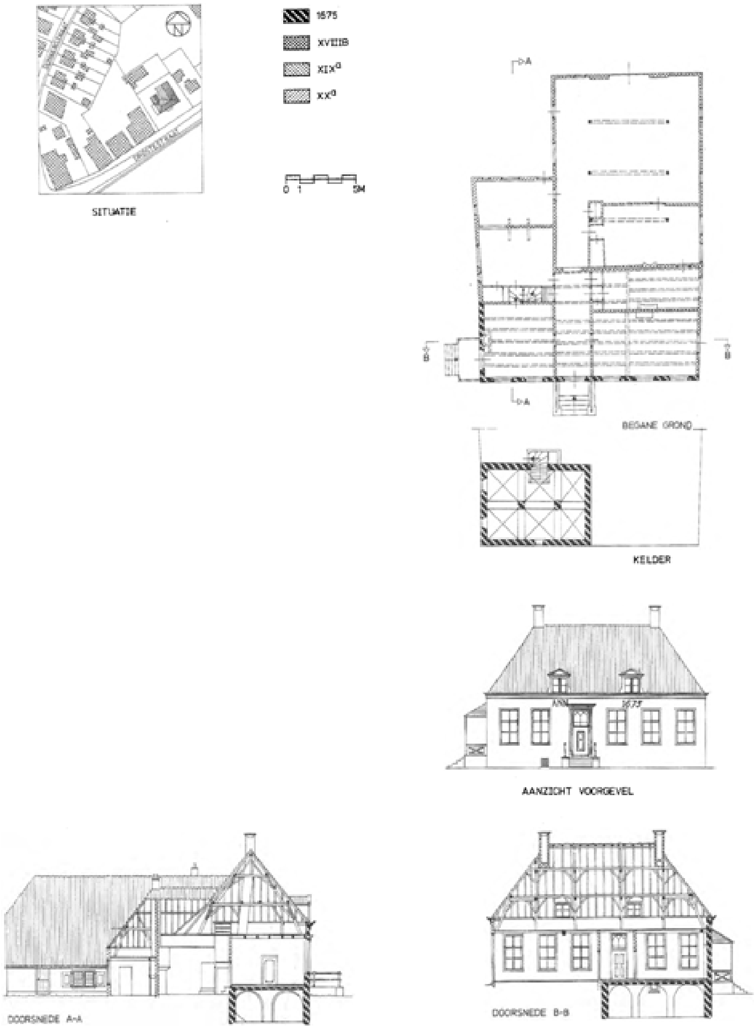

383 Amerongen, Drostestraat 27, Drostehuis. Situatie, aanzicht, plattegronden en doorsneden. Schaal 1:3000 en 1:300. Getekend door A. Reinstra in 2000 naar opmetingen uit 1994 van RAB adviseurs te Veenendaal.

Het in oorsprong 17de-eeuwse voorhuis is zes traveeën breed en wordt overkapt door een schilddak met twee gesleepte schoorstenen op de kruispunten van de dakvlakken. Dit bouwdeel is aan de linkerkant onderkelderd met een kruisgewelf op pijlers. De bepleisterde kelder dateert gezien de vormen van de gewelven, die overeenkomsten vertonen met die in het kasteel, vermoedelijk uit omstreeks 1675 toen het pand werd her?bouwd na een verwoesting door de Franse troepen in 1672-'73. Het gebruik van pijlers kan echter op een vroegere datering wijzen. Deze mag dan ook niet geheel worden uitgesloten. Gezien de dikte van de gevels en het formaat van de baksteen dateren de voor- en linkerzijgevel ook uit de eerste bouwfase. Het huis werd in het begin van de 18de eeuw uitgebreid met een keuken (links) en een schuur (rechts). Het bedrijfsgedeelte kwam haaks op de woning te staan. De schuur kreeg drie grenenhouten ankerbalkgebinten, lage zijgevels en een getoogde inrijdeur aan de achterzijde met daarboven een luik en aan weerskanten een venster. In de vroege 19de eeuw vond opnieuw een verbouwing plaats waarbij onder andere de huidige gang en een kamer in het schuurgedeelte tot stand kwamen. De belangrijkste wijziging in de 20ste eeuw tenslotte is die van de uitbreiding van de keuken naar achteren.

384 Het Drostehuis aan de Drostestraat 27 te Amerongen (foto RDMZ, 2000).

pand dat in 1674, tegelijk met het kasteel, door de Franse troepen was verwoest. ‘Vroeger’, zo schrijft zij, ‘was dit huis een kapel en door een poortje in de muur om den boventuin, ten N. van het Kasteel, was er communicatie tusschen het Huis [Amerongen] en de Kapel, later tusschen het Huis en het Drostehuis’ (Mulder, 1949, 59, nt. 1). Bouwhistorisch onderzoek heeft niet met vaststaande zekerheid kunnen constateren dat het huidige huis over onderdelen beschikt ouder dan 1675. Aan het eind van de 18de eeuw werd het Drostehuis bewoond door de schrijfster Elisabeth Post, die in 1788 haar roman ‘Het land, in brieven’ publiceerde, waarin zij de natuur rond Amerongen in verschillende jaargetijden beschrijft in romantische observaties. Relevante informatie over het Drostehuis ontbreekt helaas.

Het gebouw bestaat uit een dwars voorhuis van één bouwlaag met een kapverdieping. Dit deel is onderkelderd. Daarachter liggen aan de linkerzijde een keukenuitbouw en aan de rechterzijde een schuurgedeelte.

In de oudste fase zal het dwarse voorhuis even breed (16,5 meter) zijn geweest als tegenwoordig, maar minder diep (6 meter). De oorspronkelijke achtergevel stond ter hoogte van de keldermuur, een situatie die door de enige, nog oorspronkelijke, eikenhouten moerbalk in de rechterkamer lijkt te worden bevestigd. Deze balk loopt namelijk niet door tot aan de huidige achtergevel van het voorhuis maar stopt ter plaatse van de verdwenen oude gevel.

De rechterzijgevel tussen het voorhuis en het achterhuis zal in de eerste helft van de 18de eeuw zijn opgetrokken. In deze fase werd het pand aanmerkelijk vergroot en uitgebreid met een schuur en keuken. De kap werd vernieuwd, waarbij oudere stukken grenenhout werden hergebruikt en het huis een nieuwe indeling kreeg. Linksachter kwam de keuken met een kastenwand. Het voorhuis werd opgedeeld in een centrale gang en drie vertrekken. Uit deze periode dateert ook de schouw in de rechterachterkamer en de fraai geprofileerde deuren die zich her en der in het huis bevinden.

Bij de volgende verbouwing, begin 19de eeuw, werd de gang enigszins versmald en tot in het eerste gebintvak van de schuur doorgetrokken. In dit vak werd een pleetje aangebracht en een kamer afgetimmerd die van daglicht werd voorzien door twee schuifvensters in de rechterzijwand. Tevens werd in het achterhuis een klein cachot ingebouwd. Kenmerkend uit deze periode zijn de beide kamerdeuren voor in de gang en de kolomkachelnis in de linkervoorkamer als vervanging van een grotere schouw.

In de 20ste eeuw werd de keuken met een vak naar achteren uitgebreid, waarvoor een oud kapspantje op de verdieping is hergebruikt. Gezien de schouw en de betimmeringen zal deze verbouwing in het eerste kwart van de eeuw hebben plaatsgevonden. Tegelijkertijd werd het plafond in de oude keuken met kraalschroten afgetimmerd.

Het Drostehuis is hier zo uitvoerig besproken omdat de geschiedenis ervan kenmerkend is voor de ontwikkeling die veel van dit soort huizen in de loop van de tijd hebben ondergaan.

Ook in de 18de eeuw blijft het dwarse huis een geliefde bouwvorm in Amerongen. Een dwars huis van één bouwlaag met haaks achterhuis is bijvoorbeeld Overstraat 17 uit 1778 (jaartalsteen). De bakstenen lijstgevel heeft de traditionele symmetrische indeling met een omlijste deur in het midden en twee vensters aan elke kant. Voor het huis ligt een stoep die met stoeppalen en kettingen een visuele afscheiding vormt tussen het huis en de straat, een gegeven dat men bij dit soort voorname huizen vaker tegenkomt in Amerongen.

Een ander voorbeeld in Amerongen is het dwarse huis aan Hof 9. Niet vrijstaand, maar opgenomen in de gevarieerde gevelwand tegenover de kerk. Het type is niet anders dan de vorige voorbeelden: ook hier weer een symmetrisch ingedeelde, bakstenen lijstgevel met twee vensters aan weerskanten van de voordeur en de daarmee corresponderende indeling van het inwendige.

Het diepe huis, met de daknok haaks ten opzichte van de straat treft men vóór de 19de eeuw niet meer aan. Vóór de Tweede Wereldoorlog stonden in Rhenen diverse voorbeelden.

Nieuw in de 18de eeuw op de Heuvelrug zijn de huizen op vierkante plattegrond die met een schilddak worden gedekt. Zij hebben een voornamere uitstraling dan de dwarse of diepe huizen. Men noemt ze daarom ook wel herenhuizen. De

ruimere afmetingen van de plattegrond bood nieuwe mogelijkheden voor de indeling. Waar voorheen het bedrijfsgedeelte achter het betrekkelijk ondiepe woongedeelte lag, kon bij het herenhuis deze functie desgewenst binnen de plattegrond worden opgenomen. Dat vindt men bij de huizen van de Evangelische Broedergemeente in Zeist. Wegens het opmerkelijke concept en de individuele kwaliteit van de huizen wordt hieraan uitvoerige aandacht besteed.

De huizen van de Evangelische Broedergemeente in Zeist

Voorgeschiedenis

Het mooiste complex met 18de-eeuwse woonhuizen vindt men in Zeist. Daar werd na het midden van de 18de eeuw een groots concept gerealiseerd. In 1745 was door Cornelis Schellinger het Slot en heerlijkheid van Zeist aangekocht om de snel groeiende Broedergemeente in Nederland te kunnen onderbrengen. Vóór het Slot werden ter huisvesting van de gemeenteleden van de Zeister Broedergemeente of herrnhutters aan twee pleinen, die men *squares* noemde, een groot aantal woningen en een kerkzaal aangelegd. De broeders en de zusters gemeenteleden waren aanvankelijk verspreid gehuisvest in de rechtervleugel van het Slot, de stallen en het koetshuis bij het Slot (de latere brouwerij) en in het huis Veelzigt, achter de kerk, op de plaats waar nu het Zeister politiebureau staat. Om in hun eigen onderhoud te voorzien en ter versterking van de financiële positie van de gemeente oefenden de gemeenteleden verschillende ambachten uit. Daartoe hadden zij werkplaatsen en winkels nodig die deel uitmaakten ván en ondergebracht werden in hun directe woonomgeving.

Met de bouw van de huizen en de werkplaatsen werd in 1748 begonnen. Hoewel een architect niet met zekerheid bekend is, wordt aangenomen dat de uit Duitsland afkomstige architect Friedrich Wenzel Neisser of tekenaar Johann Wilhelm Heck(ius) verantwoordelijk is voor het concept dat vermoedelijk in 1748 gereed was. Neisser had de leiding over het werk van de Broedergemeente in de Nederlanden en verbleef op het Slot. Heck is de tekenaar van een groot aantal bouwtekeningen die bewaard gebleven zijn en die zich bevinden in het archief van de Zeister of Evangelische Broedergemeente (EBG), dat wordt bewaard op Het Utrechts Archief te Utrecht.

Het ontwerp

Het ontwerp was in wezen simpel: aan beide zijden van de oprijlaan en de beide grachten naar het Slot waren twee symmetrisch geplaatste, rechthoekige pleinen gedacht. De toegang tot beide pleinen lag op een as haaks ten opzichte van de laan en bestond uit een brug en een hek. Rond de pleinen kwamen de huizen te liggen. De indeling van de gevelwanden aan beide pleinen was volgens het oorspronkelijke concept regelmatig en gelijkvormig met hoge midden-, tussenen hoekhuizen en lagere vleugels daartussenin. In het Broederhuis hadden de

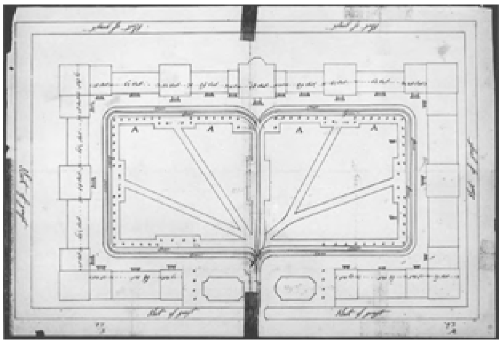

385 Ontwerp voor de bebouwing op het Broederplein van omstreeks 1748. De huizen aan het Broederplein staan in omtrek weergegeven met de voetenmaten erin. Op het plein zijn bomen en paden getekend. Opmerkelijk zijn de twee spiegelgebogen perkjes naast de toegangsbrug die ‘spoor’ genoemd wordt (HUA 46, archief EBG, inv. nr. 4).

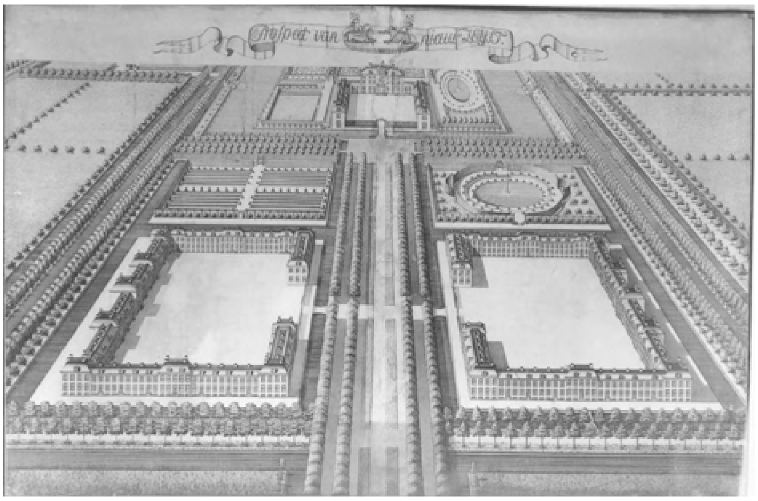

386 ‘Prospect van Nieuw Zeijst’, tekening gemaakt in 1749 door Johann Wilhelm Heck(ius). De tekening geeft het Slot van Zeist weer op de achtergrond met een deel van de formele tuinaanleg. Voor het Slot liggen een vak met een ovaal bassin rechts - de plaats waar later de begraafplaats zou komen - en een rechthoekige, door lanen doorsneden plantage links, waar later de landbouwschuur zou verrijzen. De onderste helft van de tekening wordt ingenomen door de beide pleinen met de regelmatige bebouwing aan beide zijden van de brede oprijlaan naar het Slot (tekening coll. Evangelische Broedergemeente te Zeist).

ongehuwde broeders op de eerste verdieping hun gemeenschappelijke eetzaal en een eigen kamer of Stube. Op zolder werd gezamenlijk geslapen in een grote slaapzaal. Een jongensinternaat maakte aanvankelijk eveneens deel uit van het Broederhuis. In het Zusterhuis was tevens een meisjeskostschool gevestigd, maar ook een fijnwasserij ondergebracht. De indeling van de privé-huizen werd mede bepaald door de wijze waarop de bewoners in hun eigen onderhoud voorzagen. Veel huizen waren dan ook met een winkel of een bedrijfsgedeelte gecombineerd. Alle huizen, met uitzondering van de kerkzaal, kregen een half bovengronds souterrain, waar de keuken, opslagruimtes en eventuele werkplaatsen konden worden ondergebracht. De hoofdverdieping diende voor bewoning en / of als winkelruimte. Ook de bovenverdieping was voor bewoning in gebruik, en kon zelfs te dien einde worden verhuurd aan een inwonende broeder of zuster. De zolders deden over het algemeen dienst als droogzolder en voor opslag van goederen.

De hoofdverdieping van de huizen is via een houten of stenen bordestrap bereikbaar. Alleen bij de huizen met een stenen bordestrap is het souterrain aan pleinzijde toegankelijk onder de voordeur via een trap die langs de gevel naar beneden loopt.

Het ontwerp voorzag in parallelle zadeldaken met zakgoten daartussen. Deze zijn vrijwel alle in de loop van de tijd vervangen of veranderd. Zij vormden een bron van lekkages. De daken van het Broeder- en Zusterhuis kregen een mansardekap tussen 1761 en 1763. Het is niet bekend waarom.

De (paneel)deuren op de bel-etage zijn versierd met een pilasterstelling en hoofdgestel en hebben in het bovenlicht een snijraam of een simpele roedenverdeling. Een aantal voorname huizen op het Broederplein (de nrs. 21, 27 en 33) laten boven de ingangspartij een venster zien met rijk bewerkte omlijsting. Op het Zusterplein komt snijwerk langs de verdiepingsvensters niet voor. Wel is bij een aantal huizen (de nrs. 6, 8 en 16) sprake van natuurstenen lamberkijns tussen het bovenvenster en de omlijsting van de voordeur. Ook de oren van de dakkapellen vertonen bij diverse huizen fraai snijwerk. Dit zijn de enige sierende onderdelen in

een overigens onbewerkte bakstenen gevelwand. De grote huizen werden van schuiframen voorzien, de lage vleugels kregen aanvankelijk de ouderwetse

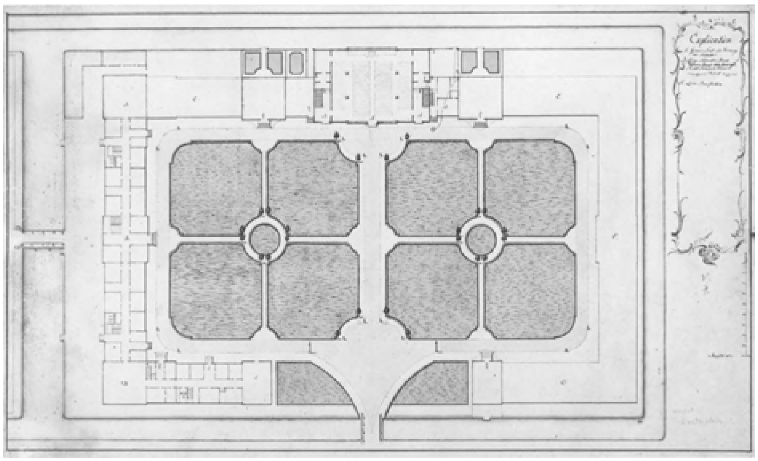

387 Ingekleurde plattegrond van het Zusterplein uit 1767 door Moritz von Schweinitz. De bebouwing is nog schaars. Afgezien van de twee vleugels van het Zusterhuis en het Weduwenhuis, de kerkzaal met belendingen en een huis rechts van de toegangsbrug is het plein nog niet ingevuld. Opmerkelijk is de indeling van de open ruimte met elkaar kruisende lanen en rotondes met bomen beplant. De Explication in de cartouche rechts boven vermeldt in het Duits de functies van de gebouwen en terreinen:
A. Gemein Saal und Wohnung Got Arbeiter
B. Ledige Schwester Haus
C. Witwen Haus
D. Privat Familien Hauser
E. Leere Bau Stellen
(HUA 46, archief EBG, inv.nr. 94).

kruisvensters. Deze zijn vrijwel overal gemoderniseerd en vervangen door negenof zesruitsschuifvensters.

De architectuur van het complex is eenvoudig en passend in de mode van de tijd: uit baksteen opgetrokken gevels, regelmatig door deuren en vensters geleed, met als enige sierende onderdelen de decoratie rond en boven de voordeuren en een aantal ramen in de Lodewijkstijlen (18de eeuw) of klassicistische stijlen (19de eeuw). Zo bezien volgen zij de gangbare Noord-Nederlandse architectuurtraditie, waarin dit soort huizen vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw tot ver na het midden van de 19de eeuw tot stand kwam. Daardoor sluiten de pleinen harmonisch aan bij de architectuur van het Slot uit 1686.

Ondanks het feit dat het oorspronkelijke plan niet in zijn geheel is uitgevoerd, levert het toch een zeer uitgebalanceerd totaalbeeld op. In dat opzicht zijn de pleinen een uniek voorbeeld van 18de-eeuwse stedenbouw in de Noordelijke Nederlanden. Een vergelijkbaar concept was op een dergelijke schaal niet eerder gerealiseerd en zou dat voorlopig ook niet worden.

Hoewel de huizen alle de uitstraling bezitten van voorname woonhuizen, bezaten zij niet uitsluitend een woonfunctie. Hierboven kwam dat al ter sprake. Het is op zich niet opmerkelijk dat de functies wonen en werken gecombineerd worden. In vrijwel alle woonhuizen van oudere datum in dit gebied ziet men dat bij het huis een bedrijfsgedeelte is ondergebracht. Het is echter uitzonderlijk dat dit gebeurt binnen het omhulsel van een statig 18de-eeuws herenhuis.

Tot in de 20ste eeuw heeft de bedrijvigheid bestaan. Deze was zeer gevarieerd. Op een industriële tentoonstelling in 1808 bestond de Zeister inzending uit ‘schrijn-, draaiers-, goud-, zilver-, zadelmakers-, smids-, handschoenmakers-, tinnegieters-,

blikslagers-, bontwerkers-, linnenwevers-, en pastel-teekenwerk'. Het zuiver ambachtelijke werk maakte in de loop van de 19de eeuw plaats voor meer dienstverlenende arbeid. De winkelfunctie van de Broedergemeente werd belangrijker (Blijdenstein I, 37-38).

Bijzonder is het feit dat er van een aantal huizen de ontwerpen bewaard gebleven zijn in het archief van de Evangelische Broedergemeente, dat berust op Het Utrechts Archief. Hierdoor beschikken wij over de oorspronkelijke indeling van de plattegronden. In de plattegronden staan de namen van de vertrekken aangegeven.

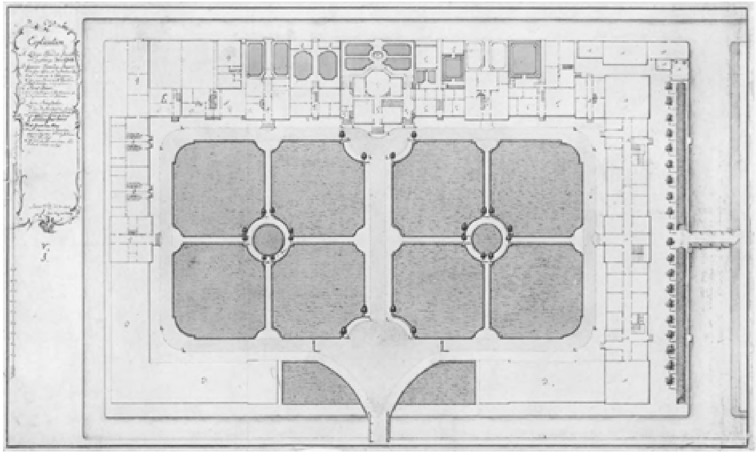

388 Plattegrondontwerp voor het Broederplein door Moritz von Schweinitz uit 1767. Het gekleurde ontwerp geeft de voltooide en door hem ontworpen huizen op het Broederplein weer in plattegrond. De westelijke vleugels zijn niet ingevuld. Ook op dit plein liggen twee grote grasvelden met paden doorsneden met in het midden een rotonde met bomen waar de paden op uitkomen. Aan de zuidkant (de Slotzijde) liggen een bomenrij en een berceau voor de sloot. Achter een aantal huizen aan de oostkant zijn tuinen met een formele structuur getekend. Het Schellingerhuis heeft een tuin met fontein in de as. In de linkerbovenhoek vermeldt de Explication:
A. Ledige Brüder Haus und zughörige Werkstellen
B. Gemein Familien Haeuser,
1. der gem. Laden,
2. Das Harlemer Haus,
3. Ein Haus von 4 Familien,
4. Das neue Haus vor 8 Familien
5. Band Fabrique (*achter nr. 19*).
6. C. Privat Hauser (*o.a. het Schellingerhuis*)
7. D. Leere Baustellen (*de beide westelijke vleugels*)
(HUA 46, archief EBG, inv. nr. 7).

Gezien de lange loop van het project is het duidelijk dat er verschillende architecten bij betrokken geweest moeten zijn. Veel speelruimte hadden zij niet. Zij hadden zich immers strikt te houden aan het oorspronkelijke plan van grote midden-, tussen- en hoekhuizen met lage vleugels daartussen, waarbij de grote huizen buiten de rooilijn uitspringen en hun daken ook uitsteken boven die van de vleugels.

In de loop van de tijd hebben zich bij nieuwe huizen wel kleine veranderingen voorgedaan ten opzichte van het basisplan, maar zonder afbreuk te doen aan het totaalbeeld. Een paar voorbeelden. De hoekpanden Broederplein 1 en 3 springen niet uit buiten de rooilijn. Hoewel nr. 3 als hoekhuis op het ontwerp staat, heeft het in 1790 de behandeling van een ‘gewone’ vleugel ondergaan. Alleen de traveemaat is breder dan normaal. Hetzelfde fenomeen ziet men in de andere hoek bij het huis 15/15A, een ontwerp van Von Schweinitz dat in 1767-1768 tot stand kwam. Broederplein 33 is als enige met drie verdiepingen uitgevoerd en Broederplein 15-15A heeft als enige huis een leien dakbedekking.

Zusterplein 4 had volgens het ontwerp een hoekhuis moeten worden, omdat op de plaats van de twee rechtertraveeën (4A) de noordelijke vleugel had moeten aansluiten. Die is nooit gerealiseerd. Bij de bouw in 1792-1794 is het hele huis 4-4A als ‘vleugel’ uitgevoerd. De veronderstelling is wel geopperd dat de gemeente kennelijk op dat moment definitief had afgezien van de voltooiing van de noordwand van het Zusterplein (Schimmel, 1970, 10).

Geheel in afwijking van het plan is er naast nr. 4-4A in 1843 een koetshuis met stallen gebouwd. De oude stallen en het koetshuis van de Broedergemeente aan het Rond waren in 1841 afgebroken ten behoeve van de bouw van een logement voor de Broedergemeente, hotel Schneider, later de Hermitage. Het dienstgebouw staat bescheiden iets achter de rooilijn met zijn gebogen gevel en twee forse inrijdeuren.

Een vreemde eend in de bijt vormt Zusterplein 20, de meisjesschool, een ontwerp van de Zeister architecten J. en Th. Stuivinga uit 1909. Hier zijn in de strekken boven de vensters natuursteenblokken aangebracht als eigentijdse en tegelijk historiserende aanpassing aan de omgeving.

De bouw

Met de bebouwing aan het Broeder- en Zusterplein werd gelijktijdig begonnen. Aan de zuidzijde, de kant van het Slot, verrezen aan het Broederplein 39-45 een

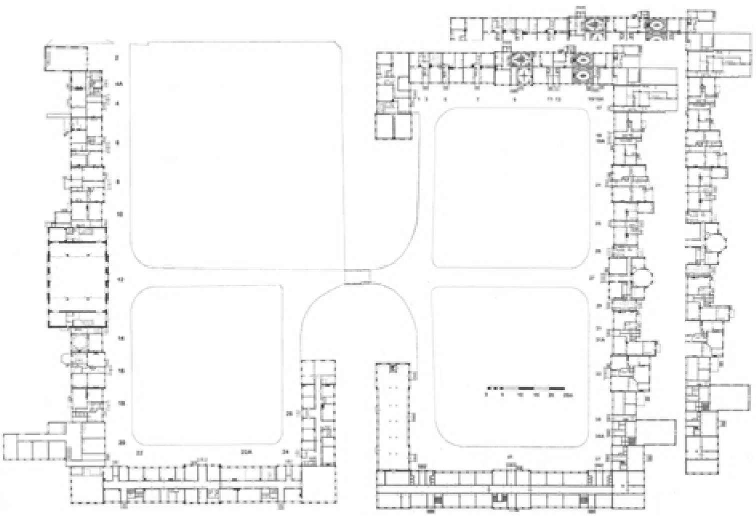

389 Zeist, Broeder- en Zusterplein. Overzicht met plattegrondindeling van de panden. Opgemeten en getekend door Paulus van Vliet en N.C.G.M. van de Rijt in 1969. Bewerkt en aangevuld door A. Reinstra in 2000.

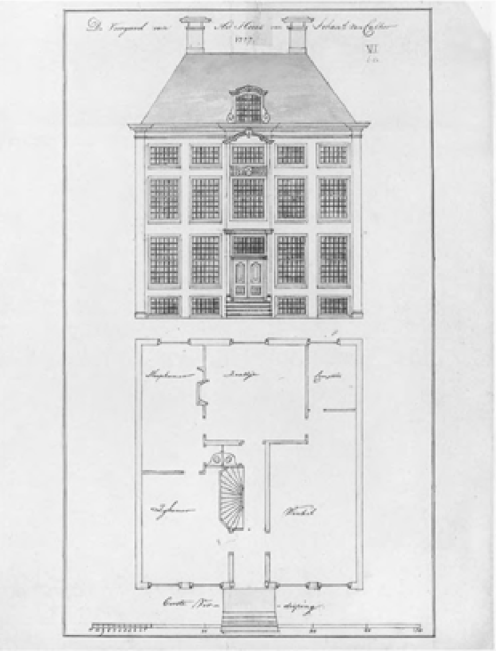

390 ‘De Voorgevel van Het Huis van Johans van Calker’, een ontwerp uit 1777 voor de plattegrond en opstand van het huis Broederplein 33. Dit is het enige huis van drie verdiepingen. De risaliet van de voorgevel is benadrukt door de middendeur met panelen, hoofdgestel en bovenlicht met roeden. Tussen het verdiepingsraam en de mezzanino daarboven is een lamberkijn met schubben gedacht. De mezzanino wordt met een gebogen kroonlijst afgesloten. De plattegrond die is weergegeven is die van de eerste verdieping (de bel-etage). Hieruit blijkt dat achter de voordeur een gang loopt waarin halverwege een gebogen trap ligt. In het verlengde van de gang is de zaal. Rechts van de gang is de ruimte voor een winkel, daarachter ligt het comptoir. Links van de gang is een zijkamer met daarachter een slaapkamer. Er zijn twee privaten naast elkaar tussen de trap en de zaal. Alleen de zaal heeft een schouw (HUA 46, archief EBG, inv. nr. 55-1).

391 Overzicht van Zusterplein 22-26 (foto RDMZ, 2000).

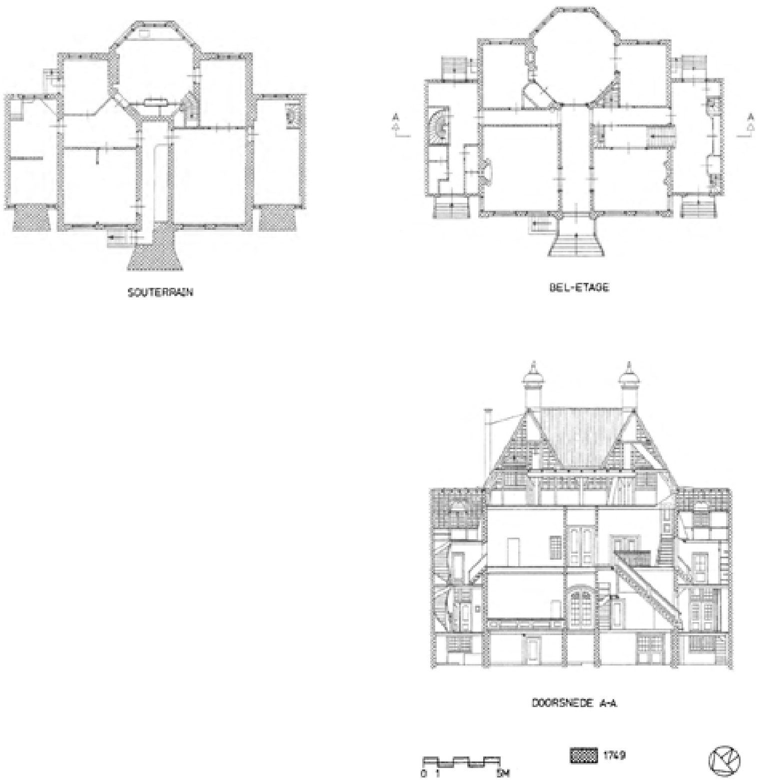

392 Zeist, Broederplein 25-27-29, Schellingerhuis.
Plattegronden en lengtedoorsnede. Schaal 1:300 getekend door A. Reinstra in 2000 naar opmetingen uit 1975 door buro voor restauratie C.L. Temminck Groll / Paulus van Vliet. Het Schellingerhuis is een groot, bijna vierkant gebouw uit 1749 dat aan weerskanten wordt geflankeerd door een smallere zijvleugel. Het is gebouwd voor M. Beuning die het in 1768 aan Cornelis Schellinger verkocht. Het hogere middendeel bestaat uit een half verdiept souterrain, een bel-etage en een verdieping en wordt afgesloten door een aan vier zijden rondlopend schilddak. Op de kruispunten van de dakschilden staat een hoge schoorsteen. De bel-etage heeft een centrale gang die uitkomt op de gedeeltelijk uitgebouwde achthoekige kamer aan de achterzijde. Aan weerskanten van deze centrale as zijn de vertrekken gesitueerd. Via de gangen tussen de voor- en achterkamers die haaks aansluiten op de as, zijn de zijvleugels toegankelijk. Deze smalle vleugels bestaan eveneens uit drie bouwlagen en een kap maar zijn veel minder hoog. Hierdoor is sprake van veel niveauverschillen tussen het hoofdgebouw en de zijhuizen. Het gevolg hiervan is een grote hoeveelheid aan trappen, nog eens versterkt door het feit dat beide zijvleugels ook een eigen opgang naar boven bezitten. De bediendetrap in de rechterzijvleugel is weggewerkt in een kastenwand, zodat het aanzicht op de hoofdtrap, die in deze vleugel begint, onverstoord is. De trap in de linkervleugel is aan het eind van de 19de eeuw van een recht in een gebogen exemplaar veranderd. In het souterrain was de plaats voor de keukens. Een fornuis, een natuurstenen pompbak, een serviezenkast en een turfstortkoker die vanaf de zolder tot achter de serviezenkast loopt, getuigen daar nog van. Opmerkelijk is de insteek op de bel-etage in het rechterdeel van het hoofdgebouw. Mogelijk functioneerde dit vertrek als slaapkamer voor bedienden of als voorraadvertrek. Het Schellingerhuis is het enige huis van deze omvang op het Broederplein.

393 Het Schellingerhuis, Broederplein 25-27-29 (foto RDMZ, 2000).

394 Zusterplein 4-4A kwam tussen 1770 en 1794 tot stand (foto RDMZ, 2000).

'Broederhuis' (1748-1749) en aan het Zusterplein 22-22A een 'Zusterhuis' (1748-1751), koorhuizen genoemd, waar de ongetrouwde broeders en zusters een onderdak konden vinden. In dezelfde tijd kwam het Weduwenhuis aan het Zusterplein 24-26 tot stand (1748-1750).

De eerste privé-woningen met bedrijfjes ontstonden tussen 1749 en 1754 aan het Broederplein 25-27-29 (1749), aan het Zusterplein 16 (1749-1751), Broederplein 9 en 21 en Zusterplein 8 (1750) en Broederplein 37, het kleine Broederhuis of Weduwnaarshuis (1750-1754). Een in 1750 gereed gekomen privé-huis aan het Zusterplein, rechts van de toegang, is direct na 1813 afgebroken. Bij een aantal huizen kwam men in die eerste jaren niet verder dan de fundamenten of een deel van een vleugel (Broederplein 23, 31, 35). In 1750 waren de meeste midden- en hoekhuizen klaar. De vleugels ertussen moesten nog worden ingevuld.

De financiering van het project leverde problemen op voor de Broedergemeente, waardoor de bouw na 1750 enige tijd stil kwam te liggen. Het bouwen aan de pleinen was duur, mede doordat men zich wilde houden aan het oorspronkelijke concept, waarbij de omvang van de huizen boven gemiddeld groot was, ook al omdat alle huizen met een kelder zouden worden uitgerust (zie voor de financiering: De Groot, 1996, 123-137).

Pas vanaf 1759 ging de Broedergemeente met de volgende fase van start.

Begonnen werd met het voltooien van de huizen waar de fundering al voor gelegd was (Broederplein 31 en 35). De predikantswoning aan het Zusterplein 10 werd in 1766-1768 gebouwd, tegelijk met de kerkzaal. In de jaren na 1768 volgden de huizen Zusterplein 14 en Broederplein 11-15A, naar ontwerp van Moritz von Schweinitz, de architect van de kerkzaal. Bij deze laatste huizen is hij iets afgeweken van het basisplan: ter plaatse van het rechterdeel van 15-15A had een hoekhuis moeten komen. Von Schweinitz maakte hier één doorlopende vleugel van vier maal drie traveeën. In de jaren 1770-1794 volgden de huizen aan het Broederplein 1,3,5,7,17 en 19-19A en het Zusterplein 4-4A, 6 en 18.

Daarmee waren de pleinen nog niet volgebouwd. Op het Zusterplein ontbraken de vleugels aan de noordkant tegenover het Zusterhuis en aan de oostzijde rechts van de ingang. Het hoekpand aan het Zusterplein 20 kwam pas in 1905-1909 tot stand en zou de meisjesschool bevatten. Ook het Broederplein was nog onvolledig.

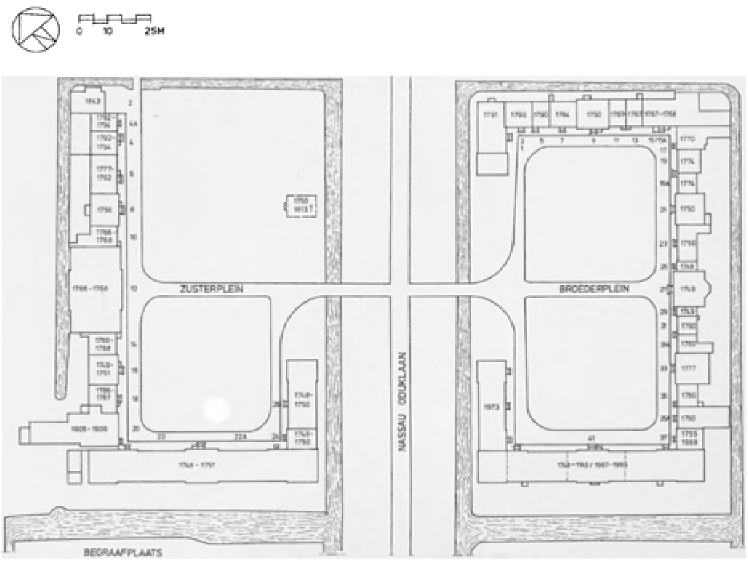

395 Overzichtstekening van het Broeder- en Zusterplein in Zeist met de afzonderlijke huisnummering en bouwdatum per pand. Schaal 1:1500. Getekend door A. Reinstra in 2000 naar tekeningen van Paulus van Vliet en N.C.G.M. van de Rijt uit 1967, aangevuld met eigen waarnemingen.

396 Zusterplein 6 (1770-1794) en Zusterplein 8 (1750) (foto RDMZ, 2000).

397 Het Broederhuis omstreeks 1875 (repro naar oude foto).

398 Het Broederhuis tijdens de herbouw na de brand in 1967. Het betonskelet van de nieuwe vleugel is nu nog te zien (foto RDMZ, 1971).

399 Het Broederhuis met de nieuwe vleugel is in gebruik als kantoor voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (foto RDMZ, 2000).

De korte vleugel aan het Broederhuis was nooit gerealiseerd. Dat gebeurde pas in de 20ste eeuw. Na een felle brand in de nacht van 27 op 28 oktober 1967 waarbij het Broederhuis vrijwel volledig in de as gelegd werd, werd dit deel herbouwd. De gelegenheid werd toen aangegrepen om de korte vleugel toch nog te bouwen, licht afwijkend van het oorspronkelijke concept. De met baksteen beklede, betonnen vleugel kwam in 1973 gereed. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft sindsdien daar haar burelen en archieven ondergebracht. Met de bouw van dit deel kwam er voor de 20ste eeuw een eind aan het bouwen op de beide pleinen (De Groot, 1996, 40-44).

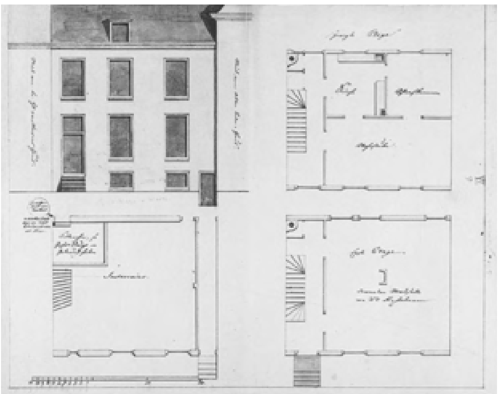

400 Ontwerptekeningen uit 1777 van het huis Broederplein 19-19A. Afgebeeld zijn de opstand van de voorgevel en de plattegronden van het souterrain *(Souterrains)*, de bel-etage *(Erste Etage)* en de eerste verdieping *(Zweyte Etage)* van het rechterdeel van het huis. Dit gedeelte is drie traveeën breed en heeft de voordeur in de linkertravee. Uiterst rechts, tegen het buurpand aan zit in het souterrain een deur. Getuige de plattegrond van het souterrain leidt die naar achteren. De indeling van de 'Erste Etage' is eenvoudig: achter de voordeur loopt een gang waarin de trap naar boven en beneden is opgenomen. Aan het eind van de gang bevindt zich een privaat. In de kamer naast de gang is geen onderverdeling aangegeven. In het midden is de plaats voor een schouw. In dit vertrek staat geschreven: '.... stelle von Wm. Hasselman'. De tweede etage is wel onderverdeeld. De voorkamer is als 'Wohnstube' in gebruik. In het achterste gedeelte bevinden zich twee vertrekken, een keuken met schouw en een waterplaats links en een slaapkamer rechts. Op de achterkant van de tekening staat de opmerking dat het huis in 1777 is gebouwd voor Van Wees (HUA 46, archief EBG, inv. nr. 36).

Veranderingen

De huizen zijn na de bouw niet ongewijzigd de eeuwen doorgekomen. De wijzigingen zijn over het algemeen betrekkelijk gering en betreffen onder andere het veranderen van vensterindelingen. Oorspronkelijk waren de vleugels van ouderwetse kruisvensters voorzien. De grote huizen hadden al wel schuifvensters. In de 18de eeuw maakten de kruisvensters grotendeels plaats voor schuiframen met een kleine roedenverdeling en in de 19de eeuw voor zes- en negenruitsramen. Alleen aan het Weduwenhuis ziet men aan de achterkant nog een enkel oud kruiskozijn en een aantal vensters met de kleine roedenverdeling.

De daken van het Broeder- en Zusterhuis werden tussen 1761 en 1763 in hogere mansardekappen gewijzigd. Het hoofdblok werd niet verhoogd maar kreeg een balustrade.

Aan de achterkant van de huizen verschenen en verdwenen aanbouwen waar de werkplaatsen en fabriekjes een plaats vonden. Achter Broederplein 15 werd in 1768 een achterhuis gebouwd waarin een kaarsenmakerij en zeepziederij met werkplaats onderdak vonden. Omstreeks 1818 werden de twee huizen 15 en 15A

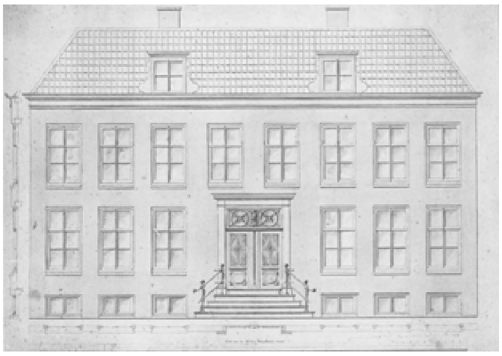

401 Ontwerp voor een nieuwe voorgevel voor Broederplein nr. 19-19A door H. Blanken uit 1834. In tegenstelling tot de vorige tekening is hier het hele pand afgebeeld. De vensters zijn regelmatig over de gevel verdeeld. De doorgang in het souterrain uiterst rechts is verdwenen. Was er in de 18de eeuw sprake van zes vensters op de verdieping, na 1834 zijn dat er acht geworden. Op de bel-etage zijn in plaats van twee vensters naast de voordeur er nu drie. De dubbele voordeur geeft toegang tot twee huizen. Het ontwerp is vrijwel in zijn geheel zo uitgevoerd. Alleen de panelen van de deur en de invulling van het bovenlicht zijn anders. De gekleurde pentekening is rechts onder gesigneerd H. Blanken fecit Ao 1834 (HUA 46, archief EBG, inv. nr. 37).

samengevoegd. De deur van nr. 15 werd tot een venster omgevormd.

Een van de belangrijkste veranderingen vond plaats bij Broederplein 19-19A. Het huis is in 1777 gebouwd als winkel-woonhuis met aan de rechterachterzijde een zijdefabriek. Deze fabriek was via een deur rechts in de voorgevel van het souterrain en een gang van huis 19A toegankelijk. Op de ontwerptekeningen wordt dat duidelijk (zie EBG, 36). De zijdefabriek werd een aantal jaren later overgebracht naar de achtervleugel van het huis Broederplein 35-35A, dat daartoe werd verbouwd (zie EBG, 59). In 1834 kreeg het huis 19-19A een geheel nieuwe voorgevel. Het deurtje in het souterrain verviel en de beide voordeuren werden tot één brede paneeldeur samengevoegd, waarachter de toegangen tot het linker- en rechterdeel lagen. Te weerszijden van de voordeur kreeg de gevel een indeling met drie in plaats van oorspronkelijk twee traveeën (zie EBG, 37).

Het huis Zusterplein nr. 4 is in 1924 na een brand gesplitst in een boven en benedenwoning met een eigen ingang voor de bovenwoning (4A). Een aantal grote huizen is onderverdeeld in appartementen (Zusterplein 4 en 8, Broederplein 21 en 23).

Achter het Broederhuis verrees in 1959 een groot betonnen bedrijfsgebouw ten behoeve van de textielgroothandel Van Wees & Weiss. Na de brand van 1967 werd het oorspronkelijke Broederhuis wel herbouwd, de bedrijfsruimte daarachter niet meer.

De 19de en 20ste eeuw

Architecten

In tegenstelling tot de voorgaande eeuwen zijn vanaf de 19de eeuw steeds meer de namen van degenen bekend die verantwoordelijk zijn voor het ontwerp van de woningen. Grote namen met landelijke bekendheid zijn daar aanvankelijk nauwelijks bij. Het merendeel van de huizen in de 19de eeuw werd ontworpen door gemeente-architecten, plaatselijke bouwondernemers of timmerlieden die in staat waren een degelijk stuk werk af te leveren naar de eisen en de mode van de tijd, zonder vernieuwend te zijn. Het verschijnsel van ‘eigenbouwers’ doet zijn intrede, aannemers die op eigen kosten kleine villa's en buitenhuizen bouwen om die vervolgens te verhuren of te verkopen.

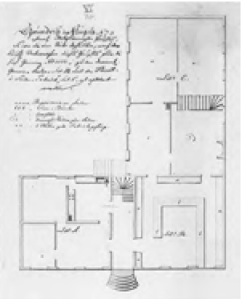

402 Ontwerp uit 1777 voor de verbouwing van het huis en fabriek, gelegen aan het Broederplein 35-35A. Het voorhuis heeft een regelmatige indeling met middengang en trap naar boven en beneden. Rechts van de gang ligt een vertrek met toonbanken (b) en toonkasten (het was de gemeentewinkel geworden in 1777). Links van de gang een aantal woonvertrekken en een keuken. In de aanbouw bevinden zich een comptoir (c) en de fabriek (e) (HUA 46, archief EBG, inv. nr. 59).

Bekende bouwkundigen in Doorn zijn bijvoorbeeld T. Meerdink, H.A. Meijerink, F.N. Koudijs en H.A. Boeschoten. In Driebergen zijn H.J. van den Brink, de bouwfirma Appels, de gebroeders Fukkink en het bouwbedrijf Van Velze-Oskam werkzaam en in De Bilt J. Termaaten, C. Pothoven, J. van As en W.S. van der Sterre. In Zeist zijn onder andere R. Cruyff, G. Lagerweij & Zn., J. Meerdink, J.M. Paap, J. en Th. Stuivinga bekende bouwkundigen, die overigens ook buiten Zeist werken op hun naam hebben staan. Datzelfde geldt voor de Utrechtse architect J.C. Wentink en de Amersfoorters J.B. van de Haar en H.A. en J. Pothoven. Pas in de 20ste eeuw, bij het ontwerpen van de villa's en de landhuizen, komen landelijk bekende architecten aan bod als J.W. Hanrath (1867-1932), C.B. Posthumus Meyjes (1859-1922), K.P.C. de Bazel (1869-1923), W. Kromhout Czn. (1864-1940), H. Krop (1884-1970), R. van 't Hoff (1887-1979), G. Rietveld (1888-1964), F.A. Eschauzier (1889-1957) en G.C. Bremer (1880-1949). Hanrath is vooral bekend geworden om zijn villa's in klassiek-traditionele stijl. Van 't Hoff en Rietveld zijn de belangrijkste vertegenwoordigers van het Nieuwe Bouwen. Bremer werkte traditioneler. Hij had een opleiding gevolgd aan de Delftse Polytechnische School en zou later bekendheid verwerven als Rijksbouwmeester (1924-1945). Eschauzier vormt de schakel tussen het Nieuwe Bouwen en de veel traditionelere Delftse School.

De bouwstijlen in de 19de en 20ste eeuw

De 18de-eeuwse traditie van huizen met vrijwel ongedecoreerde bakstenen gevels loopt nog lange tijd door in de 19de eeuw. Het zijn vooral de herenhuizen die in deze trant worden opgetrokken. Door de hele 19de eeuw heen worden zij in alle dorpen gebouwd.

Meer dan de vrijwel onversierde ‘tijdloze’ bakstenen herenhuizen komen echter huizen voor waaraan de heersende architectuurstromingen aan het exterieur afleesbaar zijn. Dat houdt in dat de huizen in de eerste decennia van de 19de eeuw

403 Een villa in neogotische stijl is Doornhoek die omstreeks 1850 werd gebouwd. Honderd jaar na de bouw is de staat van het huis minder florissant. De balustrade op het dak is verwijderd, een van de veranda's is dichtgezet, waardoor de zuiltjes en het ajourwerk verloren gegaan zijn. Een deel van het tuinhek bestaat nog (foto RDMZ, 1962).

in de neoklassieke stijl werden gebouwd. Het is een strenge stijl waarbij de gevels gepleisterd zijn en de vensters met de kleine roedenverdeling van de eeuw daarvoor werden ingeruild voor de grotere zes- of achtruitsvensters met brede middennaald. Bij de rijker uitgevoerde panden heeft de middennaald een versiering. Ook typerend voor het neoklassicisme is, wat later in de eeuw, de toepassing van de ronde boogvorm aan de (bovenlichten van de) vensters en deuren. Het pleisterwerk van de muren is meestal glad of, (en dan vooral op de hoeken) versierd met ingesneden voegen bij wijze van een natuursteenblokimitatie. De verdiepingen kunnen door platte cordonbanden zijn gemarkeerd.

De neogotiek kent twee varianten: de gepleisterde en de ongepleisterde versie. De eerste is een decoratieve stijl, waarbij de voornaamste kenmerken zijn het toepassen van spitse bogen en friezen en ijzerwerk aan balkons en erkers met drieen vierpasversieringen. Het is in feite een ‘romantische’ bewerking van de strakke klassicistische vorm, zoals het eclecticisme dat later ook zou zijn.

De ongepleisterde neogotiek probeerde in haar vormentaal én constructie naar de werkelijke Middeleeuwen terug te grijpen. Vooral bij de kerkenbouw is dat manifest. De architecten die zich met de bouw van nieuwe kerken bezig hielden na het midden van de 19de eeuw hadden een serieuze studie van de Middeleeuwen en de middeleeuwse constructies en vormen gemaakt. Ambachtelíjkheid en eerlijkheid van materiaalgebruik stond daarbij hoog in het vaandel. Hier en daar zou deze ambachtelijke gotiek ook doordringen tot de woonhuizen.

De architectuurstroming die eclecticisme genoemd wordt, komt omstreeks het midden van de 19de eeuw op. Het is een bouwstijl waarin, zoals de naam aangeeft, een keuze aan historische stijlen en motieven is gecombineerd op een eigentijdse manier, met wederom als uitgangspunt en ‘onderlegger’ het betrekkelijk koele en starre neoklassicisme. De combinatie van baksteen en pleisterwerk aan één gevel verlevendigt de architectuur. De stijlen in de vensters worden dunner, de ruitverdeling groter. Kenmerkend voor de gevelbehandeling zijn uitspringende of risalerende middenpartijen, consoles van stuc of terracotta, rijkversierde gietijzeren elementen aan veranda's en balkons. De gevels zijn soms gepleisterd, vaak met bossagewerk op de hoeken en soms is de baksteen in het zicht gelaten. Dan zijn alleen bepaalde delen als risalieten, vensteromlijstingen of de hoge plinten van een pleisterlaag voorzien.

Het eclecticisme was een stijl die vooral ingang vond bij de herenhuizen.

In de neorenaissancestijl, die hoofdzakelijk in het laatste kwart van de 19de eeuw populair is, worden de bakstenen gevels verlevendigd met gestucte horizontale banden en hoekblokken. De aanzet- en sluitstenen boven de strekken van de vensters zijn óf gestuct, óf in natuursteen uitgevoerd. Trapgevels in de trant van de Hollandse renaissance uit de 16de eeuw doen hun intrede. De vormentaal van de

Franse renaissance vormt eveneens een inspiratiebron. Bij de rijkere huizen worden obelisken, vazen, diamantkoppen en frontons toegepast. In dat opzicht volgen zij de trend van de grote buitenhuizen.

Voor het grotere woonhuis in of vlak buiten de dorpskom bouwde men aanvankelijk in een stijl en een vorm die ook aan de voorname buitenplaatsen is toegepast. Na het derde kwart van de 19de eeuw voltrok zich evenwel een verandering in het uiterlijk en in de indeling van de 'gewone' huizen. Bouwmassa's worden asymmetrisch of schijnbaar asymmetrisch door het aanbrengen van erkers en balkons. Schilderachtigheid en speelse toevalligheid in relatie met de omringende natuur zijn de trefwoorden die een tegenstelling inhouden met de schematische, statige monumentale architectuur van de 17de, 18de en een groot deel van de 19de eeuw.

Om die synthese tussen natuur en architectuur te visualiseren kozen de ontwerpers voor stijlmotieven uit gebieden die bij uitstek daartoe geschikt geacht werden: de Alpenlanden en Engeland. Kenmerkend voor de 'Zwitserse chaletstijl' is het gebruik van veel decoratief houtwerk aan balkons, schoren, windveren, stijlen, makelaars en de toepassing van houten geveltoppen of imitatievakwerk. Bij de huizen in deze stijl zijn de vaak ver overstekende dakvlakken karakteristiek met fraai uitgezaagde decoratieve randen en windveren. Erkers, veranda's, torentjes en ongelijke venstervormen dragen hun steentje bij tot het beoogde rustieke en schilderachtige effect.

De (Zwitserse) chaletstijl wordt aanvankelijk in de zeventiger jaren van de 19de eeuw vermengd met het eclecticisme en de neorenaissance. Asymmetrie in de bouwmassa's bereikte men door het uitbouwen of het wat hoger optrekken van enkele bouwdelen, die dan een andere dakvorm kregen dan de rest, of haaks geprojecteerd werden op het hoofdblok. De sokkel en het souterrain van het herenhuis verdwijnen. Om de relatie met buiten zo direct mogelijk te maken, worden, meer dan voorheen, openslaande tuindeuren - fenêtres à terre - toegepast. Tot in de 20ste eeuw wordt in de chaletstijl gebouwd.

De landhuisstijl, die vóór 1900 Engeland als voorbeeld nam, maar in de 20ste eeuw steeds meer de inspiratie bij de inheemse landelijke bouwkunst zocht en vond, is evenals de chaletstijl een schilderachtige stijl. Het landelijke element werd gesuggereerd door 'eerlijke constructies' als sierspanten, in het zicht gelaten houtwerk, gevarieerde, afgeschuinde en golvende daken, vakwerk, lage, brede gevels, kleine vensters met roedenverdeling en markante schoorstenen. Door de in verhouding geringe hoogte en de rieten kappen voegt het huis zich harmonisch in het omringende landschap. De landhuizen zijn, in tegenstelling tot de villa's sterk horizontaal gericht. Deze stijl is tot ver in de 20ste eeuw gebruikt.

De Jugendstil, ook Art Nouveau genoemd, is een decoratieve, op het uiterlijk gerichte stijl uit de eerste decennia van de 20ste eeuw, waarbij hard gebakken en

404 Een voorbeeld van het rationalisme is het huis aan de Hoofdstraat 149 te Driebergen. Schoon metselwerk en het zichtbaar dragende karakter van pijlers en muren kenmerkt deze stroming (foto RDMZ, 2000).

405 R.C. Mauve ontwierp in 1918 een villa aan de Beethovenlaan 7 te Bilthoven waarbij hij elementen gebruikte uit de Amsterdamse Schoolstijl (foto RDMZ, 2000).

lichtgekleurde bouwmaterialen, tegeltableaus, boog- en cirkelvormen en glas-inlood ramen een rol spelen. Gestileerde blad- en bloempatronen zijn populaire motieven. Er zijn twee versies van de Jugendstil, een zwierige en zeer asymmetrische variant en een meer geometrische benadering. De laatste is vooral toegepast op de Heuvelrug.

Rationalistisch is de stroming die ook omstreeks 1900 ontstond onder invloed van de ideeën van H.P. Berlage. Bij het rationalisme prevaleerde de constructieve zuiverheid boven een sierlijke uitmonstering. Functie en constructie bepaalden de vorm. Het gebruik van schoon metselwerk en contrasterende natuursteenblokken, alsmede het zichtbaar dragende karakter van pijlers en muren is bij deze stroming kenmerkend. Decoratie was ondergeschikt en soms zelfs geheel afwezig. Zuivere voorbeelden van beide stijlen zijn moeilijker te vinden dan afgeleide vormen of een combinatie van beide.

De vormen van de Amsterdamse School, een uitbundige en expressionistische stijl, paste wonderwel wat betreft het materiaalgebruik en zijn vormentaal binnen de traditie van de landhuisbouw, zoals die zich vanaf het begin van de 20ste eeuw ontwikkeld had. De parabool- en trapeziumvormen waarin raam- en deuropeningen en soms ook hele gevelvlakken gegoten worden, zijn bepalend voor het decoratieve karakter van de Amsterdamse School. Het materiaal waarmee voornamelijk gewerkt wordt is baksteen. Dit wordt gebruikt wegens het typisch Nederlandse karakter, maar bovendien kan de architect juist hiermee de gewenste plastische vormentaal scheppen. De hardere natuursteen is daarvoor niet ‘kneedbaar’ genoeg.

Op de Heuvelrug is een aantal goede voorbeelden van deze stijl aanwezig.

Een inspiratiebron voor de villa's en landhuizen in het begin van de 20ste eeuw - en in feite een reactie op de schilderachtigheid en decoratiezucht van de voorgaande periodes - was weer opnieuw het Hollands klassicisme van de 17de en 18de eeuw. De terugkeer van de sobere bouwblokken, de roedenvensters, de forse schilddaken en de baksteenarchitectuur die het moest hebben van zijn harmonische verhoudingen, leverde een aantal representatieve voorbeelden op, waarvan het meest indrukwekkende voorbeeld het huis Beukbergen is aan de Amersfoortseweg 59 in Huis ter Heide uit 1910.

De plattegronden volgden de terugkeer naar vroeger niet zonder meer. De niet axiale rangschikking van de vertrekken rond een centrale hal, uit het midden geplaatste ingangspartijen en uitgebouwde dienstvertrekken als keukens en bijkeuken bij een aantal van die huizen laten dat zien.

Een krachtige reactie op de *vorm* van de decoratieve stijlen, het sentiment en de romantiek vormt het Nieuwe Bouwen. Rechte lijnen, kale ongedecoreerde vlakken en platte daken, beton- en staalconstructies zijn de sleutelwoorden. De gebruiks-

functie is bepalend voor de vorm van het gebouw. In de opvatting over de indeling van de plattegronden waren de verschillen met de voorgaande periode minder pregnant. Ook bij het Nieuwe Bouwen werd de nadruk gelegd op licht, lucht, zon en uitzicht. Alleen de manier waarop dit gerealiseerd werd was nieuw. De binnenruimten vloeien als het ware visueel onbelemmerd over in de buitenruimten, soms met gebruikmaking van beweegbare wanden en vrijwel altijd door het transparant maken van de gevelmuren met grote glasvlakken. Het bekendste en vroegste voorbeeld op de Heuvelrug is villa Henny (1915-1916) van Robert van 't Hoff in Huis ter Heide. Ook Gerrit Rietveld heeft een aantal villa's op zijn naam staan.

Daarnaast bleef de behoefte bestaan aan de beproefde en traditionele waarden uit het eigen verleden. Wel werden die waarden vanaf het midden van de jaren twintig op een nieuwe manier geïnterpreteerd. Het was een verzakelijkte bouwtrant, in vorm en ligging aan de omgeving aangepast, praktisch van indeling, toegesneden op de wensen van de bewoners. Gesloten bakstenen gevels, pannen daken, eenvoudige onopgesmukte hoofdvormen werden vooral geschikt geacht voor woningbouw, kleinere landhuizen en boerderijen. Deze traditionele richting in de architectuur is bekend geworden onder de naam Delftse School, naar zijn protagonist M.J. Granpré Molière, tussen 1924 en 1953 hoogleraar aan de Technische Hogeschool van Delft. De hele binnenstad van Rhenen is in Delftse Schoolstijl herbouwd in en na de Tweede Wereldoorlog. Ook het gebouwencomplex en de woningen op het terrein van Berg en Bosch aan de Prof. Bronkhorstlaan in Bilthoven en het Park Welgelegen (1953-1954) in Driebergen door architect P.J. Houbolt zijn uitgevoerd in deze stijl.

Gebouwentypen

De kleine aaneengeschakelde *dienst- en arbeiderswoningen* van één bouwlaag onder een zadeldak, van een voordeur en een of twee vensters breed werden in alle dorpen gebouwd. Voorbeelden zijn overal te vinden. Veel van dit soort huisjes zijn in blokjes van twee of drie aaneengebouwd. Het zadeldak maakte al vrij snel in de 19de eeuw plaats voor een mansardekap, waardoor meer ruimte op de zolder werd verkregen. Achter de woningen kwam een aanbouw voor een keuken of werkplaats. In de 20ste eeuw ontstaan onder toezicht van woningbouwverenigingen arbeiderswijken waar betaalbare woningen tot stand kwamen die ruimer van opzet waren dan voorheen, zonder de bedompte bedsteden van vroeger en met een volwaardige verdieping en een eigen privaat (De Bilt: Hessenweg, Tuindorp, Jasmijnstraat; Driebergen: 't Haagje, De Krim en De Akker; Zeist, Gerodorp, Schaerweijdelaan, Jacob van Lenneplaan, Boschwijck; Rhenen, Vreewijk).

Het diepe huis is een type dat men vanaf de 19de eeuw in alle dorpen van de Heuvelrug kan aantreffen. Bij dit huis is de plattegrond dieper dan breed en ligt

406 Vroeg 19de-eeuwse arbeiderswoningen langs de Rijksstraatweg 125-127 te Leersum (foto RDMZ, 2000).

407 Huis Schoonoord in De Bilt is gebouwd in 1887. Het is een voorbeeld van een herenhuis zoals er vele tot stand gekomen zijn in de 18de en 19de eeuw (foto RDMZ, 2000).

de nokrichting van het dak haaks ten opzichte van de straat. De balken van de inwendige constructie volgen de kortste overspanning en liggen derhalve evenwijdig met de voorgevel. Het zijn betrekkelijk eenvoudige huizen die vrijwel steeds gecombineerd zijn met een bedrijfsgedeelte en die in dat opzicht ook iets weg kunnen hebben van een boerderij.

Ook in de 19de eeuw blijft het vrijstaande dwarse huis met achteraanbouw, haaks of evenwijdig aan het voorste deel, waar een bedrijfje kon worden ondergebracht, een graag gebruikt type. Door de breedte van de lijstgevel waarin een evenwichtige verdeling van deur en vensters goed mogelijk was, had een dergelijk huis een zekere grandeur die het diepe huis miste.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw is er een toename van een al bestaand, maar tot dan betrekkelijk spaarzaam toegepaste type: *het herenhuis*. Kenmerkend is het gegeven dat zij op een rechthoekige of vierkante plattegrond staan, meestal een blokvormige hoofdvorm bezitten van twee bouwlagen en worden afgesloten met een geprofileerde kroonlijst en een (afgeknot) schilddak. Evenals het ondiepere dwarse huis is de voorgevel symmetrisch van indeling met de omlijste toegangsdeur in het midden en een of meer vensters aan beide zijden. Die symmetrie wordt voortgezet in het interieur. Achter de centraal gelegen voordeur loopt de gang. In, naast of achterin de gang is de trap naar boven opgenomen. Aan de ene kant van de gang liggen de kamers en suite, aan de andere kant kan dat variëren. In dat opzicht volgt het een traditie die al lange tijd in zwang was. Het type herenhuis met zijn voorname uitstraling wordt tot in een deel van de 20ste eeuw doorgebouwd. Het betreft vrijwel altijd een vrijstaand gebouw. Het was de favoriete bouwvorm voor pastorieën en raadhuizen.

Aan het eind van de 19de eeuw verliezen de herenhuizen snel terrein en staan hun plaats af aan *villa's en landhuizen*. Dit zijn woningtypen die bij uitstek geschikt waren om een ‘buiten’ te suggereren voor de welgestelde burger die niet de middelen had om zich een buitenplaats in de ware zin des woords te kunnen permitteren.

Het bezit van een woning buiten, en vooral het kleinere type, werd in publicaties uit het begin van de 20ste eeuw over dit onderwerp beschouwd als een bron van gezondheid en volkskracht. De rustige landelijke omgeving was de noodzakelijke compensatie voor het jachtige leven in de stad. Het buitenleven betekende immers niet meer het geïsoleerde leven met ontberingen als slechte bereikbaarheid, gebrek aan stromend water of aan elektriciteit. De gemakken van de stad lagen binnen handbereik en de voordelen van een natuurlijke omgeving stimuleerden het buiten wonen. Tot aan de jaren zeventig van de 19de eeuw was het buiten wonen voorbehouden aan de bezitters van buitenplaatsen en kastelen. De nieuwe middenklasse van welgestelde kooplieden, effectenmakelaars, bankiers en

fabrieksdirecteuren ontdekten de heilzame werking van de natuur, de gezonde lucht en de rust van de Heuvelrug.

In de publicatie van Leliman en Sluyterman over het Moderne Landhuis in Nederland (derde druk, 1922) wordt met veel omhaal van woorden uitgelegd

waar het bij een landhuis om gaat: niet alleen het aanzien is belangrijk, indeling en inrichting zijn factoren die ‘toch niet van minder beslissende aard’ zijn.

‘Bovendien’, zo schrijven de samenstellers in het voorwoord, ‘is het streven bij het moderne landhuis naar een ongekunstelde eenvoud en natuurlijkheid, naar tintelende levenslust en gezond gevoel, wars van conventionele regels’ (Lelieman, 1922, XIII). De ‘kunst’ diende daarbij ondergeschikt te zijn aan de ‘natuur’, anders zou de eenheid van huis met omgeving verbroken worden. Omdat de villa en het landhuis zo onttrokken zijn aan de schematiserende bouwtrant die voor normale woonbehoeften een gemiddeld type in het leven had geroepen, leidde dat tot verrassende oplossingen.

De ontwikkeling van de plattegronden

De plattegronden van de huizen bleven tot de laatste decennia van de 19de eeuw zoals zij altijd geweest waren: vierkant of rechthoekig zonder ver uitgebouwde vleugels of annexen, de indeling traditioneel symmetrisch met de kamers en suite naast de (midden)gang, een souterrain met dienstvertrekken en opslagruimten,

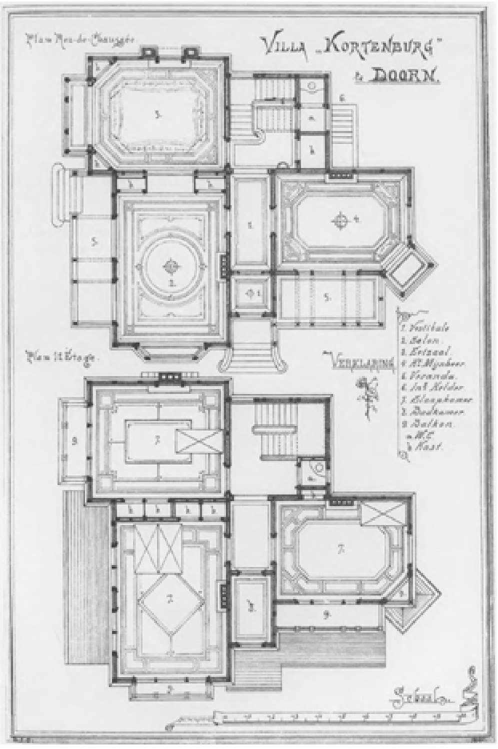

408 De plattegronden van de begane grond en de eerste verdieping van Villa Kortenburg met daarin de functies der vertrekken aangegeven en de plafonds ingetekend (Bouwkundig Weekblad 1891, tussen pagina's 102 en 103).

slaapkamers op de verdieping en een bergzolder met ruimte voor dienstbodekamers. Plattegronden volgden minder snel de ontwikkeling naar asymmetrie dan de bouwmassa's.

Pas in de 20ste eeuw komt langzamerhand de vrije plattegrond tot ontwikkeling. Souterrains verdwijnen. De compacte vierkante plattegrond wordt bewust doorbroken. Verschillende vertrekken zijn zo doelmatig mogelijk ten opzichte van elkaar gegroepeerd rond een hal. Een gang maakt in principe geen deel meer uit van de plattegrond. Representatie, wonen, eten en slapen blijven duidelijk van elkaar gescheiden. In dit opzicht verschillen de kleinere villa's en landhuizen niet van de grote buitens op de Lustwarande en volgen zij een internationale trend.

In de 19de en eerste kwart van de 20ste eeuw was de salon de meest representatieve ruimte in het huis. In de bereikbaarheid (direct toegankelijk vanuit de gang of hal), de inrichting en meubilering (imposante schouwpartij en fraaie lambrizeringen), de ligging (het mooiste uitzicht naar buiten) en benadrukte vormgeving (uitgebouwde erkers, apart bouwlichaam onder eigen kap), onderscheidde de salon zich van de ‘gewone’ vertrekken elders in het huis. Na de jaren twintig verdwijnt de ouderwetse salon. Haar positie werd overgenomen door de woonkamer die meerdere functies in zich herbergde: zitten, eten en ontvangen geschiedde voortaan in één ruimte. Om de privacy van de bewoners te bevorderen werd de woonkamer aan de gunstigste zijde, de tuinkant gesitueerd en van de openbare weg afgeschermd door een vestibule, een gang en/ of de keuken. Aan de woonkamer grensde een terras. Via openslaande deuren ging de binnenkamer vloeiend over in de buitenkamer.

De hal - in veel ontwerpen als ‘hall’ gespeld wegens de Engelse herkomst - vormt de spil van de plattegrond, of die nu traditioneel of vrij van concept was. Bij de grote landhuizen is in de hal sprake van een haardpartij en een zithoek. Bij de kleinere villa's en landhuizen ontbrak vaak de ruimte om zo'n extra functie te realiseren. Hier dient de hall uitsluitend als logistiek element, als kruispunt: alle kamers komen erop uit en de trap naar boven vindt er zijn plaats.

Een probleem bij de kleinere villa's en landhuizen vormden de dienstvertrekken. Bij afwezigheid van een souterrain moesten zij vanaf de 20ste eeuw op hetzelfde niveau als de woonvertrekken komen te liggen. Wel werden zij aanvankelijk in een achtervleugel weggewerkt, zodat zij de privacy van de bewoners niet zouden verstoren. Dienstvertrekken lagen bij voorkeur op het noorden, de woonvertrekken konden in de vrije plattegrond desgewenst alle op het zuiden gesitueerd worden. Na de jaren twintig van de 20ste eeuw treedt een duidelijke verandering op, vooral bij de kleinere villa's en landhuizen, gebouwd voor mensen uit de gegoede middenklasse. Zij bezaten niet over de mogelijkheid om op grote schaal inwonend personeel te houden. Bovendien werd, ingegeven door een steeds groter wordende personeelsschaarste, het huishouden door uitvindingen als stofzuiger, gasfornuis en koelkast efficiënter en eenvoudiger. Dit had onmiddellijke gevolgen voor de plattegrond: de vroegere dienstafdeling bestond bij de kleinere huizen uiteindelijk uit niet meer dan een keuken met bijkeuken. Knechten- en dienstbodekamers waren niet meer noodzakelijk.

Met het toenemen van de doelmatigheid in het huishouden ging de aparte eetkamer, ooit ver weg van de keuken, een minder belangrijke rol spelen. Steeds meer vormde zij een eenheid met de keuken, hoewel dat lang niet altijd op prijs gesteld werd, wegens de geuren en geluiden die als hinderlijk ervaren werden. Letterlijk een tussenoplossing vormde de dienkamer of pantry tussen beide. Bij

kleine villa's kwam het doorgeefluik of doorgeefkast tussen eetkamer en keuken in zwang.

De verdieping was de plaats voor slaapkamers met de daarbij horende ruimtes als badkamers, wc's en kleedkamers. De zolder diende als opslagruimte.

Uit het grote aanbod aan arbeiderswoningen, middenstandswoningen, herenhuizen, villa's en landhuizen op de Heuvelrug is een (beperkte) keuze gemaakt die voornamelijk is bepaald door het jaar van ontstaan en de stijl waarin het huis is gebouwd.

Dienst- en arbeiderswoningen

Uit het begin van de 19de eeuw dateert het blokje huizen aan de Rijksstraatweg 125-127 te Leersum. De huisjes liggen onder een doorlopend zadeldak. Zij hebben

409 De drie woningen aan Hoofdstraat 137-137A-139 in Driebergen liggen evenwijdig aan de weg onder een doorlopende kap. Zij zijn in 1843 gebouwd. Volgens een gevelsteen is de bouw door J. Brenkman en A. Floor geschied (foto RDMZ, 2000).

een gedistingeerd voorkomen met de lijstgevel, de zesruitsvensters en voordeuren met bovenlicht. Aanvankelijk was er hier sprake van drie huisjes. In 1957 is het meest linkse, waarin een smederij en een hoefslag waren ondergebracht, afgebroken in verband met de verkeersafwikkeling.

Uit 1843 (gevelsteen) dagtekent het rijtje woningen aan de Hoofdstraat 137-137a-139 in Driebergen. Ook deze hebben een bakstenen gevel, afgesloten met een houten kroonlijst onder een doorlopende mansardekap. De architectuur is verzorgd, de voordeur heeft een hoofdgestel en de zesruitsvensters zijn in de bovenste ruiten voorzien van zwikken met reliëfs.

Van hetzelfde type, maar in bescheiden mate aangepast aan de mode van de tijd zijn de huizen aan de Traaij 39-45 in Driebergen. Hier liggen de huizen, die in 1858 door de plaatselijke timmerman Matthijs Fukkink werden gebouwd, eveneens onder een mansardekap. De gevels zijn in een lichte tint gepleisterd, de plint heeft een donkere afwerklaag. Ieder woning was een deur en een venster breed. Dat was ook het geval bij het complex arbeiderswoningen dat in 1888 aan de Donkerstraat 8-18 in Amerongen ontstond.

Veel variatie is bij dit type huizen niet te vinden. Omstreeks 1890 wordt nog steeds in dezelfde trant gebouwd zoals de blokjes aan Burg. De Withstraat 4-6 en Kerklaan 1-21 in De Bilt en Buntlaan 38-40 in Driebergen van een tiental jaren later laten zien.

Rijsenburg

Het ultieme voorbeeld van geschakelde arbeiderswoningen in de 19de eeuw is wel het plan dat voor P.J. van Oosthuyse in Rijsenburg aan Kerkplein en Hoofdstraat tot stand gebracht is.

De Vlaming Van Oosthuyse was fournisseur van het Bataafse en Franse leger. Uit de opbrengsten daarvan had hij in 1805 de buitenplaats Sparrendaal in Driebergen gekocht. Het jaar daarop voegde hij daar de heerlijkheid Rijsenburg aan toe, waarmee hij ambachtsheer was geworden. Hoewel de titel van ambachtsheer de facto geen betekenis meer had, werkte het bezit ervan toch statusverhogend. Aan het einde van de Rijsenburgselaan - op het terrein van de voormalige ridderhofstad, die door de vorige eigenaar tussen 1798 en 1800 was gesloopt - liet Van Oosthuyse naar ontwerp van de Haagse architect Adrianus Tollus een roomskatholieke kerk, een herberg annex rechthuis en een aantal dienstgebouwen neerzetten. In die gebouwen zouden woningen en werkplaatsen moeten komen ten behoeve van ambachtslieden, de toeleveranciers van het leger. Tollus maakte een

opmerkelijk plan dat in stedenbouwkundig opzicht zijn weerga nog niet kende in Nederland. De eerste steen voor de kerk werd gelegd in 1809. Daarna volgden de vleugels met de huizen die Tollus te weerszijden van de kerk ontworpen had in twee kwarten van een cirkel. Tegenover de kerk kwam tenslotte de herberg Het Wapen van Rijsenburg. Hiernaast waren ook twee kwartrond

410 ‘Kaartie figuratief der Landgoederen, van de WE. Heer P.I. van Oosthuyse, gelegen in, en om het dorp Driebergen, in het Departement Utrecht’, vervaardigd door A. Tollus in 1806. Op de kaart is aan de noordkant de onbegroeide Utrechtse Heuvelrug weergegeven. Een prominente plaats neemt het park van Sparrendaal in met zijn uitwaaierende lanenstelsel ver van het huis en een bescheiden slingerend pad in een vak dichtbij de buitenplaats. Aan de zuidkant ligt het omgrachte terrein van de ridderhofstad Rijsenburg. Vandaar loopt een lange laan, de Rijsenburgsesteeg, in noordelijke richting langs het park van Sparrendaal. Op de plaats waar de laan de Utrechtseweg kruist, verspringt de steeg iets westwaarts en is een halfronde verkaveling zichtbaar (HUA, archief Van Rijckevorsel, inv. nr. 1006).

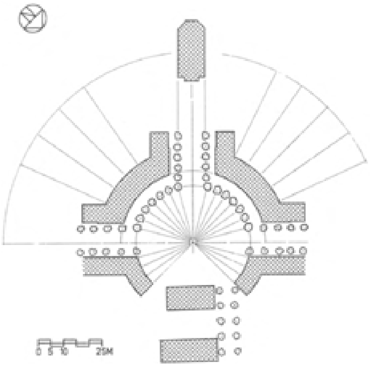

411A Rijsenburg, Kerkplein en Hoofdstraat. Reconstructie van de oorspronkelijke plattegrond van Rijsenburg, zoals die is afgebeeld op een schilderij van J.J. Loose. Schaal 1:2000. Getekend door A. Reinstra in 2000.

Op een schilderij van J.J. Loose uit omstreeks 1810 dat op Sparrendaal wordt bewaard, wijst de bouwheer P.J. van Oosthuyse naar een plattegrond van het complex dat door Adrianus Tollus werd ontworpen. Tollus maakte voor zijn concept gebruik van een bestaand stratenpatroon dat op een ingenieuze wijze in zijn plan is verweven. Dat het een geraffineerd stedenbouwkundig plan betreft blijkt bij nadere bestudering van zowel het schilderij als de werkelijke kadastrale en bouwkundige situatie. Door middel van een systematiek van cirkels en lijnen is het grondpatroon uitgezet. Vanuit een vast middelpunt, op de kruising van een horizontale (Hoofdstraat) en een verticale as (middellijn van de kerk), werden vier cirkels getrokken. De buitenste cirkel met een straal van 74 meter vormde de begrenzing van de perceelsdiepte. Vervolgens kwam precies halverwege het perceel de cirkel met een straal van 37 meter die de achterkant van de bebouwing markeerde. De rooilijn waaraan de voorgevels moesten komen lag op 28 meter van het middelpunt. De binnenste cirkel tenslotte speelde ook een belangrijke rol in het concept. De lijn met een straal van 22 meter zou aan de pleinzijde de boombeplanting bepalen en, merkwaardig genoeg, aan de andere zijde van de Hoofdstraat de rooilijn voor de bebouwing aan weerskanten van het Wapen van Rijsenburg. Vertekening door een vouw in het papier lijkt te zijn uitgesloten omdat vóór de desbetreffende bebouwing geen bomen staan aangegeven.

Op de kadastrale kaarten van Rijsenburg zijn duidelijk de lijnen te onderscheiden die achter de huizen de perceelsgrenzen bepalen. Deze lijnen hebben één centraal uitgangspunt, het middelpunt van de cirkels. Het zijn ook deze lijnen die de gérende plattegrond van de huisjes bepalen. Met andere woorden, de zijgevels van de huisjes staan exact op de radiale lijnen.

Doordat de hoek tussen de lijnen steeds 10° bedraagt zijn de huizen gelijk van afmeting. Wanneer men vervolgens de snijpunten van de radialen en de binnencirkel vergelijkt met de plattegrond van Tollus, dan blijkt op ieder snijpunt een boom (stip) te zijn geschilderd. Het Wapen van Rijsenburg vormt de tegenhanger van de kerk. Dit gebouw ligt echter niet precies in de as maar iets links ervan. De reden hiervoor is de aanwezigheid van de Rijsenburgselaan (thans Diederichslaan). Deze straat bestond reeds toen de herberg werd gebouwd en is gehandhaafd. Links en rechts van het Wapen voorzag het plan in bebouwing van zes traveeën breed, in plaats van de twaalf zoals aan het Kerkplein.

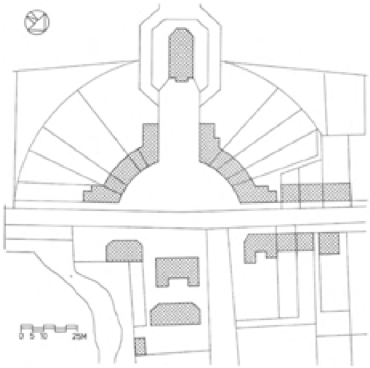

411B Rijsenburg, Kerkplein en Hoofdstraat naar het kadastraal minuutplan van 1829. Schaal 1:2000. Tekening door A. Reinstra, 2000.
De werkelijke situatie van Kerkplein en Hoofdstraat blijkt volgens de kadastrale opname uit 1829 af te wijken van het oorspronkelijke plan zoals dat op het schilderij van Loose is afgebeeld. Met name het bouwdeel te weerszijden van het Wapen van Rijsenburg verschilt aanzienlijk van het voorgestelde concept van Tollus.
Aan de oostzijde van de herberg is geen woonvleugel gerealiseerd, maar een gebouw dat gezien een laat 19de-eeuwse foto dienst deed als koetshuis. Ook de westelijke tegenhanger werd anders uitgevoerd. Hier kwam een rechthoekig bouwdeel met een afgeschuinde hoek op de kruising van de Hoofdstraat en het verlengde van de Rijsenburgselaan (thans Diederichslaan). Het gebouw stond verder naar het westen dan de bebouwing op het plan. Reden hiervoor is vermoedelijk de te krappe ruimte voor de Rijsenburgselaan die zou ontstaan bij de uitvoering van het oorspronkelijke plan. Op de minuut staan ook duidelijk de radiale perceelsgrenzen weergegeven. Opmerkelijk is de fout die in het zuidwestelijke kwart is gemaakt. Hier komen de lijnen niet in het centrale middelpunt bij elkaar. Dat dit in werkelijkheid wel het geval is blijkt uit kadastrale opmetingen van de percelen uit later tijd.

412 Rijsenburg, Kerkplein en Hoofdstraat. Schaal 1:600. Getekend door A. Reinstra in 2000 op basis van opmetingen uit 1913 (H.M. van Strijp uit Mill), 1933-1934 (M.E. Veugelers), 1966 (A.J.v.B.), 1968 RDMZ, H.P. van Beveren), 1973 en 1978 (P.F. Boot uit Driebergen).

De tekening is samengesteld uit diverse huisplattegronden, afkomstig uit het archief van Bouw en Woningtoezicht van de gemeente Driebergen-Rijsenburg. Per pand is de oudste bekende situatie weergegeven, met als gevolg dat er een tekening is ontstaan die niet kenmerkend is voor één bepaalde periode. Omdat veel van de huizen pas in de 20ste eeuw zijn gewijzigd, zijn er in de oudste opmetingstekeningen belangrijke aanknopingspunten te vinden over de oorspronkelijke indeling en opbouw van de huizen.
De huisjes aan het Kerkplein werden ontworpen door de Haagse architect Adrianus Tollus. Hij tekende twee kwartronde vleugels bestaande uit een reeks kleine huisjes die aan de kopse kanten werden afgesloten door een iets terugliggende topgevel. De pandjes kregen zowel in de voor- als achtergevel omlijste rondboogvensters in een kenmerkende Empire stijl.
De eenlaags huisjes waren van oorsprong negen meter diep en gebouwd op een plattegrond die aan de pleinzijde smaller was dan aan de achterzijde. Bijna elk pand was opgedeeld in een voor- en achterkamer, die van elkaar gescheiden werden door een dwarsmuur waartegen een steektrap naar boven liep. Onder de steektrap was in veel gevallen een kast of bedstede aanwezig met een klein keldertje. De ruimte vóór de tussenmuur bestond uit een kamertje met schouw en daarnaast een smalle gang tegen een van de zijgevels. In het achtervertrek bevond zich het bedrijfsgedeelte en was waarschijnlijk ook een keukentje met schouw. Uit vondsten bij verbouwingen is gebleken dat de vloeren met grijze gesmoorde plavuizen waren belegd. Het dak werd gevormd door een mansardekap met daarop per pand een dakkapel en Oudhollandse dakpannen.
De eerste grote verbouwing betrof de panden die tegenwoordig als Kerkplein 8 genummerd zijn. Architect Alfred Tepe liet hier in het laatste kwart van de 19de eeuw een aantal panden samenvoegen en voerde een aantal drastische wijzigingen door. Zo werden de huizen naar achteren verlengd, kwam er een nieuwe indeling en werden de bouwdelen met een verdieping verhoogd. Alleen het aanzicht aan Kerkpleinzijde bleef oorspronkelijk. De verhoging werd geheel in de toenmalige mode uitgevoerd. Zo werden aan de tuinzijde geveltjes in vakwerkstijl

gebouwd en kreeg de grootste woning een serre met balkon in de sfeer van een Zwitsers chalet. Op de verdieping van dit bouwdeel kwam een grote zaal.
Een tweede bouwgolf vond plaats in 1913 naar een ontwerp van architect H.M. van Strijp uit Mill. In dit jaar werden alle panden aan de achterkant van een verdieping voorzien en de mansardekap werd veranderd in een plat dak. De dakschilden aan de pleinzijde bleven ongewijzigd maar kregen nieuwe dakpannen, de huidige rode kruispan. Achter de huizen werden wc-aanbouwen gerealiseerd.
Een wijziging met ingrijpende gevolgen voor het beeld was de verbouwing van de hoekpanden Kerkplein 4 en 7 tot winkel. Bestaande vensters werden uitgebroken en vervangen door grote glaspuien. Deze ingreep vond plaats in de jaren 1933-1934, in opdracht van de familie van Rijckevorsel van Rijsenburg en stond onder leiding van architect M.E. Veugelers.
De laatste grote verbouwing van het complex dateert uit 1994 toen het pand Kerkplein 4a aan het plein werd toegevoegd. Deze nieuwbouw is een kopie van het huisje aan de overzijde, Kerkplein 6. Dit laatste pand, de pastorie, dateert uit het begin van de 20ste eeuw. Het is niet voorzien in het ontwerp van Tollus. Een exacte bouwdatum is niet bekend. Het gevelsteentje met PIVOH ANNO 1812 werd bij een restauratie in 1993 aangebracht.

413 Het plein te Rijsenburg met het rechthuis en de belendingen aan de westkant waarin een hoedenfabriekje was gevestigd in 1869 op een litho bij Lutgers.

gebogen vleugels aan iedere kant voorzien. Dat deel van het ontwerp is niet uitgevoerd. In 1813 was het gereed.

Het ontwerp staat weergegeven op een portret van de bouwheer Van Oosthuyse uit omstreeks 1810 van de hand van J.J. Loose, dat op het huis Sparrendaal wordt bewaard.

Het plan is verwezenlijkt door de meester metselaars Jan Vermeer en Willem van Dijk, de meester timmerman Matijs Koudijs, meester 'verwer' I. Mollon en meester stucadoor G. Werson (HUA, archief Van Rijckevorsel, inv.nr. 1054).

De vorm van de opzet, een plein met gebogen vleugels voor de kerk, is niet toevallig. De al bestaande structuur op het kruispunt Rijsenburgselaan-Utrechtseweg, die dezelfde vorm vertoonde, heeft als onderlegger gediend. Deze structuur staat weergegeven op een landmeterskaart van de heerlijkheid en de ridderhofstad Rijsenburg van januari 1797 (HUA, archief Van Rijckevorsel, inv.nr. 968) en een uit 1806 die Tollus zelf heeft vervaardigd (HUA, archief Van Rijckevorsel, inv. nr. 1006).

Op de kaart uit 1806 tekende Tollus de landgoederen van P.J. van Oosthuyse, gelegen in en om het dorp Driebergen. Op de plaats waar de Rijsenburgselaan de Utrechtseweg (thans Hoofdstraat) kruist, is duidelijk een halfrond te zien. De Rijsenburgselaan of - steeg zoals hij in het begin van de 19de eeuw nog heette, had aan de noordzijde een kleine sprong westwaarts. Dat zal de reden geweest zijn waarom de herberg annex rechthuis uit de as van het ontwerp ligt.

De huisjes met hun werkplaatsen werden uniform uitgevoerd in de vroeg 19de-eeuwse

414 Het Kerkplein van Rijsenburg in het begin van de 20ste eeuw (HUA, archief Van Rijckevorsel, inv. nr. 1078).

Empirestijl, waarin de kerk eveneens was opgetrokken. De gevels van de huizen zijn van baksteen, liggen onder doorlopende, met pannen belegde mansardekappen, voorzien van dakkapellen. Zij kregen zowel in de voor- als achtergevel omlijste rondboogvensters en -deuren.

Kerkplein 1-4 vormt met Hoofdstraat 128-130 het westelijke kwartrond met een recht gedeelte aan de Hoofdstraat. Dit bouwblok werd aanvankelijk aan het einde van het Kerkplein en aan de Hoofdstraat afgesloten met een huisje onder een in- en uitgezwenkte topgevel. In 1994 is tussen nr. 4 en de kerk aan het Kerkplein een gedeelte gebouwd in dezelfde trant als het 19de-eeuwse gedeelte. Het heeft nummer 4A gekregen.

Kerkplein 6-9 vormt met Hoofdstraat 134-136 het oostelijke kwartrond. Hiervoor geldt hetzelfde als bij het westelijke kwartrond. Het huisje met de in- en uitgezwenkte topgevel markeert het Kerkpleingedeelte - daar was de bebouwing na het pand met de topgevel al in het begin van de 20ste eeuw doorgetrokken - en beëindigt het gedeelte aan de Hoofdstraat. Deze beide kwarten zijn in 1809 als eerste gerealiseerd. In de loop van de tijd vonden verbouwingen, veranderingen en vergrotingen plaats, vooral aan de achterkant. Aan de voorzijde zijn in 1933 de gevels van Kerkplein 4 en 7 veranderd in een Amsterdamse Schoolachtige vormgeving.

In de jaren direct na 1809 werd de westelijke vleugel aan de Hoofdstraat in dezelfde trant als het oudste gedeelte aan het Kerkplein uitgebreid.

In 1811 kwam het blokje Hoofdstraat 110-112 gereed, een dubbel winkel-woonhuis. Het grote winkelraam op nr. 110 is in 1915 gemaakt.

De winkelpui in neoklassieke trant op nr. 112 is een toevoeging uit waarschijnlijk de tweede helft van de 19de eeuw. De gebogen dakkapellen met vensterindeling zijn wel oorspronkelijk.

Uit dezelfde tijd stamt Hoofdstraat 114-126, een blok van oorspronkelijk zes winkelwoonhuizen. Ook hier hebben zich de nodige wijzigingen voorgedaan. De huizen aan Hoofdstraat 116-118 hebben in 1924-1925 een groot etalagevenster gekregen. Bij de nrs. 120-126 zijn nog de originele dakkapellen met roedenverdeling aanwezig. Het rijtje is in de jaren zeventig van de 20ste eeuw gerestaureerd,

415 Overzicht van het Kerkplein 8 en 9 en Hoofdstraat 134-136 te Rijsenburg (foto RDMZ, 2000).

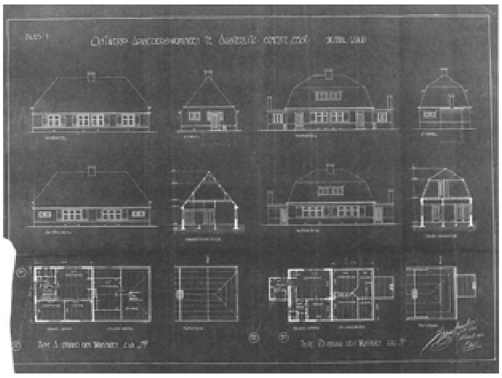

416 Ontwerp voor twee typen arbeiderswoningen te Austerlitz door J.J. van Straalen uit Zeist van 1921 (GAZ).

vandaar de deuren met rondboog bovenlichten en de etalagekastjes in de sfeer van het oorspronkelijke plan.

De panden Hoofdstraat 73 en 75-77, aan de andere kant van de weg, horen ook tot het oorspronkelijke concept. Zij werden in 1811 gebouwd, maar zijn in later tijd gewijzigd. Zo is nr. 75-77 voorzien van een winkelpui uit 1920.

De werkplaatsen aan het Kerkplein werden met ‘fabrieken’ aangeduid. Omstreeks 1815 waren er onder andere gevestigd een hoedenmaker, een kousenwever, een linnenwever en een pettenmaker. In een van de belendingen van de herberg was een hoedenfabriekje gevestigd, dat in 1899 is afgebroken. Op die plaats staat nu de villa Vrederust (Gaasbeek, 1996, 53).

Zoals gezegd worden de dienst- of arbeiderswoningen op de Heuvelrug in de 20ste eeuw wat ruimer van opzet. Die ruimte wordt gevonden in het verhogen van de gevels en de daken en in aanbouwen aan de achterkant. De gevels worden gedecoreerd in navolging van de grotere huizen en ook in de plattegronden neemt de variatie toe. Woningblokken krijgen een stedenbouwkundige kwaliteit door bijvoorbeeld accenten in de vorm van topgevels bij de midden- en hoekhuizen en zich herhalende decoratiepatronen. Daarnaast vindt men arbeiderswoningen van een meer landelijk karakter, waarbij de inspiratie gevonden is bij de plattelandsarchitectuur van de 18de en 19de eeuw.

Op diverse plaatsen is dit landelijke type gebouwd. Een aantal heeft inmiddels plaats gemaakt voor nieuwbouw, bijvoorbeeld aan de Schaerweijdelaan in Zeist, maar in Austerlitz zijn dezelfde landelijke arbeiderswoningen nog aanwezig. In 1921 werd aan de Gramserweg 1-15 een complex van acht arbeiderswoningen gebouwd naar ontwerp van de Zeister architect J.J. van Straalen. Er zijn twee

417 Gramserweg 1-3 te Austerlitz is een dubbele arbeiderswoning uit 1921 (foto RDMZ, 2000).

typen: een dubbele woning op rechthoekige plattegrond onder een wolfdak met de ingangen in de zijgevel en een dubbele woning onder mansardekap met de beide ingangen in de voorgevel.

Andere voorbeelden van arbeiderswoningen in een landelijk omhulsel liggen aan de Moersbergselaan, de oprijlaan naar kasteel Moersbergen, in Doorn. Daar werd in 1913 in opdracht van de toenmalige eigenaar van het kasteel, J.A.W. Luden een dubbele arbeiderswoning gerealiseerd door de gebroeders Van der Wielen uit Cothen (nr. 9-11). Ter plaatse stond een gebouw waar drie woningen in ondergebracht waren. Het nieuwe complex werd wit gepleisterd en van roedenvensters met luiken voorzien. Het pannendak kreeg wolfseinden. Het huis was over de breedte bajonetvormig in tweeën verdeeld. Ieder bouwdeel had een kamer met schouw, een onderkelderde opkamer met de trap naar de zolder en een keuken. In 1995-1996 is het complex tot één woning verbouwd met gedeeltelijke handhaving van de oude structuur.

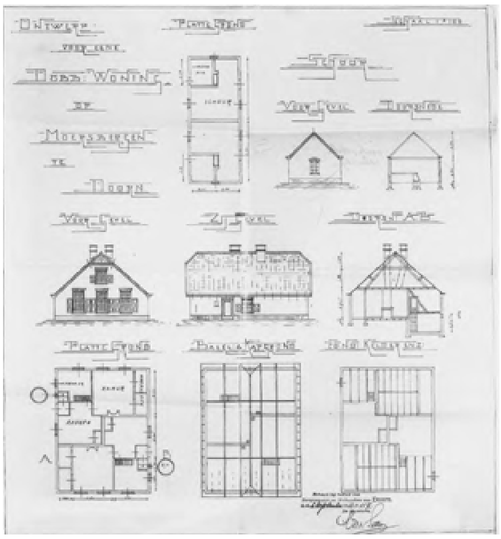

418 ‘Ontwerp voor eene Dubb. Woning op Moersbergen te Doorn’. Het betreft de woning aan de Moersbergselaan 9-11, die in 1913 is gebouwd. De naam van de ontwerper is niet bekend (GAD, 1127).

419 Moersbergselaan 9-11 te Doorn werd in 1913 als dubbele arbeiderswoning gebouwd. De gevels zijn witgepleisterd, de vensters van luiken voorzien. Zo vormt de woning een visuele eenheid met de andere opstallen die aan de Moersbergselaan liggen (foto RDMZ, 2000).

420 Moersbergselaan 5-7 te Doorn dateert waarschijnlijk uit het begin van de 19de eeuw. Het huis bevat twee woningen. De naar weg gekeerde gevels zijn van een pleisterlaag voorzien, in overeenstemming met het naastliggende huis nr. 9-11 en de (voormalige) boerderij Keizerswaard aan de overkant van de laan (foto RDMZ, 2000).

Een vergelijkbaar uiterlijk heeft de dubbele woning die hier direct achter ligt: Moersbergselaan 5-7. Volgens overlevering is dit huis ouder, mogelijk laat 18de- of begin 19de-eeuws. Bebouwing op die plek komt overigens al voor op de kadastrale kaart van 1832. In 1897 wordt in een verkoopakte melding gemaakt van ‘een huis ingericht tot drie woningen’. Tegenwoordig is er sprake van twee woningen.

Het diepe huis

Na het midden van de 19de eeuw vindt het diepe huis een grotere verspreiding. Om een aantal voorbeelden te noemen: Gasthuisstraat 1-3 in Amerongen is in 1850 als woonhuis gebouwd, geheel in de trant van de traditionele Amerongse tabaksboerderijen met de steile pannen daken. Het huis Laanzicht aan de Dorpsstraat 19 in Doorn geeft ook de indruk een boerderij te zijn, maar is wel degelijk in 1878 als

421 Gasthuisstraat 1-3 te Amerongen is in 1850 als woonhuis gebouwd (foto RDMZ, 2000).

422 Het diepe huis Laanzicht aan de Dorpsstraat 17-19 te Doorn dateert van 1878 (foto RDMZ, 2000).

woonhuis gebouwd. Het is een forse bouwmassa met stucversiering in de vorm van hoeklisenen en banden rond de vensters. In de geveltop is figuurzaagwerk aangebracht. De gevel is regelmatig van indeling.

Het diepe huis aan de Drostestraat 3 uit 1894 in Amerongen ligt onder een mansardekap en heeft een regelmatig ingedeelde bakstenen voorgevel met een simpele versiering van banden en sierankers en gepleisterde hoeklisenen. Het is een eenvoudig, pretentieloos dorps huis zoals er diverse in Amerongen te vinden zijn.

Rijker gedecoreerd is het diepe woonhuis aan de Burgemeesterlaan 4 in Driebergen, huis Vogelzang, dat in 1902 tot stand kwam. Langs de mansardekap zijn bewerkte windveren met figuurzaagwerk aangebracht. Ook aan de vormgeving van de vensters is enige aandacht geschonken. Het driedelige venster van de begane grond is in een flauwe boog met sluitsteen gevat. In de boog van het verdiepingsvenster staat de naam van het huis. De indeling van de plattegrond is niet meer symmetrisch. De in een portiek liggende ingang is uiterst rechts gesitueerd. Daarnaast liggen de kamers en suite.

Het dwarse huis

Het dwarse huis mocht zich in een grotere populariteit verheugen. Langs de Karpervijver achter het Broederplein in Zeist staat een aantal mooie voorbeelden uit de jaren 1845-1855 naast elkaar. Hoewel zij in omvang verschillen, Karpervijver 1 heeft een souterrain over de hele breedte, bij Karpervijver 3 en 9 ontbreekt dat en Karpervijver 5 is twee verdiepingen hoog, is de regelmatige gevel- en plattegrondindeling (middengang met kamers aan weerszijden en de keuken aan de achterzijde) een gemeenschappelijke factor. De voordeuren zijn van een omlijsting

423 Karpervijver 3 te Zeist kwam in het midden van de 19de eeuw tot stand (foto RDMZ, 2000).

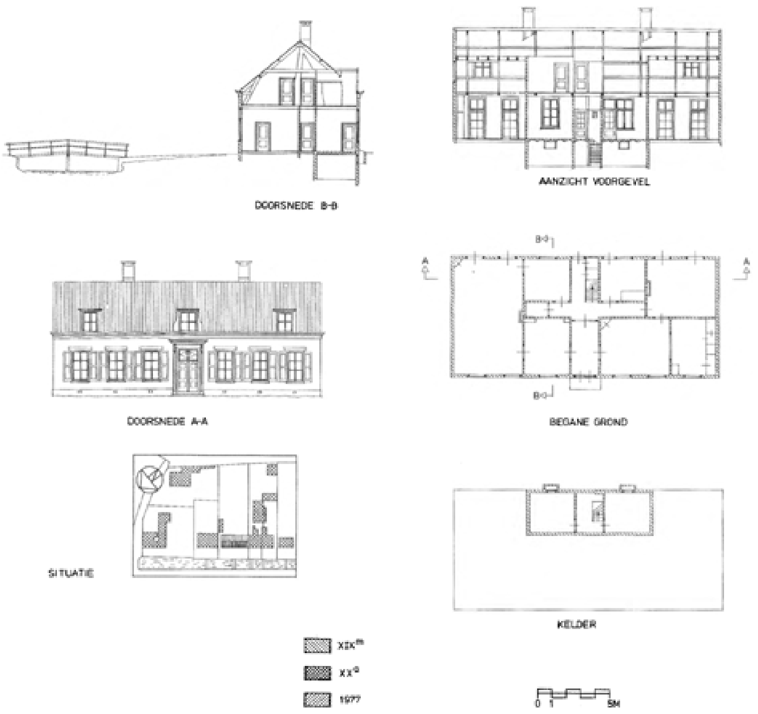

424 Zeist, Karpervijver 3. Situatie, aanzicht, plattegronden en doorsneden.
Schaal 1:3000 en 1:300. Getekend door A. Reinstra in 2000 naar opmetingen uit 1976 van architectenbureau Meulenbelt BV te Utrecht.
Karpervijver 3 is een groot eenlaags dwarshuis onder een zadeldak dat dateert uit het midden van de 19de eeuw. Het gebouw is voorzien van een symmetrisch ingedeelde voorgevel. Aan weerszijden van de entreepartij zitten drie schuifvensters. Onder het achterste deel van de woning bevindt zich een kelder die door troggewelfjes op ijzeren balken wordt overkluisd. Vermoedelijk dateert deze constructie uit het eerste kwart van de 20ste eeuw toen een verbouwing moet hebben plaatsgevonden. Bij deze verbouwing werd onder andere de voorgevel gepleisterd en de gepleisterde rechthoekige lateien boven de vensters aangebracht, samen met enkele schouwtjes die in 1976 werden verwijderd. Via een bordestrap in het achterste deel van de gang bereikt men de zolder die wordt overkapt door een kap met gordingen op kreupele spanten. Van de dakkapellen aan de voorzijde is de linker recent aangebracht.

met hoofdgestel voorzien. De bovenlichten hebben een roedenverdeling. De meeste huizen hebben zesruitsvensters met luiken.

Voor wat betreft de indeling van het huis is Karpervijver 3 een uitzondering. Het is waarschijnlijk gebouwd als dubbele woning met een aantal zaken gemeenschappelijk als de voordeur, gang en trap. De indeling van het huis bestaat namelijk uit vertrekken die zijn gespiegeld over de centrale as van vestibule en achtergelegen gang. Tot 1977, toen de muur tussen de voor- en achterkamer aan de linkerkant werd verwijderd, waren de kamers aan de linker- en rechterzijde van de gang vrijwel identiek. De plaats van de trap is de oorspronkelijke.

Ook in Amerongen zijn veel dwarse huizen gebouwd. Bij een aantal is de scheidslijn tussen woonhuis met achterbouw of dwarshuisboerderij met stal maar moeilijk te trekken. Burg. Van den Boschstraat 5, ‘Vossenhof’, nr. 37-37A, Schoutenstee, en Rijksstraatweg 4-6 (gevelsteen met 1843) zijn voorbeelden uit de eerste helft van de 19de eeuw.

Vergroting van het dwarse huis kon plaats vinden door het aanbrengen van een tweede beuk of het toevoegen van een verdieping. Een vroeg 19de-eeuws voorbeeld

van een dubbel dwars huis vindt men in Amerongen aan de Overstraat 25, huis Hoogerwerf. Het is een tweebeukig huis van één bouwlaag en een kap onder twee evenwijdige schilddaken. Het is niet ondenkbaar dat de

425 Amerongen, Burg. van den Boschstraat 5, Vossenhof, is een dwars huis dat in de eerste helft van de 19de eeuw is gebouwd. Kenmerkend voor de oudere huizen in Amerongen is de aanwezigheid van een kleine, afgebakende voortuin (foto RDMZ, 2000).

426 Huis Walburg aan de Overstraat 2 te Amerongen is een dwars tweebeukig huis onder twee evenwijdige schilddaken uit het eind van de 18de eeuw. Ook hier vindt men weer een kleine voortuin (foto RDMZ, 2000).

427 De Lindenhof, Overstraat 27 te Amerongen, kwam in 1841 tot stand (foto RDMZ, 2000).

428 Herberg De Roode Leeuw aan de Drostestraat 35 te Amerongen is een van de dwarse huizen met verdieping in deze plaats. Het onderste deel laat 17de- of 18de-eeuws muurwerk zien. Het voorhuis is in later tijd verhoogd met baksteen van een ander formaat (foto RDMZ, 2000).

voorste beuk wat ouder is dan de achterste. De gevelindeling is symmetrisch met een paneeldeur en bewerkt bovenlicht in het midden en negenruitsvensters ter zijde. De gevels van dit huis zijn gepleisterd.

Dwarse huizen met een verdieping zijn ook in Amerongen goed vertegenwoordigd. Een mooi huis dat in de klassieke traditie is gebouwd staat aan de Overstraat 27. Het huis met de naam Lindenhof kwam in 1841 tot stand. De verdiepingen zijn visueel van elkaar gescheiden door een cordonlijst. Naast het huis staat een

koetshuis met klokvormige top en grote inrijdeur. Het Witte Huis aan de Burg. van den Boschstraat 2 dagtekent van 1844. Herberg De Roode Leeuw (met dwars geplaatst achterhuis) aan de Drostestraat 35 is mogelijk nog uit de 18de eeuw. Bij het laatste huis is aan de voorgevel duidelijk te zien dat het oorspronkelijk één bouwlaag hoog was. Het is in later tijd verhoogd met gebruikmaking van een andere maat baksteen.

Ouderwets voor de tijd van ontstaan (1895-1896) lijkt het dwarse huis met verdieping aan de Dorpsstraat 29-31 in Doorn. Verondersteld wordt dat de bouwbedrijvigheid van 1895 dan ook eerder een verbouwing dan nieuwbouw heeft ingehouden. Als dwars huis komt het al voor op de kadastrale kaart van 1832 van de gemeente. De symmetrie van de indeling is verbroken door een bepleisterde travee aan de rechterkant toe te voegen, waarin een bedrijfsgedeelte is ondergebracht. Over de hele breedte van het huis loopt een veranda (Laman, 1995, 95).

Herenhuizen, villa's en landhuizen

Ongedecoreerde baksteenarchitectuur

Uit 1841 stamt in Amerongen een woning aan de Nederstraat 13. Dit huis staat tegenover de kerk en is gebouwd als pastorie, geheel in de traditie van de 18de eeuw met een bakstenen gevel, een deur met hoofdgestel, regelmatig over het gevelvlak verdeelde vensters met roedenverdeling, een houten kroonlijst en een hoge, geknikte kap met hoekschoorstenen.

429 Amerongen, Nederstraat 13. De pastorie bij de hervormde kerk is een voorbeeld van ongedecoreerde baksteenarchitectuur uit het midden (1841) van de 19de eeuw (foto RDMZ, 1968).

430 Van het eind van de 19de eeuw dateert het bakstenen herenhuis aan de Cuneralaan 2 te Rhenen (foto RDMZ, 2000).

Het huis Schoonoord aan de Holle Bilt 13 in De Bilt dateert van 1887 en is van hetzelfde type van twee bouwlagen hoog, met bakstenen gevels, een omlopend schilddak, een voordeur met hoofdgestel en symmetrisch gerangschikte vensters met rechte strekken erboven. Hier ontbreekt de roedenverdeling. In de bovenlichten is glas-in-lood verwerkt.

Een laat 19de-eeuws voorbeeld ligt aan de Cuneralaan 2 in Rhenen. Opmerkelijk aan dit forse bakstenen huis is de brede kroonlijst met kleine consoles. De met een hoofdgestel omlijste voordeur van voorheen is hier teruggezet, waardoor een inwendig portiek ontstond.

Neoklassicisme

Dartheide, Rijksstraatweg 319-321 te Leersum, is een buitenhuis/herenhuis uit 1817. Na de bouw werd het 'Nieuw-Broekhuizen' genoemd, omdat het huis was gebouwd voor de eigenaar van de ridderhofstad Broekhuizen, C.J. van Nellesteyn. Hij zou er zelf zijn laatste jaren in slijten. De naar de weg gekeerde gevel van Nieuw-Broekhuizen was in neoklassieke stijl opgetrokken en van een middenrisaliet met fronton voorzien. De toegang zat in de achtergevel. Pas in 1873 veranderde de naam van het huis na verkoop in 'Dartheide'. In 1899 is het huis, na weer een volgende verkoop, vergroot met een uitbouw aan de voorzijde. Het klassieke fronton werd verwijderd en op die plaats kwam een steil dakvlak met dakkapellen. In de jaren tachtig van de 20ste eeuw kreeg het huis een lage aanbouw aan de westkant.

431 Nieuw-Broekhuizen, dat tegenwoordig Dartheide heet, afgebeeld bij Mourot in 1829. Het huis heeft een klassicistisch voorkomen met zijn glad gepleisterde gevels en het fronton boven de middenrisaliet.

432 Dorpsstraat 74 in De Bilt is in 1893 in neoklassieke stijl gebouwd (foto RDMZ, 2000).

Een laat voorbeeld in de 19de eeuw van een klassicistisch herenhuis is de voormalige pastorie aan de Dorpsstraat 74 in De Bilt. Het huis ligt naast de kerk op enige afstand van de weg. Het werd in 1893 gebouwd en verving een voorganger op dezelfde plaats. De enige verlevendiging van de strak gepleisterde gevels zijn de gebosseerde lisenen op de hoeken en langs de middenrisaliet. De vensters hebben een T-vormige verdeling, gebruikelijk voor het einde van de 19de eeuw. De voordeur ligt in een ondiep portiek - een verschijnsel dat na het derde kwart van de 19de eeuw steeds gangbaarder wordt - maar wordt nog wel door een houten hoofdgestel benadrukt.

Neogotiek

Doornhoek aan de Dorpsstraat 73 aan de grens van de bebouwde kom van Doorn is van een buitenplaatsachtig karakter. Het witgepleisterde huis met neogotische detaillering uit omstreeks 1850 staat wel op een vierkante plattegrond, maar op een van de hoeken ontwierp de timmerman Jan Koudijs uit Doorn een vijfzijdige torenachtige uitbouw met fenêtres à terre en een ranke veranda op gietijzeren zuilen. Het balkonhek op de eerste verdieping vertoont, evenals de vensters, de spitse bogen die zo karakteristiek zijn voor de neogotische stijl. Kleine consoles verlevendigen de kroonlijst. Ook hier zijn de verdiepingen door een cordonlijst gescheiden. Het huis heeft sedert de bouw nogal wat wijzigingen ondergaan, waar de architectuur niet beter van geworden is. De luiken en een veranda zijn verwijderd, evenals het ijzeren toegangshek. In het interieur zijn enkele oorspronkelijke onderdelen als deuren en een schouw bewaard gebleven.

433 Villa Doornhoek aan de Dorpsstraat 73 te Doorn, zoals P.J. Lutgers die op een litho weergaf in zijn publicatie van 1869. Het huis was toen negentien jaar oud. Het fijne ajourwerk aan de veranda's en de neogotische detaillering aan vensters, balkon en tuinhek is duidelijk te zien.

434 Dezelfde locatie iets meer dan honderd jaar later. Doornhoek is van zijn laatste restje tuin en hek beroofd. Het terrein dient als parkeervoorziening. De serre aan de linkerkant is verdwenen (foto RDMZ, 1979).

Van bescheiden neogotische signatuur is het dubbelpand aan de Dorpsstraat 67-69 in De Bilt dat in het derde kwart van de 19de eeuw is gebouwd in opdracht van de Hervormde Diaconie. Hoewel de gevelindeling in de loop van de tijd enigszins is veranderd - de rechterkant had oorspronkelijk dezelfde uitmonstering als de linkerkant, namelijk een voordeur, geflankeerd door een venster - is de kenmerkende verschijningsvorm dezelfde gebleven. Een cordonlijst geeft de scheiding van de verdiepingen aan. De beganegrondvensters met de oorspronkelijke zesruitsverdeling en de geprofileerde lijsten erboven ademen nog de klassieke traditie. Op de verdieping verwijzen spitsboogvormige vensters naar de neogotiek.

Een van de coryfeeën op het gebied van de neogotische kerkenbouw in Utrecht, A. Tepe, ontwierp in 1879 in Driebergen aan de Hoofdstraat 49, villa Kastanjehof, geïnspireerd op de Noordduitse baksteengotiek. De villa staat op een onregelmatige, kruisvormige plattegrond. De vertrekken zijn gerangschikt rond een centrale hal. Het Noordduitse karakter spreekt het sterkst uit de bakstenen trapgevel aan de rechterkant van het huis. Met de gedraaide pinakels met smeedijzeren bekroning op de trappen en de spitsboogvorm der vensters is het een fraai staaltje Hansegotiek geworden. In later tijd is de villa in dezelfde trant uitgebreid, waardoor het aan de achterkant de speelse asymmetrie van de bouwvormen heeft moeten inleveren.

Eclecticisme

Aan de Dorpsstraat in Doorn bevinden zich vlak bij elkaar drie eclectische herenhuizen die dezelfde opdrachtgever heeft laten bouwen.

Het huis Del Sol aan de Dorpsstraat 75 dateert van 1869. De bouwheer F.N. van Dijk, huisschilder te Doorn, heeft het ontwerp waarschijnlijk laten vervaardigen door zijn collega-timmerman Pieter de la Rivière met wie hij bij diverse opdrachten heeft samengewerkt. Van Dijk stimuleerde de bouw van een aantal buitenhuizen in het dorp. Hij liet ze neerzetten als belegging om ze vervolgens te verhuren. Del Sol is het huis waarin hij zelf woonde. De architectuur van het exterieur laat een nog neoklassieke ondergrond zien met rondboogvensters en -deur op de begane grond, zesruitsvensters op de verdieping, geblokte hoeklisenen en een omlopende cordonlijst tussen de verdiepingen in. Daaroverheen ligt als het ware een saus van eclecticisme. De middenrisaliet is door lisenen met verdiepte velden en rozetten gemarkeerd. Ter hoogte van de kroonlijst is alleen de risaliet met consoles versierd. Een klokkentorentje - kenmerk van een echte buitenplaats (!) - siert de daknok. Aan de linkerkant is een serre aangebouwd. Langs de mansardekap is een golvende houten daklijst aangebracht.

Een jaar daarvoor had Van Dijk aan de Dorpsstraat 77 het huis Doornburgh als beleggingsobject laten neerzetten, ook naar alle waarschijnlijkheid door De la Rivière. Hier is het eclecticisme veel pregnanter aanwezig. Boven de getoogde

435 Dorpsstraat 75 te Doorn, Del Sol, een eclectische villa uit 1869 (foto RDMZ, 2000).

436 Doornburgh uit 1868 ligt aan de Dorpsstraat 77 in Doorn (foto RDMZ, 2000).

437 Villa Doornwijck aan de Dorpsstraat 81 in Doorn dateert van 1872 en is een goed voorbeeld van dorps eclecticisme (foto RDMZ, 1976).

vensters bracht hij brede stuclijsten aan met een bewerkte 'sluitsteen' op de begane grond en blokvormige sluitstenen op de verdieping. Ook hier is de middenrisaliet benadrukt door lisenen met verdiepte velden die op de verdieping door de aanwezigheid van een 'basement' het karakter van pilasters verkregen. Door de fenêtres à terre heeft het huis een directe relatie met de omringende tuin. Zowel de voordeur als het venster daarboven liggen iets terug in de gevel achter een getoogde boog beneden en een ronde boog boven, hetgeen het beeld van de voorzijde aanmerkelijk verlevendigt. De boogvorm komt terug in de dakkapel. Ook hier bevindt de enige versiering van de kroonlijst zich ter hoogte van de middenrisaliet. Voor het huis is een ijzeren hek tussen bakstenen hekpijlers gezet met de naam 'Doornburgh'.

Of Doornwijck aan de Dorpsstraat 81 ook een ontwerp van De la Rivière is, kon niet worden vastgesteld. Wel was het opnieuw F. van Dijk die in 1872 de opdracht tot de bouw gaf. Het eclecticisme van dit huis manifesteert zich door de toepassing van gebosseerd gepleisterde hoekblokken, bescheiden risalieten met ingesneden voegen aan vier zijden, stucversieringen boven de vensters en horizontale vakken met stucornament onder de cordonlijst boven de begane grondvensters. Op de verdieping zit in de middenrisaliet een houten balkon met smeedijzeren hekwerk. Aan de rechterzijde van het huis is een veranda met melkglas in een gietijzeren roedenverdeling aangebracht.

Bij de villa's was het eclecticisme aanvankelijk ook in zwang. Van 1872 dagtekent de villa die H.J. van den Brink aan de Hoofdstraat 60-62 in Driebergen bouwde, in hetzelfde jaar waarin hij Beukenrode in Doorn schiep. Dat verklaart misschien de gelijkenis in bouwvorm tussen de twee panden, zij het dat Beukenrode beschikt over een belvedère. De Driebergse villa, die eerst de naam 'Irene' droeg en thans met de naam Huize Catharina prijkt, is geheel gepleisterd. Het middendeel van het huis springt iets naar voren en is hoger opgetrokken dan de beide 'zijvleugels'. Een driezijdig uitgebouwde erker op de begane grond met gietijzeren balkon voor

438 Huize Catharina staat aan de Hoofdstraat 62 in Driebergen. De villa werd in 1872 door H.J. van den Brink gebouwd (foto coll. RDMZ, 1972).

de verdieping, gekoppelde stucbogen boven de verdiepingsvensters en drie zolderlichten markeren nog eens extra het middengedeelte. De toegangsdeur is bij dit huis aan de zijkant aangebracht. De getoogde vensters op de begane grond en de geprofileerde lijsten met consoles boven de vensters op de verdieping zijn alle elementen die het eclecticisme kenmerken.

Een uitbundig voorbeeld van de eclectische stijl ligt in Amerongen aan de Drostestraat 2-6a. Huize Oranjestein kwam in 1881 tot stand. Door verbouwing tot hotel aan het eind van de 19de eeuw werd het huis uitgebreid aan de rechterkant. Bij opnieuw een functieverandering, nu tot bejaardentehuis, werd in het begin van de 20ste eeuw een veranda met erkers aangebouwd. Dit alles in de stijl van het oorspronkelijke blok, maar in een soberder vormgeving. Na 1990 is het huis opgedeeld in zes appartementen. Het oude herenhuis is vijf gevelopeningen breed en twee bouwlagen hoog en heeft een rijk bewerkte voorgevel. Het pleisterwerk is verlevendigd met getrokken voegen. Zoals gebruikelijk bij dit soort huizen ligt de nadruk op de middenpartij die door lisenen met bewerkte en verdiepte velden wordt begrensd. De toegang ligt in een inpandig portiek. Boven het verdiepingsvenster

439 Huize Oranjestein aan de Drostestraat 2-6A in Amerongen dateert van 1881 en is mogelijk van dezelfde hand als huis Lievendaal (foto RDMZ, 2000).

440 Huis Lievendaal aan Hof 6-10 in Amerongen kwam in 1880 tot stand (foto RDMZ, 1973).

441 Aan de Utrechtseweg 119 in Zeist staat dit eclectische huis uit het laatste kwart van de 19de eeuw (foto coll. RDMZ, 1974).

krijgt de kroonlijst extra aandacht door de toevoeging van vijf consoles. Boven de getoogde vensters van de begane grond zijn brede stuclijsten aangebracht met kuiven in het midden. De verdiepingsvensters hebben een driehoekige omlijsting met in stuc uitgevoerde kopjes. De rijke detaillering zet zich voort in de hoeklisenen, die versierd zijn met verdiepte geblokte velden (begane grondgedeelte) en ornamenten (verdieping) en kornissen met consoles op de hoeken. Dezelfde hoeklisenen zijn aan zij- en achtergevel aangebracht. Een drievoudige cordonlijst duidt de scheiding der verdiepingen aan. Onder de daklijst is een muizentandlijst aangebracht. Wie de ontwerper van Oranjestein is kon niet worden achterhaald.

Evenmin is dat het geval bij het tweede eclectische pand dat Amerongen rijk is: huis Lievendaal aan het Hof 6-10. Dit herenhuis uit 1880 (gevelsteen), eveneens als particulier huis gebouwd, kreeg tien jaar na de bouw al een hotelfunctie, waardoor de originele indeling teloor gegaan is. Ook hier ligt de centrale toegang in een inpandig portiek. De risaliet is met getrokken voegen verlevendigd. In de decoratieve afwerking zijn overeenkomsten te ontdekken met Oranjestein. Het huis Lievendaal heeft eveneens hoeklisenen met blokken in het onderste deel en velden versierd met rozetachtige ornamenten boven en consoles aan de kornissen op de hoeken. De middenrisaliet heeft een driehoekige beëindiging ter hoogte van de kroonlijst, zoals dat bij Oranjestein te zien is. Forse stuclijsten zijn boven de vensters van de voorgevel aangebracht. Onder de gootlijst loopt een muizentandlijst. De zij- en achtergevels hebben eveneens de gedecoreerde hoeklisenen.

Een mengvorm tussen het onversierde bakstenen en het eclecticistische herenhuis staat aan de Utrechtseweg 119 in Zeist. Het huis kwam vóór 1882 tot stand en

vertoont alle stijlkenmerken van het eclecticisme, hoeklisenen met gebosseerd ondergedeelte, stucranden en -kuiven rond en boven de vensters, middenrisaliet met gebosseerde omlijsting van de voordeur, gepleisterde cordonlijst tussen de verdiepingen, kroonlijst met consoles. Alleen het gevelvlak is ongepleisterd gebleven.

442 De neorenaissance villa Anna aan de Hoofdstraat 84 in Driebergen twintig jaar na de bouw (foto van omstreeks 1910).

Neorenaissance

Een in het oog springende villa in neorenaissancestijl staat langs de Hoofdstraat 84 in Driebergen. De Rijsenburgse timmerman W.P.H. Kok bouwde in 1893 dit huis als beleggingsobject. Het heette toen villa Anna, thans herdoopt in Providentia. Hoewel er sedert de bouw diverse veranderingen hebben plaats gevonden heeft het toch duidelijk de elementen die karakteristiek zijn voor een villa: een asymmetrische hoofdvorm, veranda's en balcons. Balusters, vazen, pinakels, diamantkoppen, alle elementen die passen bij de rijk geornamenteerde Franse neorenaissance, zijn aan dit huis toegepast. Niet alles is meer in situ, maar desondanks blijft Providentia een goed voorbeeld hoe een dergelijke internationale stijl in een dorp als Driebergen is verwerkt.

Wat minder uitbundig en meer Hollands van karakter is de dubbele neorenaissancevilla Bellevue uit 1902 aan het Sitiopark 2-4 in Doorn. Aannemer T. Meerdink, aannemer te Doorn, was verantwoordelijk voor ontwerp en bouw. Bij dit huis zijn de speklagen een duidelijk kenmerk van de renaissancestijl. Als typerend 'Hollands' element zijn te noemen de beide trapgevels en de kruisvensters met luiken aan de onderzijde van de vensters.

Een aantal villa's vertoont een mengeling tussen neorenaissance- en chaletstijl. De diverse woningen die op de buitenplaats Hydepark ontworpen zijn door architect J.N. Landré in de jaren 1886-1888 zijn wel de opmerkelijkste voorbeelden op de Heuvelrug. Een ander huis van dit type uit 1884 is Vredehoeve aan de

443 Villa Anna, die thans Providentia heet, in 2000. De detaillering is enigszins verarmd. De torenspits is afgebroken en het bovendeel van de pinakels is verdwenen (foto RDMZ, 2000).

Leersumsestraatweg 2 te Doorn. Het huis is gebouwd als een rentmeesterswoning bij de inmiddels verdwenen buitenplaats Boschoord. Hoewel minder uitbundig in

zijn vormenrijkdom dan de huizen op Hydepark, is het toch een van de betere exemplaren van deze landelijke variant tussen neorenaissance en chaletstijl. De Doornse villa Espéranza uit 1890 laat een meer klassieke variant zien van de combinatie neorenaissance en chaletstijl. Bijzonder is het gecombineerde gebruik van gele verblendsteen en natuursteen voor de lijsten en sierende onderdelen. Dat en de asymmetrische indeling van de gevels, de in- en uitspringende gevels, de balkons met renaissanceversiering en de chaletdaken maken van deze villa aan de Dorpsstraat 5 een opmerkelijke verschijning.

Over het algemeen zijn dit soort villa's meer teruggehouden in stijl, zoals villa Maria aan de Stationsweg 4 te Rhenen uit 1892 van gemeenteopzichter D. Hoiting en Hoofdstraat 178 in Driebergen uit 1896, die de speklagen van de neorenaissancestijl gecombineerd heeft met de overstekende dakvlakken met fijn gedetailleerde windveren uit de chaletstijl. In bescheidener mate ziet men hetzelfde bij het buurpand

444 De neorenaissance villa Espéranza aan de Dorpsstraat 5 in Doorn is in 1890 gebouwd. De daken zijn in chaletstijl uitgevoerd (foto RDMZ, 1988).

445 Ook de villa aan de Hoofdstraat 178 in Driebergen (1896) vertoont een combinatie tussen de neorenaissance- en de chaletstijl (foto RDMZ 2000).

446 Uit 1906 dateren de woningen in renaissancestijl aan het Mevrouw van Vollenhovenpark in Driebergen (foto RDMZ, 2000).

Hoofdstraat 180 uit 1897. Alle hebben zij de karakteristieke asymmetrische vorm van een villa met hun bouwblokken onder twee haaks op elkaar staande (zadel)daken.

Na 1900 heeft de neorenaissance als bouwstijl voor een villa wel afgedaan. Als laatste opleving zijn de villa's en dubbele woningen te beschouwen die in 1904-1906 gebouwd zijn aan het Mevrouw van Vollenhovenpark in Driebergen. Bouwkundige J.M. Paap uit Zeist ontwierp hier een aantal huizen in opdracht van de maatschappij Stad en Land. De renaissancestijl manifesteert zich in een gereduceerde vorm aan de trapgevels, sierbanden en velden boven vensters en deuren van gekleurd metselwerk, gepleisterde hoekblokken en sluitstenen.

Chaletstijl

Een van de fraaiste voorbeelden van een buitenhuis in de rustieke chaletstijl was het huis Der Hirtler aan de Driebergseweg te Doorn dat tegenover Aardenburg lag

447 Villa de Maretak aan de Emmalaan 2 te Driebergen dateert van 1900 en is een goed voorbeeld van de chaletstijl (foto RDMZ, 2000).

en dat in 1961 is gesloopt. Met fenêtres à terre, een veranda op de begane grond en een balkon over de volle breedte op de verdieping, het ver overstekende dak en het verfijnde ajourwerk was het een opmerkelijke verschijning op de Heuvelrug. Het huis dateerde van 1838 maar was in chaletstijl verbouwd in 1891 naar de plannen van de Amsterdamse constructeurs Staal en Haalmeijer. Een ander voorbeeld, helaas ook afgebroken, is het huis La Fôret, in 1890 gebouwd op het landgoed Hydepark door dezelfde architect als van de overige gebouwen op de buitenplaats, J.N. Landré, wederom in samenwerking met de constructeurs Staal en Haalmeijer.

Een nog wel bestaand voorbeeld in chaletstijl is villa De Maretak, voorheen 't Huis

448 La Fôret werd in 1890 op het landgoed Hydepark gebouwd in chaletstijl. Het bestaat niet meer (foto RDMZ, 1962).

449 Huize Edelweiss, Kortenburgerlaan 4 in Doorn is in 1896 als pension gebouwd (foto RDMZ, 2000).

Wijd en Zijd', aan de Emmalaan 2 in Driebergen. Dit huis werd in 1900 door en voor timmerman W.H.P. Kok uit Rijsenburg gebouwd. Vooral de veranda op de verdieping met opengewerkt balkon en de topgevel op houten schoren en versierd met kunstig houtzaagwerk zijn in het oog springende elementen.

Aan de Kortenburgerlaan 4 in Doorn staat huize Edelweiss. Niet alleen uit de naam maar ook uit het uiterlijk blijkt affiniteit met de alpenlanden. Het huis is door timmerman Teunis Meerdink als pension gebouwd in een tijd, 1896, dat het toerisme op de Heuvelrug een steeds belangrijkere rol ging spelen. Over de volle breedte van de voorgevel zijn een veranda en balkon aangebracht. De topgevel met overstek is met houten delen bekleed. Een vergelijkbaar voorbeeld aan de Kortenburgerlaan, zij het minder uitgewerkt van vormgeving is het pension Montrose op nr. 28-30 dat in 1905 werd gerealiseerd.

Een vroeg voorbeeld van chaletstijl bouwde H.J. van den Brink voor zichzelf in 1865 aan de Hoofdstraat 58 in Driebergen. Om het landelijke karakter van zijn woonhuis onder de aandacht te brengen, paste hij niet alleen de chaletstijl toe, maar gaf zijn huis zelfs een rieten dak. De villa heette ‘De Brink’ naar zijn ontwerper. Pas later veranderde de naam in Klein Hoeve. Door afbraak van de beide veranda's te weerszijden van de geprononceerde middenrisaliet heeft het huis aan charme en aan ‘landelijkheid’ ingeboet.

450 Een vroeg voorbeeld van chaletstijl is het huis aan de Hoofdstraat 58 te Driebergen. H.J. van den Brink ontwierp het in 1865 (foto coll. RDMZ, 1972).

De voorbeelden van villa's in chaletstijl zijn legio, van weelderig tot simpel, van vrijstaand tot in groepen. Zij zijn in alle dorpen op de Heuvelrug te vinden en het type is nog lang doorgebouwd. Het landhuis Edelweiss in Huis ter Heide bijvoorbeeld kwam in 1934 tot stand als een schoolvoorbeeld van een Zwitsers chalet in de Utrechtse bossen. De houten balkons, de met houten delen beschoten topgevel en het ver overstekende zadeldak getuigen daarvan. Dit huis vindt men aan de Amersfoortseweg 5.

Engelse landhuisstijl

De Hilversumse architect J.W. Hanrath bouwde in 1905-1906 een villa met de naam Valentijn in Driebergen. Hiervoor nam hij zijn eigen huis ‘De Olijftak’ in Hilversum als voorbeeld, dat hij een jaar daarvoor tot stand had gebracht. Op het eerste gezicht

heeft het huis Valentijn een landelijke uitstraling door de vorm van de kap. Het met pannen belegde dak loopt met lange schilden door over de aan de zijkant uitgebouwde veranda (rechts) en bijkeuken (links). Dat geeft het huis een bijna boerderijachtig karakter dat nog wordt versterkt door een sterke horizontaliteit in de belijning. Opmerkelijk is een aantal klassieke elementen die Hanrath toegepaste, zoals de ingang in het midden van de gevel, die door identieke erkers wordt geflankeerd, de regelmatige indeling van de plattegrond die vrijwel vierkant van vorm is en de ‘17de-eeuwse’ muurankers. Benadrukking van de middenpartij wordt verkregen door de plaatsing van een dakkapel recht

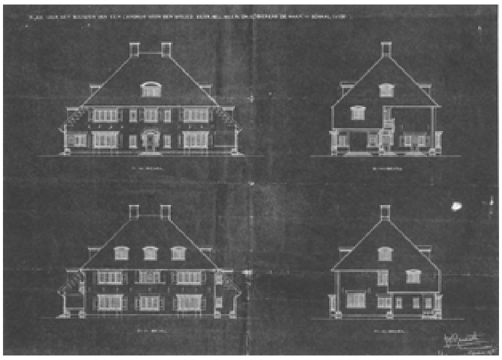

451 ‘Plan voor het bouwen van een landhuis voor den weled. zeer gel. heer dr. P. Bierens de Haan’. Het betreft het huis Valentijn in Driebergen. Het plan is rechtsonder gesigneerd en gedateerd: J.W. Hanrath, oktober 1905 (GADR BV-166).

452 De voorgevel van Valentijn (foto RDMZ, 2000).

boven de ingang. Twee schoorstenen staan op de nok van het dak. De oorspronkelijke plattegrond laat een doordacht samenspel van functies zien gecombineerd op de klassieke plattegrond. De vestibule komt uit in een hal die hier ‘portaal’ genoemd wordt. Naast de vestibule bevindt zich een spreekkamer die verder geen relatie heeft met de rest van het huis. Op het portaal met trappenhuis komen verder alle vertrekken van het huis uit, de L-vormige woonkamer met uitgebouwde erker en veranda, de eetkamer, de studeer- en tekenkamer van de opdrachtgever, de provisiekamer en de keuken. Opmerkelijk is de afstand tussen keuken (noordhoek) en eetkamer (zuidhoek). Op de verdieping zijn slaap- en badkamers. Zelfs is er sprake van een aparte linnenkamer. Op de zolder waren twee dienstbodekamers afgetimmerd. Bij dit huis is sprake van een subtiele vermenging van landelijke en 18de-eeuwse elementen, Hanrath's geheel eigen verwerking van de Engelse landhuisstijl.

Van 1911 dateert het ontwerp van een villa die Robert van 't Hoff voor zijn ouders maakte in Huis ter Heide (Bosch en Duin). Villa Løvdalla (lieflijk dal) ligt aan de Amersfoortseweg 13. Van 't Hoff nam de vormentaal van een van de leidende Engelse architecten uit de jaren negentig van de eeuw daarvoor als voorbeeld, C.F.A. Voysey. Voysey had naam gemaakt met het bouwen van goedkope kleine en middelgrote landhuizen met verwijzingen naar de traditionele inheemse cottagebouw. Voor de plattegrond had Van 't Hoff zich laten inspireren door het traditionele Engelse landhuis, waarbij de vertrekken gegroepeerd liggen rond een

453 Villa Løvdalla aan de Amersfoortseweg 13 in Huis ter Heide is een ontwerp uit 1911 van Robert van 't Hoff. Het is geheel van hout opgetrokken (foto RDMZ, 1979).

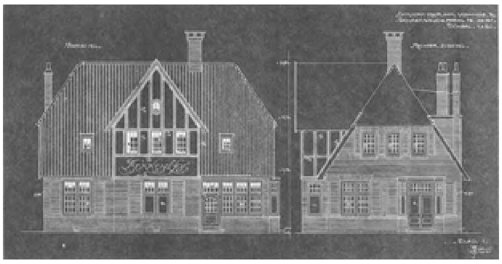

454 Ontwerp van de voorgevel en de plattegrond van de begane grond van villa Berkenhof uit 1910 door J. Stuivinga (GAZ).

455 Villa Berkenhof aan de Boulevard 16 in Zeist (foto RDMZ, 2000).

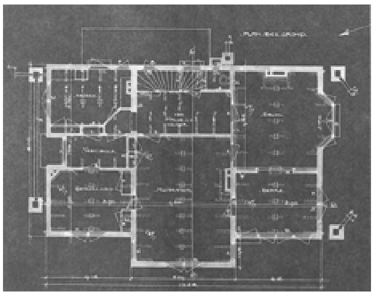

ruime hal. De open constructie van de trap naar boven verwijst al naar zijn latere werk in de stijl van het Nieuwe Bouwen. Aanvankelijk was het huis op een rechthoekige plattegrond geprojecteerd. Tijdens de bouw is besloten tot uitbreiding met twee kamers, een zomer- en een winterkamer, aan de voorkant. De verwevenheid tussen binnen en buiten is groot, ook al door het gebruikte materiaal, hout. Het huis, de vooruitgeschoven tuinkamers, het voorplein en het park lopen mooi in elkaar over.

Een veel gevraagd architect voor de bouw van landhuizen was K.P.C. de Bazel. Aan de Baarnseweg 25-27 in Huis ter Heide bouwde hij in 1912 het landhuis De Horst. Engelse bestanddelen als forse overstekende rieten kappen en plompe schoorstenen combineerde hij met klassieke elementen, zoals Hanrath dat ook deed. Opmerkelijk is de vrijwel vierkante plattegrond, ontworpen op een rasterpatroon - voor De Bazel de juiste maatstaf voor schoonheid - met twee symmetrisch uitgebouwde erkers.

Jan Stuivinga bouwde in 1910 aan de Boulevard 16 in Zeist zijn eigen woonhuis met kantoor in de Engelse landhuisstijl. Hij noemde het villa Berkenhof. Later is de naam gewijzigd in Wingerdhof. Het meest opvallende aan dit huis is het grote, laag doorlopende pannen dak met afgewolfde dakschilden. Hierop loopt aan de voorgevelzijde een geveltop aan. De verdieping en de geveltop zijn in vakwerk uitgevoerd. De vakken zijn gepleisterd. Reeksen roedenvensters met

glas-in-loodvulling geven een horizontaal accent en een Engelse ‘cottage’ kwaliteit aan de gevels. In 1915 bouwde Stuivinga in het midden van de voorgevel een zeszijdige erker onder schilddak aan als uitbreiding van de huiskamer. Een kantooraanbouw aan de achterzijde verrees in 1918. De indeling van de plattegrond is functioneel. De ingang en de dienstvertrekken als spreekkamer en keuken zijn aan de noordzijde geprojecteerd. Opmerkelijk genoeg liggen hal en trappenhuis aan de

456 Van 1938 dateert het dubbele huis in Engelse landhuisstijl aan de Arnhemsebovenweg 195-197 in Driebergen (foto RDMZ, 2000).

achterzijde van het huis. Zij vormen niet het natuurlijk middelpunt zoals doorgaans bij de huizen het geval is. De hal (op het ontwerp als 'halle' gespeld) geeft toegang tot de salon en de huiskamer. De salon met erker ligt aan de zuidkant en opent op de tuin. De huiskamer (met later aangebrachte erker) bezit nog oorspronkelijke interieuronderdelen waaronder een scheidingswand naar de hal met glas-in-loodvensters.

Als laat voorbeeld van deze stijl ontstond in 1938 een dubbel landhuis aan de Arnhemsebovenweg 195-197 te Driebergen. J.C. van Dusschoten, bouwkundige te Driebergen, ontwierp en bouwde het voor zichzelf. Op het ontwerp laat hij geen twijfel bestaan over zijn inspiratiebron: 'Engels landhuis' staat erboven. Het huis telt twee bouwlagen en een kapverdieping. Het geheel staat op een vrijwel vierkante plattegrond met topgevels aan voor- en zijgevels. De begane grond van het huis is in baksteen opgetrokken, de overige bouwlagen in hout. In het oog springend is de behandeling van de topgevels van de verdieping en de zolderetage. In de overkragende gevels is ruim gebruik gemaakt van vakwerk. De overstekken worden opgevangen door houten consoles en schoren. In het dubbele landhuis zijn de plattegronden van de begane grond en de verdieping links en rechts gespiegeld. De indeling is traditioneel met een kamer en suite die op het terras naar de tuin uitkomt. Daarnaast loopt vanaf de voordeur de gang naar de keuken.

Jugendstil en rationalisme

Een modieuze en uitbundige stijl als de Jugendstil is met terughoudendheid toegepast op de Heuvelrug. Een van de fraaiste voorbeelden is villa Hoogduin uit 1905 aan de Duinweg 21 in Bosch en Duin. Het is een ontwerp van de Rotterdamse architecten H. Folkers en H. van Oostrum. Alle villa-elementen als asymmetrische bouwvormen, een erker, een loggia en een toren zijn aanwezig. De gevels zijn gepleisterd, de bogen en strekken boven de vensters en deuren en de plint zijn in schoon metselwerk uitgevoerd. De plattegrond laat de nieuwe inzichten zien: de gang is verdwenen. Via een toegang aan de zijkant van het huis betreedt men de vestibule. Vandaar uit bereikt men de hal (hier 'halle' gespeld) met trappenhuis, waar rond omheen de vertrekken zijn gegroepeerd.

Van deze simpele Jugendstil, die soms raakt aan het Berlagiaanse rationalisme, is een aantal voorbeelden te noemen zoals in Huis ter Heide een villa aan de

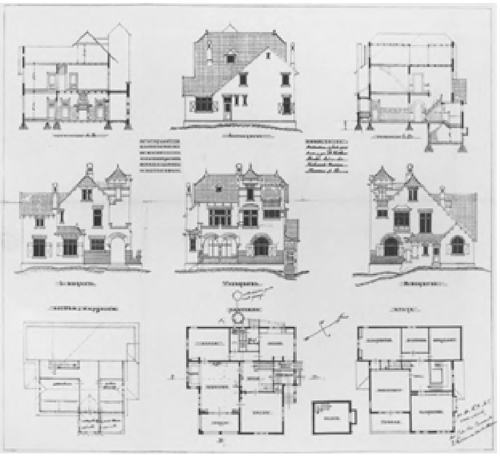

457 Ontwerp uit 1905 van villa Hoogduin in Bosch en Duin door H. Folkers en H. van Oostrum uit Rotterdam (GAZ).

458 In 1902 is de villa aan de Amersfoortseweg 15 in Huis ter Heide gebouwd. W. Kromhout ontwierp het huis in een stijl die men veel op de Heuvelrug aantreft en die een synthese is tussen de Jugendstil en het rationalisme (foto RDMZ, 2000).

Amersfoortseweg 15 uit 1902 naar ontwerp van W. Kromhout. Kromhout bouwde een forse asymmetrische villa met witgepleisterde muren, de bogen en strekken boven deuren en vensters in schoon metselwerk uitgevoerd. De in- en uitspringende geveldelen, in hoogte verspringende vensters, balkons, erkers en topgevels bieden een gevarieerde aanblik. In het inwendige liggen de voornaamste vertrekken van de begane grond rond een centrale hal. Het huis ligt op een heuvel, waardoor het van de weg af goed te zien is.

Een ander voorbeeld ligt in Driebergen, aan de Hogesteeg 2. Villa Sterrebosch uit 1903-1904 is door G. Pelt J. Jzn. uit Rijsenburg gebouwd. Verschil met het vorige voorbeeld is dat dit huis niet is gepleisterd. Wel vinden wij hier weer de asymmetrische bouwmassa's met Jugendstil elementen verwerkt aan geveltoppen, gebogen en getoogde vensters, balkons met gemetselde balustrades en rondlopende serres.

Meer naar het Berlagiaanse neigt de villa aan de Hoofdstraat 149 in Driebergen uit 1905 door een niet nader bekende architect. Dit asymmetrische huis is opgetrokken van ongepleisterde baksteen met natuurstenen hoekblokken. De vormgeving van het exterieur is meer ingehouden dan bij de vorige voorbeelden. Wel vinden wij ook hier de bogen en gemetselde balustrades aan het balkon terug in de trant van Berlage.

459 Huis Parkwijck, dat wegens de gebogen vorm van de schoorsteen meestal ‘De Theepot’ genoemd wordt, staat aan de Soestdijkseweg Noord 319 in Bilthoven. Het is een ontwerp van H.P. Berlage uit 1900 voor een locatie in de Van Eeghenstraat in Amsterdam. In 1913 is de villa verkocht, gedemonteerd en in Bilthoven herbouwd, zij het op een hogere plint dan het oorspronkelijk bezat.

Een laat voorbeeld met chaletachtige toetsen en een gepleisterde topgevel ligt aan de Soestdijkseweg Zuid 260 in Bilthoven. Het huis werd in 1914 door de Bilthovense architect H.P. van der Haar gebouwd. De rijzige villa is opgetrokken in oranjerode baksteen die is voorzien van banden van gele steen. Serres en veranda's verlevendigen het silhouet en geven het huis zijn landelijke karakter. Overstekende daken worden opgevangen door houten schoren. Voor de ingangspartij is een apart bouwdeel gemaakt aan de linkerzijde van het huis.

Een huis dat in zich elementen van de chaletstijl, de Engelse landhuisstijl en de Jugendstil verenigd heeft en zich met zijn rieten kap uitstekend voegt in de landelijke

omgeving van kasteel Moersbergen is het Witte Huis aan de oprijlaan naar het kasteel, Moersbergselaan 1 in Doorn. De opdrachtgever tot de bouw was de Rotterdamse bankier P.F. Hubrecht, die hiertoe het bureau van P.J.H. Cuypers in de arm nam. Of het ontwerp van P.J.H. is of van diens zoon Joseph Th.J. Cuypers met wie hij veel samenwerkte, is niet bekend. Op grond van stilistische vergelijking schrijft Laman het huis toe aan Joseph Cuypers (Laman, 1995, 178-179). Het huis, gebouwd tussen 1900 en 1901, is voor het grootste deel opgetrokken van witte baksteen - vandaar de naam - en het staat op een L-vormige plattegrond. In de binnenhoek die door beide armen wordt gevormd is een torenvormig bouwlichaam met portiek gebouwd. Hier bevindt zich de toegang. Onderdeel van het

460 Het Witte Huis in Doorn omstreeks 1925 (foto coll. familie Hubrecht).

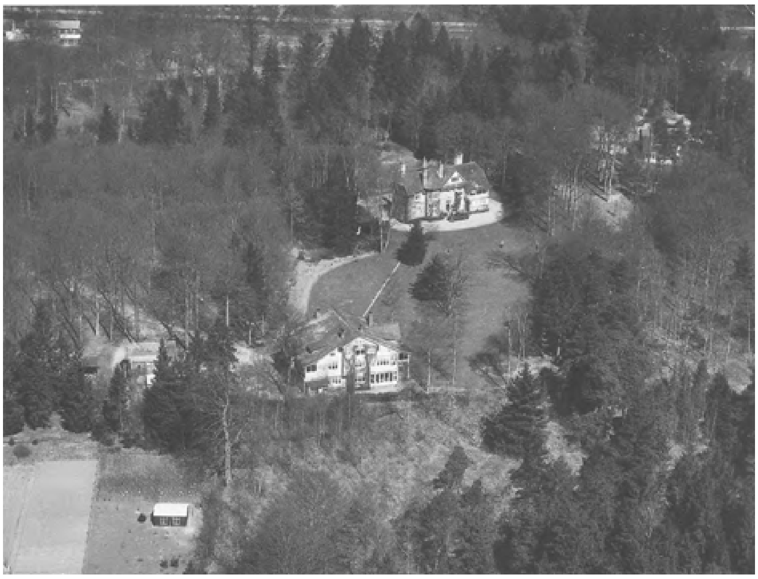

461 Luchtfoto uit de jaren zestig van de 20ste eeuw vanaf het zuiden. Aan de noordkant ligt Het Witte Huis en aan de zuidkant De Paddestoel. De gevels van de Paddestoel zijn nog met de asbestplaten bekleed (foto coll. familie Hubrecht).

huis was een atelier voor de dochter van de bouwheer, Bramine Hubrecht die kunstschilderes was. Het schildersatelier is een zeer hoog vertrek en is aan de buitenkant herkenbaar aan de hoge vensters.

Houtbouw

Na de dood van P.F. Hubrecht in 1902 werd het Witte Huis door diens twee dochters bewoond. Zijn zoon A.A.W. Hubrecht liet in 1913 aan de rand van het terrein voor zijn gezin een zomerhuis bouwen mét atelier voor zijn zuster Bramine. Het atelier in het Witte Huis was inmiddels meer als zitkamer dan als atelier in gebruik geraakt. Het nieuwe huis kwam te staan aan de Moersbergselaan 3 en kreeg de naam ‘De Paddestoel’, gezien de aanwezigheid op de bouwlocatie van een betonnen paddestoel die als zitplaats dienst deed. Het ontwerp van het huis met atelier is van de hand van de echtgenote van A.A.W. Hubrecht, mevrouw J.M. Hubrecht-Molewater. Zij had zich laten inspireren door het Schotse huis van de toonkunstenaar Isidor George Henschel, met wie zij bevriend was. De uitvoering van de bouw lag in handen van de Doornse aannemer F.N. Koudijs. Het huis is in een aantal opzichten opmerkelijk. Ten eerste is het van hout. Alleen de buitenzijde was bekleed met asbestplaten om brandvertragende redenen. De wanden in het interieur hadden een bekleding met hardboardplaten. Het dak was voorzien van een rieten bekapping. Het schildersatelier was aan de noordkant gevestigd. Het is een hoge ruimte over twee bouwlagen, met hoge vensters om zoveel mogelijk daglicht te ontvangen. De schouw in het atelier heeft forse afmetingen en harmonieert daardoor met de hoogte van het vertrek. Net zoals in het Witte Huis was er in het atelier een galerij tegenover het hoge venster aanwezig. Het huis is voorzien van veranda's, erkers en inpandige balkons. Door de aanwezigheid van het atelier met aangrenzend salon aan de noordkant van het huis moesten de eetkamer, dessertkamer en keuken aan de zuidkant worden gesitueerd. De aangebouwde veranda's hielden deze vertrekken koel. De

462 De noordgevel van De Paddestoel tijdens de bouw. De hoogte van het schildersatelier ten opzichte van het nevenvertrek is duidelijk waarneembaar (foto coll. familie Hubrecht).

hoofdtoegang tot het huis bevond zich aan de kant van de Moersbergselaan. In 1928 is het huis met een extra eetkamer uitgebreid. In de jaren zeventig is het rieten dak vervangen door een dakbedekking met singels. Een aantal inpandige balkons en veranda's zijn dichtgezet. De asbestplaten zijn verwijderd. Het houtwerk van de gevels is toen zwart geschilderd. In 1989 is het huis gesplitst.

De Paddestoel was niet het eerste houten huis op de Heuvelrug. Villa Kortenburg in Doorn was al in 1888 geheel uit hout opgetrokken. Hierboven is dat vermeld. Vooral in de jaren twintig van de 20ste eeuw verrezen verschillende houten huizen. Een aantal werd als bouwpakket uit het buitenland aangevoerd, zoals de huizen aan de Prins Hendrikweg 35, De Eenhoorn, te Doorn (1921) en huis De Ginkel aan de Scherpenzeelseweg 90 te Leersum (1920) die als Scandinavisch bouwpakket werden geïmporteerd. Van Duitse oorsprong zijn de vrijwel identieke ‘Einfamilienwohnhauser’ Boschlust aan de Arnhemsebovenweg 163 en Prins Hendriklaan 16, beide te Driebergen en beide met een horizontale beplanking op de begane grond en verticale houten delen op de verdieping.

Het huis Landeck aan de Dwarsweg 2 te Maarn dagtekent van 1922 en werd uit Silezië aangevoerd. De echtgenote van de bouwheer was afkomstig uit dat land. Het huis werd Landeck genoemd naar een plaats aldaar. Dit huis is boven een bakstenen plint van grenenhouten delen opgetrokken. Oorspronkelijk was het symmetrisch van opzet en lag het onder elkaar kruisende, met pannen belegde zadeldaken. In 1929 kreeg het huis een aanbouw in dezelfde trant, maar onder een plat dak naar ontwerp van A. Versteegh, waardoor de symmetrie teloor gegaan is.

463 Het huis aan de Prof. Lorentzlaan 64 in Zeist is geheel in hout opgetrokken volgens het systeem ‘Scherrer’. Het dateert van 1920 en ademt een koloniale sfeer.

Opmerkelijk tenslotte is het houten landhuis aan de Prof. Lorentzlaan 64 in Zeist dat volgens het systeem ‘Scherrer’ is gebouwd. Het huis is opgetrokken in een op de Indische koloniale stijl geïnspireerde trant. De fabriek van Franz Scherrer, gespecialiseerd in het vervaardigen van uitneembare en verplaatsbare houten huizen, was opgericht in 1894 en had zijn hoofdkantoor in Düsseldorf met een bijkantoor in Den Haag. Het ‘halfmassief snelbouwsysteem Scherrer 1919’ hield in

dat het huis uit reeds in de fabriek vervaardigde houten vakwerken binnen vier tot zes weken in elkaar gezet werd. ‘Deze vakwerken’, aldus de toelichting, ‘worden volgens bouwplan in elkaar gezet, geschroefd en van geschroefde buiten- en binnendeklijsten voorzien, zoodat zij in verbinding met een voorgeschreven noodzakelijke verankering binnen korten tijd een solide, stabiel, en direct bewoonbaar gedroogd woonhuis vormen’.

Traditioneel klassicisme

Architect G.C. Bremer, ‘bouwkundig ingenieur te Rotterdam’, volgens het embleem dat hij op zijn fraai uitgewerkte tekeningen voerde, maakte in 1910 het ontwerp voor ‘Huize Beukbergen’ in Huis ter Heide aan de Amersfoortseweg 59.

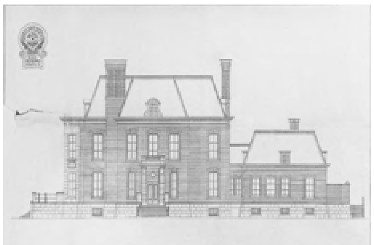

464 Beukbergen, ontwerptekening van G.C. Bremer uit 1910 voor de oostgevel met de entree (GAZ).

465 Beukbergen, de zuidgevel met terrassen naar de tuin (GAZ).

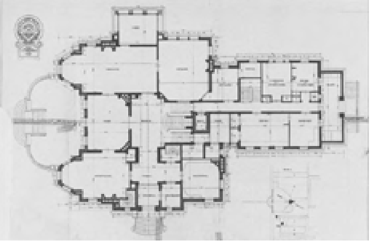

466 Beukbergen, plan van de hoofdverdieping (GAZ).

467 De naar de straat gerichte gevel van Beukbergen (foto RDMZ, 2000).

Het voorname huis kwam op de locatie waar al sedert het midden van de 17de eeuw een huis stond. Bremer situeerde de as van het huis op de oude 17de-eeuwse as van de aanleg die hoorde bij het oorspronkelijke huis. Hij had een voorkeur voor monumentale bouwwerken, die desondanks steeds eenvoudig van belijning zijn. In zijn oeuvre laat hij steeds een grote liefde zien voor het natuurlijke materiaal. Beukbergen was een ontwerp in de klassieke traditie, monumentaal met elementen uit de Hollandse bouwkunst en de Engelse landhuisstijl en met gebruikmaking van bijzondere natuursteensoorten waaronder Escauzijnse steen (hardsteen uit Ecaussines), Morley (een grijswitte fijne Franse kalksteen, meestal voor beeldhouwwerk gebruikt), Kirchheimer Muschelkalksteen (een Duitse kalksteen die pas sedert het begin van de 20ste eeuw in Nederland is toegepast. Beukbergen is het vroegst bekende voorbeeld tot nu toe), Tercé (een witte Franse kalksteen) en marmer. De indeling van het huis met een souterrain, een bel-etage en een volwaardige eerste verdieping is geheel volgens de klassieke buitenplaatsprincipes

ontworpen. De indeling van de plattegrond is traditioneel: rond de centrale hal, waarin een monumentaal trappenhuis de eerste verdieping ontsluit, zijn de belangrijkste vertrekken gerangschikt zoals de bibliotheek en een herenkamer, de salon, woon- en eetkamer. Deze vertrekken zijn en filade gerangschikt. De salon opent op een terras dat met trappen naar de tuin afdaalt. De vleugel aan de noordzijde was uitsluitend voor het personeel bestemd, want hier bevonden zich de keukens, dien- en provisiekamers te weerszijden van een gang. In dit deel leidt een eigen trap op naar de linnenkamer en de dienstbodekamers op de verdieping. Het souterrain diende vrijwel uitsluitend als voorraad- en opslagruimte.

Uit 1913 (eerste steen) dagtekent het huis Drossaart aan de Driebergsestraatweg 6 in Doorn. De villa is eveneens gebouwd in een traditioneel klassicistische stijl, maar is verder nauwelijks met Beukbergen te vergelijken. De Zeister architecten R. Cruyff en P.M. van der Veen leverden het ontwerp, dat zij een aantal malen hebben aangepast voordat het werd uitgevoerd. In omvang is het een compact huis geworden van een begane grond, eerste verdieping en een zolder. De indeling van de plattegrond is vrijwel symmetrisch met een kleine vestibule en hal in het midden van het huis, met rechts daarvan twee kamers en suite. Links van de hal

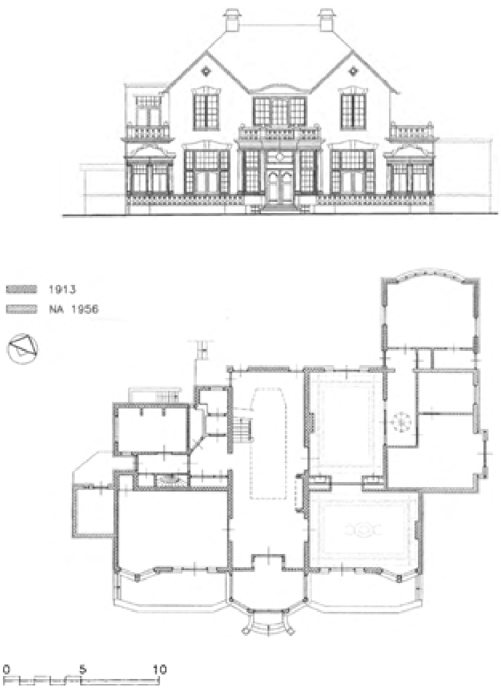

468 Doorn, Driebergsestraatweg 6, de Drossaart.
Voorgevel en plattegrond. Schaal 1:300. Opgemeten en getekend in 2000 door K. Terhorst, architectenbureau Paulus van Vliet te Utrecht.
Het huis werd in 1913 in traditioneel klassieke stijl gebouwd. In 1956 is de oorspronkelijke serre rechts achter vergroot tot een aparte verblijfsruimte. Voor het overige is de oorspronkelijke dispositie van de vertrekken niet veranderd.

469 De hal met betimmeringen en detailleringen in de trant van de Hollandse renaissancestijl in de Drossaart (foto RDMZ, 2000).

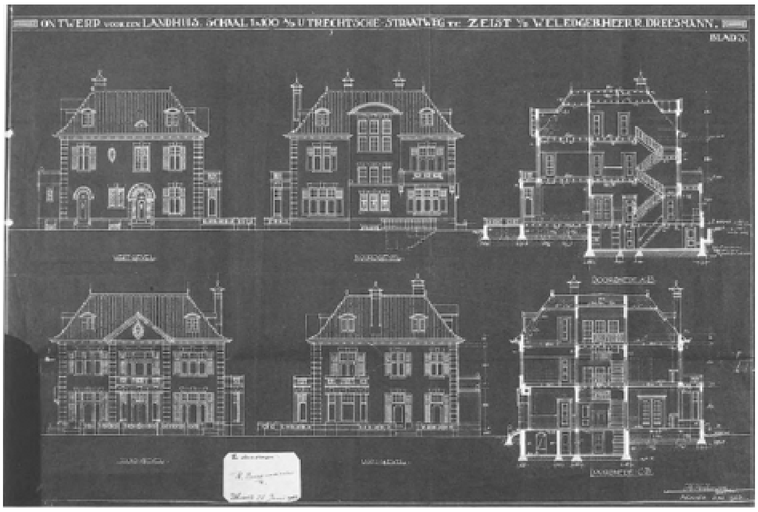

470 Ontwerp voor het landhuis Charema aan de Utrechtseweg 33 te Zeist uit 1923 voor de heer R. Dreesman (GAZ).

bevindt zich een vertrek dat als bibliotheek in gebruik was, met daarachter de dienstvertrekken met een kleine provisie- en kolenkelder. Deze afdeling heeft zijn eigen ingang.

Het huis is opgetrokken van rode baksteen. Voor de sierende onderdelen als lijsten en zuilen is natuursteen toegepast. De symmetrisch ingedeelde voorgevel heeft

471 De naar de Utrechtseweg gekeerde gevel van Charema met de 18de-eeuwse vormentaal (foto RDMZ, 2000).

een vijfzijdig uitgebouwd entreeportaal voor de vestibule, versierd met Toscaanse zuilen en twee ondiepe tweezijdige erkertjes terzijde, versierd met gecanneleerde Ionische zuiltjes. Voor het huis ligt aan iedere kant van de ingang een terras met balusterbalustrade.

Het hele huis is gedecoreerd in een combinatie van Hollandse renaissancestijl uit de 16de eeuw en de 17de-eeuwse barok. Markant is de hal die de hele diepte van de begane grond in beslag neemt en over twee verdiepingen opgaat. Een eikenhouten trap in neorenaissancestijl, bestaande uit twee steektrappen met een bordes halverwege, vult de breedte van de hal. De verlichting van het trappenhuis is door een glas-in-loodraam halverwege en een groot bovenlicht dat ook met glas-in-lood is gevuld. In de hal staat een forse schouw met natuurstenen zuilen en voorzien van een neorenaissancebetimmering. Hoge eikenhouten lambrizeringen zijn in de hal en de vertrekken aangebracht. In de voormalige bibliotheek staat nog een aantal kasten uit de bouwtijd. De plafonds van de kamers en suite zijn eveneens in een mengsel van renaissance- en barokvormen versierd. Opmerkelijk is de hoogte van de vertrekken en de daarmee corresponderende eikenhouten deuren met passende omlijsting, waardoor het huis een buitenplaatsachtige allure heeft gekregen.

Ook een kleine villa in traditionele stijl is villa Charema aan de Utrechtseweg 33 te Zeist uit 1923. De Arnhemse architect H.H. Jansen ontwierp een klassiek gebouw in de traditie van de 18de eeuw met enkele asymmetrische elementen in de plattegrond. De bakstenen gevel aan de Utrechtseweg is regelmatig van indeling. De hoeken en de middenrisaliet worden door gemetselde bloklisenen begrensd. De risaliet wordt afgesloten met een driehoekig fronton. De toegang bevindt zich in de linkerzijgevel en komt niet axiaal uit op de hal in het midden van het huis. De salon en de woonkamer, de belangrijkste vertrekken van het huis zijn van

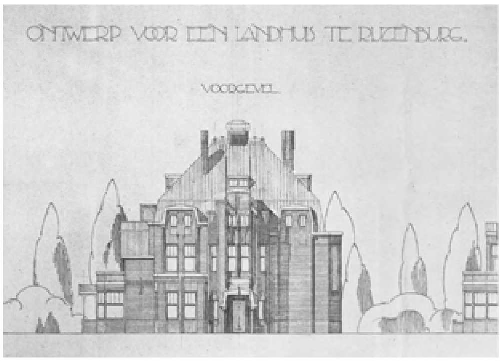

472 Ontwerp van de voorgevel van Eikenhoven uit 1915 door W. Noorlander (GADR BV-28).

473 Ingangspartij van Eikenhoven, Hoofdstraat 76 te Driebergen (foto RDMZ, 1990).

uitgebouwde erkers voorzien die een toentertijd gewaardeerd uitzicht op de weg boden. De erker voor de woonkamer aan de rechterzijgevel ligt excentrisch.

Amsterdamse Schoolstijl

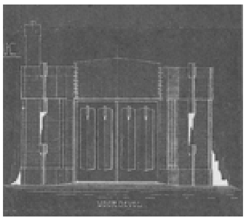

474 Ontwerp voor de voorgevel van de 'Autogarage, bloemenkas en groentenbak' bij Eikenhoven (GADR BV-28).

Villa Eikenhoven aan de Hoofdstraat 76 te Driebergen is gebouwd in 1915-1916 naar ontwerp van de Amsterdamse architect Willem Noorlander. Hij introduceerde hiermee de Amsterdamse Schoolstijl op de Heuvelrug, die tot dan toe buiten Amsterdam nog niet veel was toegepast. Noorlander werkte in een lineairdecoratieve stijl, die tegelijkertijd met de sierlijker plastische vormentaal voorkomt. Hij schiep een drie bouwlagen hoog huis op asymmetrische plattegrond. De verticaliteit is sterk benadrukt door smalle vensters, de trapsgewijze opbouw van de voorkant en de schoorstenen op het dak. Opvallend is het zigzagmotief dat in diverse variaties terugkeert aan binnen- en buitenkant.

Het huis is sinds de bouw maar weinig veranderd. De straatkant (noord) is hoog en afwerend van aard. Hier bevindt zich de toegang die is opgenomen in een torenachtige uitbouw. Aan oost- en zuidzijde (tuinkant) is het huis open van karakter

met erkers en balkons. Dit is de plaats voor de zitkamer, de salon, beide met serre en de eetkamer met openslaande deuren naar het terras en de tuin. De westgevel is gesloten van karakter wegens de nabijheid van het buurpand. Het toilet, keuken, provisiekamer en berging vinden hier hun plaats, alsmede de trap naar de kelder die onder de keuken ligt. Het middelpunt van het huis wordt gevormd door de hal, waarin een forse haard is opgenomen en de trap naar boven naar de slaapkamers en een badkamer, geheel volgens de Engelse traditie. Schuin achter het huis ontwierp Noorlander een garage annex bloemenkas en 'groentenbak' (kas). Deze opmerkelijke combinatie van functies gaf hij een voorgevel in dezelfde stijl als het huis.

475 Huis de Geer in Rhenen tijdens de oplevering in 1922 (foto coll. Van Wijngaarden, Rhenen).

In 1921-1922 verrees in Rhenen aan de Herenstraat 63 een villa naar ontwerp van de Amsterdamse beeldhouwer en ontwerper Hildo Krop. Hij bouwde het huis voor zijn zuster en zwager, de heer en mevrouw van Wijngaarden-Krop. Van Wijngaarden was directeur van de tapijten- en mattenfabriek NV Van Wijngaarden en Zonen in Rhenen. Voor deze firma had Krop zowel de fabriek als enige meubelen ontworpen. Het maken van de tekeningen en de uitvoering van het plan liet Krop over aan de gemeenteopzichter D. Hoiting. Het huis staat op een gérend stuk terrein, wat zijn naam 'Huis de Geer' heeft opgeleverd. De plattegrond heeft de vorm van een ruit. De as van het voornaamste vertrek, de woonkamer, volgt een schuine lijn. Een van de hoekpunten komt uit op een terras aan de zijde van de weg. Een schouw is in de tegenoverliggende hoek aangebracht. Overigens wijkt de plattegrond niet af van de in die tijd gebruikelijke met het kantoor, keuken en bijkeuken aan de koele noordwestkant en de eet- en woonkamer in het zuidoosten. Op de verdieping zijn de slaapkamers.

476 De westgevel van Gaudeamus in Bilthoven, een ontwerp van F.E. Röntgen uit 1924 (foto RDMZ, 1977).

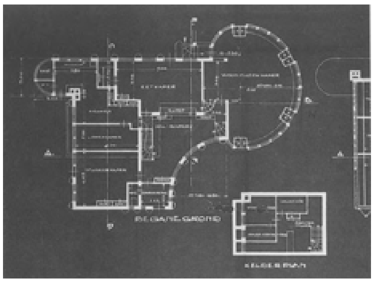

477 Plattegrond van de begane grond van Gaudeamus, die de vorm heeft van een concertvleugel (GAB, BWT BV 983/24).

Een villa in de rijke plastische vormen van de Amsterdamse School staat aan de Gerard Doulaan 21 in Bilthoven. F.E. Röntgen ontwierp in opdracht van zijn vader, de componist en pianist Julius Röntgen sr., in 1924 een woonhuis. Bij het ontwerp werd Röntgen, die toen pas negentien jaar oud was, bijgestaan door het technisch Bouwbureau van Hoenink en Gartier. In het huis dat Gaudeamus genoemd was, werden huisconcerten gegeven. Het werd zo een ontmoetingsplaats voor musici. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het huis onder leiding van Walter Maas opnieuw een functie waar musici en jonge componisten elkaar konden treffen. Het huis, opgetrokken van baksteen en hout, valt op door de zeer steile met riet gedekte kap van de oostelijke hoofdvleugel. De overige kappen, ook met riet gedekt, vertonen de zacht gebogen vormen, waaraan de Amsterdamse Schoolstijl zo goed herkenbaar is. De in brede houten kozijnen gevatte vensterreeksen vormen een sterk horizontaal accent. Onder het houten beschot van de spitse oostelijke gevel zijn de vensters als in een harmonica geordend. In de noordoosthoek, naast de puntgevel bevindt zich de hoofdingang tot het huis. Deze is opgenomen in een aparte vleugel, die zich als het ware het huis in buigt. De vensters worden hier door halfzuiltjes van Noorse zandsteen van elkaar gescheiden. Op de noordwesthoek ligt de rond uitgebouwde, voormalige muziekkamer. Dit vertrek ligt wat hoger. De plattegrond heeft de vorm van een concertvleugel, als verwijzing naar het beroep van de bouwheer.

In Bilthoven zijn meer voorbeelden van de Amsterdamse Schoolstijl voorhanden: aan de Beethovenlaan 7 staat het landhuis De Dennenhut met een hoge, steile kap. Het is een ontwerp uit 1918 van R.C. Mauve. Opvallend is de ruitvormige invulling van de geveltop, waarin drie vensters zijn opgenomen. Aan de Gezichtslaan 82, 84, 86 staan drie woningen onder een gemeenschappelijke rieten kap, die over de bouwdelen heen golft. Ch. Wegerif ontwierp het complex in 1926.

Twee late voorbeelden liggen aan Zandvoort 23 en 25 in Amerongen. Architect J.C. Beun uit Utrecht bouwde in 1930 nr. 25. Nr. 23 volgde een jaar later. In beide gevallen

was de opdrachtgever dezelfde. De golvende lijnen van de voorgevel, het glas-in-lood en de variaties in de baksteen, zowel in het kleurgebruik als in de manier van metselen zijn duidelijke herinneringen aan de stijl die op dat moment landelijk gezien op z'n retour is.

Het Nieuwe Bouwen

Een reactie op het expressionisme kon niet uitblijven. Het vroegste en tevens ook mooiste voorbeeld van Het Nieuwe Bouwen op de Utrechtse Heuvelrug ligt in Huis ter Heide aan de Amersfoortseweg 11A. Het is een concept van Robert van 't Hoff. Maakte hij in 1911 nog een huis in de Engelse traditie, in 1914 ontwierp hij in opdracht van A.B. Henny, een Amsterdams zakenman, een heel ander en zeer vernieuwend huis, villa Henny. Het huis is in 1915-1916 gebouwd. Kort daarvoor was Van 't Hoff in Amerika geweest waar hij kennis gemaakt had met het werk van Frank Lloyd Wright. Diens oeuvre zou voortaan voor Van 't Hoff zijn belangrijkste inspiratiebron vormen. Niet alleen de vormentaal van villa Henny was nieuw voor de Heuvelrug met de rechthoekige massa's, dominerende

478 Villa Henny aan de Amersfoortseweg 11A in Huis ter Heide werd in 1914 door Robert van 't Hoff ontworpen. Het is het eerste huis op de Utrechtse Heuvelrug in de stijl van het Nieuwe Bouwen (foto RDMZ, 1979).

479 Van Weerden Poelmanlaan 1 in Den Dolder is een ontwerp van Gerrit Rietveld uit 1935. De foto is een jaar na voltooiing gemaakt (Bouwkundig Weekblad 1937, nr. 5, p. 52).

horizontale lijnen, inpandige hoekbalkons en ver overstekende dakvlakken, ook de toepassing van betonskeletbouw was tot dan toe in feite ongekend bij woonhuizen. De gevelmuren - overigens niet van beton maar van gepleisterde baksteen - zetten zich buiten als terrassen voort. Het trapvormige profiel van de zuidgevel, gevormd door de betonnen vijverrand, de terrasluifel, de balkonrand en het dakoverstek zijn de meest opvallende elementen. Door de architectonische wisselwerking tussen binnen en buiten ontstond een ritme dat bij zijn collegaarchitecten en kunstenaars hoge waardering oogstte. Opmerkelijk is verder de sterk doorgevoerde symmetrie in de gevels en de plattegronden. Het voorste deel van het huis, de zuidzijde, wordt over de volle breedte in beslag genomen door een woonkamer met haard. Door de plafonds aan de zijkanten te verlagen wordt

480 De luchtig gebogen trap in het huis te Den Dolder van Rietveld (Bouwkundig Weekblad 1937, nr. 5, p. 53).

een driedeling in het vertrek gesuggereerd. De hoofdas van de begane grond staat op de as van de verdieping. Op het kruispunt is de haard gesitueerd die zo als middelpunt van het huis fungeert. Aan de noordkant liggen de dienst- en

werkvertrekken. In de loop van de tijd is het huis op onderdelen gewijzigd, waarbij de verbouwing van het interieur in 1983 vrij ingrijpend is geweest.

In hetzelfde jaar dat Van 't Hoff zijn plannen voor villa Henny maakte, 1914, maakte hij een ontwerp voor een zomerhuis voor J.M. Verloop aan de Ruysdaellaan 2, eveneens in Huis ter Heide. Dit huis werd ook in 1915-1916 gebouwd. Er is sprake van dezelfde ruimtelijke kwaliteiten, de horizontaliteit en de sterke wisselwerking tussen binnen en buiten - onderdeel van het ontwerp waren grote bloembakken - als bij villa Henny. Door het dak flauw hellend te maken kreeg het een extra Wrightiaans tintje. Ook de kruisvormige plattegrond en de haard (wederom) op het snijpunt van de assen verwijzen rechtstreeks naar diens ontwerpen.

Van de hand van Gerrit Rietveld is een groot aantal huizen bewaard waarvan de meeste na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd. Het vroegste is een huis in Den Dolder aan de Van Weerden Poelmanlaan 1 dat in 1935-1936 is gereed gekomen en in 1958 door Rietveld zelf is verbouwd. Zijn laatste oeuvre op de Heuvelrug realiseerde Rietveld in 1960-1961 aan de Wagnerlaan 21 in Bilthoven. Het zijn alle huizen die vanuit de plattegrond zijn ontworpen, de blokvormige en rechte lijnen van het Nieuwe Bouwen vertonen, beton, staal en glas als bouwmaterialen laten zien, bij voorkeur over witgepleisterde vlakken beschikken en die een zeer sterke relatie door grote glasvlakken en terrassen met de - over het algemeen bosrijke - omgeving hebben.

Het huis in Den Dolder staat op een vierkante plattegrond. Op twee tegenover elkaar liggen hoeken is een bergplaats (linksachter) en een serre (rechtsvoor) aangebouwd. Het grootste deel van de begane grond wordt ingenomen door een L-vormige woon - eetkamer die met een kastenwand in verbinding staat met de

481 Huis Hoog Zand, Maarsbergseweg 3 te Doorn is een ontwerp van Gerrit Rietveld uit 1939. De open heide rond het huis is inmiddels met bomen begroeid (foto RDMZ, 2000).

482 De rechterzijgevel van Hoog Zand. Goed zijn hier de vér overstekende vlakken van dak en balkon te zien (foto RDMZ, 2000).

keuken. De grote kamer kan door een verschuifbare wand verkleind worden waardoor de eetkamer afgescheiden kan worden. Door het toepassen van een buigzaam en open materiaal als ijzer voor de trap naar boven schiep Rietveld de gewenste ruimtelijke luchtigheid waardoor hij de hal niet groter hoefde te maken dan strikt noodzakelijk was. Het feit dat zijn huizen vanuit de inwendige indeling ontworpen werden - Rietveld was een interieurman - had tot gevolg dat zijn exterieurs niet altijd even sterk van compositie waren. Zijn tijdgenoten roemen dan ook expliciet zijn interieurs waarin: ‘met groote liefde en met een rijke fantasie aan al datgene wat het wonen van een gezin bepaalt zijn typische plaats [is] gegeven (...). En wat weet Rietveld te maken van een simpel onderdeel, een trapje, luchtig gebogen, en enkel begeleid door een enkele niet dan aan de einden ondersteunde leuning. Zelfs een ijzeren trapje stoort niet als het uit zijn handen komt. Aandachtige beschouwing van de bij deze woonhuizen behoorende interieurs doet ons zien, dat hier een architect aan het woord is geweest, die de kunst verstaat, het interieur op te heffen tot een zuiverheid, die maar weinigen bereiken. Hier is geen zuivere rationeele of zuiver functioneele architectuur, maar een architectuur van vreugde’ (Bouwkundig Weekblad 1937, nr. 5, 45-54).

Van 1939 dateert het ontwerp voor een weekendhuis aan de Maarsbergseweg 3 in Doorn. De opdrachtgever Murk Lels liet het huis bouwen in het bos op een open stuk heide. De plattegrond is daarop afgestemd: op de grond zittend bij de open haard had de eigenaar een prachtig vergezicht over de Amerongse bomen. De ver overstekende daken en brede balkons bieden in de zomer beschutting tegen een al te felle zonnestand. Op dringend verzoek van de opdrachtgever kwam er geen plat dak, maar een puntdak om het niet denkbeeldige gevaar van lekkages te ondervangen. Het huis telt drie bouwlagen. De onderste bevat dienstvertrekken als een garage, kolenstort en het stookhok. Het woonvertrek en de keuken liggen op de tweede bouwlaag, die zich boven het maaiveld bevindt, vandaar dat het uitzicht

óver de bomen mogelijk was. Aan de woonkamer grenst een ruim terras, de slaapkamers op de verdieping hebben balkons. De keuken was van de modernste snufjes voorzien: koken en afwassen kon elektrisch geschieden.

483 Verlengde Slotlaan 18 in Zeist is een huis in de stijl van het Nieuwe Bouwen uit 1937 door L.G. Visser (foto RDMZ, 2000).

Voor een huisarts bouwde Rietveld in Elst aan de Rijksstraatweg 158 in 1947-1948 een woning met praktijkruimte. Het huis is volkomen symmetrisch van indeling. Aan de voorkant, de straatkant projecteerde hij de keuken, de hal, wachtkamer en behandelkamer. Op de verdieping kwam aan die zijde de gang. Aan de achterkant met uitzicht over de uiterwaard en de rivier kwamen de woon- en slaapkamers te liggen.

De Zeister architect L.G. Visser, van wie inmiddels nogal wat werk is afgebroken, ontwierp in 1937 voor zijn collega-bouwkundige G. Lagerweij aan de Verlengde Slotlaan 18 in Zeist een gepleisterd landhuis van twee bouwlagen en een plat dak, geheel in de trant van het Nieuwe Bouwen. Het huis kwam in 1937 tot stand. Opmerkelijk detail is overigens dat het huis oorspronkelijk niet wit maar geel geschilderd was. Hoewel wat compacter dan de vroegere ontwerpen van de

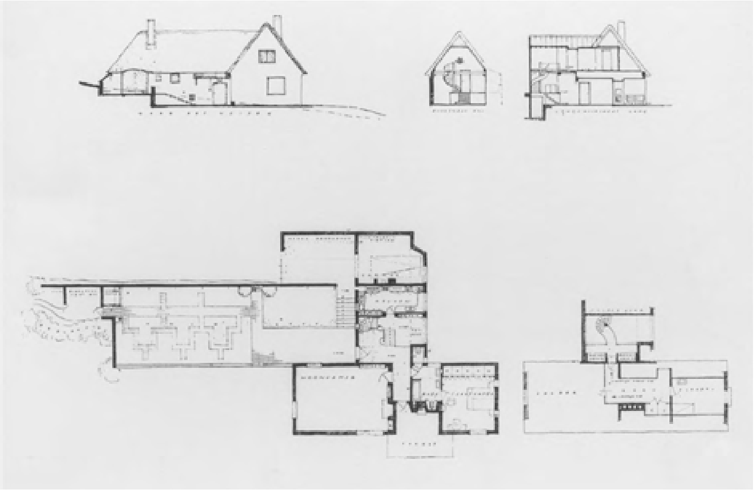

484 Plattegronden, doorsneden en gevel van het huis aan de Peisenlaan 12 te Leersum, een ontwerp van F.A. Eschauzier uit 1932 (Bouwkundig Weekblad 1936, nr. 10, p. 107).

protagonisten van het Nieuwe Bouwen, is ook hier de betrokkenheid met buiten gerealiseerd door het overlopen van de woonkamer via een terras naar de tuin en het aanbrengen van grote glasvlakken in de gevel. Ruimtes als keuken, bijkeuken en garage liggen bijeen en vormen als het ware een aparte vleugel die van de woonvertrekken gescheiden is door een hall met trap naar boven.

Een huis waarin het Nieuwe Bouwen en Delftse Schoolarchitectuur een fraaie synthese laten zien ligt in Leersum aan de Peisenlaan 12. Het is een villa uit 1932, ontworpen door F.A. Eschauzier. Het huis ligt op het hoogste punt van de Leersumseberg. De architect heeft de omgeving ten volle benut en hield tevens rekening met de specifieke woonwensen van het kinderloze echtpaar voor wie hij de woning ontwierp. In een toelichting op zijn ontwerp schreef hij: ‘Op een zuidhelling ligt, hoog boven Leersum, dit huis in de zonnig hei, open naar het dorp in de diepte, met als achtergrond bosschen en heuvels. Daar hier over een ruimere beurs beschikt werd, kon voor het benutten van deze kostelijke ligging allerlei gedaan worden. De aanrit is met de garage en de keuken op hooger niveau gehouden, vandaar de trap, die van de garage naar de voordeur leidt, die op gewone vloerhoogte aan het ommuurde bloementuintje ligt. Behalve dit tuintje is alles hei gebleven.

Daar de vrouw des huizes hier weinig bediening wenschte en zelf kookt, is aan de keukeninrichting veel zorg besteed en wordt in verbinding met de keuken een op hooger niveau liggend hallgedeelte gebruikt voor eethoek. Deze eethoek, evenals de kap en de spiraaltrap naar de logeerverdieping, is in blank eikenhout getimmerd. De lagere hallvloer en de trap naar de kelder is in Sollnhofer uitgevoerd’ (Bouwkundig Weekblad, 1936, 107-110).

In zijn ontwerp heeft Eschauzier binnen en buiten weten te integreren door knap gebruik te maken van het hellende terrein. Het hoogste punt van het huis wordt, zoals Eschauzier al schrijft, door de garage ingenomen. In het lagere deel van het huis zijn keuken, woon- en slaapkamer en terras ondergebracht. De beide bouwdelen liggen onder een rieten kap. De muren van het huis zijn gepleisterd. De bloementuin is door hoge en lage muren omgeven als afscheiding met het omringende gebied. Dit ommuurde gedeelte vormt de buitenkamer bij het huis.

485 De woonkamer met een groot raam op het zuiden, waarnaast de haard is gelegen (Bouwkundig Weekblad 1936, nr. 10, p. 108).

Vanuit de woonkamer had men aan de zuidkant door een groot venster zicht op het lager gelegen dorp Leersum. Het noordelijke venster ziet uit op de tuin. Ook aan de westzijde heeft de woonkamer een venster zodat er de hele dag een afwisseling in lichtval bestaat, zonder dat er sprake is van donkere hoeken. De haard is naast het grote zuidvenster gesitueerd, waardoor warmte en uitzicht gecombineerd kunnen worden. Ook het inpandige terras aan de zuidkant is van een haard voorzien, zodat men comfortabel van het uitzicht buiten kan genieten in voor- en naseizoen. Om de hal die de verbinding vormt tussen het voorste en het achterste deel van het huis zo transparant mogelijk te houden zijn de gebogen trap en de balustrade rond de eethoek open van constructie gehouden. Sinds de bouw van het huis is de omgeving veranderd. Het door de ontwerper zo bejubelde heideveld en het onbelemmerde uitzicht op het dorp Leersum hebben plaats gemaakt voor bebouwing.

De Wederopbouw in Rhenen

Na de slag bij de Grebbelinie in de meidagen van 1940 was de helft van de

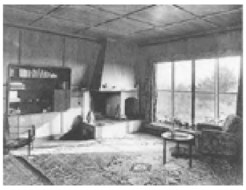

486 Inpandig terras met buitenhaard aan de Peisenlaan 12 te Leersum (Bouwkundig Weekblad 1936, nr. 10, p. 109).

Rhenense binnenstad verwoest. Dit hield in dat 162 huizen volledig waren weggevaagd, 562 waren zodanig beschadigd dat herstel nog mogelijk was en 473 hadden lichte schade opgelopen. Hoewel het zuidelijk gedeelte van de stad minder zwaar door het oorlogsgeweld getroffen was, verkeerde dat nu juist in een deplorabele staat wegens gebrek aan onderhoud. Het herstel van de oorlogsschade vormde derhalve tevens aanleiding om het verwaarloosde deel van de stad aan te pakken en stedenbouwkundige problemen op te lossen. Daartoe werd op 1 juni 1940 een Bureau voor Herstel en Wederopbouw ingesteld, kortweg het Bouwbureau genoemd, dat onder leiding van architect J.B. van de Haar kwam te staan. Van de Haar had zijn sporen in Rhenen en omgeving al verdiend: in 1927 had hij in opdracht van W. Waller diens buitenhuis De Tangh ontworpen, in 1931-1932 was de Wilhelmina MULO naar zijn ontwerp tot stand gekomen. Bovendien was hij lid van de plaatselijke schoonheidscommissie. Van de Haar en zijn medewerkers kregen de opdracht een plan voor de wederopbouw te ontwerpen. Het werd van het grootste belang geacht dat er vakkundige ontwerpers zouden worden ingeschakeld. In het geval van Rhenen dienden de nieuw te bouwen huizen als omlijsting te fungeren van de Cuneratoren. De vormentaal van de Delftse School waarin de huizen gebouwd

moesten worden kenmerkt zich door het gebruik van traditionele, 'eerlijke' bouwmaterialen als baksteen, natuursteen en hout, in plaats van moderne materialen als beton en staal, verder door het toepassen van traditionele, harmonische bouwvormen aan de huizen door middel van steile pannen daken, topgevels, dakkapellen, vrij kleine vensters met roedenverdeling en door kleinschaligheid maar vooral door individualiteit. Men wilde bewust aanknopen bij een typisch vaderlandse traditie die onze voorouders ons hebben nagelaten. In dat opzicht was het een bij uitstek geschikte stijl om toe te passen in een verwoeste provinciestad als Rhenen. Het was overigens niet de bedoeling de individualiteit zover door te voeren dat elk woonhuis verschillend van de ander werd (Bosma, 1995, 110-112, 115-119).
Teneinde de planvorming te bespoedigen werd op 7 augustus 1940 de stedenbouwkundige C. Pouderoyen ingeschakeld, leerling van M.J. Granpré Molière, dé vertegenwoordiger van de Delftse Schoolstijl. Twee weken later was het plan voltooid. Het werd nog in december 1940 goedgekeurd en de herbouw kon van start gaan. Pouderoyen kreeg de leiding over de werken in Rhenen zelf, Van de Haar kreeg de supervisie voor de herbouw buiten de bebouwde kom (zie voor het plan Pouderoyen: deel I, 35-37). Er werd een lijst van twintig - voornamelijk Delftse School - architecten opgesteld waaruit de particulieren konden kiezen, zodat zowel de individualiteit van het

487 Zuidelijke gevelwand van de Fred. van de Paltzhof-Herenstraat in Rhenen, blokken F, G en H. De tekeningen dateren van 1942. Onder ieder huis staat de naam van degene die het ontwerp leverde vermeld en de functie die het gebouw had (coll. GARHN).

488 Deel van de vernieuwde noordelijke gevelwand van de Herenstraat, blok C. De tekening dateert van 1941 (coll. GARHN).

489 Impressie van de Herenstraat uit 1942 met links blok C en rechts blok H, net na voltooiing (foto RDMZ, 1942).

ontwerp als de eenheid van stijl binnen het stedenbouwkundig concept gegarandeerd was. Die architecten waren J.F. Berghoef, J. van Dongen, S.J. van Embden, F.A. Eschauzier, H.W. Gerritsen, G.A. Heineman, B.J. Koldeweij, J.A. en N. van der Laan, H.F. Mertens, C.M. van Moorsel, G.J. Postel en Zn., A.M. de Rouville de Meux, J. Roodenburgh, A.P. Smits, A.J. van der Steur, G.L. van Straaten, J.J.M. Vegter en W. Bruin. Iedere architect mocht zes panden ontwerpen op een totaal van 120, geconcentreerd in vijftien blokken. Geen enkele architect mocht twee panden naast elkaar bouwen, zodat de individualiteit gegarandeerd was.

Eind 1942 was het plan Pouderoyen grotendeels uitgevoerd.

Nadat in 1945 de stad nogmaals gebombardeerd werd en het zuidelijke stadsdeel met de Cuneratoren vooral getroffen werd - 22 woningen werden verwoest en 75 waren zwaar beschadigd -, maakte Van de Haar hiervoor in 1946 een nieuw wederopbouwplan dat in feite een aanvulling was op het eerste plan. Pouderoyen fungeerde ditmaal als adviseur.

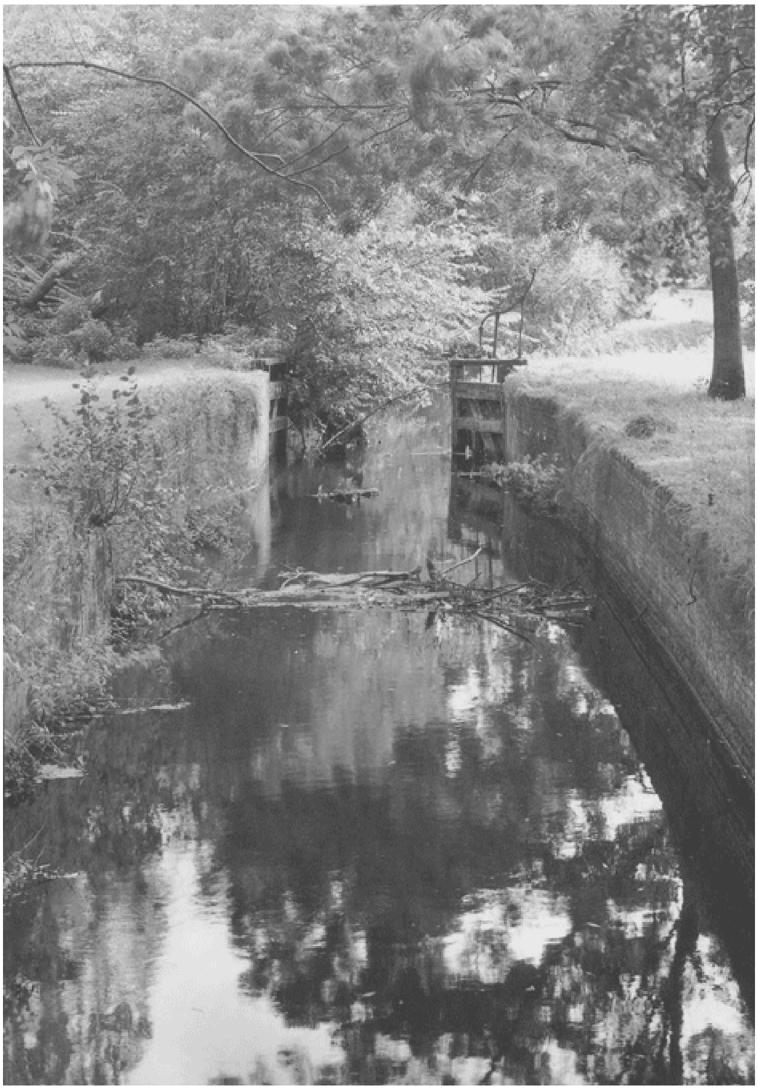

490 De sluiskolk met puntdeuren van de Koppelsluis in Zeist (foto RDMZ, 1999).

Industrieel erfgoed

Inleiding

De Utrechtse Heuvelrug, die tegelijkertijd met de industrialisering van ons land in het midden van de 19de eeuw uitgroeide tot de 'Stichtse Lustwarande', staat niet in de eerste plaats bekend om zijn industriële geschiedenis. Historische fabrieksgebouwen zijn dan ook tamelijk zeldzaam in het gebied. Toch is er in het verleden, als gevolg van de bodemgesteldheid, de geografische ligging of door toevalsfactoren, sprake geweest van een aantal industriesectoren die hebben bijgedragen aan de geschiedenis en het uiterlijk van het gebied.

Door de verhoogde ligging en de relatief stevige zandgrond, vormde de Heuvelrug al van oudsher een belangrijke verbinding tussen Utrecht en het oosten van het land. Vooral voor handelaren was deze route van groot belang. De nijverheid in het gebied was beperkt, veelal gericht op de verwerking van agrarische producten en meestal van lokaal belang. Rond 1850 waren enkele grutterijen en in de omgeving van Amerongen wat tabakskerverijen de voornaamste bedrijfjes. Aan de noordkant van de Heuvelrug, in de nabijheid van de stad Utrecht waren kleine industrieën gevestigd.

Van der Aa bespeurde in het midden van de negentiende eeuw vooral bedrijven in Rhenen in het uiterste zuiden van de Heuvelrug en in Zeist, de belangrijkste gemeente in het noordelijke deel van het gebied. De tussenliggende dorpen droegen nog een voornamelijk agrarisch karakter, waarbij vooral de intensieve tabaksteelt die rond Amerongen vanaf de zeventiende eeuw van belang werd, het vermelden waard was.

Over Rhenen merkte de auteur op dat de voornaamste middelen van bestaan de tabaksteelt en de landbouw waren. Toch had zich daarnaast wat lokale industrie kunnen ontwikkelen. Zo waren er drie wolkammerijen, twee grutterijen, twee korenmolens, twee leerlooierijen, een bierbrouwerij, een steenbakkerij en een olieslagerij gevestigd. Weliswaar geen industrie, maar wel van belang voor de ontsluiting van het stadje, was het pontveer waarmee bij Rhenen de Rijn kon worden overgestoken.

Ook in Zeist vormde volgens van der Aa de landbouw een belangrijke inkomstenbron voor veel inwoners. Daarnaast was er sprake van twee zeepziederijen en een zeepmakerij, een kaarsenmakerij, een azijnmakerij, een lampenkousen- en koordfabriek, een stenen kachel- en ornamentenfabriek, een metaalgieterij, een fabriek van koperwerken tevens zinkgieterij, een zijde-en-lintfabriek en een windkorenmolen. In Zeist concentreerde veel nijverheid zich rond de gebouwen van de Broedergemeente die hier vanaf de achttiende eeuw bij het Slot was gevestigd. De Hernhutters dreven onder andere een brouwerij, een touwslagerij, een wasserij en een koper- en blikslagerij.

De enige niet-agrarische nijverheid waar van der Aa verder melding van maakte, waren een voormalige vingerhoedmolen en een rijtuigfabriek in De Bilt. De vingerhoedmolen was al sinds 1645 in De Bilt gevestigd. Het bedrijf, gelegen aan de Biltse Grift, maakte voor zijn aandrijving zowel gebruik van water- als van paardenkracht. In 1808 werd de molen gesloten, waarna op dezelfde plek tussen 1823 en 1832 een wasserij van muntgeld was gevestigd.

In Doorn werd in 1837 een veldoven opgericht voor de vervaardiging van metselstenen. De oven werd echter uitsluitend ten behoeve van de eigenaars

gebruikt. Nadat deze voldoende stenen hadden gebakken, raakte de oven buiten gebruik.

491 ‘De Vinger-Hoed-Moole op de Bildstraat buyte Utrecht’, getekend omstreeks 1780 door D. Verryk naar 't leven. Uiterst links ligt aan de Biltse Grift het complex van de vingerhoedsmolen. De schuif van de sluis naar het er achter gelegen molenwater is net zichtbaar (gewassen pentekening in O.I. inkt, gesign. I.o.D. Verryk del.ad.viv. (HUA, TA Biltstr. C. 1770(1)).

Ter aanvulling hierop moet worden vermeld, dat in Amerongen al voor 1837 sprake was van steenfabricage op kleine schaal. In Elst zou pas in 1878 een steenfabriek worden opgericht.

Na 1850, toen de industrialisatie in Nederland tot ontwikkeling kwam, was de Utrechtse Heuvelrug juist in opkomst als lustoord voor de beter gesitueerden. In hoog tempo ontstond vanaf 1820 een aaneenschakeling van buitenplaatsen en villa's in de bosachtige, landelijke omgeving.

Het rustieke karakter van het gebied liet weinig ruimte voor grootschalige industrie. De bedrijven die er zich vestigden, waren in de meeste gevallen kleinschalig en veroorzaakten weinig overlast.

De ontwikkeling van de spoorlijnen Utrecht-Arnhem vanaf 1843, Utrecht-Zwolle vanaf 1863 en Amersfoort-Kesteren vanaf 1885, bracht enige dynamiek op de Heuvelrug. Met name de zeepfabriek in Den Dolder was sterk afhankelijk van de aan- en afvoermogelijkheden die het nieuwe transportmiddel bood. Die spoorlijnen hadden echter vooral gevolgen voor het noordelijk deel van het gebied. Voor het zuidoostelijk deel was de aanleg van de stoomtramlijn Utrecht-Arnhem van meer belang. Deze verbinding werd vanaf 1879 gerealiseerd en in 1887 voltooid.

De nieuwe infrastructurele voorzieningen brachten geen hausse aan industrie met zich mee. Grote industrieterreinen werden niet ontwikkeld, evenmin was er sprake van sectoren van nijverheid die door hun omvang opmerkelijk konden worden genoemd.

In de twintigste eeuw vestigde zich een aantal bedrijven in Driebergen, die door hun aard of omvang opmerkelijk genoemd kunnen worden. Zo bood de gemeente vanaf 1935 onderdak aan een groot slachthuis annex baconfabriek. Dit bedrijf werd in 1983 gesloten. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog werd de Driebergse Motoren Fabriek opgericht, die tot in de jaren '50 actief bleef.

Alleen dit soort bedrijfjes ontsteeg, net zoals de bestekfabrieken in Zeist, het niveau van lokale voorziening. Hetzelfde gold voor tapijtfabriek ‘De Volharding’ (van 1870-1930) en meubelfabriek A.J. Koekoek (opgericht in 1928) in Rhenen. Een

minder lang leven was de N.V. Biltsche Tapijt- en Touwfabriek beschoren. De fabriek met twee touwbanen, een stoom-spinnerij en -weverij werd in 1875

opgericht bij het Jodenkerkhof in Bilthoven (De Bilt). In 1887 werd de fabriek al gesloten en afgebroken. Het overgrote deel van de bedrijvigheid op de Heuvelrug daarentegen, kende een hoofdzakelijk lokaal karakter en was daarmee niet onderscheidend ten opzichte van andere gebieden in Nederland.

Bouwmaterialen en aardewerkindustrie

Keramische industrie

Op de Heuvelrug zijn diverse bedrijven op het gebied van de keramische industrie gevestigd geweest. Amerongen, Elst en Rhenen beschikten over baksteenfabrieken, die in de uiterwaarden van de Rijn gelegen waren. Hiervan is het bedrijf in Elst nog actief, overigens de laatste werkende baksteenfabriek in de provincie Utrecht. In Rhenen staat een vervallen overblijfsel in het natuurgebied De Blauwe Kamer.

In Zeist stond sinds 1835 een bedrijf dat terracottaproducten vervaardigde. Zoals veel van de Zeister industrie, was ook deze fabriek gelegen nabij de gebouwen van de Broedergemeente. De terracottafabriek, oorspronkelijk begonnen als een werkplaats waar kachelovens werden gemaakt, werd in 1840 overgenomen door de uit Duitsland afkomstige E.C. Martin, onder wiens leiding het bedrijf een zekere reputatie verwierf. Naast rijk versierde kachels maakte het bedrijf vazen en beeldjes.

De fabriek was in 1922 genoodzaakt te sluiten als gevolg van een slechte bedrijfsvoering. Tot enkele jaren geleden, vormden de directievilla aan de Lageweg met een aantal kleinere restanten van het bedrijf de laatste herinneringen aan Terracottafabriek Martin. In 1996 zijn deze gebouwen gesloopt.

Baksteenindustrie

De uiterwaarden van de Neder Rijn worden nog steeds gekarakteriseerd door de silhouetten van steenfabrieken. Tot in de jaren dertig van deze eeuw, toen de transportmogelijkheden als gevolg van de ontwikkeling van vrachtauto's en de verharding van wegen sterk werden uitgebreid, was het essentieel om bedrijven te vestigen in de buurt van de plaats waar de grondstoffen werden gewonnen. De kleibodem van de uiterwaarden vormde een uitstekende ondergrond voor de vestiging van fabrieken van bakstenen en andere grofkeramische producten.

Uit Amerongse kerkrekeningen wordt duidelijk dat er in deze gemeente in ieder geval vanaf de zestiende eeuw klei is gedolven voor de fabricage van bakstenen. Amerongen bezat ook later een steenfabriek, evenals de buurgemeente Elst. Het bedrijf in Elst, de steenfabriek Timmermans, werd in 1878 gesticht op een plek waar in de zeventiende eeuw een veldoven stond. Dit familiebedrijf begon met de productie van stenen in veldovens, maar werd al snel gemoderniseerd. Zo werden ringovens gebouwd die een continue productie en een betere controle over de

492 Het woonhuis van E.C. Martin aan de Lageweg 39-43 te Zeist. Martin had een bedrijf in terracottaproducten. Zijn woonhuisgevel kan men als een proeve van zijn kunnen beschouwen: terracotta-elementen zijn ruimschoots verwerkt (foto RDMZ, 2000).

temperatuur mogelijk maakten. Een vergunning voor de plaatsing van een stoommachine, acht jaar na de oprichting, duidt op een verdere modernisering. Het oventype, het meest karakteristieke onderdeel van een steenfabriek, zou in de loop der tijd worden aangepast aan de technische ontwikkelingen. De ringoven werd vervangen door een vlamoven, die op zijn beurt plaats maakte voor een gastunneloven. Als gevolg van deze moderniseringen is de fabriek tot op heden in bedrijf. De historische onderdelen zijn echter met de vernieuwingen verloren gegaan.

Dat is anders bij steenfabriek De Blauwe Kamer, in de gelijknamige uiterwaard aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug. Dit bedrijf is in 1975 met de productie gestopt, waardoor een aantal historische gebouwen bewaard is gebleven. De bouwwerken worden momenteel bewust aan hun lot overgelaten en vormen zo een markant onderdeel van het natuurgebied dat rondom de fabriek is ontstaan. Hoewel grotendeels een ruïne, is de geschiedenis van het bedrijf aan de hand van tal van restanten te illustreren.

De Blauwe Kamer werd in 1881 opgericht en maakte oorspronkelijk gebruik van veldovens. De klei werd ter plekke gewonnen uit de uiterwaard met behulp van een excavateur. Nadat deze uiterwaard was uitgeput, werd de klei aan de

493 Blauwe Kamer. Restanten van een gebouw behorend tot de oude steenfabriek binnen de ringdijk van het oventerrein (foto RDMZ, 1997).

overzijde van de rivier gedolven. Voor het transport werd een pontje over de rivier gebruikt. De klei werd in kipkarretjes geladen, die door een locomotief op de pont werden gezet. Na de oversteek werden de karretjes door een tweede locomotief aangehaakt en naar het fabrieksterrein gereden. Nu nog verraadt een tunneltje onder de Veerdijk door het vroegere traject van het treintje. In de noordwestelijke hoek van het voormalige fabrieksterrein staat nog de locomotiefloods waar de voertuigen werden gestald en onderhouden. Verspreid over het terrein zijn nog spoorstaven van het vroegere smalspoor aan te treffen.

Rondom het oventerrein is een ringdijk aangelegd. Binnen deze ringdijk zijn de oudste overblijfselen van de steenfabriek te vinden. De dijk zelf vormde het parcours van het smalspoortreintje. Daarnaast stonden op de dijk langgerekte droogschuren, waarvan de betonnen funderingen hier en daar nog zijn te zien. Achter op het terrein, aan de binnenzijde van de ringdijk, staan de restanten van een aantal kleimengers en vormpersen. De trein voerde klei aan en stortte die vanaf de dijk in de mengers. De door stoom aangedreven machines mengden de klei met water en drukte de kneedbare massa in de vormen.

Ook het machinehuis, van waaruit de drie mengers en persen werden bediend, is nog aanwezig en staat centraal op het achterterrein van de steenoven.

Aan de oostzijde van het uitgestrekte terrein achter de oven bevindt zich een zogenaamde zanddrooginstallatie. Hierin werd het zand geprepareerd waarmee de steenvormen werden bestrooid, om te voorkomen dat klei aan de vorm bleef kleven. De installatie bestond uit een kleine, trechtervormige silo met daaronder een kolengestookt fornuis. Het fijne zand werd bovenin de silo gestort en stroomde er aan de onderzijde, door de hitte van het fornuis gedroogd, weer uit.

In 1918 werd de grote ringoven gebouwd, die een centrale positie op het voorterrein inneemt. De oven telde 22 kamers waarin tijdens de hoogtijdagen van de fabriek zo'n 500.000 stenen per week werden gebakken. Door de typerende ellipsvorm van de ringoven, was het mogelijk continu te produceren. Terwijl in een kamer de stenen werden afgebakken, werden de vormelingen in de volgende kamer door de hitte voorverwarmd. Hierna werd het vuur naar de nieuwe kamer verplaatst, zodat de gebakken stenen geleidelijk konden afkoelen. Door middel van een uitgekiend systeem van rookkanalen en ventielen, in combinatie met een afgewogen toediening van kolen, kon het vuur vanaf de ovenzolder worden gecontroleerd.

De oven werd met kolen gestookt. De brandstof werd per schip aangevoerd en vanaf de oever met een treintje via een oprit naar de ovenzolder gebracht. Vanaf de ovenzolder, die in het verleden door een dubbele houten kap was overdekt, doseerde de stoker de kolen zodanig, dat het vuur in twee weken tijd ‘rond’ was. De schoorsteen staat centraal op de oven. Dit bouwwerk was net zo essentieel voor de toevoer van zuurstof, als voor de afvoer van verbrandingsgassen. Oorspronkelijk kende de schoorsteen een lengte van 65 meter. Inmiddels is deze gehalveerd.

In de jaren zestig is de steenfabriek gemoderniseerd. Met name het drogen van de vormelingen werd toen gerationaliseerd. Aanvankelijk gebeurde dit in de

langgerekte droogschuren die op de ringdijk stonden en waarin de stenen op natuurlijke wijze werden gedroogd. Dit was een langdurig proces met veel onzekerheden. Daarom werd besloten om droogruimten in te richten in een nieuw gebouw aan de westzijde van het fabrieksterrein. In deze ruimten konden de vormelingen mechanisch worden gedroogd. De stenen werden met tussenruimtes opgestapeld. Door een gangpad in het midden van de droogkamers reed een karretje met een hetelucht-ventilator heen en weer. Door de regelmatige verwarming verliep het droogproces sneller en gecontroleerder dan in de vroegere schuren.

De nieuwe droogkamers bieden nu onderdak aan een restaurant en een bezoekerscentrum bij het natuurgebied. De vroegere functie van het gebouw is nog steeds te herkennen aan het grote aantal schoorstenen die voor de afvoer van de warmte zorgden.

Ten behoeve van de arbeiders die op de fabriek werkten, is naast de ringoven een rijtje van tien huizen gebouwd; bij de vaak afgelegen steenfabrieken een gebruikelijk fenomeen. Opvallend is dat de huizen, alle onder een doorlopend zadeldak gebouwd, aan de westzijde zijn witgepleisterd. De precieze ouderdom van de woningen is niet te achterhalen. De woningen worden nog steeds gebruikt. Aan de andere zijde van de oven staat de voormalige directeurswoning, die tevens als boerderij dienst deed. De woning vormt, samen met de stallen een langgerekt

494 Houten opslagloods aan de Overstraat 56 te Amerongen uit 1905 (foto RDMZ, 1999).

geheel onder een zadeldak en is opgetrokken uit rood-bruine baksteen. De hoeken van het woongedeelte zijn geaccentueerd door natuurstenen pilasters. Dergelijke pilasters markeren tevens de scheiding tussen woongedeelte en stallen. De stal is aan weerszijden voorzien van inrijpoorten en uitgerust met een ingenieus distributiesysteem voor veevoeder. Tussen de stallen en de woning is aan de westzijde van het pand een loket aangebracht. Vanuit een kantoortje werd hier in het verleden aan de arbeiders op de steenfabriek het loon uitbetaald.

Houtindustrie

Hoewel de Utrechtse Heuvelrug over uitgestrekte bosgebieden beschikte, was er weinig tot geen hout- of houtverwerkende industrie in het gebied te vinden. Uitzondering hierop waren een houtzaagmolen en een tweetal meubelfabrieken in Rhenen. De houtzaagmolen is aan het einde van de negentiende eeuw afgebroken. Meubelfabriek ‘De Kroon’ brandde in 1930 af en de meubelfabriek van A.J. Koekoek, die werd opgericht in 1928 is inmiddels eveneens verdwenen. Wel is er op enige schaal bosbouw gepleegd ten behoeve van de houtwinning en heeft er op kleine schaal houtopslag plaatsgevonden. Een bijzonder markant gebouw dat in dit verband moet worden genoemd, is een houtloods in het centrum van Amerongen.

De houten loods aan de Overstraat 56, werd in 1905 gebouwd voor de houthandel Postuma IJzn. en is van de hand van G.F. Mastenbroek. De voorgevel bestaat bijna in zijn geheel uit openslaande deuren, waardoor het hout gemakkelijk het pand kon worden in- en uitgevoerd. Het gebouw is opmerkelijk groot en bestaat uit drie bouwlagen. Het pannen zadeldak is aan de achterzijde opvallend afgewolfd. Het uitstekende dakschild dat hierdoor is ontstaan, fungeert als overkapping van de open binnenplaats. In het pand is nu een winkel gevestigd.

Voedsel en genotmiddelenindustrie

Granen en Meel

Zoals in iedere streek in Nederland, beschikte de Utrechtse Heuvelrug over graanen korenmolens die voor lokaal gebruik maalden. Verreweg de meeste hiervan zijn

inmiddels afgebroken. Zo werd de romp van de Zeister molen ‘De Vriendschap’ (tussen de Bergweg en de huidige van Reenenweg) in 1981, en die van ‘De Klomp’

495 Restant van molen De Maallust uit 1830 en het graanpakhuis uit 1890 aan de Burg. Jhr. H. van den Boschstraat 85 in Amerongen (foto RDMZ, 1998).

496 Korenmolen 't Wissel in Elst. De molen is in 1855 gebouwd (foto RDMZ, 1998).

(aan de Koppeldijk) in 1971 gesloopt, nadat beide al veel eerder van wieken, kappen en stellingen waren ontdaan. Hetzelfde lot onderging een stenen stellingmolen in Achterberg bij Rhenen, waarnaar nu alleen nog maar de straatnaam Molenweg verwijst.

Van molen ‘De Maallust’ aan de Burg. Jhr. H. van den Boschstraat 85 in Amerongen, resteert nu nog slechts de romp. Deze molen, een stenen bovenkruier op een belt, werd in 1830 gebouwd. Hij verving daarmee een houten standerdmolen waarvan al in 1603 melding werd gemaakt. Naast ‘De Maallust’ werden na 1890 een stoommeelfabriek en een pakhuis voor granen en veevoer gebouwd. Het meelfabriekje werd later van elektromotoren voorzien. Ondanks deze krachtbronnen, zou het tot 1938 duren voordat de molen van zijn kap en wieken werd beroofd. De overgebleven romp werd vanaf de jaren vijftig ingeklemd tussen twee grote graansilo's. De silo's zijn inmiddels verdwenen, de molenromp resteert, maar verkeert in een slechte staat. Hetzelfde geldt voor het achterliggende pakhuis.

Nog twee molens op de Utrechtse Heuvelrug verkeren in werkende staat. De korenmolen 't Wissel aan de Rijksstraatweg te Elst is een ronde bakstenen grondzeiler en werd in 1855 gebouwd. De bovenas van de molen dateert uit 1868. Wellicht is deze tijdens een reparatie uit een andere, gesloopte molen overgezet. In 1960 zijn aërodynamische roeden volgens het systeem ‘van Bussel’ aangebracht. De Van Busselwieken zijn echter in 1980 weer door nieuwe roeden met oudhollands tuig vervangen. De molen met maalinstallatie is compleet en wordt nog steeds gebruikt.

De tweede korenmolen staat aan het Koningin Elisabethplantsoen 3 in Rhenen. De Binnenmolen dateert uit 1892. Het is een ronde bakstenen stellingmolen. De molen werd gebouwd ter vervanging van een houten standerdmolen. Het bovenwiel in de kap vermeldt het bouwjaar 1821, maar dit onderdeel is afkomstig van een andere, gesloopte molen. Hetzelfde geldt voor de bovenas die uit 1848 dateert.

497 Houten standerdmolen in Rhenen die in 1892 is gesloopt. Op zijn plaats kwam de Binnenmolen te staan, opname uit 1889 (foto coll. RDMZ).

Het binnenwerk van de molen is in 1934 grotendeels verwijderd, waarna het gebouw als café-restaurant werd gebruikt. In 1957 en in 1970 is het uiterlijk van de molen gerestaureerd, van het oorspronkelijke binnenwerk zijn nog slechts enkele onderdelen aanwezig. De molen is thans als woning ingericht en is niet meer maalvaardig, maar nog wel draaivaardig.

Bierbrouwerijen

Evenals korenmolens, kwamen vóór de periode van de industrialisatie ook bierbrouwerijen op lokale schaal vaak voor. Bier was niet alleen geliefd als genotmiddel, maar vormde door zijn relatief goede houdbaarheid, een belangrijk onderdeel van het dagelijkse menu. De meeste kleine brouwerijen produceerden het zogenaamde bovengistende bier. De introductie van ondergistend bier, waarvan vooral het pilsener bekend is geworden, vereiste grote investeringen vanwege de benodigde koelinstallaties. Veel van de kleine brouwerijtjes konden zich dergelijke investeringen niet veroorloven, waardoor rond de eeuwwisseling de meeste lokale brouwerijen verdwenen.

498 De Rhenense Binnenmolen in aanbouw, opname van maart 1892 (foto coll. RDMZ).

Ook op de Utrechtse Heuvelrug was een aantal bierbrouwerijtjes gevestigd. Amerongen beschikte vanaf de achttiende eeuw over een brouwerij aan de Nederstraat. Dit bedrijf sloot al in 1852. Rhenen kende vanaf het midden van de vorige eeuw de brouwerij ‘De Wijnberg’. Het bestaan van deze kleine brouwerij van bovengistend bier eindigde in 1901.

Al veel eerder, in 1815, sloot de brouwerij van de Broedergemeente in Zeist haar deuren. Deze brouwerij was in 1762 gevestigd in het voormalige koetshuis van het Slot. Toen de diaconie van de Broedergemeente het gebouw in datzelfde jaar huurde van de eigenaar, Cornelis Schellinger, moest het een grondige verbouwing ondergaan om als brouwerij dienst te kunnen doen. Na de sluiting van de brouwerij heeft het pand waarschijnlijk dienst gedaan als kaarsenmakerij en zeepziederij, aangezien het in eigendom was van Pieter Hendrik Brouwer, die

499 De Binnenmolen aan het Koningin Elisabethplantsoen 3 in Rhenen (foto RDMZ, 1998).

beide takken van nijverheid beoefende. Na de Tweede Wereldoorlog raakte het gebouw buiten gebruik en ernstig in verval. Enkele jaren geleden is het verbouwd tot villa en opgenomen in een nieuwbouwwijkje, dat nog wel de naam ‘Brouwerij’ draagt.

Tabak

De teelt van tabak heeft een aantal eeuwen lang een bijzondere plaats ingenomen op het zuidelijke deel van de Utrechtse Heuvelrug. Hoewel de industriële verwerking van tabak vooral elders plaatsvond, is de verbouw en het drogen van tabak zo gezichtsbepalend geweest voor de Heuvelrug, dat deze nijverheid in dit hoofdstuk wordt vermeld.

De tabaksteelt kent in Nederland een lange geschiedenis. De plant werd op het Europese vasteland geïntroduceerd na de ontdekking van Amerika in 1492. In Nederland werd het gewas populair in de zestiende eeuw. Door de verstedelijking en de toenemende welvaart in Holland en Zeeland, ontstond ruimte voor het verbouwen van genotmiddelen. Als gevolg van de import van goedkoop graan uit de landen rond de Oostzee, werd bovendien het verbouwen van graan in Nederland minder aantrekkelijk en kregen andere gewassen een kans. In het begin van de zeventiende eeuw werd op initiatief van Amsterdamse kooplieden begonnen met het verbouwen van tabak in de omgeving van Amersfoort en Nijkerk. De inlandse tabak, die te weinig kwaliteit bezat om puur te worden gebruikt, werd vermengd met Amerikaanse tabak, waardoor een goedkoop en bruikbaar product ontstond.

De tabaksteelt rondom Amerongen begon in 1645 toen de kasteelheer van Amerongen een stuk land kocht voor het verbouwen van het nieuwe gewas. De zonnige, op het zuiden gerichte flanken van de Heuvelrug leenden zich goed voor de planten en in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw breidde de teelt zich uit.

De tabaksvelden, engen genoemd, bestonden uit kleine perceeltjes, omzoomd door hagen als bescherming tegen de wind. De zandgrond moest intensief worden bemest met een mengsel van turfmolm en schapenmest. De behoefte aan schapenmest leidde tot een intensivering van de schapenhouderij op het zuidelijk deel van de Heuvelrug. Zo werd in Remmerden en Rhenen in de achttiende eeuw akkerland omgezet in weiland ten behoeve van de schapenteelt. De behoefte aan meststof voor de tabaksteelt werd ook op andere manieren opgelost. Zo werd schapenmest uit de Betuwe en Zeeland aangevoerd en werden op kasteel

500 De hanken in de tabaksschuur aan de Kersweg 28 te Amerongen (foto RDMZ, 2000).

501 Tabaksschuur uit 1808 aan de Kersweg 28 te Amerongen (foto RDMZ, 2000).

502 Het ventilatiesysteem in de zijwand van de schuur aan de Kersweg 28 (foto RDMZ, 2000).

Amerongen vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw duiven gehouden, die onder andere mest voor het tabaksland leverden.

In maart werd het tabakszaad gezaaid in broeibakken, die waren bemest met paardenvijgen. De broeibakken werden luchtdicht gemaakt door een deksel van zwaar geolied papier. In mei werden de zaailingen verplant naar de engen. Na het uitplanten eisten de tabaksplanten een intensieve verzorging. De grond werd regelmatig voorzien van verse aarde en de planten moesten worden getopt. Tegen het einde van de zomer, in augustus, waren de planten volgroeid en begon het plukken van de tabaksbladeren. De bladeren werden in kruiwagens naar de droogschuur vervoerd. Daar werden ze aan lange houten spijlen geregen en in de nok van de schuur te drogen gehangen. Nadat de bladeren waren gedroogd, werden ze in pakketten op elkaar geperst, om de tabak te laten broeien. De tabaksteelt op de Utrechtse Heuvelrug is in hoofdzaak altijd kleinschalig gebleven. Alleen op de Plantage Willem III tussen Elst en Rhenen, werd vanaf 1853 op grotere schaal tabak verbouwd.

Tot in de twintigste eeuw speelde de tabakscultuur een belangrijke rol in de economie van Amerongen en omgeving. Vanaf 1850 echter, nam de invloed van de binnenlandse tabaksteelt af. De grove, Nederlandse tabak was vooral geschikt om te worden verwerkt tot pijptabak. De populariteit van de pijp werd halverwege de negentiende eeuw echter steeds verder verdrongen door de sigaar. De tabak uit Amerika en Java leende zich veel beter voor de verwerking tot sigaren dan de Nederlandse tabakssoorten. De buitenlandse concurrentie vormde het einde voor de kapitaal- en arbeidsintensieve teelt in eigen land. Alleen tijdens de beide wereldoorlogen, toen de import van tabak stil viel, kende de Amerongse tabakscultuur een kleine opleving. Rond 1960 echter, viel definitief het doek voor deze nijverheid.

Hoewel hier en daar de voormalige tabaksvelden in het terrein te herkennen zijn, zijn de tabaksschuren en tabaksboerderijen toch de meest markante overblijfselen van de eeuwenlange teelt van dit genotmiddel. Rondom Amerongen heeft zich een karakteristieke tabaksschuur ontwikkeld, die in het algemeen wordt aangeduid als

het Amerongse type. Anders dan de droogschuren in andere tabaksgebieden in Nederland, bestaat de Amerongse tabaksschuur uit een laag, driebeukig gebouw. De schuur is meestal voorzien van bakstenen puntgevels waarin zich de schuurdeuren en het zolderluik bevinden. De lage, langgerekte zijwanden zijn van hout en gepotdekseld. Bij dit systeem worden de planken 'dakpansgewijs' over elkaar gespijkerd, waardoor inwatering wordt tegen gegaan. Het dak bestaat uit losse oud-Hollandse pannen. In de zijwanden van de schuur zitten beweegbare horizontale planken die het ventilatiesysteem vormen. Door deze planken omhoog te klappen, kon de luchtstroom worden gevarieerd. Daarnaast konden de dakpannen met behulp van latten worden opgetild, om ook in de nok voldoende ventilatie te verkrijgen.

In het interieur van de tabaksschuur bevonden zich de zogenaamde 'hangen' of 'hanken'; houten raamwerken waaraan de spijlen met tabaksbladeren te drogen werden gehangen. De droogramen kenden standaardafmetingen, waardoor het formaat van een schuur werd uitgedrukt in het aantal hangen.

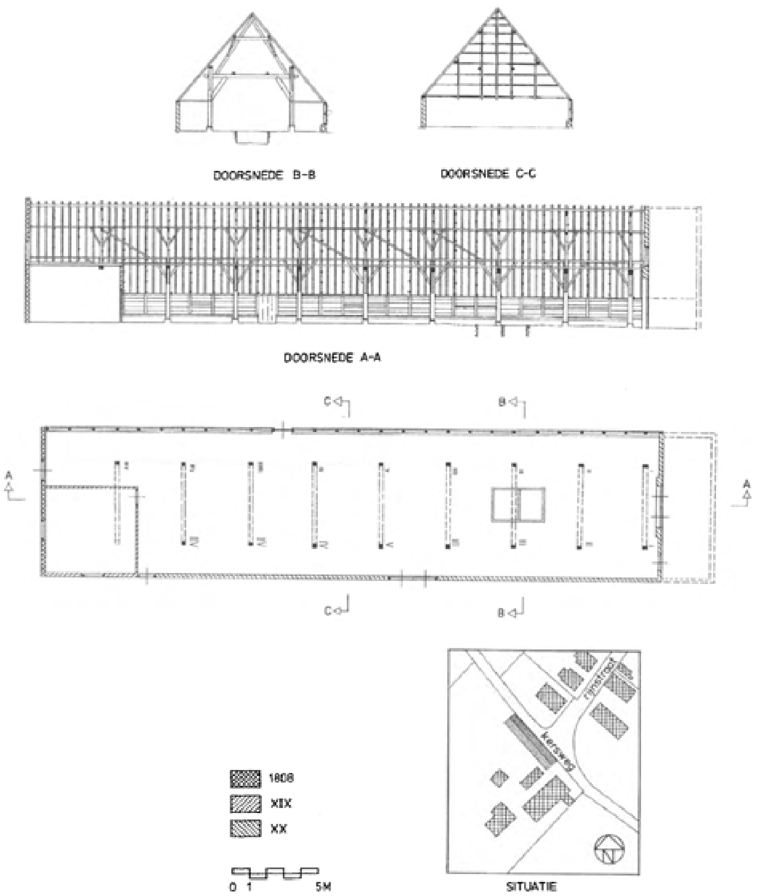

503 Amerongen, Kersweg 28, tabaksschuur bij Rodenstein.
Situatie, plattegrond en doorsneden. Schaal 1:3000 en 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1999.
Vlak aan de weg staat de ruim 38 meter lange tabaksschuur van boerderij Rodenstein. Deze in 1808 gebouwde schuur is tegenwoordig negen gebintvakken diep en voorzien van een houten zijwand en een secundaire bakstenen zijgevel. Het gebouw werd in de jaren veertig van de 20ste eeuw een gebintvak ingekort om meer ruimte te creëren tussen het woonhuis en de schuur. Daarbij werd de kopgevel vernieuwd. In de schuur van acht genummerde eiken en grenen ankerbalkgebinten bevindt zich een vierkant vertrek dat in de tweede helft van de 19de eeuw werd toegevoegd als oranjerie. Opmerkelijk is ook het keldertje ter hoogte van gebint nummer drie. In deze uit twee putten bestaande kelder werd de tabak gelegd (om te broeien?). De schuur bevat nog een groot aantal van de oorspronkelijke ‘hanken’ of droogrekken voor de tabaksbladeren. Per gebintvak zijn steeds vier hanken geplaatst die gekoppeld zijn aan de wandstijltjes. Tegen de wandstijlen zijn aan de buitenkant horizontale planken bevestigd waarvan er een rij omhoog geklapt kon worden. De drooglucht kon met deze kleppen gereguleerd worden.

Van het grote aantal tabaksschuren rondom Amerongen, is slechts een klein aantal bewaard gebleven. Alleen al in Amerongen zelf, stonden voor de Tweede Wereldoorlog nog ruim zeventig schuren. Hiervan zijn er nu nog negentien over. In veel gevallen zijn de schuren verbouwd tot woonhuis of bedrijfsruimte, waarbij de authenticiteit ernstig is aangetast. Een aantal schuren is echter ongeschonden en vormt een representatief voorbeeld van de tabakscultuur in Amerongen. De Amerongse schuren bevinden zich op de volgende adressen: Bergjessteeg ongenummerd, Bergweg 15, Bergweg 25, Breelaan 3-5, Burg. Jhr. H. van den Boschstr. 46, 64 en 72, Bosweg 11, Kersweg 28, Kersweg 30, Koenestraat 84,

Rijksstraatweg 36, Schapendrift 23, Veenseweg ongenummerd (2x), Veenseweg 25, Vissersweg 38b, Vissersweg 44 en Zuylesteinseweg tegenover 19.

Verreweg de meeste tabaksschuren zijn losstaande gebouwen. In een aantal gevallen echter, werd de schuur gecombineerd met een woonhuis, waarbij aan de kopgevel van de schuur een bakstenen boerderij werd gebouwd. In deze gevallen wordt gesproken van een tabaksboerderij. Burg. Jhr. H. van den Boschstraat 55 en

504 De naam Plantage Willem III herinnert aan de tabaksteelt die hier vanaf 1853 werd bedreven. De boerderij is de laatste tastbare herinnering aan deze verdwenen cultuur (foto RDMZ, 1998).

505 De hankenconstructie in de tabaksboerderij op de Plantage Willem III (foto RDMZ, 1998).

Utrechtsestraatweg 41 te Amerongen, alsmede de tabaksboerderij aan de Rijksstraatweg 234 uit 1857 te Elst zijn gave voorbeelden van een dergelijk bouwwerk. Op het terrein van de voormalige tabaksplantage Willem III in Elst zijn nog drie van de minimaal dertien 19de eeuwse tabaksboerderijen bewaard gebleven. Twee zijn sterk verbouwd, een verkeerde tijdens de opname in 1999 nog in de oorspronkelijke staat. De tabaksboerderij is met verf in de top van de voorgevel gedateerd en genummerd. Volgens het opschrift is de schuur in 1853 gebouwd en kreeg het daarbij het nummer N3.

Grootschalige verwerking van tabak vond vooral plaats in Veenendaal en Utrecht, beide grenzend aan de Heuvelrug. In het gebied zelf vond slechts op beperkte schaal opslag en verwerking van tabak plaats. Een tweetal gebouwen herinnert hier tot de dag van vandaag aan.

Aan de Burg. Jhr. H. van den Boschstraat 44 in Amerongen, staat een tabakspakhuis dat in 1806 werd gebouwd. Het pakhuis kent twee bouwlagen onder een schilddak. Een grote, getoogde inrijpoort vormt de toegang tot het gebouw.

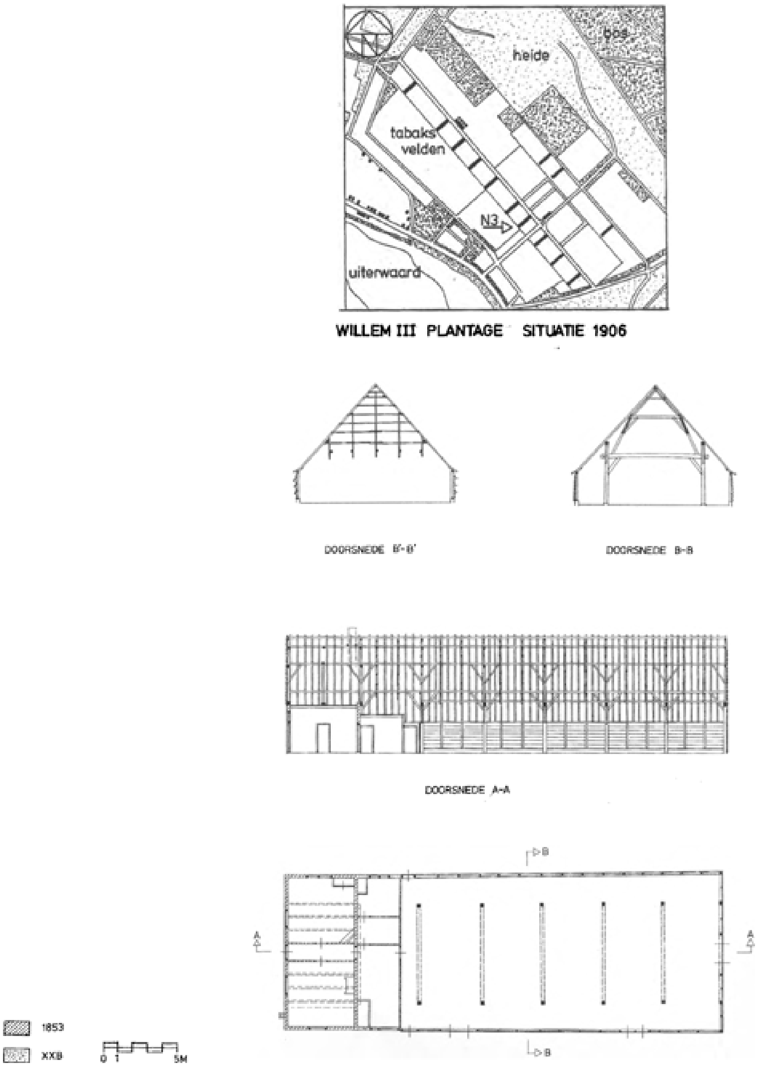

506 Elst, Plantage Willem III, tabaksboerderij. Situatie, plattegrond en doorsneden. Schaal 1:300. Opgemeten door J.J. Jehee en A. Reinstra, getekend door A. Reinstra in 1999. De tabaksboerderij uit 1853 bestaat uit een stenen voorhuis van één gebintvak en een houten bedrijfsgedeelte van zes gebintvakken diep. Het totaal ligt onder een zadeldak met rode pannen. Het voorhuis is opgedeeld in twee vertrekken die aan weerskanten van een centrale gang zijn gesitueerd. De kamers zijn overdekt met een enkelvoudige balklaag. In de tweede helft van de 20ste eeuw zijn de oorspronkelijke bedsteden weggebroken die tegen de zijgevels lagen. Onder het rechterdeel van de rechterkamer bevindt zich een smal keldertje, overdekt met een tongewelf. Het schuurgedeelte bestaat uit zes genummerde ankerbalkgebinten, waarop een dekbalkjuk met een schaarspant staat. De relatief hoge houten zijwanden bestaan uit verticale stijlen met beplanking op een borstwering. Van de horizontale planken kunnen er drie opgeklapt worden voor ventilatie. Binnen het stelsel van gebinten en wandstijlen zijn systematisch hanken aangebracht waaraan de tabaksplanten hingen te drogen.

Amerongen heeft in het verleden bovendien beschikt over een klein sigarenfabriekje, waarin plaatselijke tabak werd verwerkt. De kleinschaligheid van het bedrijfje blijkt uit het aantal werknemers; in 1865 bood het werk aan twee mannen. Van dit fabriekje is niets herkenbaars terug te vinden.

Rhenen kende een grotere sigarenindustrie. In 1860 telde het dorp een sigarenfabriek met veertig werknemers. In 1896 was het aantal bedrijven gegroeid tot zes, die aan een totaal van 170 arbeiders een inkomen verschaften.

Het enige restant van deze bedrijfstak in Rhenen is een voormalig fabriekje aan de Grutterstraat 15. Het gebouw is opgetrokken van machinale baksteen en gedeeltelijk wit gepleisterd. Het is voorzien van getoogde gietijzeren roedevensters en gedekt door een mansardekap. Het pand, dat sinds 1980 een café herbergt, is nauwelijks nog als fabriek te herkennen.

Zeep

De zeepfabrikant Christoph Pleines, verhuisde in 1902 zijn bedrijf van Amersfoort naar de omgeving van de stopplaats Dolderscheweg aan de spoorlijn Utrecht-Amersfoort. Door stankoverlast van zijn bedrijf was de fabrikant gedwongen Amersfoort te verlaten en op zoek te gaan naar een nieuwe vestigingsplek waar hij alle vrijheid van ondernemen zou hebben. De stopplaats Dolderscheweg was in 1895 geopend toen de bestaande spoorlijn van een aftakking naar Baarn werd voorzien. Zeepfabriek ‘De Duif’ zorgde ervoor dat de stopplaats kon uitgroeien tot een volwaardige halte.

Pleines had op deze plek inderdaad alle vrijheid. De omgeving van de Dolderscheweg, behorend tot de gemeente Zeist, werd tot in de verre omtrek bepaald door bos en heide. De ondernemende fabrikant was daarom niet alleen genoodzaakt een fabrieksgebouw te stichten, maar daarnaast ook te zorgen voor woningen voor zijn personeel, sociale voorzieningen en zelfs een boerderij voor de eerste levensbehoeften.

In een periode van enkele maanden ontstond zo een levensvatbare nederzetting, die de grondslag zou gaan vormen van het huidige Den Dolder.

Het hart van deze nederzetting werd natuurlijk gevormd door de zeepfabriek. Deze bestond uit een drietal gebouwen. Allereerst lag pal aan het spoor de raffinaderij, waarin plantaardige olie werd gedestilleerd. De olie werd, verpakt in vaten, per trein aangevoerd. Het gebouw was vier verdiepingen hoog en had een vierkante plattegrond, waardoor het de aanblik van een kleine toren bood. Achter de raffinaderij stond een vrijstaande schoorsteen.

Aan de overzijde van het spoor lag de grote fabriek voor de productie van harde zepen. Dit gebouw, met een lengte van meer dan honderd meter, was voorzien van een vierkante watertoren met een afbeelding van een duif en de tekst ‘Stoom Zeepfabriek “De Duif” CH^{r}. Pleines’. Het hoofdgebouw van deze fabriek bestond uit twee verdiepingen met een plat dak. Daaraan vastgebouwd waren een gedeelte van één bouwlaag, een achtergelegen gedeelte met zaagtanddaken en een klein, maar hoog gebouw van vier verdiepingen. Ook de fabriek voor harde zepen was voorzien van een schoorsteen.

Het nu nog resterende gebouw was voorheen de fabriek voor zachte zeep en voor stukszepen. Bovendien was in dit gedeelte een afdeling voor vet- en oliesplitsing en voor glycerine-verdamping ondergebracht. Ook van deze fabriek bestond de

hoofdmassa uit twee bouwlagen onder een plat dak. Hieromheen waren verschillende delen van uiteenlopende formaten bijgebouwd.

Het pand was, evenals de verdwenen bedrijfsgebouwen, opgetrokken in baksteen en voorzien van getoogde ramen waarin roedevensters waren aangebracht. De hoekpunten en diverse geledingen van het gebouw werden geaccentueerd door pilasters, die iets boven het gebouw uitstaken.

De zeepfabriek werd in 1918 verkocht aan de Goudsche Kaarsenfabriek die zich in deze periode steeds meer ging toeleggen op chemische producten. Het bedrijf in Den Dolder bleef wel een zeepfabriek.

Aan het begin van de jaren dertig werd de fabriek overgenomen door Unilever, die in 1934 zijn zeepfabricage concentreerde in Vlaardingen en dientengevolge de gebouwen in Den Dolder sloot. In 1951 tenslotte heropende Remia de fabriek. Het voormalige fabrieksgebouw voor de fabricage van zachte zeep en stukszepen werd, aangepast aan de eisen van een ander productieproces en aan de moderne tijd, geïntegreerd in de margarine- en sauzenfabriek.

507 Arbeiderswoningen aan de Pleineslaan 1-3 in Den Dolder. De woningen werden in 1902 in opdracht van zeepfabrikant Chr. Pleines gebouwd (foto RDMZ, 2000).

Naast de bedrijfsgebouwen, heeft de zeepfabriek meer bouwwerken in Den Dolder gerealiseerd. In 1902 liet Pleines naast de fabriek een kleine company-town bouwen, bestaande uit twaalf arbeiderswoningen, vier opzichterswoningen en een huis voor zichzelf bouwen. Een boerderij en een kerkgebouw werden eveneens bij de start van het bedrijf gebouwd. Enkele jaren later, in 1906, werden nog een postkantoor annex woonhuis, een schoolgebouw en een nieuw station ontwikkeld. Niet alleen door de nieuwe voorzieningen groeide het buurtschap uit tot een echt dorp. De gemeenteraad van Zeist besloot in 1913 formeel om de gemeenschap Den Dolder te dopen. Pleines, raadslid van de gemeente Zeist, hield een pleidooi voor de naam 'Duivenhorst', om op die manier zijn fabriek te vereeuwigen. Gelet op de belangrijke invloed van het bedrijf op het dorp, zou een keuze voor deze naam niet eens historisch onverantwoord kunnen worden genoemd. De raad besloot echter voor Den Dolder, verwijzend naar de voormalige hofstede bij Zeist, die in 1835 was afgebroken.

De eerste arbeiderswoningen, die in 1902 in opdracht van Pleines werden gebouwd, bevinden zich aan de Pleineslaan 1-23, ten noorden van de spoorlijn en het fabrieksgebouw. Het zijn zes dubbele arbeiderswoningen waarvan de meeste door verbouwingen aan authenticiteit hebben ingeboet. De nrs. 1-3 zijn het meest gaaf behouden gebleven. De gevelindeling, met beide voordeuren in het midden en een venster aan weerszijden, is bij dit pand nog intact. Van de overige panden is vooral de hoofdvorm nog herkenbaar en hebben verbouwingen en veranderingen het karakter sterk aangetast. Nr. 5-7 is zelfs geheel vernieuwd en heeft geen relatie meer met de overige huizen.

Het pand Dolderseweg 113-115 is in 1906 in opdracht van Pleines gebouwd. Het gebouw stond oorspronkelijk op het terrein van de fabriek, naast de ingang. In het dubbele woonhuis was bij de oplevering een hulppostkantoor gevestigd.

Een opmerkelijk overblijfsel uit de tijd dat Pleines de scepter over het buurtschap zwaaide, is de begraafplaats. Deze werd in 1904 gerealiseerd. Tussen de panden Pleineslaan 66 en 68 bevindt zich het hek dat toegang geeft tot het kerkhof. Later werd Den Dolder door Pleines nog uitgebouwd met een kerkje en een school. Het schoolgebouw is in 1964 gesloopt, twee jaar eerder had de villa van Pleines al hetzelfde lot ondergaan.

In de drie jaren die volgden op de overname van de zeepfabriek door de stearinekaarsenfabriek Gouda in 1918, werd nog een uitbreiding gerealiseerd door woningbouwvereniging Duivendorp. Dit complex (Pleineslaan 25-41, 51-57 en Dolderseweg 171-185) bestaat uit 36 woningen en twee winkelpanden en is in oud-Hollandse stijl ontworpen door J.M. Paap uit Zeist. De huizen bestaan uit één bouwlaag met een mansardedak. In de voorgevel van de woning Pleineslaan 34 is een eerste steen aangebracht. Door het rustieke ontwerp, het overwegende gebruik van symmetrie en het op plaatsen terugwijkende stratenpatroon, wekt het buurtje associaties met de uit Engeland overgewaaide tuinstad-architectuur.

Metaal- en machine-industrie

De geschiedenis van de metaal- en machine-industrie op de Utrechtse Heuvelrug beperkt zich uitsluitend tot De Bilt en Zeist. In de Bilt was op het landgoed Beerschoten tot 1976 een metaalwarenfabriek in bedrijf. In Zeist waren drie grote, landelijk bekende bestekfabrieken gevestigd: Gerritsen (later Van Kempen en Begeer), Gero en Sola. Verder beschikte Zeist over een fabriek van plaatmetaal en over een machinefabriek.

Van al deze industrieën is alleen de Sola nog onder die naam actief, zij het dat het bedrijf tegenwoordig meer opereert als handelsmaatschappij dan als fabriek. De overige bedrijven zijn verdwenen met achterlating van een klein aantal interessante gebouwen.

Op 1 mei 1922 werd in het koetshuis van het landgoed Beerschoten een bedrijf gevestigd met de naam Firma Meijer & Greeven, dat zich toelegde op het vervaardigen van massa-artikelen, stamp- en draaiwerk. Het bedrijfje, al snel gepromoveerd tot N.V. Technische Metaalwarenfabriek v / h Meijer & Greeven, breidde zich vlug uit. Ten behoeve van de vervaardiging van onder andere stempels en matrijzen, massadraaiwerk voor automaten, schroeven en moeren en

508 De fabrieksgebouwen van de firma Meijer en Greeven naast het koetshuis van de buitenplaats Beerschoten in De Bilt in 1980 (foto provincie Utrecht).

radio-artikelen kwamen er steeds meer machines die in nieuwe uitbreidingen van het voormalige koetshuis of losse loodsen en schuurtjes moesten worden ondergebracht. Tot in de jaren zeventig bleef de fabriek in bedrijf. Door de toenemende concurrentie vanuit met name Duitsland werd men in 1976 genoodzaakt de Biltse fabriek te sluiten. De bijgebouwen werden afgebroken, alleen het voormalige koetshuis handhaafde men.

De oudste fabriek binnen de metaal- en machine-industrie is de Zeister Machinefabriek aan de Odijkerweg. Dit bedrijf vestigde zich in 1899 in een voormalige boerderij aan de achterzijde van station Driebergen-Zeist. In 1900 bouwde de machinefabriek een aantal woningen voor het personeel (Odijkerweg 2-24a), voordat het in 1905 een nieuw bedrijfspand (Odijkerweg 26) liet bouwen. De Zeister machinefabriek leverde ondermeer installaties voor de Gemeentelijke gasfabriek.

In 1928 werd het bedrijf opgeheven en vestigde zich een lederverffabriek in het gebouw. Daarna is het pand nog gebruikt als rijwielfabriek, kantoormachinefabriek en als onderdak voor verschillende groothandelsbedrijven. Uiteindelijk werd het gebouw in 1988 een garagebedrijf en is dat tot op de dag van vandaag gebleven.

Het historische karakter van het huidige pand wordt vooral bepaald door de voorzijde. De witgepleisterde gevel telt een hoogte van drie bouwlagen en heeft in het midden een verhoging. De hoekpunten van deze verhoging zijn, net als de hoekpunten van het gebouw zelf, geaccentueerd door verticale ornamenten. De inrichting van een showroom op de begane grond en de vervanging van de kozijnen door aluminium exemplaren, hebben het historische karakter van het pand geen goed gedaan.

Een belangrijk onderdeel van de industriegeschiedenis van Zeist, was de vestiging van een drietal bestek- en zilverfabrieken. Op het hoogtepunt van hun bestaan zorgden de drie bedrijven voor de werkgelegenheid van 2000 inwoners van Zeist. De oorsprong van de bestekfabrieken begon in 1903, toen de Amsterdamse zilversmid J.A.A. Gerritsen zich in Zeist vestigde. Hij stichtte de Eerste Nederlandsche Fabriek voor Goud & Zilverwerken in een leegstaande rijwielfabriek aan de Karpervijver, naast de terreinen van de Broedergemeente rond Slot Zeist. Gerritsen begon met het op relatief eenvoudige wijze produceren van zilveren lepeltjes. In de loop van de tijd breidde het assortiment zich echter uit en werd ook het productieproces gecompliceerder.

In 1925 fuseerde Gerritsen met de van oorsprong Utrechtse zilversmid Joh.M. van Kempen, die vanaf 1858 in Voorschoten was gevestigd. Een jaar later werd het

509 Het voormalige kantoorgebouw van Gerritsen en Van Kempen uit 1931 aan de Karpervijver te Zeist (foto RDMZ, 1998).

510 De huizen in het Gerodorp in Zeist zijn een ontwerp uit 1918 van J.J. van Straalen (foto RDMZ, 1999).

bedrijf hofleverancier. Het bloeiende bedrijf liet zijn status in 1931 verbeelden in een nieuwe huisvesting van het bedrijf, ontworpen door de Zeister architecten Jan en Theo Stuivinga. Het nieuwe onderkomen bestond uit een kantoorpand aan de straatzijde, met daarachter een fabriek.

Gerritsen en Van Kempen fuseerden in 1960 tot Van Kempen en Begeer. Dit bedrijf bleef tot in de jaren tachtig aan de Karpervijver gevestigd. In 1986 concentreerde het bedrijf zijn activiteiten in de vestiging in Voorschoten en werd het gebouw in Zeist verlaten. Enkele jaren daarna is het fabriekspand gesloopt. Het kantoorgebouw is gehandhaafd en doet nu nog steeds als zodanig dienst.

Enkele jaren na de oprichting van de zilverwerkplaats aan de Karpervijver, leidde onenigheid binnen de familie tot het vertrek van M.J. Gerritsen, zoon van de oprichter. Gerritsen junior vestigde zich in de bossen ten oosten van Zeist in een leegstaande villa en richtte daar de ‘Eerste Nederlandsche Fabrieken voor Nieuw-Zilverwerken’ op. Met nieuw-zilverwerken werd gedoeld op het materiaal alpaca, een legering van koper, nikkel en zink, dat een zilverkleurig uiterlijk vertoont. Met dit materiaal hoopte M.J. Gerritsen een marktsegment te kunnen bedienen, dat onder dat van zijn vader lag. Het nieuwe materiaal sloeg echter pas bij de klanten aan toen Gerritsen het ging verzilveren.

Gerritsen junior wist extern kapitaal aan te trekken en richtte samen met een partner het bedrijf GERO op, dat een afkorting vormde van Gerritsen & Co. Vooral na de eerste wereldoorlog maakte het bedrijf een belangrijke groei door. De fabriek betrok personeel uit Zeist en de omliggende dorpen. Ten behoeve van dit personeel werd tussen 1918 en 1920 op enkele honderden meters afstand van de fabriek het Gerodorp gebouwd.

Zoals de GERO was ontstaan uit een ruzie tussen vader en zoon Gerritsen, zo ontstond de laatste bestekfabriek in Zeist eveneens uit onenigheid. In 1921 was het opnieuw M.J. Gerritsen, die na een conflict met zijn vennoot de GERO verliet. De volhardende ondernemer richtte in 1922 de Sola op. Dit bedrijf werd gevestigd aan de Van Reenenweg, aan de rand van het centrum van het dorp. Sola richtte zich in aanvang op het onderste marktsegment. Roestvrijstalen bestek onder de merknaam Sola Massief vormde het belangrijkste product van de nieuwe fabriek. Daarnaast vervaardigde Sola het zogenaamde Sola-pleet; zwaar verzilverd witmetalen bestek.

Ook Sola kende een voorspoedig bestaan. In de jaren '50 had het bedrijf 600 personeelsleden en startte het, naast de bestekken, met de productie van pannen. Ook GERO was in de jaren '50 en '60 succesvol. In deze periode groeide het bedrijf tot ruim duizend personeelsleden. In 1966 werd in Drenthe een tweede fabriek geopend, waarna vestigingen in het buitenland volgden.

In de tweede helft van de jaren zeventig ondervond de bedrijfstak toenemende concurrentie van goedkoop geïmporteerd bestek. De drie Zeister bestekfabrieken gingen hierop een hevige onderlinge strijd aan. De strijd werd niet alleen met

511 De SOLA fabriek stamt uit 1922 en ligt aan de Van Reenenweg 157 in Zeist (foto RDMZ, 2000).

zuiver economische middelen gevoerd. In reclamecampagnes werden de eigen producten openlijk met die van de concurrenten vergeleken. Openbare zwartmakerijen van elkaars bedrijf vormden daarbij geen uitzondering. De GERO was hiervan uiteindelijk het grootste slachtoffer. In 1976 sloot de fabriek zijn deuren en in 1977 werden de gebouwen gesloopt. Het Gerodorp vormt de laatste herinnering aan het bedrijf.

Het bedrijf aan de Karpervijver kon door middel van fusies overleven en verhuisde uiteindelijk uit Zeist. De SOLA verlegde zijn activiteiten vooral naar de handel in zilverwerken, bestekken en serviezen. Als enige van de drie beschikt SOLA nog over een fabrieksgebouw. De productie speelt in het bedrijf een bescheiden rol; vanaf 1985 vindt alleen nog op relatief kleine schaal de vervaardiging van zilveren en zwaar-verzilverd bestek plaats.

Van het oorspronkelijke moederbedrijf, de Eerste Nederlandsche Fabriek voor Goud & Zilverwerken, resteert alleen nog het kantoorgedeelte.

Het kantoorgebouw heeft een symmetrische gevel met gemetselde pilasters en bestaat uit drie lagen. Tussen de pilasters bevinden zich op elke verdieping grote roedenvensters. Het imposante karakter van het gebouw wordt versterkt door het middenstuk dat op de begane grond uitsteekt en dat de naam van de firma draagt. Rechts hiervan bevindt zich de relatief bescheiden ingang, waarboven het rijkswapen is aangebracht, symbool van de hofleverancier. De gevel is geornamenteerd met reliëfs die gereedschappen uit de zilverbewerking voorstellen.

Op de plaats waar zich nu het Gerodorp bevindt, had de gemeente Zeist oorspronkelijk de uitbreiding van het naastgelegen Lyceumkwartier gepland. Het huidige, ruim opgezette stratenpatroon was dan ook bedoeld voor de bouw van villa's en niet voor de fabriekswijk die uiteindelijk werd gerealiseerd.

In het Gerodorp zijn een vijftal woningtypen gebouwd, die werden ontworpen door architect J.J. van Straalen. Alle woningen zijn gebouwd in blokjes van twee huizen onder een kap, waarbij ieder huis over een eigen tuin beschikt. Een andere overeenkomst tussen de verschillende typen is de landelijke, boerderij-achtige stijl van de huizen en de symmetrische voorgevels.

Het Gerodorp strekt zich uit over de Alpaccalaan (nrs. 1-11), een deel van de Bergweg (nrs. 114-142), de Eikenlaan (nrs. 26-30) en aan beide zijden van de Gerolaan (nrs. 1-49 en 2-30).

Overigens voorzag de GERO-fabriek niet alleen in woonruimte maar ook in sociale faciliteiten als een sportvereniging en hobbyclubs. Zelfs op de kerkgang van het personeel werd toezicht gehouden.

Het huidige bedrijfspand van de SOLA-fabriek dateert uit het oprichtingsjaar van het bedrijf, 1922. Aan de Van Reenenweg 157 wordt de fabriek gekenmerkt door een langgerekte gevel van geschakelde bakstenen bouwelementen. Stalen kozijnen met gele kozijnomlijstingen geven het pand een modern aanzien. Het geheel is uitgevoerd in twee bouwlagen, grotendeels met plat dak. Een gedeelte van de fabriek wordt echter gekenmerkt door zaagtanddaken voor een goede lichtinval.

Opvallend is nog steeds de roodbruine bakstenen schoorsteen op het binnenterrein, waarin de naam van de fabriek is gemetseld. Voor het overige bestaat het binnenterrein uit een amalgaam van bedrijfsgebouwen uit verschillende periodes. In de voortuin van het bedrijf staat een plaquette ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de fabriek. In de hal van de fabriek hangt een natuurstenen bord waarin de namen van de personeelsleden die 25 jaar in dienst zijn, nog steeds worden ingebeiteld. Het trappenhuis bij de ingang wordt gesierd door een glas-inlood raam dat is gewijd aan St. Eligius, de patroon der smeden.

Het laatste bedrijf dat in de branche metaal- en machine-industrie moet worden genoemd is de N.V. Plaatmetaalindustrie Van Mouwerik & Bal. Deze fabriek stampte uit plaatmetaal een reeks van artikelen. Metalen bouwdozen, rijwielonderdelen, maar ook drink- en voederbakken behoorden tot het assortiment. Het oorspronkelijke fabrieksgebouw van de metaalfabriek is nog aanwezig aan de La Reylaan 34 in Zeist, maar als gevolg van aanpassingen en verbouwingen is een groot deel van het complex verloren gegaan. Aan het binnenterrein achter een fabrieksmuur is nu een bonte verzameling gebouwen en bouwwerken neergezet, merendeels met een tijdelijk karakter. Op het terrein zijn verscheidene bedrijfjes gevestigd, waaronder een autosloperij.

Nutsbedrijven, transport- en opslagbedrijven

Drinkwater

In heel Nederland nam in de tweede helft van de negentiende eeuw de behoefte aan schoon drinkwater toe. De toenemende vervuiling van de traditionele winningsplaatsen van water in combinatie met hogere bevolkingsconcentraties, maakte dat de capaciteit van de traditionele vormen van watervoorziening tekort schoot. In dezelfde periode beschikte men over de technische middelen om netwerken voor de winning en het transport van drinkwater te realiseren.

Zo verschenen ook op de Utrechtse Heuvelrug de watertorens met bijbehorende pompgebouwen. Anders dan op veel plaatsen in Nederland, was het niet nodig het drinkwater uitgebreid te reinigen om het voor consumptie geschikt te maken. De zandgrond van de Heuvelrug had een zodanig filterend vermogen, dat het water vrijwel direct kon worden gedronken. Hierdoor zijn in het gebied geen historische zuiveringsinstallaties te vinden.

Het oudste waterleidingbedrijf op de Utrechtse Heuvelrug kwam uit het buitenland. De Luikse Compagnie Générale des Conduites d'Eaux, verwierf in 1881 een concessie van de provinciehoofdstad om schoon drinkwater te leveren. Op de top van een heuvel bij Soestduinen werd een open reservoir ingericht en in dezelfde gemeente werd, in de buurt van de spoorlijn een pompstation gebouwd. Vanuit Soestduinen kon door natuurlijk verval de stad Utrecht vanaf 1883 van water worden voorzien. In hetzelfde jaar kon ook De Bilt op de waterleiding worden aangesloten. Daarna werd het waterleidingnet van Soestduinen uitgebreid met de gemeenten Zeist in 1895, Driebergen en Rijsenburg in 1896 en Bilthoven in 1900.

In Zeist werd aan de Bergweg in 1896 een aparte watertoren gebouwd om de druk op peil te houden. Samen met torens in Utrecht, Tiel en Hilversum vormde de Zeister

watertoren een groep, waarvan het ontwerp kenmerkend is voor de Compagnie Générale des Conduites d'Eau. Deze groep onderscheidde zich door het zogenaamde Intze-reservoir en is te herkennen aan de taps toelopende toren met een uitkragende ombouw van het reservoir.

Afgezien van de constructie, is de watertoren van Zeist uitgevoerd in Hollandse neorenaissancestijl. De 37,5 meter hoge toren is opgemetseld uit rode baksteen en voorzien van gele speklagen. Het flauw hellende puntdak, gewijzigd na 1900, is bekroond met een lantaarn, die waarschijnlijk niet alleen als ornament dienst doet, maar ook wordt gebruikt bij de ontluchting van het ijzeren reservoir. Boven de ingang van de toren is een eerste steen ingemetseld met het volgende opschrift: ‘Op 1 Juni 1896 werd ter Herinnering aan de opening der Waterleiding te Zeist Deze Steen gesteld door den Burgemeester Mr. J.J. Clotterbooke Patijn van Kloetinge’. Het interieur is nog geheel oorspronkelijk en bevat houten trappen.

512 De watertoren aan de Bergweg in Zeist uit 1896 (foto RDMZ, 1998).

513 De Bilthovense watertoren uit 1926 door H.F. Mertens (foto RDMZ, 1998).

Rondom de watertoren stond in het verleden een gietijzeren neorenaissance hek. Nu resteert daarvan slechts de poort.

Aan het einde van de negentiende eeuw ging de exploitatie van het waterleidingnet rondom Soesterberg over in handen van de Utrechtse Waterleidingmaatschappij. Het villadorp Bilthoven was in 1900 aangesloten op de waterleiding. Bilthoven vertoonde na de eeuwwisseling een zo sterke groei, dat het bestaande net al spoedig werd overbelast. De gemeente besloot daarom in 1926 in overleg met de waterleidingmaatschappij een eigen voorziening te realiseren. Aan de Burgemeester van der Borchlaan werd daartoe een watertoren gebouwd, voorzien van een pompstation. Architect H.F. Mertens ontwierp voor Bilthoven een toren met een traditionele constructie, maar met een moderne, expressionistische vormgeving in de stijl van de Amsterdamse School. De toren was vergelijkbaar met die van Soest, die vijf jaar eerder door dezelfde architect was getekend. De ronde bakstenen toren wordt gekenmerkt door vier steunberen die door middel van glooiend metselwerk naadloos overgaan in de gevelvlakken. Een uitkragend, stalen reservoir bekroond

de 42 meter hoge toren. Boven de ingangspartij hangt een stenen plaquette met de tekst ‘Anno 1926’ en ‘Utrechtsche Waterleiding Msij’.

Inmiddels is de toren buiten gebruik gesteld. Bovendien is het metselwerk in de jaren zeventig gepleisterd, waardoor de oorspronkelijke vormgeving geweld is aangedaan. In dezelfde tijd zijn verticale vensters in de steunberen en venstertjes ter hoogte van het reservoir dichtgezet.

In het noordelijk deel van de Heuvelrug werd de waterleiding oorspronkelijk aangelegd en beheerd door een particulier bedrijf. Een dergelijk initiatief was aan het einde van de negentiende eeuw eerder regel dan uitzondering. Na verloop van tijd fuseerden in het hele land de verschillende bedrijven tot provinciale waterleidingmaatschappijen, of werden overgenomen door de gemeente.

Zo niet in Doorn. Deze gemeente beschikt (op het moment van schrijven) over het laatste particuliere waterleidingbedrijf van Nederland. De in 1903 opgerichte

N.V. Bronwaterleiding Doorn heeft uitsluitend Doorn en Leersum als verzorgingsgebied. Het bedrijf beschikt daartoe over een klein waterleidingcomplex aan de Woestduinlaan.

Dit complex werd in het oprichtingsjaar van de maatschappij gebouwd en bestaat naast een watertoren uit een pomphuis en een bedrijfswoning. Het ensemble draagt een rustiek karakter dat de historische waarde van dit zelfstandige waterleidingbedrijf verhoogd.

De toren werd gebouwd door de firma A. Visser & J. Smit uit Papendrecht, die door het hele land watertorens heeft ontworpen. De ronde toren staat op een verhoging. Boven de omlijste ingangspartij loopt de toren taps toe en kraagt op tweederde van de hoogte uit. De uitkraging is geaccentueerd door een grof rondboogfries. Het bovenste gedeelte van de toren is verder geornamenteerd met geprofileerde banden, bloktandlijsten en een tweede rondboogfries. In dit gedeelte bevinden zich ook smalle hoge vensters. Oorspronkelijk werd de watertoren bekroond door kantelen. Toen deze in 1959 dreigden te bezwijken, zijn ze vervangen door een betonnen dak.

Het pomphuis stamt eveneens uit 1903 en is in 1912, bij de plaatsing van een nieuwe installatie uitgebreid. Het oorspronkelijke pomphuis is een eenvoudig, functioneel gebouw van een laag onder een zadeldak. In de architectuur zijn enkele detailleringen aangebracht, zoals getoogde ramen en bepleisterde horizontale banden. Ook de uitbreiding, onder een plat dak, is van dezelfde details voorzien.

De dienstwoning op het terrein was bestemd voor de bedrijfsleider van het waterleidingbedrijf. Dit pand is, net als het pompstation en de watertoren, van de hand van de firma Visser & Smit. De woning, die tevens ruimte biedt aan een kantoor, is in de loop van de tijd grondig verbouwd. Zo bestond het linker deel van het pand oorspronkelijk uit een bouwlaag, die in 1910 is verhoogd. Na de Tweede Wereldoorlog is aan de rechterkant van de woning een uitbreiding met een plat dak gebouwd.

In 1997 waren er plannen om het laatste particuliere waterleidingmaatschappij onder te brengen bij de Waterleiding Maatschappij Midden-Nederland. Daarmee verdwijnt niet alleen een fenomeen, maar mag ook worden gevreesd dat het kleine complex in Doorn overbodig wordt.

De jongste watertoren op de Utrechtse Heuvelrug, is tevens de opvallendste. Watertoren ‘De Koerheuvel’, op de gelijknamige heuvel in Rhenen, combineerde oorspronkelijk de functie van drukreservoir met die van hotel-restaurant. Hoewel het pand na een verbouwing in 1986 ernstig in zijn authenticiteit is aangetast, blijft de toren een eigenzinnig gevaarte en is vooral de ruimtelijke situering ervan, hoog boven Rhenen uitstekend, nog steeds bijzonder.

De watertoren werd gebouwd door architect H. van Hoogdalem in opdracht van de ondernemer W. de Haas. De Haas had in 1901 in Rhenen een particulier elektriciteitsbedrijf opgezet. Toen hij werd geconfronteerd met een overcapaciteit, besloot hij die te gebruiken voor het oppompen en distribueren van water. In 1907 richtte hij daarom zijn tweede nutsbedrijf op.

Nadat het waterleidingbedrijf eerst met een kleine watertoren en later met een constructie van gesloten cilinders de druk op het leidingnet hield, werd in 1937 de Koerheuvel in gebruik genomen. De unieke combinatie van watertoren en hotel bleek niet alleen vindingrijk, maar vooral ook profijtelijk. Het café-restaurant dat op de begane grond was gesitueerd en het hotel, in een rechthoekig bouwblok naast de toren, groeiden uit tot een toeristische attractie. Met name het uitzicht vanaf de top van de toren trok veel bezoekers. Andersom vormde het uiterlijk van de

watertoren, met de kenmerkende ‘heksenmuts’ een herkenningspunt tot in de verre omtrek.

In 1986 werd de exploitatie van het horeca-gedeelte gestopt. In 1989 verloor ook de watertoren zijn functie. Om de toren te behouden werden verschillende voorstellen voor een appartementencomplex gepresenteerd. Uiteindelijk werd gekozen voor een ontwerp dat zoveel mogelijk woningen op een zo gering mogelijk oppervlak realiseerde. De gevolgen van dit plan waren wel dat het uiterlijk van de watertoren danig werd aangetast. Oorspronkelijk was de vierkante toren met slechts een zijde tegen het hotelblok aangebouwd, zodat watertoren en hotel twee relatief zelfstandige bouwlichamen vormden. Bij de verbouwing werd de toren in het gebouw opgenomen, zodanig dat de toren nu een van de vier hoeken van het appartementengebouw vormt. Bovendien moest de watertoren

514 Watertoren ‘De Koerheuvel’ te Rhenen uit 1937 (foto RDMZ, 1998).

eerst vrijwel worden afgebroken, om het reservoir te verwijderen. Door al deze ingrepen vormt de huidige Koerheuvel nog slechts een afspiegeling van het oorspronkelijke gebouw. De locatie, de situering en het silhouet van de watertoren zijn echter behouden gebleven.

Naast de verschillende waterleidingmaatschappijen, beschikten ook verschillende particulieren op de Heuvelrug over een eigen watertorentje. Vooral grote buitenplaatsen als Hydepark, Houdringe, Zandbergen en Boschoord hadden een eigen voorziening nodig, voor de waterleiding in de gebouwen en voor de watertoevoer van fonteinen. Op Hydepark werd al direct bij de bouw van de buitenplaats in de jaren 1886-1888 een vijftien meter hoge watertoren gebouwd. Deze toren was in meerdere opzichten functioneel: wanneer de eigenaar, Hendrik van Loon, op zijn buiten vertoefde, werd de vlag met het familiewapen op de watertoren uitgehangen.

In de tuinen van buitenplaats Boschoord, Postweg 1 in Doorn, staat nog een torentje met een machinegebouw van waaruit een tweetal villa's en een fontein van water werden voorzien. De toren en het machinegebouw werden in 1884 gebouwd. Doordat de voet van het gebouwtje is ommanteld met lavastenen om het effect van een toren op een rots te creëren, heeft het geheel de uitstraling van een folly gekregen.

Gas

Een belangrijk kenmerk van de industrialisering in het laatste kwart van de negentiende eeuw, is de totstandkoming van grote, centrale netwerken voor algemene doeleinden. Deze netwerken vereisten niet alleen nieuwe technische inzichten, maar ook een nieuwe manier van distribueren en organiseren. De drinkwaterleiding is een van die netwerken, gas en elektriciteit zijn twee andere. Op de Utrechtse Heuvelrug hebben zowel gasfabrieken, als elektriciteitscentrales gestaan, die tot in de jaren '60 van de twintigste eeuw actief zijn geweest. Van beide sectoren zijn relatief weinig gebouwen bewaard gebleven.

In de geschiedenis van de gasproductie en -distributie speelde vooral Zeist een belangrijke rol. Hoewel ook Amerongen enkele decennia een gasfabriekje op zijn grondgebied heeft gehad, is het belang van de Zeister gasfabriek moeilijk te overschatten. Het eerste gasproductiebedrijf in Zeist was een kleine, particuliere fabriek achter het Broederplein bij Slot Zeist. Met drie ovens en twee gashouders met een capaciteit van respectievelijk 200 en 400 m^3, werd gas geproduceerd ten behoeve van de straatverlichting in de gemeente. Nadat in 1889 de concessie van het kleine bedrijfje was afgelopen, besloot het gemeentebestuur na lange beraadslagingen zelf voor de gasvoorziening zorg te gaan dragen.

De bezwaren tegen een gemeentelijke gasfabriek betroffen met name twijfels aan de behoefte aan gas. De brandstof werd binnen de gemeente immers uitsluitend voor straatverlichting toegepast. In een gemeente als Zeist, waar elke gelegenheid voor avond- en nachtvertier ontbrak, werd getwijfeld aan de noodzaak uitsluitend voor straatverlichting een grote investering te plegen. De twijfels werden weggenomen en in 1889 werd aan de Steynlaan een grootschalig gemeentelijk complex geopend. Vanaf de Steynlaan strekte zich een terrein van 102 hectaren uit met daarop retortengebouwen, zuiveringshuizen, opslagloodsen en gashouders. Elf jaar later zou de fabriek zelfs de beschikking krijgen over een eigen halte op de buurtspoorlijn Zeist-Bilthoven. Vooral voor de aanvoer van kolen betekende dit een belangrijke verbetering.

De Zeister gasfabriek kende een bloeiend bestaan. In 1900 schommelde de productie nog tussen de 4.000 en 5.000 m3, in 1906 was deze al uitgebreid tot 10.000 m3. Steeds meer huishoudens schakelden voor verlichting, het koken en de verwarming over op het gebruik van gas. In 1910 nam het gasbedrijf zelfs een vrouw in dienst die aan de ingezetenen van de gemeente (of aan hun dienstbodes) de voordelen van het koken op gas moest demonstreren.

In de jaren tussen 1912 en 1914 werd een aantal omliggende gemeenten op het gasnet aangesloten. In Doorn, Driebergen en De Bilt werden distributiestations gebouwd die voor de doorgifte zorg droegen. De fabriek zelf werd met enige regelmaat uitgebreid en verbouwd. In 1932 werd het bedrijf van een nieuwe voorgevel voorzien, waarin grote etalageruimtes waren uitgespaard. Die ruimtes werden gebruikt om het gebruik van gas te stimuleren. Door de uitstalling van de modernste apparatuur werd gepoogd de inwoners van Zeist te overtuigen van het gemak en de veiligheid van het gebruik van gas. Dit was vooral nodig, om de concurrentie met elektriciteit het hoofd te bieden.

In de jaren '50 werd de gasproductie verplaatst naar Utrecht. Net als bij de drinkwatervoorziening het geval was, werden vanaf de jaren '50 ook de gasproductie en -distributie gecentraliseerd. Door de oprichting van het Gasbedrijf Centraal Nederland werd de gemeentelijke gasfabriek in Zeist overbodig. Het bedrijf doofde de vuren en werd omgebouwd tot gasdistributiestation. Deze functie bleef het bedrijf

behouden tot 1967. In dat jaar waren alle aansluitingen op de Heuvelrug omgebouwd naar aardgas en verloor het Zeister gasbedrijf zijn bestaansrecht.

Slechts enkele kleine gebouwen in de regio herinneren aan de grote gasfabriek. Van de fabriek zelf resteert alleen het kantoorgedeelte met etalages, dat in 1932 aan de Steynlaan 4 werd gerealiseerd. Het gebouw, van J. Versteeg en gemeentearchitect Joh. Meerdink, bestaat uit een linkerdeel van drie bouwlagen onder een zadeldak. In de gevel is een ornament aangebracht met een gestileerde voorstelling van het begrip energie. Het rechterdeel bestaat uit twee lagen en heeft een opvallende, rondlopende luifel boven de etalages op de begane grond. De hoge en lage delen van het gebouw worden gescheiden door een uitstekende, opgemetselde wand in de stijl van de Amsterdamse school. Een aardig detail is de monumentale

515 Het kantoorgebouw van de voormalige Zeister gasfabriek uit 1932 aan de Steynlaan 4 (foto RDMZ, 1998).

516 Het gedenkteken achter het kantoorgebouw van de Zeister gasfabriek. De gedenknaald met lichtkoepel werd in 1929 opgericht (foto RDMZ, 1998).

gedenknaald, rechts achter het kantoorgebouw. Dit monument in Amsterdamse schoolstijl met een in koper gevatte lichtkoepel, werd in 1929 ter gelegenheid van het veertig jarig bestaan onthuld. De naald draagt het opschrift: ‘1889, 1 januari 1929, aangeboden door het personeel’.

In Driebergen-Rijsenburg stond aan de Van Rijckevorselstraat 12 het voormalige distributiestation dat in 1912 werd gebouwd ten behoeve van de aansluiting van deze gemeente aan het gasnet van de Zeister fabriek. De aansluiting van Rijsenburg vormde een kleine overwinning in de strijd tussen voorstanders van gas en voorstanders van elektriciteit. In de buurgemeente Driebergen namelijk, was in 1900 een elektriciteitscentrale gebouwd. De gemeentelijke gasfabriek in Zeist mocht zijn product pas afzetten, nadat met de Driebergse centrale een afkoopregeling was bereikt.

Om het gas in Driebergen en Rijsenburg te kunnen verdelen, moest allereerst een persleiding vanuit Zeist worden aangelegd. Vervolgens werd het distributiestation gebouwd op een stuk grond, dat door de gemeente Zeist was aangekocht. Naast het distributiestation, bestaande uit een regulateurshuis, een magazijn met werkplaats en een woning voor de ‘eerste gasfitter’ (de verantwoordelijke voor een ongestoorde gaslevering), werd aan de Van Rijckevorselstraat een gashouder met een capaciteit van 560 m3 gebouwd.

Van het distributiestation in Driebergen zijn geen herkenbare resten aan te treffen. Anders is dat bij het soortgelijke station in De Bilt, dat in 1914 werd gebouwd toen deze gemeente op het Zeister gasnet werd aangesloten. Naast het distributiestation,

517 Het voormalige gasdistributiestation en dienstwoning uit 1914 aan de Nieuwstraat 110-112 in De Bilt (foto RDMZ, 1998).

aan de Nieuwstraat 110-112, staat de dienstwoning voor de gasfitter. Een gashouder die op het achterterrein heeft gestaan, is inmiddels gesloopt. De dienstwoning en het station zijn aan elkaar gebouwd. Het woonhuis is voorzien van een zadeldak met wolfseinden. Het dienstgebouw heeft een plat dak en is aan de voorzijde voorzien van een fronton met daarop de tekst ‘Gasbedrijf’ en drie gebeeldhouwde fakkels met daaromheen een lint.

Net zoals Driebergen-Rijsenburg en De Bilt, beschikte ook Doorn over een distributiestation van waaruit de doorgifte van het Zeister gas kon worden gecontroleerd. Het Doornse station vertoonde veel uiterlijke overeenkomsten met dat in De Bilt, maar is enige jaren geleden in zijn geheel gesloopt.

In de gemeente Amerongen werd in 1910, op de grens met Leersum een gasfabriekje gebouwd, dat de inwoners van beide gemeenten van gas voorzag. Rond 1930 werden Amerongen en Leersum aan het net van de gasfabriek in Veenendaal gekoppeld. Het fabriekje in Amerongen verloor daardoor zijn functie en werd afgebroken.

Elektriciteit

Rond de eeuwwisseling veroverde een nieuwe vorm van energie langzaam maar zeker de Utrechtse Heuvelrug. De eerste elektriciteitscentrales stonden in de grote buitenplaatsen en waren uitsluitend bedoeld voor verlichting van het eigen huis. Hydepark en kasteel Broekhuizen zijn voorbeelden van buitenplaatsen die over een eigen elektriciteitsvoorziening beschikten. Als gevolg van particulier initiatief verrezen vanaf het einde van de negentiende eeuw steeds meer algemene centrales. In de jaren '20 werd de elektriciteitsvoorziening gecentraliseerd en werd de hele provincie aan het net van de Provinciale Utrechtse Elektriciteitsmaatschappij (PUEM) gekoppeld. Veel kleine centrales en andere voorzieningen zijn daardoor verdwenen. Een aantal interessante voorbeelden van historische elektriciteitsgebouwen is echter bewaard gebleven.

De eerste algemene elektriciteitscentrale op de Heuvelrug werd in Driebergen gebouwd. In 1898 verkreeg de ondernemer ir. R.W.H. Hofstede Crull, een van de latere oprichters van de HEEMAF, een concessie voor de bouw van een gelijkstroomcentrale. In de kinderjaren van de elektriciteitsvoorziening in Nederland, genoot gelijkstroom de voorkeur boven wisselstroom, omdat de eerste kon worden opgeslagen in accumulatoren. Het nadeel van gelijkstroom was dat het niet over grote afstanden kon worden getransporteerd. Tot aan de invoering van wisselstroom, waren kleine, locale gelijkstroomcentrales dan ook noodzakelijk. In Driebergen werd aan de Buntlaan een centrale met kantoorruimten en bedrijfswoningen gebouwd. Hiermee konden via een bovengronds leidingennet zowel Driebergen als Doorn van elektriciteit worden voorzien. Rijsenburg had weinig interesse voor de nieuwe energievorm en bleef voorlopig verstoken van stroom. De Industriële Maatschappij uit Amsterdam, die de centrale exploiteerde, voorzag het gebied tot 1919 van energie. De elektriciteit werd vooral aangewend voor verlichting. Voor het opwekken van kracht werden nog vooral traditionelere vormen van energie gebruikt. In 1919 werd de centrale overgenomen door de PUEM en direct daarna gesloten. In het gebouw waren vervolgens een zuivelfabriek, een wasmachinefabriek en tot op heden, een bedrijf voor de productie van hijsklemmen in de scheepvaart gevestigd. Ondanks

deze uiteenlopende vormen van gebruik, verkeert het gebouw in redelijk authentieke staat en is het de laatste historische elektriciteitscentrale op de Utrechtse Heuvelrug en zelfs in de provincie.

De voormalige centrale bestaat uit een langgerekt, rechthoekig, witgepleisterd bedrijfsgebouw onder een laag zadeldak. Aan de voorzijde van het gebouw staat naast de centrale een trafohuisje en achter op het terrein bevinden zich, in een rechte hoek met het hoofdgebouw een rijtje bedrijfswoningen onder een geknikte kap. De centrale is voorzien van grote rondboogvensters die aan de bovenzijde zijn gedecoreerd. In het gebouw bevinden zich de originele houten dakspanten.

Op het terrein van de Zeister gasfabriek werd in 1911 eveneens een gelijkstroomcentrale gebouwd. In 1921 werd deze weer gesloten.

Rhenen kende een particuliere centrale tussen 1901 en 1926. Het gebouw waarin deze voorziening was gevestigd werd in 1996 afgebroken.

518 Het voormalige schakelstation uit 1928 aan de Henriëtte van Lijndenlaan 1 in Zeist (foto RDMZ, 1996).

519 Trafohuisje uit 1922 van G. Krop aan de Soestdijksestraatweg Noord 480 te Bilthoven (foto RDMZ, 1998).

In De Bilt tenslotte, stond vanaf 1907 een particuliere centrale in de Nieuwstraat. Naast de elektriciteit voor het dorp zelf, leverde het bedrijf ook de energie voor de in 1907 geëlektrificeerde tram tussen Utrecht in Zeist. In 1919 werd de Biltse centrale overgenomen door de drie jaar eerder opgerichte Provinciale Utrechtsche Elektriciteits Maatschappij.

Met de overname van de elektriciteitsvoorziening door de PUEM, schakelde de Utrechtse Heuvelrug over van gelijkstroom op wisselspanning. Omdat wisselstroom veel gemakkelijker te transporteren was, konden de dikke gelijkstroomkabels worden vervangen door dunne hoogspanningsleidingen, waarmee grote gebieden konden worden bediend. Het grootste voordeel hiervan was dat de opwekking van elektriciteit kon worden geconcentreerd in een grote centrale in de stad Utrecht, van waaruit kabels naar de diverse gemeenten leidden. De verschillende kleine centrales werden daarna gesloten.

De introductie van wisselspanning, maakte de bouw van transformatorstations noodzakelijk. De hoogspanning die door de elektriciteitscentrale werd geleverd, moest voor het gebruik worden omgezet in stroom met een lager voltage. Schakelstations en transformatorhuisjes droegen zorg voor deze omzetting.

Vanwege de grote energiebehoefte van de zilverfabriek GERO, werd in Zeist een compleet schakelstation gebouwd. Aan de Henriëtte van Lijndenlaan 1 liet de PUEM in 1928 door architect H.F. Mertens een opvallend pand bouwen. Het schakelstation werd geïntegreerd met een dienstwoning en een demonstratieruimte en werd ontworpen in een expressieve, zakelijke stijl.

In het hoekpand bevond zich op de begane grond aan de rechterzijde de demonstratieruimte en aan de linkerzijde het schakelstation. De demonstratieruimte werd gebruikt om de bevolking bekend te maken met elektriciteit en vormde dus een tegenhanger van de etalageruimte die het gasbedrijf aan de Steynlaan had ingericht. In de ruimte werd het publiek bekend gemaakt met de diverse toepassingen van elektriciteit in het huishouden en moest het overtuigd worden van de voordelen die deze schone en relatief veilige vorm van energie te bieden had. De toegang tot de demonstratieruimte bevond zich in een inpandig portiek onder een betonnen luifel. Op de eerste verdieping was de dienstwoning ingericht. Boven de betonnen luifel wordt dit deel van het pand geaccentueerd door een grote, rondlopende glaswand.

Inmiddels is het gebouw buiten gebruik en is er een kantoor annex winkel in gevestigd.

De eerste trafohuisjes op de Heuvelrug, die in de jaren '20 werden geplaatst, bestonden uit een eenvoudige plaatstalen zuil. De latere huisjes kennen, net zoals het schakelstation in Zeist, zonder uitzondering een verzorgde architectuur. Met het op grote schaal toegepaste baksteen lijkt wel de stijl van kleine landhuisjes te zijn geïmiteerd. Het uiterlijk van de huisjes werd door de PUEM bewust zorgvuldig ontworpen om de weerzin van de bevolking tegen elektriciteit zoveel mogelijk weg te nemen. De beschrijving van trafohuisjes op de Heuvelrug kan hier niet uitputtend zijn. Een beperkt aantal representatieve gebouwtjes wordt hieronder als illustratie gebruikt.

Een goed voorbeeld van camouflerende architectuur is het trafohuisje aan de Soestdijkseweg Noord 480 in Bilthoven. Dit huisje uit 1922 van architect G. Krop, heeft een T-vormige plattegrond en een schilddak met aan de voorzijde een dakkapelletje voor de ventilatie. Het dak kraagt sterk uit over de bakstenen gevels, die op hun beurt zijn versierd met zwarte en donkerrode baksteenbanden. Twee stalen deuren verlenen toegang tot de transformatorruimte.
Iets minder uitbundig is het huisje van dezelfde architect, eveneens aan de Soestdijkseweg achter het station van Bilthoven gelegen. Dit gebouwtje uit 1928, is voorzien van een mansarde-tentdak en is daarmee het enige in zijn soort op de heuvelrug. Ook hier is een dakkapel voor ventilatie aangebracht. Het huisje is voorzien van een tweetal stalen deuren, een voor de laagspannings- en een voor de hoogspanningsruimte.

Het oudste transformatorhuisje staat aan het Kerkplein in Doorn. Hoewel uitgevoerd in baksteen met enkele natuurstenen elementen en decoratief metselwerk, blijft het een eenvoudig, functionalistisch trafohuisje. Het tentdak is

520 Trafohuisje aan het Kerkplein te Doorn (foto RDMZ, 1998).

voorzien van leistenen. Opvallend zijn de deuren van het gebouwtje, die nu eens niet van staal zijn, maar van hout.

Minder rustiek van karakter zijn de kubistisch vormgegeven trafohuisjes in Rhenen en in Zeist. Aan de Utrechtsestraatweg 202 in Rhenen staat een huisje dat door de PUEM ten behoeve van de naastgelegen steenfabriek is gebouwd. Het kubistische gebouwtje is opgetrokken uit rode bakstenen en wordt geaccentueerd door een sterk overstekende betonnen dakplaat en een even geprononceerde betonnen luifel. Een hoektorentje geeft het huisje een extra accent.

Aan de Oude Arnhemseweg in Zeist staat een tweede kubistisch vormgegeven trafohuisje. Dit geel-bakstenen gebouwtje kent drie verschillende hoogten, die worden geaccentueerd door betonnen, uitstekende dakplaten. De verdiepte voegen, de zorgvuldige detaillering en de inpassing in een plantsoen, doen dit huisje ondanks zijn modernistische vormgeving, opgaan in de omgeving.

In Amerongen staat een opvallend trafohuisje bij de voormalige molen, aan de Molenstraat naast nr.19. Dit bakstenen huisje met een rood gedekt zadeldak, is aan de kopse kanten voorzien van dikke bakstenen siergevels. De gevels lopen taps uiteen, zich naar boven toe verbredend. In de top lopen ze uit in een tuitvorm. In ieder van de gevels is een rond venster uitgespaard.

Trein

Utrecht-Arnhem

Op 14 mei 1845 werd de spoorlijn Utrecht-Arnhem van de Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS) in gebruik gesteld. Deze lijn vormde een belangrijke binnenlandse verbinding, maar was vooral van belang als onderdeel van de Rhijnspoorweg die Amsterdam met Duitsland verbond. Een jaar eerder kwam het baanvak Utrecht-Driebergen gereed. Het traject van de Rhijnspoorwegtak Utrecht-Arnhem was oorspronkelijk geprojecteerd via Driebergen-Doorn-Amerongen-Rhenen-Wageningen-Renkum-Oosterbeek. Dit om de doorgraving van de Utrechtse Heuvelrug te vermijden. Wegens felle plaatselijke protesten en om defensieve redenen echter koos men uiteindelijk toch voor een noordelijker tracé, dat voerde door een schaars bevolkt gebied. Op enige afstand van de bewoonde kernen werden op de Heuvelrug stations, of liever halteplaatsen, gebouwd in Zeist-Driebergen, Maarn, Maarsbergen en Veenendaal-De Klomp.

De stationsgebouwen van Maarsbergen en De Klomp kwamen op 1-8-1843 gereed. Groot waren zij niet: tijdens de aanleg van de lijn hadden zij gediend als directieof als woonkeet. Tot in de 20ste eeuw zijn beide gebouwen in gebruik gebleven. Het station van Maarsbergen, een rechthoekig bouwwerk met ver overstekend schilddak op pijlers, werd tijdens de Tweede Wereldoorlog bijna geheel vernield en vervolgens in een eenvoudiger vorm herbouwd. In 1972 werd de halte opgeheven, het gebouw is toen afgebroken. In 1902 zou bij Amerongen een halte de Heuvelsche Steeg worden gebouwd. Door gebrek aan belangstelling - de halte lag ver van de dorpskern - werd deze in 1935 weer gesloten.

521 Het eilandperron uit 1899-1900 van het station Driebergen-Zeist (foto RDMZ, 1996).

522 Detail van de overkapping van het perron (foto RDMZ, 1996).

523 Het Maarnse station met dienstwoning uit 1909-1910 aan spoorzijde (foto RDMZ, 1997).

524 Tegeltableau aan het voormalige spoorwegstation te Maarn (foto RDMZ, 1997).

Toen station Driebergen-Zeist in 1844 werd geopend, bestonden de faciliteiten uit niet meer dan een verbouwde directiekeet. Tot 1864 is het in gebruik geweest, toen werd er een nieuw gebouw neergezet.

Het station beschikte over twee doorgaande sporen en aan de noordzijde over een parallelspoor. Het stationsgebouw werd aan de zuidzijde gebouwd en tussen het parallelspoor en de doorgaande sporen werd een eilandperron gerealiseerd.

Het nieuwe gebouw kreeg de beschikking over een damessalon, een aparte wachtkamer voor dames. Dit gebouw werd in 1899-1900 vergroot: 1/3 deel werd met een verdieping verhoogd en zou als woongedeelte dienen. Aan perronzijde kwam een luifel en op het eilandperron een ijzeren overkapping. Tot 1962 is het station in gebruik gebleven. In dat jaar is het door een nieuw gebouw naar ontwerp van ir. K. van der Gaast vervangen. Wat wel bleef bestaan is de overkapping van het tweede perron voor de trein richting Utrecht. In 1989 is de overkapping verlengd.

De overkapping van het eilandperron bestaat uit een zogenaamd ‘parapludak’, een zelfstandig luifeldak dat wordt gedragen door tien kolommen. De N-vormige geklonken ijzeren vakwerkspanten dragen het houten dak dat iets afhelt in de richting van het parallelspoor. Aan de kopse zijden is het dak versierd met geornamenteerde ijzeren randen.

Ook in Maarn bestond de halte bij de opening van het baanvak slechts uit een eenvoudig stenen hokje ten zuiden van de spoorlijn en ten westen van het dorp. Het werd in 1895 aan beide zijden met een identieke vleugel van één bouwlaag uitgebreid. Het rechterdeel deed dienst als wachtkamer, het linkerdeel als bergplaats en het oude haltegebouw in het midden fungeerde als bureau. Lang heeft dit ietwat bizarre bouwsel niet bestaan. Van 1909-1910 dagtekende een nieuw gebouw, nu aan de noordkant van het spoor. Het was aanzienlijk groter dan het vorige en bevatte dan ook een dienstwoning en dienstlokalen. In 1972 kreeg Maarn een nieuwe halte met perron aan de oostkant, ter hoogte van het dorp. Het oude station werd niet afgebroken, maar werd in gebruik genomen als een trainingscentrum voor diensthonden bij de spoorwegpolitie. Het perron, daarentegen, heeft men wel weggehaald.

Het gebouw aan de Stationsweg 1-3 ligt verscholen in de bosrand aan het einde van een doodlopend weggetje, parallel aan het spoor. Het bestaat uit een langgerekt

bouwlichaam evenwijdig aan het spoor en een haaks daarop staand gedeelte, de voormalige woning van de stationschef. Beide delen hebben een zadeldak, gedekt met blauwe kruispannen. Aan perronzijde resteert een kleine houten luifel op palen. In de oostelijke kopse gevel van het voormalige dienstgebouw is een kleurig tegeltableau met de naam 'Maarn'.

Utrecht-Zwolle

De Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij (NCSM) bracht in 1863 een verbinding tot stand tussen Utrecht, Amersfoort en Zwolle. Langs deze verbinding in het noordelijk deel van de Utrechtse Heuvelrug verrezen halteplaatsen in De Bilt (later Bilthoven) en in Den Dolder.

Station Bilthoven stamt uit 1901 en is de opvolger van een houten haltegebouwtje bij De Bilt, dat in 1863 bij de aanleg van de spoorlijn werd gebouwd en in 1876 met een verdieping werd opgehoogd. Bilthoven werd een halteplaats dankzij jhr.

525 Het station van Den Dolder uit 1914 (foto RDMZ, 2000).

H. van den Bosch, eigenaar van de buitenplaats Jagtlust, die zijn belang in de spoorlijn aanzienlijk verhoogde na de toezegging dat er bij zijn eigendom een halte zou komen, waar minimaal tweemaal per dag een trein zou stoppen. Door de toename van het reizigersaanbod, mede door de aanleg van een lokale lijn naar Zeist (zie hierna), moest het station worden uitgebreid. Van 1900-1901 dagtekent het tweede station aan de Soestdijkseweg Noord 301, een eilandstation, waarin aanvankelijk een bureau, twee wachtkamers en een bagagelokaal waren ondergebracht. Dit station staat er nog steeds, zij het dat het enkele verbouwingen heeft ondergaan. In 1913 is de kap westwaarts verlengd en in 1962 zijn de lokalen ingrijpend gewijzigd. Het flauw hellende zadeldak van de overkapping wordt gedragen door een ijzeren constructie van kolommen, vakwerkspanten en doorgaande liggers. Binnen de draagconstructie zijn de verschillende vertrekken in twee blokken afgescheiden.

Voor de stationschef kwam naast het station aan de Soestdijkseweg Noord 303 in 1899 een woning gereed.

Het belang van het station is niet in de eerste plaats gelegen in de architectonische kwaliteit, maar in de belangrijke rol die het heeft gespeeld voor de ontwikkeling van Bilthoven.

De oorspronkelijke stopplaats aan de Dolderscheweg (1895) groeide na de vestiging van de zeepfabriek in 1902 spoedig uit tot een halte en uiteindelijk, in 1959 tot een volwaardig station. Nadat men zich eerst moest behelpen met een afgekeurde wagon als wachtruimte werd in 1913 het huidige station Den Dolder gebouwd. De NCSM was de opdrachtgever. Het gebouw kwam in 1914 gereed. Het station aan de Dolderseweg 148A is, evenals dat van Bilthoven, een eilandstation. Het gebouwtje op het eilandperron tussen de twee sporen in, bestond uit drie delen. Aan de westzijde was een bureauruimte gevestigd. In verband met het uitzicht over de perrons werd deze zijde van het gebouw iets uitgebouwd met erkers. Aansluitend op het bureau bevond zich de loket- en bagageruimte, Hierna volgde de wachtkamer voor de eerste en twee klasse en aan de oostzijde van het haltegebouw uiteindelijk, de wachtkamer derde klasse. In de scheidingsmuur tussen de beide wachtkamers was een haard met een hardstenen schouw van geprofileerde segmentbogen aangebracht. In de sluitsteen is het monogram van de NCSM verwerkt, bekroond door een gevleugeld wiel. In 1959 hebben wijzigingen plaats gevonden. Hierbij zijn de functies in het gebouwtje omgedraaid. Het meest westelijke uiteinde met de uitbouw fungeert nu als wachtkamer, terwijl het gedeelte met de schouw tegenwoordig als kantoor dienst doet.

Naast de halte, eveneens op het eilandperron, werd een dienstgebouw gerealiseerd. Beide gebouwen liggen onder overstekende zadeldaken, die door korbelen worden ondersteund. De wanden van het hoofdgebouw waren en zijn

overwegend van glas. In het dienstgebouw is het bovengedeelte van hout waarin vensterreeksen zijn aangebracht.

Op het perron, dat niet van een overkapping is voorzien, zijn in het verlengde van de bebouwing kastanjebomen geplant.

526 De schouw in het Dolderse stationsgebouw (foto RDMZ, 1973).

Aan de overzijde van de Dolderseweg werd een goederenloods gebouwd. De loods is inmiddels verdwenen. Op die plaats staat nu een fietsenstalling. Voor de stationschef werd aan de Dolderseweg 99-101 in 1901 een woning gerealiseerd, direct naast het spoor. Het gebouw bestaat uit twee bouwlichamen onder zadeldaken die haaks ten opzichte van elkaar staan. De uitermate eenvoudige baksteenarchitectuur is door gecementeerde cordonbanden wat verlevendigd. Waarschijnlijk is de dubbele woning gebouwd in verband met de nabijgelegen aftakking van de spoorlijn naar Baarn, die in 1895 was gerealiseerd.

De Bilt-Zeist

Van 1901 dagtekent de aanleg van een lokale spoorlijn, die was verzorgd door de Nederlandsche Buurtspoorwegmaatschappij, en daarna werd geëxploiteerd door de NCSM tussen De Bilt en Zeist. Dit was een verbinding die iets ten oosten van station Bilthoven van de lijn Utrecht-Amersfoort aftakte in zuidelijke richting en via Huis ter Heide en Bosch en Duin zijn eindpunt vond aan de Slotlaan in Zeist. Het doel van deze lokaalspoorweg was de ontwikkeling van de nog vrijwel onbebouwde zand-, heide- en bosgebieden tussen de beide plaatsen te bevorderen. Tegelijkertijd was de lijn niet onbelangrijk voor de verdere ontsluiting van Zeist, dat door de tramweg al met Utrecht was verbonden en bovendien beschikte over het station Driebergen-Zeist. Aan dit buurtspoor kwamen stations in Huis ter Heide, Bosch en Duin en Zeist. De opening van de lijn vond plaats op 28 augustus 1901. Per 5 januari 1941 werd het baanvak, in verband met brandstofgebrek, voor het reizigersverkeer gesloten. Na de oorlog zou het reizigersverkeer op dit traject niet meer terugkeren. De lijn bleef voor het goederenvervoer tot 1972 bestaan en is op 28 mei van dat jaar opgeheven. De rails werd daarna verwijderd, de stationsen dienstgebouwen in Zeist werden in 1976-1977 gesloopt. In Huis ter Heide en Bosch en Duin resteren nog de voormalige haltes. Het tracé is nu nog herkenbaar. Op een deel daarvan is een fietspad aangelegd.

Het bestek van het station van Huis ter Heide dagtekent van 17 januari 1902, enige tijd ná de opening van het baanvak. Een reeds aanwezige dienstwoning werd daartoe verbouwd in een landelijke stijl, goed passend in het landschap van heide, bos en zandgronden. In dit gebouw werd de wachtkamer met de woning van de stationschef gecombineerd. Een van de ruimtes werd als sigarenwinkel ingericht. In 1911 werd het stationsgebouw vergroot door de vertrekken die aanvankelijk als woning voor de stationschef dienden erbij te trekken. Hierdoor verkreeg men de ruimte voor een tweede wachtkamer en een vestibule. Voor de stationschef werd een andere woning aangekocht aan de zuidkant van het stationsgebouw. In 1941 kwam het station buiten gebruik. Het werd echter niet afgebroken, maar in 1943 als horecabedrijf ingericht. Het gebouw, nog steeds voorzien van de belettering die op de voormalige horecafunctie duidt, staat nu aan de doorgaande weg tussen De Bilt en Amersfoort aan de Amersfoortseweg ioF. De verschillende bouwmassa's liggen onder haaks op elkaar aanlopende zadeldaken. De topgevels zijn versierd met klimmende friezen.

De stopplaats ‘Duinweg’ tussen De Bilt en Huis ter Heide ontstond in 1906. Een jaar later al had men de naam in Bosch en Duin veranderd. Deze stopplaats werd in eerste instantie alleen voorzien van een houten perron. In 1907 plaatste men een wachthuis, dat was gekocht van de gemeente Zeist. Dit was de voormalige tramkiosk

die op het Rond stond. Naast de spoorlijn kwam een aparte stationschefwoning. Deze werd in 1907 gebouwd aan de Biltsweg 1 door G. Lagerweij uit Zeist.

In 1941 werd ook hier de halte voor personenvervoer gesloten. Het houten haltegebouwtje is in de oorlog gesloopt om als brandstof te dienen voor de omwonenden. De woning voor de haltechef bestaat nog steeds.

Amersfoort-Kesteren

In 1875 viel het besluit om een spoorlijn aan te leggen van Amersfoort naar Nijmegen. Dit idee vloeide direct voort uit de wens om Amsterdam een korte verbinding met het Ruhrgebied te bezorgen buiten de bemoeienis om van de concurrerende NRS (Nederlandsche Rhijnspoorwegmaatschappij). De aftakking vanaf Amersfoort zou zo via Kesteren over de Betuwelijn (1882) naar Nijmegen leiden en vandaar naar Kleef. Om de lijn achter de Grebbelinie te houden volgens de eis op strategische gronden van het Ministerie van Oorlog, koos men, ondanks

hevig plaatselijk verzet, voor Rhenen als plaats waar de Rijn overgestoken moest worden en niet voor bijvoorbeeld Oosterbeek waar al een brug lag (1879) of voor Wageningen, hetgeen meer voor de hand gelegen had. Ten eerste waren de terreinomstandigheden daar gunstiger en ten tweede had Wageningen in economisch opzicht meer te bieden dan Rhenen. De keuze voor Rhenen hield in dat de Heuvelrug doorgraven moest worden.

Uitvoering en realisering zouden nog enige jaren op zich laten wachten. In 1878 begon men met onteigeningsprocedures en in 1881 met de afbraak van tabaksschuren op de Laarseberg en met de afgraving. De grond die bij de uitgraving van de Heuvelrug vrijkwam werd ondermeer aangewend voor de aanleg van spoordijken in het lager gelegen Achterberg.

Op het traject waren een vijftal halteplaatsen gepland: na Amersfoort kwam als eerste halte Woudenberg, ten oosten van het dorp. Bij de kruising met de Rhijnspoorweg werd bij De Haar in de gemeente Leersum, een tweede halte gevestigd. Veenendaal en Rhenen waren de volgende gemeenten die werden aangedaan. In Kesteren tenslotte eindigde de lijn bij de bestaande verbinding tussen Geldermalsen en Nijmegen. Ook hier kwam een nieuw station. Op 18 februari 1886 kon men de lijn, hoewel die al op 13 juni 1885 gereed was gekomen, in gebruik nemen. De aanleg was door de Staat verzorgd, de uitvoering van de werkzaamheden viel onder het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid en de exploitatie van de lijn was na een hevige politieke strijd in handen gegeven van de HSM, de Hollandsche (IJzeren) Spoorweg Maatschappij.

Ten behoeve van de spoorlijn kwam in het Heuvelruggebied een aantal kunstwerken gereed: een spoorbrug over de Rijn ten oosten van Rhenen, een viaduct over de Grebbeweg en bij het buurtschap Achterberg drie identieke spoorwegviaducten met de naam ‘de eerste, de tweede en de derde poort’, alsmede spoorweghuisjes en seinhuizen. Bovendien was in Rhenen voorzien in een gelijkvloerse kruising met de tramlijn Utrecht-Arnhem.

In mei 1940 werden het station Rhenen, een aantal wachterswoningen en seinhuizen in meer of minder ernstige mate beschadigd. De spoorbrug en het viaduct over de Grebbeweg (het spoorgat) werden door het Nederlandse leger opgeblazen. Het viaduct werd in het kader van de Wederopbouw in 1941 hersteld. Voor de spoorbrug volgde een noodherstel, maar zij werd nogmaals in 1944 vernietigd, hetgeen tenslotte het einde zou betekenen van de spoorverbinding over de rivier. De ruïneuze pijlers hebben nog jarenlang in de rivier gelegen. In 1955 viel het besluit om op de resterende pijlers een verkeersbrug te bouwen. Op 27 november 1957 vond de opening daarvan plaats.

Vanaf 17 september 1944 was het station niet meer in gebruik voor het personenvervoer. Het werd, na verschillende functies vervuld te hebben, in 1956 gesloopt. Na de afbraak van het stationsgebouw in 1956 werd het laagliggende plein volgestort met aarde. Hier is de afrit naar de brug richting Kesteren aangelegd. Het goederenvervoer maakte tot 1972 nog gebruik van de lijn tot Rhenen.

In 1981 werd het baanvak vanaf de spoorkruising bij de Haar tot aan Rhenen weer nieuw leven in geblazen. Door middel van een aansluiting op de lijn Utrecht-Arnhem werd Rhenen in dat jaar het eindpunt van de ‘Veenendaallijn’. Het noordelijke deel van de oorspronkelijke lijn, tussen Leusden-Zuid en de Haar werd ontmanteld. Van 1981 dateert een nieuw kopstation in Rhenen aan de noordzijde van het viaduct ter plaatse van de voormalige losplaats voor paarden, kanonnen en oorlogsmateriaal van Defensie.

Van de oorspronkelijke kunstwerken en gebouwen resteren nu nog het herstelde viaduct over de spoorbaan in Rhenen, de drie spoorwegviaducten en een tweetal oorspronkelijke spoorwegwachtershuisjes bij Achterberg.

Het huidige viaduct over het spoorgat onder de Herenstraat en Grebbeweg dagtekent uit de Wederopbouwperiode en vervangt het exemplaar uit 1883. Op 13 mei 1940 was het viaduct opgeblazen en daarmee was de verbinding tussen Herenstraat en Grebbeweg gestagneerd. De bouw van een nieuw viaduct werd in maart 1941 aanbesteed en was vier maanden later gereed. De overspanning bestaat uit twee grote, bakstenen bogen, geflankeerd door twee kleinere, smallere bogen aan weerszijden. Aan de oostzijde, de kant van de Laarseberg voert de toegangsweg naar het nieuwe station onder de grote en de kleine boog door. De twee bogen aan westzijde overspannen nu de weg Rhenen-Veenendaal en het naastgelegen fietspad. De pilaren van de brug zijn aan de bovenzijde voorzien

527 Het viaduct over het spoorgat onder de Herenstraat en Grebbeweg te Rhenen dateert van 1941 (foto RDMZ, 1996).

528 De stenen poort uit 1880 bij de onderdoorgang aan de Bovenweg te Achterberg (foto RDMZ, 1997).

van betonnen elementen die het wegdek van de Grebbeweg ondersteunen.

Met de bouw van de stenen poorten bij onderdoorgangen aan de Bovenweg, de Cuneraweg en Achter de Lijn te Achterberg nam men in 1880 een aanvang. De constructie van de viaducten is als volgt: van baksteen opgetrokken met tongewelf overdekte doorgangen met aan beide zijden van de spoordijk schuine vleugelmuren met vlechtingen. Daarop staat een rechte borstwering met verdiepte velden, afgedekt met een rollaag en een natuurstenen dekplaat. Alle poorten zijn van een natuurstenen peilsteen voorzien in de noordoostelijke vleugelmuur. De beide spoorwegwachtershuisjes staan aan de Noordelijke Meentsteeg 4 en de Zuidelijke Meentsteeg 4. De woningen zijn gebouwd in 1883-1884. Zij zijn in oorsprong identiek en hebben een vooruitgeschoven deel aan de spoorbaan. Dit gedeelte is een bouwlaag met een kapverdieping hoog en is aan drie zijden voorzien van ramen, waarschijnlijk bedoeld om een goed uitzicht op het spoor mogelijk te maken. Het daarachter gelegen deel is lager. Het geheel is van een doorlopend zadeldak voorzien. De huisjes zijn opgetrokken uit gele baksteen, de bogen boven de vensters en deur zijn uit rode baksteen vervaardigd. In de voorzijde van beide gebouwen zijn muurankers aangebracht.

Tram

In het laatste kwart van de negentiende eeuw is er een tramverbinding tussen Utrecht en Arnhem via de Heuvelrug tot stand gekomen. Voor de ontsluiting van het gebied was deze lijn belangrijker dan de diverse spoorlijnen. Zowel goederen als passagiers konden met de tram tot in het hart van de verschillende dorpen komen, terwijl de treinstations in de meeste gevallen ver van de bebouwde kom lagen.

529 Het spoorwegwachtershuisje uit 1883- 1884 aan de Noordelijke Meentsteeg 4 te Achterberg (foto RDMZ, 1996).

530 Het vroegere overslagstationsgebouw en graanpakhuis aan de Rijksstraatweg 215 te Leersum werd in 1906 gebouwd (foto RDMZ, 1998).

531 Aan de Verlengde Trambaanweg 4 te Rhenen staat de oude remise uit 1911 (foto RDMZ, 2000).

Na de Tweede Wereldoorlog deed de tram nog op een beperkt aantal baanvakken dienst. De komst van autobussen leidde in die tijd al het definitieve einde van de interlokale tramlijnen in. Nog een enkel bouwwerk herinnert aan de tramlijn op de Utrechtse Heuvelrug.

In 1879 opende de Stichtsche Tramway Maatschappij een paardentramlijn tussen Utrecht en Zeist als aanvulling op de bestaande diligencediensten tussen de beide plaatsen.

De tramlijn werd in 1882 aangevuld met een verbinding tussen Zeist en de overweg bij het treinstation Driebergen. Het voornaamste doel van deze uitbreiding was om uiteindelijk een tramverbinding tussen Utrecht en Arnhem te verwezenlijken.

De spoorwegen verhinderden echter een kruising tussen het spoor en de tramrails, waardoor de overweg bij station Driebergen lange tijd een obstakel bleef. De verbinding tussen de overweg en Rhenen kwam in de tussentijd gestaag tot stand en werd direct onderhouden door een stoomtram. In 1882 was deze tramlijn tot in Driebergen dorp gevorderd. Een jaar later werd de halte Doorn-Sandenburgerlaan geopend. Uiteindelijk werd in 1886 het laatste traject tussen Elst en Rhenen opgeleverd. Het stuk tussen Rhenen en Arnhem was in dezelfde periode eveneens voltooid, waardoor de tramverbinding Utrecht-Arnhem een feit was.

Vanwege de perikelen rondom de overweg bij het spoorwegstation, was de verbinding Utrecht-Rhenen lange tijd in handen van drie maatschappijen. De Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij had het stukje Utrecht-Zeist in beheer. De Stichtsche Tramway Maatschappij exploiteerde het lijnstuk Zeist-Driebergen Overweg en de Ooster Stoomtram Maatschappij was eigenaar van het traject Driebergen Overweg-Rhenen. Pas in 1900 zou er een einde komen aan deze verwarrende situatie. De Nederlandse Buurtspoorweg Maatschappij nam in dat jaar de exploitatie van het hele traject over en kwam met de spoorwegen tot een vergelijk waardoor de overweg bij Driebergen geen obstakel meer vormde. Intussen was de tramlijn nog iets uitgebreid. In 1885 werd in Elst een afsplitsing aangelegd naar het terrein van steenfabriek Klinkenberg. In hetzelfde jaar werd vanuit Doorn een aftakking naar Wijk bij Duurstede geopend. In 1902 kreeg ook de kalkzandsteenfabriek in Rhenen een eigen aftakking met laad- en lossporen. Soortgelijke voorzieningen verrezen in 1907 in Heelsum en in Driebergen.

De tramlijn voorzag aan het einde van de vorige eeuw klaarblijkelijk in een grote behoefte. In 1883, vóór de voltooiing van de volledige verbinding, telde het vervoersbedrijf 78.000 reizigers. In 1893 was dit aantal opgelopen tot 586.000 passagiers.

Aan die populariteit kwam in de jaren dertig van deze eeuw langzaam maar zeker een einde. Toenemende concurrentie van de veel flexibeler autobussen deed het aantal passagiers teruglopen. Hoewel het trambedrijf na de elektrificatie in 1909 aan de eisen van de tijd voldeed, bleek er geen toekomst voor interlokale tramlijnen weggelegd.

Al in 1937 werd het baanvak Rhenen-Arnhem opgeheven. De Tweede Wereldoorlog zorgde ervoor dat de rest van het traject tot 1949 overleefde. Toen viel echter ook het doek voor de overige baanvakken.

De restanten van de tramlijn zijn miniem. Veel van de gebouwen hebben geleden onder de oorlogsjaren en verreweg de meeste zijn inmiddels gesloopt. In Leersum resteert nog een stationsgebouw annex graanpakhuis dat inmiddels is omgebouwd tot café-restaurant (Rijksstraatweg 215). Het vereist echter de nodige voorkennis om het gebouw als zodanig te onderscheiden.

In 1906 werd voor een graanhandelaar een ontwerp gemaakt voor een woning met graanpakhuis op de hoek van de Rijksstraatweg met de Grindweg (later Hoflaan). De Ooster Stoomtram Maatschappij verzocht in hetzelfde jaar een laad- en losplaats te mogen aanleggen in Leersum. Het één werd met het ander gecombineerd. Het woonhuis kwam met zijn voorgevel aan de Hoflaan te liggen, het pakhuis annex overslagstation werd haaks daarop aan de Rijksstraatweg gerealiseerd. Daartoe heeft het gebouw aan de Rijksstraatweg een schuur met grote doorrijdeuren. De tram kon door dit deel van het gebouw heenrijden en onder de kap graan lossen. Tot 1949 is het overslagstation in gebruik geweest. Het geheel

532 De voormalige personeelswoningen aan de Remise te Doorn. De woningen waren bestemd voor de medewerkers van de Ooster Stoomtram Maatschappij (foto RDMZ, 1999).

staat op een gepleisterde plint en is gebouwd van rode machinale baksteen. De zadeldaken zijn met blauwe pannen gedekt. Geel siermetselwerk is aangebracht in de geveltop en boven de segmentvormige vensters.

Het grootste en belangrijkste gebouw dat aan de voormalige tramlijn herinnert is de remise in Rhenen (Verlengde Trambaanweg 4-6). Dit gebouw dateert uit 1911 en duidt op de belangrijke rol die Rhenen speelde op de route Utrecht-Arnhem. De remise annex stationsgebouw verving een eerdere voorziening, die in 1886 bij de opening van het gehele traject Utrecht-Arnhem moet zijn voltooid. Het lage gebouw telt tien opstelsporen binnen in het gebouw en nog twee sporen aan de zijkant. Naast de functie van remise, waren ook enige kantoorfuncties in het gebouw ondergebracht. Een deel van het pand bestaat uit twee etages en herbergde de kantoren.

Naast de loods lag een eilandperronnetje, dat fungeerde als het station Rhenen. Van hieruit reed de tram onderlangs de Grebbeberg naar Wageningen. De remise is opgebouwd uit machinale baksteen en heeft lisenen in het muurwerk. Het gebouw heeft zowel getoogde stalen, als samengestelde houten vensters en is voorzien van gebogen daken.

Naast de remise werd, eveneens in 1911, een acetyleenfabriekje gebouwd door aannemer Baars uit het naburige Achterberg. Het acetyleen werd gebruikt voor de verlichting van de trams. Van het fabriekje is nu niets meer over.

Na het opheffen van de tramverbinding, is de remise van Rhenen in gebruik genomen als bussenstalling en werkplaats. Hoewel hiervoor enkele wijzigingen aan het pand zijn aangebracht (verbouwingen vonden plaats in 1948, 1982 en 1987), verkeert het complex in redelijk authentieke staat.

In Doorn staat aan de Remise (nrs. 2 tot en met 12), iets ten oosten van de dorpskom, een rijtje van zes arbeiderswoningen. Op deze plaats, dicht bij de afsplitsing van de trambaan naar Wijk bij Duurstede, stond vroeger een locomotievenloods. De woningen zijn door de Ooster Stoomtram Maatschappij gebouwd ten behoeve van zijn personeel. Hoewel door verbouwingen aangetast, zijn de huizen vooral bijzonder als zeldzaam voorbeeld van een negentiende eeuws woningblok met meer dan twee woningen.

In Amerongen resteren twee gebouwen die aan de tramlijn herinneren. Burg. Jhr. H. van den Boschstraat 29, gelegen achter de huizen, is het voormalige tramstation van Amerongen. Het grijs gepleisterde gebouw onder een zadeldak, is nu in gebruik als slijterij annex café. De huidige café-ruimte is de voormalige wachtkamer van het station.

Aan de Burg. Jhr. H. van den Boschstraat 3 staat ‘De Oude Remise’. Oorspronkelijk was dit gebouw, dat uit 1855 dateert, een wagenschuur waar de

paarden voor de diligence tussen Utrecht en Arnhem werden gewisseld. Later werd dit gebouw ook gebruikt door de tram. Aan het terugwijkend straatprofiel is een wissel in de rails herkenbaar. De asymmetrische bakstenen schuur heeft aan deze zijde in de kopse muren een grote inrij-opening. Boven deze openingen zijn dragende houten balken aangebracht. In de draagbalk in de oostelijke muur is de tekst ‘De Oude Remise’ aangebracht.

533 Het vroegere tramstation van Amerongen aan de Burg. Jhr. Van de Boschstraat 29 (foto RDMZ, 1998).

534 De Oude Remise aan de Burg. Jhr. Van de Boschstraat 3 in Amerongen uit 1855 (foto RDMZ, 1998).

Waterstaatkundige werken

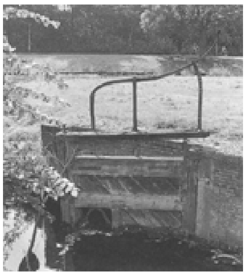

535 Een van de puntdeuren van de Koppelsluis met ijzeren duwboom (foto RDMZ, 1999).

Aangezien de Utrechtse Heuvelrug, zoals de naam al doet vermoeden, ruim boven de zeespiegel ligt, is het niet nodig het gebied op kunstmatige wijze te bemalen. Via diverse sprengen wordt het overtollige water in het gebied weggeleid. Bij gebrek aan grote rivieren, met uitzondering van de Neder Rijn aan de zuidrand, zijn ook andere waterstaatkundige werken nauwelijks aanwezig. Een uitzondering vormt een tweetal restanten van sluizen in de Grift, een gegraven vaart tussen de stad Utrecht en Zeist.

Op 30 augustus 1626 was er door de Staten van Utrecht een commissie benoemd tot het onderzoek naar het graven van een vaart van Utrecht langs de Steenweg naar De Bilt ter plaatse van een al bestaande wetering en vandaar door het gebied van Oostbroek naar Zeist. De werkzaamheden hadden tot doel de waterafvoer te verbeteren en bovendien scheepvaartverkeer tussen Utrecht en Zeist mogelijk te maken. Pas in 1638 kwam men tot overeenstemming, nadat de plannen aanvankelijk waren afgeketst op bezwaren van de stedelijke regering van Utrecht. In dat jaar begon men met het graven. Het zou nog enige jaren duren voordat het project helemaal gereed was.

Het grote verval van het water in het gebied, maakte de aanleg van een tweetal sluizen noodzakelijk. Een schutsluis werd bij De Bilt gebouwd, een andere bij de Koppelweg in Zeist. De Biltse sluis werd vernieuwd in 1786 en in 1842, toen hij werd vervangen door een stuw. De Koppelsluis in Zeist werd pas in 1925 grootscheeps gerestaureerd.

Hoewel de Grift niet meer wordt gebruikt voor het scheepvaartverkeer, zijn restanten van beide sluizen nog aanwezig. Van de Biltse sluis (Utrechtseweg bij nr. 315) resteert het oostelijke sluishoofd met natuurstenen gebogen afdekplaten. Op het westelijke sluishoofd staat een pompgebouwtje. De kolk is opgemetseld uit rode baksteen en voorzien van ijzeren ringen waaraan schepen tijdens het schutten werden vastgelegd.

Van de Koppelsluis, nu gelegen in de nieuwbouwwijken ten westen van de dorpskern van Zeist, zijn twee sluishoofden redelijk intact. Beide hoofden zijn voorzien van houten puntdeuren in natuurstenen sponningen. Een ijzeren duwboom voor de bediening van de deuren is nog aanwezig. Hetzelfde geldt voor een email peilschaal onder de brug die over het noordwestelijke sluishoofd loopt.

Ook bij deze schutsluis is de kolk opgetrokken uit rode baksteen. Op de hoekpunten zijn de damwanden verstevigd met natuurstenen blokken.

Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut

In 1893 kocht het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut (KNMI) het landgoed Koelenberg of Het Klooster bij De Bilt. De KNMI was in 1854 opgericht door Buys Ballot en altijd gevestigd geweest aan het Servaas Bolwerk in Utrecht. Het instituut zocht aan het einde van de negentiende eeuw een nieuwe locatie waar verkeer en hoge bebouwing ontbraken, zodat metingen ongestoord konden worden uitgevoerd.

Een deel van het landgoed werd na de aanschaf afgestoten en ingericht als villapark, waarbij het KNMI eiste dat de bebouwing laag moest blijven in verband met de beïnvloeding van meetresultaten.

Het buitenhuis zelf moest de nodige verbouwingen ondergaan voordat het aan alle eisen van het KNMI voldeed. De verbouwing werd uitgevoerd door rijksbouwmeester Daniël E.C. Knuttel.

Knuttels belangrijkste toevoeging was een 32 meter hoge observatietoren voor het meten van windsnelheden. De opbouw van de toren werd uitgevoerd in beukenhout en zo open mogelijk geconstrueerd, wederom om metingen zo zuiver mogelijk te houden.

Tegelijkertijd met de bouw van de toren ontwierp Knuttel een archiefgedeelte en bibliotheek. De gevel van het oude buitenhuis werd bovendien van een nieuw uiterlijk voorzien. De noord- en de westgevel van het gebouw werden van pilasters en lijstwerk in schoon metselwerk voorzien.

Een laatste toevoeging naar ontwerp van Knuttel werd in de periode 1893-1897 gerealiseerd. Voor de bouw van twee magnetische paviljoens waren jaren van onderzoek en studie noodzakelijk. Het uiteindelijke paviljoen is uitgevoerd in een

536 In 1893 vestigde het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut (KNMI) zich in De Bilt. De betonnen observatietoren links op het gebouw verrees in 1915 ter vervanging van een houten toren (ansicht van eind jaren veertig van de 20ste eeuw).

chaletstijl en opgetrokken in hout en baksteen. Als isolatie is turf gebruikt en alle metalen onderdelen zijn van messing.

Een van de paviljoens werd in 1902 bij een brand verwoest, maar in 1913 onder supervisie van Knuttel herbouwd.

Een eerste reeks van verdere uitbreidingen begon in 1908. Door adjunctrijksbouwmeester H.J.A. van der Kooij werd het archief verlengd en werd een drukkerij aan het bestaande landhuis toegevoegd. Bovendien werden in 1908 twee dienstwoningen onder een kap naast het instituut gebouwd.

In 1910 werd een seismisch paviljoen aan het complex toegevoegd, gevolgd door een directeurswoning in 1916. Een jaar eerder al, was de houten opbouw van de observatietoren vervangen door een betonnen versie.

In de jaren vijftig werden opnieuw enkele uitbreidingen gerealiseerd. Wederom was een rijksbouwmeester, nu G. Friedhoff, hiervoor verantwoordelijk. Hij ontwierp twee nieuwe vleugels en een geheel nieuwe observatietoren. De nieuwe vleugels werden al in de jaren zestig met een of meer verdiepingen verhoogd. In 1973 volgde de opening van een geheel nieuwe vleugel.

In de periode 1996-1997 werd op grote schaal wederom nieuwbouw gepleegd op het terrein van de KNMI. Een schuinoplopend, grotendeels glazen gebouw werd achter het oude Koelenberg gerealiseerd. Opmerkelijk is, dat daarbij een van de historische paviljoens in de nieuwbouw werd geïntegreerd. Hoewel dit enigszins anachronistisch aandoet, kan de combinatie van het oude chalet-achtige paviljoen met de glazen vliesgevel van de nieuwbouw worden beschouwd als een symbool van honderd jaar vooruitgang in wetenschap en techniek op de Utrechtse Heuvelrug.

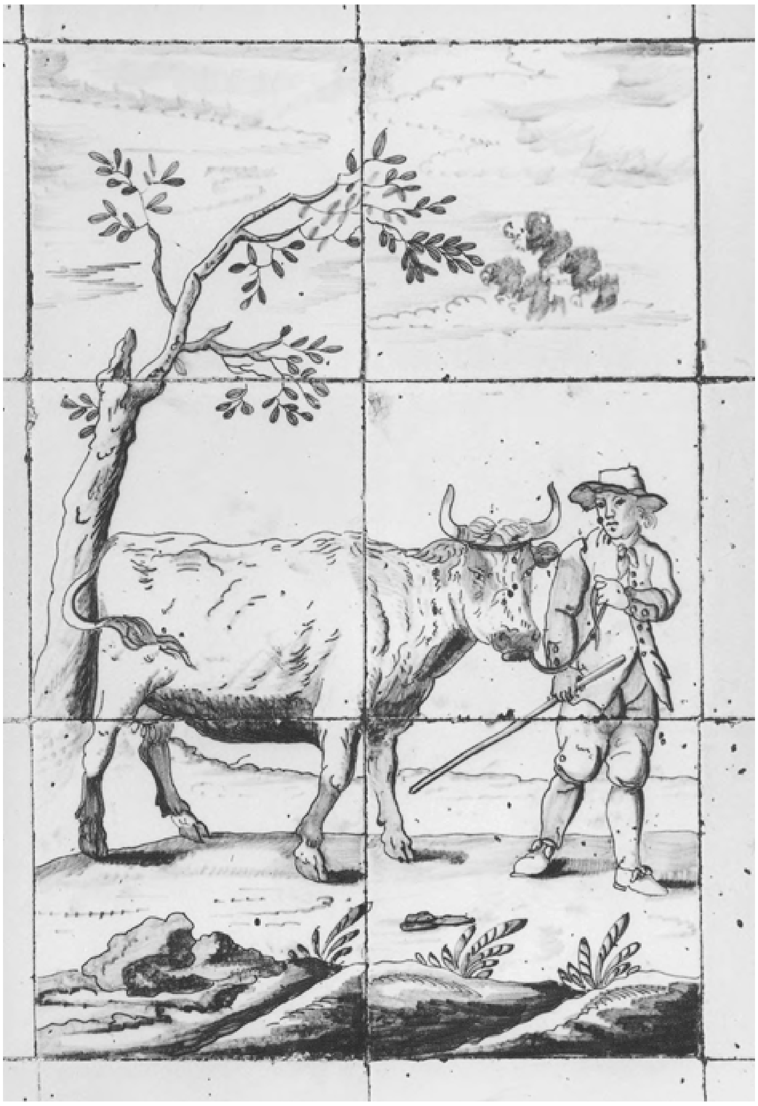

537 Boer met koe op een 19de-eeuws tegeltableau naast de schouw in de linkervoorkamer van boerderij Rodenstein aan de Kersweg 28 te Amerongen (foto RDMZ, 2000).

Landelijke bouwkunst

Inleiding

De grootste concentratie aan boerenbedrijven op de Heuvelrug ligt in de hoek Leersum-Amerongen-Rhenen-Achterberg. In de overige kernen vormen zij maar een bijkomstig gedeelte van het bouwbestand. Hoewel er van oudsher boerderijen op de Heuvelrug bekend zijn - zo was iedere ridderhofstad verplicht zijn eigen 'bauhuys' te bezitten - werden gebouwen van vóór de 17de eeuw niet aangetroffen. Wel is hier en daar sprake van bouwdelen uit de 16de eeuw die in een latere boerderij zijn opgenomen. Van de schaarse van oorsprong 17de-eeuwse boerderijen die nog bestaan - een groot aantal 17de-eeuwse boerderijen in Achterberg is in de Tweede Wereldoorlog verwoest omdat ze in de Grebbelinie lagen - zijn er geen in de oorspronkelijke staat meer gevonden.

Uit de 18de eeuw is wat meer overgebleven, met als uniek voorbeeld de (in 1999 nog) vrijwel ongewijzigde boerderij bij de buitenplaats Dennenburg aan de Engweg 34 te Driebergen. De meeste boerderijen op de Heuvelrug hebben 19de-eeuwse kenmerken. Soms zijn ze het resultaat van een verbouwing, maar over het algemeen betreft het nieuw gebouwde objecten. Tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw verrijzen nieuwe boerderijen, daarna neemt de nieuwbouw snel af.

Een belangrijk facet van landelijke bedrijvigheid op de Heuvelrug is de schapenteelt geweest. De schapen graasden op de heidevelden die het grootste deel van de Heuvelrug bedekten. In de loop van de 19de eeuw verdwenen deze woeste gronden. Zij maakten plaats voor productiebossen en buitenplaatsen. Daarmee nam tevens de schapenhouderij af. Bovendien had men door de introductie van kunstmest de schapenmest niet langer meer nodig, waarmee een markant aspect van de Heuvelrug verdween. De schaapskooien werden vervangen door veeschuren en varkenshokken.

Over de landelijke bouwkunst in de provincie Utrecht is in 1993 een map met teksten en tekeningen uitgegeven door de Stichting Historisch Boerderij

538 Het bij de ridderhofstad Moersbergen behorende boerenbedrijf ligt buiten de slotgracht en bestaat uit een hoeve rechts en een wagenstalling links (anonieme tekening uit het Ridderhofstedenboek van omstreeks 1665, HUA inv. nr. TA 1119-26).

Onderzoek (SHBO) te Arnhem. De daarin gepubliceerde bevindingen zijn als leidraad voor dit hoofdstuk gebruikt. Voorts zijn de gegevens verwerkt die zijn samengebracht in de delen over de dorpen De Bilt, Driebergen-Rijsenburg, Doorn en Amerongen, gepubliceerd als Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht. Deze reeks is uitgegeven door Stichting Publikaties Oud-Utrecht. Als aanvulling op het bovengenoemde heeft in 1999 ten behoeve van deze publicatie een inventarisatie plaats gevonden, waarbij voornamelijk de constructie van de gebouwen en de samenstelling van de erven aan bod kwamen, onderwerpen waar tot dan toe maar weinig aandacht aan besteed was.

Ligging

In het gebied van de Utrechtse Heuvelrug liggen de boerderijen op de overgang van zandgrond naar rivierklei (de zuidrand) en van zandgrond naar het veengebied van de Gelderse Vallei (de noordzijde). Dat heeft alles te maken met het feit dat de hoge zandgronden van de Heuvelrug ongeschikt waren om als bouwland te gebruiken en boerenbedrijven daar derhalve nauwelijks rendabel waren. De gronden bestonden na het verdwijnen van het bos door houtkap na de Middeleeuwen voornamelijk uit uitgestrekte heidevelden. Hier werden schapen gehouden voor de mest en werden plaggen gestoken. Enkele schaapskooien getuigen daar nog van. Aan de randen van het gebied benutte men de gronden wel als bouwland, hooiland of weide, al naar gelang de bodemgesteldheid.

In de omgeving van Amerongen, Elst en Rhenen kwam in de 17de eeuw de tabaksteelt op, hetgeen de grote tabaksschuren en -boerderijen opleverde die men nu nog wel in het landelijk gebied maar ook binnen de bebouwde kom kan vinden. In Amerongen zijn de boerderijen gesitueerd tussen de ‘gewone’ woonhuizen. Zij onderscheiden zich daarvan nauwelijks in vorm. Het voorhuis heeft een ‘stedelijke’ kwaliteit die men bij de boerderij buiten Amerongen minder gauw tegenkomt, het achterhuis heeft de traditionele driebeukige indeling met anker- of dekbalkgebinten. In het dorp Elst liggen de boerderijen eveneens in de bebouwde kom aan de straatweg. Opmerkelijk daar zijn de forse, fraai gedetailleerde dwars geplaatste voorhuizen.

Ouderdom

Hoewel de geschiedenis van de boerderijbouw op de Utrechtse Heuvelrug tot de 13de eeuw valt te traceren, dagtekenen de oudst aangetroffen exemplaren toch pas uit de 17de eeuw. Dat heeft enerzijds te maken met het toegepaste bouwmateriaal. Voor de 17de eeuw waren de boerderijen opgetrokken uit vergankelijke materialen als hout, leem, stro en riet. Pas daarna ziet men dat de gebouwen langzamerhand ‘verstenen’. Anderzijds is ook de veranderende bedrijfsvoering debet aan het vernieuwen en veranderen van een boerderij. Vooral na het midden van de 19de en in de 20ste eeuw is een groot aantal bedrijven gemoderniseerd. Dit hield in dat óf de bedrijfsgedeelten helemaal dan wel voor een deel werden vernieuwd óf dat er op een oude plaats een groter gebouw werd neergezet. In het eerste geval handhaafde men in de regel het voorhuis en bouwde een nieuwe stal. Een verdere modernisering kon inhouden dat de boerderij van buiten nieuwe gevels kreeg en van binnen anders werd ingedeeld.

Een aantal boerderijen is door middel van jaartalankers of gevelstenen gedateerd. De vroegste voorbeelden daarvan vindt men in Amerongen (Zandvoort 1 uit 1659) en in Driebergen aan de Engweg 78 (1661). Men dient echter vooral met jaartalankers enige terughoudendheid te betrachten: zij kunnen gemakkelijk secundair toegepast zijn. Hetzelfde geldt voor decoratieve onderdelen als bijvoorbeeld 16de-eeuwse peerkraalconsoles. In een aantal gevallen werden die aangetroffen (de boerderijen Schevichoven en Boerendans), maar bleken bij nader onderzoek secundair te zijn verwerkt. Zelfs vensters en gebintstellen die ook een indicatie over de ouderdom van een gebouw kunnen geven, kunnen van elders afkomstig zijn (boerderij Dennenburg). Men dient bij onderzoek zich steeds rekenschap te geven van het feit dat vooral bij boerderijen oud materiaal opnieuw gebruikt werd.

Aard der bedrijven

Het grootste deel van de boerenbedrijven lag en ligt nog steeds op de overgang van het zand naar het rivierkleigebied en de Gelderse Vallei. In de omgeving van Amerongen, Elst en Rhenen waren de beschutte gronden op de zuidflank van de Heuvelrug bestemd voor de tabaksteelt. Daarnaast hield men wat vee, waar de schapen het belangrijkste onderdeel van vormden. Zij werden gehouden voor de mest ten behoeve van de tabaksteelt. In de historisch geografisch inleiding kwam dit reeds ter sprake. De aard was over het algemeen die van gemengd bedrijf. In de 19de eeuw werden producten geteeld als rogge, gerst, bonen, boekweit, tarwe, haver en koolsoorten. De koeien en paarden die gehouden werden produceerden de noodzakelijke mest. Paarden werden voor de landbouw ingezet bij het ploegen en eggen, koeien had men voor de melk. Sprake van kaasmakerij was er maar op kleine schaal. Aan het eind van de 19de eeuw komt de varkenshouderij op, maar ook weer op kleine schaal. Werkelijke schaalvergroting treedt pas op na het begin van de 20ste eeuw. De schuren en andere bijgebouwen nemen dan in aantallen en omvang aanmerkelijk toe.

Het erf met opstallen

Het erf van een boerderij is vanouds samengesteld uit een verscheidenheid van opstallen, te weten: de boerderij zelf, een los bakhuis, schuren, stallen, hooi- en zaadbergen, varkenshokken en een schaapskooi. Daarnaast maken nutsgronden en -grondjes zoals een boomgaard, een groentetuin, een plaats voor de mesthoop, een stukje weiland voor jongvee en een siertuin een wezenlijk onderdeel uit van het erf. Dat is geen moderne visie, het erf met toebehoren vormde altijd al een onlosmakelijk deel van de boerenhoeve. Men kan dit onder andere opmaken uit historische inventarislijsten van de eigendommen. Bij de verkoop van boerderij Dubbelland (Buurtweg 5) te Doorn in 1875 staat deze vermeld als: ‘Eene Hofstede, genaamd Dubbelland, bestaande in huis, schuur, bakhuis, twee schapehokken, drie bergen en verdere getimmerten, met boomgaard, bouw- en weiland ...’. Op inventarislijsten van boerderij Oost-Indië in De Bilt uit 1905 en 1911 wordt dat bezit omschreven als ‘De Hofstede “OOST INDIËN”, bestaande uit eene bouwmanswoning met drie hooi- en zaadbergen, bergschuur, wagenschuur en varkensschuur, benevens diverse perceelen wei- hooi- en bouw-, tuin en boomgaardlanden’.

De inrichting van het boerenerf vertoont een min of meer vaste ordening. Naast de boerderij vindt men, langs de met bomen beplante oprit, het bakhuis en een stenen

539 ‘Darthuijsen van een andre sij’. Tekening van J. Stellingwerf uit 1639. Over het algemeen zijn de tekeningen van Stellingwerf topografisch weinig betrouwbaar. In dit geval is dat minder relevant. Waar het om gaat is dat de weergegeven boerderijen opgetrokken zijn van houten planken en dat de daken met riet zijn gedekt (gewassen pentekening, Koninklijke Verzamelingen, den Haag, MCS/504).

541 Schuurberg op het erf van de boerderij Gooijerdijk 12 te Driebergen (foto RDMZ, 2000).

540 Hooibergen met eiken roeden op het erf van Zandweg 2 te Leersum (foto RDMZ, 1999).

schuur als wagenstalling. Koeien worden in de stal van het hoofdgebouw ondergebracht. Op het erf is ook ruimte voor het kweken voor eigen gebruik. Zowel een kleine boomgaard met enkele appel- en perenbomen en bessenstruiken, alsmede een moestuin voor het telen van groente en een klein aardappelveldje liggen voor of opzij van de boerderij. Van een dergelijke aanleg maakt altijd een siertuin voor snijbloemen deel uit. Terzijde van het bedrijfsgedeelte, bij de mestluiken, is de mesthoop gesitueerd. Achter de boerderij is de plaats voor de hooiberg of -schuur en een of meer veestallen. Voor de boerderij staan, ter wering van de zon in de mooie kamer en de melkkelder, leibomen, meestal linden. Een bijkomend voordeel van bomen voor de voorgevel is dat hun wortelstelsel de fundering en het opgaande muurwerk droog houden.

Varkensschuren en schaapskooien liggen op enige afstand van het woonhuis en de veestalling. Dit om de overlast van vliegen en stank zoveel mogelijk op een afstand te houden. Het is maar bij hoge uitzondering dat een koe- en paardenstalling met een varkenshok gecombineerd werd.

Het hooi wordt op het erf in open hooischuren of -bergen opgeslagen. Een klein gedeelte vindt een plaats binnen in de stal op de balken van middendeel en zijbeuken. Niet alleen het hooi, maar ook graan en de takkenbossen voor de bakoven werden bewaard in bergen of schuren op het erf.

De hooibergen en -schuren staan van alle erfbebouwing in principe het dichtste bij het bedrijfsgedeelte van de boerderij. De transportafstand tussen hooiberg en voederplaatsen van het vee moet immers zo kort mogelijk zijn. De constructie van de hooibergen bestaat uit twee, drie vier of vijf roeden waarlangs de kap bewogen wordt. De oudste roeden zijn van eikenhout. In de twintigste eeuw zijn ijzer en beton de materialen waaruit de roeden gemaakt zijn. De beweegbare kap van de hooiberg is met riet gedekt. Bij de schuurbergen werd het benedengedeelte gebruikt voor opslag of voor stalling van jongvee, het hooi kwam op de verdieping terecht.

De grote hooischuren zijn van hout en samengesteld uit een aantal gebinten. Zij zijn meestal voorzien van een pannen zadeldak en zijn aan de kant van de boerderij geheel open.

Heel wat erven zijn inmiddels ten prooi gevallen aan de verstedelijking dan wel de modernisering van het platteland. Vooral indien de boerderij met erf bij het dorpscentrum of in een nieuwbouwwijk ligt (De Bilt/Bilthoven, Zeist, Driebergen) blijkt er van de structuur en invulling van de erven niet veel meer over te zijn. Hoewel een schuur en hooiberg meestal wel gehandhaafd worden en een tweede leven krijgen als garage of opslagruimte, is de onderlinge samenhang tussen de gebouwen en de beplanting over het algemeen teloor gegaan. In enkele gevallen doen nieuwe, niet agrarische bewoners een poging om weer een boerentuin voor het huis aan te leggen. Die bestaat dan meestal uit een aantal buxusrondjes

542 Het erf met moestuin, fruitbomen en veestallen bij de boerderij Gooijerdijk 43 te Doorn (foto RDMZ, 1999).

omringd door grind en een paar leibomen. Deze laatste worden echter niet vlak voor de gevel gezet omdat ze dan teveel zon wegnemen, hetgeen toch ooit de opzet van leibomen was: zonwering om de melkkelder koel te houden en om te voorkomen dat de meubels in de voorkamer, de mooie kamer, zouden verschieten. Groentetuinen komen bij deze stadse erfvarianten zelden of nooit voor.

Authentieke boerenerven bestaan nog wel en zijn voornamelijk te vinden aan de zuidkant van het gebied langs de Gooijerdijk en de Amerongse Wetering. Twee mooie voorbeelden liggen bijvoorbeeld naast elkaar in Doorn aan de Gooijerdijk: de nummers 43 en 47. Beide hebben zij een fraaie groente- en bloementuin aan de weg naast de oprit. Een kleine boomgaard en een weilandje voor een enkel stuks vee liggen naast de hoeve. Een aardige groentetuin, met heggen omzoomd, maakt deel uit van het complex Gooijerdijk 10 in Driebergen.

Het bakhuis

Een belangrijk onderdeel van de bebouwing op de erven vormen de bakhuizen. In dit gebied vormt een bakoven geen onderdeel meer van de stookplaats in de grote middenkamer, zoals in bijvoorbeeld het aangrenzende veenweidegebied van Utrecht en Zuid-Holland wel het geval is. De bakoven is ondergebracht in een apart bakhuis op het erf dat tevens als zomerhuis of knechtenonderkomen diende. Dit is in de ontwikkeling van de boerderij in dit gebied overigens niet altijd zo geweest. Tijdens de restauratie van de in oorsprong 17de-eeuwse boerderij De

543 Het bakhuis van De Wulperhorster Bunt is aan de keuken vastgebouwd. Aan de onderzijde van het bakhuis is een ruimte voor de takkenbossen waarmee de oven werd gestookt (foto RDMZ, 2000).

544 De keuken van De Wulperhorster Bunt met de bakoven (foto RDMZ, 2000).

545 Het bakhuis bij boerderij Rodenstein is met een gangetje aan het hoofdgebouw verbonden (foto RDMZ, 2000).

546 Het bakhuis bij boerderij Kerkegoed in Doorn staat los van de boerderij. Uit een oogpunt van brandgevaar is het dak met pannen belegd. Aan de achterzijde van het bakhuisje bevindt zich het secreet (foto RDMZ, 2000).

Cruijvoort aan de Maarnse Grindweg 49 te Maarsbergen trof men in de achterwand van de stookplaats in de middenkamer sporen aan die erop wezen dat hier aanvankelijk wel een bakoven gezeten heeft. Hoewel dit het enige voorbeeld op de Heuvelrug is waar een inpandige bakoven is aangetroffen, zullen er in de 17de eeuw ongetwijfeld meer geweest zijn.

Al in een vroeg stadium in de ontwikkeling van de boerderij ging de bakoven in dit gebied dus 'naar buiten'. In een aantal boerderijen ziet men een soort overgangsfase van de inpandige bakoven die zich ontwikkelt via een uitgebouwde en aangebouwde bakoven tot een vrijstaand gebouwtje op het erf. Bij de in oorsprong 17de-eeuwse boerderijen aan de Engweg 78 te Driebergen, boerderij Vreedendaal aan de Boerenbuurt 3 in Leersum, de boerderij aan Bovenhaarweg 12 te Leersum en de 18de-eeuwse boerderij de Wulperhorster Bunt aan de Buntlaan 15 in Doorn is het bakhuis met bakoven aan de keuken van de boerderij aangebouwd. Het vroeg 19de-eeuwse bakhuis/zomerhuis bij boerderij Rodenstein in Amerongen staat wat betreft de plattegrond los van het hoofdgebouw, maar is daarmee via een inpandige gang toch verbonden. Het is overigens mogelijk dat deze gang in een latere fase tot stand gekomen is.

Na 1800 komt het in- of aangebouwde bakhuis steeds minder voor. Boerderij De Brink aan de Maarnse Grindweg 47 te Maarsbergen, een van de pachtboerderijen

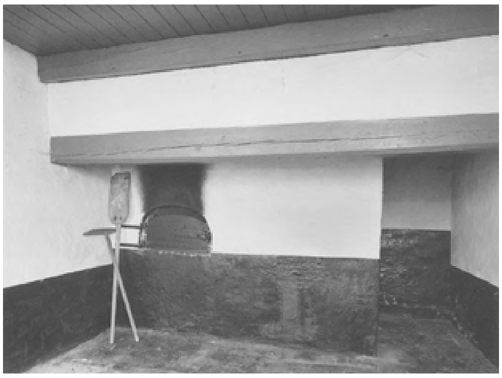

547 Binnenzijde van het bakhuis van boerderij De Cruijvoort in Maarsbergen (foto RDMZ, 2000).

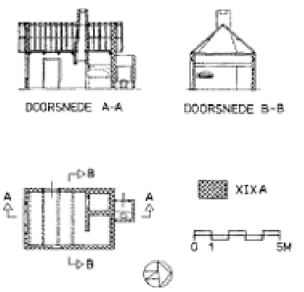

548 Maarsbergen, Maarnse Grindweg 49, bakhuis van boerderij De Cruijvoort.
Plattegrond en doorsneden.
Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1999.
Pal ten oosten van de boerderij staat verscholen achter een grote leilinde het bakhuis van De Cruijvoort. Dit gebouwtje dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de 19de eeuw. De vensterdetaillering is echter uit het laatste kwart van de 19de eeuw. De oven is gemetseld van baksteen en heeft een bodem bestaande uit plavuizen. De plavuizen zijn gelegd in zand, een materiaal dat ook de bovenkant van de oven bedekt. Het grote rookkanaal voor de oven zorgde voor de afvoer van de rook die vrijkwam bij het voorverwarmen van de oven. Gezien een aantal balkjes in dit rookkanaal kon hier ook vlees worden opgehangen om te worden gerookt.
Achter het bakhuis is een gemak onder een lessenaardakje aangebouwd.

van het kasteel, heeft weliswaar een aangebouwd bakhuis, maar deze boerderij werd in 1910 in traditionele vormen vernieuwd en aan het bestaande bakhuis vastgebouwd. Een omgekeerde gang van zaken!

Het bakhuis is steeds gesitueerd aan de kant waar zich in de boerderij de keuken bevindt, dit om de logistieke lijnen zo kort mogelijk te houden. Afgezien van een broodoven is in het bakhuis ook een grote schouw en vaak een pomp aanwezig. Dit wijst op een uitgebreider gebruik dan het bakken van het brood alleen. In het bakhuis bij de boerderij Rodenstein in Amerongen en dat van de boerderijen Kronenburgh en Vredenrust aan de Driebergse Gooijerdijk was naast de broodoven ook een fornuis aanwezig waar de was gedaan werd. In de zomer benutte men het gebouwtje als zomerhuis. Ook kon het bakhuis dienen als woning voor de knecht en zelfs als ouderwoning. In de laatste gevallen zijn de afmetingen wat groter. Zo is het bakhuis bij Groot Kruinesteyn aan de Gooijerdijk 22 te Driebergen zelfs voorzien van een bescheiden stal achter het grote vertrek met de bakoven. Bij verschillende bakhuizen is naast de oven een secreetje aangebouwd dat niet vanuit het bakhuis maar van buiten af toegankelijk is (De Cruijvoort te Maarn, Kerkegoed te Doorn, Rodenstein te Amerongen).

Schaapskooien

De schapenhouderij is vanaf de Middeleeuwen een zeer belangrijke bron geweest voor het verkrijgen van mest. Pas met de introductie van kunstmest aan het einde van de 19de eeuw nam de noodzaak voor het houden van schapen geleidelijk af. De kuddes waren maximaal zo'n 150 tot 200 schapen groot. Overdag begraasden zij de heidevelden, 's avonds kwamen zij terug in de kooi waar hun kostbare mest werd opgevangen in de potstal. De schapenmest werd gemengd met heideplaggen of zand en voornamelijk op de tabaksvelden gebruikt, die een intensieve bemesting

nodig hadden. De hoogste concentratie aan kooien was aan de zuidkant van de lijn Driebergen-Doorn-Leersum in het lager gelegen gebied.

Van daaruit werden de schapen over schapendriften naar het noordelijker gelegen heidegebied gedreven. De ligging van de schaapskooien in het lagere gedeelte had een praktisch doel: daar lagen immers ook de bouwlanden die bemest moesten worden.

Op topografische kaarten uit de 19de en begin 20ste eeuw staan de schaapskooien als SK aangegeven. Daar krijgt men een goede indruk van de grote hoeveelheid aan schaapskooien die dit deel van de Heuvelrug toen nog rijk was. In 1891 bijvoorbeeld lagen tussen Doorn en Amerongen 32 kooien.

Hoewel de schapenhouderij thans aanmerkelijk is teruggelopen zijn er nog steeds diverse voorbeelden van kooien uit verschillende tijden bewaard gebleven. De schaapskooien hebben over het algemeen een duidelijk herkenbare vorm. Zij staan op een rechthoekige plattegrond waarvan de kopse kanten driezijdig zijn uitgebouwd. Hierin zitten de hoge toegangsdeuren. De kooi wordt met een laag doorlopend rieten schilddak gedekt dat boven de deuren is opgelicht. De wanden zijn bij de oudste voorbeelden van gepotdekselde houten delen en staan op een voetmuur van baksteen. Vensters ontbreken doorgaans. De stal is een diepe stal of potstal. Eens per week werd hij uitgemest. De ontluchting van de stal geschiedt door ventilatiekleppen in de houten zijwanden, via de pannen op het dak of via de deuren. Bij jongere exemplaren ziet men steeds meer baksteen toegepast. Het dak wordt niet uitsluitend meer met riet, maar deels met riet en deels met pannen gedekt. Bij de jongste voorbeelden is het riet aan de kap geheel verdwenen.

De inwendige gebintconstructie wordt door (ankerbalk) gebinten gevormd. Deze kunnen ouder zijn dan de wanden van de kooi, niet alleen omdat de wanden bij gelegenheid vervangen werden, maar ook omdat de gebinten in een aantal gevallen van elders afkomstig zijn en hergebruikt werden. Bij de schaapskooi aan de Buurtweg bij nr. 12 te Doorn is dat onder andere het geval. De kooi is in 1905 gebouwd met gebruikmaking van gebinten uit gesloopte schaapskooien die in de omgeving voorkwamen.

In opdracht van de Commissaris tot de Zaken van den Landbouw vervaardigde Jan Kops in de jaren direct na 1808 ongeveer vijftig tekeningen van boerderijen en agrarische opstallen in Nederland. In deze collectie die bewaard wordt bij de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek in Arnhem bevindt zich een tekening

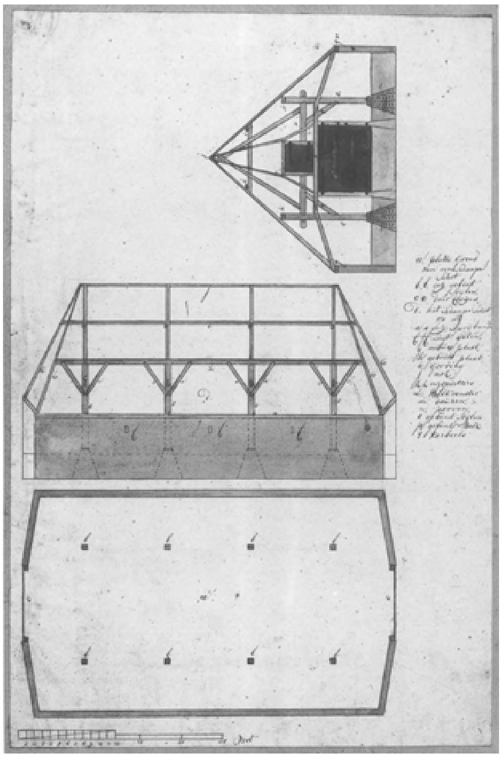

549 Doorsnede en plattegronden van een ‘Schaape Schot’ in het arrondissement van Amersfoort, getekend omstreeks 1810 door Jan Kops. In deze kooi konden 130 schapen gestald worden (ingekleurde pentekening coll. SHBO).

van een plattegrond en twee doorsneden van een ‘schaapeschot’ in het arrondissement van Amersfoort. Waar de schaapskooi precies heeft gestaan is niet bekend, maar als type verschilt de tekening niet van het gangbare op de Heuvelrug. Ook hier zitten de toegangsdeuren in de driezijdig uitgebouwde kopse gevels, de lange gevels zijn uitsluitend met drie ‘Lugt gaten’ geleed en de kap is met riet gedekt, volgens de reconstructie die Hekker maakte. De stijlen van het ankerbalkgebint staan op gemetselde poeren.

Een ‘oertype’ met gepotdekselde wanden op stenen voet, driezijdig uitgebouwde kopgevels en gedekt met een rieten kap staat op het erf van Dwarsweg 60 in het buurtschap Overberg. Naar de ouderdom kan men uitsluitend gissen. Een datering in de 17de eeuw behoort tot de mogelijkheden. Dit is een van de heel weinige voorbeelden van een schaapskooi met een complete rieten kap.

Een fase verder in de ontwikkeling ziet men aan de kooi bij het complex de Westhoeve aan de Darthuizerweg 12 in Leersum. Deze kooi heeft ook houten wanden, maar een rieten kap waar het middengedeelte door pannen is vervangen.

550 De houten schaapskooi met geheel rieten kap bij Dwarsweg 60 te Overberg (foto RDMZ, 2000).

551 Bij de kooi bij het complex Westhoeve aan de Darthuizerweg 12 is aan de kap een deel van het riet door pannen vervangen (foto RDMZ, 1999).

552 De wanden bij de schaapskooi van De Wulperhorster Bunt in Doorn zijn van steen, met uitzondering van het gedeelte boven de toegangsdeuren (foto RDMZ, 1999).

Dat is ook het geval bij de schaapskooi op het erf van Engweg 50 te Driebergen, Cuneraweg 68 in Achterberg (Rhenen) en bij Boerenbuurt 3 te Leersum. In de houten wanden zijn ventilatiekleppen aangebracht. Over beide driezijdig uitgebouwde kopse einden ligt een rieten kap, daartussen is een pannen dakbedekking aangebracht. Mogelijk dateren deze schaapskooien uit de 18de eeuw.

Een schaapskooi die bij de buitenplaats Zuylestein hoort, staat aan de Achterweg bij nr. 6 in Leersum. De sterk verwaarloosde kooi heeft bakstenen zijgevels maar driezijdig uitgebouwde kopgevels van houten gepotdekselde delen. Het dak is met pannen belegd, behalve de gedeelten over de uitgebouwde delen. Die hebben golfplaten die een rieten afdekking vervangen. De inwendige constructie van de schuur bestaat uit een aantal grenen ankerbalkgebinten op gemetselde poeren.

Uit de vroege 19de eeuw dagtekent de schaapskooi aan de Boswijklaan bij nr. 9 te Doorn. Ook hier is het dak deels met riet en deels met pannen gedekt. De wanden zijn echter geheel van baksteen, ook de kopse gevels. Alleen boven de dubbele ingangsdeuren is hout toegepast. In de zijgevels zitten enkele kleine stalvensters. Voor het overige is het als type niet afwijkend van de eerder genoemde voorbeelden.

Op het erf van de boerderij aan de Zandweg 2 te Leersum staat een schaapskooi van hetzelfde type. Ook hier zijn de wanden van baksteen, die in 1940 nog eens vernieuwd zijn.

Ook de kooi aan de Buntlaan in Doorn, die toebehoort aan de Wulperhorster Bunt is van steen, met uitzondering van het gedeelte boven de dubbele toegangsdeuren. De kap is met riet gedekt en heeft weer een pannen middengedeelte. Opmerkelijk genoeg bevindt zich onder de kooi een kleine kelder. Dit is een latere toevoeging. Schaapskooien zijn vrijwel nooit van een keldertje voorzien.

553 Alleen aan de achterzijde van de boerderij aan de Buntlaan 3 in Doorn is de oorspronkelijke functie van schaapskooi nog afleesbaar (foto RDMZ, 1999).

Een laat voorbeeld van dit type staat aan de Sandenburgerlaan bij nr. 4, de Paardenhoeve en dagtekent van 1876.

Bij de boerderij het Wildeland aan de Buurtweg 12 in Doorn ligt een schaapskooi die in 1905 is gebouwd, in opdracht van F.A.C. graaf van Lynden van Sandenburg, eigenaar van het Wildeland. Het muurwerk van de kooi is opgetrokken uit verschillende, secundair verwerkte, baksteensoorten. Ook het ankerbalkgebint is opnieuw toegepast. Dat heet afkomstig te zijn van een ouder exemplaar uit de omgeving.

Van 1884 dateert de schaapskooi aan de Eindseweg 2 in Overberg. Dit forse driebeukige bouwwerk met houten wanden op stenen voet wordt geheel met een pannen wolfdak afgedekt. De kopse gevels zijn recht. In de daknok is een ontluchtingskoker aangebracht voor de afvoer van de vrijkomende ammoniakdampen. De gevelsteen met G.A.B. 1884 duidt op de 'bouwheer' van het geheel, Godard, graaf van Aldenburg Bentinck, heer van Amerongen. Van Aldenburg Bentinck stimuleerde op zijn land de schapenteelt om de mest die nodig was voor de tabaksvelden (Kurpershoek, 1996, 144).

Twee geheel stenen schaapskooien met pannen daken bevinden zich aan de Gooijerdijk te Driebergen. De ene kooi hoort bij het complex de Hondspol aan de Gooijerdijk 20 en ligt in de knik van de dijk met de Broekweg, de andere kooi ligt op de hoek van de Gooijerdijk en de Sterkenburgerlaan. Of het hier daadwerkelijk schaapskooien betreft is niet helemaal zeker. De topografische kaarten van weleer geven alleen bij de laatste kooi de indicatie SK. In beide gevallen zitten geen stalramen in de zijgevels.

Een bijzonder exemplaar staat aan de Buntlaan 3 te Doorn. Hij staat al weergegeven op de kadastrale kaart van 1832 van Doorn als 'schapenhok'. In 1886 werd de kooi verbouwd tot een kleine hallehuisboerderij. Het gebouw ligt evenwijdig aan de weg. Het driezijdig uitgebouwde achterstukje is het laatste zichtbare deel van de voormalige schaapskooi. Dit onderdeel heeft ook een rietdekking, de rest is met pannen gedekt.

Deze handelwijze, het verbouwen van een schaapskooi tot een boerderij, is niet uniek. In Leersum werd het 'schapenhok' als achterhuis opgenomen bij de boerderij De Hoogstraat uit 1879, die waarschijnlijk aan het eind van de 19de eeuw is gebouwd. De boerderij staat aan de Rijksstraatweg 242. De vorm van de schaapskooi is in het achterhuis nog steeds goed herkenbaar.

Typen en verschijningsvormen

De boerderijen in het beschreven gebied vormen geen afgesloten groep met specifieke regionale kenmerken. Zij sluiten in vorm, constructie en indeling aan bij de boerderijen in de rest van de provincie en aangrenzende gebieden als Gelderland en Zuid-Holland. Afhankelijk van de ligging van de boerderij en de aard van het bedrijf zijn er wel plaatselijke verschillen aan te wijzen.

Iedere boerderij bestaat uit een woon-werkgedeelte en een stal met opslagmogelijkheden. De scheiding tussen de verschillende onderdelen is duidelijk gemarkeerd: aan de voorkant is het woongedeelte en het bedrijfsgedeelte bevindt zich aan de achterkant van het gebouw. Voor- en achterhuis zijn door een brandmuur van elkaar gescheiden. Vlak voor (en vanaf de 19de eeuw geregeld direct achter) de brandmuur in de boerderij is meestal een gedeelte van een gebintvak in gebruik als spoelkeuken die ‘geut’ genoemd wordt. De stal is ingericht voor koeien en paarden. Schapen en varkens worden gescheiden gehouden. Voor hen staan of stonden aparte schuren op het erf.

De boerderijen op de Utrechtse Heuvelrug behoren alle tot de familie van de driebeukige hallehuisgroep. De houtconstructie van deze groep wordt in de lengte gevormd door een rij (ankerbalk) gebinten die de ruimte verdelen in een hoge middenbeuk en twee lagere zijbeuken. Die driedeling loopt bij de oudste boerderijen tot in het voorhuis door. De gebinten staan op gemetselde poeren en op een vaste onderlinge afstand. De ruimte tussen twee gebinten wordt ‘vak’ genoemd.

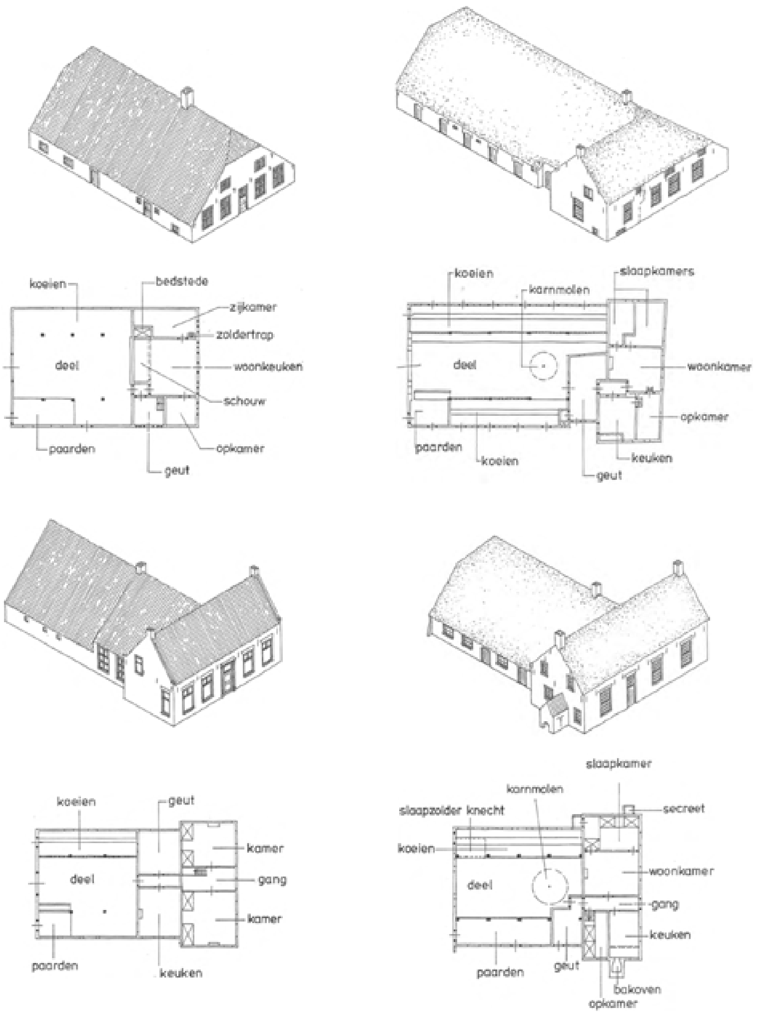

554 De verschillende boerderijtypen met hun karakteristieke plattegrondindeling (tekening door A. Reinstra, 1999).

555 Boerenbuurt 32, boerderij De Boerendans. Aan het eind van de 18de eeuw is de boerderij naar links uitgebreid. In het baksteenwerk van de voorgevel is de aanhechting goed te zien (foto RDMZ, 2000).

De meest voorkomende variant op de Heuvelrug binnen de grote familie van de hallehuisgroep is de *middenlangsdeelboerderij*. Bij deze boerderij ligt, zoals de naam al aangeeft, de deel in de lengte van de middenbeuk van het bedrijfsgedeelte. Aan de buitenkant is dat zichtbaar aan de grote deeldeuren in het midden van de achtergevel. De twee kleinere deuren aan weerskanten geven toegang tot de paarden- en koestallen die in de zijbeuken liggen. Naar de indeling van de plattegrond van het bedrijfsgedeelte worden deze middenlangsdeelboerderijen tot het *voerdeeltype* gerekend. Bij dit type is de middenbeuk (veel) breder dan de zijbeuken. Bij de oudste types kan de verhouding tussen middenbeuk en zijbeuken 1:2:1 bedragen.

De oudste boerderijen kenmerken zich door een eenvoudige rechthoekige hoofdvorm, waarbij woon-, werk- en bedrijfsgedeelte alle onder een doorlopende kap liggen. De zijgevels zijn laag, de rieten kap is aan beide uiteinden van een wolfseind voorzien. Op de daknok staat een schoorsteen op de plaats van de brandmuur.

Naast het enkelvoudige rechthoekige halletype ziet men vooral aan de zuidkant van het gebied een ontwikkeling waarbij het voorhuis in de dwarsrichting is uitgebouwd en onder een eigen kap komt te liggen, haaks op dat van het bedrijfsgedeelte. Al naar gelang de uitbreiding krijgt de nok van de boerderij op die manier de vorm van een L of een T. De L-variant komt overigens op de Heuvelrug maar heel zelden meer voor.

Ook bij de dwarshuisboerderij ziet men in de oudste fase een driedeling in het

556 Boerderij Staalbergen in Den Dolder is in 1836 in een U-vorm gebouwd. De agrarische functie is verdwenen (foto RDMZ, 2000).

voorhuis. In een latere fase ontwikkelt het voorhuis zich los van de stal. De driedeling blijft in het achterhuis bestaan.

Uitzonderlijk én opmerkelijk is het voorkomen van een U-vormige boerderijvariant. Hierbij liggen woon- en bedrijfsvleugels haaks ten opzichte van elkaar gerangschikt rond een binnenhof. Van dit type zijn maar weinig voorbeelden gebouwd (Maarsbergseweg, hoeve op de buitenplaats De Ruiterberg uit 1918 door J.C. Wentink, Pittesteeg 8 uit 1927 en Wijngaardsteeg 2 uit 1821 alle te Doorn en boerderij Staalbergen uit 1836 in Den Dolder).

Lotgevallen

De laatste vijftig jaar is de aard van het boerenbedrijf sterk veranderd. Om de ontwikkelingen in de agrarische sector bij te houden moesten heel wat bedrijven worden verbouwd, vergroot en uitgebreid, hetgeen meestal ten koste ging van de historische constructies. In de laatste decennia van de 20ste eeuw zijn de boerenbedrijven in een snel tempo aan de agrarische sector onttrokken. De boerderijen worden nog wel gehandhaafd, soms ten koste van veel inventiviteit die niet altijd een positief resultaat voor het gebouw tot gevolg heeft. De boerderij met haar duidelijk afgebakende functies van wonen, werken, berging en veestal verandert tot een gebouw waar men uitsluitend woont of kantoor houdt. Agrarische bedrijfsruimtes als kaaskamers, spoelruimtes, stal en tas zijn niet meer nodig. Ze zijn of gesloopt of aangepast aan de nieuwe functies. Meestal is dat laatste op tamelijk rigoureuze wijze gebeurd. Met enig geluk zijn dan nog als enige de brandmuur en de gebinten in de voormalige stal te herkennen. De oude indeling van woonhuis vóór, werkruimte in een vak in het midden en bedrijfsruimte achter is dan losgelaten, waarmee het specifieke karakter van een boerderij voorgoed is verdwenen.

Hetzelfde is het geval met het erf. Bijgebouwen zijn of worden gesloopt of verbouwd, erven verkleind, de karakteristieke beplanting van fruitbomen, groentetuin, heggen, leibomen en eenjarige wordt vervangen door asfalt of meer bij een ‘woonboerderij’ passend groen, waar een grasveld en coniferenbeplanting hoge ogen gooien. Deze ontwikkeling is vooral manifest in het zuidwestelijk deel van de Heuvelrug. De boerderijen in de dorpen worden steeds sneller door woonwijken opgeslorpt. De hoofdgebouwen blijven nog wel bestaan bijvoorbeeld als gemeenschapscentrum, de erven met de bijgebouwen, hooibergen en boomgaardjes hebben daarentegen het veld moeten ruimen.

Door deze ontwikkelingen is het lang niet altijd meer doenlijk de specifieke karakteristieken van de gebouwen en de functies van de gebouwonderdelen te achterhalen. Hiermee verdwijnt een cultuurgoed dat eeuwen lang het platteland heeft beheerst en daar tegelijkertijd van afhankelijk was.

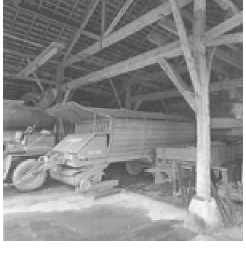

558 Hoewel de veldschuur bij de boerderij aan de Pittesteeg 8 te Doorn in 1928 door bouwkundige H.A. Meijerink nieuw ontworpen werd, heeft hij oude gebintonderdelen van elders toegepast (foto RDMZ, 2000).

Veranderingen aan boerenbedrijven zijn overigens niet iets van de laatste vijftig jaar. Door de eeuwen heen zijn altijd de gebouwen aangepast aan nieuwe eisen die familiale omstandigheden en / of het agrarische bedrijf stelde. Er zijn evenwel twee belangrijke verschillen te onderkennen met vroeger in dat historische veranderingsproces: ten eerste bleef de boerderij een agrarische functie behouden en ten tweede gebruikte men opnieuw datgene wat men had en paste dat in de nieuwe plannen in.

De voorbeelden zijn legio. In de 18de-eeuwse boerderij Rodenstein te Amerongen zijn zowel in het voorhuis op de zolder als in de stal 17de-eeuwse gebinten toegepast die naar alle waarschijnlijkheid van een voorgangster afkomstig waren. Men ziet dat de boerderijen met handhaving van de oude constructie vergroot worden door ze bijvoorbeeld naar achteren toe te verlengen en naar opzij te verbreden. Een mooi voorbeeld hiervan is de boerderij Oost-Indiën in De Bilt. Bij een verbouwing in de tweede helft van de 19de eeuw is de 17de-eeuwse constructie van voor- en achterhuis gespaard: het achterhuis is met twee vakken verlengd en alle gevels zijn vernieuwd.

Om meer wooncomfort te verkrijgen worden de voorhuizen verbreed. Niet noodzakelijkerwijs kwam er dan een geheel nieuwe voorgevel tot stand. Bij Boerenbuurt 32 in Leersum, boerderij de Boerendans, is de voorgevel van de oude rechthoekige boerderij opgenomen in de laat 18de-eeuwse uitbreiding die de huidige L-vorm tot gevolg had.

Indien de oude constructieve onderdelen niet ter plaatse hergebruikt konden worden, paste men ze ook wel elders op het erf toe. Zo werden de gebinten van het bedrijfsgedeelte van De Boerendans omstreeks 1860 door een nieuwe constructie vervangen. De oude gebinten werden in de wagenschuur op het erf verwerkt.

Hetzelfde is het geval bij een schuur op het erf van de boerderij Pittesteeg 8 in Doorn: bij de vestiging van het bedrijf in 1927 werden gebintstijlen van een oude, gesloopte boerderij bij kasteel Moersbergen hergebruikt in een veldschuur op het erf.

De ontwikkeling van het enkelvoudige rechthoekige halletype

Voorhuis

Het driebeukige woongedeelte of voorhuis vóór de brandmuur is bij de oudere boerderijen van het basistype doorgaans één of twee gebintvakken diep. In de simpelste vorm bestaat het uit een grote middenkamer en smalle vertrekken in de zijbeuken die onder de schuinte van het dak liggen. De middelste beuk deed dienst als voornaamste woonruimte. Hier was dan ook tegen de scheidingsmuur met het bedrijfsgedeelte over de hele breedte de enige stookplaats gesitueerd (vandaar ‘brandmuur’).

In veel gevallen was in of direct naast de schouwruimte in de middenkamer ook een plaats voor een bedstede. Deze ziet men ook wel tot in de zijbeuk uitgebouwd. Ook bevindt zich hier de doorgang naar het achterhuis, of een doorzicht in de vorm van een klein venster. De middenkamer is in de 17de eeuw van een enkelvoudige, soms alternerende, balklaag met consoles voorzien. Voorbeelden van een samengestelde balklaag, een typerend 16de- en 17de-eeuws gegeven, zijn schaars. In een enkel geval (De Boerendans, Boerenbuurt 32 in Leersum, boerderij Dubbelland, Buurtweg 5 in Doorn en Geertesteeg 16 te Rhenen, tekening SHBO 723) treft men deze constructie nog aan.

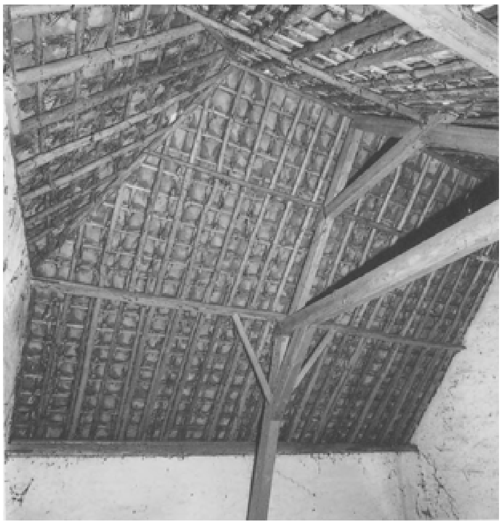

559 De onbeschoten kap van het voorhuis in de 18de-eeuwse boerderij aan de Engweg 34 te Driebergen (foto RDMZ, 1999).

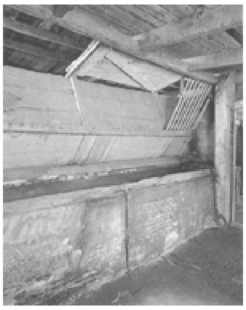

560 Paardenstal met hoge voederbakken en ruiven in boerderij Rynzigt aan de Opslag 2 te Elst (foto RDMZ, 2000).

De zijbeuken onder het schuine dak waren in gebruik als slaapkamer, werk- en bergruimte. Veel vensters waren daarvoor niet noodzakelijk. Vaak is dan ook dat het eerste deel van de zijgevel blind. In het inwendige is dat dan de plaats voor de bedsteden. In een van de zijbeuken bevindt zich de kelder met daarboven de opkamer - in archiefstukken ook wel ‘keldersolder’ genoemd -, de keuken en de geut. De kelder is bij 17de-eeuwse boerderijen vrijwel steeds met een tongewelf overkluisd.

De verdieping boven het voorhuis diende als opslagplaats van goederen en / of opslag voor het gedorste koren en fruit. Tegen de brandmuur vindt men in veel gevallen nog de grote schouwen met schoorsteenboezem, op de verdieping voorzien van een rookluik waar de hammen, het spek en de worsten te roken gehangen konden worden. De kap van het voorhuis is onbeschoten.

Achterhuis

Achter de brandmuur bevindt zich het bedrijfsgedeelte of achterhuis van meestal drie of vier gebintvakken diep. Het bestaat uit een brede middendeel en smalle zijbeuken. De vloer van de deel was oorspronkelijk van leem. De middendeel werd als dorsvloer en ook wel als karnplaats gebruikt. Bij de gemengde bedrijven op de Heuvelrug was kaas geen hoofdproduct. Toch zijn er op verschillende plaatsen karnmolens gevonden in de middenbeuk van de boerderij, maar ook in losse gebouwtjes op het erf.

De slietenzolder boven de middenbeuk was de plaats waar hooi, koren en de takkenbossen voor de bakoven werd opgetast. Het grootste deel kwam echter niet op de zolder terecht maar op hooi- of schuurbergen op het erf.

In de buitenstijlruimtes, de zijbeuken, stond het vee opgesteld met de koppen naar de deel. De koeien aan de ene zijde, de paarden daar tegenover. Zij zijn in dit gebied steeds gecombineerd in één stal. Losse paardenstallen waren niet gebruikelijk. Aan weerszijden van de deel lopen de voergoten die tegelijkertijd als drinkbak dienst kunnen doen. Het water werd door een pomp in een pompbak gepompt, het eind van de voergoot werd opgestopt en de pompbak geopend zodat de goten vol konden lopen. Het overtollige water liep later weer weg via openingen in de achtergevel. Het bezwaar van deze manier van waterverstrekking was dat het vee slechts op bepaalde uren per dag hiervan gebruik kon maken, hetgeen de melkwinning ongunstig beïnvloedde. Daarom en uit een oogpunt van hygiëne kwamen in het begin van de 20ste eeuw gietijzeren drinkbakjes in zwang met een ventielsluiting. Door het drukken op een klep in het bakje wordt het ventiel geopend en stroomt het water toe. Een van de eerste boerderijen die met dit systeem werd uitgerust was

de boerderij aan de Pittesteeg 8 in Doorn die in 1927 werd gebouwd. Zij vervulde hiermee een voorbeeldfunctie voor de omliggende bedrijven.

Paardenstallen zijn herkenbaar aan de hoge gemetselde of hardstenen voederbakken, een meter uit de vloer, en met ruiven voor het hooi. Hier ontbreken de lage voergoten. De paardenstal bevindt zich bij voorkeur aan de koude kant van de boerderij. Koeien waren aan houten staken vastgebonden die achter de

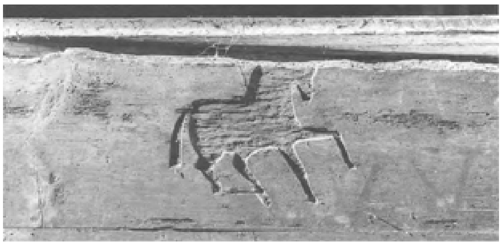

561 Versiering in de paardenstal aan Opslag 2 te Elst (foto RDMZ, 2000).

563 Hilt met een afscheiding van rieten matten in boerderij Rynzigt aan de Opslag 2 te Elst (foto RDMZ, 2000).

562 De koestal met gietijzeren drinkbakjes en knechtenbedstede op de hilt in boerderij Kerkegoed aan de Molenweg 11 te Doorn (foto RDMZ, 2000).

voergoot in de grond gestoken werden. In de koestal loopt tot aan de buitenmuur de ondiepe grup of groep. De grupstal was de opvolger van de ouderwetse potstal. Het potstalprincipe, waarbij de mest uit een 'diepe' stal eens per week naar buiten geschept wordt, had men wel gehandhaafd bij de schapenhokken. In de grupstal werd via mestdeuren of -luiken in de zijgevels de mest rechtstreeks naar buiten gewerkt. In een verdere ontwikkeling komt er een smalle kruigang achter de grup waarlangs de mest via de achterdeuren naar buiten gekruid wordt. In het Heuvelruggebied worden de kleine deuren in de achtergevel echter in principe als staldeuren en niet als mestdeuren gebruikt. Tussen de mestluiken zitten kleine ramen ter verlichting van de stal.

Boven de veestallen ligt de hilt, een naar het midden toe aflopend plankier. Dat was de plaats waar de bedsteden voor de knechten afgetimmerd waren en waar kleine hoeveelheden hooi en gereedschap lagen opgeslagen. De hilt wordt naar de deel toe op de verdieping wel afgeschoten met rieten matten of een houten wand (boerderij Dubbelland). Dit ter vermijding van tocht.

Indeling

De inwendige indeling is vrijwel altijd al aan de buitenkant van de boerderij afleesbaar door de rangschikking van deuren en vensters. De plaats van de schoorsteen op het dak geeft de locatie aan van de brandmuur.

De van buiten af toegankelijke middenkamer van het voorhuis heeft een deur en

564 De achtergevel van boerderij De Boerendans aan de Boerenbuurt 32 te Leersum. De dubbele deeldeuren worden geflankeerd door stalramen en lage staldeuren. Op de verdieping zit een hooiluik. Links is de dichtgezette opening voor de kippen nog te zien (foto RDMZ, 2000).

één groot of twee kleinere vensters in de voorgevel. De vertrekken van de zijbeuken worden elk door één venster in de voorgevel verlicht. Onder een van de zijbeukvensters zit de met spijlen verstevigde lichtopening voor de kelder. Ook in een van de zijgevels kunnen kelderlichten zitten.

Bij de oudere gebouwen zijn de zijgevels laag, waardoor er maar weinig ruimte is voor lichtopeningen. Ter plaatse van een deur of een venster wordt de dakvoet daarom opgelicht, waarmee een karakteristieke golving ontstaat die kenmerkend is voor de oudere boerderijen.

De achtergevel heeft een grote dubbele deeldeur in het midden en een hooiluik daarboven. Aan beide zijden van de deeldeur zijn stalvensters en lage staldeuren. Soms ziet men hoog in de gevel een (later dichtgezette) kleine opening. Die diende voor de kippen die via een houten laddertje zo op de hilt boven de stallen konden komen. In de tweede helft van de 20ste eeuw kwam men tot het inzicht dat het om hygiënische redenen onwenselijk was pluimvee boven de veestallen te houden. Op het erf kwamen aparte onderkomens en de toegangen in de achtergevels van het bedrijfsgedeelte werden gedicht.

De 17de eeuw

Het is niet altijd eenvoudig meer om de oudste boerderijen aan het exterieur te herkennen. Zoals hierboven al werd opgemerkt zijn zij alle verbouwd. Vaak is het alleen de hoofdvorm met de lage zijgevels die daarover een indicatie geeft. Binnen moeten de houtconstructies en de overwelving van de kelder uitsluitsel geven over de ouderdom. Een veel voorkomende verbouwing is de verkleining van de middenkamer met een wand vóór de grote schouw en het dichtzetten van de deur in de voorgevel.

Een van de heel weinige voorbeelden die uit de 17de eeuw zijn overgebleven en waaraan men dat aan de buitenkant kan aflezen staat aan de Dwarsweg 60 in Overberg. Ook deze boerderij heeft de eeuwen echter niet ongewijzigd doorstaan: de voordeur is dichtgezet en door een venster vervangen in de 19de eeuw om meer wooncomfort in de middenkamer te verkrijgen.

Volgens een gevelsteen met huismerk dateert Zandvoort 1 in Amerongen uit 1659. Het geheel is echter zeer sterk verbouwd en sinds lang niet meer in gebruik als boerderij.

Beter bewaard, maar ook aangetast is de boerderij aan de Engweg 78 te Driebergen. Deze staat, ver in het land, met de deeldeuren naar de weg gekeerd. Muurankers in de stalgevel vermelden het jaartal 1661. Hoewel er aan het muurwerk in de loop van de eeuwen nogal wat is veranderd, blijkt de indeling van het interieur vrijwel conform de oorspronkelijke opzet. De middenkamer heeft een enkelvoudige, alternerende balklaag met 17de-eeuwse consoles onder de smalle balk en onder de strijkbalk. Over de hele breedte is tegen de brandmuur een stookplaats aanwezig waarnaast tevens de plaats voor de bedstede was. In de rechterzijbeuk lag de onderkelderde opkamer tegen de brandmuur. Over de vorm en afmeting van de kelder valt niets meer te zeggen, want die is in later tijd uitgebroken om een grotere keuken te verkrijgen. Het voorste gedeelte van de rechterzijbeuk diende als keuken en als spoelplaats, een indeling die ook zo, maar dan nog in tact, te vinden is bij de boerderij De Cruijvoort in Maarsbergen. Vóór dit keukendeel was een bakoven aan het huis aangebouwd. Die is in de jaren zestig van de 20ste eeuw geamoveerd. De stal heeft eiken en grenen ankerbalkgebinten die in de loop van de tijd zijn verzaagd om meer ruimte voor het vee te scheppen. Op de deel is het pad van een rosmolen nog zichtbaar die diende om de dorsmolen en de karn aan te drijven.

Aan de Geertesteeg 16 te Rhenen lag een boerderij uit de 17de eeuw. Volgens een opmeting uit 1987, gemaakt vlak voor de afbraak van de boerderij, had deze, ondanks verbouwingen in de 19de eeuw, de oude indeling van middenkamer met samengestelde balklaag en zijbeuken met bedsteden aan de ene zijde en de plaats van onderkelderde opkamer en keuken in de andere zijbeuk herkenbaar bewaard. De middenkamer was oorspronkelijk direct van buitenaf toegankelijk. Over de

565 Dwarsweg 60 te Overberg. Naast de in oorsprong 17de-eeuwse boerderij ligt het bakhuis met schoorsteen onder een pannen zadeldak (foto RDMZ, 2000).

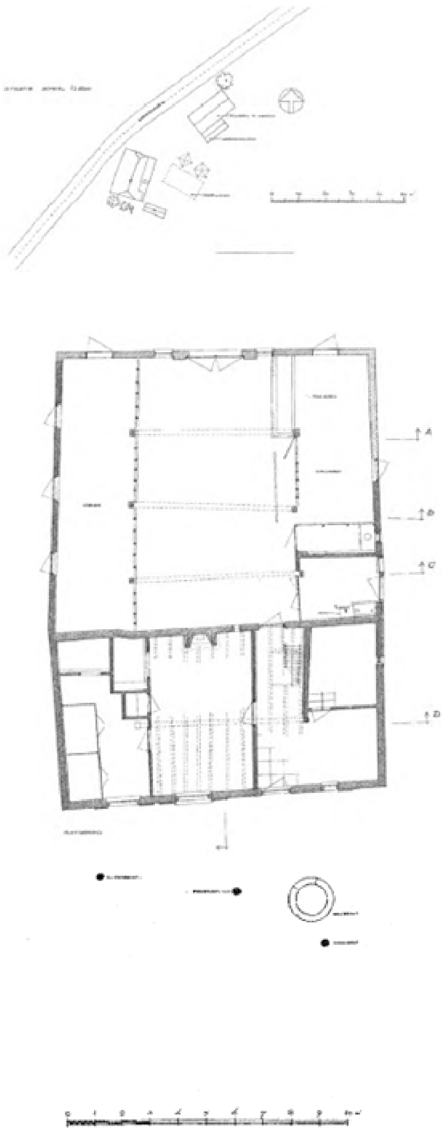

566 Rhenen, Geertesteeg 16.
Situatie, plattegrond en doorsneden.
Schaal 1:3000 en 1:300. Tekeningen SHBO, nrs. 723-1, 723-2 en 723-3 uit 1987.
De in oorsprong 17de-eeuwse hallehuisboerderij bestond uit een voorhuis met grote middenkamer met schouw en samengestelde balklaag, een onderkelderde opkamer aan de rechterzijde en een vertrek met bedsteden aan de linkerkant. In de 19de eeuw is een gang afgescheiden.
Het vier vakken diepe achterhuis heeft drie ankerbalkgebinten, deels van eiken, deels van grenenhout. De koeien stonden aan de linkerkant, de plaats voor de paarden was in de rechterzijbeuk. De rechterzijbeuk had in het eerste vak na de brandmuur een inpandig pleetje, een verschijnsel dat tamelijk uitzonderlijk is op de Heuvelrug.
Op het erf een bakhuis dat in de jaren twintig van de 20ste eeuw is verlengd.
De boerderij is eind jaren tachtig van de 20ste eeuw afgebroken en door nieuwbouw vervangen.

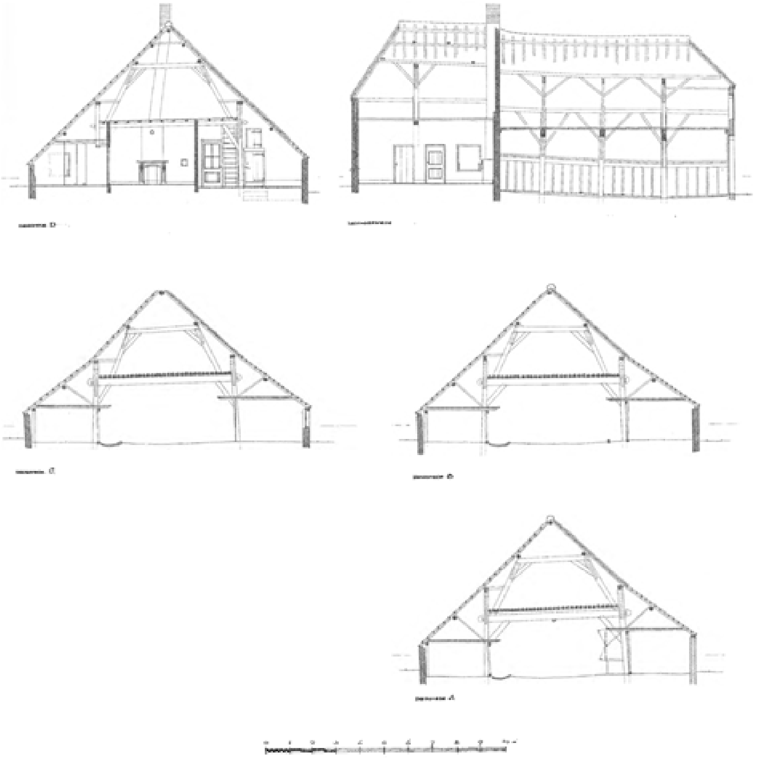

volle breedte was een schouw aangebracht met bedstede die in de linkerzijbeuk was uitgebouwd. In de brandmuur bevond zich een venstertje waardoor men direct zicht had op hetgeen zich in de stal afspeelde. Daarnaast was in de brandmuur de enige doorgang naar het achterhuis. Vanuit de zijbeuken was dat niet mogelijk. Deze kamer werd in de tweede helft van de 19de eeuw versmald door er een wand in te plaatsen. De brede stookplaats werd vervangen door een smalle schouw met schoorsteenmantel tegen de brandmuur in het midden van het verkleinde vertrek. Door de plaatsing van de scheidingswand was achter de voordeur een gang ontstaan, hetgeen het comfort in de middenkamer ongetwijfeld bevorderde. Ook hier vond men in de stal een combinatie van eiken en grenenhouten ankerbalkgebinten, resultaat van een verbouwing in de 19de eeuw. De eiken gebinten dateerden uit de bouwtijd. De vloer van de middendeel was nog van leem.

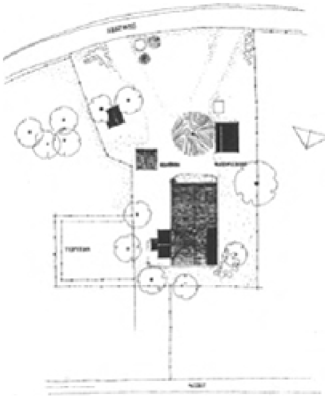

SITUATIE 1.500

BEGANE GROND

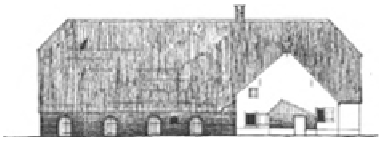

OOSTGEVEL

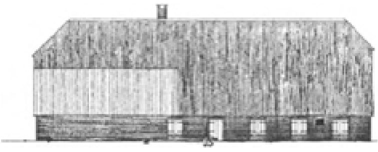

WESTGEVEL

NOORDGEVEL

ZUIDGEVEL

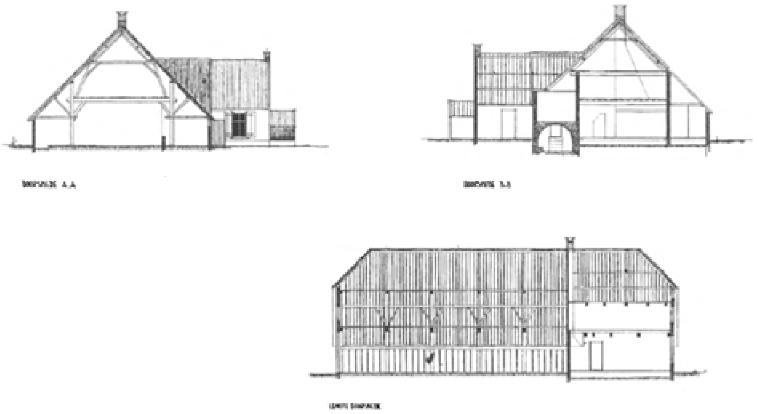

567 Leersum, Bovenhaarweg 12. Situatie, aanzichten, plattegronden en doorsneden. Schaal 1:1500 en 1:300. Tekening SHBO, nr. 247 uit 1966.
De in oorsprong 17de-eeuwse boerderij heeft de klassieke driebeukige indeling van voor- en achterhuis. Opmerkelijk bij deze boerderij en uniek voor de Heuvelrug is het feit dat zowel de keuken (geut) als het bakhuis aan de linkerzijde van het hoofdblok zijn uitgebouwd.

568 De boerderij aan de Bovenhaarweg 12 te Leersum heeft bogen boven de (deels gereconstrueerde) vensters, een typerend 17de-eeuws gegeven. De boerderij is niet meer in agrarisch gebruik (foto RDMZ, 2000).

Een forse boerderij van 17de-eeuwse oorsprong ligt aan de Bovenhaarweg 12 te Leersum. Ook deze is reeds lang aan de agrarische functie onttrokken. De originele indeling is echter nog goed te achterhalen. De middenkamer heeft een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel met midden 17de-eeuwse consoles. Tegen de achterwand was de schouw met daarnaast een bedstee die in de rechterzijbeuk was uitgebouwd. De rechterzijbeuk diende als slaapruimte gezien de aanwezigheid van nog twee bedsteden. In de linkerzijbeuk ligt de onderkelderde opkamer tegen de voorgevel. Beide, kelder en opkamer, zijn vanuit de middenkamer toegankelijk. Hier is de kelder wel bewaard gebleven. Deze is met een tongewelf overkluisd. Het achterste deel van de beuk diende als keuken en geut en stond in verbinding met het aangebouwde bakhuis aan de linkerkant. In 1967 is de boerderij gerestaureerd waarbij de middenkamer van kruisvensters is voorzien. Het inwendige is, met handhaving van de oude structuur, verbouwd en aan een niet-agrarische bewoning aangepast.

569 Boerderij Oost-Indië aan de Utrechtseweg 301 in De Bilt dateert oorspronkelijk uit de 17de eeuw. In de 19de eeuw is zij gewijzigd, waarbij onder andere de stal naar achteren is uitgebreid en de voorgevel is gepleisterd. Aan de linkervoorzijde is het bakhuis aangebouwd (foto RDMZ, 2000).

Een boerderij waar het 17de-eeuwse karakter uitsluitend van binnen nog afleesbaar is, is de boerderij Dubbelland aan de Buurtweg 5 te Doorn. De indeling van het voorhuis is zo langzamerhand bekend: een grote middenkamer met een samengestelde balklaag, voorzien van kleine consoles. Tegen de brandmuur stond tot in de jaren zestig van de 20ste eeuw een schouw waarnaast een bedstede was opgenomen. Die zijn na een brand verdwenen, alleen de plaats is nog herkenbaar. In deze kamer ligt de toegang dóór de brandmuur heen naar het bedrijfsgedeelte. In de linkerzijbeuk bevindt zich de onderkelderde opkamer tegen de voorgevel, daarachter is de keuken. De tongewelfde kelder was oorspronkelijk vanuit de middenkamer toegankelijk. Later is dat veranderd: nu kan men er via de keuken komen, hetgeen logistiek ook meer voor de hand ligt. Ook de opkamer met twee bedsteden, die boven de kelder ligt, is vanuit de keuken toegankelijk. In de rechterzijbeuk van het voorhuis ligt een vertrek dat voor opslag en als slaapruimte diende. De bedstede van de middenkamer was hierin uitgebouwd. De voorzolder diende niet als slaapruimte. Dat was de plaats voor het gedorste graan.

Het bedrijfsgedeelte is in het midden van de 19de eeuw verbouwd. Toen zijn ook de gevels van het voorhuis veranderd. Het bakhuis met aangebouwd secreet stond links naast de boerderij, maar is gesloopt.

Hetzelfde verhaal is van toepassing op boerderij Oost-Indië aan de Utrechtseweg 301 in De Bilt. Ook dit is een 17de-eeuwse boerderij in een 19de-eeuws omhulsel. Hoewel het gebouw in 1999 zijn agrarische functie heeft verloren en sedertdien tot kantoor is verbouwd, is de constructie in voor- en achterhuis intact en in het zicht gelaten. De middenkamer is overdekt met een enkelvoudige balklaag evenwijdig aan de voorgevel met 17de-eeuwse consoles. De rechterzijbeuk bevatte de onderkelderde opkamer tegen de brandmuur. Een kelderlicht in de buitengevel wijst daar nog op. De kelder zelf is weggebroken. De voorzolder diende als opslagplaats voor de oogst, voornamelijk fruit. In de zomer lagen daar de steigers, schragen en kaasplanken uit de kaaskamer. Links voor de boerderij is een bakhuis/zomerhuis aangebouwd.

Aan het eind van de 19de eeuw heeft de boerderij een forse verbouwing ondergaan. De middenkamer werd verkleind. Tussen de nieuwe wand en de brandmuur werd de zoldertrap geplaatst. Achter de brandmuur werd de geut gesitueerd, die aanvankelijk in de linkerzijbeuk van het voorhuis was opgenomen bij het bakhuis. Het bedrijfsgedeelte met zijn 17de-eeuwse eikenhouten ankerbalkgebint werd met twee gebintvakken in grenenhout verlengd.

De 18de eeuw

In de 18de eeuw verandert de indeling van het voorhuis van het rechthoekige halletype maar weinig.

Een duidelijk gegeven is dat het bakhuis zich definitief los gaat maken van het hoofdgebouw. Van in- of aangebouwde bakhuizen is bijna geen sprake meer. In

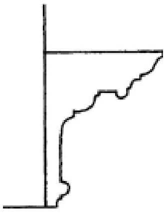

570 Driebergen, Engweg 34, boerderij Dennenburg.
Profiel van boezembalk.
Schaal 1:10. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1999.

constructief opzicht verandert de overkluizing van de kelder: het tongewelf maakt plaats voor een houten zoldering. In de middenkamer verdwijnt de samengestelde balklaag. Hier komt de enkelvoudige balklaag voor in de plaats, die overigens in de 17de eeuw ook al gangbaar was. In de 18de eeuw ontbreken echter de consoles. In het achterhuis ziet men steeds minder eikenhout toegepast. De ankerbalkgebinten zijn nu van grenen.

Een compleet bewaard gebleven en bovendien gedateerde hallehuisboerderij staat op het landgoed Dennenburg in Driebergen aan de Engweg 34. De boerderij uit 1729 is gebouwd na afbraak van een boerderij uit 1660, waar het huis Dennenburg voor in de plaats gekomen is. Bij de bouw van de nieuwe boerderij is gebruik gemaakt van afkomend materiaal van de voorgangster, onder andere de buitenste twee kruisvensters in de voorgevel. Bouwhistorisch onderzoek heeft dat uitgewezen. De indeling van het voorhuis volgt het inmiddels bekende patroon: via de voordeur komt men direct in de middenkamer die met een enkelvoudige balklaag is overdekt. Tegen de brandmuur is de schouw aangebracht. Rechts in de schouw is de plaats voor de bedstede, die ook hier in de (rechter)zijbeuk is uitgebouwd. Links naast de schouw bevindt zich een doorgang naar het achterhuis. De kruisvensters in de voorgevel kunnen aan de bovenzijde met luiken worden

571 Boerderij uit 1729 op het landgoed Dennenburg, Engweg 34 te Driebergen (foto RDMZ, 1999).

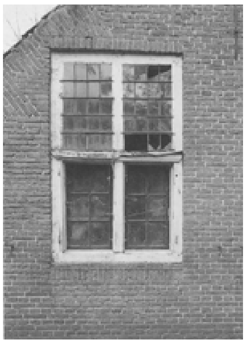

572 17de-eeuws kruisvenster in de voorgevel (foto RDMZ, 1999).

573 Interieur van het voorhuis van de boerderij Engweg 34. Het venster wordt met een neerklapbaar luik afgesloten. De opkamer in de linkerzijbeuk is via een trapje vanuit de middenkamer toegankelijk (foto RDMZ, 1999).

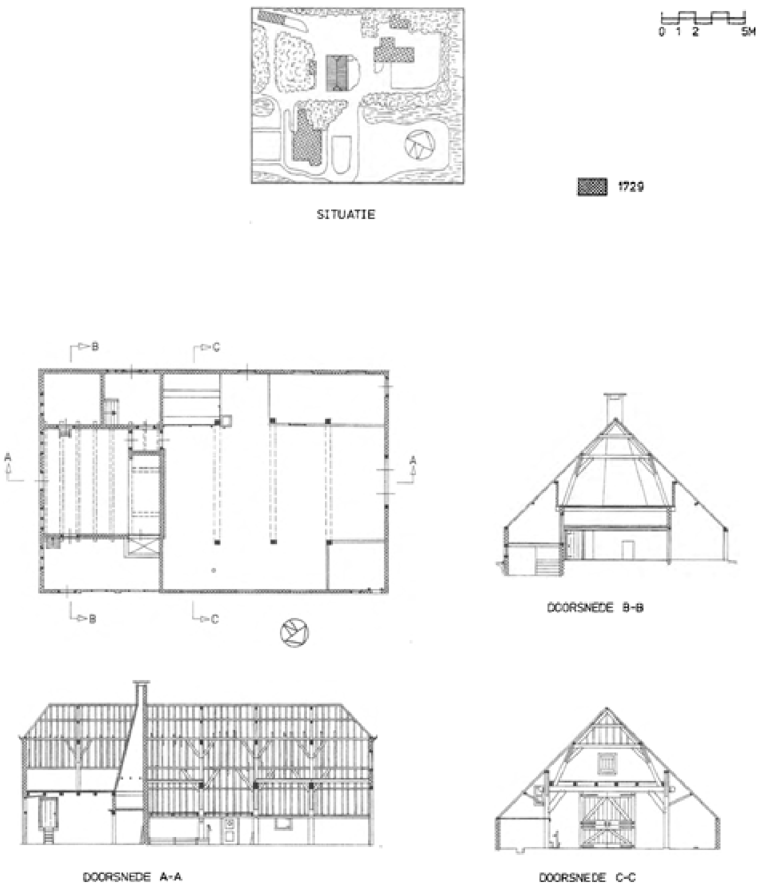

574 Driebergen, Engweg 34, boerderij Dennenburg.
Plattegrond en doorsneden.
Schaal 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1999.
Het betreft hier een boerderij van het middenlangsdeeltype die sinds de bouw in 1729 vrijwel ongewijzigd is gebleven. Het twee vakken diepe woongedeelte heeft een grote schouw in de middenkamer. De zijbeuken waren als slaap- en werkruimtes in gebruik.
Het voorste deel van de boerderij wordt van de schuur gescheiden door een brandmuur. In de vier gebintvakken diepe schuur was de stalling voor paarden en koeien.

afgesloten. De rechterzijbeuk werd als slaapruimte gebruikt, in de linkerzijbeuk vindt men weer de onderkelderde opkamer tegen de voorgevel. Hierachter ligt de geut. De opkamer is vanuit de middenkamer toegankelijk, de kelder logischerwijs via de geut. De traditionele 17de-eeuwse overkluizing heeft nu plaats gemaakt voor een balklaag in de kelder. De verdieping van het voorhuis werd alleen als opslagplaats gebruikt. De zolder, met onbeschoten kap, is via een steektrap in de rechterzijbeuk te bereiken. Het bedrijfsgedeelte achter de brandmuur wordt door drie grenenhouten ankerbalkgebinten in vier vakken verdeeld. Naast de paardenen koestal is aan het eind een ruimte afgezet, bestemd voor varkens. Dit is niet oorspronkelijk. Een bakhuis is niet aanwezig. Het zal er ongetwijfeld gestaan hebben, want in de boerderij zelf zijn geen sporen van een oven aangetroffen.

Een andere forse 18de-eeuwse boerderij onder een rieten wolfdak staat aan de Gooijerdijk 8 in Driebergen. De naam ‘Kronenburgh’ is vermeld op het gietijzeren hek van de oprit. In de voorgevel zijn ankers aangebracht met het jaartal 1731.

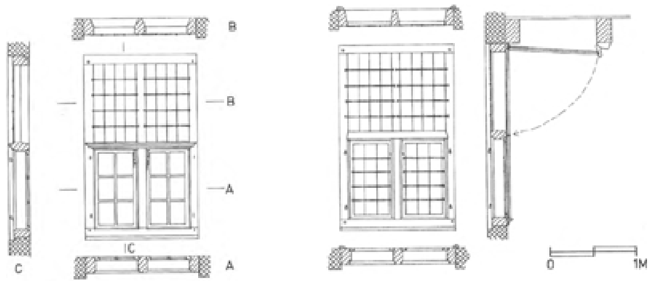

575 Driebergen, Engweg 34, boerderij Dennenburg.
Detailtekeningen van de kruisvensters in de voorgevel.
Schaal 1:50. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1999.
Van de vier vensters zijn steeds twee hetzelfde. De oudste vensters zitten aan de buitenzijde in de voorgevel en zijn van eikenhout. Zij dateren uit de tweede helft van de 17de eeuw. Deze vensters zijn in 1729 bij de bouw van de boerderij hergebruikt. Zij zouden afkomstig zijn van een voorgangster die stond op de plaats waar in 1729 het huis Dennenburg gebouwd werd. Zij verschillen op een aantal punten van de 18de-eeuwse grenenhouten exemplaren die de middendeur flankeren. Zo ontbreekt bij de 18de-eeuwse vensters de profiellat aan de middendorpel, de constructie en de duimen verschillen en de draairamen aan de binnenzijde zijn anders. Het glas-in-lood is bevestigd aan ijzeren bindroeden en dateert vermoedelijk uit 1729. De vensteropeningen kunnen zowel boven als beneden worden verduisterd en afgesloten. De twee openingen aan de bovenzijde worden aan de binnenzijde met een klapluik gesloten. Dit luik hangt met een klosje aan de zolderbalk. De vensteropeningen beneden zijn voorzien van draairamen die naar binnen openen. Deze zijn aan de buitenkant met luiken afsluitbaar.

Zoals alle boerderijen in het gebied heeft ook deze in de loop van de geschiedenis diverse verbouwingen ondergaan. De kelder tegen de voorgevel is wegens wateroverlast gedicht en de middenkamer is met een tussenwand verkleind. De plaats van de grote schouw tegen de brandmuur en de aangebouwde bedstee met de paneeldeuren zijn nog goed herkenbaar. 18de-eeuws zijn de paneeldeuren en de enkelvoudige balklaag in de middenkamer. Naast de boerderij staat ter hoogte van de keuken het bakhuis annex zomerhuis, waar ook de was gekookt werd.

De Doornse boerderij ‘Kerkegoed’ aan de Molenweg 11 dateert uit 1779 volgens de muurankers in de voorgevel. Vóór de ingrijpende inwendige verbouwing van 1924 had het voorhuis de klassieke indeling van middenkamer met stookplaats, bedstede en doorgang naar het achterhuis, linkerzijbeuk met onderkelderde opkamer tegen de brandmuur en keuken in het voorste deel, slaapvertrek in de rechterzijbeuk, met opmerkelijk genoeg een tweede keldertje.

In 1924 werd de boerderij geschikt gemaakt voor dubbele bewoning. Er kwam een scheidingswand in het voorhuis en de onderkelderde opkamer werd naar het midden verschoven. De Doornse architect H.A. Meijerink heeft de indeling van de 18de-eeuwse voorgevel van zijn opdrachtgevers moeten wijzigen, maar zonder dat er sprake is van een buitenproportionele doorbreking van het muurwerk. Dat zou later in de 20ste eeuw wel anders worden bij verbouwingen aan boerderijen.

Aan de Zandweg 2 te Leersum staat een forse boerderij evenwijdig aan de weg. Op het erf staan een bakhuis met aangebouwde schuur, twee vijfroedige hooibergen, een schuurberg en een schaapskooi, alsmede enige nieuwe opstallen

576 Boerderij Kronenburgh aan de Gooijerdijk 8 te Driebergen kwam in 1731 tot stand (foto RDMZ, 2000).

577 Boerderij Kerkegoed aan de Molenweg 11 te Doorn dateert uit 1779. De bouwmassa en de muurankers aan de voorgevel wijzen daar op. Naast de boerderij staat een bakhuisje onder pannen zadeldak. Daar is een pleetje aangebouwd (foto RDMZ, 2000).

waaronder een grote koestal. Voor de boerderij ligt een groentetuin met een uitgegroeide buxushaag en enige hoogstamfruitbomen. Hoewel een bouwdatum niet bekend is, is de boerderij waarschijnlijk laat 18de-eeuws. De indeling is uiterst simpel: voor de brandmuur liggen de drie vertrekken: een middenkamer, een kleiner vertrek in de linkerzijbeuk en de onderkelderde opkamer rechts. In de middenkamer staat tegen de brandmuur over driekwart van de breedte een schouw die door twee kasten wordt geflankeerd waarin men levensmiddelen bewaarde. Hier is geen sprake van een bedstee in de schouw. Als slaapplaatsen werden de opkamer en de voorzolder gebruikt. Voor de knecht was op de hilt een hok afgetimmerd. In de met cement aangesmeerde kelder is de plaats van de pekelbakken bewaard gebleven. Achter de brandmuur liggen de driebeukige stal en een kleine geut/keuken aan erfzijde. De keldertoegang zit in de geut achter de brandmuur. De trap naar de voorzolder bevindt zich ook in dit vertrek. De driebeukige stal heeft een zeer hoog grenenhouten ankerbalkgebint. Op de deel werd gedorst, koren werd op de slieten van de deel opgeslagen. Opmerkelijk is de grote paardenstal, waar zeven paarden een plaats hadden. Dit was het gevolg van de aard van het bedrijf waarbij veel bouwland was dat geploegd moest worden. Ook de boeren in de omgeving maakten in het verleden van de paarden gebruik. Veel melkvee bezat men niet. De oude stal was berekend op een achttal koeien.

De 19de eeuw

In het hele gebied, met uitzondering van Amerongen en Elst, ziet men zowel bij de rechthoekige als bij de T-boerderij rond 1800 een ontwikkeling waarbij de toegangsdeur van de voorgevel naar de zijkant verschuift. Door het verdwijnen

578 Het complex van boerderij De Cruijvoort aan de Maarnse Grindweg 47 te Maarsbergen (foto RDMZ, 2000).

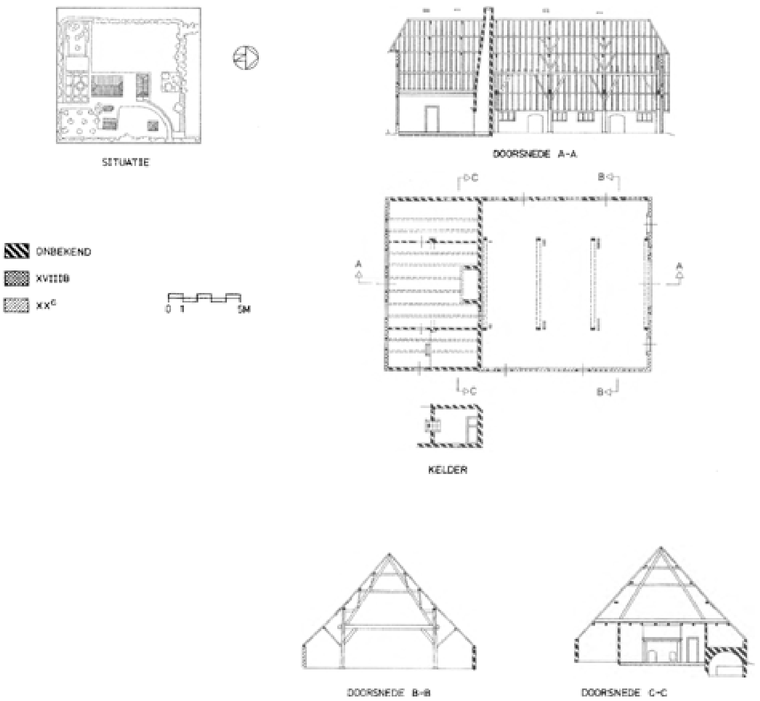

579 Maarsbergen, Maarnse Grindweg 49, boerderij De Cruijvoort met bijgebouwen. Situatie, plattegrond en doorsneden. Schaal 1:3000 en 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1999 naar opmetingen van E. Somsen, J.H. v/d E. en eigen waarneming. Boerderij De Cruijvoort is een rechthoekige hallehuisboerderij, voorzien van een voorhuis met onderkelderde opkamer en een stalgedeelte met vier ankerbalkgebinten. De zware eiken ankerbalken vormen de oudste onderdelen van de boerderij en dateren mogelijk nog uit de eerste helft van de 17de eeuw. Bij een verbouwing aan het eind van de 18de eeuw kwamen de huidige voor- en achtergevel tot stand. In die tijd bevond zich in de as van de voorgevel een deurpartij, die in 1889 werd vervangen door een venster. Deze laatste verandering maakte deel uit van een ingrijpende verbouwing waarbij er een nieuwe grenen vloer en balklaag in het voorhuis kwam. Ook het oude dak werd volledig vervangen en vernieuwd door sporen en schaarspanten die op de oude ankerbalken werden geplaatst. Opmerkelijk is de houtconstructie in het voorhuis. Voorheen bevond zich hier een balk evenwijdig aan de voorgevel, opgelegd op de steunberen in de scheidsmuren tussen de woonvertrekken. Bij de verbouwing echter verviel deze en kwamen er twee schaargebinten die onafhankelijk van, en haaks op, de nieuwe plafondbalken kwamen te staan.

van de voordeur werd de bruikbaarheid van de middenkamer vergroot. Immers, doordat men direct met de deur in de middenkamer kwam was dit altijd, ondanks de aanwezigheid van de grote schouw, een tochtige ruimte. Hoewel het probleem ook opgelost kan worden door het aanbrengen van een tochtportaal of het afscheiden van een gang (Geertesteeg 16 te Rhenen) gaf men in dit gebied toch de voorkeur aan het verplaatsen van de toegang. Bij de oudere boerderijen werd de deur door een venster vervangen (boerderij De Cruijvoort, Maarsbergen). In een aantal gevallen kreeg de voorgevel een pleisterlaag om de sporen van de verbouwing te camoufleren. Soms wijst dan een scheur in het metselwerk onder een van de middenvensters op de vroegere aanwezigheid van een deur. Vanaf het midden van de 19de eeuw wordt de toegang direct al in de zijgevel aangebracht. Binnen verandert de indeling aanvankelijk niet. De grote schouwen in de middenkamer met of zonder bedstede en met of zonder doorgang naar het achterhuis blijven gehandhaafd. Een mooi voorbeeld in dit opzicht is de boerderij Champs Aubert aan de Boterbloem, voorheen Hoendersteeg, in Driebergen. De boerderij die in 1852 werd gebouwd, heeft haar naam te danken aan de bouwheer Van Heeckeren van Enghuizen, heer van

Beverweerd die al zijn boerderijen op zijn landgoed de naam van een van de veldslagen meegaf waaraan hij als officier in het leger van Napoleon had deelgenomen. Deze boerderij is genoemd naar de slag bij Champsaubert ten oosten van Parijs op 10 februari 1814 (Gaasbeek, 1996, 116).

580 Boerderij Vredenrust aan de Gooijerdijk 10 te Driebergen dateert uit 1800 en vormt met de forse rieten kap een markant element aan dit deel van de Gooijerdijk (foto RDMZ, 2000).

581 Boerderijcomplex Kruinesteyn ligt aan de Gooijerdijk 22 in Driebergen. Het hoofdgebouw dateert volgens de jaartalankers uit 1873. De vensters zijn regelmatig over de voorgevel verdeeld, zoals na het midden van de 19de eeuw steeds meer gebruikelijk wordt. Naast de boerderij ligt het fors uitgevallen bakhuis waar een kleine stal is aangebouwd (foto RDMZ, 2000).

Hoewel de boerderij, vooral wat het bedrijfsgedeelte betreft, nogal sterk is verbouwd, is het voorhuis weinig gewijzigd. De toegang tot het voorhuis zit niet meer in de voorgevel. De middenkamer met enkelvoudige balklaag haaks ten opzichte van de gevel heeft weer een grote schouw over de breedte en links daarvan een doorgang naar de stal. De onderkelderde opkamer is verschoven tot achter de brandmuur, waar ook de geut zich bevond. De zijbeuken vóór de brandmuur dienden uitsluitend als slaap- en opslagruimte.

Een andere maatregel om de grote middenkamer bewoonbaarder te maken was het afsluiten van de grote tochtige schouw tegen de achterwand. Meestal geschiedde dat door het plaatsen van een voorzetwand, waarmee de kamer wat kleiner werd. Vóór de nieuwe wand kwam een moderne kachel. De ruimte tussen de wand en de brandmuur kon als bergplaats gebruikt worden (boerderij Dubbelland in Doorn), of als snelle verbinding tussen de beide zijbeuken (boerderij Kronenburgh in Driebergen), maar ook kon de trap naar boven daar een plaats vinden (boerderij Oost-Indië in De Bilt).

Na de tweede helft van de 19de eeuw treedt langzaam een modernisering van het voorhuis in. De grote brede schouwen raken uit de mode, ze worden versmald tot een moderne kleine schouw met schoorsteenmantel, waarmee de middenkamer een meer stedelijke uitstraling krijgt (Groot Kruinesteyn aan de Gooijerdijk 22 te Driebergen). Door het hoger optrekken van de zijgevels kunnen de kamers in de zijbeuken grotere vensters en dus meer licht krijgen, waarmee de bruikbaarheid van de vertrekken toeneemt. Het voorste gedeelte wordt alleen maar woongedeelte, de slaapvertrekken verhuizen naar de verdieping en de werkruimtes als kaasmakerij, geut en karn verdwijnen achter de brandmuur. Zij gaan deel uitmaken van het bedrijfsgedeelte.

582 De boerderij aan de Donkerstraat 25-27 te Amerongen dateert uit 1817. Uiterst links is het luik te zien dat opent op een oudere kelder met tongewelf. De boerderij met het steile met pannen belegde zadeldak en het kleine tuintje voor de voorgevel is een kenmerkend type voor Amerongen (foto RDMZ, 2000).

583 De boerderij aan de Utrechtsestraatweg 37 in Amerongen dagtekent van 1891 en is oorspronkelijk voor dubbele bewoning gebouwd (foto RDMZ, 2000).

In de omgeving van Amerongen en Elst is een andere ontwikkeling te constateren. Vanaf het begin van de 19de eeuw ziet men daar een type hallehuisboerderij van een forse maat met hoge zijgevels onder met pannen gedekte zadeldaken. Hier krijgen de voorhuizen een symmetrische indeling met een deur in het midden van de gevel. Achter de voordeur loopt de gang van voor naar achteren tot aan de scheidingsmuur met het bedrijfsgedeelte. Te weerszijden van de gang liggen ruime, goed te verlichten vertrekken. Ook hier verdeelt een brandmuur het gebouw in tweeën. Het bedrijfsgedeelte is óf als stal dan wel werkplaats in gebruik óf dient als tabaksschuur. In dat geval zijn de zij- en achtergevels van hout en is de constructie inwendig aangepast. Voorbeelden van dit laatste type bevinden zich bijvoorbeeld in Elst op de Plantage Willem III en aan de Rijksstraatweg 29 en 93.

Een van de vroegste exemplaren van dit type ligt aan de Donkerstraat 25-27 in Amerongen. De boerderij is met een steentje in de geveltop gedateerd: PHVO 1817. Bij nader beschouwing blijkt de huidige boerderij op de plaats van een oudere te staan. Daarvan resteren de kelder met tongewelf in het voorhuis en eikenhouten ankerbalkgebinten in het achterhuis. Waarschijnlijk werd de boerderij in 1817 voor dubbele bewoning gebouwd. Een aantal zaken in het voorhuis wijst daarop: zowel in het linker- als in het rechtergedeelte is sprake van een kelder. De beide voorkamers zijn met een schouw en een bedstedenwand uitgerust. De eerste bouwlaag is een volwaardige verdieping waar ook slaapplaatsen zijn afgeschoten. Deze verdieping is met trappen zowel in het rechterdeel als in het linkerdeel toegankelijk. Dat een boerderij voor dubbele bewoning werd gebouwd is in Amerongen niet uitzonderlijk. De boerderijen aan de Utrechtsestraatweg 11 en 37 uit 1891 waren daarvan ook een voorbeeld. Het gebouw was door een schot in de lengte in twee delen verdeeld. De zolder was daarentegen gemeenschappelijk. Iedere woning had zijn eigen ingang in de zijgevel en een eigen kelder. Wel

584 Omstreeks het midden van de 19de eeuw wordt de gevelindeling van de boerderijen regelmatig en de versiering aan de gevels neemt toe. Een mooi voorbeeld van deze ontwikkeling is te zien bij de boerderij aan de Bunsinglaan 4 te Zeist. De vensters zijn regelmatig over het gevelvlak verdeeld en boerderij heeft opvallend geschulpte windveren (foto RDMZ, 2000).

585 Bij boerderij Westhoeve aan de Darthuizerweg 12 te Leersum, gebouwd in 1881, zijn de vensters in de voorgevel alle even hoog. Ook deze boerderij is voorzien van een fraai versierde lijst langs de dakrand (foto RDMZ, 1999).

586 De versiering van de voorgevels van boerderijen wordt steeds rijker naarmate de 19de eeuw op z'n eind loopt. De boerderij aan de Cuneraweg 428 te Rhenen hoort bij kasteel Prattenburg en kwam in de jaren negentig van de 19de eeuw tot stand. Kenmerkend is de afwisseling in licht en donkergekleurde baksteen aan de lisenen en boven de vensters. Toegang en kelderlicht zijn verhuisd naar de zijgevel (foto RDMZ, 2000).

bijzonder is dat in het geval van Donkerstraat 25-27 de voordeur en de middengang ook gemeenschappelijk waren.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw ziet men de architectuur van de gevels beïnvloed worden door de burgerlijke bouwkunst. De indeling wordt regelmatig en vensters zitten gelijkmatig over het gevelvlak verdeeld. De onregelmatigheid of asymmetrie in de gevel van voorheen werd mede veroorzaakt door de aanwezigheid van een onderkelderde opkamer. De kelder verschuift óf naar achter in de zijbeuk van het voorhuis óf blijft aan de voorkant maar krijgt een venster alleen opzij, zodat de gevelsymmetrie niet verstoord wordt. Een kenmerkende voorgevelindeling in die tijd is twee hoge zesruitsvensters (met luiken) in het midden en twee lagere ernaast, ook met luiken (Bunsinglaan 4 in Zeist). In een latere ontwikkelingsfase worden de vier vensters even hoog. Hoe later in de 19de eeuw des te rijker de versiering van de voorgevel wordt met lijsten of blokken en terracotta of stucelementen. Was er nog sprake van een voordeur in de voorgevel dan kwam hij bij voorkeur in het midden. Langs de dakrand werden gezaagde windveren aangebracht. De zijgevels zijn hoog. Er zijn geen problemen meer met een lage dakvoet: deuren en vensters hebben voldoende ruimte.

De 20ste eeuw

Vanaf de 20ste eeuw worden de voorhuizen van de grootste boerderijen uitgevoerd als ‘normale’ burgerhuizen met erkers en glas-in-loodramen. Bij de eenvoudiger typen blijft de decoratie beperkt tot rond de vensters. Ook al hebben de gevels een

stadse uitstraling, de indeling blijft zoals die van oudsher was: vóór wonen, daarachter keuken, geut en opkamer en tenslotte de stal.

587 Boerderij Het Wildeland is een ontwerp uit 1906 en volkomen traditioneel in de geveluitmonstering (foto RDMZ, 2000).

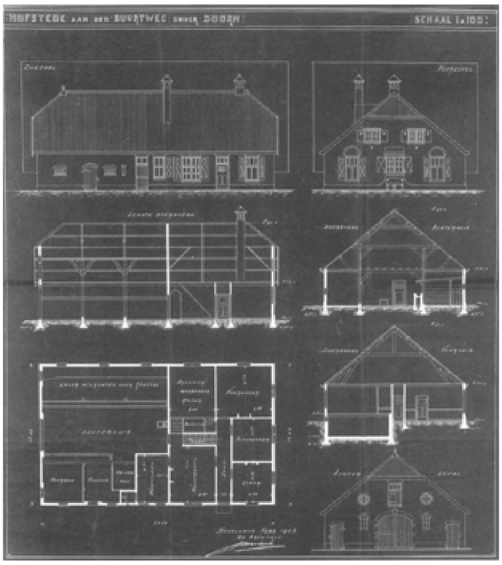

588 Doorn, Buurtweg 12, boerderij Het Wildeland.
Ontwerptekening uit 1906 door J.C. Wentink (GAD, 780).
Het Wildeland is een hallehuisboerderij, ingedeeld volgens het klassieke principe: voor de brandmuur liggen de woonvertrekken, achter de brandmuur het achterhuis met de geut en de veestallen.

Illustratief in dit opzicht is de boerderij Het Wildeland aan de Buurtweg 12 te Doorn die in 1906 door architect J.C. Wentink werd ontworpen. De facade oogt eigentijds met de drie neorenaissancevensters gevat in ronde boogvelden met siermetselwerk. De indeling is echter klassiek. Voor- en achterhuis zijn onderling door een brandmuur gescheiden. Het voorhuis bevat de woon- en slaapkamers aan de voorzijde en de onderkelderde opkamer en de keuken tegen de brandmuur. Tussen de keuken en de kelder/opkamer ligt een gedeelte waarin de trappen gesitueerd zijn. Een bedstede is daar nog als alkoof tussen geperst. Nieuw is de plaats van de voorkamer. Lag die vanouds steeds in het midden van het voorhuis, bij het Wildeland is die naar de linkerzijde verschoven. De onverwarmde middenkamer is als slaapvertrek in gebruik. Het voorhuis biedt op zich weinig nieuwe gezichtspunten, het achterhuis doet dat evenmin. In het driebeukige stalgedeelte zijn koe- en paardenstalling afgescheiden. Achter de brandmuur ligt de geut. Ook voor wat betreft de constructie is deze boerderij nog volstrekt traditioneel: er is een ankerbalkgebint toegepast.

Uit 1922 dateert 'een kleine hofstede op Moersbergen', zoals op de ontwerptekening van H.A. Meijerink staat. Het betreft boerderij Keizerswaard aan de Moersbergselaan 2 in Doorn. Hoewel er vanouds sprake was van een boerderij ter plaatse - op een landmeterskaart uit 1706 staat een boerderij met bijgebouwen en hooibergen al weergegeven - gaf de toenmalige eigenaar J.A.W. Luden in 1922 opdracht tot de bouw van een nieuwe boerderij die zou passen bij de andere gebouwen aan de Moersbergselaan. Misschien was dat de reden dat de opbouw en indeling van Keizerswaard zo ouderwets is? In het driebeukige voorhuis is de middenkamer met schouw de woonkamer. In de 'zijbeuken' vindt men de slaapkamers. Ook de keuken en 'waschplaats' liggen hier nog voor de brandmuur. In het twee gebintvakken diepe stalgedeelte is een ankerbalkconstructie aanwezig. Hoewel de boerderij al sedert tientallen jaren aan de agrarische functie is onttrokken, is de indeling vrijwel niet veranderd.

589 Boerderij Keizerswaard aan de Moersbergselaan 2 in Doorn. Ondanks het feit dat de boerderij in 1922 werd ontworpen en gebouwd is het exterieur traditioneel van uitmonstering en indeling. De gepleisterde gevel en de luiken vindt men eveneens terug aan de beide woningen aan de overkant van de laan. De eigenaar van Moersbergen die de opdracht tot de bouw had gegeven, schiep zo een visuele eenheid langs de oprijlaan naar het kasteel (foto RDMZ, 1999).

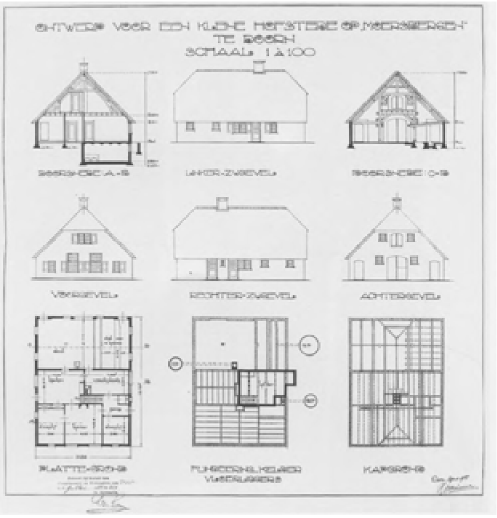

590 Doorn, Moersbergselaan 2, boerderij Keizerswaard.
Ontwerptekening uit 1922 door H.A. Meijerink, (GAD, 1129). De kleine hallehuisboerderij die in een passende stijl bij het kasteel is ontworpen laat zien hoe traditioneel men in het eerste kwart van de 20ste eeuw nog bezig was. De indeling van drie kamers tegen de voorgevel, waarvan de middelste een schouw heeft, de geut en keuken daarachter en de schuur met ankerbalkgebint zijn alle kenmerken die al eeuwen in zwang waren.

Uit hetzelfde jaar 1922 en van dezelfde architect is het ontwerp voor een kleine landbouwerswoning met veestalling aan de Gooijerdijk 43 te Doorn. In het smalle, tweebeukige voorhuisje zijn toch alle functies ondergebracht: onderkelderde opkamer en woonkamer met schouw aan de voorzijde, de keuken en 'waschplaats' daarachter. De stal is driebeukig en dus breder dan het voorhuis. Dit

591 Het boerderijtje aan de Gooijerdijk 43 te Doorn is in 1922 ontworpen door H.A. Meijerink (foto RDMZ, 1999).

was nodig om de ruimte voor de veestalling te verkrijgen. Opmerkelijk bij deze boerderij is de combinatie van koestal én varkenshok in één ruimte. De constructie van de stal van twee gebintvakken diep is identiek aan die van Keizerswaard.

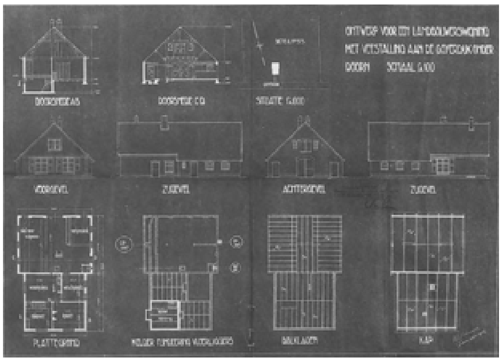

592 Doorn, Gooijerdijk 43.
Ontwerptekening uit 1922 door H.A. Meijerink, (GAD, 902).
De Doornse architect H.A. Meijerink was verantwoordelijk voor een aantal kleine landarbeiderswoningen aan de Gooijerdijk. Zij onderscheiden zich uitsluitend in hun omvang van de boerderijen uit die tijd. De indeling van voor- en achterhuis is traditioneel.

De naar een of twee kanten uitgebouwde boerderij

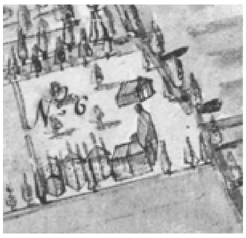

593 Detail uit een opmetingstekening van 1706 van het landgoed Moersbergen door landmeter Justus van Broekhuysen. De boerderij met dwars voorhuis ligt voor het kasteel (HUA TA inv. nr. 1611).

Om meer ruimte te krijgen in het voorhuis, met name in de smalle zijbeuken, kon men de zijgevels van de boerderij verhogen, maar ook kon men het voorhuis naar een of twee kanten uitbouwen. Zo ontstond vóór de schuur een dwars voorhuis onder een eigen kapconstructie met een zadeldak of een schilddak. Naar de vorm van de daklijnen noemt men deze boerderijen ook wel T-huizen. Indien de boerderij maar naar één kant is uitgebreid - meestal de zijde van de onderkelderde opkamer - heeft men te maken met een L-vormige boerderij of krukhuis. Van het laatste type zijn er maar zo weinig bewaard gebleven, dat zij hier tegelijk met het T-huis behandeld worden.

De L- en T-huisontwikkeling treft men vooral aan de zuidkant van het gebied aan. Het is een type boerderij dat in groten getale voorkomt in het Utrechtse en Gelderse rivierengebied. Vandaar uit heeft het zich naar het noorden toe verspreid. Er is een aantal oorzaken aan te wijzen voor die vergroting van het voorhuis. Ten eerste verkreeg men door de kant uit te breiden waar de kelder zich bevond een ruimere opslagmogelijkheid. Bovendien werd de zich daarboven bevindende opkamer, altijd benauwd door het schuine dak, door de ophoging tot een volwaardig vertrek. Een L-vormige boerderij waarbij het ontstaan uit een rechthoekige voorgangster zeer fraai is te zien is de Boerendans te Leersum. De sporen van de voorgaande fase zijn niet weggepoetst uit de voorgevel, hetgeen in de meeste gevallen wel gebeurd is.

Het T-huis komt al in een vroeg stadium voor op de Heuvelrug. Op de oudst bekende landmeterskaarten staan zij reeds getekend, boerderijen met dwarse voorhuizen. De uitbreiding en verhoging naar twee kanten tot een T-boerderij had naast een praktische, ook nog eens een statusverhogende werking. Het brede voorhuis onttrekt het bedrijfsgedeelte aan het zicht. Daardoor heeft het T-huis een voornamere, meer stedelijke uitstraling dan andere boerderijen. De zijbeuken kregen twee volwaardige kamers, die bovendien van een schouw voorzien konden zijn. Een van de kamers kon dan als pronkkamer dienst doen. Een dergelijke vorm betekende niet alleen een belangrijke uitbreiding van de woonruimte, maar ook een vergroting van de opslagcapaciteit van akkerbouwproducten, voornamelijk graan en fruit, op de voorzolder. Pas na het midden van de 19de eeuw gebruikt men de voorzolders ook als slaapruimten. Die verandering van functie vereiste een aanpassing van de lichttoetreding. Het aanvankelijk één bouwlaag hoge voorhuis wordt met een halve of zelfs een hele verdieping verhoogd. Hier worden de benodigde vensters in aangebracht.

Voor wat de indeling en constructie van het voorhuis betreft verschilt de uitgebouwde boerderij aanvankelijk niet van het enkelvoudige basistype. De indeling van voorhuis van vóór de brandmuur en het bedrijfsgedeelte daarachter, blijft gehandhaafd. Ook hier is in de middenkamer sprake van een grote schouw

594 Het dwarse voorhuis van boerderij Nimmerree aan de Boerenbuurt 1 te Leersum dagtekent van omstreeks 1800 (foto RDMZ, 1999).

595 De voorgevel van boerderij Vreedendaal aan de Boerenbuurt 3 te Leersum. Aan de linkerzijde staat het aan de boerderij vastgebouwde bakhuis. De kleine aanbouw bevat de oven en een secreet (foto RDMZ, 2000).

over de breedte met bedstede aan een kant en een doorgang naar het achterhuis. De zijbeuken bevatten slaapruimtes, een onderkelderde opkamer en de keuken. De geut maakt bij dit type boerderij deel uit van de bedrijfsruimte achter de brandmuur.

Vanaf het eind van de 18de eeuw verdwijnt langzamerhand de driedeling uit het voorhuis. Het begint met het afscheiden van een gang van de middenkamer (Wulperhorster Bunt) om tenslotte uit te komen op een symmetrische indeling van middengang en twee grote kamers te weerszijden (Rodenstein).

In de omgeving van Elst ontwikkelde zich in de vroege 19de eeuw een type T-huis (Rijksstraatweg 20 en 22 (1817) en boerderij Rynzigt aan de Opslag 2 (1801), waarbij tussen het woongedeelte en het bedrijfsgedeelte een volwaardig tussenstuk tot ontwikkeling komt. Hierin zijn keuken en geut ondergebracht. Dit tussenlid ligt tussen twee stenen muren, de lange achtergevel van het dwarse voorhuis en de brandmuur. De zijgevels van het tussenstuk zijn hoger opgetrokken dan die van het bedrijfsgedeelte.

Het bedrijfsgedeelte van de L- of T-vormige boerderij verschilt noch in constructie noch in indeling van dat bij het rechthoekige hallehuis.

Evenals dat bij het rechthoekige hallehuis het geval was, zijn veel oude L- en T-boerderijen ingrijpend verbouwd. Sommige zelfs in zo ernstige mate dat de oude structuur van het inwendige niet meer terug te vinden is. Voor de oorspronkelijke indeling en constructie is men dan aangewezen op vroegere opmetingstekeningen en foto's, indien al aanwezig.

Een van de oudste boerderijen is de boerderij Nimmerree aan de Boerenbuurt 1 te Leersum. Aan de buitenkant valt dat niet meer af te lezen. De vorm en indeling van de voorgevel wijst op een bouwdatum rond 1800. In het inwendige bevindt zich echter een kelder met kruisgewelf op penanten, gemetseld van een groot formaat baksteen van 29,5 cm. hetgeen kan wijzen op een ontstaansdatum in of zelfs voor de 16de eeuw.

Onder de moerbalken in de middenkamer van boerderij De Boerendans, Boerenbuurt 32 in Leersum zijn peerkraalconsoles aangebracht die in de 16de eeuw gedateerd kunnen worden. Bij nader onderzoek bleken zij echter secundair verwerkt te zijn. In de boerderij zelf is geen sprake meer van 16de-eeuws werk. De boogkelder behoort tot de oudste bouwdelen, die kan nog uit de 17de eeuw dateren. In 1791

(?) (Demoed, 1997, 170) is de boerderij aanmerkelijk verbouwd en uitgebreid. Hierbij werd het muurwerk van het voorhuis verhoogd en ook verbreed. De kap werd vernieuwd. Door deze verbouwing heeft de oorspronkelijk rechthoekige boerderij een L-vorm gekregen. Met die veranderingen kregen de opkamer boven de kelder en de daarachter liggende keuken meer ruimte. De

ZUIDGEVEL MET SCHUUR

NOORDGEVEL MET OVERKAPPING EN SCHUUR

WESTGEVEL

OOSTGEVEL

596 Leersum, Boerenbuurt 3, boerderij Vreedendaal.
Situatie, plattegronden, aanzichten, details en doorsneden.
Schaal 1:3000, 1:300, 1:30. Tekening SHBO, nr. 9-1 en 9-2. Situatie 1960.
Vreedendaal was een groot boerderijcomplex, bestaande uit een boerderij, diverse schuren, hooibergen en een schaapskooi. Tegenwoordig is het gebouw met potstal en wagenschuur verdwenen, evenals de hooibergen en de houtopslag. De schaapskooi maakt evenmin meer deel uit van het complex. De overige bijgebouwen zijn verbouwd tot woning, atelier of kantoor.

De boerderij heeft een opmerkelijke grondvorm, waarvan de hoofdopzet bestaat uit een L-vorm, uitgebreid met een aanbouw haaks op de voorgevel. De verschillende bouwdelen zijn als het ware in elkaar geschoven.
Het oudste, 17de-eeuwse deel ligt aan de westzijde en wordt gevormd door de geut en de opkamer. Deze vertrekken zijn de restanten van het oude voorhuis dat vermoedelijk in de eerste helft van de 19de eeuw grotendeels werd gesloopt. Bij de sloop werden de werkvertrekken gespaard. Het woongedeelte werd vergroot met een voorhuis dwars op het oude bedrijfsgedeelte. Het dwarshuis kreeg een symmetrische opzet die bestond uit een kaaskamer en een woonkeuken ter weerskanten van de centrale gang.
Het bakhuis in de zuidwesthoek hoorde tot de oude boerderij en dateert van voor de bouw van het dwarse voorhuis. Tegen de buitengevel van dit bouwdeel is het secreet geplaatst.
Uit de jongste periode dateert het achterhuis met de stallen voor de koeien en de paarden.

De deel met vier ankerbalkgebinten kwam in de plaats van een voorganger en is volgens de muurankers in de achtergevel gebouwd in 1890.
Een opmerkelijk onderdeel van de boerderij Vreedendaal was de houten galerij die vanaf de spoelplaats naar het westelijk gelegen, houten karnhuis liep. De overkapping op houten pilasters was aan een zijde open en met gesneden lijstwerk uitgevoerd. De details en kenmerken van dit geheel lijken op een datering in de tweede helft van de 19de eeuw te wijzen.

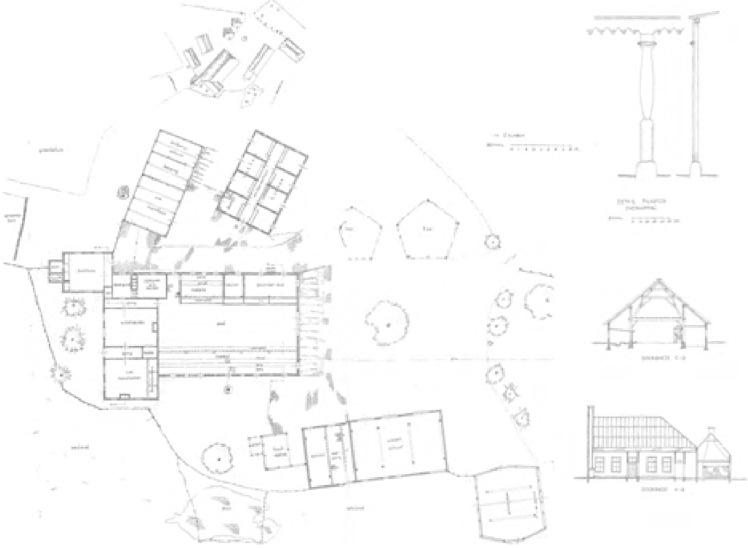

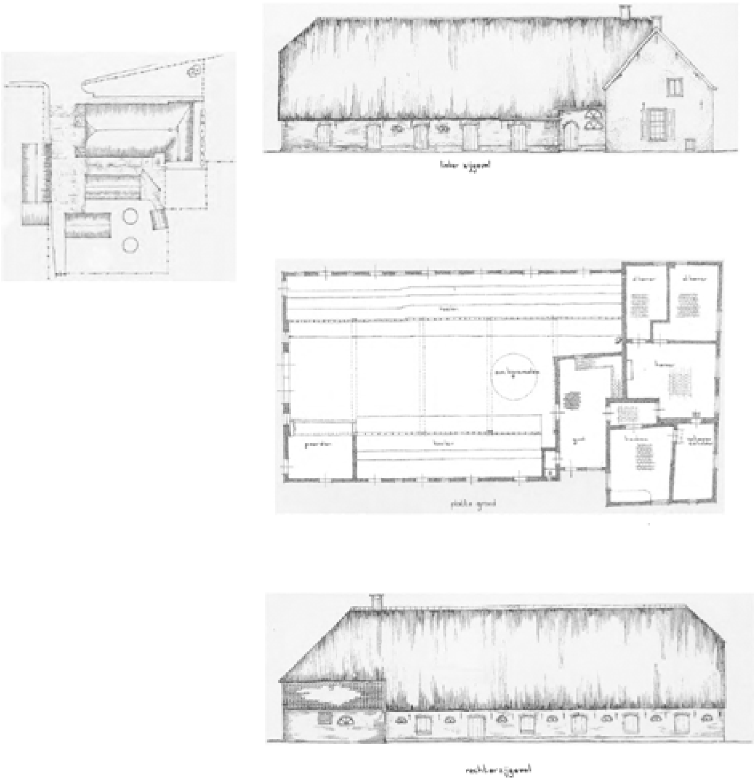

597 Leersum, Boerenbuurt 32, boerderij De Boerendans.
Situatie, plattegrond, aanzichten en doorsneden.
Schaal 1:3000, 1:300 en 1:50. Tekening SHBO nr. 10. Toestand 1960.
De Boerendans is een L-vormige boerderij die in een aantal bouwfasen tot stand is gekomen. Het oudste deel kwam in 1982 aan het licht bij verbouwingen in de middenkamer van het voorhuis. Hier werden in de stookgevel en de kamermuren stukken metselwerk aangetroffen die mogelijk uit de 16de eeuw dateren. Uit dezelfde periode zijn vermoedelijk het plafond van eiken kinderbinten en enkele peerkraal-consoles die onder de balken in de middenkamer zijn herplaatst. In de 18de eeuw werd de boerderij vernieuwd. Het gebouw kreeg een nieuwe voorgevel met drie vensters en een deur die toegang gaf tot de middenkamer. De gevel is echter al snel gewijzigd. In 1791 is de boerderij namelijk grondig verbouwd. Beide zijbeuken van het voorhuis zijn uitgebouwd en verhoogd. Van de rechterzijbeuk is de zijmuur iets opgetrokken zodat er voldoende stahoogte tot stand kwam. De linkerbeuk daarentegen werd aanzienlijk breder. De kamers in dit deel werden vergroot; de opkamer verdubbelde in oppervlak en de ruimte erachter werd tot keuken omgebouwd. De schouw in de middenkamer, die voorheen de functie van keukenschouw had, werd om deze reden verkleind. Vanwege de vernieuwde ruimtelijke indeling moest ook de voorgevel worden aangepast. Vensters werden verplaatst en de voordeur werd dichtgezet en vervangen door een venster.
Het achterhuis werd in de tweede helft van de 19de eeuw geheel vernieuwd. De oude schuur werd afgebroken vervangen door een deel met vier dekbalkgebinten. Opmerkelijk was de plee die inpandig tegen de geut kwam te liggen. De gevels werden voorzien van halfronde, gietijzeren vensters en de nodige mestdeurtjes. Het dak tenslotte werd gedekt met riet.

indeling van de boerderij was daarna als volgt: in het L-vormige voorhuis bevonden zich twee slaapkamers in de rechterzijbeuk, beide toegankelijk vanuit de middenkamer. Het voorste deel van de linkerzijbeuk bevatte een onderkelderde opkamer met daarachter de nieuwe en vergrote keuken. De middenkamer daarentegen was iets verkleind omdat daarvan een gangetje was afgenomen dat de verbinding ging vormen tussen middenkamer, keuken en de geut achter de brandmuur.

In 1860 volgde een tweede grote verbouwing. Hierbij werd de stal geheel vervangen. In de stal lag de karn op de deel, in de zijbeuken stonden koeien en paarden.

Ook Rodenstein aan de Kersweg 28 te Amerongen is een goed voorbeeld van een boerderij waaraan voortdurend verbouwd is met gebruikmaking van oudere onderdelen. In 1647 wordt de hoeve beschreven als ‘Bouw-huys (...) onlangs nieu

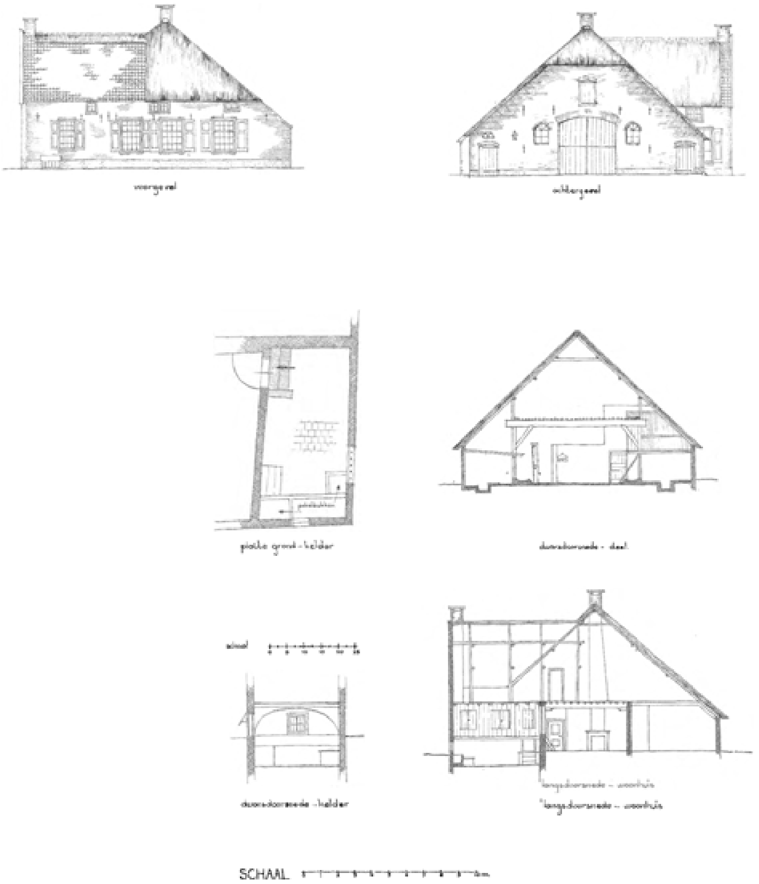

ghetimmert' (Kurpershoek, 1996, 162). Van dat gebouw kunnen de eikenhouten gebinten op de zolder van het voorhuis afkomstig zijn en een aantal hergebruikte ankerbalken in de stal. Dan is er sprake van een 18de-eeuwse fase waartoe het metselwerk van het voorhuis hoort, alsmede de 24-ruits schuifvensters in de vooren rechterzijgevel en 18de-eeuwse deuren in de gang. Volgens overlevering is dit Rodenstein direct na 1761 gebouwd. De 18de-eeuwse restanten spreken dat niet tegen. De indeling van de voorgevel zal symmetrisch geweest zijn met een deur in het midden en aan iedere zijde twee vensters. De linkervoorkamer kreeg een betegelde schouw in het midden van de oostelijke wand. Mogelijk was dat ook het geval bij het rechtervertrek, maar door een wijziging in de 19de eeuw is dat niet meer na te gaan. Die wijziging behelsde het verkleinen van de ruimte door middel van een houten schot, versierd met halfzuilen, een boogstelling en een driehoekig fronton boven de deur naar de achterruimte die zo was ontstaan. Deze diende als slaapruimte. Aan het eind van de 19de eeuw is het achterhuis vernieuwd. Direct

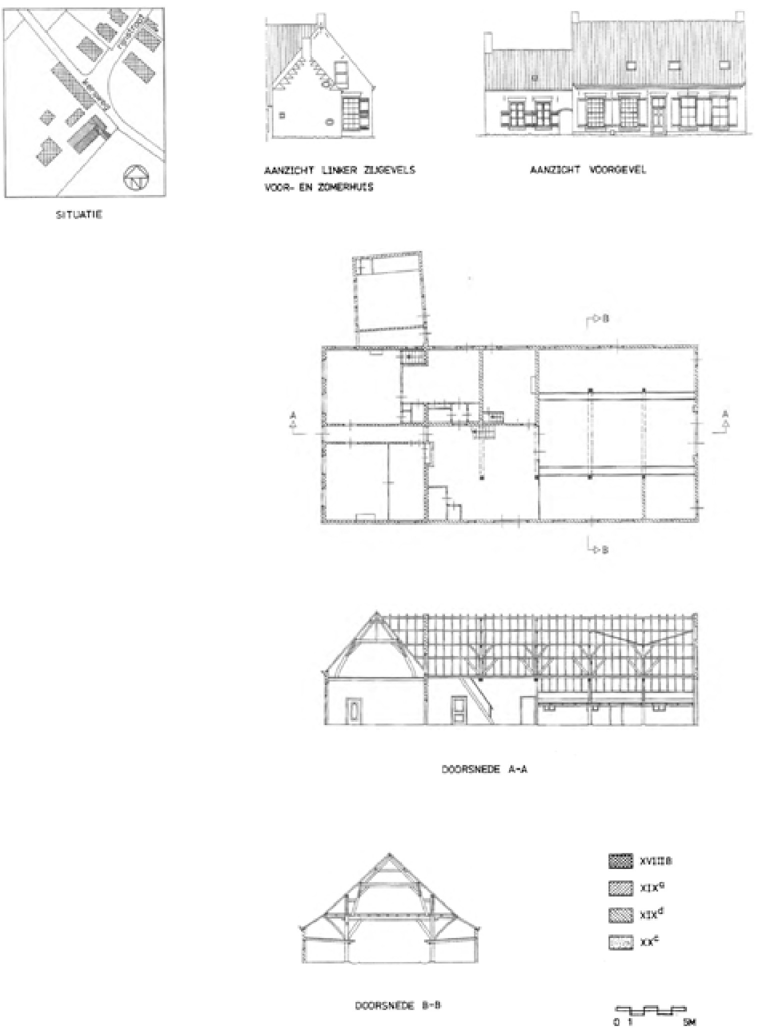

598 Amerongen, Kersweg 28, boerderij Rodenstein.
Situatie, plattegrond, aanzichten en doorsneden.
Schaal 1:3000 en 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1999.Het complex bestaat uit een hoofdgebouw waar een bakhuis annex zomerhuis aan vast gebouwd is, een aantal losse schuren en een grote tabaksschuur aan de weg.

De boerderij zelf is opgebouwd uit een rechthoekig dwars voorhuis, een tussengedeelte waar onder andere de keuken en de geut waren opgenomen en een grote schuur van vier ankerbalkgebinten diep. Het hoofdhuis is het oudste gedeelte van deze boerderij en dateert volgens overlevering uit 1763. Een aantal bouwonderdelen getuigt daar nog van zoals het metselwerk van het voorhuis, de twee 24-ruits schuifvensters in de voorgevel en de gangdeuren in het inwendige. Van een 17de-eeuwse voorgangster op deze plaats zijn drie 17de-eeuwse eiken gebinten met gehakte telmerken op de zolderverdieping hergebruikt en een fraai gesmeed anker in de top van de zuidoostelijke kopgevel.

Het stalgedeelte is aan het eind van de 19de eeuw gebouwd van onder andere hergebruikt eikenhout met gehakte telmerken, dat vermoedelijk eveneens afkomstig is van een 17de-eeuwse voorgangster.

Het bakhuis/zomerwoning naast het huis dateert uit het begin van de 19de eeuw. Dit gebouw is onder een schuine hoek tegen de kopse gevel van het woonhuis geplaatst. De inpandige open gang naar het achtererf is mogelijk secundair.

599 Boerderij Rodenstein aan de Kersweg 28 te Amerongen met bakhuis links en tabaksschuur rechts (foto RDMZ, 2000).

600 Houten schot in midden 19de-eeuwse stijl in de rechtervoorkamer van Rodenstein (foto RDMZ, 2000).

achter het woongedeelte kwam de geut en een koetshuis dat met een houten schot werd afgescheiden van de eigenlijke stal van drie vakken diep. Het bakhuis, aan de kant van de keuken gelegen, zoals gebruikelijk, kwam in het begin van de 19de eeuw tot stand. Naast bakhuis was het tevens de plaats waar de was gedaan werd en het onderkomen voor een knecht. Het bakhuis is met een overdekte gang verbonden met het hoofdgebouw.

Een opmerkelijke én uitzonderlijke boerderij is Schevichoven aan de Middelweg 85 te Leersum. Deze T-boerderij is samengesteld uit een vrijwel vierkante 17de-eeuwse stenen ‘kamer’ waar in later tijd een voorhuis aan is vastgebouwd. Het bedrijfsgedeelte is een aantal malen vernieuwd, voor de laatste maal in 1911, getuige een steentje in de achtergevel. Een stenen kamer van deze afmetingen,

601 Boerderij Schevichoven aan de Middelweg 85 te Leersum (foto RDMZ, 2000).

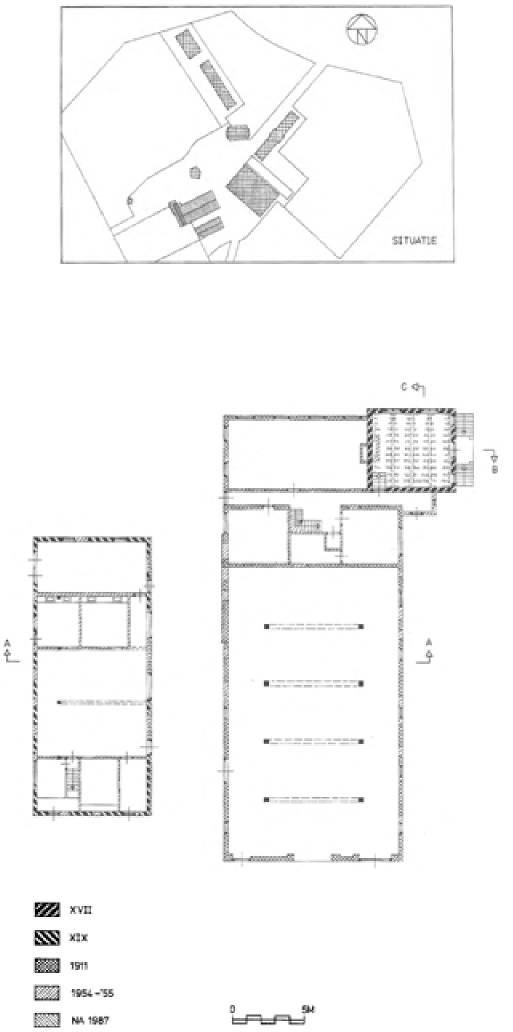

602 Leersum, Middelweg 85, boerderij Schevichoven met de bijgebouwen. Situatie, plattegronden en doorsneden. Schaal 1:3000 en 1:300. Opgemeten en getekend door A. Reinstra in 1999 naar opmetingen van H.E. Schulte uit 1953 en eigen waarneming.
Het complex bestaat uit een boerderij, een aantal schuren, een schaapskooi, hooiberg en duiventoren. Bij de boerderij ligt een kleine boerentuin.
De boerderij zelf bestaat uit een stenen kamer uit de eerste helft van de 17de eeuw, waar in 1911 een voorhuis en een middenlangsdeelschuur aan vast gebouwd zijn. De vrijstaande schuur aan de zuidzijde dateert in oorsprong uit de eerste helft van de 19de eeuw. Beide gebouwen zijn in 1954-1955 gewijzigd, waarbij het voorhuis van de boerderij met een verdieping werd verhoogd en de indeling van de kleine schuur werd vernieuwd.
Opmerkelijk is de vroeg 17de-eeuwse stenen kamer in de noordwesthoek van de boerderij. Hij staat op een rechthoekige plattegrond en is opgebouwd uit een overwelfde kelder, een vrij hooggelegen bel-etage en een zolder. De kelder heeft een tongewelf met steekkapjes. Een originele toegang bevindt zich in de oostgevel. Oorspronkelijk was de kelder ook van buiten toegankelijk via een deur in het bordes. De bel-etage is via het bordes aan de noordzijde te bereiken en van binnen uit via een trap. De schouw die nu tegenover de toegang zit was vóór 1954 tegen de oostgevel gesitueerd. De ruimte wordt overspannen met een samengestelde balklaag met consoles. Zij hebben een 16de-eeuws peerkraalprofiel, maar lijken later te zijn toegevoegd. De zolder heeft een dubbel dekbalkjuk met makelaar en nokgording. De eikenhouten jukken zijn samengesteld uit twee gespiegelde krommers die uit één balk gezaagd zijn. De rondhouten spoortjes zijn bij een restauratie aangebracht.
De schuur uit 1911 is opgebouwd uit grenenhouten ankerbalkgebinten met dekbalkjuk en A-spant. De hoge zijmuren en de relatieve lage ankerbalk zorgen voor een hoge opslagruimte.
De constructie is genummerd met gehakte merken, waarbij het verschil tussen links en

rechts uit lange en korte streepjes bestaat. De vrijstaande schuur bevat de restanten van vier eikenhouten ankerbalkgebinten waarvan slechts de zuidzijde in verminkte vorm resteert. De dekbalk is aan de andere kant opgelegd in het (latere) muurwerk. Op een aantal plaatsen zijn gehakte merken zichtbaar.

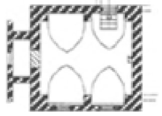
KELDER

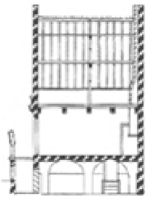
DOORSNEDE B

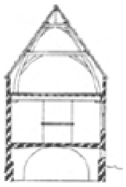
DOORSNEDE C

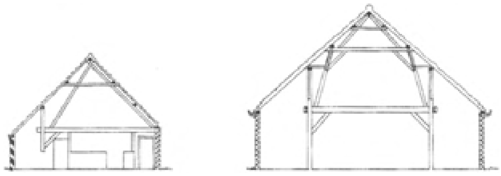
DOORSNEDE A-A

bestaande uit een kelder met tongewelf, een bel-etage met schouw en samengestelde balklaag en een ruime zolderverdieping, is uniek op de Heuvelrug. Het is niet ondenkbaar dat wij hier te maken hebben met een herenkamer. Het in de 15de eeuw al bekende bezit werd in 1662 door Aart Woutersz. van Schevichoven verkocht aan J. baron van Wassenaar, heer van Obdam, die het daarna verhuurde aan de vroegere eigenaar (Demoed, 1997, 136). Het is heel wel denkbaar dat Van Wassenaar de stenen kamer heeft laten bouwen. De bouwstijl van het tussen trapgevels gevat gebouw onder zadeldak met (vernieuwde) kruis- en klooster-kozijnen in de gevels en een gebosseerde ingangspartij met driehoekig fronton, wijst op een ontstaansdatum in of rond het midden van de 17de eeuw. Hier zijn in de inwendige constructie 16de-eeuwse peerkraalconsoles verwerkt, maar ook hier blijken zij secundair te zijn toegepast.

Zijn er in de 17de eeuw weinig tot geen voorbeelden van T-boerderijen aan te wijzen, ook uit de 18de eeuw zijn niet veel meer dan wat hergebruikte onderdelen over. Boerderij Rodenstein kwam reeds hierboven aan de orde. Van de in 1779 gebouwde boerderij bij Houdringe in De Bilt is alleen het voorhuis over. Het bedrijfsgedeelte is na 1965 afgebroken.

Een fraai en tot nu toe wel goed bewaard voorbeeld van een T-huis uit de late 18de eeuw werd in het begin van de 19de eeuw getekend in opdracht van de Commissaris tot de Zaken van den Landbouw, Jan Kops. De ‘drie afteekeningen van eene zand-hofstede onder Doorn’, behelsende een plattegrond, de voorgevel en balkligging, de rechterzij- en achtergevel, blijken de nog steeds bestaande boerderij

De Wulperhorster Bunt aan de Buntlaan 15 in Doorn weer te geven. Het voorhuis heeft al de moderne indeling met een gang achter de voordeur, waardoor de ‘middenkamer’ a-centraal is komen te liggen in de plattegrond. Naar het gebruik van de verschillende vertrekken en onderdelen hoeft niet gegist te worden.

603 Duiventoren op het terrein van Schevichoven (foto RDMZ, 2000).

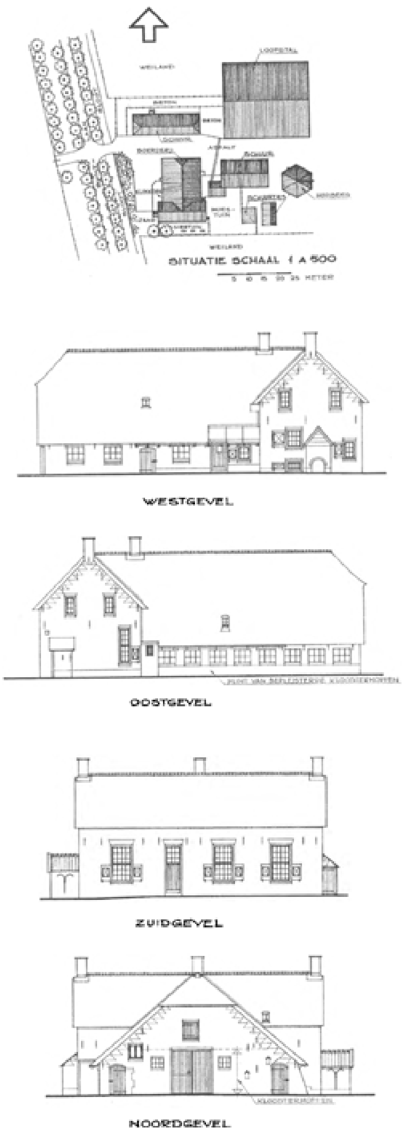

604 Doorn, Buntlaan 15, boerderij ‘De Wulperhorster Bunt’.
Situatie, plattegronden, doorsneden en aanzichten.
Schaal 1:3000 en 1:300. Collectie SHBO, nrs. 530-1 en 530-2.

De Wulperhorster Bunt is een T-vormige boerderij, bestaande uit een dwars voorhuis van een bouwlaag met een brede deel hierachter. Het gebouw is in een aantal bouwfasen tot stand gekomen. De oorspronkelijke, mogelijk 17de-eeuwse, gedeelten zijn de scheidsmuur tussen voor- en achterhuis en de achtergevel van de deel. Deze achtergevel is voor een deel uit grote bakstenen opgemetseld en in de tweede helft van de 18de eeuw van een nieuwe top voorzien. Uit die periode dateert ook het dwarse voorhuis zoals dat in zijn huidige staat is overgeleverd. In het rechtergedeelte bevinden zich de slaapvertrekken met bedsteden rechts van de woonkamer. Tegen de achterwand van de woonkamer is een kleine schouw met tegeltableau aangebracht. De gang loopt van voor naar achter en ontsluit de woonkamer, de keuken en de opkamer in het linkerdeel van het voorhuis. Tegen de linkerzijgevel van het voorhuis is een bakoven gebouwd die vanuit de keuken gestookt werd.

Het voorhuis wordt overzolderd door een enkelvoudige balklaag waarop drie gebinten staan die het met riet gedekte dak ondersteunen.

De deel bestaat uit vijf eikenhouten ankerbalkgebinten van vrij forse afmetingen. Zowel tegen de brandmuur als tegen de achtergevel staat een strijkgebint. De indeling van het bedrijfsgedeelte is karakteristiek voor de meeste boerderijen op de Heuvelrug. In de linkerzijbeuk de spoelkeuken, de geut, en de paarden en aan de overzijde de plek voor de koeien. Een onderdeel dat minder vaak is aangetroffen is de karnmolen. Deze is hier

verdwenen maar de plek en het karnpad zijn nog herkenbaar in de middenbeuk. Dat er zuivelproducten werden gemaakt blijkt verder uit de pekelbakken in de kelder, die vanuit de spoelplaats toegankelijk is.

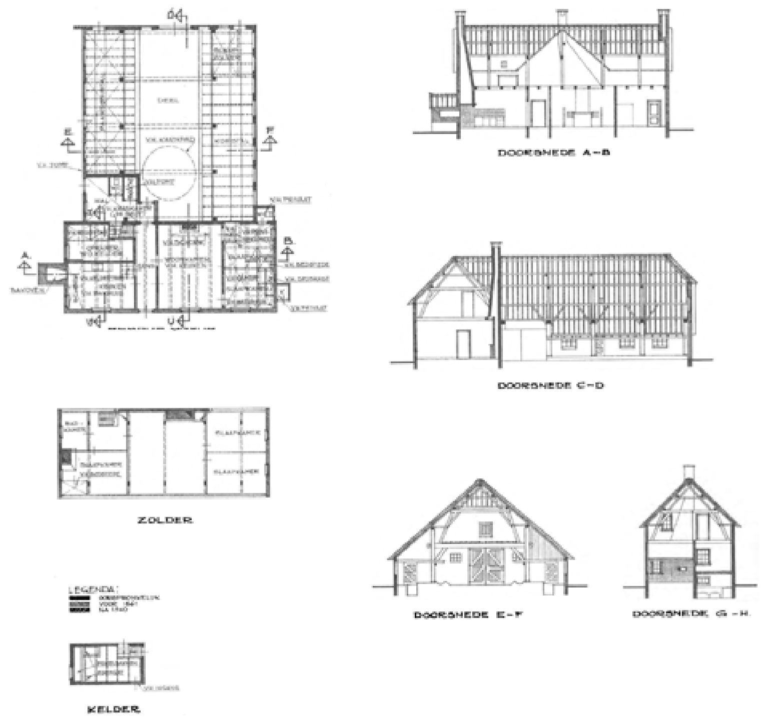

605 Boerderij De Wulperhorster Bunt aan de Buntlaan 15 in Doorn (foto RDMZ, 2000).

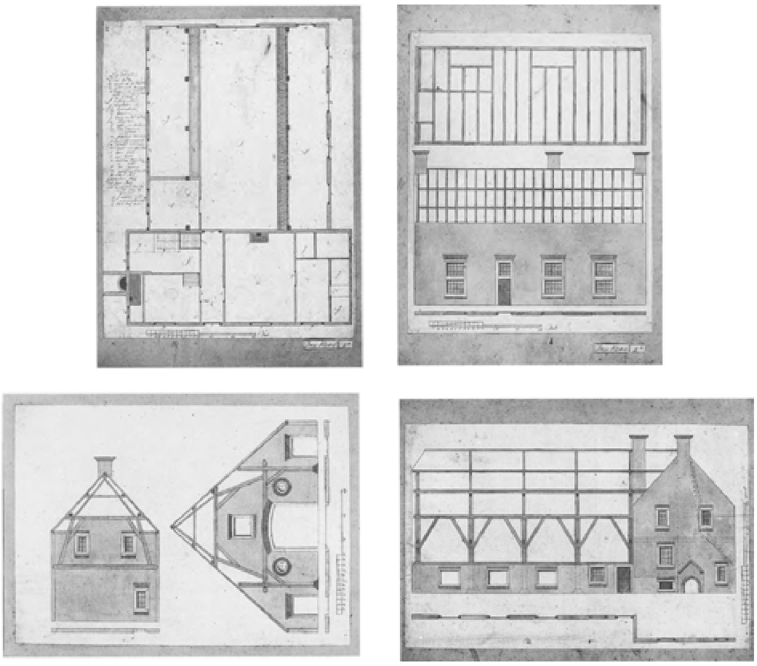

606 In het begin van de 19de eeuw tekende Jan Kops in opdracht van de Commissaris tot de Zaken van den Landbouw, 'drie afteekeningen van eene zand-hofstede onder Doorn, arondissement Amersfoort, waarbij 39 of 43 bunders behooren'. Tot de tekeningen behoren een 'platte-grond, het gebouw van voren en balkligging en het gebouw van achter den deel'. Niet vermeld maar wel getekend is de linkerzijgevel met langsdoorsnede. Het betreft de nog steeds bestaande boerderij De Wulperhorster Bunt aan de Buntlaan 15 in Doorn (ingekleurde pentekeningen, coll. SHBO).

De bijschriften op de plattegrondtekening geven daarover uitsluitsel. De gang loopt vanaf de voorgevel rechtstreeks naar de deel. Links van de gang liggen twee vertrekken achter elkaar: aan de voorkant een vertrek met uitgebouwde bakoven dat 'bakhuijs' heet. Daarachter ligt de onderkelderde opkamer ('keldersolder') met twee bedsteden. Rechts van de gang zijn twee vertrekken naast elkaar. Het eerste vertrek met een haard tegen de achterwand is als keuken in gebruik, het volgende vertrek is de 'kamer'. Hierin staat een spijskast tussen twee bedsteden. In de hoek bevindt zich een provisiekamertje waarnaast eveneens een bedstede staat. Hoe men de zolder van het voorhuis gebruikte, staat niet aangegeven, en evenmin hoe men die zolder kon bereiken. Waarschijnlijk via een ladder op de deel. Er staat nergens een trap getekend. Achter het voorhuis begint direct de stal van vier gebintvakken. Een vak in de linkerzijbeuk is als geut bestemd. Hier staat een pomp. Overigens bevinden zich koe- en paardenstallen in de zijbeuken. De middenbeuk wordt uitsluitend aangeduid als 'deel'. De mest werd via de zijgevels door mestluiken naar buiten gewerkt. De deuren in de achtergevel waren voor de wagens (de middendeur), de koeien en de paarden (de zijdeuren) (Hekker, 1967, 32, 83-86, 118). Het meest opmerkelijke van deze boerderij is het bakhuis dat als het ware uit het hoofdgebouw geschoven is.

Van 1801 dateert de boerderij Rynzigt aan de Opslag 2 te Elst. Het is een van de T-boerderijen in dit gebied met een verhoogd tussenstuk. De naam 'RYN ZIGT' en de bouwdatum 'ANNO 1801' staan vermeld op natuurstenen dekplaatjes aan de

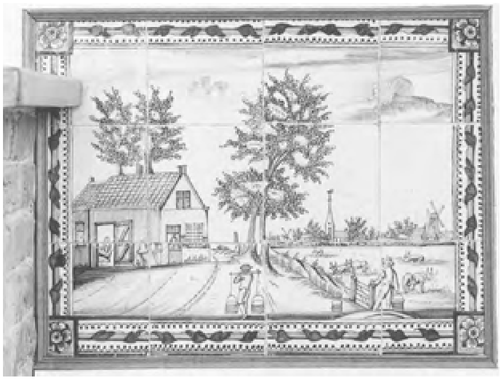

607 Tegeltableau met melkende en karnende boer en boerin in De Wulperhorster Bunt (foto RDMZ, 2000).

608 De sjabloonbeschildering langs de trap naar boven in boerderij Rynzigt (foto RDMZ, 2000).

dakvoet van het dwarshuis. De boerderij ligt in de uiterwaard aan de rivier aan het eind van De Opslag, een zijweg van de Rijksstraatweg. Naast het agrarische bedrijf had de boerderij volgens overlevering ook een functie als herberg. Gezien de omvang zou dat goed gekund hebben. Sporen van een gelagkamer of een tapkast konden echter niet meer achterhaald worden. De beide voorkamers zijn voorzien van een schouw tegen de zijgevels. De oorspronkelijke schouwen zijn veranderd in de loop van de tijd. In het linkervertrek vindt men achter de kachel nog wat oude tegels met voorstellingen van een koe en een paard. In beide vertrekken hebben tegen de achterwand bedsteden gezeten. Die in de rechtervoorkamer zijn nog aanwezig. Tussen de bedsteden in zit een doorgang naar het middengedeelte van de boerderij. Een fraaie trap met uitgezaagde balusters en sjabloonbeschildering op de wand leidt op tot de kapverdieping. Dit is een van de zeer weinige boerderijen waar een dergelijke trap is aangetroffen. Onder de trap is de keldertoegang.

Over het middengedeelte is weinig op te merken. Zowel het muurwerk als de binnenafwerking zijn nogal eens gewijzigd. De oorspronkelijke indeling van de stal is wel goed herkenbaar. De paardenstal links achterin met zijn mooi gesneden onderdelen, de ruif en de drinkgoot zijn bijvoorbeeld nog in hun geheel aanwezig.

609 Bedstedenwand in de rechtervoorkamer van Rynzigt (foto RDMZ, 2000).

610 Boerderij Rynzigt uit 1801 bij de rivier aan de Opslag 2 te Elst (foto RDMZ, 2000).

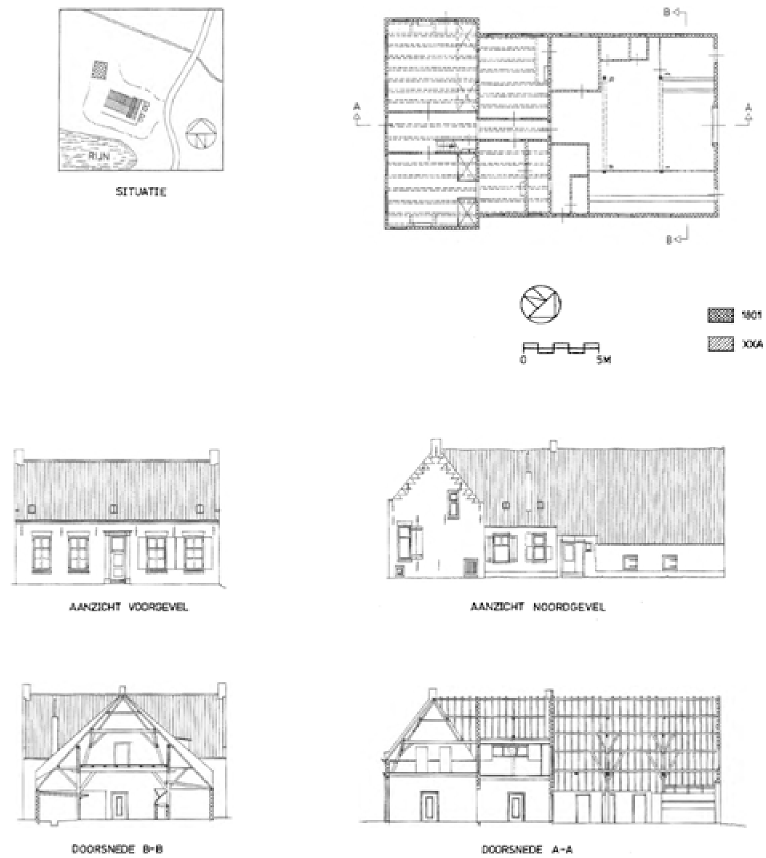

611 Elst, De Opslag 2, boerderij Rynzigt. Situatie, plattegrond, aanzichten en doorsneden.

Schaal 1:3000 en 1:300. Getekend door A. Reinstra in 1999 naar opmetingen uit 1998 van Dick van Laar, bouwkundig ontwerp- en tekenbureau BV, en eigen waarneming. De boerderij uit 1801 is samengesteld uit een dwars voorhuis van een bouwlaag en een kapverdieping, een middendeel en een bedrijfsgedeelte. Het muurwerk van het middendeel is hoger opgetrokken dan dat van de stal. De verschillende onderdelen zijn door stenen muren van elkaar gescheiden.

Het voorste gedeelte is symmetrisch van indeling. Onder de trap naar boven bevindt zich de toegang tot de kelder.

De zolder wordt afgesloten door een kap, samengesteld uit vier gebinten. Deze bestaan uit een eiken dekbalkjuk met daarop een rondhouten schaarspant met een haanhout.

De jukken zijn genummerd met gehakte telmerken die aan voorgevelzijde bestaan uit streepjes en aan de overzijde uit C-vormige merkjes.

Vanuit het voorhuis is het tussengedeelte bereikbaar via drie doorgangen: in de beide kamers en in de gang. Ook dit stuk is symmetrisch van indeling met aan de ene kant van de gang de geut en aan de andere kant de keuken. In dit deel bevond zich de trapopgang naar de zolder waar de knechts een slaapplaats hadden.

De stal van drie vakken diep heeft twee eikenhouten ankerbalkgebinten die van achter naar voren genummerd zijn met gehakte merken in dezelfde vorm als die van het voorhuis. Op de ankerbalken staat een dekbalkjuk en een schaarspant met haanhout.

612 De boerderij aan de Rijksstraatweg 20 te Elst is in het begin van de 19de eeuw gebouwd (foto RDMZ, 2000).

613 Boerderij Dorpzigt aan Roekenes 3-5 dateert uit 1795 (foto RDMZ, 2000).

614 De voorgevel van de vroeg 19de-eeuwse boerderij aan de Kerkweg 4 te Leersum (foto RDMZ, 2000).

Zijn er uit de 17de en 18de eeuw maar weinig voorbeelden meer over, uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw zijn alle mogelijke T-boerderijen nog voorhanden. Langs de Rijksstraatweg in Elst liggen twee markante exemplaren naar elkaar, de nummers 20 en 22. De laatste boerderij is in de voorgevel met jaartalankers gedateerd 1817. De eerste zal iets, maar niet veel, ouder zijn. De behandeling van de voorhuizen met het fijne metselwerk, de symmetrische indeling met de zesruitsvensters, de detaillering van de voordeur met een hoofdgestel en een gesneden bovenlicht, een volwaardige bovenverdieping, de geprofileerde kroonlijsten en de met pannen belegde daken wijkt niet af van hetgeen in die tijd gebruikelijk is bij het voorname voorhuis. Alleen de aanwezigheid van de stal verraadt de oorspronkelijk agrarische functie.

Uit vrijwel dezelfde tijd dateren Roekenes 1 (1819) en Kerkweg 4, beide te Leersum. Hier is weer sprake van een eenvoudig landelijk type van een bouwlaag met een kapverdieping. De kap is met riet gedekt. De indeling van het voorhuis is inmiddels bekend: het symmetrisch ingedeelde voorhuis met vertrekken te weerszijden van een middengang, een kleine spoelruimte achter de brandmuur en een middenlangsdeelschuur.

Iets eerder gebouwd is boerderij Dorpzigt aan het Roekenes 3-5, eveneens te Leersum. Die dagtekent van 1795. Een gevelsteen boven de voordeur vermeldt de bouwdatum: ‘Dorpzigt vernieuwt door Maurits Versteech 1795’. Het voorhuis van de boerderij ligt onder een fors, met blauwe pannen belegd schilddak. Onder de dakrand zijn gefiguurzaagde windveren aangebracht. Ook het achterhuis is met pannen gedekt. De linkerzijgevel van het eerste deel van het achterhuis is verhoogd teneinde een venster en een deur te kunnen aanbrengen.

615 Op de verdieping van de dwarshuisboerderij aan de Engweg 50 in Driebergen zijn twee geschilderde vensters aangebracht (foto RDMZ, 2000).

616 Boerderij Bureveld 2 aan de Bunnikseweg 10 in De Bilt dateert van 1877 en behoorde tot het landgoed Colenberg of 't Klooster. Het forse voorhuis is in eclectische stijl gebouwd. ‘Bureveld 2’ verwijst naar de 14de-eeuwse benaming van het terrein ten zuiden van het Vrouwenklooster. Bureveld 1 bestaat nog (Universiteitsweg 12), Bureveld 3 is in 1900 gesloopt (foto RDMZ, 2000).

Een forse T-boerderij staat langs de Engweg 50 te Driebergen. Volgens een gevelsteen in de rechterzijgevel net boven de plint kwam de boerderij in 1876 tot stand. De hoeve kwam in de plaats van een 18de-eeuwse voorgangster, die had moeten wijken toen de buitenplaats in 1875 tot klooster werd ingericht. Het voorhuis dateert nog van 1876, het achterhuis is in 1910 vernieuwd. Een uitgebouwde erker naast de ingang aan de rechterzijde is een aanbouw uit 1914.

De architectuur van het voorhuis is opmerkelijk, bezien in het licht van de ‘gemiddelde’ T-boerderij op de Heuvelrug. Ten eerste heeft het gebouw twee volwaardige verdiepingen en ten tweede heeft de architectuur een stedelijke allure die de, wederom gemiddelde, boerderij in deze tijd ontbeert. In de symmetrisch ingedeelde, vijf traveeën brede voorgevel zijn de vensters en de openslaande deur van licht getoogde strekken voorzien. De hoeken zijn versierd met gestucte hoekblokken. De gevel wordt met een geprofileerde kroonlijst afgesloten. In de rechterzijgevel bevindt zich de toegangsdeur met omlijsting en hoofdgestel op consoles. Op de verdieping van het voorhuis zijn twee schijnvensters te zien: in de gestucte blindnissen zijn vierruitsvensters met gordijnen geschilderd. De dakvlakken van de boerderij zijn met pannen belegd.

Naast een aantal schuren staat op het erf nog een schaapskooi.

Aan de Haarweg 82 in Leersum aan de noordkant van de Heuvelrug ligt een T-boerderij van een gangbaar type: een voorhuis van een bouwlaag onder een afgewolfde kap. De toegangen zitten in de zijgevels. Volgens jaartalankers op de voorgevel dateert het voorhuis uit 1881. Het achterhuis werd in 1892 gerealiseerd, volgens jaartalankers in de achtergevel. Die zijn hergebruikt: de stal is in 1937 verlengd. Nadien zijn de jaartalankers ‘1892’ weer toegepast. Aan de weg staat een los bakhuis met pleetje tegen de eindgevel. Dat is ouder dan de boerderij. Ook hier blijkt dat uit jaartalankers: 1791 of 1761. Het derde cijfer is onzeker.

In de 20ste eeuw worden steeds minder T-boerderijen gebouwd. Het voorhuis van boerderijen wordt steeds meer als een 'gewoon' woonhuis opgevat. In het achterhuis blijft de traditionele indeling met stallen gehandhaafd. Een mooi voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling is te zien bij boerderij Geerestein aan de Molenweg 9 te Doorn. In de 17de eeuw is al sprake van een boerenhoeve op dit perceel. De boerderij maakte deel uit van een buitenplaats met de naam 'Klein-Geerestein'. De gebouwen van de buitenplaats werden in 1792 voor sloop verkocht. Het terrein werd bij dat van huis Doorn gevoegd. De naam 'Geerestein' ging over op de boerderij die was blijven bestaan. Op de kadastrale kaart van Doorn uit 1832 staat het complex weergegeven: een fors hoofdgebouw, vier bijgebouwen waaronder ongetwijfeld een bakhuis en drie hooibergen. Over de vorm van het hoofdgebouw valt niets te zeggen. Op de plattegrond van de kadasterkaart staat een rechthoekig blok getekend. Of dat conform de werkelijkheid is? Hoe het ook zij, in 1922 brandde de boerderij af. Een jaar later was een nieuw complex verrezen naar ontwerp van architect J. van Lunteren. Het dwars voor de schuur staande voorhuis kreeg het aanzien van een villa. Het voorhuis van twee bouwlagen en een kap is asymmetrisch van opbouw, zoals een villa dat is. Het bouwdeel aan de linkerkant staat haaks op het rechtergedeelte. Op de verdieping van het rechterdeel is een inpandig balkon aangebracht, het linkerdeel is op de begane grond voorzien van een erker. Een boerderij in de ware

617 Boerderij Geerestein dagtekent uit 1923 en is een ontwerp van J. van Lunteren (foto RDMZ, 2000).

618 De U-vormige boerderij aan de Pittesteeg 8 in Doorn is een ontwerp van H.A. Meijerink uit 1927 (foto RDMZ, 2000).

zin des woords was Geerestein niet. Het voorhuis werd als pension uitgebaat en bevatte onder andere twee zitkamers en vijf slaapkamers (Laman, 1995, 196).

In de 20ste eeuw komen naast het traditionele type met voor- en achterhuis, al dan niet in een T-vorm, boerderijen voor op een afwijkende plattegrond. Een van die voorbeelden is boerderij De Kroost aan Crosestein 1402 te Zeist, thans gelegen in een nieuwbouwwijk. De boerderij dagtekent uit 1912 en werd ontworpen door J. Pothoven Azn. uit Leusden. Het dwars voor de schuur geplaatste woongedeelte ligt onder een ver overstekend pannen schilddak met hoekschoorstenen. De ingang in het midden wordt door pilasters geflankeerd. De middenrisaliet heeft een beëindiging met een dwarskapje. De vensters in voor- en zijgevels zijn traditioneel voor de tijd van ontstaan met hun roedeverdeling in het bovenlicht en houten luiken voor de onderste vensterdelen. Achter het dwarshuis ligt de schuur die een U-vorm heeft. Een van de poten van de U bevat de stal. De indeling van die achtergevel met hoge deeldeuren, een hooiluik en twee lage staldeuren is weer zoals gebruikelijk.

De hofstede aan de Pittesteeg 8 in Doorn staat op een geheel U-vormige plattegrond. Het is een ontwerp van H.A. Meijerink uit 1927. De gevels zijn traditioneel opgevat met vensters met luiken. De opzet van de boerderij is echter modern. De indeling van de boerderij is als volgt. Het aan de weg liggende deel bevat de woon- en werkvertrekken als een kamer en woonkeuken, beide met

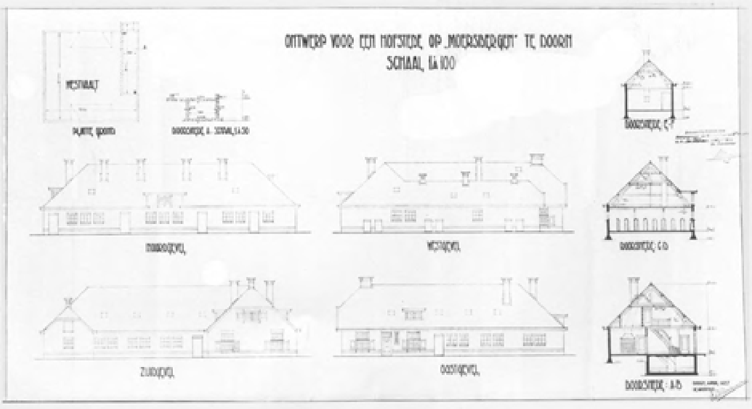

619 Ontwerp uit 1927 van H.A. Meijerink voor een hofstede op Moersbergen te Doorn. Het betreft de hoeve Pittesteeg 8, die aan de oostkant van de buitenplaats ligt (GAD, inv. nr. 1203).

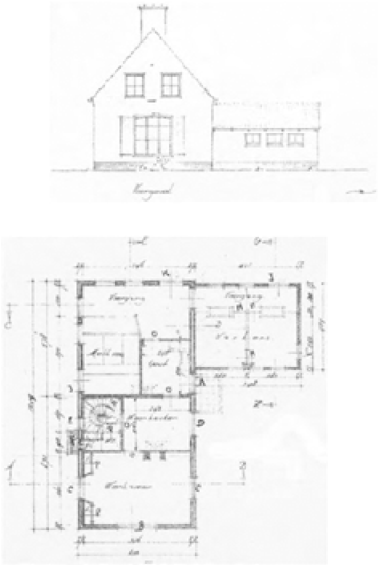

620 Ontwerp voor een keuterijtje op de hoek van de Cuneraweg en De Dijk in Achterberg door A.A. van Ommen uit 1950. De indeling van het voorhuis is uitermate simpel: het omvat niet meer dan een woonkamer met schouw, een keuken en een halletje waarin een wc, douche en de trap naar boven zijn ondergebracht. In het achterhuis bevindt zich de geut en de kleine koestal. Haaks hierop is een varkensstal aangebouwd (tekening coll. SHBO, plattegrond en aanzicht, inv. nr. BWBA 5354).

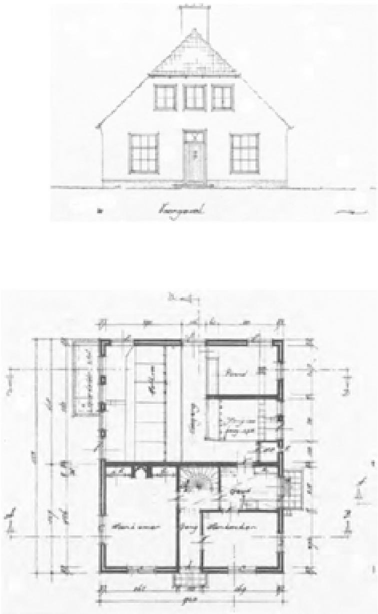

621 Ontwerp voor een traditionele boerderij aan de Levendaalselaan te Achterberg. Het ontwerp uit 1950 is van de hand van A.A. van Ommen. Het voorhuis is volkomen traditioneel met de middengang, een woonkamer met schouw aan de linkerzijde en de woonkeuken met geut aan de rechterkant. Achter de brandmuur is de ruimte als stal in gebruik voor koeien, jongvee en een paard (tekening coll. SHBO, plattegrond en aanzicht, inv. nr. BWBA 5361, bld 1).

schouw, een kaaskamer en 'waschplaats' (vroeger 'geut' genoemd) met kookgelegenheid. In dit gedeelte zijn ook een paardenstal en een veevoerderbergplaats ondergebracht. Op de verdieping ontwierp Meijerink de slaapkamers. Die van de knecht lag boven de veevoederbergplaats en was uitsluitend

vandaaruit bereikbaar. Onder de kaaskamer was de plaats voor de kelder met pekelbakken. Haaks op dit woon-werkdeel is de koestalling. In vijf vakken was plaats voor 36 koeien en wat kalveren. Op de zolder boven de koestallen werd fruit gedroogd. De zoldering is opgebouwd uit holle steen die afvoer van warme lucht mogelijk maakte. Hierdoor trok de warmte van de stal naar boven en bevorderde het droogproces. In de stal zijn gietijzeren drinkbakjes aangebracht die een voorbeeldfunctie voor de regio hadden. Ook modern voor de tijd waren de gierputten. De laatste arm van de U was bestemd voor de varkens. De hokken waren door een gang gescheiden van de koestal en het binnenplein. Een aparte ruimte in deze vleugel was gereserveerd als kookplaats voor het varkensvoer. De architect had een eigentijdse, op praktisch gebruik ingerichte boerderij gerealiseerd, waar de vertrekken met de verschillende functies zo efficiënt mogelijk ten opzichte van elkaar gegroepeerd lagen en de logistieke lijnen dus zo kort mogelijk waren gehouden.

De U-vormige boerderij is overigens geen 20ste-eeuws fenomeen. Zowel de boerderij Staalbergen in Den Dolder (1836) als de Grote Wijngaard (1821) aan de Wijngaardsteeg in Doorn zijn in een U-vorm gebouwd. Christemeijer beschrijft in 1837 (II, 155) ... eene hofstede, de Wijngaard geheeten, waarvan het huis en de stallen in den Engelschen trant gebouwd zijn’.

Speciale aandacht verdienen tenslotte de zogenaamde ‘wederopbouwboerderijen’ in Achterberg bij Rhenen. Bij de strijd om de Grebbelinie in de meidagen van 1940 was een groot aantal boerderijen verwoest en een aantal zo beschadigd dat zij óf ingrijpend moesten worden hersteld óf door nieuwe boerderijen moesten worden vervangen. Het bureau Wederopbouw Boerderijen dat landelijk hiermee belast was had als uitgangspunt dat bij nieuwbouw bewust naar het streekeigen type gekeken werd. Dat betekende voor dit gebied dat er in principe werd vastgehouden aan het type van de dubbele stal met hooiberging. De hilt kwam echter te vervallen met het oog op bezwaren ten aanzien van de stalling. De ongeveer dertig boerderijen die bij Rhenen in het kader van de Wederopbouw werden gebouwd kregen alle een gevelsteen met de afbeelding van een herrijzende leeuw en het jaartal 1940. Voor de herbouw van de boerderijen werd een aantal

architecten aangewezen door de Cultuurtechnische Dienst, te weten H. van Hoogdalem en A.A. van Ommen uit Rhenen, G. de Geit uit Veenendaal, H.W. Wesselink uit Oosterbeek, Feenstra en Broekhuizen uit Arnhem, J. Jans uit Almelo en J.M. Stevens uit Haarlem (Deys, 1995, 58-59).

Constructie en materiaal

De hoofdconstructie van een boerderij wordt gevormd door gevels en gebinten. Meestal zijn de gevels van baksteen en is de draagconstructie van het dak uitgevoerd in hout. De niet dragende onderdelen zoals scheidingsmuurtjes of tussenwanden bestaan eveneens uit baksteen en hout. Als dakbedekking zijn riet en pannen het meest toegepast.

Hoewel er geen voorbeelden zijn overgeleverd blijkt uit prenten en tekeningen dat er in de 18de eeuw nog boerderijen bestonden die volledig uit hout, riet en stro waren opgebouwd. Tot in de late 16de- en vroege 17de eeuw zal deze wijze van bouwen gebruikelijk zijn geweest op de Heuvelrug. Vanaf die tijd zien we echter een verandering optreden in met name het voorhuis van de boerderij. Dit gedeelte wordt niet meer uit hout maar baksteen opgetrokken, terwijl het bedrijfsgedeelte nog uit hout is opgebouwd. Stenen kelders met opkamers worden aangelegd en een bakstenen brandgevel scheidt de woning van de stal. Voorbeelden van een uit baksteen opgetrokken voorhuis met een houten achterhuis zijn niet meer aanwezig. Wel zijn er voorbeelden waarbij een faseverschil in de verstening van de gevels duidelijk aantoonbaar is. Dwarsweg 60 in Overberg is zo'n boerderij. Deze in opzet 17de-eeuwse boerderij heeft een bedrijfsgedeelte waarvan de zijgevels uit de 19de eeuw zullen dateren.

Bij boerderijen wordt de draagconstructie van het dak gevormd door houten gebintstellen. Deze bestaan uit een gebint met daarop een of meer jukken. Het gebint bepaalt in belangrijke mate de lengte en breedte van een boerderij. Zo is het aantal gebinten maatgevend voor de diepte van een boerderij en zorgt de gebintvorm voor de kenmerkende driebeukige opzet in de breedte.

Het meest voorkomende gebint op de Heuvelrug is het ankerbalkgebint. Dit type zal van oudsher zijn toegepast en was zo functioneel dat het tot in de twintigste eeuw werd gemaakt.

Een constructie van ankerbalkgebinten bestaat uit twee verticale *gebintstijlen* die via *stijlzolen* (veelal een horizontaal eiken houten plankje) rusten op gemetselde *poeren*. De gebintstijlen worden in de breedterichting met elkaar verbonden door middel van een horizontale *ankerbalk* die met een pen door de stijlen steekt.

Wiggen die door de pen zijn geslagen verankeren beide gebintstijlen. De hoek tussen ankerbalk en de gebintstijlen wordt verstijfd door een *korbeel*. De langsverbinding tussen de verschillende gebinten wordt gevormd door de *gebintplaat* die met een pen en gatverbinding op de gebintstijlen is gelegd. De hoek tussen gebintplaat en gebintstijlen wordt versterkt door een *windschoor*.

Al naar gelang de hoogte en breedte van de boerderij is op de ankerbalk een aantal *jukken* geplaatst. In de regel zijn dat *dekbalkjukken*. Een *dekbalk* wordt gedragen door

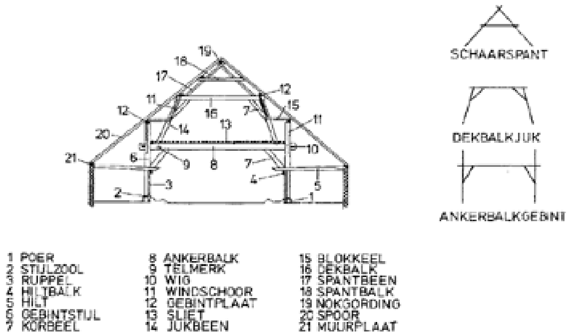

622 Schematische tekening van een gebint met de benaming van de onderdelen (tekening A. Reinstra, 1999).

twee schuin naar binnen geplaatste *jukbenen*. De verbinding wordt ook hier versterkt door een korbeel. De *jukplaat* is het onderdeel dat de jukken in de langsrichting met elkaar verbindt. Schoren zorgen voor het benodigde windverband. Het bovenste deel van de draagconstructie bestaat meestal uit een *driehoekspant* of een *schaarspant*. De benen van het schaarspant scharen om de *nokbalk*. Beide spantbenen zijn met elkaar verbonden door een of meerdere horizontale balken (*haanhouten*) die in veel gevallen halfhouts op de spantbenen gespijkerd zijn. Een enkele keer is het haanhout niet gekeept maar met een pen-gat verbinding in het spantbeen bevestigd.

Over de gebintplaten en de jukplaten zijn de *sporen* gelegd die vanaf de muurplaten op de zijgevel doorlopen tot aan de nok. Die sporen konden een aanzienlijke lengte bezitten. In sommige gevallen was dat lange rondhout niet aanwezig en bestond het dakvlak uit een serie sporen die van muurplaat tot gebintplaat liep en een andere rij die van de gebintplaat naar de nok ging. Een enkele keer is er geen sprake van een ankerbalkgebint maar van een dekbalkgebint. Boerenbuurt 32 te Leersum bijvoorbeeld heeft een dergelijke constructie die bestaat uit een horizontale dekbalk die op de gebintstijlen is opgelegd. Deze constructie komt op de Heuvelrug weinig voor en zal zeker niet voor de 19de eeuw zijn toegepast. De vermoedelijke reden voor de geringe toepassing zal liggen in het feit dat bij een dergelijke constructie relatief veel bruikbare zolderhoogte verloren ging.

Telmerken, merkjes die door de timmerman op elk constructieonderdeel werden aangebracht, kunnen een belangrijke aanwijzing vormen voor een datering. Voorbeelden ouder dan de 17de eeuw ontbreken op de Heuvelrug, zodat gesneden en gekraste merken niet zijn aangetroffen. Gehakte telmerken zijn aangebracht op de houtconstructies in de boerderijen op de Heuvelrug. De met gutsen en steekbeitels aangebrachte nummers komen in een aantal varianten voor. De oudste merken zijn die merken die bestaan uit korte rechthoekige streepjes en amandelvormige gaatjes. Streepjes in combinatie met amandelvormen zijn bijvoorbeeld aangetroffen in de hergebruikte constructie van de kap van de boerderij Rodenstein te Amerongen. Een andere 17de-eeuwse variant met alleen korte streepjes bevindt zich in de boerderij De Cruijvoort te Maarsbergen. In de gebinten in dit gebouw is geen onderscheid tussen links en rechts gemaakt maar heeft iedere stijl zijn eigen nummer.

Vanaf de 18de eeuw komen andere merken in zwang. Zo zijn er veel gebinten aangetroffen waarbij de ene zijde uit een korte- en de andere zijde uit een lange beitelsteek bestaat. Opmerkelijk is dat de latere merken veel groter en breder zijn gehakt dan de oudere voorgangers. Een enkele keer komt ook de combinatie voor van het gehakte streepje met aan de overzijde een maanvormig tekentje (boerderij Rynzigt aan de Opslag 2, Elst).

Van oorsprong liep het gebint door tot in het voorhuis. Kenmerkend voor de middenkamer in deze periode waren de gebintstijlen, het plafond met kinderbinten en de korbeels die de houtconstructie verstijfden. Een relatief gaaf voorbeeld van een dergelijke opbouw is aangetroffen in de boerderij Geertesteeg 16 te Rhenen (SHBO 723). De boerderij is in 1987-1988 afgebroken. Voor de afbraak is het gebouw opgemeten. Het voorhuis bestond hier uit een middenkamer met een dragend 17de-eeuws ankerbalkgebint met daarover kinderbinten. Op het ankerbalkgebint stond op zolder een hoog dekbalkjuk.

Kinderbinten en de pengaten van korbeels zijn eveneens aangetroffen in het voorhuis van de Boerendans, Boerenbuurt 32 te Leersum en Dubbelland aan de Buurtweg 5 te Doorn

Met de komst van de bakstenen gevels als dragende elementen verdwijnen de ankerbalkgebinten uit het voorhuis. Een fase verder in de ontwikkeling is het verwijderen van de samengestelde balklaag om deze te vervangen door een enkelvoudige balklaag. De balken liggen daarbij evenwijdig aan de voorgevel en worden ondersteund door kleine consoles. Een voorbeeld hiervan is de boerderij aan de Engweg 78 uit 1661 in Driebergen. Een variant zonder consoles maar met door de muur stekende balken staat bij buitenplaats Dennenburg. In deze boerderij uit 1729 wordt de gebintplaat ondersteund door een halfsteens muurtje in plaats van een gebintstijl. Het muurtje staat op de uiteinden van de enkelvoudige balklaag en vormt op zolder een hoge borstwering.

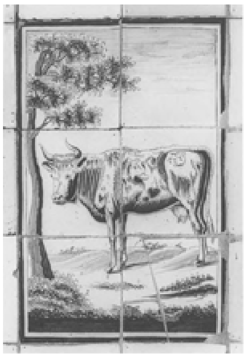

623 Koe op een laat 19de-eeuws tegeltableau in boerderij Rynzigt in Elst (foto RDMZ, 2000).

Naast de rechthoekige boerderijen zijn er op de Heuvelrug ook boerderijen in een T-vorm. In constructief opzicht is er een belangrijk verschil tussen de rechthoekige hallehuisboerderij en die met een dwars voorhuis. Het dwarse voorhuis heeft namelijk een zelfstandig dak, hoge dragende zijgevels en het is in principe eenbeukig van opzet. De enkelvoudige balklaag ligt hier haaks op de voorgevel. Bij een latere ontwikkeling gaat de stookplaats naar de kopgevels. Opmerkelijk is het feit dat ook in de verzelfstandigde voorhuizen de hoge borstwering blijft bestaan.

De kapconstructies in het voorhuis zijn simpel van opzet. Ze worden gevormd door enkele gebinten die voornamelijk bestaan uit een gezaagd, eikenhouten dekbalkjuk met hierop een rondhouten grenen schaarspant voorzien van een haanhout. De spanten ondersteunen een sporenkap die bestaat uit geschilde, rondhouten spoortjes.

Enigszins afwijkend is de kapconstructie op het voorhuis van de boerderij Rodenstein in Amerongen. Op het gebruikelijke dekbalkjuk staat hier een geschoorde eiken nokstijl met nokgording. Over de stijl en de schoren is een haanhout gekeept, de rest van de verbindingen is met pen en gat geconstrueerd. De verklaring voor deze afwijkende constructie moet gezocht worden in de ouderdom van de gebinten. Gezien de vorm, uitvoering en de telmerken zal het kaphout zijn hergebruikt en het is vermoedelijk van een 17de-eeuwse voorgangster afkomstig.

In tegenstelling tot het voorhuis, dat zich constructief en ruimtelijk ontwikkelde, behield het bedrijfsgedeelte lange tijd zijn traditionele karakter. Pas aan het eind van de 19de eeuw verandert er ook hier het een en ander. Zo worden de zijgevels hoger en moeten de ankerbalkgebinten worden vervangen of aangepast om dezelfde dakhelling te behouden.

Een aangepaste vorm is het gebint in het achterhuis van boerderij De Boerendans in Leersum. Hier lijkt het oude ankerbalkgebint te zijn vermaakt tot dekbalkgebint. De constructie is vermoedelijk ontstaan bij een verbouwing in de tweede helft van de 19de eeuw en was noodzakelijk omdat de oorspronkelijke stijl van het ankerbalkgebint te kort was.

Een ander uiterste was de bouw van een geheel nieuw schuurgedeelte, zoals bijvoorbeeld bij de boerderij Schevickhoven te Leersum. Hier werd in 1910 een nieuw bedrijfsgebouw gezet met grenen ankerbalkstijlen van ruim zes meter hoog. Vier jaar eerder werd door J.C. Wentink een nieuwe ‘hofstede’ ontworpen. Dit gebouw het Wildeland aan de Buurtweg 12 te Doorn, kenmerkt de nieuwe aanpak. De boerderij kreeg hoge zijgevels die doorlopen in het woongedeelte. Het hoge gebint werd een combinatievorm van een ankerbalk halverwege de stijlen en een afsluitende dekbalk over de stijlen. Typerend is het afnemen van de breedte van de middenbeuk,

een gegeven dat ook is waar te nemen in de boerderij Gooijerdijk 43, een ontwerp uit 1922 van H.A. Meijerink.

Bibliografie

Geraadpleegde archieven

Archieven Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
Het Utrechts Archief, Utrecht (HUA)
Archief van de Evangelische Broedergemeente te Zeist (EBG)
Gemeente Archief De Bilt (GAB)
Gemeente Archief Driebergen-Rijsenburg (GADR)
Gemeente Archief Rhenen (GARHN)
Gemeente Archief Zeist (GAZ)
Oudheidkamer Doorn (GAD)

Voor de kerken:
Amerongen:
Archieven van de hervormde gemeente te Amerongen 1578-1962, HUA (32); Archieven RDMZ: 1919-1966 (toren); 1937-1953 (kerk); 1954-1967; 1970-1979; 1980-1989; 1990-
De Bilt:
Archieven RDMZ 1920-1968, 1975-1979, 1980-1989, 1990-
Doorn:
ARA, Tweede Afdeling, Archief van het Ministerie van Binnenlandse zaken, Afd. Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, inv. nr. 892, (N.H. kerk te Doorn, 1888); Archieven RDMZ 1924-1966, 1975, 1980- 1989, 1990-
Elst:
Archieven van de hervormde gemeente te Elst, (bewaarplaats Ned. Herv. Kerk te Elst): Rekeningen Kerkvoogdij 1818-1836, Notulen Kerkvoogdij 1814-1831.
Leersum:
Kerkelijk archief Leersum, Notulen kerkvoogdij 1852-1890
Rhenen:
Archieven RDMZ: 1921-1931 (toren), 1921-1935 (toren), 1932 (toren), 1933-1935 (toren), 1936-1939 (toren), 1936-1940 (toren), 1940-1941 (toren), 1942-1947 (toren), 1941-1954 (toren), 1948-1954 (toren), 1955-1957 (toren), 1958-1962 (toren), 1968-1969 (toren), 1934-1938 (kerk), 1934-1947 (kerk), 1939-1947 (kerk), 1939-1945 (kerk), 1948-1950 (kerk), 1948-1954 (kerk), 1955-1966 (kerk), 1946-1964 (kerk en toren), 1948-1967 (kerk en toren).

Literatuur

25 jaren PUEM, Utrecht 1941.
Aa, A.J. van der,
Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, Gorinchem 1839-1851 (heruitgave Zaltbommel 1980).
Allan, F.,
Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem, III, Haarlem 1883, 408-409.
Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel III (I), De provincie Utrecht, Stichting Menno van Coehoorn, 's-Gravenhage, z.j.
Bakker, A.F.,
Zo is Leersum Zo was Leersum, Leersum 1970.

Berends, G.,
Documentatierapport Rhenen, Stadhuis (Markt), Zeist, 1975, 1977, (ongepubliceerd; aanwezig collecties RDMZ).
Besten, J. den, (e.a.),
Nieuw Utrechts molenboek, Utrecht 1991.
Blijdenstein, R.,
Zeist, groei en bouw, 6 dln. Zeist 1983-1984.
Blijdenstijn, R.,
'Sanatoria in de Utrechtse bossen; herstellingsoorden voor lichaam en geest', in: *Monumenten van een nieuwe tijd. Architectuur en stedebouw 1850-1940*, Zeist/Zwolle 1994 (Jaarboek Monumentenzorg 1994), 98-109.
Blijdenstijn, R.,
Trafohuisjes, Utrecht 1993.
Blijdenstijn, R.K.M. en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland (1040-1940)*, Utrecht 1994.
Blommestein, J.C.T. van,
De Grebbelinie. Van militair verdedigingswerk tot cultuurhistorisch erfgoed en natuurmonument, Alkmaar 1978.
Boerderijen in Nederland, onder redactie van de Nederlandsche Heidemaatschappij, Amsterdam 1941.
Bosma, K. en C. Wagenaar [redactie],
Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland, Rotterdam 1995.
Bothenius Brouwer, A.J.,
De koninklijke zeepfabriek De Duif, voorheen Chr. Pleines 1889-1929, Zeist 1929.
Bouvy, D.P.R.A.,
Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden, Amsterdam 1947.
Bovenschen, J.,
Rhenen in oude ansichten, Zaltbommel 1975.
Briedé, J.P.,
Maarn-Maarsbergen in de loop der eeuwen, Maarn, 1993.
Broekhoven, S. en S. Barends,
De Bilt. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1995.
Brouwer, M.J.,
Het licht in de Grote of St. Bavokerk te Haarlem, Haarlem 1991.
Christemeijer, J.B.,
Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe, en elders in het Sticht van Utrecht, II, Schoonhoven 1837.
Dael, P. van [redactie],
Schoonheid in devotie. Katholiek avantgarde in de religieuze kunst en de strijd tegen de wansmaak. Tentoonstellingscatalogus. Bulletin No. 13 van Museum Amstelkring in Amsterdam, december 1996.
Dael, P. van,
'Glas-in-lood', in: *Verborgen Kerkschatten 1400-2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland*, Den Haag 1996, 89-114.
Damsté, P.H.,
'Pieter Bredie en Eduard van Akaboa', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 1979, 125-128.
Damsté, P.H.,
Oostbroek en de Bilt c.s. De geschiedenis van een ambachtsheerlijkheid, Zutphen 1978.
De Monté Verloren, J.Ph., J.C. Andries, A. Graafhuis en P.M. Peucker,

Bronnen voor de geschiedenis van Zeist, III (1601-1651), Rotterdam 1996.
De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht, Edele en onedele metalen, Centraal Museum Utrecht 1997, pp. 105, 106 en cat.nr. 365.
Dekker, C.,
Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie, Zutphen 1983.
Demoed, E.J.,
In een lieflijk landschap, 3e ongewijzigde druk, Zaltbommel 1997.
Deys, H.P., (et. al.),
Rhenen bedreigd, bezet, bevrijd. De geschiedenis van vijf jaar oorlogstijd in Rhenen, Rhenen 1995.
Deys, H.P.,
'De waag en de wip van Rhenen', in: *Oud Rhenen*, V (1986), nr. 2, (z.p.).

Deys, H.P., A.J. de Jong en W.H. Strous,
1492-1992: 500 jaar Cuneratoren te Rhenen, Rhenen 1992.
Deys, H.P.,
Achter Berg en Rijn. Over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen, Rhenen, 1981.
Deys, H.P.,
De Gelderse Vallei. Geschiedenis in oude kaarten, Utrecht 1988.
Deys, H.P.,
'De stadsmuur van Rhenen tegen het eind van de 16e eeuw', in: *Oud Rhenen*, XV (1996), 109-122.
Dijksterhuis, R.,
Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland. Historische analyse van een wisselwerking, Delft 1984.
Eekeren, H.J. van,
De Oude Kerk te Zeist, 4 dln., Zeist 1974-1978.
Gaasbeek, F. en S. van Ginkel-Meester,
Driebergen-Rijsenburg. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1996.
'De Gedachteniskerk aan de Grebbe', in: *Katholiek Bouwblad. Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten*, jrg. XXII, nr. 23 (augustus 1955), 353-355.
Geheym-schryver van Staat- en Kerke der Vereenigde Nederlanden, van de Provincie Utrecht, Utrecht, 1759.
Gids van Utrecht naar Rhenen, Utrecht z.j. [ca 1890].
Gids van Zeist en de Stichtsche Lustwarande, Zeist z.j. [ca. 1935], (uitg. Kraal).
Goede, A.P. de en M.H. van Dort,
Postkantoor in een Biltsche herbergh, De Bilt 1993.
Goey, F.F.M. de,
PUEM 75 jaar. Bron van licht en welvaart. Uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Provinciale Utrechtse Elektriciteitsmaatschappij N.V. (1916-1991), Utrecht 1991.
Graas, T. [redactie],
Lood om oud ijzer; koper, tin en ijzer in Nederlandse kerken, Soesterberg 1998.
Graas, T. [redactie],
Verborgen kerkschatten 1400-2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland, 's Gravenhage 1996.
Graas, T.,
'Koper en brons in en uit Rotterdam', in: *Kanonnen, klokken, kandelaars. Koper en brons uit Rotterdam*, tent. Cat. Historisch Museum Rotterdam, Zwolle, 1999.
Grapendaal, W.,
'Stichting van de hervormde kerk met pastorie te Huis ter Heide', in: *Seijst. Bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist, uitgegeven door de Van de Poll-Stichting*, jrg. 17 (1987), 16-21.
Groningen, C.L.,
De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen, Zeist/Zwolle 1999.
Groot, A. de en P. Peucker [redactie],
De Zeister Broedergemeente 1746-1996. Bijdragen tot de geschiedenis van de herrnhutters in Nederland, Zutphen 1996.
Haakman, G.C.,
Rhenen en omstreken, Amersfoort 1847.
Haan, J. de,

Villaparken in Nederland. Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal 1897-1940, Haarlem 1986.
Haaren, H. van, Rudi Oxenaar, André Volten, *Beelden voor de eigen ruimte, beelden voor de openbare ruimte*, Rotterdam 2000.
Haas, G. de,
'De geschiedenis van de markante watertoren "De Koerheuvel" te Rhenen', in: *Oud-Rhenen*, 9e jrg. (1990), nr. 1, 4-8.
Heeringa, K.,
Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, 3 dln. Utrecht 1926-1932.
Heidinga, H.A.,
'From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages', in: *Medieval archaeology in the Netherlands: studies presented to H.H. van Regteren Altena* / ed. by J.C. Besteman, J.M. Bos [en] H.A. Heidinga, Assen 1990, 24-28.
Hekker, R.C. en J.M.G. van der Poel,
De Nederlandse boerderij in het begin der 19e eeuw, Arnhem 1967.
Hollaar, C.,
Tabak Rhenen Van Voorthuysen, Beverwijk 1992 (ongepubliceerd manuscript).
Hoogendijk, J.P.C.,
'Rouwborden in de provincie Utrecht', in: *De Nederlandsche Leeuw*, jrg. CXI (1994), 417 ev.
Hoogveld, C. [hoofdredactie],
Glas-in-lood in Nederland 1817-1968, Den Haag 1989.
Hout, G. van den [redactie],
Vroomheid op de Oudezijds. Drie Nicolaaskerken in Amsterdam, Amsterdam, 1988.
Iterson, W. van,
'De Cuneratoren te Rhenen', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1964, 25-44.
Iterson, W. van,
De stad Rhenen. De resultaten van een rechthistorisch onderzoek, Assen 1960.
Janssen, H.L.,
'De fortificaties van Ter Eem 1528-1553 en het ontwerp van Rombout Keldermans', in: *Liber Castellorum*, Zutphen 1981, 302-306.
Jong, A.J. de en H.P. Rozema,
De posthistorie van Rhenen, Elst en Veenendaal, Voorthuizen 1989.
Jong, A.J. de,
'Achtergrond en ontstaan van het Agnietenconvent te Rhenen', in: *Oud Rhenen*, 7de jrg. (1988), nr. 2, 34-42.
Jong, A.J. de,
'De Melaten- en de Sint Anthoniskapel te Rhenen', in: *Oud Rhenen*, 7de jrg. (1988), nr. 1, 4-10.
Jong, A.J. de,
'Hoe oud is het "jachtslot" bij de Koningstafel?', in: *Oud Rhenen*, 11e jrg. (1992) nr. 2, 8-19.
Jonker, B.,
'Muurschilderingen in de Andrieskerk te Amerongen', in: *Monumenten* jrg. 13 (1992), nr. 12, 8-13.
Kerken in Zeist, Zeist 1997.
Kist, N.C. en H.J. Royaards,
'De oude kerk van Zeijst', in: *Nederlandsch archief voor Kerkelijke Geschiedenis* II, 1842, 384-400.
Kist, N.C. en W. Moll,
'Muurschilderingen in de kerk van Amerongen', in: *Kerkhistorisch archief*, eerste deel, Amsterdam 1857, 500-502.

Kist, N.C.,
‘Doodkisten van duifsteen, gevonden te Oostbroek, bij de Bildt, in de Provincie Utrecht’, in: *Nederlandsch archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, VIII, 1848, 408-416.
Klaassen, A.,
Steenfabriek De Blauwe Kamer, Opheusden 1996 (ongepubliceerd manuscript).
Klok, R.H.J.,
Archeologisch reisboek voor Nederland, Haarlem 1977, 191-194.
Kok, H.J.,
Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht, Assen 1958.
Koldeweij, A.M.,
‘Over Jan Fierens, geelgieter te Mechelen’ in: *De Bavo te Boek, bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St.-Bavo kerk te Haarlem*, Haarlem 1985, 150-155.
Koldeweij, B.J. en H.M.,
‘De St. Michaëlskerk te De Bilt’, in: *Katholiek Bouwblad*, jrg. XXIII (1955-1956), nr. 22, 337-340.
Koldeweij, B.J.,
‘De St. Michaëlkerk te De Bilt’, in: *Katholiek Bouwblad*, jrg. XV (1947-1948), nr. 22, 260-262.
Kraal's Nieuwe Kleine Gids van Zeist, Zeist z.j. [ca. 1905].
Kunst voor de Beeldenstorm, Noordnederlandse kunst 1525-1580, tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam, 's-Gravenhage 1986, 86-91; 93-94.
Küper, M. en I. van Zijl,
Gerrit Th. Rietveld: het volledige werk, catalogus bij de tentoonstelling Gerrit Rietveld 1888-1964, Utrecht 1992.
Kurpershoek, E., en E. Kurpershoek,
Amerongen. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1996.
Laman, M.,
Doorn. Geschiedenis en architectuur, Zeist 1995.
Leenheer-Wessel, E.,
Scholen, Utrecht 1997.
Litjens, G.J.J.M.,
De Grebbeberg en de Koningstafel, Stichting H.U.L., De Bilt 1994.
Loenen, R.,
‘Vooruitzien met een terugblik. De Piramide van Austerlitz’, in: *Oud-Utrecht. Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht*, 72ste jrg. (1999), nr. 5, 101-111.
Loenen, R.,
Van Heidenoord tot Hoeksteen. Geschiedenis van de Nederlands-Hervormde kerk te Austerlitz, Zeist 1993.
Lunsingh Scheurleer, Th.H.,
‘Koperen kronen en waskaarsen voor Japan’ in: *Oud Holland* jrg. 93, 1979, 69-95.

Lutgers, P.J.,
Gezigten in de omstreken van Utrecht, Loenen aan de Vecht 1869.
Margry, P.J. en Ch. Caspers [redactie],
Bedevaartplaatsen in Nederland. I, Noorden Midden-Nederland, Hilversum/ Amsterdam 1997.
Meerdink, J.,
De kerkzaal en het broederhuis der Evangelische Broedergemeente te Zeist, Zeist 1968.
Meijer, J.W.H.,
De kerk, de school en de koster die de meester was, De Bilt 1980.
Meischke, R.,
De gothische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in Nederland, Amersfoort 1988.
Mensen en zilver. Bijna twee eeuwen werken voor Van Kempen en Begeer, tentoonstellingscatalogus museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam en De Zonnehof, Amersfoort, 1975-1976, Bilthoven, z.j.
Meulenkamp, W.G.J.M.,
'De Utrechtse edelsmid Jan Noyons (1918-1982): een korte biografische schets', in: P.M. le Blanc [redactie], *Kerkelijk Zilver. Negen opstellen over kerkelijke zilversmeedkunst* (Jaarboek Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland, Deel II), Den Haag 1992, 149-162.
Mulder, A.W.J.,
Het kasteel Amerongen en zijn bewoners, Maastricht 1949.
Muller, Fzn., S.,
'Het herstel van het grafmonument in de N.-H. kerk te Amerongen', in: *Bulletin N.O.B.* VIII (1907), 46-49.
'N.V. Gerofabriek te Zeist', in: *Zoo is Utrecht*, Amsterdam 1942, 215-216.
Nas, F.,
'Bedrijven in De Bilt I. Firma Meijer & Greeven', in: *De Biltse Grift*, nr. 19 (juni 1997), 12-16.
Nieuwe Groote Gids voor de Stichtsche Lustwarande Driebergen, Rijsenburg, Doorn en Omstreken, Driebergen 1902.
Olde Meierink, B. [et al., redactie],
Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht, Utrecht 1995.
Olst, E.L. van,
Landelijke bouwkunst Utrecht, Arnhem (SHBO) 1993.
Post, E.,
Het land, in brieven, Amsterdam 1987.
Prak, N.L.,
Het Nederlandse woonhuis van 1800-1940, Delft 1991.
Reitsma, J. en S.D. van Veen,
Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, deel VI, Groningen 1897.
Restauratie van het oude raadhuis (1975-1977), Rhenen 1977.
Rhoen, R.P.M.,
De Zeister wandschilderingen van Charles Eyck en zijn verblijf in Zeist, Zeist 1991.
Rhoen, R.P.M.,
'Industrieel Erfgoed in Zeist', in: *Jaarverslag 1996 van de Monumentencommissie Zeist*, Zeist 1997.
Romers, H.,

De Spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938, Zutphen 1981.
Ruijs, Th.G.P.M,
Een historische schets van katholiek Zeist, Zeist, 1979.
Russer, G.A.,
Amersfoort-Kesteren 'n veel besproken spoorlijn, Barneveld 1981.
Schimmel, M.A. en C.L. Temminck Groll, 'Het Zusterplein en het Broederplein van de Evangelische Broedergemeente te Zeist', in: *Bulletin KNOB*, jrg. 69 (1970), 1-13.
Schmidt, V.M., en Mark Gudwin,
'De zogenaamde bisschopszetel in de Cunerakerk te Rhenen' in: *Bulletin KNOB*, jrg. 90 (1991) nr. 5, blz. 175-179.
Schulte, E.,
'Watertoren de Koerheuvel', in: Nijhof, P. en E. Schulte, *Herbestemming Industrieel Erfgoed in Nederland*, Zutphen 1994, 32.
Stades-Vischer, E. en K. Veenland-Heineman, *Woudenberg, geschiedenis en architectuur*, Zeist 1999.
Steenmeijer, A.,
De Zeister Tram, de elektrische tram Utrecht-Zeist 1909-1949, Schoorl 1982.
Steenmeijer, A.,
Trams langs de Utrechtse Heuvelrug. De tramlijn Amersfoort-Zeist-Rhenen-Arnhem, alsmede de zijlijn Doorn-Wijk bij Duurstede, 1882-1949, Schoorl 1983.
Steensma, Regn. [redactie],
Honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen, 1986.
Steenwijk, D.
'Onder grauwe zerken en groene zoden', in: *Tussen Heuvelrug en Wetering*, 94-1, 4-9.
Stenvert, R. en B. Verweijen,
Raadhuizen, Utrecht 1995.
Strien, C.P. van,
De Stichtse Lichtwarande: een eeuw gashistorie in Zeist en omstreken, Zeist 1989.
Teeuwisse, J., T. Slagter en M. Beerman,
Beeldhouwer Pieter d'Hont: Leven en werk, Utrecht 1997.
Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, deel XII, Utrecht, Amsterdam 1772.
Tiemens, W.H.,
'De voormalige Luchtmachtbunker te Driebergen-Rijsenburg', in: *Mars et Historia*, 26e jrg. nr. 1 (jan-maart 1992), 10-35.
Treur, M.K.,
Gebouwd op het Fundament. Voorgeschiedenis, wording en ontwikkeling van de Gereformeerde Gemeente te Zeist, Zeist 1991.
Van Biltsche kapel naar Zuiderkapel te Bilthoven. 75 jaar op weg. 1916-1991, Bilthoven 1991.
Veen, H. van der,
Watertorens in Nederland, Rotterdam 1989.
Versteegh, A.,
Leersum in de loop der tijden, Veenendaal 1964.
Ververs, M.J.,
100 Jaar Nederlands Hervormde kerk Maarsbergen, Maarn en Valkenheide, Maarsbergen, 1984.
'Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht ten jare 1593' in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht*, dl. 7 (1884), 186-267.

Visser, L.,
‘De gemeentehuizen van Zeist’, in: *Bulletin van de Van de Poll-Stichting*, 8ste jrg. (1978), nr. 1, 3-24.
Visser, L.,
Het dorp Zeist, Zeist 1980.
Weenink, G.,
Valkenheide 85 jaar jeugdzorg, Maarsbergen 1996.
Wels, H.,
Herrnhutters in Zeist. Wonen, werken, geloven, Abcoude 1999.
Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht/Doornse Historische Vereniging Thorheim, *Doorn in 1832. Grondgebruik en eigendom*, Laren 1998.
Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht/Vereniging Historische Kring d'Oude School, De Bilt, *De Bilt in 1832. Grondgebruik en eigendom*, 2 dln. Laren 1999.
Werkgroep kadastrale atlas provincie Utrecht/Zeister Historisch Genootschap Van de Poll Stichting, *Zeist in 1832. Grondgebruik en eigendom*, 2 dln. Laren 1996.
Westerink, K.,
‘De kleren van de clerus. Vijf eeuwen kerkelijke gewaden in het bisdom Rotterdam’, in: *Verborgen Kerkschatten 1400-2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland*, Den Haag 1996, 189-227.

Registers

Bij de alfabetische rangschikking van de namen van personen en plaatsen geldt de ij voor een i gevolgd door een j. De nummers verwijzen naar de pagina's. De *cursieve* cijfers verwijzen naar de nummers onder de afbeeldingen.

Register van persoonsnamen

Aldenburg Bentinck geb. gravin van Bylandt, A.W.L.A., gravin van 158, 173-174
Aldenburg Bentinck, Alfred Louis Henry Godard graaf van 158
Aldenburg Bentinck, C.A.R.W.G.A. graaf van 174
Aldenburg Bentinck, G.J.G.C. graaf van 86-87, 140, 158, 173, 328
Aldenburg Bentinck, geslacht Van 114, 115
Alfrink, B.J., aartsbisschop van Utrecht 105
Amerongen, Florentina Borre van 169
Andriessen, M.R. 181
Arkel, Jan van, bisschop van Utrecht 16, 54
Beaufort, A.J. de 78
Beaufort, J.B. de 27
Bentinck, familie 78
Bergers, A.M. 105
Bierens de Haan, P. *451*
Blankenstein, Frederik van, bisschop van Utrecht 15, 59
Blok, C.J. 78
Boeke, Kees en Betty 206
Boetzelaer van Asperen van Dubbeldam, geslacht Van 114, 117
Bois, Aalt du 78, 79
Bois, Geertruida Adriana du 78, 79
Bonsaeyer, Cornelis 159
Borger, P.A. 85
Bosch, H. van den 309-310
Bosch van Rosenthal, jhr mr L.H.N.F.M. 119
Bourgondië, David van, bisschop van Utrecht 23, 59
Breukman geb. Floor 173
Broekhuizen, heer van 55
Brouwer, P.H. 289-290
Bruyn, L.F. de 118
Buys Ballot 316
Child Villiers, Frederik W. 158
Clifford Kocq van Breugel, J.R. 24
Clotterbooke Patijn van Kloetinge, J.J. 300
Cluysenaer, Anna Geertruida 165
Coene, Johannes, abt 183
Comenius, Jan Amos 107
Cordes, geslacht 116
Coolhaas, dr. 85
Court, P.M. de la 78
Court, Pieter Hendrik de la 78
Daatselaar, Gerrit Elissen van 161
Dam, Willem van 170

Dam, Willem van 34
Dam, Wouter van 170
Dam, Geertruida van 170
Diest, Anna Juliana van 164
Dijckhoff, H., pastoor 179, 185
Dijk, F.N. van 260, 261
Dijk, Jozef Willem van, priester 192
Dreesman, W. *470*
Dyk, Joggem van 169
Elst, Bart Rykse van 169
Ewijck, geslacht Van 114, 165
Frank, familie 119
Frank, J. 118-119
Gelre van Vrijberghe van Westerschouwen, P.P. van 34
Gessel, Jacob van 162, 166
Godin de Beaufort, K.A. 79
Groenesteyn, Geertruyd van 59
Groot, A.J. de 190
Haas, W. de 302
Hagenbeck 216
Hammerstein, Arent Karel van en tot 164
Hansen, Cornelia Lucia 184
Van Heeckeren van Enghuizen, heer van Beverweerd 345
Hendrik V, keizer 58
Henny, A.B. 276
Heukelum, Gerard van 179
Heymans, J.M.J.C. 181
Hofstede Crull, R.W.H. 306
Hooft, M.W.H. 79
Horst, R.J.J. ter, pastoor 181
Hubrecht, A.A.W. 270
Hubrecht, Bramine 270
Hubrecht, P.F. 269
Hubrecht-Molewater, J.M. 270
Hus, Jan 107
Huurdeman, Mgr. 186
Huydecoper van Zeijst, J.E. 170
Huydecoper, W.K. 32
Joggemse, Teunis 169
Jong, kardinaal J. de 186, 189
Jongh, Adrianus de 184
Kalf, Jan 91
Karel V 17, 139
Killegrew, Mary 151
Kleef, hertog van 18
Kretschmer, F.W.M. 173
Kretschmer geb. Lagerwey, Gijsberta 173
Knijff/Sack 154
Koot-Vredenburg, Jacqueline 180
Kortland, Adrianus, pastoor 178, 181
Lels, Murk 278
Lodewijk Napoleon 22
Loon, geslacht Van 114, 117
Loon, H.M.J. van 88, 303

Loon, L.A. van 152
Luden, geslacht 114, 117
Luden, J.A.W. 253, 349
Maas, Walter 276
Machtelde 58
Marmont, A.F.L.V. de 25, 26, *22*
Martin, E.C. 285, *492*
Marwijk Kooij, geslacht Van 117
Merlen, jhr. mr. B. van 148
Metz, Johan Rabo 169
Meuleman, Clemens 179, 181, 182
Meurs, K.G.Th., pastoor 186, 190
Meijer & Greeven, firma 296, *508*
Muelen, van der 172
Napoleon 26, 27
Nassau-Odijk, Willem Adriaan van 31, 169
Nassau-Zuylestein, geslacht Van *128*
Nassau-Zuylestein, Frederik van 151
Nassau-Zuylestein, Willem van *37*
Nellesteyn, C.J. van 36, 258
Nellesteyn, geslacht Van 116
Nellesteyn, W. van 36
Nijenrode, Geertruyt van 99, 140, *223*
Noots, P.J., pastoor 180, 181
Oosthuyse, heer van Rijsenburg, P.J. van 33-34, 99, 178, 180, 182-185, 247, 251, *35, 410, 411A*
Ouwehand Azn. Cornelis Willem 216
Overmaat, B.F., pastoor 189
Palts, Frederik V van de 60
Pauw van Wieldrecht, geslacht 114, 116
Pauw van Wieldrecht (wapen) 174
Pepin, Florent, abt 183
Pesters, geslacht De 116
Philips II 139
Pleines, Christoph 295, 296, *507*
Poolsum, Petrus Georgius van 166
Post, Elisabeth 227
Quint, Johannes 76
Raynal, Franciscus, priester 183, 184
Reede, geslacht Van 114, 156
Reede, Frederik Christiaan, baron van Reede en Agrim, graaf van Athlone, vrijheer van Amerongen 157
Reede, Godard van, graaf van Athlone, baron van Reede en Agrim, vrijheer van Amerongen 146, 157, 197
Reede, Goert van 99, 140, *221, 222*
Reede-Ginkel, Elisabeth Mary gravin van 158, 211
Reede-Ginkel, geslacht Van 115, *184*
Reinders, G.J., pastoor 178, 188
Renen, Wouter van 59
Ridder, D.L. de 172
Ridder, H. de 76
Rietvelt, Willem 169
Rijckevorsel, geslacht Van 114, 118
Rijckevorsel, T.C.M. van 60

Roghair, Adriana en Dedrika 174
Roij, Bernard de 20
Röntgen sr., Julius 276
Saksen, de keurvorst van 107
Salomonssen, Dirck 145
Sandenburg, graaf van Lynden van 216
Sandenburg, F.A.C., graaf van Lynden van 328

Schaaps, J.E. 163
Schaepman, H.J.A.M. 107
Schellinger, Cornelis 108, 228, 289
Schellinger, Jacob 108
Schevichoven, Aart Woutersz. van 361
Scholten, Theo 180
Sloet tot Warmelo, Arend 169
Steenbergen, Geertruidt van 146
Steengracht van Oostkapelle, geslacht 114
Storm van 's Gravesande, Clasina Jacoba 162
Stuers, Victor de 87
Sturkenboom, Albertus 180
Taets van Amerongen, Maria I.A.J.Ch. baronesse 170
Tetwijck, Geertruyd van 59
Turnor, Margaretha 145, 197
Vergeer, G.L., pastoor 185
Verheul, C.B., pastoor 181, 185, 193
Verloop, J.M. 277
Versteech, Maurits 367
Vessem, familie Van 118, *186*
Voombergh, geslacht 114
Waal, M.W. van de 173
Waitte, Antonius Le, abt 183
Waller, W. 280
Wassenaer, geslacht Van 116
Wassenaer, heer van Obdam, J. baron van 361
Wees & Weiss, Van 239
Westerwoudt, F. 188
Wilhelm II, keizer 152
Wijngaarden-Krop 275
Willem II, koning 77
Willem III, koning 78
Willem III, koning-stadhouder 37
Willem V, prins 164
Willink, geslacht 116
Zijl, M. van 190
Zinzendorf, Nicolaus Ludwig graaf von 107, 108
Zuylen, P. van 118
Zuylestein, heer van 71
Zwijsen, Mgr., aartsbisschop van Utrecht 106

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Architecten, aannemers en bouwkundigen

Amerongen, H.E. van 75, 117, 209
Appels, firma 239
As, J. van 239
Asbeck, J.B. van 213

Baars 315
Bazel, K.P.C. de 239, 267
Berghoef, J.F. 281
Berlage, H.P. 242, *459*
Beun, J.C. 276
Boeschoten, H.A. 239
Boeyinga, B.T. 91, 94-97
Bremer, G.C. 239, 271-272, *464, 465, 466*
Brenkman en A. Floor, J. *409*
Briët, P.H.N. 206
Brink Evers, J. 86-88
Brink, H.J. van den 106, 116, 118, 239, 261, 265, *165*
Bruin, W. 281
Bueren, G.A.M. van 100, 186
Campen, Jacob van 146
Crouwel, Joseph 46-47, *61*
Cruyff, R. 239, 272
Cubes, G.J. 34, 35, 210, *39*
Cuypers, Joseph Th.J. 89, 269
Cuypers, P.J.H. 27, 87-88, 89-91, 107, 269, *168*
Dijk jr., A. van 211
Dijkman, W.P.V. 100
Dongen, J. van 281
Dresmé 60
Duhamel, Alard 133
Duintjer, M.J. 80, *121*
Dusschoten, J.C. van 268
Eerden, Th.M. van der 105
Egberts, D. 104
Embden, S.J. van 281
Eschauzier, F.A. 239, 279, 281, *484*
Folkers, H. 268, *457*
Freem, A.R. 78, *116*
Friedhoff, G. 317
Fukkink, gebr. 239
Fukkink, Matthijs 247
Gaast, K. van der 309
Geit, G. de 371
Gendt J.Gzn., F.W. van 78, *116*
Gerritsen, H.W. 281
Gouwe, Clemens van der 133
Granpré Molière, M.J. 243, 280
Haar, J.B. van de 212, 217, 239, 280-281, *371, 372*
Haar, H.P. van der 269
Hanrath, J.W. 239, 265, 266
Hartog, W.P.V. 186
Heerde, G. van 200, *337*
Heerde, Joh. van 202, *342*
Heineman, G.A. 281
Heineman, J.G.A. 39, 97, 98
Hermans, J.B. 105
Heukelom, G.W. van 81
Hezemans, L.C. 89, 99, 178-179, 192
Hoff, R. van 't 239, 243, 266, 276-277, *453, 478*

Hoiting, D. 263, 275
Hoog Hz. G. de 94, 97
Hoogdalem, H. van 302, 371
Hoogevest, T. van 111, *175*
Houbolt, P.J. 243
Houtzagers, P.J. 112, *177*
Jansen en Ch.L. Quéré, D. 198
Jong, J. de 38
Kalis, J. 198
Kamperdijk, N.J. 31, 77, 197, *111, 126*
Kemp, P. van der 84, *127*
Kirch, J.H.M. 105, *163*
Knuttel, Daniël E.C. 316, 317
Kok, W.P.H. 263, 265
Koldeweij, B.J. 102, 202, 281, *157, 345*
Koldeweij, H.M. 102, *157*
Kolk, H.J. 200
Kooij, H.J.A. van der 317
Koop, H.H. 216
Koudijs, F.N. 239, 270
Kramm, C. 115, *184*
Kroes & Zn., Herman 60, 103, 104, *158, 160*
Kromhout, W. 94, 239, 269, *458*
Krop, G. 307, *519*
Krop, Hildo 239, 275
Kruyf, D. 207, *353, 354*
Laan, Dom Hans van der 193
Laan, J.A. van der 105, 281
Laan, N. van der 281
Lagerweij, G. 278, 311
Lagerweij & Zn. 239
Landré, J.N. 264
Lengkeek, J. 33
Loghem, J.B. van 198, *334*
Lunteren, J. van 91, 368, *617*
Lunteren, S.A. van 78, *114*
Maas, W.A. 214
Marot, Daniël 162
Mas*f*elink, H. 200
Mastenbroek, G.F. 287
Mauve, R.C. 276, 405
Meerdink, Johan 47, 116, 239, 304
Meerdink, T. 239, 263, 265
Meijerink, H.A. 239, 343, 349, 369, 370, 373, *590, 591, 592, 618, 619*
Meischke, J.C. 78
Meischke, M.C.A. 78
Mertens, H.F. 200, 217, 281, 301, 307, *341*
Metzelaar, W.C. 212
Molkenboer, Th. 100, 178, 179, 186
Moorsel, C.M. van 202, 281, *345*
Mulder, Adolph 63, 64, 82, 88-89, 123, *131, 132, 134, 193, 208*
Neisser, Friedrich Wenzel 228
Nijland, Albert 32, 47, 116
Noorlander, Willem 275, *472*

Ommen, A.A. van 217, 371, *371, 372, 620, 621*
Onnes, H. 93-94, 95
Oostrum, H. van 268, *457*
Oud, J.J.P. 119
Ouëndag, B.J. *374*
Paap, J.M. 80, 111, 239, 264, 296, *118, 119, 120*
Pelt J.Jzn., G. 269
Plooy, B.W. 112, 113, *179*
Poggenbeek, F.W.M. *200, 338, 339, 374*
Post, Pieter 146
Postel en Zn., G.J. 281
Posthumus Meyjes, C.B. 89, 94, 213, 239, *364*
Pothoven Azn., J. 79, 369
Pothoven, C. 31, 205, 239, *27*
Pothoven, H.A. 39, 40, 239, *49*
Pouderoyen, C. 280-281
Ravesteyn, S. van 202
Reitsma, Egbert 114
Riele Gzn., Wolter te 100-102, *152*
Rietveld, G.Th. 205, 208, 239, 243, 277-278, *357, 479, 480, 481, 482*
Risseeuw, J.I. 209
Rivière, Pieter de la 260, 261
Robbers, Johan G. 48
Röntgen, F.E. 205, 206, 276, *476*
Roodenburg, J. 281
Rothuizen & P.J. 't Hooft, A. 36
Rouville de Meux, A.M. de 281
Ruitenbeek, J.A. 210
Schaap, W. 110
Scheffer, L.S.P. 201
Scherrer, Franz 271
Schweinitz, Moritz Christian von 108, 231, 236, *387, 388*
Serlio 138
Sluijmer, J. 99, *147*
Smits, A.P. 281
Starmans, J. 104, 107, *161, 162*
Sterre, W.S. van der 239
Steur, A.J. van der 281
Steur, J.A.G. van der 91

Straalen, J.J. van 80, 253, 299, *118, 119, 120, 416, 510*
Straaten, G.L. van 281
Stuivinga, Jan 32, 47, 79, 89, 154, 198, 267, *30, 31, 32, 33, 62, 63, 122, 454, 455*
Stuivinga, Jan en Theo 33, 81, 91, 93, 206, 231, 239, 298
Teeuwisse, H.Th. 46
Tepe, A. 60, 102, 118, 260
Termaaten, J. 239
Tex, F.J.A. den 117
Tollus, Adrianus 34, 99, 247, 251, *147, 148, 410, 411A, 411B*
Veen, P.M. van der 272
Vegter, J.J.M. 281
Veldhuis, G. 111
Velze en G. Oskam, D. van 75, 110, 207, 239, *356*
Vermaak, P.J. 117, 206
Veneman, L. 178, 179
Versteeg, J. 304
Versteegh, A. 271
Versteegh, C. 37
Vianen, Gijsbert van 73
Visser & J. Smit, A. 302
Visser, L.G. 278, *483*
Vosman, A. 107
Voysey, C.F.A. 266
Vries, B. de 211
Waal Malefijt, J. de 112
Wael, Cornelis de 133
Wegerif, Ch. 276
Wentink, E.G. 113, 198, *181, 588*
Wentink, J.C. 111, 239, 331, 349, 373
Wentink, Joh. 114, *182*
Werf, D. van der 27
Wesselink, H.W. 371
Wielen, gebr. Van der 253
Wijk en Gelderblom, Van 186
Wijma, D. 41, 97
Wormser, Jac. P. 114
Wouda, S. 202
Wright, Frank Lloyd 276
Zocher jr., J.D. 76
Zoelen, Hendrik van 41, 48, *50, 68*

Beeldhouwers en stucwerkers

Andriessen, Mari 203, *333*
Binnebeke 91
Boer, Meindert de 97
Georges, E.F. 118
Goldenbelt, Johan 103

Harzing, W.A.M. 192, *330*
d'Hont, Pieter de 180
Lenz, Desiderius 179
Mengelberg, Friedrich Wilhelm 179, 189
Nole, Colijn de 138, 140
Nole, Jacob de 140
Raedecker, John 119
Rats, Ronald 103
Rijnbout, H. 99
Schütz, L. 33
Seumeren, René van 180
Steenbergen, Niel 180
Termote, Albert 203, 347
Verzuu, Ko 203, *348*
Volten, André 180
Vos, Charles 203
Werson, G. 251
Winter, Adam 103, 179

Cartografen en landmeters

Berch, J. van den 38, *45, 73*
Deventer, Jacob van 40, 55, 57, *11, 76*

Geelgieters

Akaboa, Eduard van 162, 164, 165
Bredie, Pieter 162, 164, 165
Brevelt, Jan van 159, 165
Brink & Van Keulen, firma 162
Cuijck, Antoni van 185
Gerrits, Joost 163
Lefebre, F. 185
Monsjou, Jacobus van 161
Pitet, M. 185
Schermbeeck, Adriaen van 161, 166
Specht, Johannes 162
Stenot, Joan 185

Glazeniers

Geuer, Heinrich 195
Jonas, Henri 203
Meine Jansen, J.M. 213
Mengelberg, M.W.M. 193, 195
Mengelberg, O.M. 103, 193, 195, 332

Nicolaas, J. 103
Ninaber van Eyben, A.C. 203
Rijckevorsel, Joannes van 193, 195
Schouten, Jan 33, 81
Straaten, Cornelis van 193
Valstar, A.C. 113

Ingenieurs en constructeurs

Hoenink en Gartier, Bouwbureau van 276
Roij, B.J. de 20
Staal en Haalmeijer 88, 264
Vonck, H.J. 20
Wolfsholz 94

Klokkengieters

Schonenborch, Johan van 131
Wou, Gerrit van 131

Metselaars, timmerlieden en steenhouwers

Adriaensen, Jan 72
Alewijck, Willem Berendse van 146
Benthem, Gerrit van 131
Dijk, R. van 27
Dijk, Willem van 251
Es, Jan van 75
Garderen, Gerrit van 72
Klinkenberg 27
Koelen, Herman van 131
Koudijs, Jan 117, 259
Koudijs, Matijs 251
Liefde, Johannes Jacobus de 148
Lijster, Hendrick 131
Montauban, Abraham 148
Raay, G. van 156
Ridder, Godert Adriaan de 75
Vermeer, Jan 251
Wael, Jan die 131
Willems, Gerrit 131
Zijll, B van 27

Orgelbouwers

Bätz & Co, firma 158
Bätz, Jonathan 158
Covelens, Jan van 158
Dam, firma van 158
Friederici, Christian Ernst 109
Lohman, H.B. 158
Witte, C.G.F. 158
Witte, firma 109
Witte, J.Fr. 158

Schilders, tekenaars en graveurs

Beijer, Jan de 36, 49, 55, *15, 16, 25, 104*
Bogaerts, J.H. 181
Bos, Cornelis 138, 144
Breet, Louis de 181
Bulthuis, J. 38, *26, 36, 47*
Campin, Robert 142
Coecke van Aelst, Pieter 139
Dunselman, Jan 181, *304*
Dunselman, Kees 181
Dutilh, F.T. 64, *89*
Dyck, Anthony van 180
Eyck, Charles 215, *369*
Eyck, Jan van 142
Floris, Cornelis 138, 144
Fock, Anton 181
Forsell, C. *377*
Goyen, Jan van 82
Grolman, J.P.G. *55, 215*
Haen, A. de *74, 107*
Heck(ius), Johann Wilhelm 228, *386*
Hogers, H. 204
Liender, P. van 38, 46, 72
Liender, P.J. van 72
Liender, Paulus van 82, 220, 123
Loo, P. van 93
Loose, J.J. 180, 251, *411A*
Lutgers, P.J. *413, 433*
Mes, Frère Francois Jacob 182
Mourot, M. 82, *124, 431*
Ninaber van Eyben, A.C. 203
Pronk, Cornelis 40, 103
Rees, Otto van 103, 182
Rembrandt 17, 180
Saenredam, Pieter 40, 89, 91, *91, 100, 138, 213*
Saftleven, H. 17
Schutter, T.C. *376*
Sengers, Lode 203

Serrurier, L.P. 36, *40*
Simons, L. 103, 181
Spilman, H. 110, *172, 173*
Stellingwerf, J. *539*
Verryk, Dirk 219, 220, *375, 491*
Volhard 43
Vredeman de Vries, Hans, 144
Weissenbruch, J. *13*
Wiegman, M. 103, 182
Wiegmans, Willem 104, 195
Weyden, Rogier van der 142

Textielkunstenaars

Brom-Fischer, Hildegard 182

Tuin- en landschapsarchitecten

Copijn & Zn, Firma H. 32
Copijn, Hendrik 116
Schulz, Otto 202

Vestingbouwkundige

Dumoulin, Carel Diederik 23

Zilversmeden, essaieurs en edelsmeden

Arnoldi, J.D. 171
Begeer, Antonie 173
Begeer, Carel Joseph 173, 174

Begeer, Cornelis J.L. 174
Beresteyn, Johannes Conraed van 169
Bouscholte(n), G.H., 171
Brom, Gerard Bartel 179, 185
Brom, Jan Eloy (J.G.J.E.) 179, 182, 185, 186-187, *203, 312, 313*
Brom, Jan Hendrik 185, 189, *311*
Brom, Leo (L.H.M.) 100, 103, 182, 185, 186-187, 203, *312, 313*
Brom's Edelsmederij c.v. 185
Brom's Edelsmidse c.v. 187, *315, 318, 319*
Bruyn van Berendrecht, Michiel de 182
Edelsmidse Gebr. van Roosmalen 188, 191
Ellinkhuysen, P.L.Th. 183-184
Gero (Gerritsen & Co) 298-299
Gerritsen, familie 175
Gerritsen, J.A. 175, 296, 297
Gerritsen, M.J. 298
Haas, Alle de 172
Kempen en Zn, firma J.M. van 173, 174
Kempen, A.E. van 175
Kempen, familie Van 172
Kempen, Johannes Mattheus III van 172, 297
Kon. Gerritsen en van Kempen N.V. Zeist 170, 171, 175, 297-298
Kon. van Kempen en Begeer Zeist-Voorschoten 175, 296, 297-298
Koninklijke Nederlandsche Edelmetaalbedrijven Van Kempen, Begeer en Vos 175
Lisman, A. 192
Luttervelt, A. 169
N.V. Kon. Utrechtse Fabriek van Zilverwerk 173, 174
N.V. Zilverfabriek Voorschoten 175
Nieuwcasteel, J.J. van 170
Noyons, Jan 192, 193, *331*
Osennbruggen & Zn, S. van 171
Pijsel, Daniël 184
Roosmalen & Zonen, J. van 188
Roosmalen, A.H.M. (Ad) van 188, 190-191, *326, 327, 328, 329*
Roosmalen, atelier Van 188-190, *320, 321, 322, 323, 324, 325*
Roosmalen, J.A.B. (Jos) van 188
Roosmalen, J.H.M. van 188
Roosmalen, J.J.W. van 188
Roosmalen, P.A.A. van 188
Snoek, Johan 184
Sola 298-300
Stellingwerff, Wed. H. 170
Straatsburg, Cornelis Johannes van 169
Toorn, Pieter van der 183-184
Vianen, Adam van 182
Voorst, Louis Nicolas Seraphim van 169
Vos, familie De 175
Wielick, J.W. 171

Ateliers en instellingen voor kerkelijke kunst

Atelier J. Goossens en Zn. 179
Firma Hans Mengelberg, Atelier voor Kerkelijke Interieurkunst 178, 185
Instituut van Kerkelijke Kunst St. Bonifacius 179, 181
Peinture Bogaerts 181
St. Bernulphusgilde 179, 195
St. Bernulphushuis 179, 182

Topografisch register

Aardenburg *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Achterberg 61, 312, 315, 319, 370
Hervormde kerk 71
molen 288
Straten
Achter de Lijn 313
Bovenweg 313, *528*
Cuneraweg 313, *620*
nr 68: 327

Levendaalselaan 621
Noordelijke Meentsteeg
nr. 4: 313, *529*

Zuidelijke Meentsteeg
nr. 4: 313

Achterveld 23
Alblasserwaard 161
Almelo 178, 371
Amerika 290, 291
Amerongen 114, 204, 219, 220, 222, 283, 284, 285, 289, 306, 308, 319, 320, 321, 325, 344, 347, *45, 46, 47, 72*
Algemene Begraafplaats 115, *184*
Andrieskerk 38, 51, 53-54, 61, 63, 66, 71, 72, 85-88, 98-99, 120, 121, 122-125, 148, 219, 224, *71, 72, 87, 93, 94, 95, 131, 132, 133, 146, 190, 191, 192, 193, 194*
grafkelder 72, 140
inventaris 87, 88, 137, 140, 145, 146, 147, 149-150, 156-158, 159, 160-161, 163, 165-166, 167, 169, 171, 172, 173, *221, 222, 223, 233, 243, 244, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 268, 278, 279, 284, 292, 299*
Natewischkapel 51, 88
sacristie 71
schilderingen 85-86, 98, *129, 130*
toren 39, 61, 63, 70-71, 97-98, 120, 121, 123, 126, 133-135, *95, 200, 207, 208, 209, 210, 211*

Drostehuis *zie onder* Drostestraat 27
gemeentehuis 39, *48*

Hoogerwerf *zie onder* Overstraat 25
Johannieterhospitaal 197
kasteel Amerongen 72, 86, 115, 140, 156, 173, 219, 220, 290-291
Lievendaal *zie onder* Hof 6-10
Lindenhof *zie onder* Overstraat 27
molen De Maallust 288
Oranjestein *zie onder* Drostestraat 2-6A
Pieterskerk 54, 61, 72
rechthuis 30, 38-39, *46, 47*
Rodenstein *zie onder* Kersweg 28
De Roode Leeuw *zie onder* Drostestraat 35
scholen
    dorpsschool 210, 359
    Elisabethschool 211
    lagere school 211
    School met den Bijbel 211, *360*

Schoutenstee *zie onder* Burg. jhr. H. van den Boschstraat 37-37A
tabaksschuren 291-295
Vossenhof *zie onder* Burg. jhr. H. van den Boschstraat 5
waag 30, 39, 48
Het Witte Huis *zie onder* Burg. jhr. H. van den Boschstraat 2
Straten
Bergjessteeg 292
Bergweg
    nr. 15: 292
    nr. 25: 292

Breelaan
    nr. 3-5: 292

Burg. jhr. H. van den Boschstraat
    nr. 2: 211, 257, *360*
    nr. 3: 315, *534*
    nr. 5: 256, *425*
    nr. 29: 315, *533*
    nr. 37-37A: 256
    nr. 44: 293
    nr. 46: 292
    nr. 55: 292
    nr. 64: 292
    nr. 72: 292
    nr. 85: 288, 495

Donkerstraat
    nr. 8-18: 247
    nr. 25-27: 347, 348, *582*

Drostestraat 54
    nr. 2-6A: 261-262, *439*
    nr. 3: 255
    nr. 23-25: 54
    nr. 27: 54, 225-227, *383, 384*
    nr. 35: 257, *428*

Gasthuisstraat 211
nr. 1-3: 254-255, *421*
nr. 7: 211
nr. 14-18: 197, 223

Hof 38, 48, 54, 219, *45, 46, 47*
nr. 6-10: 262, *440*
nr. 9: 227
nr. 11: 224-225, *190, 381, 382*

Kersweg
nr. 28: 292, 324, 325, 331, 352, 356-359, 361, 372, 373, *500, 501, 502, 503, 537, 545, 598, 599, 600*
nr. 30: 292

Koenestraat
nr. 84: 292

Molenstraat 308
Nederstraat, 219, 289
nr. 2-10: 224
nr.: 7: 197, 223, *379*
nr. 9-11: 197, 223-224, *378, 379*
nr. 13: 257-258, *429*

Overstraat
nr. 2: 426
nr. 17: 227
nr. 25: 257
nr. 27: 257, *427*
nr. 56: 287, *494*

Rijksstraatweg 197
nr. 4-6: 256
nr. 36: 292

Schapendrift
nr. 23: 292

Utrechtsestraatweg
nr. 11: 347
nr. 37: 347, *583*
nr. 41: 293

Veenseweg 292
nr. 25: 292

Vissersweg
nr. 38b: 292
nr. 44: 292

Zandvoort
nr. 1: 320, 335

nr. 23: 276

nr. 25: 276

Zuylesteinseweg 292

Amersfoort 19, 20, 21, 39, 103, 111, 239, 284, 290, 295, 309, 311, 312, 326
St. Joriskerk 27
Amsterdam 107, 159, 170, 171, 213, 306 Nieuwezijds Voorburgwal 332: 179
Anthoniskapel *zie onder* Rhenen
Antwerpen 138, 139, 181
Apeldoorn 189, 202
Arnhem 78, 181, 284, 308, 312, 313, 371
Austerlitz 26, 27, 104
Hervormde kerk 71, 78, *115*
R.K. kapel van O.L. Vrouwe van Altijddurende Bijstand 104
piramide 26-27, *23, 24*
Straten
Gramserweg 26
nr. 1-15: 253, *416, 417*

Woudenbergseweg 78, *115*

Baarn 295, 311
Babyloniënbroek 162
Beerschoten *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen*
Betuwe 13, 21, 290
Beukbergen *zie onder* Huis ter Heide
Beukenrode *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Beuron 179
Bilt, De 29, 51, 110, 113, 114, 219, 221, 239, 300, 304, 307, 311, 320, 322, *26, 375*
begraafplaatsen
joodse begraafplaats 118, 285
oude begraafplaats 115, 117, *183*
R.K. kerkhof 118

gasdistributiestation *zie onder* Nieuwstraat 110-112
gemeentehuis 30-31, 46, 204, 205, *27*
Gereformeerde kerk 111-112, *177, 178*
golfclub De Pan 217, *373*
Hervormde kerk 62, 71, 73-74, 121, 125-126, 148, 205, *71, 104, 105, 106, 183, 196, 197*
inventaris 145, 146, 147, 152, 156, 158, 162, 164-165, 167, 168, 169, *236, 237, 267, 273, 274, 275, 276*
toren 74, 89, *200*

Immanuelkerk *zie onder* Gereformeerde kerk
KNMI 58, 316-317, *536*
leprozenhuis 197
metaalwarenfabriek 296-297, *508*
Oostbroek (klooster) 58, 115, 316

Oostbroek en De Bilt, gerecht van 164, 168
Oost-Indië *zie onder* Utrechtseweg 301
Petronellakapel 57-58, 82
politiebureau 31
postkantoor 31, 46
rechthuis 30, 220
R.K.H. Michaëlkerk 102-103, 118, *157* inventaris 103, 180, 185-186, 187, 188, 189-190, *311, 312, 325*
R.K. pastorie 102
scholen
    bewaarschool 205, *350*
    dorpsschool 204, 205, *349*
    openbare school 205

Schoonoord *zie onder* Holle Bilt 13
schutsluis 316, *491*
vingerhoedmolen 283, *491*
Vrouwenklooster 58-59, 61, 115, *83*
Buitenplaatsen
Beerschoten 296-297, *508*
Houdringe 302, 361
Jagtlust 31, 118, 310, *28*
't Klooster of Colenberg 59, 316
Straten en buurten
Blauwkapelsedijk 57
Bunnikseweg
    nr. 10: *616*

Burg. de Withstraat
    nr. 2: 205, *350*
    nr. 4-6: 247
    nr. 10-12: 46
    nr. 31: 205, *349*

Dorpsstraat, 219-220
    nr. 25: 31, 27
    nr. 67-69: 260
    nr. 74: 259, *432*

Groenekanseweg 29
Hessenweg 243
    nr. 164-166: 46

Holle Bilt
    nr. 13: 258, 407

Jasmijnstraat 243
    nr. 6: 205

Kapelweg
    nr. 10-14: 224

Kerklaan 102, *157*
    nr. 1-21: 247

Kloosterlaan 59
Nieuwstraat 307
nr. 110-112: 305-306, *517*

Nieuwenweg 111
Oude Bunnikseweg
nr. 7: 46

Rozenstraat 46
Soestdijkseweg 29
Soestdijkseweg Zuid
nr. 47: 112, *177*
nr. 49: 112, *177, 178*
nr. 98: 29

Steenstraat 30, 57
Steenweg 197, 316
Tuindorp 243
Tuinstraat 111, 205
Utrechtseweg 301: 321, 331, 340, 346, *190, 569*

Bilthoven 200, 300, 301, 304, 322
begraafplaatsen
Algemene Begraafplaats 117
R.K. kerkhof 103, 118
Tweede Algemene Begraafplaats Den en Rust 117-118

De Dennenhut *zie onder* Beethovenlaan 7
Gaudeamus *zie onder* Gerard Doulaan 21
Gereformeerde kerk 114
postkantoor 46-47, *61*
R.K. kerk H. Laurentius
inventaris 180, 182, 186, 188, 193, *305, 306, 331*

R.K. kerk Onze Lieve Vrouw van
Altijddurende Bijstand 103, 104, *158, 158*
inventaris 179, 180, 181-182, 185, 195

sanatorium Berg en Bosch 197, 202-203, 243, *333, 343, 344, 345, 346, 347, 348*
scholen
Kees Boekeschool 205, 206, *352*
Mulo 206
Nieuwe Lyceum 206
Oranje Nassauschool 204, 206, *351*

station 309-310
watertoren 301, *513*
Woudkapel 81
Zuiderkapel 80-81, *122*
inventaris 147-148, 154, 160, 174, *241, 252*

Straten

Beethovenlaan
nr. 7: 276, *405*

Boslaan
nr. 3: *122*

Burg. van der Borchlaan 301
Van Dijcklaan
nr. 4: 206

Eerste Brandenburgerweg 117
Emmaplein 47
Frans Halslaan 117
nr. 68: 206, *352*

Gerard Doulaan
nr. 21: 276, *476, 477*

Gezichtslaan
nr. 82-86: 276

Gregoriuslaan
nr. 8: 103, *158, 159*

Jan Steenlaan
nr. 38: 206

Julianalaan
nr. 10-12: 46, *61*
nr. 42: 114

Prof. Bronkhorstlaan 202
Soestdijkseweg Noord
nr. 301: 310
nr. 303: 310
nr. 319: *459*
nr. 480: 307, *519*

Soestdijkseweg Zuid 204
nr. 208: 206, *351*
nr. 260: 269

Sweelincklaan
nr. 48: 81

Wagnerlaan
nr. 21: 277

Biltse Grift 283, 316
Bisschop Davidsgrift 23
De Blauwe Kamer *zie onder* Rhenen
Blauwkapel 73

Bleskensgraaf 169
Bloemenheuvel *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Bohemen 107
Bornia *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen*
Bosch en Duin, 311
station Duinweg 311
villa Hoogduin *zie onder* Duinweg 21
Straten
Biltseweg
nr. 1: 311

Duinweg
nr. 21: 268, *457*

Boschoord *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Boven-Leeuwen
R.K. St. Willibrorduskerk 102

Boxtel 181
Braunsschweig-Querum 24
De Breul *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Brielle (Den Briel) 177
Broekbergen *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen*
Broekhuizen *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen*
Buitengrift 23

Buitenzorg *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Bunnik 99, 100, 118
Cambron 183
Chartres 195
Cothen 53, 103, 253
Darthuizen 36, *539*
kapel 54-55, 71, *73, 74*
rechthuis 36-37, *40, 41, 42*
Westhoeve *zie onder* Darthuizerweg 12
Straten
Darthuizerweg
nr. 3: 36, 42
nr. 12: 326, *551, 585*

Darthuizerberg *zie onder* Leersum
Buitenplaatsen

Den Dolder 71, 295, 309
begraafplaats 296
Gereformeerde kerk 114, *182*
pastorie 114

kerk 296
Staalbergen 331, 370, *556*
station 296, 310-311, *525, 526*
Willem Arntsz Stichting (Hoeve) 197, 198-202, *335, 336*
zeepfabriek 114, 284, 295-296, 310
Straten
Dennenweg
nr. 27: 198

Directielaan 198
Dolders(ch)eweg 295, 310
nr. 99-101: 311
nr. 113-115: 296
nr. 148A: 310
nr. 154-156: 200
nr. 158: 200
nr. 158A, B, C: 201
nr. 162A: 201
nr. 164: 200, *338*
nr. 164A-G[2]: 201, *341*
nr. 166: 200, *339*
nr. 168: 200
nr. 170: 201
nr. 171-185: 296
nr. 188A: 201
nr. 192: 200
nr. 194: 200
nr. 194A: 201

nr. 202: 340
nr. 204A en B: 201
nr. 206-208: 200
nr. 210-212: 200
nr. 214-216: 200
nr. 218-220: 200
nr. 222-222A: 200
nr. 226-228: 200
nr. 230-232: 200
nr. 234: 200
nr. 236-238: 200
nr. 240-242: 200
nr. 256: 200, 337

Hertenlaan
nr. 37: 114, *182*

Paltzerweg
nr. 210: 198

Pleineslaan
nr. 1-23: 296, *507*
nr. 25-41: 296
nr. 51-57: 296

Van Weerden Poelmanlaan
nr. 1: 277-278, *479, 480*

Dennenburg *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen*
Donderberg 116
Doorn 39, 53, 104, 114, 210, 220, 222, 239, 283, 304, 306, 308, 320, 325, *38, 376*
begraafplaatsen
Algemene Begraafplaats 117, *185*
begraafplaats Kampweg 111, 117

Bellevue *zie onder* Sitiopark 2-4
Del Sol *zie onder* Dorpsstraat 75
Doornhoek *zie onder* Dorpsstraat 73
Doornburgh *zie onder* Dorpsstraat 77
Doornwijck *zie onder* Dorpsstraat 81
Drossaart *zie onder* Driebergsestraatweg 6
Dubbelland *zie onder* Buurtweg 5
Edelweiss *zie onder* Kortenburgerlaan 4
Eenhoorn *zie onder* Prins Hendrikweg 35
Espéranza *zie onder* Dorpsstraat 5
gasthuis 197
Geerestein *zie onder* Molenweg 9
gemeentehuis 35-36, 210, 39
Gereformeerde kerk 111, 117, *176*
Keizerswaard *zie onder* Moersbergselaan 2
Kerkegoed *zie onder* Molenweg 11
Kortenburg 271, *374, 408*

Laanzicht *zie onder* Dorpsstraat 19
Maartenskerk 53, 54, 60, 61, 62, 68-69, 71, 72, 82-83, 88-89, 93-94, 120, 148, 220, *71, 86, 90, 96, 97, 98, 99, 123, 124, 125, 134, 135, 141, 142*
inventaris 93, 137, 144, 145, 146, 147, 151-152, 156, 158, 160, 161-162, 163-164, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 175, *228, 240, 247, 248, 266, 270, 271, 272, 281*
reliëfs 137, 141-144, *224, 225, 226, 227*
sacristie 68, 69
schilderingen 88, 93
toren 61, 64, 121, 129-130, *189, 200, 201, 202*

Montrose *zie onder* Kortenburgerlaan 28-30
De Paddestoel *zie onder* Moersbergselaan 3
politiebureau 35
postkantoor 35, 48, 65
rechthuis 35, 220, *38, 376*
R.K. kerk St. Martinus 104, *161, 162*
R.K. pastorie 104
sanatorium Dennenoord 197
scholen
christelijke bewaarschool 210
dorpsschool 209-210
de Triangel 210, *358*

Vredehoeve *zie onder*
Leersumsestraatweg 2
Wapen van Sandenburg 216, *370*
waterleidingbedrijf 301-302
Het Wildeland *zie onder* Buurtweg 12
Het Witte Huis *zie onder* Moersbergselaan 1
De Wulperhorster Bunt *zie onder*
Buntlaan 15
Buitenplaatsen
Aardenburg 264
Beukenrode 261
Boschoord 263, 303
Huis Doorn 117, 164, 224, 368
La Forêt 264, *448*
Der Hirtler 264
Hydepark 88, 117, 263, 264, 303, 306
Moersbergen 117, 253, 269, 332, *538, 593*
De Ruiterberg 331
Schoonoord 162
Straten
Amersfoortseweg 117
nr. 59-61: 197

Boswijklaan
nr. 9: 327

Buntlaan
nr. 3: 328, *553*

nr. 15: 324, 327, 352, 361-364, *543, 544, 552, 604, 605, 606, 607*

Buurtweg
nr. 5: 321, 332, 334, 340, 346, 372
nr. 12: 325, 328, 349, 373, *587, 588*

Dorpsstraat 35
nr. 5: 263, *444*
nr. 15: 104, *161, 162*
nr. 19: 255, *422*
nr. 23: 48
nr. 29-31: 257
nr. 73: 117, 259-260, *403, 433, 434*
nr. 75: 260, *435*
nr. 77: 260-261, *436*
nr. 81: 261, *437*

Driebergsestraatweg
nr. 6: 272-274, *468, 469*
nr. 11: 197

Gooijerdijk
nr. 43: 323, 350, *542, 591, 592*
nr. 47: 323

Kampweg
nr. 8: 210
nr. 22: 111, *176*

Kerklaan
nr. 16: 111

Kerkplein 35, 307, *520*
Kortenburgerlaan
nr. 4: 265, *449*
nr. 13: 210, *358*
nr. 28-30: 265

Leersumsestraatweg 29
nr. 2: 263

Maarsbergseweg 331
nr. 3: 278, *481, 482*

Moersbergselaan
nr. 1: 269-270, *460, 461*
nr. 2: 349, 350, *589, 590*
nr. 3: 270-271, *461, 462*
nr. 5-7: 254, *420*
nr. 9-11: 253-254, *418, 419*

Molenweg
nr. 9: 368-369, *617*

nr. 11: 325, 343, *546, 562, 577*

Pittesteeg
nr. 8: 331, 332, 333, 369-370, *558, 618, 619*

Postweg
nr. 1: 303

Prins Hendrikweg
nr. 35: 271

Remise
nr. 2-12: 315, *532*

Sandenburgerlaan 314
nr. 4: 328

Schoollaan 209
nr. 4-8: 224, *380*

Sitiopark 2-4: 263
Wijngaardsteeg
nr. 2: 331, 370

Dordrecht 169

Driebergen-Rijsenburg 33, 34, 51, 106, 197-198, 222, 239, 284, 300, 304, 308, 320, 322, 325, *36*
Arca Pacis 60
begraafplaatsen
Algemene Begraafplaats 116
kerkhof 116
Nieuwe Algemene Begraafplaats 116-117
R.K. begraafplaats 118, *186*

De Blauwvoet 197-198, *334*
Boschlust *zie onder* Arnhemsebovenweg 163
bunker 24-25, *20, 21*
Catharinakapel 54, 75
Champsaubert *zie onder* Boterbloem
Eikenhoven *zie onder* Hoofdstraat 76
elektriciteitscentrale 306
gemeentehuis 34-35, 204, *37*
Gereformeerde kerk 113, *181*
pastorie 113

Groot Kruinesteyn *zie onder* Gooijerdijk 22
grootseminarie 106-107, 182, 186, 195, *165, 166, 167*
Hervormde kerk 54, 62, 71, 75, 148, *85, 107, 108*
inventaris 154, 156, 161, 162, 167, 169, 170, 172, 173, 175, *288, 290, 295, 296* toren 75

Huize Catharina *zie onder* Hoofdstraat 60-62
Kastanjehof *zie onder* Hoofdstraat 49
kasteel Hardenbroek 198
Klein Hoeve *zie onder* Hoofdstraat 58
Kronenburgh *zie onder* Gooijerdijk 8
De Maretak *zie onder* Emmalaan 2
postkantoor 34
Providentia *zie onder* Hoofdstraat 84
rechthuis 34-35, *36, 85*
Rose-villa 209
Schaepman-monument 107, *168*
scholen
dorpsschool 34, 204, 209
openbare school 209
ULO 209
Vrije Hogeschool 209

station 309, 314, *521, 522*
Sterrebosch *zie onder* Hogesteeg 2
Valentijn 265-266, *451, 452*
Vogelzang *zie onder* Burgemeesterlaan 4
Vredenrust *zie onder* Gooijerdijk 10
St. Xaveriusgesticht 60
Buitenplaatsen
Bornia 24

Broekbergen 60
Dennenburg 319, 341
Sparrendaal 35, 99, 106, 247, 251, *410, 411A*
Welgelegen 243
Straten en buurten
De Akker 243
Arnhemsebovenweg
nr. 163: 271
nr. 195-197: 268, *456*

Bosstraat 34, 35, 37
Boterbloem 345-346
Breullaan
nr. 1: 24

Broekweg 328
Buntlaan 306
nr. 38-40: 247

Burgemeesterlaan 209
nr. 4: 255

Drieklinken 118
nr. 3: 113

Emmalaan
nr. 2: 264-265, *447*

Engweg 34, 209
nr. 30: 113, *181*
nr. 34: 319, 320, 341-342, 372, *559, 570, 571, 572, 573, 574, 575,*
nr. 50: 327, 368, *615*
nr. 78: 320, 324, 335, 372

Gooijerdijk 328
nr. 8: 325, 342-343, 346, *576*
nr. 10: 323, 325, *580*
nr. 12: *541*
nr. 20: 328
nr. 22: 325, 346, *581*

't Haagje 243
Hogesteeg
nr. 2: 269

Hoofdstraat
nr. 20: 209
nr. 49: 260
nr. 58: 265, *450*
nr. 60-62: 261, *438*
nr. 76: 275, *472, 473, 474*
nr. 84: 263, *442, 443*
nr. 137-137A-139: 247, *409*

nr. 149: 269, *404*
nr. 178: 263, *445*
nr. 180: 264

De Krim 243
Mevrouw van Vollenhovenpark 264, *446*
Oranjelaan
nr. 10: 209

Prins Hendriklaan
nr. 16: 271

Rijsenburgselaan
nr. 11: 60

Traaij
nr. 39-45: 247
nr. 104-106: 116
nr. 301: 116-117

Sterkenburgerlaan 328

Düsseldorf 271
Duitsland 297, 308
Duno 13
Ecaussines 27
Eem 20
Eemnes-Buiten 135
Elst 61, 284, 314, 320, 321, 344, 347
Gereformeerde kerk 114
Hervormde kerk 71, 75-76, 126, *109, 110*
inventaris 76

korenmolen 't Wissel 288, *496*
Plantage Willem III 291, 293, 347, *504, 505, 506*
Rynzigt *zie onder* De Opslag 2
steenfabriek Klinkenberg 314
steenfabriek Timmermans 285
Straten
De Opslag
nr. 2: 352, 364-365, 372, *560, 561, 563, 608, 609, 610, 611, 623*

Rijksstraatweg
nr. 20: 352, 367, *612*
nr. 22: 352, 367
nr. 158: 278
nr. 234: 293

Elten 13
Engeland 172
Enschede 99
Franse Kamp *zie onder* Zeist

La Forêt *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Gelderland (Gelre) 15, 17
Geldermalsen 312
Gelderse Vallei 19, 23, 320, 321
Gera 109
Goes 36
Gouda 133, 295
's-Gravenhage 171, 184, 193, 271
Westeinde, Spaanse ambassade 183, 184

Grebbeberg 13-15, 19, 21, 22, 23, 24, 56, 315, *2, 5, 6*
militaire ereveld 119, *188*
monument 119

Grebbelinie 19-24, 311, 319, 370, *15, 16, 17, 18, 19*
bastions 22, 23
bergbatterij 24
hoornwerk 22, 23
rijnbatterij 21, 24

Grebbesluis 20, 21, 22, 23, 24
Grift 22
De Haar 312
Haarlem 162, 371
Grote of St. Bavokerk 162-163

Hamburg 216
Hamersveld 103
's-Heerendijk 108
Hei- en Boeicop 168
Heimenberg *zie onder* Grebbeberg
Herrnhut 107
's Hertogenbosch 19, 20
St. Jan 133, 178

Hilversum 300
De Olijftak 265
R.K. kerk O.L. Vrouwe 102

Der Hirtler *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Holland 46, 177, 290
Hollandsche IJssel 108
Hoog Leersum 25
Horst, kasteel De of Ter *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen*
Houdringe *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen*
Huis Doorn *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Huis ter Heide 71, 311
Beukbergen *zie onder* Amersfoortseweg 59
Blindeninstituut 213-214
Edelweiss *zie onder* Amersfoortseweg 5
Hervormde kerk 78, *114*
inventaris 162, 171, 173, 174, 175, *293, 300*

De Horst *zie onder* Baarnseweg 25-27

Løvdalla *zie onder* Amersfoortseweg 13
station 311
villa Henny *zie onder* Amersfoortseweg 11A
Zandbergen 78, 303
Straten
Amersfoortseweg
nr. 5: 265
nr. 10F: 311
nr. 11A: 243, 276-277, *478*
nr. 13: 266, *453*
nr. 15: 268-269, *458*
nr. 59: 242, 271-272, 464, *465, 466, 467*

Baarnseweg 25-27: 267

Prins Alexanderweg
nr. 78: 213, *364*

Ruysdaellaan
nr. 2: 277

Hunneschans 13
Hydepark *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
IJsselstein 108
Jagtlust *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen*
Java 291
Kamerijk 138
Kamp Napoleon 26
Kampen 131
Nicolaaskerk 133

Kamperlinie 26
Kersbergen *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Kesteren 284, 311, 312
Kleef 311
't Klooster of Colenberg *zie onder* Bilt, De *Buitenplaatsen*
Koningspaleis *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen*
Koningstafel 13-15, 56, *3, 4*
Krakeling 26
Laarseberg 312
Langerak 161
Leersum 29, 36, 37, 114, 204, 211, 213, 222, 302, 306, 319, 325
Algemene Begraafplaats 115-116
Armhuis 197
Boerendans *zie onder* Boerenbuurt 32
Dartheide (Nieuw Broekhuizen) *zie onder* Rijksstraatweg 319-321
Dorpzigt *zie onder* Roekenes 3-5
gemeentehuis 37-38, 204, 210, 44
De Ginkel *zie onder* Scherpenzeelseweg 90
Hervormde kerk 53, 54, 55, 61, 63, 64, 71, 72-73, 84-85, 91-93, 120, 121, 122, 125, 148, *71, 88, 89, 101, 102, 128, 139, 140, 190, 195*
consistorie 91
grafkelder 93, *128*
inventaris 85, 145, 146, 147, 150, 156, 158, 160, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, *234, 235, 245, 246, 256, 263, 277, 280, 285, 286, 297*
toren 61, 64, 70, 120, 130, *140, 200, 203*

Hogereng 37, 210, *44*
Nieuw Broekhuizen (Dartheide) *zie onder* Rijksstraatweg 319-321
Nimmerree *zie onder* Boerenbuurt 1
rechthuis 37, *43, 89*

Schevichoven *zie onder* Middelweg 85
school 37, 204, 210, *89*
tombe van Nellesteyn 116
Vreedendaal *zie onder* Boerenbuurt 3
wegkapel 58
Buitenplaatsen
Broekhuizen 116, 306
Darthuizerberg 216
Zuylestein 58, 327
Straten
Achterweg
nr. 6: 327

Boerenbuurt
nr. 1: 352, *594*
nr. 3: 324, 327, *595, 596*
nr. 32: 320, 331, 332, 351, 352-356, 372, 373, *190, 555, 564, 597*

Bovenhaarweg
nr. 12: 324, 339, *190, 567, 568*

Haarweg
nr. 82: 368

Kerkweg
nr. 4: 367, *614*

Middelweg
nr 85: 320, 359-361, *373, 190, 601, 602, 603*

Nieuwsteeg 197
Peisenlaan
nr. 12: 279-280, *484, 485, 486*

Rijksstraatweg
nr. 46: 38, 44
nr. 80: 37
nr. 125-127: 246, *406*
nr. 215: 314-315, *530*
nr. 242: 328
nr. 319-321: 258, *431*

Roekenes
nr. 1: 367
nr. 3-5: 367, *613*

Scherpenzeelseweg
nr. 12: 115
nr. 90: 271

M.C. Verloopweg
nr. 76: 25

Zandweg
nr. 2: 327, 343-344, *540*

Leersumseberg 279
Leeuwarden 158
Leiden 105, 158
Leusden 79
Liesveld 133
Luik 300
Lunterse beek 20
Maarn 51, 103, 104
gemeentehuis 39-40, 49
Gereformeerde kerk 111
Landeck *zie onder* Dwarsweg 2
rechthuis 39
R.K. kerk H. Theresia van Lisieux 104, *160*
R.K. kerkhof 104
R.K. school 211
station, 308, 309, *523, 524*
Straten
Amersfoortseweg
nr. 48: 104, *160*

Buurtsteeg 39
Dwarsweg
nr. 2: 271

Krönerweg 211
Meentsteeg 111

Maarsbergen 51
De Brink *zie onder* Maarnse Grindweg 47
De Cruijvoort *zie onder* Maarnse
Grindweg 49
Hervormde kerk 71, 78-79, 148, *116*
inventaris 153, 158, *251*

kasteel Maarsbergen 29, 78, 79, 325
school 211
station 308
Valkenheide 212-213, *362, 363*
Straten
Haarweg 211
Maarnse Grindweg
nr. 47: 324-325
nr. 49: 323-324, 325, 335, 345, 372, *547, 548, 578, 579*
nr. 51: 29

Woudenbergseweg 211

Maastricht
Bonnefantenmuseum 216

Mainz 179
Mechelen (B) 178
Middachten 86
Moersbergen *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Molenaarsgraaf 162
Mons (Bergen) 183
Moravië 107
München 180
Münster 182
Naarden 107
Neder Rijn 20, 21, 22, 23, 24, 105, 285, 312, 316
Nederlangbroek 53
Nieuw Helvoet 162
Nieuweroord *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Nijkerk 290
Nijmegen 311, 312
Noordeloos 147, 161
Noordhout 26
Nürnberg 32
Odijkersteeg 26
Oldenzaal
St. Plechelmuskerk 189

Oosterbeek 42, 308, 312, 371
Ouderkerk aan den IJssel 147
Overberg
Hervormde kerk 78, 211
scholen 211
Straten
Dwarsweg
nr 60: 328, 335, 371, *550, 565*

Eindseweg
nr. 2: 328

Overlangbroek 53
Overveen 112
Papendrecht 302
Pavia *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Parijs 182, 345
Prattenburg *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen*
Remmerden 290
Renkum 308
Rhenen 13, 18, 19, 46, 104, 219, 222, 227, 243, 280-281, 283, 289, 290, 306, 308, 312, 314, 319, 320, 321, 370, 371, *1, 25, 51, 76*
Agnietenklooster 58, 59-60, 65, *76, 84*
Anthoniskapel 13, 56-57, *77*
begraafplaatsen
Agnietenkerkhof 59
Algemene Begraafplaats 115, 116
joodse begraafplaats 118
Openbare begraafplaats 116

Bergpoort 16, 17, 18, 19, 55, 61, *1*
Binnenmolen 19, 288-289, *497, 498, 499*
De Blauwe Kamer 285-287, *493*
brouwerij De Wijnberg 289
brug 312
Commanderij van de Duitse orde 59
Costverloren toren 19
Cunerakapel 55, 61, *1*
Cunerakerk 42, 53, 54, 56, 59, 60-61, 65-66, 71, 72, 89, 94-97, 148, *71, 76, 91, 100, 144, 145*
inventaris 73, 84, 89, 95, 144, 145, 146, 147, 150, 154-155, 156, 158, 159-160, 161, 167, 168, 169, 172, 173, 174, *127, 229, 230, 231, 232, 238, 239, 253, 254, 255, 257, 262, 282, 283, 294, 298, 301* oxaal 137-139, *212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220*

Cuneratoren 41, 42, 43, 51, 61, 69, 89-91, 94-97, 130-133, 280, *70, 100, 136, 137, 138, 143, 200, 204, 205, 206*
fabrieken 284
    acetyleenfabriek 315
    kalkzandsteenfabriek 314
    meubelfabriek A.J. Koekoek 287
    meubelfabriek De Kroon 287
    sigarenfabriek 295

Gasthuis 57, 197
Gasthuiskerk of - kapel 48, 57, 73, 104-105, 197, *76, 78, 79, 80, 81*
gemeentehuis 41, 212, *60*
Gereformeerde kerk 114
Gevangentoren 19
Hollentoren 19
Huis De Geer *zie onder* Herenstraat 63
Koerheuvel 56, 302-303, *514*
leprozenhuis 56, 197, *75, 76*
Melatenkapel 56, 197, *75, 76*
oude stadhuis 30, 40-46, 89, *25, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 100, 190*
Ouwehands Dierenpark 216-217, *371, 372*
postkantoor 48, 212, *66*
Rijnpoort 19
R.K. Gedachteniskerk 105, 116, *163, 164*
scholen
    Jongenskostschool 211
    Meisjeskostschool 212
    MULO 211, 212, 280
    Normaalschool 211-212
    openbare lagere school 211
    stadsschool 211

Spynderstoren 19
stadsrechten 15, 40
station 312
synagoge 118
Toltoren 19
Toren Den Oven 19
Torenhuisje 18, 19, 70
tramremise 315, *531*
Tymenstoren 19
Utrechtse poort 16, 17, 18, 19, 48, 56, *1*
verdedigingswerken 15-19, *7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14*
viaduct 312-313, 527
villa Maria *zie onder* Stationsweg 4
vismarkt 49, 69
waag 48-49, *67, 68*
weeshuis 197
Westpoort *zie onder* Utrechtse poort zeepfabriek Rhenus 104

Buitenplaatsen
Horst, kasteel De of Ter 17
Pancratiuskapel 54, 55

Koningspaleis 61, *100, 204*
Prattenburg 61
De Tangh 280
Straten en buurten
Achterbergsestraatweg
nr. 65: 116

Bantuinweg
nr. 27: 114

Cuneralaan 61, 105
nr. 2: 258, *430*

Cuneraweg 61
nr. 428: *586*

Doodstraat 59
Fred. van de Paltzhof *487*
nr. 35-37: 48, 212, *66*

Gasthuisstraat 57, 197
Geertesteeg
nr. 16: 332, 335-337, 345, 372, 566

Grebbeweg 312
Grutterstraat 48, 118
nr. 15: 295

Herenstraat 40, 41, 48, 116, 211, 312, *487, 488, 489*
nr. 47: 46, *60*
nr. 63: 275, 475

Keldermanspad 18
Kerkstraat 59, 60
Koningin Elisabethplantsoen 17
Koningstraat 57, 197, 211
Lupinestraat 118
Markt 40, 41
Nieuwe Veenendaalseweg 211
Rijnstraat 42
Stationsweg
nr. 4: 263

Utrechtsestraatweg
nr. 202: 308

Verlengde Trambaanweg
nr. 4-6: 315, *531*

Vreewijk 243

Vische straet 19
Wilhelminastraat
nr. 27: 212

Zuidwal 19

Rijsenburg (*zie ook* Driebergen-Rijsenburg) 33, 34, 99, 104, 114, 192, 222, 300, 306, 413
rechthuis 33-34, 99, 247, *35, 411A, 411B, 412, 413*
ridderhofstad Rijsenburg 34, 247, 251
R.K. begraafplaats 99, 118
R.K. kerk Sint Petrus' Banden 99-100, 118, 182-185, 222, 247, 252, *71, 147, 148, 149, 200*
inventaris 178, 179, 180-181, 193, 195, *307, 308, 309, 310, 330*

wapen 183
Vrederust, villa 253
Straten
Diederichslaan 34, *411A, 411B*
Hoofdstraat 247, 251, *411A, 411B, 412*
nr. 73: 253
nr. 75-77: 253
nr. 83: 33
nr. 110-112: 252
nr. 114-126: 252-253
nr. 128-130: 252
nr. 134-136: 252, 415

Kerkplein 247, *411A, 411B, 412, 414, 415*
nr. 1-4: 252
nr. 4A: 252
nr. 6-9: 252
nr. 7: 252

Kraaijsteeg 34
Rijsenburgselaan 247, 251, *410, 411A, 411B*
Van Rijckevorsellaan 12: 305
Utrechtseweg 251

Rode Haan *zie onder* Veenendaal
Rotterdam 23, 97, 105, 159, 167, 271
De Ruiterberg *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Saksen 107, 108, 109
Schalkwijk 113
Scherpenzeel 23, 156
Schoonebeker Grift 20
Schoonoord *zie onder* Doorn *Buitenplaatsen*
Silezië 108
Slot te Zeist *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Sneek 172
Soest 29, 135, 301
Soestduinen 300
Soesterberg 71, 118, 171, 301

Spakenburg 21
Sparrendaal *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen*
Sterkenburg 33
Straten
Sterkenburgerlaan 33

Straatsburg 195
Tafelberg *zie onder* Grebbeberg
De Tangh *zie onder* Rhenen *Buitenplaatsen*
Tiel 300
Uddelermeer 13
Utrecht (provincie) 161, 162, 177
Utrecht (stad) 19, 23, 46, 59, 109, 138, 158, 159, 161, 167, 169, 170, 171, 179, 182, 185, 192, 198, 214, 239, 283, 284, 293, 295, 300, 304, 307, 308, 309, 311, 313, 314, 315, 316
Buurkerk 160
Catharijnekerk 179
Dom 27, 53, 133, 158
R.K.H. Hartkerk 185
R.K. kerk O.L. Vrouw ten Hemelopneming 102
Servaasbolwerk 316
verdedigingswerken 102

Valkenheide *zie onder* Maarsbergen
Veelzigt *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Veenendaal 293, 312, 371
De Klomp 308
Rode Haan 20, 21, 22

Veldheim *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Velp 97, 98
Vijfheerenlanden 161
Vlaardingen 295
Voorschoten 172, 173, 174, 175, 297, 298
Vuursche 75
Wageningen 13, 104, 118, 308, 312, 315
Walkartpark *zie onder* Zeist *Buitenplaatsen*
Wapen van Sandenburg *zie onder* Doorn
Welgelegen *zie onder* Driebergen-Rijsenburg *Buitenplaatsen*
Werkhoven 99
Westfalen 182
Wijk bij Duurstede 315
Willige Langerak 162
Wilnis 211
Woudenberg 19, 20, 312
Zandbergen *zie onder* Huis ter Heide
Zeeland 177, 290
Zeist 25, 110, 114, 178, 220, 221-222, 225, 239, 283, 295, 296, 300, 304, 311, 314, 316, 322, 377
armenhuis 197
begraafplaatsen
begraafplaats van de Evangelische Broedergemeente 108, 119, *187*

Eerste Algemene Begraafplaats (Bergweg) 116, 118
R.K. kerkhof 100, 118
Tweede Algemene Begraafplaats (Woudenbergseweg) 116

Boskapel 80
Broederhuis *zie onder* Broederplein 39-45
Charema *zie onder* Utrechtseweg 33

Christelijk Gereformeerde kerk 110-111, *175*
Christelijk Sanatorium voor
Zenuwlijders 198
Conferentieoord Woudschoten 198
Dierenpark 217
Eikenstein *zie onder* Internaten
Evangelische Broedergemeente
    begraafplaats 108
    brouwerij 289-290
    huizen 228-239
    kerkzaal 77, 108-110, 229, *170, 171, 172, 173, 174*
    orgel 109, 158

fabrieken 283
    terracottafabriek 285
    metaalwarenfabrieken 296-300, *511*
    gasfabriek 304-305, *515, 516*
    schakelstation 307

Franse kamp 25-27, 22
gemeentehuis 31-33, 222, *29, 30, 31, 32, 33, 34*
Hervormde kerk (oud) 53, 54, 60, 61, 62, 65, 71, 72, 76-78, 83, 120, 122, *71, 92, 103, 111, 112, 113*
    inventaris 148, 152-153, 158, 161-162, 167, 168, 169-170, 174, 175, *242, 249, 250, 287, 289, 291, 302*
    toren 53, 61, 62, 65, 73, 77, 83-84, 120, 126-129, *126, 198, 199, 200*

Hervormde kerk (nieuw) 79-80, 113, *117, 118, 119, 120*
Heuvelkerk 110, 111
Internaten
    Eikenstein 212, *361*
    internaat Christelijk Lyceum 214, *365, 366*
    internaten Evangelische Broedergemeente 206, 229
    St. Jozefkweekschool 214-216, *367, 368, 369*

molens 287-288
Noorderkerk (Bergwegkerk) 112-113, *179*
Oosterkerk (Slotlaan) 112-113
Oosterkerk (Woudenbergseweg) 113, *180*
Philosoficum 107, 182, 186, *169*
postkantoor 47, 79, 207, 222, *62, 63, 64*
raadhuis *zie onder* gemeentehuis
rechthuis 30, 31
R.K. kerk H. Jozef (Rozenstraat) 100-102, *152, 153, 154, 155, 156*
    inventaris 162-163, 178, 179, 181, 185, 188-189, 190-191, 193, 195, *269, 303, 304, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 329*

R.K. kerk H. Jozef (Tweede Dorpsstraat) 100

R.K. kerk H. Jozef (Utrechtseweg) 100, 186, *193, 150, 151*
R.K. kerk H. Familie, Jezus, Maria, Jozef inventaris 181, 186, 187, 190, 195, *313, 314, 318*
R.K. parochie Johannes de Doper 107 inventaris 182, 186, 187, 188, 193, *315, 316, 317, 319*
Rozenhoeve, villa 188
scholen
    jongensschool 206-207, *353, 354, 355*
    lagere school 207-208, *356*
    meisjesschool 206, 231
    muziekschool 205, 208-209, *208*

sluis 316, *490, 535*
Thomaskerk 80, *121*
watertoren 300-301, *512*
weeshuis 197
Wingerdhof (Berkenhof) *zie onder*
Boulevard 16
Zusterhuis *zie onder* Zusterplein 22-22A
Buitenplaatsen
Bloemenheuvel 198
De Breul 24
Buitenzorg 100
Dijnselburg 107
Kersbergen 169
Nieuweroord 100
Pavia 80
Het Slot te Zeist 107, 108, 110, 119, 207, 220, 221, 228, 230, *377, 386*
Veelzigt 228
Veldheim 100
Walkartpark 32
Straten en buurten
Alpaccalaan
    nr. 1-11: 299

Amersfoortseweg
    nr. 10: 107

Bergweg 111, 112, 118, 300, *512*
    nr. 21-21: 116
    nr. 92A: 112-113, *179*
    nr. 114-142: 299

Boschwijck 243
Boulevard 80, 113
    nr. 2A: 79-80, 113, *117, 118, 119, 120*
    nr. 16: 267-268, *454, 455*

Broederplein 47, 119, 206, 220, 221, 222, *385, 386, 388, 389, 395*
    nr. 1: 231, 236
    nr. 3: 231, 236
    nr. 5: 236
    nr. 7: 236

nr. 9: 236
nr. 11: 236
nr. 13: 236
nr. 15-15A: 231, 236, 238-239
nr. 17: 236
nr. 19-19A: 236, 239, *400, 401*
nr. 21: 229, 236, 239
nr. 23: 236, 239
nr. 25-27-29: 229, 236, *392, 393*
nr. 31: 236
nr. 33: 229, 231, *390*
nr. 35-35A: 236, 239, *402*
nr. 37: 236
nr. 39-45: 228, 231, 237, 238, 239, *397, 398, 399*

Bunsinglaan
nr. 4: *584*

Het Buurtje 224
De Clomp 186
Crosestein
nr. 1402: 369

Dorpsstraat 220, 221
Eerste Dorpsstraat 31, 33, 79
nr. 15: 32, 29
nr. 17: 33
nr. 19: 33
nr. 21: 33, 47
nr. 23-25: 33

Eikenlaan
nr. 26-30: 299

Gerodorp 243, 298, 299, *510*
Gerolaan
nr. 1-49: 200
nr. 2-30: 299

Henriëtte van Lijndenlaan
nr. 1: 307, *518*
nr. 6: 205, 208-209, *357*

Jacob van Lenneplaan 243
Joubertlaan 111, *175*
Karpervijver 297, 298, 299, *509*
nr. 1: 255
nr. 3: 255, 256, *423, 424*
nr. 5: 255
nr. 9: 255

Kerckebosch-Hoge Dennen 80
Kerkweg
nr. 2: 224

nr. 21: 111, 112

Kersbergenlaan 209
Krakelingweg
nr. 10: 214

Kroostweg 214
Laan van Beek en Roijen 80
Lageweg 285, *492*
Lyceumkwartier 299
Maurikstraat
nr. 8-18: 224

Nassau-Odijklaan 47
ieuw Zeist 224
Nicolaas Beetslaan
nr. 2: 207, *356*

Noordweg 214
Odijkerweg 297
nr. 2-24A: 297
nr. 26: 297

Oranje Nassaulaan
nr. 35: 80, *121*

Oude Arnhemseweg 308
Parklaan 89
Prof. Lorentzlaan
nr. 64: 271, *463*

La Reylaan
nr. 34: 300

Van Reenenweg 298
nr. 157: 299-300, *511*

Het Rond 32, 33, 79, 220
nr. 6: 206, *353, 354, 355*

Schaerweijdelaan 243, 253
Schorteldoeksesteeg 214
Slotlaan 112, 113, 197, 311
Steynlaan
nr 4: 304-305, 307, *515, 516*

Torenlaan 111
Tweede Dorpsstraat 100
Utrechtseweg 110, 198
nr. 33: 274-275, *470, 471*
nr. 37: 212, *361*
nr. 58-60: 100, 118, *150, 151*
nr. 119: 262, 441

Verlengde Slotlaan 80
nr. 18: 278-279, *483*

Voorheuvel 110
Woudenbergseweg 116
nr. 44: 113, *180*
nr. 54: 198

Zusterplein 47, 108, 109, 119, 206, 220, 221, *386, 387, 389, 391*
nr. 4-4A: 231, 236, 239, *394*
nr. 6: 229, 236, *396*
nr. 8: 229, 236, 239
nr. 10: 236

nr. 14: 236
nr. 16: 229, 236
nr. 18: 236
nr. 20: 231, 236
nr. 22-22A: 229, 236, 238
nr. 24-26: 236

Zijderveld 161
Zuiderzee 19
Zuylestein *zie onder* Leersum *Buitenplaatsen*
Zwolle 284, 309

Bronvermelding van de afbeeldingen

Foto's

Algemeen Rijksarchief Brussel: 7, 8
Collectie H.P. Deys, Rhenen: 84
Collectie Evangelische Broedergemeente, Zeist: 386
Collectie Familie Hubrecht, Brummen: 460, 461, 462
Collectie Gemeentearchief De Bilt: 159, 373, 477
Collectie Gemeentearchief Doorn: 39, 162, 185, 418, 588, 590, 592
Collectie Gemeentearchief Driebergen-Rijsenburg: 451, 472, 474
Collectie Gemeentearchief Rhenen: 50, 68, 69, 371, 372, 487, 488
Collectie Gemeentearchief
Wymbritseradeel: 359

Collectie Gemeentearchief Zeist: 31, 32, 33, 62, 63, 111, 118, 119, 120, 126, 336, 416, 454, 455, 457, 464, 465, 466, 470
Collectie Haags gemeentemuseum: 13
Collectie Hervormde kerk Zeist: 92, 250
Collectie H. Jozefparochie, Zeist: 329
Collectie museum Valkenheide: 362, 363
Collectie Rijksdienst voor de
Monumentenzorg, Zeist: 72

Collectie Schwartz, Amsterdam: 25
Collectie Streekmuseum Rhenen: 15
Collectie Teylersmuseum, Haarlem: 100
Collectie U.B. Leiden: 12
Collectie Van Wijngaarden, Rhenen: 475
Collectie Zeister Historisch Genootschap van de Poll-stichting: 22
Het Utrechtse Archief: 9, 17, 18, 40, 45, 55, 73, 82, 89, 170, 171, 178, 183, 184, 215, 353, 354, 377, 385, 387, 388, 390, 400, 401, 402, 410, 414, 491, 538, 593
Koninklijke Verzamelingen, Den Haag: 3, 26, 36, 38, 46, 47, 74, 93, 96, 103, 104, 107, 123, 172, 173, 375, 376, 539
Particuliere collectie: 30, 186
Provincie Utrecht: 508
Rijksarchief Gelderland: 75, 77
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist: collectie Steenbergh: 51, 137, 138, 212
G.Th. Delemarre: 438, 450
G.J. Dukker: 150, 403, 448
Y. Heins: 168, 518, 571, 572, 573
G. de Hoogh, Hzn.: 133
P. van Galen: 434
J. de Koning: 20, 21
Ad. Mulder: 125, 135
A. Schollen: 58, 151, 228, 334, 453, 476, 478
A.J. van der Wal: omslagfoto's, 5, 6, 10, 14, 19, 27, 28, 29, 34, 35, 37, 41, 43, 44, 48, 49, 53, 54, 56, 57, 60, 61, 64, 65, 66, 70, 86, 90, 97, 98, 99, 105, 108, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 121, 122,

129, 130, 139, 141, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 164, 169, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 187, 188, 189, 198, 203, 205, 207, 211, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 364, 365, 366, 370, 379, 380, 381, 384, 391, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 404, 405, 406, 407, 409, 415, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 452, 456, 458, 459, 463, 467, 469, 471, 473, 481, 482, 483, 490, 492, 493, 494, 495, 496, 499, 500, 501, 502, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 537, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 550, 551, 552, 553, 555, 556, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 568, 569, 576, 577, 578, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 589, 591, 594, 595, 599, 600, 601, 603, 605, 607, 608, 609, 610, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 623
repro's: 4, 11, 23, 76, 85, 91, 124, 163, 199, 343, 344, 367, 368, 369, 374, 408, 413, 433, 479, 480, 484, 485, 486
onbekend: 52, 67, 78, 79, 83, 88, 127, 136, 143, 146, 165-167, 191, 214, 258-261, 489, 497, 498

Rijksmuseum, Amsterdam: 1
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 2
Rijksprentenkabinet, Amsterdam: 16, 204, 213

Tekeningen

Collectie Rijksdienst voor de
Monumentenzorg, Zeist: 101, 102, 128, 195, 246

H. Onnes: 80
Ad. Mulder: 131, 132, 134, 193, 208
Provincie Utrecht: 335
A. Reinstra, 42, 59, 71, 87, 94, 95, 106, 109, 112, 140, 142, 144, 145, 147, 190, 192, 194, 196, 197, 200, 201, 202, 206, 209, 210, 378, 382, 383, 389, 392, 395, 441A, 411B, 412, 424, 503, 548, 554, 570, 574, 575, 579, 598, 602, 611, 622
J. Roest: 81
Stichting Historisch Boerderij Onderzoek, Arnhem: 549, 566, 567, 596, 597, 604, 606, 619, 620, 621
K. Terhorst: 468

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief, Den Haag
EGB	Archief van de Evangelische Broedergemeente te Zeist
GAB	Gemeente Archief De Bilt
GAD	Oudheidkamer Doorn
GADR	Gemeente Archief Driebergen-Rijsenburg
GARHN	Gemeente Archief Rhenen
GAZ	Gemeente Archief Zeist
HUA	Het Utrechts Archief, Utrecht
KHA	Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, voorheen Koninklijk Huisarchief
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
ROB	Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek
RPK	Rijksprentenkabinet Amsterdam
SHBO	Stichting Historisch Boerderij Onderzoek
SKKN	Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland